DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 03505

Zboriv Memorial Book

Sefer zikaron li-ḳehilat Zborov

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

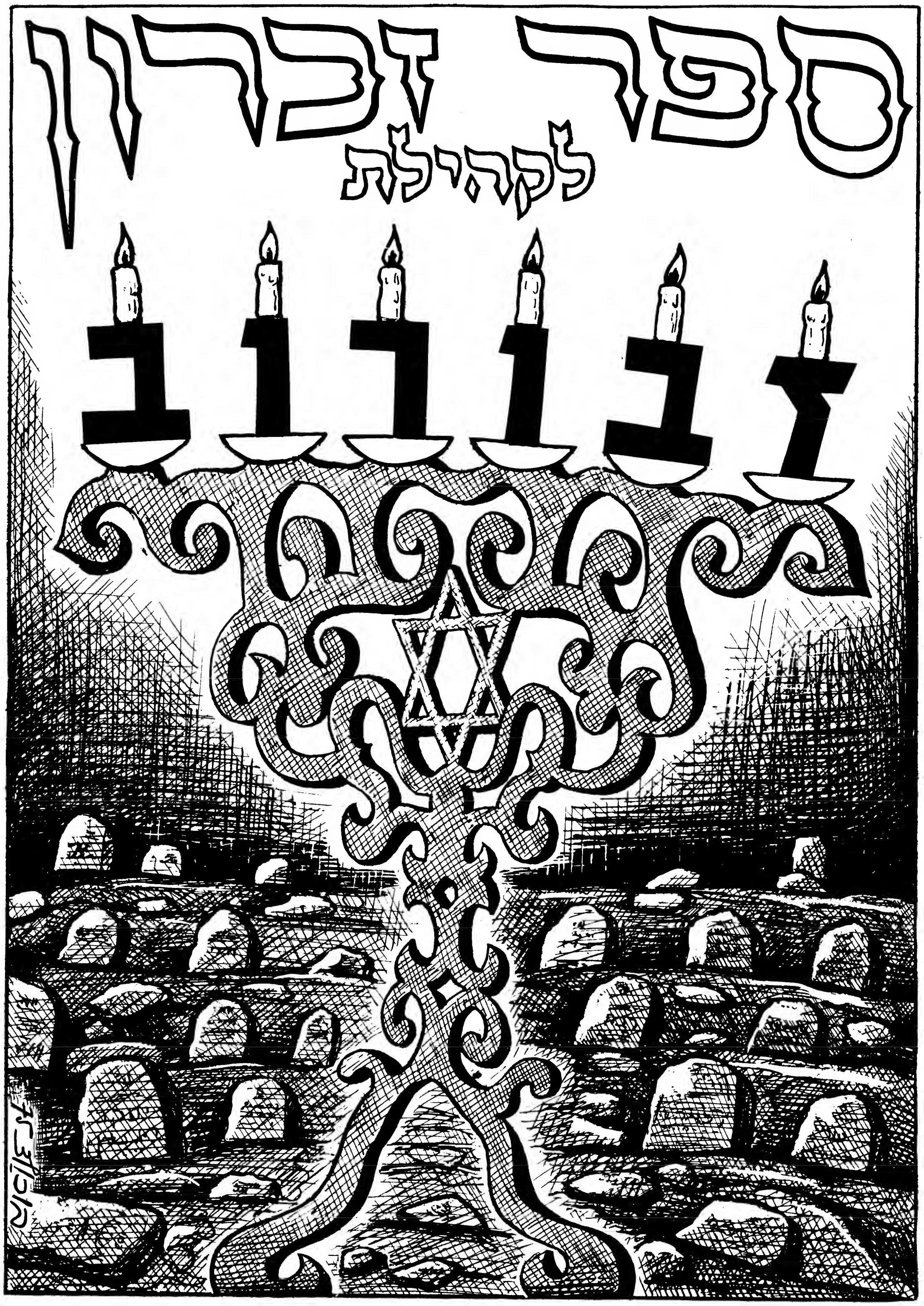
TITLE	Sefer zikaron li-ḳehilat Zborov / irgen, liḳeṭ, ve-hevi li-defus Eliyahu (Adiḳ) Zilberman.
IMPRINT	880-02 Ḥefah : Irgun yotsʻe Zborov ṿeha-sevivah be-Yiśrael, 1975.
DESCRIPT	477 p., [9] leaves of plates (1 folded) : ill., ports., facsims. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Zboriv -- History.
	Zboriv (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Zboriv.
ADD'L NAME	Zilberman, Eliyahu.
ADD'L TITLE	Yizker bukh Zborov.

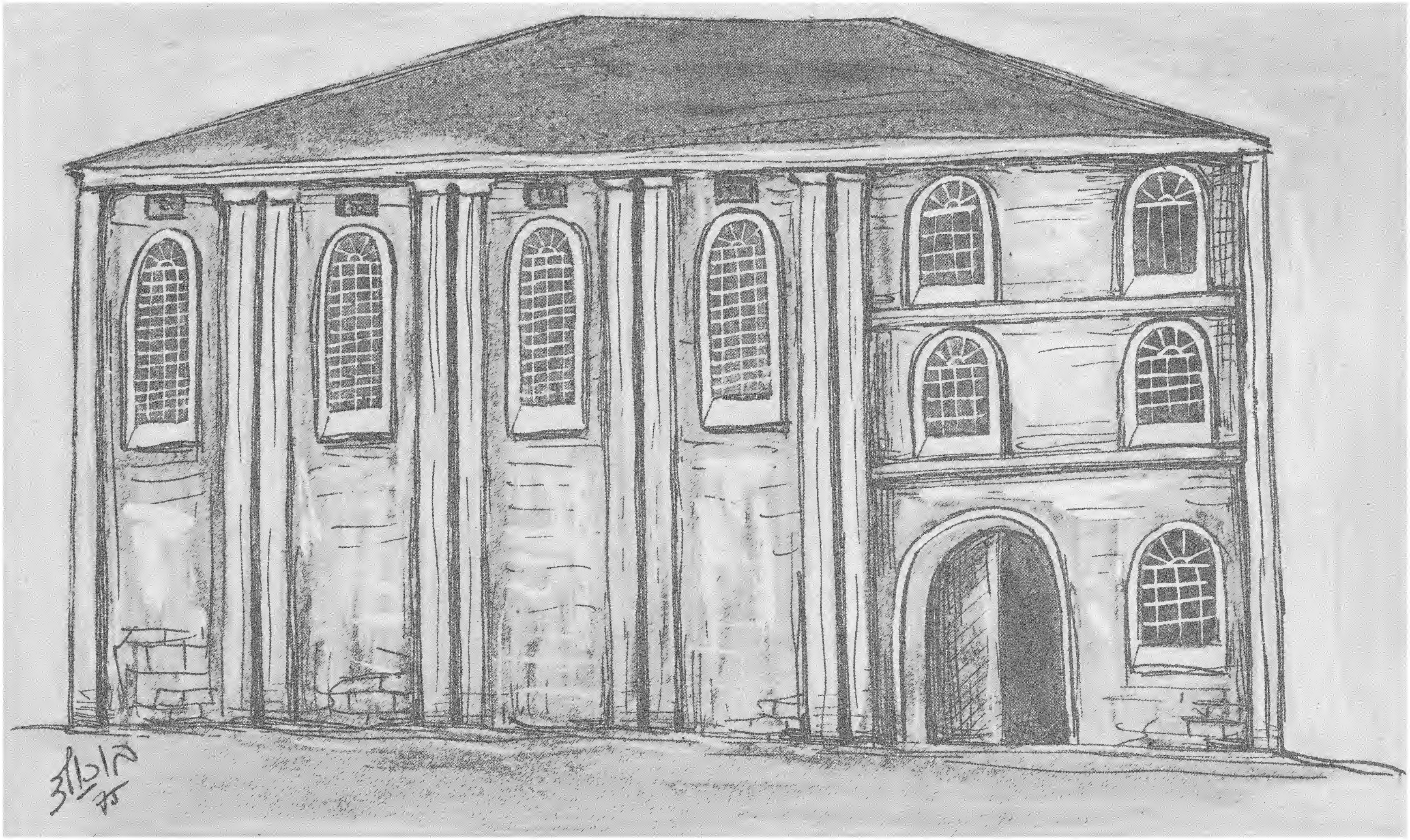
THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

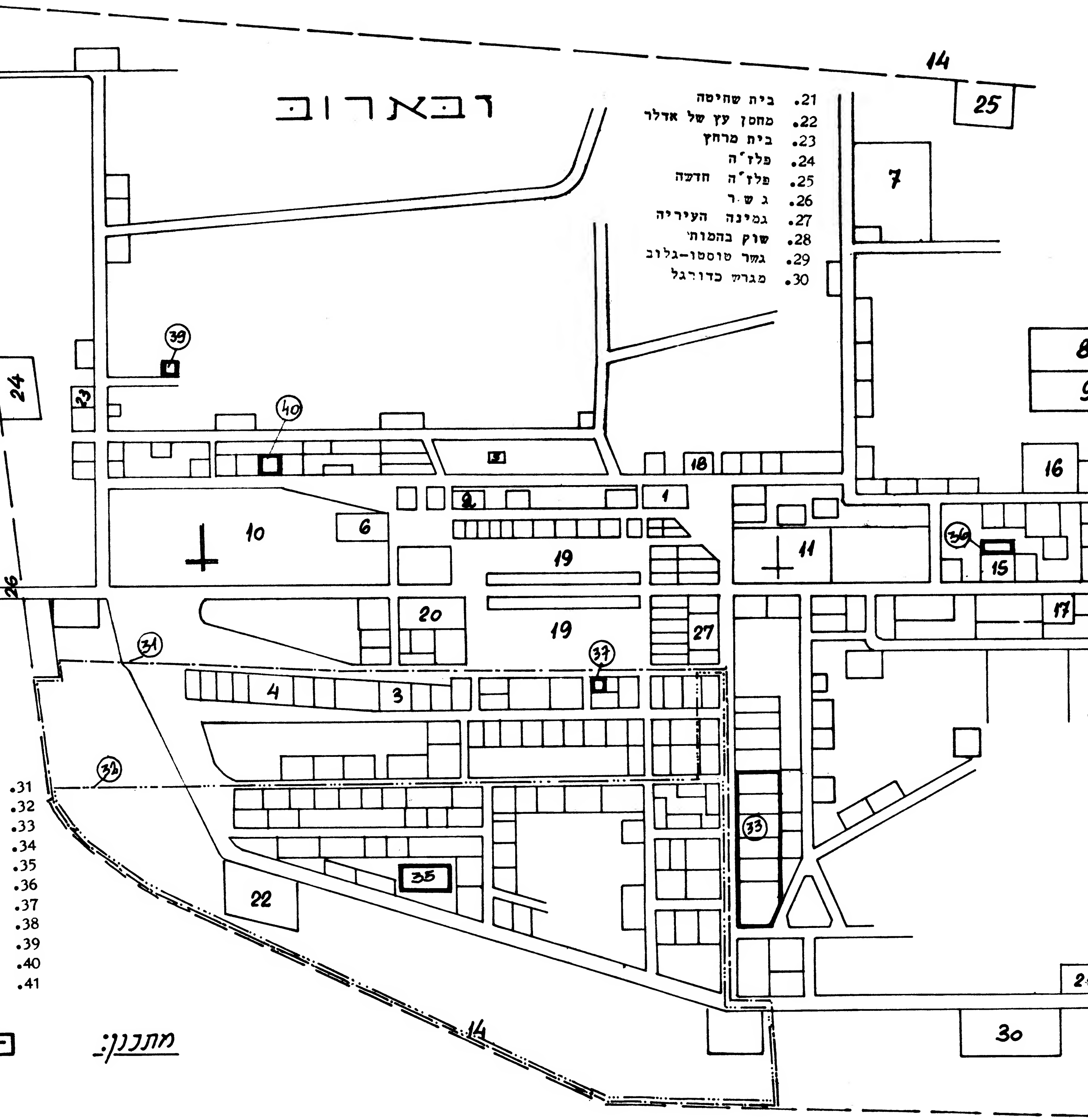
N.Y.P.L. RESEARCH LIBRARIES

ספר זכרון לקהילת
זבורוב והסביבה

ספר זכרון
לקהילת
זבורוב

בית־הכנסת הגדול / די גרויסע שול

דבארוב
21. בית שחיטה
22. מחסן עץ של אדלר
23. בית מרחץ
24. פלז״ה
25. פלז״ה חדשה
26. ג ש ר
27. גמינה העיריה
28. שוק בהמות
29. גשר טוסטו–גלוב
30. מגרש כדורגל
.31
.32
.33
.34
.35
.36
.37
.38
.39
.40
.41
מתכנן:
14

ספר זכרון
לקהילת זבורוב
(גליציה מזרחית)

ארגן, ליקט והביא לדפוס:

אליהו (אדיק) זילברמן

יזכור בוך
זבאראוו
(מזרח גאליציע)

ארגאניזירט און באַארבעט צום דרוק :

אליהו (אדיק) זילבערמאן

מראה כללי / אלגעמיינער אויסזיכט

אל מלא רחמים

שוכן במרומים דיין אלמנות ואבי יתומים המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה במעלות קדושים וטהורים כזהר הרקיע מזהירים את נשמות קדושי ו רוב והסביבה אנשים נשים וטף
שנהרגו ושנשחטו, שנחנקו ושנשרפו ושנקברו חיים על קדוש השם
בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים ויצרר בצרור החיים את נשמותיהם בגן עדן תהא מנוחתם. יי הוא נחלתם, יזכר עקדתם ותעמד לנו ולכל ישראל צדקתם.
יבואו שלום וינוחו על משכבותם, ויקומו לקץ הימין לחיותם,

ונאמר אמן

ועדת הספר:

אליהו (אדיק) זילברמן
אריה רותם
יהודית כץ
אפרים כץ
זליג ירון (יגר)
גרשון שניידר
עזריאל פולק
מיכאל פורמן

סודר בדפוס „תרבות", חיפה
הודפס בדפוס יוסף גרף — דפוס ואופסט בע"מ, חיפה
עמוד השער: יואל בוכוולד
רישום המפה מהזכרון ע"י מיכאל פורמן

יצא לאור ע"י ארגון יוצאי זבורוב והסביבה בישראל
ארויסגעגעבן דורך דער לאנדסמאנשאפט זבאראוו און אומגעבונג אין ישראל
חיפה, תשל"ו — 1975

דבר המערכת

הרעיון להנציח את קהילת זבורוב ולהציב מצבה לזכר בניה ובנותיה הקדושים שניספו ע"י הנאצים — בא עתה לידי הגשמתו. אנו מגישים בזה ליוצאי זבורוב בארץ ומחוצה לה ספר זכרון על עירנו לתקופותיה השונות. בספר מתוארות פרשיות מחיי יקירינו, חלומותיהם ותקוותיהם, ומסופרת מגילת יסוריהם עד לכליונם הנורא.

רגש הסיפוק שאנו חשים על שעלה בידינו, אחרי מאמצים מרובים, לקיים את המשימה שלקחנו על עצמנו ולהוציא את הספר לאור, מהול ביראת-כבוד עמוקה כלפי אלה שבשמם ולזכרם הספר הוצא.

השתדלנו למסור, עד כמה שאפשר, את דמות עירנו היקרה, כפי שהיתה במציאות. אך הספר המוגש בזה איננו בבחינת מונוגרפיה היסטורית, המבוססת על מחקר אובייקטיבי שנעשה ע"י מומחים לדבר; זהו בעיקרו ספר המנציח זכרון קולקטיבי, ספר שנכתב על רבים על-ידי רבים.

85 איש ואשה העלו על דפי הספר את דמות עירם ותושביה בגלגוליהם השונים. כל אחד לפי מידת זכרונו, כושר ראייתו, עומק חוויותיו ויכולת הבעתו. לרבים מאתנו זכורה עירנו מהימים השקטים של טרם-שואה, והם מספרים עליה באהבה, בנוסטלגיה, לעתים בחיוך. תמונה זו נגוזה בסיפוריהם של אלה אשר נתנסו באש-התופת שאכלה בעירנו וביושביה. מראות-הזוועה עדיין אצורים בקרבם וזכרונותיהם ספוגים כל אותה קשת הרגשות התהומיים של עדי-ראייה למותם של יקירי-נפשם ולמיתות המוניות של שכנים וידידים, עדי-ראייה, שהם עצמם היו שרויים בסכנת מוות מתמדת ונמלטו ממנה כמו חיות נרדפות.

מראות-הזוועה שהתרחשו לנגד עיניהם, אימת-המוות שהם עצמם היו שרויים בה, סאת היסורים שנתנסו בה בבריחתם המתמדת מפני המוות ולבסוף הצלתם המופלאה, הועלו על ידיהם בפרקי השואה שבספר בפרוטרוט, באמנות ובמלוא ההזדהות עם הקרבנות, ומהווים מגילת יסורים מזעזעת עד היסוד.

עירנו לא היתה שונה מהערים היהודיות בחבל-ארץ זה של פולין, אך במידה שהיה בה ייחוד כלשהו, השתדלנו להעלותו על דפי הספר. הוא בא לידי ביטוי קודם כל בקטעים מספרו של בן-עירנו הדגול, ר' בנימין, „מזבורוב ועד כנרת", בזכרונותיו הנלבבים של גרשון לבינר, בהערכותיו המפוכחות של בנימין רייס וברשימותיהם של רבים אחרים. החשבנו את זכרונותיהם של כל אחד ואחד, ולא היתה כמעט רשימה שנפסלה על ידינו. לשבחם של רוב הכותבים ייאמר שזכרונותיהם נמסרו ברוח טובה, נעדרה מהם הקנטרנות ולא היה צורך בהצנעה ובגניזה.

לא נבוא עתה לספר על הקשיים העצומים, שהיו לנו באיסוף החומר. זו היתה עבודה מיגעת, שלא אחת הביאה אותנו לידי יאוש, ואם בכל זאת הצלחנו להגיע איכשהו לספר בן 480 עמודים, המגוון ברשימות מכל הסוגים

ומעוטר בצילומים רבי-חשיבות ובתעודות בעלי ערך היסטורי, הרי זה קודם כל תודות לעבודתו הבלתי נלאית של חברנו אליהו (אדיק) זילברמן, שלא חסך כל מאמץ ובמשך שנים נשא על שכמו את עומס הביצוע של הרעיון על הוצאת ספר לזכר קדושי עירנו. לרעיון זה התמסר בלב ונפש, ללא הרפיה וללא הפוגה. זו היתה מסירות-נפש ממש, אשר כל כמה שלא נציין אותה, לא נוכל למצותה עד תומה.

תודתנו נתונה לסופרת לנה קיכלר-זילברמן על מתן רשות לפרסם קטעים מספרה, ללא תמורה. זאת היא גם תודתנו ליורשי הסופר ר' בנימין. תודה ל„יד ושם" בעד החומר שהעמידו לרשותנו, לג' טובה כהן (פורמן) על עזרתה בהעתקת כתבי היד ולמר אבא פוסבל, חיפה, על עזרתו בתרגומים לאידיש.

תודה מיוחדת לאריה שינטל, איש הדפוס הקואופרטיבי „אות" בחיפה, שעזר לנו בנסיונו המקצועי הרב והדריך אותנו בתבונה ובנאמנות.

איננו משלים את עצמנו, כי עם הוצאת הספר הצלחנו להגשים את כל המשאלות שהיו קיימות ביחס להנצחת עירנו. ספק אם ניתן בכלל להעלות על הנייר חיים כה תוססים כפי שהיו קיימים בעירנו ומוות כה טרגי ואיום, כמותם של יקירינו. אנו גם חוששים שלא יכולנו לספק את כל הרצונות. כך, למשל, לא יכולנו למצוא חומר בעל היקף, מפורט ומהימן על תולדות עירנו, שהם מעבר לזכרונותיהם של בני עירנו החיים עמנו כיום. עשינו כמיטב יכולתנו ואנו מקווים כי למרות הליקויים והפגמים, יהווה הספר מצבה נכבדה לקהילת זבורוב ולתושביה — עירנו האהובה ובניה ובנותיה הבלתי נשכחים.

פון דער רעדאקציע

ענדלעך איז פארווירקלעכט געווארן דער לאנגיאריקער געדאנק וועגן פאראייביקן דעם אנדענק פון דער יידישער קהילה אין זבורוב און שטעלן א דענקמאל פאר אירע זין און טעכטער — די קדושים, וואס זיינען אומ-געבראכט געווארן דורך די נאציס.

פאר די יוצאי-זבורוב — וועלכע געפינען זיך אין ישראל און אין חוץ לארץ — ברייננגען מיר דעם בוך, וועלכער שפיגלט אפ דעם לעבן פון אונזער שטאט אין אירע פארשיידענע היסטארישע תקופות. אין בוך ווערן געבראכט שילדערונגען וועגן אונזערע טייערע, זייער לעבן, זייערע חלומות און האפענונ-גען און עס ווערט אויך דערציילט וועגן זייער יסורים-פולן וועג ביזן שרעקלעכן סוף.

דאס געפיל פון באפרידיקונג, וואס באהערשט אונז מיט רעאליזירן, נאך לאנגע און שווערע אנשטריינגונגען, די אויפגאבע וואס מיר האבן פאר זיך געשטעלט, איז אויך אן אויסדרוק פון דעם טיפן יראת-הכבוד, וואס מיר פילן צו די אין וועמענס אנדיינקונג דער בוך ווערט ארויסגעגעבן.

מיר האבן זיך באמיט אפצושפיגלען דאס געשטאלט פון אונזער טייערער שטאט, ווי ווייט מעגלעך, טריי דער ווירקלעכקייט. דאס בוך איז נישט קיין מאנאגראפיע, וועלכע שטיצט זיך אויף אן אביעקטיוון אויספארשונג-מאטעריאל, וואס איז געמאכט געווארן דורך צו דעם בארופענע ספעציאליסטן. דער ציל פון דעם בוך איז נור צו שטעלן א קאלעקטיוון דענקמאל אונזער שטאט, א בוך וואס איז געשריבן געווארן דורך ' אסך פאר אסך.

85 פרויען און מענער האבן זיך באמיט אפצושפיגלען אויף די זייטן פון דעם בוך דאס געשטאלט פון זייער שטאט און אירע איינוווינער אין זיערע פאר־שיידענע גלגולים. יעדער איינער לויט זיין זכרון, לויט די טיפקייט פון זיינע איבערלעבונגען און אויסדרוקס-פעאיקייט. אסך פון זיי געדיינקען אונזער שטאט פון יענע רואיקע, אידילישע צייטן פון פאר דער קאטאסטראפע און זיי דער-ציילן וועגן דעם מיט ליבע, נאסטאלגיע און אפטמאל מיט א שמייכל. אנדערש זיינען די דערציילונגען פון די וואס האבן דורכגעמאכט דעם גהינום-פייער וואס האט געטראפן אונזער שטאט און אירע יידן. די גרויליקייט פון זייערע איבערלעבונגען טראגן זיי טיף אין זייערע הערצער. זייערע זכרונות זיינען דורכגעזאפט מיט יענע פיינפולע און דערדריקענדע בילדער, וואס זיי האבן בייגעוווען ביים אומקום פון זייערע נאנטסטע און טייערסטע, און די מאסן-מארדן פון זייערע פריינט און שכנים. פארצייכענונגען פון עדות, וואס האבן אליין זיך געפונען אין א שטענדיקן שרעק פארן טויט.

די שווידערלעכקייטן וואס זיינען פארגעקומען פאר זייערע אויגן; די שטענ-דיקע מורא פארן אייגענעם לעבן; די ליידן וואס זיי האבן דורכגעמאכט ביים פרווו צו אנטלויפן און צום סוף דאס גליקסגעפיל ביים ראטעווען זיך — דאס אלץ ווערט איבערגעגעבן מיט אלע פרטים, טריי דער ווירקלעכקייט און אין

פולער אידענטיפיצירונג מיט די קרבנות. דאס אלץ שטעלט פאר מיט זיך א יסורים-מגילה, וואס דערשיטערט ביז די טיפעניש פון אונזער וועזן.

אונזער שטאט האט זיך ניט אונטערשיידעט פון אנדערע יידישע שטעט און שטעטלעך אין דעם געביט פון פוילן. און אויב זי האט פארמאגט עפעס ספעציפישעס האבן מיר זיך באמיט ארויסצוברענגען אין דעם בוך. אָט די באזונדערקייט איז קודם-כל געקומען צום אויסדרוק אין די אויסצוגן פון אונזער אומפארגעסלעכן בן-עיר ר׳ בנימין ז״ל. פון זיין בוך „מזבורוב ועד כנרת״; אין די הארציקע זכרונות פון גרשון לבינר; אין די ניכטערע אפ-שאצונג פון בנימין רייס און אין די אנדערע רשימות.

מיט גרויס פיעטעט האבן מיר זיך באצויגן צו די זכרונות פון יעדן איינעם און קיין שום מאטעריאל איז דורך אונז ניט גע׳פסל׳ט געווארן. דערביי גע-פינען מיר פאר נויטיק צו אונטערשטרייכן, אז די אלע זכרונות זיינען געשריבן געווארן אויפריכטיק, ניט אָנגרייפעריש און עס איז ניט געווען קיין נויטווענ-דיקייט עפעס צו באהאלטן אדער ניט פארעפנטלעכן.

מיר האלטן פאר איבעריק צו דערציילן גענוי וועגן די גרויסע שוועריקייטן, וואס מיר האבן אנגעטראפן ביים זאמלען דעם מאטעריאל. ניט איינמאל האבן מיר זיך כמעט מיאש געווען. און אויב מיר האבן שוין די מעגלעכקייט צו ברענגען פאר אייך א בוך פון 480 זייטן, וואס אנטהאלט א פארשיידנארטיקן מאטעריאל, אילוסטראציעס, דאקומענטן פון היסטארישן ווערט — האבן מיר עס צו פארדאנקען דער אונערמידלעכער, איבערגעגעבענער ממש מסירות-נפשדיקער ארבעט פון אונזער חבר אליהו (אדיק) זילבערמאן, וועלכער האט אין משך פון יארן אויסגעטראגן די לאסט פון צוגרייטן און ארויסגעבן דעם בוך. זיין ארבעט איז ממש ניט אפצושאצן.

מיר דריקן אויס אונזער הארציקן דאנק דעם ה׳ אריה שינטל, חיפה, וועל-כער האט מיט זיין פאכמאנישקייט, קענטשאפט און דערפארונג פיל בייגעטראגן ביים ארויסגעבן דעם בוך.

מיר דריקן אויס אונזער דאנק דער שריפטשטעלערין קיכלער-זילבערמאן פארן דערלויבן אונז איבערצודרוקן אויסצוגן פון איר בוך. און דאנק אויך די יורשים פונעם שריפטשטעלער ר׳ בנימין ז״ל. א ספעציעלן דאנק פאר „יד ושם״, פאר זייער מאטעריאל און פרוי טובה כהן (פורמאן), פארן איבערשרייבן א טייל פון די מאטעריאלן, ווי אויך דעם ה׳ אבא פוסבל, חיפה, פאר זיין הילף ביים איבערזעצן די טעקסטן אין יידיש.

מיר ווייסן, אז מיטן ארויסגעבן דעם בוך האבן מיר ניט דערפילט אלעס, וואס מיר האבן זיך געשטעלט פאר אן אויפגאבע. עס איז א ספק צו מען קען בכלל איבערגעבן אויפן פאפיר און אפשילדערן דעם ברויזנדן לעבן און שאפן פון אונזער שטאט פאר דער קאטאסטראפע ווי אויך איר טראגישן און שרעקליכן סוף.

געוויס זיינען דאָ אינעם בוך בלויזן און פעלערן. מיר האפן אבער, אז ניט קוקנדיק אויף דעם, איז דאס בוך א בכבודיקע מצבה פאר דער יידישער קהילה אין זבורוב, אונזער ליבער שטאט און אירע אומפארגעסלעכע זין און טעכטער.

תוכן העניינים / אינהאלט

עמוד/זייט

פרקים בתולדות עירנו / די געשיכטע פון יידן אין זבאראוו

מגילת האימים / די מגילה פון גרויל

זכרונות, דמויות והווי / זכרונות, געשטאלטן און לעבנסשטייגער

אישים ופעילי ציבור / פערזענליכקייטן און כלל־טוער

לזכר הנופלים על הגנת המולדת / צום אנדענק פון די געפאלענע

לזכר הנספים בשואה / צום אנדענק פון די אומקום קרבנות

פרקים בתולדות עירנו

י. ג. לבינר, (ניו־יורק)

רקעה ההיסטורי של זבורוב

זבורוב היא עיר עתיקה ובעלת יחוס ועבר היסטורי. אין היא נמנית עם עריה הגדולות של גליציה המזרחית, אך בהיותה נקודה אסטראטגית חשובה, משכה העיר את כל אחד מהצדדים הלוחמים ושיחקה תפקיד נכבד בכל המלחמות שהתחוללו באיזור. קרבות גדולים הירוו לא אחת את אדמתה הדשנה בשפע של דם אנוש, ושמה של זבורוב נזכר לאין ערוך פעמים רבות יותר מאשר ערים אחרות בסביבה, גדולות ממנה הן בשטח והן באוכלוסין.

תודות למר מנדל אלקין, עסקן התרבות הנודע, המשמש כספרן וכמנהל הארכיון במכון המדעי היהודי „יווא" בניו־יורק ולסגנית שלו, הגב' אברמוביץ, נתגלו לי בספרית המכון, שהיא אוצר בלום של חכמת ישראל, דברים על זבורוב שאני ואחרים מבני עירנו לא ידענו קודם עליהם. מעניין שהשם זבורוב מופיע בשפה הרוסית הרבה יותר מאשר ביידיש, בפולנית או בגרמנית. את רוב המידע על רקעה ההיסטורי ועברה שאבתי מתוך לקסיקון רוסי, 1910, ומתוך ספר על עובדות היסטוריות, שנדפס בפטרבורג, 1880.

ראשית נוכחותם של יהודים בזבורוב אינה ידועה. הסופר הגליצאי מר גרשם באדר, אמר בשעתו לבן עירנו, כי מצויות הוכחות, שלפני 800 שנה חי בה יהודי אחד ואולי יותר מאשר יהודי אחד. יהודים במספרים גדולים יותר הגיעו אליה בתקופה יותר מאוחרת.

בתקופת הדמים של גזירות שנת ת"ח (1648) גר בה מספר ניכר של יהודים, כפי שנווכח בכך להלן. את התקופה מלפני גזירות ת"ח לא הצלחתי לחקור והספקתי בעובדות שנרשמו במשך שלוש מאות השנה האחרונות והמתחילות עם גזירות ת"ח. על אבידות בנפש וברכוש שגרם בוגדן חמלניצקי ליהודי זבורוב לא ידוע לי דבר. לעומת זאת נקבע בוודאות שחמלניצקי היה בזבורוב או בסביבתה. במסעו מאוקראינה נגד המבצר בלבוב, היה עליו לעבור על פני זבורוב.

ידוע כי באכזריותו ובצמאונו לדם לא נפל הצורר חמלניצקי מיורשו הצורר מן המאה העשרים. הוא ומחנה הקוזקים אשר עמו בזזו, שרפו, רצחו ולא חסו על נפש.

לפי הערכתו של מנשה בן ישראל במכתבו הנודע למושל אנגליה אוליבר קרומבל, נרצחו 180 אלף יהודים בידי גייסותיו של חמלניצקי.

מסעו של חמלניצקי דרך זבורוב הותיר בה אחריו עקבות דמים. אני עדין זוכר את יום השנה של קרבנות ת"ח, שנערך מידי שנה בעירנו, בו נאמרה תפילת אל מלא רחמים לזכרם. היו אלה כנראה יהודים תושבי זבורוב שנרצחו ע"י הצוררים.

החוזה בין פולין לבין בוגדן חמלניצקי על זבורוב, נחתם ב־18 באוגוסט 1649. נתן נטע הנובר, ההיסטוריון של גזירת ת"ח מציין נקודות אחדות בחוזה זה, במיוחד את הנקודה הנוגעת ליהודים. חמלניצקי דרש, שהמלך יוציא גזירה נגד יהודי זבורוב, לפיה יהיה אסור עליהם לגור במקום שבו נמצאים 30 אלף הקוזקים שלו (שהיו אז במקום וסביבו) כבלתי לוחמים. לפי סעיף 7 שבחוזה האמור, אסור ליהודים, מחוץ לצרכי מסחר. לא רק לשמש כמוכסנים בערים אלה, אלא גם לבוא לתוכן.

הסעיף הנ"ל במקורו בשפה הפולנית אומר:

"Zydzi nie tylko arendarzami, ale ani mieszkancami aby nigdzie po tych miastach nie wazyli sie chyba na czas z kupiectwem przyjezdzac beda."

פירושו של דבר כי מותר היה ליהודים להתקרב רק לשם מסחר בלבד לסביבות בהם היו הקוזקים, וזאת לזמן מוגבל בלבד.

שמותיהם של המלך יאן קאזימיר ושל ההטמן יאן ראדז'יוויל חתומים מתחת לחוזה זה.

בשנת 1651 חתמו ביניהם בזבורוב הקוזקים והטטרים חוזה שלום, וב־17 במרץ 1654 שוב נחתם חוזה על גורלה של העיר. נראה שהצדדים לא יכלו להגיע לידי הסכם, כרתו שלום ביניהם ואחזו איש בגרונו, לסרוגין. מובן שהמצב הבלתי יציב השפיע לרעה על היהודים שמצאו את עצמם לעיתים קרובות בין הסדן והפטיש.

הצוו מ־9 במאי 1689, שהוצא ע"י המלך יאן סובייסקי, חולל שינוי לטובה במצבם של יהודי זבורוב. בצו זה נאמר במפורש שעל ראשי העיר או על ראשי המועצות המקומיות להעניק ליהודים אותן זכויות האזרח שיש לכל האוכלוסיה ועליהם לדאוג גם להגנתם. בשאיפתו לשפר את מצבם הכלכלי של היהודים, הורה יאן סובייסקי לקיים 4 ימי שוק בשנה בעיר, בהם יהיו היהודים רשאים לסחור באורח חפשי. בצו האמור לראשי העיר נאמר גם שליהודים מותר לסחור במשקאות ולהיות בעלי בתי מרזח ומוכסנים. תוך מתן זכות־קדימה ללא יהודים לסחור במשקאות אם רצונם בכך.

יהודי זבורוב היו מספרים שלפי ששמעו מפי הדורות שקדמו להם, ברחו חיילים תורכיים דרך זבורוב במנוסתם מפני הרוסים במלחמת רוסיה—תורכיה משנות 74־1768.

בשנת 1795, עם חלוקתה של פולין בין שלוש שכנותיה, עברה זבורוב, כחלק מגליציה, לאוסטריה ושנה לאחר מכן, בשנת 1796, נוסד בזבורוב בית הספר הממלכתי הראשון.

החל משנת 1765 מצויים מספרים סטאטיסטיים על גודלה של האוכלוסיה היהודית בזבורוב. בשנה זו מנתה האוכלוסיה היהודית 845 נפש. לפי מקור אחר, שנראה קרוב יותר לאמת, מנתה האוכלוסיה היהודית בשנה האמורה רק 655 נפש. במפקד שנערך בשנת 1900 מנתה האוכלוסיה היהודית בזבורוב 2084 נפש, ולפי „הקאלנדאר דער איזראעליטן" שפורסם בווינה בשנים 1914—1913 היו רשומים במועצת הקהילה היהודית בזבורוב 2300 יהודים, בתוכם 400 משלמי מס.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, ערכו השלטונות הפולניים מפקד־עם, ולפי הספר הסטטיסטי הרשמי, המצוי בידי „יווא", היו אז בזבורוב והסביבה 4230 יהודים, מהם 2045 זכרים ו־2185 נקבות.

העודף בנשים הוא כנראה תוצאה מהמלחמה. לפי מפקד זה בו צויינו היהודים שלא ידעו קרוא וכתוב פולנית כאנאלפבתים או כמחוסרי ידיעת כתיבה, היו אז בזבורוב 393 יהודים ו־483 יהודיות שלא ידעו כאילו בכלל קרוא וכתוב. מספר זה רחוק מלהיות בדוק כי רובם ידעו בודאי להתפלל ולקרוא ביידיש.

בשנת 1931, 10 שנים אחרי המפקד האמור, שוב נערך מפקד־עם ובו פחת מספר היהודים בזבורוב ל־4000 בלבד. זוהי כנראה תוצאה מההגירה. יהודים ניסו לברוח לכל מקום בו מצאו דלת פתוחה. חלק עלה לארץ־ישראל עם סרטיפיקטים ובלי סרטיפיקטים. בחלק מאותה תקופה היו עדיין שערי אמריקה פתוחים, וכשאלה נסגרו הרמטית, חיפשו להם יהודי זבורוב, כבני ערים אחרות, מקום מנוחה בקנדה, קובה, מקסיקו, ארגנטינה, ברזיל וארצות אחרות באמריקה הדרומית והמרכזית. הגורם להגירה היה בעיקר המצב הכלכלי הקשה של היהודים ברפובליקה הפולנית. המרחק בין הצווים של המלך יאן סובייסקי לבין הצווים של ממשלות גראבסקי ואחרים בפולין החדשה היה רב מאוד וכל מי שיכול, בעיקר מקרב הנוער היהודי, נטש את פולין. הלוואי ומספר הבורחים היה רב יותר.

אולי אין בכך משום תאריך היסטורי חשוב, אולם ראוי לציינו. הכוונה לשריפה הגדולה שפקדה את העיר בשנת 1889. בשריפה זו הושמד כמעט כל הרובע היהודי של העיר ורוב היהודים נשארו בחוסר כל. זבורוב היהודית היתה מיואשת, אך לאט לאט התאוששו היהודים, התחילו לבנות מחדש את עירם והמצב הכלכלי חזר לאיטו למסלולו התקין.

העיר זבורוב עברה גלגולים פוליטיים וכלכליים רבים, אולי רבים יותר מאשר היתה מסוגלת לשאת. בתקופת שלטונה של אוסטריה, היתה העיר חלק מגליציה המזרחית. בתקופה זו היה מצבם הפוליטי של היהודים שפיר בהחלט לעומת מצבם הכלכלי החלש. תחת השלטון הפולני השתייכה זבורוב לחבל הנקרא בפי הפולנים „מאלו־פולסקה", פולין הקטנה, ומצבם של היהודים הן הפוליטי והן הכלכלי היה עגום ביותר.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה ואחרי חתימת חוזה ריבנטרופ־מולוטוב עברה העיר לרשותה של רוסיה הסובייטית. אז וגם היום, היא חלק מאוקראינה המערבית. בתקופה הקצרה של הכיבוש הרוסי עד פרוץ מלחמת רוסיה—גרמניה ופלישת הגרמנים לעירנו, היה מצבם של יהודי זבורוב בלתי־מוגדר. ואשר למצבם הכלכלי — הנוער היהודי מצא תעסוקה אצל השלטונות החדשים, אולם הדור המבוגר סבל מאוד, דבר שהיה ניכר מאד במכתבים שהגיעו מהם.

✡

בהימצאה במקום אסטראטגי, שימשה זבורוב מטרה חשובה למחנות הלוחמים וכדור משחק בידיהם. בתקופת השלטון האוסטרי, שכנה זבורוב ליד קו הרכבת החשוב. למברג־פודוולוצ׳יסק והיתה קרובה ביותר לגבול הרוסי. ליד העיירה זאלושציה או זאלוז׳יץ ביידיש, שהיתה שייכת למחוז זבורוב, היה גבול קצר עם רוסיה. זבורוב, עיר פודולית טיפוסית, נמצאה על אם הדרך בין זלוצ׳וב, וטארנופול. קישרה ביניהן בדרך־המלך נוסף על קו הרכבת.

בשנת 1914 פלשו הרוסים והציפו את גליציה המזרחית, דרך פודוולצ׳יסק, זבורוב וזאלושציה. הגשר הגדול שעל קו הרכבת ליד הכפר פלוהוב, הקרוב לזבורוב, שהיה ממוקש, פוצץ אז מיד.

אדמת העיר והסביבה טמנה בחובה עקבות המלחמות שעברו עליה. כך למשל, היו מוצאים בעת חפירת יסודות לבית, גולגלות של בני אדם, חרבות שבורות, כלים ומטבעות. לא רחוק מזבורוב היה כפר בשם טוסטוגלווי, שפירושו בפולנית: „פה מאה ראשים״, ושם נמצא באמת קברם של מאה חיילים.. בין זבורוב וזלוצ׳וב עמדה מצבת־זכרון על קברם ההמוני של הרוגי חרב. המקום נקרא בפולנית: „מוגילה״, שפירושו מצבת־זכרון.

כמקום אשר שימש זירה למלחמות רבות, נזכרת זבורוב בספרי ההיסטוריה הפולניים בהם השתמשו בבתי הספר. בין היתר נזכר השם סמואל זבורובסקי כאחד המפקדים החשובים.

על מקור השם זבורוב, קיימות השערות רבות. נראה כי פירושו האוקראיני: „מקום ריכוז״ הוא הנכון. גם הכתיב של השם זבורוב הוא לא אחיד. בספרים הרוסיים מלפני מלחמת העולם הראשונה, נקראת העיר בשם זבורוב, בעוד שהסובייטים קראוה בשם זבוריב, שיש לו צליל אוקראיני. בפי הפולנים היה שמה זבורוּב; כך גם נקראה בפי יהודי עירנו. בספר „יוון מצולה״ של ר׳ נתן נטע הנובר נזכרת העיר בכתיב הרוסי; זבורוֹב. בכתיב זה מופיעה גם העיר ברשימתו של גרשם באדר על עירנו בשם „א קליין שטעטעל וואס האט ארויסגעגעבן גרויסע מענטשען״ („עיירה קטנה שהוציאה אנשים גדולים״). אצלנו בניו־יורק יש לבני עירנו נוסח לגמרי חדש ובפנייתם לשארית הפליטה הם כותבים, „זבארוער לאנדסלייט״. אני מעדיף לכתוב „זבאריב״, כמו שנכתב שם עירנו ע״י הדור הקודם בפינקס הקהילה ובחותמות בתי המדרש או זבורוב כפי שהשם נזכר בעיתונים העבריים של התקופה ברשימותיו של יהודה לבינר.

על ראשי הקהילה היהודים בזבורוב העתיקה לא ידוע לי הרבה. הרשימה המלאה של מועצת הקהילה שמצאתי היא משנים 1914—1913. בראשה עמד אז שמעון בוכוולד, סוחר יינות ולידו שימשו כעין חברי מועצה עליונה: אליהו אוארבך, פונדקאי; יצחק ליפסקר, סוחר תבואות; יעקב פרלמוטר, בנקאי ובעל חנות הטקסטיל הגדולה ביותר בעיר; אהרון זופניק, בנקאי. שאר חברי המועצה היו: זישה ברגר, נגר; מנדל ביק, חנווני מכולת; יהודה לבינר, מורה; שלום לכוביץ, סוחר פשתן; אברהם מארדר, בעל חנות ברזל; יצחק רוזנצוויג, סוחר ומתווך; שמואל הירש שכטר, מוהל וסוחר; משה שפינדל, חנווני מכולת; הירש שטולצנברג, לבלר אצל עו״ד נוצרי; מאיר אונגר, בעל חנות ברזל ונטע צימר, בעל חנות קמח וחורט מצבות.

✡

אחרי שסיימתי את הפרק על רקעה ההיסטורי של זבורוב, נזדמנתי לספרית המכון המדעי היהודי ושם מצאתי ב„אוצר הספרות״ משנת 90־1889 פרט נוסף הנוגע לעירנו והראוי לציון. הנה הוא כתבו:

„Zborow — (זבאראוו) אחת הערים בגליציה. על יד העיר הזאת התלקחה מלחמה עזה ונוראה בין חיל הקוזקים מצד אחד ובין הפולנים עם המלך קאזימיר בראשם מצד שני. כאריות שכולים שסעו וטרפו איש את רעהו. אך לסוף הקיפו הראשונים את האחרונים ויביאום במצר. המלך נמצא פתאום בסכנה גדולה. יד חמיל׳

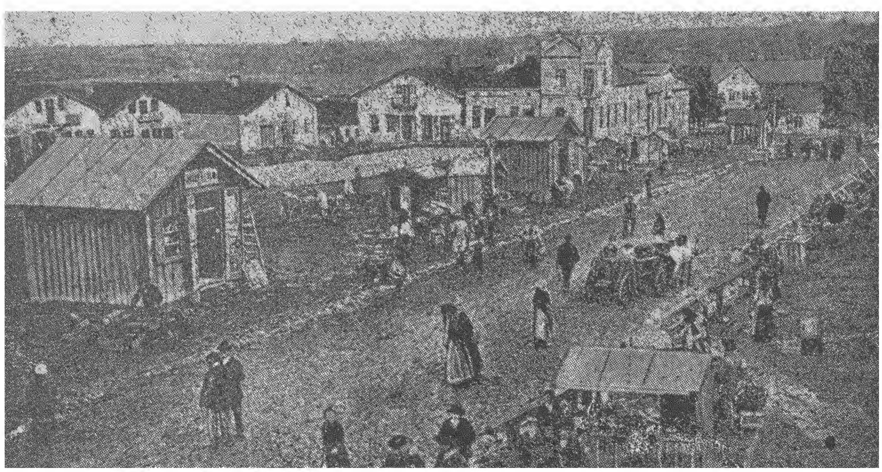
היתה על העליונה ותמצא לקחת את יאן קאזימיר בשביה, אך המנצח נחם על מעשהו ויקרא בקול רם: ,הרף!' ויכרות ברית עם המלך המנוצח ברית שלום ורעות. (בחדש אוגוסט 1649)".

המחבר מזכיר גם פרטים נוספים אך על אלה כבר כתבנו למעלה.

✡

מצויות ודאי עובדות נוספות הנוגעות לתולדות עירנו וקהילת היהודים בתוכה, אך לא קל להשיגן.

מחבר הפרק שלפנינו עשה כמיטב יכולתו, אך אין הוא רואה עצמו כהיסטוריון בעל ניסיון והוא מקווה שיימצאו אחרים אשר ישלימו את המלאכה.

ככר השוק לפני מלחמת־העולם הראשונה • דער מארק, פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה.

זבורוב לפי אנציקלופדיה רוסית בשנת 1952

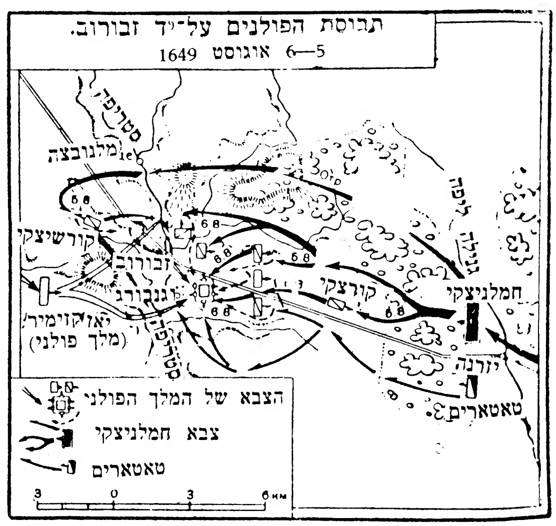
(לפי „בולשייה סובייטסקאיה אנציקלופדיה", כרך 16, עמ' 536)

זבורוב הינה עיר מרכזית במחוז טרנופול א.ס.ס.ר. השוכנת ליד הנהר סטריפה הנשפך לדניסטר ובקרבת תחנת הרכבת זבורוב בקו הרכבת טרנופול—לבוב. זבורוב מפורסמת מהמאה ה־15 בקרבות שהתנהלו בקרבתה. בזבורוב נמצא כיום מספר רב של בתי מלאכה ותעשיה מקומית. ב־1952 היו בעיר בתי ספר של 7 שנות לימוד, בית תרבות, בית קולנוע־תיאטרון. העיר היא חקלאית בחלקה ואיכרי האיזור מגדלים חיטה וסלק־סוכר. כן רבים בה עדרי בקר לחלב ובשר.

קרב זבורוב 1649

הקרב בין הצבא של בוגדן חמלניצקי, וצבאותיו של המלך הפולני יאן קאזימיר התקיים בתקופת המלחמה של העם האוקראיני לשחרור מלחץ האצילות הפולנית.

אחרי מפלת צבאות האטמנים הפולנים, החלו שיחות שלום בין הממשלה הפולנית לבין בוגדן חמלניצקי, שלא הביאו לתוצאות, ואצילי פולין שוב הסיעו צבאותיהם לכיוון וולין, פודוליה וגליציה.

כל אוקראינה קמה אז ל־מלחמה נגד האצילים. במחצית הראשונה של 1649 התחיל חמלניצקי במלחמה ואליו הצ־טרף גדודו של החאן מקרים, איסלם גיריאה. ב־3 ביולי הת־קיימה ההתנגשות הראשונה ליד זבאראז וכתוצאה ממנה כותרו הצבאות של האטמן ה־פולני ווישניוביצקי במבצר זבא־ראזי. הכיתור נמשך עד או־גוסט, כאשר המלך הפולני אסף כ־30,000 חיילים לעזרה. כשנודע הדבר לבוגדן חמלניצ־קי השאיר חלק מצבאותיו, והוא עצמו יחד עם 60.000 חיילים קוזקים + 100.000 טטרים יצאו לקראת האויב. הקוזקים הגיעו עד לזבורוב והתרכזו ביער בחלקה המזרחי של העיר, מבלי שהאויב ירגיש בהם. למחרת בבוקר ב־5 באוגוסט, החלו הצבאות הפולנים להקים גשרים על הנהר סטריפה ולעבור לצדו השני בלי סיור מוקדם. עד הצהרים הספיק חצי מצבאם לעבור את הנהר. אז הותקפו ע"י הטטרים והקוזקים מאחור והקרב נמשך עד הלילה. למחרת בבוקר, בשעה 6, התחדש הקרב והקוזקים פרצו לתוך העיר זבורוב ואחר כך המשיכו אל עבר ווגנבורג. האוקראינים נמנעו מהתקפה טוטלית נגד הפולנים בגלל בגידת הטטרים, אשר קיבלו מהמלך הפולני הרבה זהב ולכן דרשו מבוגדן חמלניצקי להפסיק את המלחמה ולהסכים לשלום. על כן נחתם ב־8 באוגוסט בשנת 1649 הסכם שלום.

הסכם זבורוב ב־1649

הסכם זה נחתם בין מלך פולין יאן קאזימיר ובוגדן חמלניצקי ב־8 באוגוסט. אחרי נצחון כוחות צבאות אוקראינה על אצילי פולין על יד העיר זבורוב, מערב אוקראינה.

בוגדן חמלניצקי הוכרח לחתום על הסכם זה בגלל בגידתו של החאן גיריאה בחמלניצקי ברגע המכריע של הקרב ע״י עריקתו לצבא הפולני, לפני התבוסה המלאה של הצבא הפולני. כתוצאה מעובדה זו נשקפת היתה התקפה של צבאות אצילי פולין יחד עם הטטרים נגד צבאות חמלניצקי.

אחרי הסכם זבורוב השיגה אוקראינה חלק מעצמאותה, כולל השטחים במחוזות: צ׳רניגוב, קייב וברצלב. בשטחים אלה לא היתה דריסת רגל לצבא פולין וליהודים.

ליקט א. זילברמן

ציונים בתולדות זבורוב

(לפי „יברייסקאיה אנציקלופדיה״ שיצאה לאור בפטרסבורג בשנת 1910)

לפי פקודת המלך יאן השלישי סובייסקי, מיום 9 במאי 1689, קיבלו היהודים זכויות שוות לאלו של העירוניים. בפקודה כתוב: „ליהודים הזכות להישפט לפני ראש הכפר שלנו, ובמקרה שראש הכפר (Wojt) או ראש העיר (בירגמייסטר) יתנכלו לזכויותיהם של העירוניים או של היהודים, הם יהיו אחראים לפני הקומיסארים שלנו. ראש הכפר יקח תחת חסותו את העירוניים והיהודים ויגן עליהם מפני צבא עובר או מפני חיל־המשמר החונה ממקום״.

כדי לשפר את מצבם הכלכלי של העירוניים והיהודים קבע המלך 4 ירידים בשנה בעיר. הוא התיר ליהודים חכירת פונדקים ומכירת יין. במקרה שהעירוניים ירצו בחכירתם, להם זכות ראשונית.

תחת השלטון האוסטרי נפתח בית ספר שהתקיים עד 1796.

בשנת 1910 קיים בית הספר בעזרתו הכספית של הברון הירש (1893)

בשנת 1765 גרו בזבורוב (בעיר עצמה) 655 יהודים. בגליל כולו 845 יהודים.

בשנת 1900 גרו בזבורוב 2084 יהודים שהיוו כמעט מחצית האוכלוסיה.

בשנת 1649 ב־5—6 באוגוסט נחתם הסכם בין המלך הפולני יאן קזימיר ובין בוגדן חמלניצקי, אחרי תבוסת המלך במלחמה עם הקוזקים והטטרים, ובהסכם נקבע בין היתר: „ליהודים אסור להיות בעלי נכסים, מוכסנים באותן הערים שחונים בהן גדודי הקוזקים״.

ליקט א. ז.

מראה כללי מהר טוסטוגלובי • אלגעמיינע פּאַנאָראַמע פון טוסטאָגלאָווער באַרג

יהודית כץ

פרטים נוספים לתולדותיה של זבורוב

זבורוב כהרבה עירות אחרות בפולין, לא זכתה לתאור מקיף בו נוכל לעמוד על טיבה, על חייה הרוחניים, על אישיה, על החיים הכלכליים מימים קדומים. בני זבורוב כשאר קהלות באותם הימים, לא רשמו את המאורעות ולא חקרו בדברי הימים של קודמיהם. בכתב השתמשו רק להעלות דברי תורה. לכן מוגבלות הידיעות מימים עברו. מרמזים וסברות של אנשי שם ומאגדות אפשר להניח שזבורוב היתה עיר בעלת שרשים עמוקים בגולת ישראל על אף היותה קטנה.

בספרו של ר׳ בנימין „מזבורוב עד כנרת" נזכרים דברי הגאון מפרג, יחזקאל לנדא, המזכיר את זבורוב כעיר חכמים וסופרים. מהאגדה על עלילות דם בזבורוב מסתבר, שאבותינו ידעו בעת מצוקה לפעול בהגיון ולא סמכו רק על הניסים.

מעשה בעלילת דם

באחד הימים מצאו בזבורוב על יד הכנסיה את הקבצנית סבתא האלקה כשאבריה מרוסקים באכזריות. חשדו ביהודים ודנו אותם למות. הקימו עמוד תליה במגרש העיר, והכריזו, כי מי שמוכן להמיר דתו יחלץ ממות, ועל הרוצים להמיר דתם לחבוש כובעים אדומים לאות הסכמה. נמצאו בודדים שהסכימו ולהם שמרו יהודי זבורוב איבה במשך דורות. האגדה מספרת כי שני אברכים מחוננים בתבונה ובאומץ לב התחפשו לאכרים, עזבו את העיר במגמה לסייר את הסביבה. נדדו מכפר לכפר התעכבו באכ־סניות כדי להאזין לשיחות האכרים. לפי האגדה הופיעו לפניהם שתי יונים אשר כיונו את דרכם, עד שהגיעו לאכסניה בה קלטו אזניהם סכסוך בין שני קבצנים בענין הכסף ששדדו אצל הקבצנית סבתא האלקה ולא יכלו להשתוות. מיד חזרו האברכים העירה ובפיהם הודעה משמחת. תפסו את הקבצנים ותלו אותם בתליה שמיועדת היתה ליהודים. לזכר הנס שהתרחש לא היו אומרים תחנון בי״ב בטבת ותאריך זה נחשב אצל יהודי זבורוב לפורים קטן.

יהודי זבורוב תחת שלטון אוסטרי

אחת התקופות המזהירות ליהודי זבורוב היתה בימי שלטון אוסטרי, תחת שלטון הקיסר פראנץ יוסף. קיסר זה בהיותו אדם ליברלי, העניק שווי זכויות לכל הנתינים בממלכתו בלי הבדל דת ולאום.

בימי שלטונו פסקו המלחמות לזמן ארוך והאנטישמיות שפעמה מאז ותמיד בלב העם הפולני והאוקראיני דוכאה. בימים ההם המשיכו יהודי זבורוב את חייהם המסורתיים שנמשכו מדור לדור במשך מאות בשנים. אבותינו חיו חיים צנועים בגולה, הסתפקו במועט ושמחים היו בחלקם על אף החיים הקשים. הם לא באו במגע עם העולם הסובב אותם וכל מאוויהם נתונים היו ללימודי תורה וציפיה לביאת המשיח. המצב הזה נמשך עד תקופת ההשכלה.

ניצני ההשכלה

במחצית השניה של המאה ה־18 ותחילת המאה ה־19 חלו תמורות בחיים הרוח־ניים של יהודי פולין. מתחילה תקופת הקידמה ובעקבותיה חדרה ההשכלה, שצמחה בין שאר הגורמים, על רקע תמורות כלכליות אשר התרחשו בגרמניה וברוסיה הלבנה. הראשונים לתמורה היו הסוחרים האמידים והתעשינים היהודים שעסקיהם הגדולים הביאו אותם במגעים תכופים עם העולם החדש רב ההשפעות, והם הושפעו מהתרבות הגרמנית ומהליכות חייה. הללו היו הסנוניות הראשונות ובפיהם בשורה על עולם אחר

מלא חידושים ורב שינויים. המאה ה־19 היתה התקופה הסוערת ביותר. האדם היהודי התחיל להתבונן אחרת על העולם והמתרחש סביבו, התחיל לנתח בהגיון ובתבונה את אשר סביבו ובתוכו. זה הביא לערעור האמונה בשטח הדת, החברה, הכלכלה ולתסיסות. בעקבותיהם התהוו תנועות מהפכניות למיניהן בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט.

תנועת ההשכלה באזורנו התבלטה קודם כל בערים הגדולות: בלבוב; ברודי; טרנופול, בהן המסחר היה מפותח ופעלו גם גורמים אחרים. מתחילים מאבקים נגד דפוסי הברזל המסורתיים והחיים השקטים של היהודים בערים הגדולות נעשים תוססים. קם דור מתמרדים, דור שואפי דרור ושינוי ערכים. תוך מאבק דעות הולכת ומתגבשת התנועה הציונית, ממנה מסתעפים זרמים שונים במסגרות ארגוני נוער למיניהם. מאידך גיסא מתהוות תנועת התבוללות ותנועת שמאל קיצונית.

הדי ההשכלה מגיעים גם לעירנו, אם כי קצת באחור. האויר מתחיל להיות חפשי יותר. הדחף והכמיהה לספר המושרשים בבני זבורוב, לא נפסקו גם עם תמורת הימים אם כי במגמות חדשות, בהתאם לתקופה. לעומת ההסתגרות בתוך החומות הפנימיות של החיים היהודים באה השאיפה להכיר את העולם החיצון ולהצטרף לתנועת ההשכלה. אחד הראשונים היה המורה צבי צווערדלינג, זקן המשכילים והמדקדקים, עליו העיד מאיר הלוי מטריסט, באמרו שהוא אחד הבקיאים הגדולים בלשון העברית. בהשפעתו נוסד חוג משכילים מפרחי העיר. הללו היו המרדנים הראשונים שבכל לבם דבקו בהשכלה. הם התחילו ללמוד בשקידה תנ״ך, תורת הלשון, לשון אשכנז ופיטניה ואת יצירותיו של מנדלסון. מושפעים מהספרות הקלסית הגרמנית החלו לתרגם שירים ודרמות.

בזבורוב כבשאר עירות גליציה היתה התנגדות מצד החרדים להשכלה, לכן נאלצו המשכילים הראשונים ללמוד את הדברים החילוניים בסתר. בשבילי שדות־דגן היו פוגשים לא אחת חבורת משכילים, לומדים בצותא או בודדים. המשכילים מנכבדי העיר העמידו לרשותם ממיטב הספרים, ומקום המפגש ביניהם נקבע בבית־המדרש הגדול. בפינה מיועדת להם היו מתוכחים ודנים על דברים העומדים ברומו של העולם. מה־תקופה ההיא נודע המשורר יצחק אורבך. הוא כתב באידיש, חיבר שירים ליריים ברוח הימים ההם וכתב מחזות בעלי ערך רב שהוצגו בלבוב וגם במקומות אחרים.

ייזכר גם אחר: זיינוועל רוטה שכתב בעברית. משיריו ידועים שניים, שירים אלגיים, בהם הוא מביע את צערו בשל מותם של שני הרופאים — ד״ר קרוניש וד״ר נאגלר שתרמו רבות בשטח המדע והרפואה בעיר. בודאי היו עוד סופרים אחרים ששמותיהם לא הגיעו אלינו.

אחרון אחרון חביב ר׳ בנימין ז״ל סופרנו הדגול מאותה תקופה שינק ידע ממעינות התורה והתרבות החילונית. היה סופר בעל השראה פיוטית, ובספרו „מזבורוב עד כנרת״ תרם תרומה חשובה להנצחת קהילתנו.

יש גם להזכיר את בית הספר „ברון הירש״ שעמד על רמה גבוהה, ותרם רבות לחנוך הדור הצעיר. בין מוריו התבלטו: מלקוש; גצלט; וולטוך ולבינר. במיוחד יש להזכיר את המורה המנהל יהודה לבינר ז״ל, יהודי למדן מובהק שקשור היה בכל נימי נפשו למסורת, ובעת ובעונה אחת משכיל. בהיותו אדם חדור רעיון לאומי ניהל בזמנו תעמולה בין תלמידיו וההורים להכשיר את הנוער לעבודה ולמקצועות ולהצטרף לתנועה הציונית. היתה זאת העזה גדולה בימים ההם כשהחיים המסורתיים במסגרת הדת שלטו עדיין בכל תוקפם והסלידה למלאכה טרם פגה. יהודה לבינר היה גם עתונאי. רבים מתלמידיו הושפעו מהדרכתו היעילה. בארץ נמצאים מעטים מתלמידיו וגם בארצות הברית נמצאים אחדים וכולם זוכרים לשבח את מורם המסור.

מרדכי מארדר ז"ל

מבשרי התחייה הלאומית בעירנו ופעיליה הראשונים

(משנת ה־80 למאה ה־19 עד מלחמת עולם הראשונה)

ימי הציונות בזבורוב הם כימי התנועה הציונית בגליציה. פעילותה החלה מיד עם הופעתו של ת. הרצל. כבר בקונגרס הציוני הראשון השתתפו נציגים מיהדות גליציה, וביניהם מטובי האישים מסביבתנו הקרובה. ראש וראשון מבין אלה היה רבי איציקל שוואדרון מבינאיוב, שעל יד זלוצ'וב. ר' איציקל היה אישיות מוסרית ממדרגה רמה, שהאציל מרוחו על כל יישובי היהודים בסביבותינו, ועירנו זבורוב לא היתה בין האחרונים שבהם. כאשר הופיע ר' איציקל בעירנו, התירו לו פרנסי הקהילה לנאום בבית המדרש הגדול, רק בזכות היותו אחיו של הגאון רבי מרדכי שוואדרון מבז'יז'אנו. היה זה נאום ציוני נלהב, חוצב להבות, ראשון מסוגו שנשמע בעירנו. התרשמותנו מדבריו היתה רבה, ימים רבים נשאנו אותם בליבנו, והיינו דנים בהם בהתלהבות.

אישיות אחרת, כובשת לבבות בעירנו, שקרב את רוב בני הנוער שלנו אל הרעיון הציוני ואל מקורות הספרות העתיקה והחדשה, שמהם ינק וניזון רעיון התחייה, היה ה„מלמד" ר' הירש מיכאל בערישעס (צוואורדלינג). אם כי ר' הירש היה זקן בא בימים, היתה רוחו צעירה מאוד, ובמרצו ובפעילותו השתווה לערים שבצעירים. כמחצית מבני העיר היו תלמידיו, וביניהם מחשובי ה„בעלי בתים" שבעיר, והכול היו נתונים להשפעתו כובשת הלבבות. בפי ה„חסידים" היה קרוי „המתנגד", ובפי האדוקים

הרחוב הראשי • די הויפט גאס

„האפיקורוס", אולם הכול הוקירוהו על יושרו ועל ענוותנותו. עלינו, על תלמידיו, ועל כל בני הנוער היה אהוד, אהוב ונערץ. לא ראינו בו „מלמד" במובן הרגיל של מונח זה, כי היה לנו חבר וריע, ומלימודי תורותיו היינו מוקסמים. היתה לו נפש פיוטית, ובשעת רצון היה גם מחבר שירים, ורוח של שירה היתה שורה בשיעוריו. הוא היה קורא לפנינו פרקים נבחרים מתוך התנ"ך ויצירות מתוך הספרות המאוחרת והחדשה, שהיו חדורים וספוגים רעיונות הגאולה והתחייה הלאומית, כגון משירי ר' יהודה הלוי ו„אהבת ציון" של א' מאפו. מעולם לא נזקק לדברי תעמולה או להטפה מכוונת. כיצד חיבב עלינו את התנ"ך! כשהיה קורא בו לפנינו, תוך התמכרות ואמונה בדברי המוסר הנעלים, חשנו כיצד הוא מזדהה עימהם בזעמם ובכאבם, וכיצד „שאר רוחם" זו שלהם עוברת דרכו אלינו, ודברי הנביאים אינם עוד „מצוות אנשים מלומדה", אלא דברי שירה עילאית, המזדמרת בליבנו עד כלות הנפש. השפעתו החינוכית לא היתה מגמתית במכוון, וכמעט בלי משים חשנו את עצמנו נישאים על כנפי רוח הנביאים, בעקבות ר' יהודה הלוי וגיבורי „אהבת ציון" של א' מאפו, וחולמים יחד עימהם את חלום ציון.

על קרקע פורה זה של הכשרת לבבות יעילה, צמחה והתפתחה עיתונות ציונית רעננה. ראשון הופיע העיתון „די וועלט" בשפה הגרמנית, וערוך גם בלשון אידיש בידי ר. א. ברודס, אחריו הופיע „טאגבלאט" בלמברג (לבוב), שאף אני עמלתי בהפצתו בעירנו, במחיר חמישה גרייצער הגליון (5 פרוטות). אחריהם הופיע „פאלקס־קאלענדאר" של ג. ב. אדיר ו„המגיד" בקראקוב, בו השתתף בין האחרים הציוני ליבל טוביש, שמאמרו בשם „את אחי אנוכי מבקש" הקים סערת רוחות גואה וגאה בליבות בני הנוער. מאמר זה הופיע בהמשכים שבועיים, וזכורני, כמה היינו כולנו מוקסמים ממאמר זה. קראנו אותו קריאה חוזרת מספר פעמים בהתלהבות נעורים, וציפינו בקוצר רוח להמשכים הבאים. פרנסי העיר וחשובי ה„בעלי בתים" בזבורוב לא השתייכו, חלילה, לחוגי הקנאים החשוכים, מסוגם של ראשי הקהילה כגון בלז, שנלחמו בציונים מלחמת חרמה. הם אמנם לא התייחסו אלינו בביטול ולא לגלגו עלינו בוויכוחים שקיימנו, אולם הם עמדו מן הצד, הביעו דברי ביקורת וספקנות של בעלי נסיון בחיי העולם הזה ובמשוגותיהם, והפגינו כלפינו וכלפי האידיאלים שלנו יחס קר ובלתי אוהד.

אהרון ז'ופניק היה אחד המשכילים המופלגים בעירנו, ואולי גם אחד הנודעים במחוז כולו. בביתו פנימה, חי חיי תרבות מובהקים, והגה רבות בתורות הפילוסופיות של גדולי הפילוסופים הישנים והחדשים, אולם לא לקח כל חלק בחיים הציבוריים. הוא היה עשיר ואיש מצליח בעיסקי הבנק שלו, ולתנועת התחייה שלנו התייחס באדישות, כאילו היתה זו תנועה „סינית". הוא התנהג כחפשי בדעות, אולם בשבתות היה חובש לראשו „שטריימל" (מצנפת) בלכתו לתפילה „בבית המדרש", וזאת כנראה, רק כדי למצוא חן בעיני חותנו הגביר ר' יעקב כץ. גדולה היתה התמרמרותם של בני הנוער עליו, והיטב חרה לנו שאיש זה, שנועד להיות מנהיג לבני הנוער, והיה עשוי לעוררם, להפעילם ולהוליכם למטרה, עמד מנגד ולא גילה כל עניין בכל מפעל ציבורי שהוא. אדישותו של זה, ויחסם הקריר והביקורתי של חשובי ה„בעלי בתים" בעיר, גרמו לתסכולם של בני הנוער, ומעטים מביניהם הגיעו לאכזבה וליאוש.

באותם ימים עמדו לנו ריווח והצלה עם הופעתו של כוכב חדש שדרך בשמי זבורוב, הלוא הוא יהושע רדלר, שנודע לאחר שנים בישראל כסופר, בשם „ר' בנימין". יהושע רדלר היה נכד ונין למשפחה רבנית. אביו, ר' ישראל היה תלמיד חכם נודע ואדוק במצוות. אדיקותה הקיצונית בקפדנותה, של אמו ברכה, היה ל„שם דבר"

בעירנו. יהושע רדלר היה אז בן 17—18, מחובשי בית המדרש, מתמיד ומתמצא בד׳ אמות של ההלכה מזה, ומצד שני — משכיל, בקי בלשונות העברית והגרמנית, ומתעניין בהוויות העולם הגדול. הוא זכה בכבוד ובהכרה מצד חשובי העיר ופרנסיה, בגלל גדולתו בתורה וייחוסו המשפחתי, ומצד בני הנוער, בגלל השכלתו ומעורבותו בנעשה בעולם הגדול.

יהושע קרא את ה„יודנשטאט" של ת. הרצל, התרשם ממנו עמוקות ונהפך לאחד מחסידיה של תנועת הציונות המדינית. הוא הרבה להתווכח עם צעירים ועם זקנים ולשכנעם בצדקתה, ובישועה והגאולה הצפויות ממנה לעם ישראל. בהיותו קרוב לחוגים האדוקים התווכח גם עם הרב ר׳ דוד׳ל קליינהענדלר ושכנעו בטיעוניו. משנתרצו כל קושיותיו של הרב, פנה אל יהושע ושאלו: „הכל טוב ויפה, אולם אמור נא לי, שיעלע (שם חיבה ליהושע), מה יהיה גורלה של השבת במדינה זו, שאתם עומדים להקים בארץ הקודש? האם הרכבות והמשטרה ישבתו ממלאכה ביום השבת?" תשובתו של יהושע לא הגיעה לאוזני, אולם מובטחני, כי תשובה זו הניחה את דעתו של הרב, ששינה טעמו.

על כוח השכנוע המפליא של יהושע רדלר חעיד העובדה המפתיעה הבאה: בשנות ה־90 למאה הקודמת הגיע מלונדון לגור בזבורוב א. ח. פויקר, יליד זלוצ׳וב, הסמוכה לעירנו, שעוד בימי היותו סטודנט נהפך למהפכן פעיל, ונאלץ להימלט מרדיפות המשטרה לחו״ל, והשתקע בעיר לונדון. גם שם המשיך בפעילותו והיה אחד הנואמים ב„הייד פרק". הוא נשא לו לאישה אחת מבנות עירנו, ומשחלתה היה נאלץ לעזוב את לונדון ובא לגור בעירנו. הוא התרחק מן הציבור היהודי ואפילו ביום הכיפורים לא היה בא לתפילה לבית הכנסת, והיה אוכל „טריפות" בפרהסיה. פויקר זה היה מוחרם על ידי היהודים, וגם ברחוב הגויים, בו גר, היה בודד ומבודד. והנה נודע ברבים, כי יהושע רדלר קשר קשרי ריעות עם פוקר זה. קמה שערוריה, האדוקים חרדו לו, שמא יצא לתרבות רעה, ואנחנו הצעירים חששנו, שמא יאבד לנו ולתנועתנו כוח פורה פעיל ומפעיל. אולם כולנו הופתענו משנודע לנו, כי פוקר זה, האנרכיסט ה„שרוף" והמושבע נהפך ליהודי לאומי. צאו וראו, מה גדול היה כוח השכנוע של יהושע, ומה רבה היתה השפעתו של בחור ישיבה, אחד מחובשי בית מדרש, שחרחר, לבוש „קפוטה" שחורה, (מעיל ארוך — לבוש האדוקים) שפניו עטורים זקן קטן עם שתי „פיאות" שער ארוכות ומיושרות, מול האנרכיסט הקשיש והמנוסה, המשכיל, בן העולם הגדול, והוא מנצחו ומכניעו.

בימים ההם עלה על בימת התנועה הציונית בגליציה הד"ר אברהם זלץ, שהשתייך לתנועת הציונות המעשית. ואם כי יהושע רדלר היה מחסידי הציונות המדינית של הרצל, שיתפו יחד פעולה במישור הציבורי. עמדתו של יהושע מצאה ביטוי באימרותיו: „דרושה גם פעילות מדינית וגם עבודה מעשית בארץ, הא בהא תליא, אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך".

שני אישים אלה יזמו מבצע מיוחד, שהיה חדש מסוגו בימים ההם בגליציה. היה זה מפעל להתרמת כספים למען יישוב ארץ ישראל. ומעשה שהיה, וגם אני גוייסתי לפעולה. היה זה בערב יום הכיפורים, הייתי אז כבן 14—15, ויהושע רדלר הטיל עלי שליחות נועזת: לעמוד על יד קערת התרומות, על השולחן המיועד לקערות של „צדקה" ונדבות, ושאר מגביות, שהיו פרנסי הציבור נוהגים להעמיד בבתי הכנסיות בערב יום הכיפורים. הגעתי למבוא המפולש של אחד מבתי הכנסת בזבורוב, שם הועמד שולחן הקערות. בהלמות לב, מתוך חרדה לעלול להתרחש, העמדתי את קערתי

בקצה השולחן. מיד פרץ אחד מן הגבאים, ששולחן הקערות היה בשליטתם הבלעדית, בצעקה: „וואס איז דאס ?" (מה זאת ?). היה זה גבאי ה„תלמוד תורה". לא העזתי לענות ולא הגבתי כל תגובה שהיא, ועשיתי עצמי כלא שומע. מיד אחז זה בצוארון מעילי וזרק אותי ואת קערתי החוצה. באותו רגע פג פחדי. גדול היה רצוני לעמוד במשימה שהטיל עלי יהושע רדלר, ומצאתי את עצמי חוזר ומעמיד את קערתי במקומה על השולחן. משנעץ בי הגבאי את עיניו, מופתע, כמי שאינו מאמין למראה עיניו, נתמלאתי עוז וגבורה והכרזתי בקול החלטי, קורא למלחמה: „המגבית שלי חשובה יותר מכל מגביותיכם, ואם קערתי לא תעמוד כאן, לא אתן להעמיד כאן כל קערה אחרת שהיא!" מיד פנה הגבאי הראשי, ר' יעקב כץ, אל חברו ואמר: הרגע, ר' יצחק, אם רצונו לעמוד כאן — הנח לו ויעמוד, מי ישים לב לקערתו ?" ועמדתי. אמנם הצלחה כספית לא היתה גדולה ביותר, אבל העידוד המוסרי היה גדול מאוד. את ה„קרונה" הראשונה הטיל לקערתי ר' מנדל ביק, והוא עשה זאת בצורה הפגנתית. זה היה אחד מהחובבים הנסתרים של תנועתנו, ואחד מן הקוראים הקבועים של „המגיד". משנפגשתי לאחר מכן עם יהושע רדלר, אמר לי בנימה של מנהיג: „אתה הראשון שעמדת במבחן האש, ושומה עליך להמשיך בדרך זו ולהסיר את אבני הנגף שנתקל בהן בדרכנו." באותו מעמד נכרתה בינינו ברית ידידות, שנמשכת עד עצם היום הזה, (1935), שאני גאה בה מאוד.

אחת המשימות החשובות שנטל עליו יהושע רדלר היתה הפצת ה„אקציות של הקולוניאל־בנק". מאחר שמחיר ה„אקציה" (המניה) היה שנים עשר ריניש, וסכום זה היה למעלה מגובה התרומה המקובלת בימים ההם, גייסנו לעזרתנו את ר' לייבל טוביאש, ששמו הלך לפניו, מאז פרסם את שורת מאמריו בשם „את אחי אנוכי מבקש", שבא אלינו לאספת תעמולה. ואמנם לשמע נאומיו המבריקים הצלחנו למכור שבעים מניות,

חלוקת מזון בעת מלחמת־העולם הראשונה • שפייז פאַרטיילונג בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה.

ואף למשוך אל שורותינו חברים נוספים, וביניהם את ר׳ צבי נגלברג ואת גיסו ר׳ שמעון שכטר, שבינתיים עלו כבר והשתקעו בישראל.

יהושע רדלר מניח יסוד אירגוני חזק לתנועה. הוא שוכר אולם למועדון בביתו של סנדר סגל שהתברר כבעל בית סובלני מאד. חדשים רבים לא קבל שכר דירה והוא לא הטריד אותנו. רדלר מארגן נשף חנוכה ראשון, אליו הזמין את הטובים שבנואמים והירש שמש עם מקהלתו הנעים את הערב בתכנית של שירה. ההפתעה הגדולה היתה כשקם הוא, רדלר, לשאת את דברו בשפה העברית. כולנו היינו מוקסמים מן העברית המלוטשת שבפיו. גם יהודים אדוקים שהיו רחוקים ואף התנגדו לתנועתנו, באו לראות הפלא הזה, דיבור חי בלשון הקודש. ומעשה ברבי גרשון בוגנר, תלמיד חכם משורות האדוקים בעירנו, שהתרגש עד כדי דמעות לשמע העברית החיה בפיו של יהושע רדלר.

תוך כדי פעילותו הנמרצת המשיך רדלר ללמוד ולהתקדם. התעמק במאמריו של אחד־העם, קרא הרבה ממיטב הספרות העולמית ומפרי עטם של הסופרים העברים. הוא שהיה מחסידי הציונות המדינית, לא נרתע מפרסום מאמרי ביקורת ב,,אחיאסף״ נגד עמדתו של אחד־העם הנערץ עליו. זה היה אז מעשה נועז ביותר.

הפתעה מיוחדת ונועזת בחידושה היתה החלטתו לצאת אל העולם הגדול, לחוץ לארץ. גם ידידיו הקרובים ביותר, ואני ביניהם, לא האמנו, כי בחור זה, מחובשי בית המדרש, יהין להשליך נפשו מנגד, אל תוך זרם החיים בעולם הגדול, הבלתי מוכר לצעירי ישראל. דבריו על יציאה לחו״ל נראו לנו כחלום נעורים דמיוני, ידענו שחסרים לו גם האמצעים הכספיים הדרושים לכך. והנה קם ויצא בדרך המוליכה אל הבלתי ידוע, כשבכיסו יש רק כדי לכסות את הוצאות הנסיעה בלבד, וגם אלה בצמצום רב.

מכתביו הראשונים אלי, בהם תאר את רשמיו מפגישתו הראשונה בחיי התרבות שבברלין הבירה, היו חדורים התפעלות מהממת, אולם המיוחד שבהם היו החלומות שהוא טווה על יצירת פינת תרבות דומה לעמנו בארץ ישראל. גישה זו השתקפה בכל מכתביו. כל אוצרות התרבות והאמנות שמצא, נשזרו בחלומותיו לראותם בישראל.

גם לאחר שיהושע רדלר עקר מזבורוב לא פסקה השפעתו הרבה על התנועה הציונית בעירנו. משנתפרסם בעולם הספרות, תחילה בגרמניה ואחר כך בישראל, התגאינו בו, והוא שימש לנו דוגמה מאלפת וקנה מידה לכל מעשינו. כל אחד מאיתנו חלם בסתר ליבו, לבצע משימה כל שהיא, ולו בקנה מידה קטן יותר, שתהא הולמת את מי שחושב עצמו חבר לעסקן והסופר המפורסם, בן עירו, ר׳ בנימין. ואכן כולנו היינו גאים בחברותו בעבר, ממשיכים בדרכו בהווה, שותפים לחלומותיו בעתיד ונושאים בכבוד את הדגל הכחול־לבן בזבורוב.

בשנים הראשונות לאחר עזיבתו של רדלר, עמד בראש התנועה ה׳ אליעזר טאלר, מורה ללמודי דת בבי״ס של הברון הירש, שהצליח לכנס ועידה ציונית מחוזית בפומוז׳אני. מזבורוב יצאה לועידה זו משלחת שבראשה עמד ה׳ צבי נאגלברג, חוכר אחוזה בכפר יארצ׳ובצה. בועידה השתתפו גם: אברהם מורגן, מאיר צולר וכותב שורות אלו. יו״ר הועידה היה הציוני המסור והנאמן, ה׳ מייבלום מבז׳יז׳אני, אביו של המנהיג הציוני בזלוצ׳וב ד״ר מייבלום. למרות שהועידה התקיימה בצריף עץ ישן בגורן ולמרות שחסרו בה הסממנים הראוותניים של ימינו, שררה בה התלהבות ורוח אמיתית של ,,חיבת ציון״.

אחריהם מלאו תפקיד נכבד בתנועה הציונית בנפתנו ה׳ גרובער מאורלוב, ה׳ יוסף אסטערזעטצער ושמריה אימבר, זה האחרון אחיו של מחבר ההימנון הלאומי שלנו ,,התקוה״, היה מורה ללימודי דת ביעזערנה. הוא גם אירגן וניהל חוגים ללומדי עברית

בזבורוב, ובעזרתו הכרנו את הספרות הציונית בלשון העברית, בין השאר „ברקאי" לנפתלי הרץ אימבר. ואחרון אחרון חביב: הד"ר ישראל וואלדמן מטרנופול (כיום ממנהיגי הציונים הרדיקלים בוינה, 1935) והד"ר פיליפ קורנגרין, (כיום שופט בחיפה, 1935). שני אלה לא חסכו עמל מעצמם, ונדדו בין כל יישובי היהודים במחוזנו. היו נואמים בחסד ומטיפים נלהבים, בקרו גם בזבורוב ועשו נפשות לתנועה התחייה, מתוך שכבות העם שטרם הצטרפו אלינו עד אז. מבין דור המבוגרים שהצטרפו אלינו ראוי גם להזכיר את דוד פיירינג ויעקב־אשר טאלר.

תופעה מיוחדת הראויה לציון היא אישיותו של א. ח. פויקר, ה„בעל תשובה", שהזכרנו קודם, „המהפכן, המורד במלכות" שנהפך ליהודי „לאומי" בזכותו של יהושע רדלר. הוא השתלב בעבודה הציונית של בני הנוער. הוא גם היה הראשון בזבורוב שחינך את הצעירים לא לפחד ולא להרתע במאבק על זכויות האדם והאזרח, וללחום להשגתם. והגיע הדברים עד כדי כך שהוא הוצע ונבחר למועצת העיריה, כחבר ציוני יחיד, שמייצג את הציבור הלאומי ואת זכויותיו האזרחיות בעיר.

היתה לו גם השאיפה והאמביציה להיבחר כציר מטעם היישובים זבורוב, יעזערנה וזלוצ'וב לקונגרס הציוני האחד עשר. ומועמדותו הוצגה על ידינו. אלא שהמועמד שכנגד, הד"ר הירש הורן מיעזערנה, שהיה צעיר ונמרץ יותר, והיו לו קשרי חברה ועבודה ביעזערנה ובזלוצ'וב זכה בבחירות.

ראויה לציון תרומתה הנדיבה של זבורוב „לקרן של 100.000 קראנען" למען הגמנסיה העברית הראשונה „הרצליה" בארץ ישראל. למטרה זו שהה בעירנו ה' גרשון ציפפער, בשנת 1912, ונענה על ידינו ביד נדיבה.

השם „אחוה" שנשא הקן הזבורובאי של התנועה הציונית, לא היה לשוא. מסביבו התרכזו מיטב הנוער שבעיר והיו מאוחדים ברוח של „אחוה" בכל הנוגע לרעיון המרכזי של התנועה. היה זה מוסד שחינך את הנוער לדימוקרטיה, וסובלנות הדדית היתה שורה בינינו. חברי „אחוה" לקחו חלק פעיל בכל המפעלים הציבוריים שבעיר. זוכרני את מבצע „מניין האוכלוסין" משנת 1910. הסיסמה הציונית היתה: יהודים, הירשמו כיהודים, וציינו את לשון האידיש כשפת האם! כמה מאמצים והקרבת נפש טהורה השקיעו חברי „אחוה" במבצע זה, ומה גדולה היתה אכזבתם וצערם לאור התוצאות. הם התגייסו למבצע זה מתוך הכרה לאומית עמוקה, אלא שמבצע זה הופקד בידי דור הפרנסים הזקנים, שהתבצרו במוסדותיהם — מבצריהם, וקולם של בני הנוער לא הגיע לשם.

ראוי לציון, שרק שלשה יהודים הצביעו ששפת אימם היא אידיש והם: א.ח. פויקר, יוסף שכטר וכותב שורות אלו.

★

אחרית דבר מאת המתרגם והמביא לדפוס: (התרגום מאידיש בידי חתנו של המחבר, ש' ירדני).

עתה לאחר השואה האיומה שפקדה את עמנו, ובין שאר קהילות ישראל לא נשאר כל זכר לעיר זבורוב, גדול לאין ערוך ערכה של רשימה זו שמעלה את זיכרה של זבורוב ושל בניה־קדושיה שאבדו בשואה.

הכתבה המקורית הופקדה על ידי המחבר בידי ר' יהושע רדלר ז"ל „ר' בנימין"

בן עירו וידידו של המחבר, שהביע רצונו לתרגמה לעברית ולהנציחה לדורות. לכשהגיע ר׳ בנימין ז״ל לזיקנה ושיבה ולא הספיק למלא משאלתו זו, קרא לבתו של המחבר חנה ירדני, מסר בידה את הפקדון ושטח לפניה את בקשתו, לדאוג לתרגום הרשימה ולהביאה לדפוס, להנצחת זכרה של זבורוב וזכר בניה קדושיה.

עד נאמן משרידי השואה מספר על ימיו האחרונים של המחבר ז״ל:

משראה ר׳ מרדכי מארדר ז״ל בעינים כלות את כליון עמו ואבדן תקוותו ותקוות אשתו רוז׳ה ז״ל, להצטרף אל בנותיהם ובני ביתם בישראל, אמר: „נחמה גדולה היא לי, שילדי ניצלו מכליה, והחלטתי נחושה, כי לא יוליכוני מכאן חי כצאן לטבח, ואם נגזר עלי למות — אמות במקומי.״ ואמנם בבוא הקלגסים לעצרו, התנגד להם ונורה על יד פתח ביתו.

הגשר על נהר סטריפה, שקישר את העיר עם השבונה קוקלינצה
די בריק איבערן טייך סטריפע; זי האָט פאַרבונדן די שטאָט מיט דער פאָרשטאָט קוקלינצע.

שפך חמתך אל־הגוים אשר לא ידעוך
ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו
כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו
שפך עליהם זעמך וחרון אפך ישיגם
תרדף באף ותשמידם מתחת שמי ה׳!

[תהילים ע״ט-ס״ט]
[מגילת איכה ג׳]

זכור...
זכור את אשר עשו לך היטלר
ומרעיו, רשעי גרמניה, פולין,
אוקראינה ועמים אחרים!
זכור את אדישי העולם, אשר ראו
במראה דמנו הנשפך והחרישו.
זכור ואל תשכח!

מגילת האימים
די מגילה פון גרויל

יוסף גרשון לבינר, ניו־יורק

הרהורים בימי „שבעה"*

בדומה ליהודים רבים אחרים, לא שמעתי ממשפחתי באירופה, אשר גרה לפני השואה, בעיירה זבורוב במזרח גליציה. שיערתי בנפשי מה פירושו של דבר, אך עתה נודע לכל: בעיר מולדתי נותרו בחיים פחות מ־60 יהודים, ולא כולם נימנו עם תושביה הוותיקים של העיירה. איש מהנותרים לא שרד בעיירה: הכל נהרס ונחרב. ושארית הפליטה גרה עתה בקרקוב, או בערי שלזיה התחתית.

פניתי לבן־עירי, ששיחק לו מזלו. הוא ואשתו ושני ילדיו נותרו בחיים, תודות לבונקר שהיו חבויים בו במשך 16 חודשים. ביקשתיו שיכתוב לי על פרטי האסון של עיירתנו. שמו לייב קרוניש והוא גר בקרקוב.

היתה לי הרגשה וחשתי אינסטינקטיבית, שבני־משפחתי אינם עוד בחיים. לא ידעתי כמה מהם ניספו, מתי ואיפה. קיוויתי שמישהו מהם בכל־זאת ניצל...

אני עובד בלילות וקם מהשינה בשעות לפני הצהרים, ואינני יכול שלא להציץ מתוך סקרנות לתיבת הדואר, אם הגיעו מכתבים. זהו הרגל שירשתיו מימי המלחמה, בצפותי למכתבים מבני, שהשתתף בקרבות צבא ארה"ב בחזית האוקינוס השקט. והנה, אני מוצא מעטפה ועליה מודבקים בולי־דואר פולניים — מכתב דואר־אויר — מבן־עירי...

לא, אינני זקוק לשאלת־רב על ישיבת „שבעה". נאמנים עלי דבריו של בן־עירי ונאמן עלי האיש, בייחוד בזמננו יש להאמין לניצול יהודי כשהוא שולח ידיעה מסוג זה בצרוף התנצלות...

„כולם אשמים"

הריני נוטל את השעון־המעורר ומעמידו לצדי. איני רוצה לרמות, חס וחלילה, את שלוש אחיותי שניספו ללא עת ולגזול מהן רגע. הריני רוצה לסלק להן את חובי האישי האחרון. הריני מתישב על השרפרף הנמוך ומקיים „שבעה", מבכה את אחיותי, את גיסי וילדיהם.

בני משפחתי, הן מצד אבי והן מצד אמי, נכחדו כמעט כולם. רק מצד משפחתה של אמי נותרו 4 אנשים בחיים.

הריני יושב ומבכה את שברוני האישי. בוכה על הסתלקותה של עדה יהודית בת למעלה מ־6000 נפש ומתאבל על אסונו של עמי האומלל. הריני מרכין את ראשי, ובצערי מכסה בכפות ידי את פני. דמעותי מתגלגלות ולבי נקרע לגזרים. במוחי עולים זכרונות מימי הנעורים. חושב אני על אנשים שאיני יודע אפילו את מקום אפרם, ואם בכלל זכו לקבר ישראל.

מי מהין לומר: „ידינו לא שפכו את הדם הזה"? כולנו אשמים בהשמד; כולנו חייבים תשובה להיסטוריה על השחיטות, וההריגות של אנשים שלווים וחפים מפשע. האם נוכל לרחוץ בנקיון כפינו לפני שר ההיסטוריה? אני מטיל ספק בכך. „אדם לאדם

*) הרשימה נכתבה עם בוא הידיעה הראשונה על השמדת יהודי זבורוב והופיעה בעתון היומי "דער טאג" בניו־יורק מ־3.6.46

— זאב", אומר הפתגם הרומי. אולם, אילו סיפרנו לזאבים את מעלליו של המין האנושי, היו בוודאי נעלבים קשות על שאנו מדמים את עצמנו אליהם.

מה שעוללה החיה הגרמנית היה איום שבעתיים מכל מעשי אכזריות של עדת זאבים, והנה, למרבה התמהון, נחשבים הם, גם היום, כעם בעל תרבות. והם, הרי לעומת הזאבים, הם החיות הרעות.

הרוצחים הגרמנים נכנסו לזבורוב עם נסיגת הצבא האדום ב־1 ביולי 1941, וב־4 ביולי התחילו בטבח. ביום ההוא העמידו אלף גברים יהודים ליד הנהר וירו בהם עד אחד. שם שוכנים הם, הקדושים והטהורים, שנקטלו על חטאם היחיד, שהיו יהודים! בין הקרבנות הראשונים היה גיסי. נאמר לזכרם כפי שלימדונו חז"ל: „זכר צדיק לברכה ושם רשעים ירקב."

אחרי הטבח הראשון המשיכו הגרמנים צמאי הדם לענות ולהציק ליהודי זבורוב בשיטה הגרמנית המיוחדת, עד ה־29 באוגוסט 1942, בו העמיסו אלף ושלוש מאות יהודים, גברים, נשים וטף על קרונות־משא והעבירו אותם למחנה השמדה בלז'שיץ, שם העלום על המוקד בתנורי־השריפה. במשלוח הזה היו שתי אחיותי, אחד מגיסי וחלק מילדיהם. היה זה באמצע הקיץ והחום היה רב, ובני עם־האדונים דחסו בני־אדם לתוך הקרונות ללא מזון, ללא מים וללא אוויר. את מספר המתים באותו מסע — לא נדע לעולם. בתה של אחותי הבכירה יכלה להשאר בחיים, בהיותה מגוייסת בגדוד־עבודה, אך העדיפה להצטרף להוריה במסעם אל המוות הבטוח.

רשעות ושחיתות

שנה לאחר מכן, ב־23 ביולי 1943, התחילו הרוצחים במבצע חדש לחיסול שארית יהודי זבוריב. הם חטפו כל יהודי בו נתקלו, או ידעו על מקום המצאו. וליד אולם־הספורט הפולני „סוקולניה" הוציאו את כולם להורג ביריות. הם קבורים שם בקבר־אחים. גם במבצע זה יש לי „חלק" הגון: שם נרצחו אחותי הצעירה ובתה של אחותי הבכירה. בעלה וילדה של אחותי הצעירה הצליחו להמלט והתחבאו בבונקר שהוכן מראש ע"י יהודים. כלבי־הדמים הרגישו בהם, ובחסות הלילה נאלצו לעזוב את הבונקר. בברחו נכנס גיסי לכפר לבקש כוס מים ואמר שהוא רץ להסתתר ביער. מאז, נעלמו עקבותיו. ייתכן שהגויים מסרוהו לגרמנים, או שהם עצמם תפסוהו והוציאוהו להורג.

★

אני קם משרפרף־ה„שבעה". אשתי מצטטת בפני את הפתגם המסורתי ומאחלת לי שאשמר מכל צער. היא רוצה לנחמני במלים ואני שולח כלפי שמים תפילה שקטה וחמה: „אבינו מלכנו, נקום נקמת דם עבדיך השפוך... הוי, אלי, אני אין בכוחי לעשות נקמה ברוצחים הגרמנים, איני יכול להיות גואל דמם של אחיותי, גיסי וילדיהם... נקום אתה את נקמתנו! גמול להם כרשעתם ,למען הרוגים על שם קדשך', על חורבן עיר מולדתי ומאות ערים אחרות".

צבי (הערש) פורמן

בגיטו זבורוב ובבונקר

הגרמנים נכנסו לזבורוב בחודש אוגוסט 1941.

בזבורוב גופא היו בסה"כ כ־6,000 יהודים. רבים נמלטו מהעיר. בחיים נותרו כ־25 יהודים.

מיד עם כניסת הגרמנים, תכננו לערוך פרעות (אז קראנו לזה „פוגרום"). הכומר הרוסי נתמנה לראש העיר. הגרמנים התיעצו עמו ועם ד"ר בויקו האוקראיני כיצד לעשות זאת — האם להסתפק ברציחת קומוניסטים בלבד או לקחת גם אחרים, שני האנטישמים יעצו לקחת ללא בחירה — את כל היהודים. לגרמנים לא היה נוח בהתחלה לפעול בגלוי ולומר שהאנשים נלקחים ליריה, לכן אמרו שהם נלקחים לעבודה. הגברים שנלקחו נצטוו לעבוד במשך יום שלם.

מההפצצות נותרו בזבורוב שני בורות, אחד ליד בית־הסוהר והשני ליד ביתו של אדלר. לשני הבורות האלה הובלו היהודים אחרי יום עבודתם ושם נורו. זה היה ביום ו'. בשבע בערב פסקו היריות ולמחרת בשבת המשיכו הנותרים בעבודה ואחרי הצהריים שוב ירו בהם. ביומיים הבאים נרצחו 1300 יהודים. רבים מהם נפלו לתוך הבורות בעודם בחיים, כשהם פצועים, וכך כוסו באדמה ונקברו.

שאלה: האם היו בין השנים 1941 ו־1943 אקציות נוספות?

היתה עוד אחת לבלז'ץ. אך בינתיים הוטלה על העיר קונטריבוציה (כופר־נפש). הגרמנים דרשו כסף או קרבנות־אדם. שיחדו אותם בכסף, בזהב, בפרוות ובתכשיטים. הדבר נעשה ע"י ה„יודנראט". אח"כ שרר שקט בעיר במשך שנה בערך.

מנציחים ארגון יוצאי זבורוב והסביבה בישראל ובתפוצות

באחד הימים פשטו השמועות, כי הם שוב דורשים אנשים. באחד מלילות שישי, הם באו וביצעו אקציה. נאמר אז כי זבורוב עצמה חייבת להוציא אלף יהודים ועיירות הסביבה — 500 יהודים.

ליודנראט כלל לא הודיעו על האקציה. כשראש היודנראט בא במרוצה לשמע היריות, כבר כינסו הגרמנים כ־1,300 יהודים. אך הם לא הסתפקו בכך ונסעו ליז׳רנה והביאו משם עוד 200 יהודים.

בין האקציה השניה והשלישית היו אקציות קטנות: תפסו קבוצות יהודים, בתואנה שהם קומוניסטים, והובילו אותם ליער. מאז לא ראו אותם ולא שמעו עליהם.

לפני האקציה השלישית הגיעו העירה מהנדסים גרמנים, שהובלו אל מבואות העיר ושם עסקו במדידות ובירשום תכניות. השמועה שנפוצה בקרב היהודים היתה שהכוונה היא להקמת מחנות צבאיים. היו שהאמינו בכך. לבסוף נלקחו לשם היהודים, הובלו לבורות ונורו.

שאלה: האם היה בזבורוב גיטו סגור, מוקף חומה?

בזבורוב לא היה גיטו סגור, רק המחנות היו סגורים (מוקפים בחוטי תיל).

שאלה: האם היה עליכם לשאת סרט או כוכב?

היה עלינו לשאת סרט צהוב עם מגן־דוד.

בעת האקציה השלישית חוסלו המחנות. נותרו רק שני מחנות: מחנה־כפיה ומחנה־עבודה חפשי. אנשי מחנה־הכפיה היו תחת משמר, אולם ממחנה החפשי מותרת היתה היציאה. רק לעבודה הובלו האנשים תחת משמר.

שאלה: מאיזה סוג היו העבודות?

עבדו באוטוסטרדה, בכבישים וגם בתחנת הרכבת.

לפני האקציה האחרונה ידענו מה מחכה לנו. ידענו שאלה הם ימינו האחרונים, ושבקרוב יחסלו אותנו. הגיעו אלינו שמועות על חיסול מחנה אחד ועוד אחד בסביבה. העגלון — שמו היה לינדר — שהיה מסיע את המשטרה, נלקח למקום שנקרא קז׳ימירובקה, ואחרי שחיסלו שם את המחנה, הורידוהו מהעגלה, בנסעם חזרה לזבורוב, וירו בו.

בזבורוב קמה אז בהלה. ידענו כי אחרי שחיסלו את המחנה בפלוהוב ובקז׳ימירובקה, יבוא גם תורנו.

אני עצמי התחבאתי אז אצל גוי בשכנות למחנה. הבית היה שייך קודם ליהודי ממשפחת שכטר. את המשפחה רצחו הגרמנים והבית נותר ריק. אנחנו חיפשנו במיוחד מקום מחבוא בסביבה רועשת — מחנה, או תחנת משטרה — כך שהבית נראה מתאים בשבילנו. הבאנו מלבוב ידיד נוצרי — ולאדק לשצ׳ינסקי, שישכור אצל השלטונות את הבית. להם לא סיפר כמובן לשם מה הוא צריך את הבית... הוא אמר להם שהוא ואשתו גרו בכפר, אך הואיל ומקום מגוריהם נשרף ואין להם איפה לגור, הוא בא לבקש, שישכירו לו את הבית. הגרמנים נתנו את הסכמתם והזוג נכנס לגור בבית. אנחנו סידרנו בו מחבוא — קודם בעליית הגג ואח״כ חפרנו בונקר מתחתיו.

היכרותי עם אותו ולאדק נבעה מכך שאשתו היתה משרתת אצל הורי. אחות אשתו גרה בכפר ליד זבורוב. שם הכפר היה האלשצ׳ינה. הן היו עניות מאוד ואחרי שעזבו אותנו הן היו משרתות אצל משפחת הוכברג בלבוב. הוכברג היה איש עסקים גדול ובראותו שלא נותרה לו ברירה ואין לו מחסה לבתו ינקה, העביר אותה לכפר לאחות אשתו של ולאדק ולאחיה, הלקה וגניק שינקביץ. אבל המקום היה קטן; הדירה היתה צרה ביותר ולא היה להם איפה להסתיר את הילדה מפני עינם של השכנים. הילדה

מצילי יהודים: ולאדיק לשצ׳ינסקי ואשתו סטיפה, אחותה הלקה ואחיה גניק שינקביץ׳
זיי האָבן געראַטעוועט יידן: וואָלאַדעק לעשטשינסקי, זיין פרוי סטעפאַ, איר שוועסטער און ברודער געניעק שיענקעוויטש.

הסתובבה בבית ומחוצה לו ואנשי הכפר ידעו וגם שוחחו על כך בינם לבין עצמם כי היא יהודיה.

כשניגשנו להכין את המחבוא שלנו, החלטנו לקחת אלינו את הילדה מהכפר, הסכנה לנסוע היתה אז גדולה מאוד. לבשתי איפוא מדי שוטר, לקחתי סוסים אצל גוי ונסעתי לכפר והצעתי להם לקחת אלינו את הילדה. ואמנם, כשהוכן המחבוא על עליית הגג, הסתתרה בו גם ינקה הוכברג.

שאלה: האם היו עוד אנשים אתכם במחבוא?

בסך הכל היינו עשר נפשות. הזוג אלטרמן עם שני ילדים, הגברת גולדשטיין ובנה, אני ואשתי דבורה לבית טירקפלד, הילדה מלבוב ינקה הוכברג ובומק אדלר.

בומק בא אלינו, כשכבר היינו כולנו בבית. הוא ידע שהבית משמש לנו מחבוא וכשהגרמנים הציתו את המחנה, הוא קפץ ברגע האחרון מקומה עליונה ונמלט אלינו לעלית הגג. בעל־הבית, ולאדק, עמד שם במקרה, ובומק נבהל עד מוות. בראותו אותו פנה אליו בתחינה: — תן לי להכנס לפורמן ולגולדשטיינים. הלה הבין, שהוא יודע על המחבוא ונתן לו להכנס.

הגרמנים רדפו אחרי בומק ובהגיעם לחצר אמרו:— יהודי ברח לכאן; הוא בטח נמלט לעליית הגג שלך. הגוי היה פיקח, וענה להם בקול שקט:

— לא! אצלי אין יהודים. לשם כך אני עומד כאן ושומר על המקום, ששום יהודי לא יתחמק הנה. — הגרמנים התרחקו.

בזמן חיסול המחנה היו בתוכו יהודים אחדים שבידיהם היו אקדוחים וכשהקיפו הגרמנים את המחנה ורצו להוציא ממנו את היהודים, התחילו היהודים לירות עליהם. הגרמנים נבהלו וחיפשו מחסה. אך היהודים לא העיזו לעזוב את מקומותיהם במחנה. בינתיים הגיעה תגבורת של אנשי ס.ס. והגרמנים התיזו בנזין על בנייני המחנה והציתו אותם כדי לשרוף את היהודים בעודם חיים.

כדי שהאש לא תעבור לביתו של ולאדק, העמידו הגרמנים מכבי־אש על גג הבית.

בעוד המחנה בוער, נכנס לבעל־הבית שלנו שייגץ, שידיו נטפו דם ואמר:

— תן לי, ולאדק, קצת מים לרחוץ את ידי. זה עתה הרגתי שני יהודים. ולאדק שאל אותו את מי רצח, והלה ענהו — את משה המר ובנימין פלישנר.

שמו של הרוצח היה קראסוצקי.

ימים אחדים אחרי חיסול המחנה, הגיעה קבוצת פרטיזנים. הם הקיפו את העיר, נכנסו לבית מכבי האש והורו לכולם להשתטח על האדמה ושאלו אם אין בתוכם יהודים כי ברצונם לקחת אותם עמם.

לאחר מכן נכנסו ל„ספולקה ספולדז׳לצ׳ה״ (אגודה צרכנית פולנית) הוציאו את כל הסחורות, ואת כל האנשים שהיו שם הורידו למרתף ולא הרשו לאף אחד לצאת את הבנין. אחרי שהוריקו את כל הסחורות והעמיסו אותם על המשאיות עזבו את העיר. יהודים לא לקחו עמם, כי אז כבר לא היו יהודים.

שאלה: אולי ידוע לך מי היו פרטיזנים אלה?

אני חושב שהם היו מאנשי ה„קובפאג״. (צבא הפרטיזנים הקומוניסטי).

כן ראוי להזכיר, כי בזבורוב היה בונקר גדול, שנבנה ע״י חבורת צעירים, ביניהם היה גם אחי. הם השקיעו בבונקר זה כתשעה חדשי עבודה וגם הרבה כסף. זה היה בונקר תת-קרקעי מתחת להר. החבורה התכוננה שבמקרה של צורך בבריחה יוכלו לשהות בבונקר זמן רב מבלי להזדקק לעזרה מבחוץ. הם הכינו מזון ונשק. רבים מאנשי היודנראט שיתפו פעולה מתוך מחשבה להסתתר בו בזמן הצורך. אחד מהחבורה בשם זילברג, טיפל ברכישת נשק, וכשאנשי הס.ס. התחילו בחיפושים והמצב נעשה חמור ביותר, לבש זילברג מדי שוטר ויצא לכפר בסביבות זבורוב לקנות נשק. לרוע המזל עצר אותם איש הס.ס., שהכיר את אנשי המשטרה היהודית בזבורוב וידע שהנעצר אינו אחד מהם והוביל אותו למחנה. כאן התחיל לחקור אותו לשם מה לבש את מדי המשטרה. זילברג טען שלא היתה לו כל כוונה בכך ושעשה זאת סתם כך...

זילברג, אעפ״י שלא נתפס עם נשק, ידע מה שמחכה לו, על כן ציפה לרגע שהגרמני השאירו לבד ונמלט מהמחנה.

משחזר הגרמני וראה שזילברג איננו, נכנס קודם כל לבית בו גר פעם זילברג. הבית היה שייך לקויפמנים וירה בכולם, לאחר מכן שלח לקרוא לראש היודנראט ואמר לו: — אם לא תמצא את זילברג, אני יורה כל כמה שעות בעשרה יהודים.

ראש היודנראט טען: — כיצד אני יכול לערוב לכך? אולי הוא התאבד...

אך הגרמני אמר: — אין זה חשוב לי אם יביאוהו אלי חי או מת, אבל מוכרחים להביאו.

התחיל משא-ומתן עם איש הס.ס., הציעו לו כסף וזהב תמורת זילברג, ובלבד שלא יצטרכו להביאו, אך כל זה לא הועיל. בינתיים התכנסו אנשי היודנראט שגרו מחוץ לשכונה, אצל זוניה אורבך (גם הוא מאנשי היודנראט) וסיכמו ביניהם: אם יצליחו לשחד את הגרמני, מה טוב, אך אם חלילה לא, יהיה הכרח להרעיל את זילברג ולהביא את גופתו לגרמני. הם חששו להביאו לפניו חי, פן יישבר בחקירה וימסור את הכל. נדברו ביניהם לחכות עד שעה 10 לראש היודנראט. אם הלה יכנס ויתן סימן כזה וכזה ידעו שהענין טושטש, אך כאשר יתן סימן אחר, ידעו שלא הצליח בשידוליו ואז יגישו לכולם כוסות תה וכך יורעל זילברג.

למרבה המזל נכנס ראש היודנראט בשעה 10 ומסר שזילברג חפשי.

מאז הסתתר זילברג בבונקר ונמנע מלצאת החוצה. כל האחרים דחו את כניסתם לרגע האחרון, כשיתחיל החיסול, אבל כשהגיע לכך לא יכלו, כנראה, להגיע לבונקר וכנראה שלא היו בו יותר מאשר שנים שלושה איש.

עם בוא החורף, אם משום שהיו חסרים משהו, או מסיבה אחרת, היו דיירי הבונקר פותחים אותו וע״י כך נתגלו סימנים שמישהו נמצא במקום הזה.

הבונקר היה בחדרו של דוד שוואב. לא רחוק משם גר נבל, שייגץ בשם יאנק,

את שם משפחתו אינני יודע. הוא הריח משהו. התחיל בחיטוטים ובחיפושים עד שנתקל בדלת. פתח אותה... בקיצור, יאנק זה אץ למשטרה והודיע שגילה בונקר, המשטרה הגיעה וקבעה שאין זה בונקר — זה נראה יותר שריד מימי הטטרים ואין בו איש, אך ליאנק לא נתן הענין מנוחה והוא לא פסק יומם ולילה מחיטוטיו.

כנראה שהאנשים למטה לא יכלו עוד לעמוד בכך ואחד מהם ירה החוצה. מששמע יאנק שיורים, שוב רץ למשטרה, הפעם הגיעו עם רימוני־יד.

אחד מאנשי הבונקר הופיע והוא נורה ליד היציאה. זה היה דוליק ראובפוגל. אח"כ פוצצו את הבונקר ועד היום לא ידוע לא מספר האנשים שהיו שם ולא זהותם.

אני נזכר: היו גם פרובוקציות מצד הגרמנים. הם שידלו אחד האוקראינים ושלחוהו אל היהודים שעבדו בכביש בין טארנופול לזלוצ׳וב. הלה הציג את עצמו כשליח הפרטיזנים הרוסיים ואמר להם שברצונו לעמוד במגע עם היהודים. כששאלוהו היהודים כיצד יעמדו אתו בקשר, ענה להם שאת המכתבים יביא ילד ליהודים העובדים בכביש ובדרך זו הם יתנו לו את תשובתם. ע"י כך יהיו בקשר מתמיד.

זה היה כבר אחרי חיסול המחנות בפלוהוב וקאז׳מירובקה, וביודעם שבקרוב יחסלו גם את מחנה זבורוב, נאחזו בהצעה והתחילו לשלוח מכתבים לפרטיזנים שיבואו לשחררם, אחרת — ייאלצו לחפש בעצמם אחרי מוצא...

במחנה היתה אז קבוצה, שהיה לה קצת נשק. גיסי שמואל מלס, היה נהגו של איש הס. ס. קלאוס. היתה תקופה, שיכולתי לקחת את מלס למחבוא שלנו, אך אנשי הקבוצה התנגדו לבריחתו כי הוא היה היחידי ביניהם, שידע לנהוג במכונית. הם תכננו, שביום בו יהיה עליהם לברוח, יהרגו את שני אנשי הס. ס., ויתפסו את המכונית שלהם ואת נשקם וימלטו לתוך היער. על כל זה הם כתבו לפרטיזנים ומכתביהם הגיעו ישר לידי המשטרה הגרמנית. ה„פרטיזנים" ענו להם, שיזדיינו בסבלנות וימתינו עוד מספר ימים. כעבור ימים אחדים הגיעו הגרמנים, הקיפו את המחנה ונגשו לחיסולו. שניים מהקבוצה ירו באוויר והאיצו באנשים שיברחו. אך היהודים פחדו לזוז ממקומם. גם הגרמנים נבהלו לשמע היריות וחששו שבידי היהודים נשק רב. חלפו כשעתיים עד שהגיעה התגבורת של אנשי ס. ס. מטארנופול. מתוך חשש לנשק שבידי היהודים פחדו להכנס לתוך המחנה, רק שפכו עליו בנזין והציתוהו. למי ששיחק המזל ברח, כל האחרים נשרפו חיים.

עוד עובדה: היו יהודים אחדים שבידיהם היה כסף רב, והם נדברו ביניהם לעבור את הגבול להונגריה. ביניהם היה אפרת, ינקל צייגרזון ושלושה פליטים. במשטרה הגרמנית עבד נהג רוסי, שנשאר אצלנו משנת 1939. לפניו הם גילו את סודם וכנראה גם הבטיחו לו תשלום נאה עבור עזרתו. הלה הלך מיד למשטרה הגרמנית ומסר להם, שביום זה וזה הוא יוצא לדרך עם חמשת היהודים, הנושאים אתם הרבה זהב, כסף ונשק. הוא יעצור בכביש המוליך לפומארן, בתואנה שחל קלקול במכונית והוא צריך לתקנה. אז תהיה שעת כושר להטיל עליהם כמה רימוני־יד ולחסלם.

וכך היה: כשהגיע הרגע, קפצו הגרמנים מתוך הקמה, רצחו את היהודים בתוך המכונית ואת כל אשר היה עמם בזזו. בשובם נטפלו לראש היודנראט בטענה, כי הוא יודע שליהודים יש נשק ובונקר תת־קרקעי ושהוא עצמו הינו אחד מאלה, המטפלים בכך... מובן מאליו שראש היודנראט התנער מכל זה וטען שאינו יודע דבר.

כעבור ימים אחדים בא איש ס. ס. אל חבר היודנראט פוקס ודרש שיקנה עבורו שני כובעים. פוקס הביא את שני הכובעים אל איש הס.ס., אך הלה ביקשהו שיקח אותם אליו הביתה. איש הס.ס. גר מאחורי בנין המשטרה. פוקס הביא לביתו את הכובעים

ובשובו נעצר ליד הכניסה לבנין המשטרה ע״י שוטר, שאמר לו: — הכנס, יש לנו משהו לברר אתך.

מאוחר יותר נתברר, שבדיוק כך עשו גם עם ראש המחנה השני (שמו היה ראט). אחרי כניסתו של פוקס לבנין המשטרה הובא לשם גם ראט. הגרמנים נטפלו לשניהם ורצו שיספרו להם על הבונקר הסודי ועל הנשק. מאחר שהשניים נמנעו מלספר דבר. שברו להם את ידיהם, נקרו את עיניהם ולבסוף ירו בהם.

אותה שעה היתה אשתו של פוקס במחנה. היא ידעה שהוא הלך עם הכובעים, ובראותה שאינו חוזר, הבינה שמשהו קרה... היא פנתה לאיש הס.ס. קלאוס שירשה לה לצאת לאחותה והוא נאות לפניתה.

הגברת פוקס הלכה למקום המחבוא אצל גוי אחד בעיבורה של העיר. גוי זה גר מטרים אחדים מהמקום בו נקברו שני היהודים. בלילה הוא גילה את קברם ואחרי שחזר סיפר לנו, כי אצל פוקס וראט היו העיניים מנוקרות והידיים שבורות. כך עונו השניים לפני שנורו.

בעת החיסול בשנת 1943, לא הסתפקו הגרמנים בהצתת המחנה. הם התחילו בחיפוש קפדני אחרי יהודים ובהוצאתם ממקומותיהם. הם בכלל התרוצצו כמשוגעים ברדיפתם אחרי יהודים ונקטו בכל מיני תחבולות. בסביבת ביתו של ולאדק היו עוד שלושה בתים שלמים. את כל השלושה פירקו הגרמנים ובנו בונקרים לעצמם. לבסוף נטפלו לולאדק שימכור להם את הבית, כדי לפרקו. המשטרה כבר ברחה אז, נשארו רק המפקד המקומי ופועליו. מדי יום ביומו היו באים לוולאדק ודרשו שימסור להם את הבית.

בעלי־הבתים שלנו ידעו לדבר אידיש, כי הרי עבדו אצלנו, כך שיכלו לשוחח עם הגרמנים. הם היו גם נותנים להם כל פעם דברי מאכל ובלבד שיסתלקו. בראות הגר־מנים שמדי פעם מקבלים משהו היו באים כל יום ל„פרק״ את הבית...

בשבתנו בעליית הגג של ולאדק, היינו בטוחים, שמתקרב הרגע, בו נהיה נאלצים לחפש אחרי מחבוא אחר, או לברוח לאן שהוא. פנינו איפוא לבעלי הבית שיכינו בשבילנו מזון. ראינו גם כי המקום שלנו נועד להיות בעתיד הקרוב זירת־קרב בין הגרמנים והרוסים וביקשנו מבעלי הבתים שירשו לנו לבנות בונקר.

הבית היה כה גדול, שלקירותיו הפנימיים היה עובי של 60 ס״מ. תיכננו לעשות חפירה בעומק של $3\frac{1}{2}$ מטר, לבנות בתוך הבור את הבונקר מתחת לכיסוי של $1\frac{1}{2}$ מטר, כדי שיוכל לעמוד בפני פצצה.

את הבונקר היינו חופרים בלילות כשהגענו לעומק של $1\frac{1}{2}$ מטר נתקלנו בעצמות־אדם ובשרידי עצים. הבינונו שלפנינו שרידי חפירה מתקופת הטטרים. לא יכולנו להמשיך כי האוויר היה מחניק. נסינו ללא הצלחה להדליק נר וראינו שלא נוכל לשבת במקום כזה ועלינו לכסותו.

אז עלה בנו הרעיון להשתמש במרתף. הקימונו בתוכו קיר והתקנו חלק מהמרתף למחבוא. מחבוא זה נראה לנו וירדנו לתוכו.

בעלי הבית שלנו הכינו בינתיים בשבילנו מזון ואת הנקניק שקנו תלו בעליית הגג כדי שיתייבש.

הגרמנים היו ממשיכים לבוא מדי יום ביומו באיומים לפרק את הבית. באחד מביקוריהם, התגנבו לעליית הגג ובראותם את הנקניק המתייבש לקחוהו עמם.

משעלתה אשתו של ולאדק לעליית הגג וראתה שהנקניק נעלם, התחילה להתאונן בקול, שגנבו את הנקניק... ניסינו להרגיע אותה אך ללא הועיל. איך זה — הנקניק

נעלם? — טענה. — לא, אני לא אעבור על כך בשתיקה! אני מוכרחה לקבל את הנקניק בחזרה, לי הם לא יציקו.

היא הלכה אל המפקד המקומי וסיפרה לו את כל הסיפור, כיצד נשרף ביתה ועברה לדירתה הנוכחית. לא די שבעלה משתכר מעט ואין להם ממה להתקיים, באים אליהם כל יום באיומים שיפרקו את הבית, כל פעם לוקחים את המזון שהכינה בשביל עצמם. עתה, כשהכינה כמה ק״ג נקניק לקראת שעת חרום, באו הגרמנים ולקחוהו...

המפקד המקומי שהסכים ללוותה בחיפושיה אחרי הלוקחים, מצא אותם יושבים בבית־מרזח כשהם שקועים בשתיה, לידם עמדה המכונית ובה הנקניק שנגזל.

המפקד אמר לה שתקח את הנקניק ותלך הביתה, אך היא טענה נגדו שהיא לא תלך עד שהוא לא ישלח מישהו שיכתוב על חומת ביתה ,,ההריסה אסורה״! אם לאו, יבואו מחר ויהרסו לה בינתיים את הבית.

המפקד נענה לה ושלח עמה איש, שכתב את הכתובת ומתחתה החתימה: המפקד המקומי.

כשהגרמנים שוב הגיעו למחרת היום והתחילו לדפוק על דלתה, היא צעקה אליהם ביידיש: — הער, דו זעסט נישט, וואס שטייט דא געשריבן?! (שמע, האינך רואה מה כתוב פה?)

מאוחר יותר הפיצו הרוסים עפיפיות, שיפציצו את העיר והגרמנים הודיעו על פינוי. (זה היה בשנת 1944).

הפינוי הגרמני התחיל ביום ו׳ בבוקר. בעלי־הבית שלנו לא הספיקו להכין עבורנו מים. בשומעם על הפינוי, נבהלו ורצו מיד לברוח. כשבאנו עליהם בטרוניות, תפס ולאדק את הדליים כדי להביא לנו מים. במקרה נתקל בו ראש העיר ובראותו את ולאדק עם הדליים, אמר לו: — כולם בורחים ואתה נושא מים? הנך כנראה מסתיר יהודים...

למזלנו לא היה זמנו פנוי. כל העיר רצה ולא יכול היה להתעסק עתה בחקירות.

כולם ברחו ורק אנחנו נותרנו. ישבנו ביום ו׳, בשבת, ביום א׳ ולא ראינו נפש חיה... ביום א׳ בבוקר באו גרמנים אחדים וניתקו את קשר הטלפון. ראינו אותם מבעד לחלון. מאז אותו יום ועד יום ה׳ שוב לא ראינו איש ולא ידענו אם מותר לנו לצאת.

ביום ו׳ בבוקר, בעודנו מסתכלים מבעד לחלון, ראינו את פלוגת הסיור הרוסית הראשונה. אנשינו רצו מיד לצאת לקראתם, אך אני אמרתי: — אל תמהרו. ייתכן, שהגרמנים עדיין בשטח — אי אפשר עדיין לדעת...

ישבנו בסבלנות כעוד שעה בערך. אח״כ ראינו שהרוסים מובילים קבוצת גרמנים שבויים. קראנו לרוסים והם התקרבו אלינו. רצינו להראות להם את הבונקר שלנו, אך הם פחדו להכנס ואמרו שהם מאמינים לנו.

קו החזית עבר כבר את זבורוב, ולבוב נכבשה יומיים קודם לכן הם הלכו בדרך ברודי. זה היה ביולי 1944.

יצאנו ממחבואנו, אך כמעט שלא יכולנו ללכת. במשך השנה וחצי האחרונים היינו מוכרחים לשבת, כי עליית הגג היתה נמוכה ואי אפשר היה לעמוד.

על אף זאת יצאנו לדרך. אך יצאנו מן העיר, אמרו לנו הרוסים, שטארנופול כבר נכבשה לפני חודשיים וחצי, שהחיים בתוכה שקטים ושעלינו להפנות את צעדינו אליה.

כך הלכנו במשך יום שלם עד שהגענו לכפר ירצ׳ובצה, הנמצא במרחק של 7 ק״מ מזבורוב. נפל עלינו הלילה ופנינו לרוסים בשאלה — מה לעשות? הם הזהירו אותנו לא ללכת דרך השדות, כי בהם מתחבאים גרמנים ובנדרובצים רבים ושעלינו ללכת בכביש, אחרת עלול לקרותנו אסון.

בראותנו שאין ביכלתנו להמשיך ללכת, נשארנו יושבים במקום בצד הכביש. כעבור זמן מה הגיעה משאית ונעצרה לידינו. שאל אותנו הנהג ברוסית: — האם אתם יהודים? כשהשבנו — כן! ושפנינו לטארנופול, הכניס אותנו לתוך המכונית.

זה היה מאיור סובייטי — יהודי. הוא הביא אותנו לטארנופול, הכניס אותנו למסעדה ואמר לבעליה, שיתן לנו אוכל על חשבונו. אך הלה ענה לו:

— תודה לך שהבאת אותם, אבל אוכל אני אתן להם על חשבוני.

בטארנופול שהינו יומיים — ביום ו׳ ובשבת. ביום א׳ חזרנו לזבורוב.

משהגענו לבית בו הסתתרנו, מצאנו לידו משאית. לידה עמד יהודי (שמו ליינוואנד ונמצא כיום באוסטריה) וניהל תגרת־דברים עם הרוסים. הרוסים הגיעו עם המשאית כדי להעביר לתוכה את כל החפצים שהשארנו בבונקר. במקרה עבר שם היהודי ואמר להם זה רכוש יהודי ואל להם לקחת אותו. אלה היו הרוסים, שראינו אותם בין ראשוני הנכנסים לעיר וקראנו להם. הם היו בטוחים שברחנו ורצו לזכות מן ההפקר.

אילולא היהודי שנקלע למקום, היו לוקחים הכל. הגענו בדיוק בזמן... הם התחילו לטעון, שיש לנו בנזין ועוד דברים דומים, אך אנחנו אמרנו להם, שכל מה שיש לנו, אין זה שייך להם ואם יהיה צורך, נמסור בעצמנו לממשלה ולא להם את הדרוש. בראותם, שהעניין אינו קל, הלכו להם...

שאלה: האם הנך יכול להזכר בעוד אירועים שהתרחשו בתקופת הנאצים?

כן, אני נזכר בכמה עובדות. בעת האקציה הראשונה כשנכנסו הגרמנים לביתו של הרב הזקן ר׳ בן־ציון שליטא, לקח את הספר־תורה ויצא עמו לרחוב. הגרמנים רדפו אחריו והכוהו למוות כשהספר התורה בזרועותיו.

היה אצלנו בזבורוב גם הרב מירוסלב. הוא נתפס ברחוב והובל להורג כיתר היהודים. לאחר שירו בו שלוש פעמים והחטיאו, ניגש אליו שוטר, חבט ברובהו על גבו ואמר:

— „העלם, יהודי" כך ניצל אז הרב ממוות.

היה אצלנו בזבורוב ד״ר דרייטלר שמוצאו היה מטארנופול. כשנתפס, הוכה קשות. לרגל קומתו הגבוהה העמידו אותו בשורה הראשונה. מקום ההוצאה להורג היה ליד בנין בית־המשפט וכשהובל לשם, הסב את פניו אל היהודים ואמר:

— ילדים! דעו שישולם להם עבור דמנו. יבוא יום, שדמם יישפך כמו שדמנו נשפך היום!...

הגרמנים התחילו להכותו וכשהובא למקום ההוצאה להורג, היה כבר מת.

אגב, כשהוציאו אצלנו בפעם הראשונה את היהודים לבלז׳ץ, היו רובם תושבי זבורוב. בין המעטים שאני זוכר את שמותיהם היו כמעט כל בני משפחתי: משפחת פורמן, משפחת טירקפלד, הרשל מינץ עם הילדים, הרשל פורמן וכל משפחתו. משה איזן ומשפחתו, משפחת פולוורס, הזילברמנים, אחדים ממשפחת ניסנבוים, לאהצ׳ה הבלנית, אסתר הולין וכל משפחתה, יוחנן פנסטר ומשפחתו, השוואבים, משה יונג ומשפחתו, והאדלרים... את שמות האחרים איני זוכר. את האקציה ביצעו הגרמנים אנשי ס. ס.: קלאוס, קאפוצארה ופוקס.

במרחק 15 ק״מ מזבורוב היתה עיירה פומארן. במשך כל התקופה, בה בוצעו אקציות בזבורוב, לא נגעו ביהודי פומארן לרעה. ראש יהודי העיירה בשם שלום צוורלינג היה סוחר־סוסים. פעם נחטפו יהודי בז׳וז׳אני והסביבה כדי להובילם לעבודה בגרמניה. שלום צוורלינג עמד במקרה בכיכר־השוק בעיירתו וראה שמגיעות מכוניות טעונות אנשים תחת משמר של אנשי ס. ס., המכוניות נעצרו או שהוא עצר אותן. על כל־פנים, הוא ניגש לאיש הס. ס. ושאל אותו: — מה מחיר ה„סחורה"?

השיב לו הלז בשאלה: — האם ברצונך לקנות?

— הן. בקיצור, איש הס.ס. נקב מחיר. צוורלינג הסכים ואמר: — תן לי אותם! היהודים הורדו מהמכוניות, הוקפו ע"י המשטרה היהודית, הכסף שולם עבורם והגרמנים הסתלקו... מיד צלצל לקהילות הסביבה, באו אנשי הקהילות ולקחו את אנשיהם הביתה.

כשראה שלום צוורלינג שהמצב הולך ומחמיר ושעומדים להוציא גם את יהודי פומארץ ואין בכוחו לעזור, החליט לברוח להונגריה. בהיותו כבר בהונגריה, הלשין מישהו עליו והוא הוסגר חזרה אל מעבר לגבול. הוא הובא לזבורוב וכאן במחנה הוציאו אותו הגרמנים להורג בירייה.

ברצוני לציין לטובה את הכומר הקאתולי בזבורוב. הוא היה פולני ואוהב־יהודים מובהק. הוא ידע על כל היהודים שנותרו בחיים ואת מקומות מחבואם, הוציא הרבה ניירות־אריים לנמלטים וכך הציל אותם. אחד היהודים — לייב קרוניש — הסתתר אצל נוצרי אדוק. לפתע תקף פחד גדול את הנוצרי על שהוא מסתיר יהודי. הוא בא לכומר להתוודות ועמד לפניו שותק ואינו יודע מה לומר. שאל אותו הכומר: — מה לוחץ עליך? האם אתה מסתיר יהודים? השיב לו הנוצרי: — כן. המשיך הכומר ואמר: — המשך להסתירם. אל תפחד, תן להם אוכל ומשקה... ואם יתקוף אותך הפחד, בו אלי.

עובדה היא, שהנוצרי הסתיר אצלו את היהודים עד בוא השחרור...

אחרי שיצאתי את הבונקר והייתי בדרך לטארנופול, פגשתי את הכומר. הוא היה היחידי בעירנו שלא עזב אותה בעת הפינוי. הוא שאל אותי אם אני יודע מי נשאר בחיים. עניתי לו שאני יודע מי שהסתתר, אבל כמה מהם נותרו בחיים, איני יודע. מאוחר יותר, כשעזבתי את זבורוב והגעתי לעיירה הפולנית אופולה, שוב פגשתי את הכומר. בשומעו שאני נוסע לקרקוב, נתן לי מכתב וביקשני למסור אותו למכרו הטוב. בבואי לקרקוב, חיפשתי מיד אחרי הכתובת שציין. פתח לי את הדלת בחור שבמקרה הכרתיו מקרוב, כי בזמן הכיבוש הרוסי, גר אצל אחותי ועבד כאח בבית־החולים. כשנכנסו הגרמנים לבית־החולים ושאלו אם אין יהודים, ענו העובדים בשלילה. היה לו מראה נוצרי, גם מבטאו הפולני היה מושלם, כך שהגרמנים לא חשדו בו. הכומר מסר לו לאחר מכן ניירות אריים והוא עבר לקרקוב ושם נשא נוצריה לאשה. גם הוא הכירני מיד, אבל שנינו העמדנו פנים, כאילו איננו יודעים איש על רעהו. כשיצא ללוותני, סיפר לי כל זאת...

הסיפור מצא מאוד חן בעיני וכשפגשתי אח"כ בכומר, התחלתי לצחוק. לשאלתו מדוע אני צוחק, עניתי לו: הלא יכולת מיד לומר לי...

על כך ענה לי הכומר:

— לא, זה לא. הוצאתי אלפי ניירות ליהודים, אולם לא אמסור לך שמו של אף אחד מהם. אם הכרת את הבחור ונודע לך עליו — מילא, זה עניינך...

אחרי שהשתחררנו, התחלתי לחפש אחרי הנבל יאנק, זה שבעזרתו מצאו הגרמנים את הבונקר ליד ביתו של שוואב, פצצו אותו ורצחו את דוליק ראובפוגל. אולם לא יכולתי למצוא אותו, כי עזב את זבורוב. משטרת הנ.ק.וו.ד. ידעה שאנו מחפשים אותו. פעם בעוברם בכפר נתקלו בו באחד הבתים. הם התכוננו למצוד על הבנדרובצים שבסביבה, לכן השאירו אותו בבית, תוך העמדת פנים שאינם יודעים מי הוא, אך בשובם, נכנסו לבית ולקחו אותו עמם.

כשבאו והביאו לי את הבשורה, כי תפסו את יאנק, לא ידעתי אם להאמין. ניגשתי

למפקד הנ.ק.וו.ד. ושאלתיו על כך והוא ענה לי: — אומרים שזהו יאנק. אם אתה רוצה, הרינו מוכן להביאו לפניך, על מנת שתוכל לראותו, אם זהו האיש שאתה מתכוון אליו.

הביאוהו לפני ואני מיד הכרתיו ואמרתי שזהו האיש. המפקד שאל אותו בנוכחותי אם הוא מכיר אותי, והוא ענה בשלילה. המפקד שאל אותי, אם יש אולי עוד מישהו שמכיר אותו. הבאתי את ולאדק שהסתיר אותנו. גם ולאדק העיד שהוא מכיר אותו. ויודע שביצע הרבה פשעים ושגילה את הבונקר. אני הוספתי וסיפרתי, כי בתוך הבונקר היה הרבה נשק, וכי אחרי שפוצץ הבונקר חולק הנשק בין בנדרובצים. בינתיים נודע לי, שיאנק זה הוביל שלוש פעמים את ילדו של שוואב למשטרה והלה הצליח כל פעם לברוח. כילד לא הקפידו לשמור עליו, וכשיאנק נכנס לקרוא לשוטר, שיירה בו, נמלט שוואב הקטן מהמעצר וברח.

הלכתי איפוא והבאתי את הילד לנ.ק.וו.ד. הילד היה כבן 10—11 וכשהכניסו את יאנק, התפרץ בבכי ובהצביעו עליו אמר: — כן. כן — הוא הוא שהובילני.

לאחר מכן נעשיתי האפוטרופוס על הילד וכל פעם שנקראנו לחקירה, הלכנו יחד.

אחרי שעזבתי את זבורוב קיבלתי מכתב, שיאנק נשפט להרבה שנות מאסר.

להפרע מהרוצח קראסוצקי, שבא לביתו של ולאדק לרחוץ את ידיו המוכתמות בדמם של שני היהודים שרצח, היה קשה יותר... זה עלה לי בבריאות ובחלק מחיי לראות כיצד השייגץ הזה מתהלך חפשי, כי הרי במו אזני שמעתי את מה שסיפר לוולאדק.

פניתי לשלטונות הרוסיים, אבל הם סירבו לעשות לו דבר. הייתי בקשרי ידידות עם התובע, וכאשר פניתי אליו בענין זה, הוא ענה לי שיבוא יום והוא יחוסל, אבל בינתיים לא קרה לו כלום — השייגץ השתתף במצודים על הבנדרובצים, והרוסים הניחו לו בינתיים להתהלך חפשי...

היה לי ידיד ב„וינקומט", קצין גבוה שמילא שם תפקיד חשוב. ימים אחדים לפני נסיעתי, בעת שנפרדתי ממנו, אמרתי לו, כי אני עוזב את העיר ברגש מר וסיפרתי לו את כל פרשת קראסוצקי. אמר אלי הקצין: — אם יש הוכחות ועדויות, אני מיד אוסר אותו. עברו כ־15 דקות אחרי שיצא את דירתי, והנה אני רואה מבעד לחלון — הוא מוביל את הברנש תחת משמר. משהכניסו לנ.ק.וו.ד. חזר אלי הקצין ואמר: הבחור חבוש. אילו סיפרת לי עליו קודם, היית גומר אותו מזמן, אבל הוא בין כה מחוסל.

בו בלילה מסרנו שנינו — ולאדק לשצ׳ינסקי ואני — את עדויותינו, ואחרי נסיעתי, הגיעה אלי הידיעה עליו — הוא נידון ל־20 שנות מאסר.

לבסוף ברצוני עוד לספר על סופם של ד״ר בויקו והכומר האוקראיני: אחרי השחרור יצאו הכומר ובנו לטיול במרכבה וסוס. בהגיעם למבואות העיר ראה הבן עט־נובע מונח על האדמה, ירד הבן מהמרכבה ולקח את העט בידו. באותו רגע קרעה אותו ההתפוצצות לגזרים. לכומר עצמו לא קרה דבר אולם הוא ברח מיד אחרי מפלת הגרמנים ומאז נעלמו עקבותיו. אשר לד״ר בויקו — הוא חלה בטיפוס. חולי הטיפוס היו מאושפזים בבית־הספר הפולני ושם נתפגר. הגרמנים לא רצו לגרום לעובדי־הכפיה היהודים את התענוג שיוציאוהו מבית־הספר לקבורה, אבל לא נמצא גוי שירצה לעשות זאת. כך נשאר הפגר שוכב שלושה ימים עד שנאלצו לבסוף להשתמש ביהודים. שהוציאוהו וקברוהו. כזה היה קצם של שני הצוררים, אשר יעצו לגרמנים מיד עם כניסתם לעירנו לכלות את כל היהודים ללא אבחנה כלשהי.

אחרי השחרור נשארתי עם הרוסים בערך כשנה. מזבורוב נסעתי לקרקוב. בבואי לשם נודע לי, שאנטישמיות רבה מאוד במקום. בהגיעי בערב לאחד ממכרי — ויינברגר,

שגר אז בקרקוב, הוא אמר לי, תוך כדי שיחה: הקשב, פורמן, לא רצוי שתדבר אידיש ברחוב.

— מה? עברתי את תקופת היטלר ואסור לי לדבר אידיש בפולין, ועוד בקרקוב, בעיר יהודית מובהקת? — ככה זה — הוא ענה לי.

— אם כך — אמרתי לו — לא אשב בקרקוב זמן רב. אם אסור לי לדבר אידיש כיום — הריני מסתלק.

אחרי חמישה שבועות יצאתי מקרקוב לאוסטריה. הנסיעה לא ארכה זמן רב. אחרי חדשיים וחצי הייתי כבר כאן, בארץ. הגעתי ב־9 בנובמבר 1945.

ממראות עירנו (בכנסיה משמאל למעלה הסתיר הכומר פבליצקי יהודים מבני עירנו)

שטאָט־בילדער. אין קלויסטער (אויבן לינקס) האָט דער גלח פאוליצקי אויסבאהאלטן יידן פון שטאט.

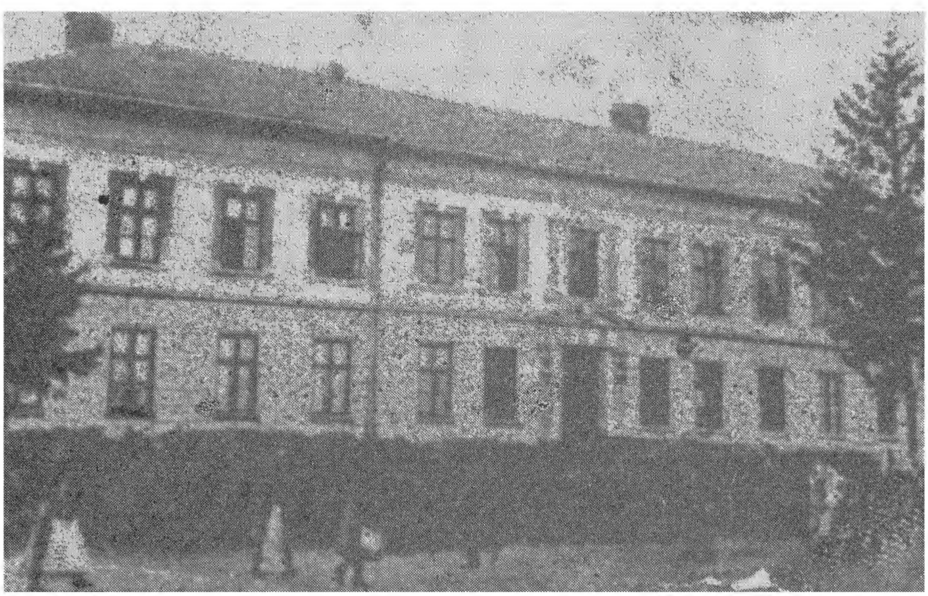
צבי (הערש) פורמאן

איבערלעבענישן אין זבאראבער געטא און אין בונקער

אין זבוראוו גופא זענען געווען אין יאר 1939 ארום און ארום 6,000 יידן. א סך זענען אנטלאפן. געבליבן לעבן זענען בערך 25 יידן.

אזוי ווי די דייטשן זענען אריין, האבן זיי באלד געוואלט דורכפירן א פאגראם. (ביי אונדז האט מען דאס דעמאלט גערופן — פאגראם). דער רוסישער פאפ איז געווארן בעל־הבית פון דער שטאט. מיט אים און מיט נאך איינעם, אן אוקראאינער ד״ר באיקא, האבן זיך די דייטשן בעראטן, ווי אזוי דאס צו מאכן: צי זאלן ווערן גענומען קאמוניסטן, אדער אנדערע? האבן די צוויי אנטיסעמיטן געעצהט, מ׳זאל נעמען — אן אונטערשייד — אלע יידן. נאר די דייטשן איז אין אנהייב נאך עפעס נישט געווען אזוי באקוועם צו נעמען באלד אלעמען צום שיסן, האבן זיי געזאגט — מ׳נעמט אויף ארבעט. מ׳האט גענומען די מענער און זיי געהייסן ארבעטן א גאנצן טאג.

פונעם באמבארדירן זענען געבליבן אין זבאראוו צוויי גריבער. איינע לעבן טורמע, די אנדערע לעבן האלצסקלאד פון אדלערן. אהין האט מען די יידן דערנאך צוגעפירט און דערשאסן. דאס איז געווען אין א פרייטיק. 7 אזייגער האבן זיי אפגעשטעלט דאס שיסן, שבת — פארגעזעצט די ארבעט און נאך מיטיק ווידער געשאסן. במשך פון צוויי טעג זענען אומגעבראכט געווארן 1300 יידן. א סך זענען אריינגעפאלן אין די גריבער נאך לעבעדיקע, קוים פארוואונדעטע, און אזוי האט מען זיי אלעמען צוגעשיט און באגראבן.

בית־המשפט ● דאס געריכט

עטליכע טעג נאך דער רציחה האבן די דייטשן ארויפגעלייגט אויף דער שטאט א קאנטריבוציע. די דייטשן האבן פארלאנגט געלט אדער קרבנות. מ'האט זיי איבער־געקויפט מיט געלט, גאלד, פוטערס און בריליאנטן. דאס האט ארגאניזירט דער יודנראט. נאך דעם איז געווען שטיל בערך א יאר.

שפעטער האבן זיך געלאזט הערן קלאנגען, אז זיי ווילן ווידער מענטשן. אין א פרייטיק ביינאכט זענען זיי געקומען און דורכגעפירט די אקציע. געהייסן האט עס, אז זבאראוו דארף געבן 1000 יידן און די קליינע פראווינץ־שטעטלעך דארפן צוגעבן 500.

דעם יודנראט האבן זיי אין גאנצן נישט מודיע געווען וועגן דער אקציע. ווען דער עלטסטער פונעם יודנראט האט געהערט א שיסעריי און איז געקומען צו לויפן, האבן שוין די דייטשן געהאט צונויפגעזאמלט אויפן פלאץ 1300 יידן. זענען זיי נאך אוועק אין **יעזשערנא** און געבראכט 200 יידן.

צווישן דער צווייטער און דריטער אקציע זענען פארגעקומען קליינע אקציעס: מ'האט גענומען יידן, געזאגט — זיי זענען קאמוניסטן און זיי אוועקגעפירט אין וואלד. מער זענען זיי צוריק נישט געקומען און מ'האט וועגן זיי בכלל שוין נישט געהערט. דאס פלעגט פארקומען אזוי — גרופנווייז.

דערנאך האבן די דייטשן דורכגעפירט די דריטע אקציע. פריער זענען געבראכט געווארן דייטשע אינזשיניערן און מ'האט זיי ארויסגעפירט הינטערן שטאט. זיי האבן דארט געמאסטן און געצייכנט פלענער, ס'זאל הייסן פאר די יידן, אז ס'האנדלט זיך וועגן אויסבויען מיליטערישע אביעקטן. די יידן האבן טאקע געמיינט, אז דאס איז פאר מיליטערישע צוועקן. אבער דערנאך האט מען די יידן ארויסגענומען, געפירט צום גרוב און דארט דערשאסן.

איז אין זבאראוו געווען א פארמאכטער געטא? פארצוימט מיט מויערן?

נישט קיין מויערן. ס'זענען געווען אזעלכע דזשעלניצעס. (רעווירן) אבער די לאגערן זענען געווען פארמאכטע.

ביי אונדז האט מען געטראגן א געלן באנד מיט א מגן־דוד.

ביי דער דריטער אקציע האבן זיי ליקווידירט די לאגערס. ס'זענען געבליבן צוויי לאגערס: א צוואנגס־לאגער און א פריילאגער. אין צוואנגס־לאגער איז מען געווען תמיד באוואכט, פונעם פריילאגער האט מען געמעגט ארויסגיין, אבער צו דער ארבעט איז מען געפירט געווארן אונטער א וואך.

מ'האט געארבעט אויף דער אויטאסטראדע, ביי שאסייען און אויך ביי דער באנסטאנציע.

פאר דער לעצטער אקציע האבן מיר שוין געוווסט, וואס ס'דערווארט אונדז. מ'האט געוווסט, אז דאס זענען די לעצטע טאג. באלד וועט מען אונדז ליקווידירן. מיר האבן געהערט קלאנגען, אז מ'האט ליקווידירט אין דער סביבה איין לאגער און דעם צווייטן. דעם בעל־עגלה — זיין נאמען איז געווען **לינדער** — וואס פלעגט פארן מיט דער פאליציי, האט מען דעמאלט מיטגענומען אין אן ארט, וואס הייסט קאזשימיעראוועקע. זיי האבן דארט פארניכטעט דעם לאגער און צוריקפארנדיק אין זבאראוו, האבן זיי דעם לינדער אראפגענומען הינטער זבאראוו און דערשאסן.

ביי אונדז אין זבאראוו איז געווארן א פאניק. מ'האט געוווסט: אויב זיי האבן שוין ליקווידירט דעם לאגער אין פלוהאוו און אין קאזשימיעראוועקע, קומט אן דער מאמענט, ווען מ'וועט אויך דא ליקווידירן.

איך אליין בין שוין דעמאלט געזעסן באהאלטן ביי א גוי, אין א הויז בשכנות מיטן לאגער. דאס הויז האט פריער געהערט צו א יידן פון דער משפחה **שעכטער**. די משפחה האבן די דייטשן אויסגעהרגעט, איז געבליבן דאס ליידיקע הויז. מיר האבן בכיוונדיק געזוכט אן ארט, ווו ס'זאל זיין א רעש — א לאגער, אדער פאליציי — אזוי, אז דאס הויז איז אונדז גראד געווען פאסיק. האבן מיר פון **לעמבערג** אראפגעבראכט מיינעם א באקאנטן קריסט — **וולאדעק לעשטשינסקי** און אים געשיקט דינגען ביי דער רעגירונג דאס הויז. אוודאי האט ער דארט נישט דערציילט, צו וואס ער דארף דאס... זיי האט ער געזאגט, אז ער און זיין פרוי האבן געוווינט אין א דארף, נאר אזוי ווי זיי זענען געווארן אפגעברענט און האבן נישט ווו צו וווינען, איז ער געקומען בעטן, מ'זאל זיי פארדינגען דאס הויז. די דייטשן זענען מסכים געווען און דאס פארפאלק האט אין דעם הויז זיך באזעצט. אזוי האבן מיר זיך דארט געמאכט א באהעלטעניש. פריער — אויפן בוידעם, און שפעטער האבן מיר אויסגעגראבן אונטערן הויז א בונקער.

מיט דעם וולאדעקן בין איך געווען באקאנט, ווייל זיין פרוי איז געווען א דינסט ביי מיינע עלטערן. די שוועסטער פון זיין פרוי האט געוווינט אין א דארף לעבן זבאראוו. דאס דארף האט געהייסן **האלשטשיזנע**. זיי זענען געווען זייער ארעם און נאך אונדז האבן זיי געדינט אין לעמבערג און געקאנט די משפחה **האכבערג**. האכבערג איז געווען א גרויסער געשעפטסמאן. זעענדיק, אז דער שטריק איז ביי אים אויפן האלדז און ער האט נישט קיין באהעלטעניש פאר זיין טאכטער, האט וולאדעקס שוועגערין גענומען דאס מיידל צו זיך אין דארף. א געוויסע צייט האבן זיי זי אויסבאהאלטן. אבער דער ארט איז געווען א קליינער, די שטוב — זייער קליין, האבן זיי נישט געהאט ווו זי אויסצובאהאלטן פון מענטשנס אויגן און ביי טאג געמוזט לאזן דאס מיידל ארומדרייען זיך פריי אין שטוב און אויך ארויסגיין אין דרויסן. אזוי, אז די איינוווינער פונעם דארף האבן געוווסט און גערעדט צווישן זיך, אז זי איז א יידישע.

ווי נאר מיר זענען געגאנגען שאפן די באהעלטעניש, בין איך ארויסגעפארן צו זיי אין האלשטשיזנע; די געפאר צו פארן איז דעמאלט געווען גרויס, האב איך אנגעטאן א מיליציאנטישן מונדיר, גענומען ביי א גוי די פערד און מ'איז אוועקגעפארן. איך האב זיי פארגעלייגט דעם פלאן, און ווען דאס באהעלטעניש ביי וולאדעקן אויפן בוידעם איז געווארן פארטיק, האבן מיר די **יאנקא האכבערג** דארט אריינגענומען.

אין איינעם זענען מיר געווען צען מענטשן: א משפחה **אלטערמאן** מיט צוויי קינדער, איינע א פרוי **גאלדשטיין** מיט איר זון, איך און מיין פרוי **דבורה**, (פון דער היים **טירקפעלד**) דאס לעמבערגער מיידל יאנקא האכבערג און **בומעק אדלער**.

בומעק איז אריין צו אונדז דער לעצטער. ער האט געוווסט, אז מיר האבן דא דעם „סכראן" (באהעלטעניש) און ווען די דייטשן האבן אונטערגעצונדן דעם לאגער, איז ער אין לעצטן מאמענט אראפגעשפרונגען פון א שטאק, און אריין צו אונדז אויפן בוידעם. דער באלעבאס וולאדעק איז גראד דעמאלט געשטאנען אויבן; בומעק איז געווען מער טויט, ווי לעבעדיק און זעענדיק דעם גוי, האט ער אים געבעטן:

— לאז מיך אריין צו פורמאנען מיט די גאלדשטיינס!

יענער האט פארשטאנען, אז ער ווייס וועגן דעם „סכראן", האט ער אים גלייך אריינגעלאזן.

די דייטשן זענען בומעקן נאכגעלאפן, ארויף אין דער הייך און געזאגט — דא איז אנטלאפן א „יודע"; ער איז זיכער אריין צו דיר אויפן בוידעם!

דער גוי איז געווען א קלוגער, האט ער זיי רואיק געענטפערט:

— ניין, ביי מיר זענען נישטא קיין יידן. צוליב דעם שטיי איך דא און היט דאס ארט — אהער זאל קיין שום ייד זיך נישט אריינקריגן. — די דייטשן זענען אוועק.

ווען ס'איז פארגעקומען די ליקווידאציע פונעם לאגער, זענען דארט געווען עטלעכע יידן מיט רעוואלווערן און ווען די דייטשן האבן דעם לאגער ארומגערינגלט און גע־וואלט ארויסנעמען די מענטשן לעבעדיקערהייט, האבן אונדזערע חברה גענומען ארויס־שיסן פון דארטן. האבן די דייטשן מורא געקראגן און זיך באהאלטן. אבער אונדזערע האבן זיך אויך נישט געטרויט ארויסצוגיין און זענען פארבליבן אין לאגער. דערווייל איז אנגעקומען פארשטארקונג פון דער ס.־ס. זיי האבן דעם לאגער באשפריצט מיט בענזין און אים אונטערגעצונדן, ווייל איצט האבן זיי שוין געוואלט די יידן פארברענען לעבעדיקערהייט.

נישט ווענלדיק, וולאדעקס הויז זאל זיך אנכאפן, האבן זיי אוועקגעשטעלט אויפן דאך פייער־לעשער — אפצוהיטן דאס הויז פון א שריפה.

ווען דער לאגער האט נאך געברענט, איז צו אונדזער באלעבאס אריינגעקומען א שייגעץ מיט פארבלוטיקטע הענט און געזאגט:

— גיב מיר, וולאדעק, א ביסל וואסער זיך אפוואשן, כ'האב אצינד דערהרגעט צוויי יידן.

וולאדעק האט אים געפרעגט — וועמען ר'האט דערהרגעט, האט יענער אים גע־זאגט, אז — **משה האמער** און **בנימין פלישנער**.

דער מערדער האט געהייסן **קראסוצקי**.

עטלעכע טעג נאכן ליקווידירן דעם לאגער, איז געקומען א גרופע פארטי־זאנער, ארומגעשטעלט די שטאט מיט זייערע מענטשן און אריין אין הויז פון דער „סטראזש פאזשארנא". (פייער־לעשער). זיי האבן אלעמען געהייסן זיך אויסלייגן אויף ד'ערד און געפרעגט, צי ס'זענען דא יידן, ווייל זיי ווילן מיטנעמען די יידן מיט זיך.

דערנאך זענען זיי אריין אין דער „ספולקא ספולדזשיעלניטשא" (א פוילישער קאאפעראטיוו פון יענע צייטן.) ארויסגענומען פון דארט די גאנצע סחורה, און די אלע מענטשן, וואס זענען אנגעקומען אהין ביי נאכט, האט מען אראפגעטריבן אין קעלער, קיינעם נישט געלאזן ווייטער גיין. זיי האבן אויסגעלידיקט די „ספולדזשיעלניע", מיטגענומען אלע זאכן און אוועקגעפארן. קיין יידן האבן זיי נישט מיטגענומען, ווייל ס'איז קיינער שוין מער נישט געווען.

כ'מיין, אז דאס זענען געווען די מענטשן פון קאוופאק.

יא, ס'איז כדאי צו דערמאנען, אז אין זבאראוו איז געווען א גרויסער **בונקער**, וואס יונגע חברה האבן אים געשאפן. צווישן זיי איז אויך געווען מיין ברודער. זיי האבן אריינגעארבעט אין דעם בונקער א דרייפערטל יאר צייט און ס'איז אריינגעלייגט גע־ווארן אין דעם אויך זייער א סך געלט. דאס איז געווען אן אונטערערדישער בונקער, אויפגעגראבן אונטער א בארג. חברה האבן זיך צוגעגרייט, אז טאמער דארף מען אנטלויפן, זאל מען קאנען דארט זיצן א לענגערע צייט אן שום הילף פון דרויסן. זיי האבן צוגעגרייט עסנווארג און געווער. א סך חברה אויך פונעם יודנראט האבן דערביי מיט־געארבעט און געזאלט אין דעם בונקער זיך באהאלטן. געווען איין חבר מיטן נאמען **זילבערג**, וואס פלעגט זיך באמיען איינצוקויפן געוועהר. אזוי ווי די ס.־ס. האט גענומען ארומזוכן און ס'איז געווארן זייער שטרענג, האט דער זילבערג זיך איבערגעטאן אין א מיליציאנטן־מונדיר און געגאנגען אין א דארף לעבן זבאראוו איינקויפן געוועהר. איז

דורכגעפארן אן ס.ס.־מאן און אים געכאפט. ער האט געדענקט, אז ער איז נישט פון דער יידישער מיליץ. ר׳האט אים אוועקגעפירט אין לאגער און גענומען אויספארשן — ווי קומט ער זיך אנצוטאן דעם מונדיר? זילבערג האט געטענהט, ער איז מיט דעם גאר נישט אויסן געווען און האט דאס געטאן סתם אזוי...

דערווייל האט דער דייטש געדארפט ערגעץ גיין. כאטש מ׳האט זילבערגן נישט געכאפט מיט קיין געווער, האט ער אבער געוווסט, וואס אים דערווארט און איז אנטלאפן פונעם לאגער.

ווען דער דייטש איז געקומען צו גיין און געזען, אז זילבערג איז נישטא, איז ער קודם כל אריין אין דעם הויז, ווו זילבערג האט א מאל געוווינט. דאס הויז האט געהערט צו די **קויפמאנס**, האט ער דארט אלע אויסגעשאסן. דערנאך האט ער געשיקט רופן דעם אייבערמאן פונעם יודנראט און אים געזאגט: — טאמער ברענגסטו נישט זילבערגן, שיס איך יעדע פאר שעה 10 יידן.

דער אייבערמאן האט געטענהט: — ווי קען איך דאס גאראנטירן? אפשר איז ער גאר באגאנגען זעלבסטמארד?..

נאר דער דייטש האט געזאגט — ס׳איז אים נישט וויכטיק, צי מ׳וועט אים ברענגען א לעבעדיקן, צי א טויטן, אבער ער מוז זיין!

מ׳האט גענומען אונטערהאנדלען מיטן ס.ס.־מאן, פארגעלייגט אים געלט און גאלד, ער זאל זילבערגן באפרייען, ד.ה. — מ׳זאל אים נישט דארפן ברענגען, נאר דערווייל האט עס נישט געהאלפן.

די חברה פונעם יודענראט האבן געוווינט מחוץ פונעם רעוויר, איז מען זיך דארט צונויפגעקומען ביי **זוניע אורבאך** (אויך א מיטגליד פונעם יודנראט) און זיי האבן צווישן זיך אפגעמאכט: אויב דער דייטש וועט זיך לאזן איבערקויפן, וועט זיין בסדר. אויב חלילה נישט, וועט מען מוזן דעם זילבערגן סמען און אים ברענגען צום דייטש טויטערהייט, ווייל זיי האבן מורא געהאט, אז א לעבעדיקער קאן ער זיך איינברעכן און אלץ אויסגעבן. זיי האבן אפגערעדט, אז ביז 10 אזייגער זאל מעןווארטן אויפן אייבער־מאן: וועט ער אריינקומען און געבן אזא־און אזא סימן, וועט מען וויסן, אז דער ענין איז אפגעווישט, נאר טאמער ווייזט ער זיי אן אנדערן סימן, זאל מען וויסן, אז מ׳קאן גארנישט נישט אויפטאן. דעמאלט דארף מען גלייך דערלאנגען טיי און זילבערגן אפסמען...

צום גליק איז 10 אזייגער אנגעקומען דער אייבערמאן און איבערגעגעבן, אז זילבערג איז באפרייט.

דעמאלט איז זילבערג אריין אין דעם אויסגעבויטן בונקער, ער איז שוין דארט געבליבן און זיך מער נישט געוויזן אין דרויסן. אלע אנדערע האבן געווארט אויפן לעצטן טאג, ווען ס׳וועט זיין די ליקווידאציע, זאל מען אריין אין בונקער. אבער אז ס׳איז געקומען צו דעם, האבן אלע, ווייזט אויס, שוין נישט געקאנט צוקומען אהין, און ס׳זענען דארט געווען אין גאנצן אפשר צוויי, דריי מענטשן.

דערנאך איז געווארן ווינטער. צי ס׳האט זיי דארט עפעס פארט געפעלט, אדער צוליב עפעס אנדערש, אבער יעדן פאלס פלעגן די עטלעכע דארטן אויפדעקן אלע מאל דעם בונקער. די פארע האט דעם שניי צעשמאלצן און ס׳האט זיך באוויזן א סימן, אז דארט איז עפעס פאראנען.

דער בונקער האט זיך געפונען אויפן פלאץ פון **דוד שוואבס** הויז. נישט ווייט פון דארטן האט געוווינט אן אויסוואורף, א שייגעץ מיטן נאמען **יאנעק**. זיין פאמיליע־נאמען

ווייס איך נישט. ער האט עפעס דערשנאפט, געגומען זוכן און דליביען, ביז ר'איז דער־גאנגען, אז ס'איז דא א טירל און דאס טירל האט ער געעפנט.

הכלל, דער יאנעק איז אוועק אין דער פאליציי און געמאלדן, אז ער האט אנטדעקט א בונקער. די פאליציי איז געקומען, ארייגעקוקט אינעם בונקער און פעסטגעשטעלט, אז דאס איז נישט קיין בונקער — גיכער אפשר אן איבערבלייבעניש פון די טאטארן און ס'איז דארט קיינער נישטא. דעם יאנעקן האט עס אבער נישט געלאזט רוען. ביי טאג און ביי נאכט האט ער זיך דארט געפארעט.

ווייזט אויס, אז די חברה אונטן האבן געפילט, ס'איז שוין צו פיל פאר זיי — האט איינער פון דארט ארויסגעשאסן, אז יאנעק האט דערהערט — מען שיסט, איז ער ווידער אוועק אין דער פאליציי. זיי זענען געקומען צו גיין מיט האנט־גראנאטן.

איינער איז ארויס, האט מען אים דערשאסן ביי דער עפענונג פונעם בונקער. דאס איז געווען **דאליעק ראובפויגל**... דערנאך האבן זיי אויפגעריסן דעם בונקער און ביזן היינטיקן טאג ווייס מען נישט וויפל און ווער ס'איז דארט געווען.

כ'דערמאן זיך — ס'זענען אויך געווען פראוואקאציעס מצד די דייטשן. זיי האבן אונטערגעפירט איינעם און ארויסגעשיקט אים צו די יידן, וואס האבן געארבעט אויפן שאסיי צווישן טארנאפאל און זלאטשעוו. יענער האט זיך פארגעשטעלט, ווי א דעלעגאט פון די רוסישע פארטיזאנען און געזאגט, אז ער וויל שטיין אין קאנטאקט מיט די יידן.

ווען די יידן האבן געפרעגט: — ווי אזוי וועלן מיר זיך פארשטענדיקן ?.. — האט ער אפגערעדט, אז די בריוו וועט ברענגען זיין יינגל צו די יידן אויפן שאסיי, אויפן זעלבן וועג זאלן זיי ענטפערן און אזוי וועט מען זיין אין קאנטאקט.

דאס איז געווען שוין נאך דער ליקווידאציע אין פלוהאוו און קאזימיראווקע, און וויסנדיק, אז באלד וועט מען אויך זבאראוו ליקווידירן, האבן זיי געגומען שיקן בריוו צו די פארטיזאנער און פארלאנגט, מ'זאל זיי קומען באפרייען, אויב נישט — וועלן זיי מוזן זוכן זיך אליין א וועג...

אין לאגער איז דעמאלט געווען א גרופע, וואס האט זיך שוין געהאט א ביסל באוואפנט. מיין שוואגער, שמואל מעלעס, איז געווען דער שאפער פונעם ס.ס.־מאן קלאוס. געווען א צייט, ווען איך האב מעלעסן געקאנט ארייגנעמען צו אונדז אין „סכראן", אבער די גרופע האט אים נישט געלאזט אנטלויפן, ווייל ער איז דארט געווען דער איינציקער, וואס האט געקענט פירן א מאשין. זיי האבן געמאכט א פלאן — אז ס'וועט קומען דער טאג און מ'וועט דארפן אנטלויפן, וועלן זיי דערהרגענען ביידע ס.ס.־לייט, צונעמען די אויטאס און ס'געווער און אנטלויפן אין וואלד אריין. וועגן דעם אלעם האבן זיי געשריבן צו די כלומרשטע פארטיזאנער און די בריוו זענען אנגע־קומען גלייך צו דער דייטשער פאליציי אין די הענט. די „פארטיזאנער" האבן געענט־פערט, מ'זאל האבן געדולד און נאך ווארטן עטלעכע טעג און אין עטלעכע טעג שפעטער זענען די דייטשן געקומען, ארומגערינגלט דעם לאגער און געוואלט דורכפירן די ליקווידאציע... צוויי פון אונדזער חברה האבן אויסגעשאסן אין דער לופטן און געזאגט די מענטשן — זיי זאלן ארויסגיין. די יידן האבן אבער מורא געהאט צו רירן זיך פונעם לאגער, און די דייטשן האבן זיך דערוייל דערשראקן, געמיינט — ווער ווייס וויפל געווער די יידן האבן דארט. ס'האט געדויערט אזוי א צוויי שעה בערך. ביז ס'זענען פון טארנאפאל אנגעקומען ס.ס.־לייט צו הילף. אריינגיין אין לאגער האבן זיי מורא געהאט צוליב דעם געווער, וואס די יידן האבן דארטן. האבן זיי באגאסן דעם לאגער

מיט בענזין און אים אונטערגעצונדן. ווען מען ס'איז געלונגען צו אנטלויפן, איז אנטלאפן, אלע אנדערע זענען אינעווייניק פארברענט געווארן לעבעדיקערהייט.

נאך א פאקט: געווען עטלעכע יידן מיט א סך געלט, האבן זיי זיך צונויפגערעדט אריבערצוגיין די אונגארישע גרענעץ. דאס זענען געווען — עפראט, יאנקעל צייגערזאָן און 3 פליטים. אין דער דייטשער פאליציי האט געארבעט א רוסישער שאפער, וואס איז פארבליבן ביי אונדז אין יאר 1939. האבן זיי זיך פאר אים פארטרויט און מן הסתם אויך צוגעזאגט גוט צו באצאלן. דער האט אבער געמאלדן דער דייטשער פאליציי, אז דעם־און דעם טאג פארט ער ארויס מיט די 5 יידן, וואס פירן מיט זיך א סך גאלד, געלט און געווער. ער וועט זיך אפשטעלן אויפן שאסיי, וואס פירט קיין פאמארן. פאר די יידן וועט עס הייסן — ר'האט עפעס א דעפעקט אין אויטא און ער וועט ארויסגיין כלומרשט אים פאריכטן. דעמאלט וועט מען אריינווארפן גראנאטן און זיי ערליידיקן.

און אזוי איז טאקע געווען: ווען ס'איז אנגעקומען דער מאמענט, זענען די דייטשן ארויסגעשפרונגען פון דער תבואה אינעם פעלד, די יידן דערהרגעט אינעם אויטא און צוגענומען ביי זיי אלץ מיט אנאנד.

צוריקקומענדיק, האבן זיי זיך גלייך גענומען צום אייבערמאן פונעם יודענראט; געטענהט, אז ער ווייס פון אלץ. ער ווייס אויך וועגן דעם, אז די יידן האבן געווער און אן אונטערערדישן בונקער, און ער אליין איז איינער פון די, וואס פארזארגן דאס אלץ... זיכער האט זיך דער אייבערמאן אפגעטרייסלט פון דעם אלעם, געזאגט, אז ער ווייס פון גארנישט.

אין איינעם א טאג איז געקומען דער ס.ס.־מאן און דעם אייבערמאן פוקס גערופן. צו ערשט האט ער פארלאנגט, ער זאל פאר אים קויפן צוויי היט. פוקס איז אוועק קויפן און זיי געברענגט דעם ס.ס.־מאן, נאר יענער האט געבעטן, ער זאל זיי אפטראגן צו אים אהיים. געוווינט האט דער ס.ס.־מאן נאך דעם בנין פון דער פאליציי. פוקס האט אים די היט אהיימגעטראגן. צוריקגייענדיק פון דארטן, איז ער געווארן פארהאלטן. ביים איינגאנג אין דער פאליציי־קאמאנדא האט אים אפגעווארט א פאליציאנט און געזאגט: — קום אריין, מיר האבן עפעס מיט דיר אויפצוקלערן.

שפעטער האט זיך ארויסגעוויזן, אז דאס זעלבע האבן זיי געטאָן מיטן קאמענדאנט פונעם אנדערן לאגער. (ער האט געהייסן — ראָט.) ווען פוקס איז געזעסן אין דעם פאליציי־אמט, האט מען אויך אריינגעפירט ראָטן. מ'האט זיך צו זייביידן פעסט גענומען, זיי זאלן זאגן, וואס ס'איז מיט דעם געהיימען בונקער און וואס, מיטן געווער? **אזוי ווי ביידע האבן זיך אפגעזאגט עפעס וואס צו דערציילן, האט מען זיי צעבראכן די הענט, אויסגעשטאכן די אויגן און דערנאך זיי ביידן געשאסן...**

אין יענער צייט איז די פרוי פונעם אייבערמאן פוקס געווען אין לאגער. זי האט געוווסט, אז ער איז אוועק אפטראגן די היט און זעענדיק, אז ער קומט נישט צוריק, האט זי פארשטאנען — עפעס האט דארט פאסירט... זי האט געבעטן דעם ס.ס.־מאן קלאוס, ר'זאל איר דערלויבן ארויסגיין צו דער שוועסטער און ער האט דערלויבט.

פרוי פוקס האט געהאט אן ארט ביי א גוי הינטערן שטאט און ס'איז געווען אפ־גערעדט, אז זי קומט צו אים זיך באהאלטן. איצט איז זי אהין געגאנגען. דער גוי האט געוווינט אויף א פעלד — עטלעכע מעטער פון דעם ארט, ווו מ'האט די צוויי יידן באַ־גראבן. ביי נאכט איז ער אוועק און זיי אויפגעגראבן...

נאך דער באפרייונג האט ער אונדז דערציילט, אז ביי פוקסן און ביי ראטן זענען

געווען אויסגעשטאכן די אויגן און די הענט — צעבראכן... אזוי האבן די דייטשן זיי געפייניקט און דערנאך דערשאסן.

בעת דער ליקווידאציע, וואס איז פארגעקומען אין יאר 1943, האבן זיך די דייטשן נישט באנוגנט מיטן פארברענען דעם לאגער. זיי האבן גענומען זייער שטרענג ארומזוכן און ארויסגעשלעפט א סך יידן. זיי זענען בכלל ארומגעלאפן, ווי משוגע. געיאגט זיך נאך יידן און געזוכט פארשיידענע זאכן. אין דער סביבה פון וולאדעקס הויז זענען נאך געווען 3 גאנצע הייזער. אלע דריי האבן די דייטשן צענומען און אויסגעבויט בונקערס פאר זיך. צום סוף האט מען זיך גענומען טשעפען צו וולאדעקן, ער זאל זיי איבערגעבן דאס הויז, ווייל זיי דארפן דאס אויך צענעמען. די פאליציי איז שוין דעמאלט אנטלאפן. ס'איז געווען אן ארטס־קאמענדאנט מיט זיינע ארבעטער. יעדן טאג זענען זיי אריינ־געקומען צו וולאדעקן און פארלאנגט, מ'זאל זיי איבערגעבן דאס הויז.

יידיש רעדן האבן די באלעבאטים אונדזערע געקענט, ווייל זיי האבן דאך געארבעט ביי אונדז אין שטוב, האבן זיי זיך געקאנט אויסשמועסן מיט די דייטשן. זיי פלעגן זיי אויך געבן אלע מאל עפעס פון עסנווארג — זיי זאלן זיך אפטראגן. זעענדיק, אז מען גיט — פלעגן שוין די דייטשן קומען יעדן טאג „צענעמען" דאס הויז...

זיצנדיק ביים גוי אויפן בוידעם, זענען מיר די גאנצע צייט געווען זיכער, אז ס'וועט קומען א מאמענט, ווען מ'וועט מוזן מאכן א בעסערע באהעלטעניש, אדער ערגעץ ווו אנטלויפן. האבן מיר געבעטן די באלעבאטים, זיי זאלן אנגרייטן עסן. זעענדיק, אז די צייט רוקט זיך אן, ווען ס'וועט דא אויפן ארט קומען צו א צוזאמענשטויס צווישן די דייטשן מיט די רוסן, האבן מיר אויך געבעטן, זיי זאלן אונדז דערלויבן אויסצובויען זיך א בונקער.

דאס הויז איז געווען אזוי גרויס, אז זיינע מיטלווענט האבן געהאט 60 צענטימעטער די גרעב. האבן מיר געמאכט א פלאן אויסצוגראבן די ערד אויף דריי און א האלבן מעטער טיף, בויען דארט דעם בונקער און אויבן מאכן א „נאסיפ" (אנשיט) פון אנדער־האלבן מעטער, בכדי א באמבע זאל זיך נישט קאנען אריינקריגן.

אין די נעכט האבן מיר גענומען אראפגיין און בויען דעם בונקער אונטער דר'ערד. ווען מיר האבן געהאט אויסגעגראבן די ערד אויף אנדערהאלבן מעטער, האבן מיר זיך אנגעשטויסן אויף מענטשן־ביינער און פארשידן געהילץ. האבן מיר פארשטאנען, אז דאס מוז זיין אן איבערבלייבעניש פון אן איינגעפאלענעם בונקער נאך פון די טאטא־רישע צייטן, און גראבן ווייטער טארן מיר נישט. מיר האבן צוגעדעקט דעם בונקער, אבער זיין דארט איז געווען אוממעגלעך. מיר האבן דערפילט, אז מ'ווערט דערשטיקט, נעפרווווט אנצינדן א ליכט — האט עס נישט געברענט. האבן מיר שוין געזען, אז זיצן אין אזא ארט קאן מען נישט.

איז אונדז איינגעפאלן, מיר זאלן דעם קעלער איבערמויערן און אין דער ברייט פונעם בונקער האבן מיר אויפגעשטעלט אליין א וואנט. אז די וואנט איז שוין געשטאנען, האבן מיר אויפגעמאכט ארויף צו א ביסל דעם דאך. דערנאך זענען מיר אראפגעגאנגען און געזען, אז מ'קען שוין דארט בלייבן זיצן.

אונדזערע באלעבאטים האבן שוין דערווייל געהאט איינגעקויפט פאר אונדז עסנ־ווארג, און דעם ווורשט צעהאנגען אויפן בוידעם, ער זאל זיך אויסטריקענען.

די דייטשן פלעגן ווייטער קומען יעדן טאג און דראען צו צענעמען דאס הויז. און אזוי זענען זיי איין מאל שטילערהייט ארויף אויפן בוידעם; געזען דארט דעם ווורשט, האבן זיי אים צוגענומען און אוועקגעגאנגען.

ווען וולאַדעקס פרוי איז אַרויף און געזען, דער וווּרשט איז נישטאַ, האָט זי גע־נומען שרייען — זיי האָבן איר דעם וווּרשט אַראָפּגערוימט... מיר האָבן איר געפּרוּווט באַרויִקן, נאָר ס׳האָט נישט געהאָלפן.

— וואָס הייסט — דער וווּרשט איז נישטאָ ? — זאָגט זי. — ניין, איך וועל זיי דאָס נישט שווייגן ! איך מוז דעם וווּרשט אָפּנעמען, מיר וועלן זיי קיין צרות נישט מאַכן !

זי איז אַוועק צום אָרטס־קאָמענדאַנט און איִם דערציילט די גאַנצע מעשה וועגן דעם, ווי זי איז געוואָרן אָפּגעבערענט און אַז זי איז שוין אַריין דאָ אין דער דירה, פאַרדינט איר מאַן זייער ווייניק און זיי האָבן נישט פון וואָס צו לעבן. קומט מען נאָך צו גיין יעדן טאָג און מען סטראַשעט — דאָס הויז זיי צו צונעמען. יעדן מאָל נעמט מען איר צו, וואָס זי האָט פאַר זיך אָנגעגרייט צו עסן. איצט האָט זי זיך איינגעשאַפט אויף אַ קריטישן מאָמענט אַ פּאָר קילאָ וווּרשט, זענען געקומען די דייטשן און דאָס צוגענומען...

דער אָרטס־קאָמענדאַנט איז מסכים געווען צו גיין מיט איר זיי זוכן. מען האָט זיי געטראָפן זיצן לעבן אַ שענק און טרינקען. מ׳איז צוגעגאַנגען צום אויטאָ און דעם וווּרשט געפונען.

דער קאָמענדאַנט האָט איר געהייסן נעמען דעם וווּרשט און אַהיימגיין, האָט זי געזאָגט — זי גייט נישט, ביז ער וועט איר נישט מיטגעבן עמעצן, וואָס זאָל אויפ־שרייבן ביי איר אויפן מויער : „אַנברוך פערבאָטן !" טאָמער נישט, וועלן זיי מאָרגן ווידער קומען און דערוויַיל איר דאָס הויז איינלייגן.

דער קאָמענדאַנט האָט געטאָן, ווי זי האָט אים געבעטן. מיטגעגעבן איר אַ מענטשן און די אויפשריפט איז געמאַכט געוואָרן. אונטערגעשריבן — דער אָרטס־קאָמענדאַנט.

ווען די דייטשן זענען אויפן אַנדערן טאָג ווידער געקומען קלאַפּן ביי איר אין דער טיר, האָט זי צו זיי געשריגן אויף יידיש :

— הער, דו זעסט נישט, וואָס ס׳שטייט דאָ געשריבן ? !

שפּעטער האָבן די רוסן אַראָפּגוואָרפן אוליאַטקעס, (פלוגבלעטלעך) אַז זיי וועלן באָמבאַרדירן די שטאָט און די דייטשן האָבן געמאָלדן די עוואַקואַציע. (דאָס איז געווען אינעם יאָר 1944.)

ווען די רוסן האָבן גענומען שטאַרק באָמבאַרדירן, זענען מיר אַראָפּגעגאַנגען אין דעם אויסגעבויטן בונקער.

די עוואַקואַציע האָט זיך אָנגעהויבן פּרייטיק אין דער פרי. די באַלעבאַטים האָבן נישט באַוויזן צו פאַרזאָרגן אונדז מיט וואַסער. אַזוי ווי זיי האָבן געהערט וועגן דער עוואַקואַציע, האָבן זיי מורא געהאַט צו פאַרשפּעטיקן און באַלד געוואָלט לויפן. אַז מיר האָבן זיי גענומען מאַכן פאַרוואורפן, האָט וולאַדעק געכאַפּט די עמערס און אָנגעהויבן טראָגן וואַסער. דער בירגערמייסטער פון שטאָט איז גראָד פאַרבייגעגאַנגען, געזען וולאַדעקן מיט די עמערס און געזאָגט :

— יעדערער אַנטלויפט און דו טראָגסט וואַסער ? מן הסתם באַהאַלטסטו יידן !...

מיר האָבן געהאַט מזל, וואָס ס׳איז נישט געווען קיין צייט. די גאַנצע שטאָט איז גע־לאָפן און מ׳האָט נישט געקאָנט אַצינד מיט דעם זיך פאַרנעמען.

זיי זענען אַלע אַוועק און מיר זענען געבליבן. געזעסן פּרייטיק, שבת, זונטיק און נישט געזען קיין לעבעדיקן נפש... יאָ, זונטיק אין דער פרי זענען נאָך געקומען עטלעכע דייטשן און איבערגעריסן די טעלעפאָן־פאַרבינדונג. מיר האָבן זיי געזען דורכן פענצטער.

פון יענעם טאג אן ביז דאנערשטיק האבן מיר ווידער קיינעם מער נישט געזען און מיר האבן נישט געוווסט, צי מען קאן ארויסגיין.

פרייטיק אין דער פרי, ארויסקוקנדיק דורכן פענצטער, האבן מיר דערזען דעם ערשטן פאטרול. אונדזערע חברה האבן שוין געוואלט ארויסגיין, האב איך זיי געזאגט:

— לויפט נישט. ס׳קאן זיין, אז די דייטשן פירן ערגעץ רוסן געפאנגען — מ׳קען נאך גארנישט וויסן...

מיר זענען געזעסן געדולדיק בערך נאך א שעה. דערנאך האבן מיר שוין געזען — די רוסן פירן עטלעכע דייטשן אונטער געווער. מיר האבן גענומען שרייען, זענען עטלעכע רוסן צו אונדז צוגעקומען. מיר האבן זיי אפילו געוואלט ווייזן דעם בונקער, וואס מיר האבן אויסגעגראבן. האבן זיי מורא געהאט אריינצוגיין און געזאגט, אז זיי גלייבן אונדז אויפן ווארט.

דער פראנט איז שוין געווען נאך זבאראוו און לעמבערג איז פארנומען געווארן נאך מיט צוויי טעג פריער. זיי זענען געגאנגען דורך **בראד**. דאס איז געווען אין יולי 1944.

מיר זענען ארויס פון באהעלטעניש, אבער גיין האבן מיר כמעט נישט געקענט. במשך פון די גאנצע אנדערהאלבן יאר האבן מיר געמוזט זיצן, ווייל דער דאך פונעם בוידעם איז געווען אזוי נידעריק, אז אויפשטעלן זיך איז געווען אוממעגלעך.

פון דעסטוועגן האט מען זיך געלאזט אין וועג. קוים ארויס פון דער שטאט, האבן די רוסן אונדז געזאגט, אז טארנאפאל איז פארנומען שוין צוויי און א האלבן מאנאט, אז דארט איז דאס לעבן שוין רוהיק און מיר קאנען זיך לאזן אהין.

מיר זענען אזוי געגאנגען א גאנצן טאג, ביז מ׳איז אריין אין דארף יערטשאוועצע, וואס ליגט 7 קילאמעטער ווייט פון זבאראוו. ס׳האט אונדז פארכאפט די נאכט, זענען מיר צוגעגאנגען צו די רוסן און געפרעגט — וואס טוען מיר איצטער?

זיי האבן אונדז געזאגט, מ׳זאל זיך נישט דערוועגן צו גיין דורך די פעלדער, ווייל ס׳זיצן דארט א סך באנדעראוועצעס און דייטשן. מ׳דארף זיך האלטן ביים שאסיי, טאמער נישט — קענען מיר געפינען גרינג דעם טויט.

זעענדיק, אז גיין קענען מיר סיי ווי נישט מער, איז מען געבליבן זיצן דארט אויפן שאסיי. ס׳איז אנגעקומען א לאסטאויטא און זיך אפגעשטעלט. מ׳האט אונדז געפרעגט אויף רוסיש:

— זייט איר יידן?

אז מיר האבן געזאגט — יא, האט דער רוס נאך געפרעגט, ווו אהין מיר ווילן און דערהערנדיק, אז נאך טארנאפאל, האט ער אונדז אריינגענומען.

דאס איז געווען א סאוויעטישער מאיאר — א ייד. ער האט אונדז טאקע געברענגט אין טארנאפאל, אריינגעפירט אין א יידישן רעסטאראן און געזאגט דעם אייגנטימער, ער זאל אונדז געבן עסן אויף זיין חשבון. נאר יענער האט אים דערויף געענטפערט:

— א שיינעם דאנק, וואס האסט זיי געבראכט, אבער עסן קאן איך זיי שוין געבן אויף מיין חשבון.

אין טארנאפאל זענען מיר געבליבן צוויי טעג — פרייטיק און שבת. זונטיק זענען מיר צוריקגעפארן קיין זבאראוו.

ווען מיר זענען אנגעקומען צום הויז, ווו מיר זענען געווען אויסבאהאלטן, האבן מיר דארט געטראפן שטיין אן אויטא. לעבן אויטא איז געשטאנען א ייד (ער הייסט **ליינוואנד** און געפינט זיך היינט אין עסטרייך.) און געהאלטן אין אמפערן זיך מיט די

רוסן. די רוסן זענען אונטערגעפארן מיט א לאסטאויטא און געוואלט פארנעמען אלע זאכן, וואס מיר האבן איבערגעלאזן אין בונקער. דער ייד איז גראד אנגעקומען און געזאגט, אז ס'איז יידישער פארמעגן און זיי קאנען דאס נישט נעמען.

דאס זענען געווען יענע רוסן, וואס מיר האבן זיי די ערשטע געהאט געזען און גערופן. זיי זענען געווען זיכער, אז מיר זענען פון דארט אנטלאפן און אזוי ווי קיינער ווייס נישט דערפון, האבן זיי געוואלט פון דעם געניסן.

ווען נישט יענער ייד, וואלטן זיי טאקע אלץ געווען צוגענומען. מיר זענען אנגעקומען אין דער ריכטיקער צייט... זיי האבן גענומען טענהן, אז מיר האבן דא בענזין און נאך אזעלכע זאכן. אבער מיר האבן זיי געזאגט, אז וואס מיר זאלן נישט האבן, געהער דאס נישט צו זיי. און אויב מ'וועט דארפן, וועלן מיר דאס איבערגעבן דער רעגירונג, און נישט זיי. זעענדיק, אז ס'גייט נישט, זענען זיי אוועק...

יא, כ'דערמאן זיך עטלעכע פאקטן... בעת דער ערשטער אקציע זענען די דייטשן אריין צום אלטן רב בן־ציון שליטא אין הויז; האט ער געכאפט די ספר־תורה און ארויס מיט איר אין גאס. די דייטשן זענען אים נאכגעלאפן און דערשאסן מיט דער ספר־תורה אין די הענט.

געווען ביי אונדז אין זבאראוו אויך דער יאראסלאווער רב. האט מען אים גע־כאפט אין גאס און געפירט צום שיסן, אזוי ווי אלע יידן. זיי האבן געשאסן דריי מאל און אים נישט געטראפן; איז צוגעגאנגען א פאליציסט, דערלאנגט אים א זעץ אין פלייצע מיטן געווער און געזאגט: — „פערשווינד, יודע!" — אזוי איז דער רב דעמאלט ניצול געווארן פון טויט.

געווען אויך ביי אונדז אין זבאראוו א ד"ר דרייטלער, א געבוירענער טארנאפאלער. אים האט מען געכאפט און זייער שטארק געשלאגן. אזוי ווי ער איז געווען א הויכ־ווקסיקער, האט מען אים אוועקגעשטעלט אין דער ערשטער ריי. געשאסן האט מען לעבן געריכט־בנין און ווען מ'האט אים געפירט אהין צום שיסן, האט ער זיך אויס־געדרייט מיטן פנים צו די יידן און געזאגט:

— קינדער! זייט וויסן, אז ס'וועט זיי ווערן אפגעצאלט פאר אונדזער בלוט. ס'וועט קומען א טאג, ווען דאס בלוט וועט זיך גיסן פון זיי — ווי ס'גיסט זיך היינט פון אונדז!...

האבן אים די דייטשן אזוי שטארק גענומען שלאגן, אז צום גרוב האט מען אים צוגעבראכט שוין א טויטן.

אגב — ווען מ'האט צום ערשטן מאל ארויסגעפירט יידן קיין בעלזשעץ, איז דער גרעסטער טייל פון זיי געווען זבאראווער איינוווינער. צווישן די איינצלנע מענטשן, וועמענס נעמען איך קען זיך דערמאנען, זענען די נעמען כמעט פון מיין גאנצער משפחה: משפחה **פורמאן**, משפחה **טירקפעלד**, **הערשל מיניץ** מיט די קינדער, **הערשל פורמאן** מיט דער גאנצער משפחה, **משה אייזן** מיט זיין משפחה, די משפחה **פולוועדס**, די **זילבערמאנס**, עטלעכע פון די **ניסנבוימס**, **לאהטשע** די בעדערין, **אסטר האלין** מיט דער גאנצער משפחה, **יוחנן פענסטער** מיט זיין משפחה, די **שוואבס**, וואס האבן געארבעט אין דער מיל. **משה יונג** מיט דער משפחה, די **אדלערס**... מער געדענק איך שוין נישט. די אקציע האבן דורכגעפירט דייטשן פון דער ס.ס.: **קלאוס**, **קאפוצארע**. **פאָקס**.

15 קילאמעטער פון זבאראוו איז געווען דאס שטעטל **פאמארן**. במשך פון דער גאנצער צייט, ווען מ'האט דורכגעפירט אין זבאראוו אקציעס, האט מען פאמארן נישט געטשעפעט. דער אייבערמאן פון די דארטיקע יידן האט געהייסן **שלום צווערלינג**, און

געווען איז ער א פערד־סוחר. איין מאל, ווען מ׳האט געכאפט יידן אין בזשעזשאני און אין דער גאנצער סביבה און געוואלט זיי אוועקפירן קיין דייטשלאנד אויף ארבעט, איז דער זעלבער שלום צווערלינג גראד געשטאנען אויפן מארקפלאץ אין זיין שטעטל. ר״האט געזען — ס׳קומען אן אויטאס מיט מענטשן, באוואכט פון ס.ס.־לייט. צי זיי זענען אליין שטיין געבליבן, צי ער האט זיי איינגעהאלטן — יעדן פאלס איז ער צוגעגאנגען צום ס.ס.־מאן און געפרעגט: — וואס קאסט „די ווארע?״

פרעגט אים יענער: — ווילסט איר קויפן? — זאגט ער: — יא. בקיצור — דער ס.ס.־מאן האט פארלאנגט אזוי פיל־און אזוי פיל, צווערלינג איז מסכים געווען און געזאגט: — גיב זיי מיר אראפ! מ׳האט אראפגענומען די יידן, ער האט זיי ארומגעשטעלט מיט זיין יידישער פאליציי, באצאלט דאס געלט, און די דייטשן זענען אוועקגעפארן... דערנאך האט ער אנגעקלונגען אין יענע קהילות, זענען געקומען פון דארט די יודן־ראטלער און האבן די מענטשן צוריקגענומען צו זיך.

ווען דער שלום צווערלינג האט געזען — די לאגע ווערט צו ענג, מען וויל שוין די פאמאזשאנער יידן אויך ארויסנעמען קיין זבאראוו, און ער וועט שוין גארנישט קענען אויפטאן, האט ער זיך אוועקגעלאזט צו דער אונגארישער גרענעץ. ווען ר׳איז שוין געווען אין אונגארן, האט מען אים אויסגעגעבן און ער איז צוריקגעשטעלט געווארן אויף יענער זייט גרענעץ. מ׳האט אים צוריקגעפירט קיין זבאראוו און דארט אינעם לאגער האבן אים די דייטשן דערשאסן.

איך וויל אויך פארצייכענען דעם קאטוילישן גלח: ער איז געווען א פאליאק און א גרויסער יידנפריינד. ער האט געוווסט וועגן אלע יידן, וואס זענען לעבן־געבליבן און וווּ זיי באהאלטן זיך אויס. ער האט ארויסגעגעבן א סך אַרישע פאפירן פאר אנטלאפענע און זיי געראטעוועט. איינער פון די יידן — **לייב קראניש** — איז געווען באהאלטן ביי א גלייביקן קריסט. פלוצעם האט דער קריסט זייער מורא באקומען אים צו האלטן. איז ער געקומען צום גלח מתוודה זיין און געשטאנען א שווייגנדיקער, נישט געוווּסט, וואס צו זאגן. פרעגט אים דער גלח: — וואס דריקט דיך? דו באהאלטסט יידן? — ענטפערט יענער: — יא. — זאגט אים ווייטער דער גלח: — זאלסטו זיי האלטן. זאלסט נישט מורא האבן, גיב זיי עסן און טרינקען... און טאמער וועסטו פארט מורא קריגן, זאלסטו קומען צו מיר. — א פאקט איז, אז דער קריסט האט טאקע אויסגעהאלטן די יידן ביזן סוף...

ווען איך בין ארויס פונעם בונקער און געלאזט זיך גיין אויפן וועג קיין טארנאפאל, האב איך געטראפן דעם גלח. ער איז געווען דער איינציקער אין שטאט, וואס האט זיך נישט עוואקואירט. פרעגט ער מיך, צי איך ווייס, ווער ס׳לעבט? זאג איך אים: — ווער ס׳האט זיך באהאלטן, ווייס איך, אבער וויפל פון זיי ס׳זענען לעבן געבליבן — דאס ווייס איך נישט. —

אז כ׳האב שפעטער פארלאזט זבאראוו, און כ׳בין אנגעקומען אין א פויליש שטעטל **אפאליע**, האב איך זיך ווידער דארט געטראפן מיטן גלח. דערהערט, אז איך פאר מארגן קיין **קראקע**, האט ער מיך געבעטן — מיטנעמען א בריוו פון אים צו זיינעם א גוטן באקאנטן. איך האב דעם בריוו גענומען און אנקומענדיק אין קראקע, האב איך באלד אפגעזוכט דעם אדרעס. מיר אויפגעמאכט די טיר האט א בחור, וואס איז מיר גראד געווען באקאנט, ווייל ווען די רוסן זענען געווען ביי אונדז, האט ער געוווינט ביי מיין שוועסטער און געארבעט אלס קראנקן־ברודער אין שפיטאל. ווען די דייטשן זענען אריין און געקומען אין שפיטאל פרעגן, צי ס׳זענען דארט פאראן יידן, האבן אלע

זיינע מיטארבעטער געענטפערט, אז ס׳זענען נישטא קיין יידן. ער האט אויסגעזען, ווי א קריסט, אויך זיין אויסשפראך איז געווען זייער א גוטע, אזוי, אז די דייטשן איז נישט איינגעפאלן, ער איז א ייד. דער גלח האט אים שפעטער, ארויסגעגעבן ארישע פאפירן. מיט די פאפירן איז ער אוועק קיין קראקע און האט דארט חתונה געהאט מיט א קריסטין. אויך ער האט מיך באלד דערקאנט, נאר מיר האבן בײדע זיך נישט וויסנדיק געמאכט. אראפגייענדיק דערנאך מיך באגלייטן, האט ער מיר דאס אלץ דערציילט...

די מעשה איז מיר שטארק געפעלן, און ווען כ׳בין צוריקגעקומען צום גלח, האב איך זייער געלאכט. פרעגט ער מיך: וואס לאכסטו? זאג איך אים: — האסט דאך מיר באלד געקאנט זאגן... — זאגט ער מיר, דער גלח: — ניין, דאס נישט. איך האב ארויסגעגעבן צענדליקער טויזנטער פאפירן פאר יידן. נאר איך וועל דיר קיין איין נאמען נישט אויסרעכענען — וועמען כ׳האב געגעבן. אבער אויב דו האסט דערקאנט דעם בחור און דו ווייסט שוין — ווייסטו...

ווען מיר זענען באפרייט געווארן, האב איך גענומען זוכן דעם אויסווארף — יאנעקן, וואס א „דאנק" אים האבן די דייטשן אויפגעריסן דעם בונקער לעבן שוואבס הויז מיט די עטלעכע יידן אין אים און דערשאסן דאליעק ראובפויגל. נאר כ׳האב אים נישט געקאנט געפינען, ווייל ר׳איז אוועק פון זבאראוו. די מיליץ פון דער נ.ק.וו.ד. האט געוווסט, אז מען זוכט אים. אין איינעם א טאג זענען זיי געפארן אין א דארף און, אריינקומענדיק אין א שטוב, האבן זיי געטראפן זיצן דארט דעם יאנעקן. זיי זענען געווען אויפן וועג צו מאכן אן אבלאווע (געיעג) אויף באנדעראוועצעס אין דער געגנט, האבן זיי געמאכט דעם אנשטעל, אז זיי קאנען אים נישט און ווייסן פון גארנישט; אים גארנישט געזאגט און ארויס. צוריקפארנדיק, זיינען זיי דארט אפגעטראָטן און יאנעקן מיטגענומען.

אז מ׳איז געקומען און מיר אנגעזאגט די בשורה — מ׳האט געכאפט יאנעקן, האב איך נישט געוווסט, צי כ׳זאל גלייבן. בין איך אוועק צום נאטשאלניק פון נ.ק.וו.ד. און אים געפרעגט דערוועגן, האט ער מיר געענטפערט: — זיי זאגן — ס׳איז יאנעק. אויב דו ווילסט, קען איך דיר אים ארויסברענגען, זאלסט זען, צי ס׳איז טאקע דער זעלבער.

מ׳האט אים ארויפגעבראכט, איך האב אים דערקאנט און געזאגט, אז דאס איז ער, דער נאטשאלניק האט אים געפרעגט אין מיין געגנווארט, צי ער קאן מיך, האט ער געזאגט, אז — נישט. דער נאטשאלניק האט ביי מיר אנגעפרעגט, צי כ׳האב אפשר נאך עמעצן, וואס קען אים? האב איך געברענגט וולאדעקן, וואס האט מיך אויסבאהאלטן. וולאדעק האט עדות געזאגט, אז ער קען אים. ער ווייס, אז ר׳האט אפגעטאן א סך פארברעכנס און אויך אפגעדעקט דעם בונקער. איך האב נאך דערציילט, אז ס׳איז דארט געווען א סך געווער און נאכן אויפרייס האט ער דאס פארבליבענע געווער ארויסגעטראגן און פארטיילט צווישן די באנדעראוועצעס. כ׳בין אויך געוואר געווארן, אז דעם קליינעם שוואב האט דער יאנעק געפירט דריי מאל אין דער פאליציי, און אלע דריי מאל איז ער אנטלאפן. ר׳איז געווען א קינד, האט מען נישט אזוי שטארק געלייגט אכט אויף אים, און ווען יאנעק איז אריינגעגאנגען רופן דעם פאליציאנט, ער זאל אים שיסן, איז דער קליינער שוואב דערווייל אנטלאפן.

כ׳בין אוועק און געברענגט דאס ייִנגל אין נ.ק.וו.ד... מ׳האט אריינגעפירט יאנעקן. שוואב איז אין גאנצן אלט געווען א צען, עלף יאר און דערזעענדיק דעם שייגעץ, האט ער זיך זייער שטארק צעוויינט, געוויזן אויף אים און געזאגט: — יאָ,

יאָ — ער האט מיך געפירט! דערנאָך בין איך געוואָרן דער אפּוטרופּוס פון דעם יינגל און וויפל מאָל מ׳האט אונדז גערופן אויף אָן אויספּאָרשונג, זיינען מיר שוין געגאַנגען צוזאַמען.

ווען כ׳בין שוין אוועקגעפאָרן פון זבאַראַזש, האט מען מיר געשריבן אין א בריוו, אַז יאַנעק איז פאַרמשפּט געוואָרן אויף א סך יאָרן תפיסה.

אַפּצוזאָלן דעם מערדער קראַסוצקי, וואָס איז געקומען צו וולאַדעקן די פאַר־בלוטיקטע הענט אָפּוואַשן נאָך דעם, ווי ר׳האט דערהרגעט די צוויי יידן — איז מיר אָנגעקומען שווערער... ס׳האט מיך געקאָסט געזונט און לעבן צו זען, אַז דער שייגעץ גייט אַרום אויף דער פריי, ווייל איך האָב דאָך אַליין געהערט, ווי ער דער־ציילט דאָס וולאַדעקן.

כ׳האָב זיך געוואַנדן צו דער רוסישער מאַכט, מ׳האט אים אָבער קיינער נישט געוואָלט גאָרנישט טאָן. דער פּראָקוראָר האט זיך גוט מיט מיר פאַרהאַלטן, האָב איך צו אים זיך אויך געוואַנדן; ער האט מיר צוגעזאָגט, אַז ס׳וועט קומען א טאָג, ווען מ׳וועט אים ליקווידירן. אָבער דאָס אַלץ איז גאָרנישט ווערט געווען: דער שייגעץ פלעגט פאָרן מיט זיי מאַכן אַבלאַוועס אויף די באַנדעראָווצעס און זיי האָבן אים געלאָזט דערווייל זיך דרייען...

כ׳האָב געהאַט א גוטן באַקאַנטן אין וואָיענקאָמאַט. א הויכער אָפיציר איז ער געווען און א גרויסער אויפטוער דאָרטן. עטלעכע טעג פאַר מיין אוועקפאָרן, איז ער געקומען מיט מיר זיך געזעגענען. האָב איך אים געזאָגט, אַז כ׳פאָר אוועק זייער פאַרביטערט, און אים דערציילט דאָס אַלץ וועגן דעם קראַסוצקי. זאָגט דער אָפיציר: — אויב דו האָסט די באַווייזן און די עדות, איז ער שוין אַרעסטירט.

ער איז באַלד פון מיר אַרויסגעגאַנגען. ס׳איז געווען נישט ווייט פון מיר, ס׳האט געדויערט א פּאָפּצן מינוט. איך גיב א קוק דורכן פענצטער — ער פירט אים שוין א באַוואַכטן. אַריינגעפירט אים אין נ.ק.וו.ד., גלייך צוריקגעקומען צו מיר און גע־זאָגט: — איצט איז ער איינגעפּאַקט. וואָלסט מיר געוועזן זאָגן דאָס פריער, וואָלט ער שוין נישט געוועזן, נאָר אַזוי איז ער אויך א דערליידיקטער!

ביינאַכט האָבן מיר ביידע — וולאַדעק לעשטשינסקי און איך — עדות געזאָגט, און נאָך מיין אוועקפאָרן, האָב איך אויך וועגן אים באַקומען א ידיעה — ער איז פאַראורטיילט געוואָרן אויף 20 יאָר.

צום סוף וויל איך נאָך דערציילן, וואָס פאַר א מפּלה ס׳האָבן געהאַט — ד״ר בויקאָ און דער פּאַפּ: נאָך פאַר דער באַפרייונג איז דער פּאַפּ אַרויסגעפאָרן מיטן זון אויף א שפּאַציר מיט זיין פערד־און וואָגן. הינטערן שטאָט האט זיין זון געזען ליגן אויף דר׳ערד אַן אייביקע פּעדער. איז ער אַראָפּגעגאַנגען און ווי נאָר ר׳האט איר גענומען אין האַנט אַריין, האט עס אים צעריסן אויף שטיקלעך. אַפילו זיינע ביינער האט מען נישט געקאָנט צונויפקלייבן. דעם פּאַפּ אַליין איז גאָרנישט געשען. נאָך דער מפּלה פון די דייטשן איז ער באַלד אַנטלאָפן און מ׳האט אים מער נישט געטראָפן אין ערגעץ. ד״ר בויקאָ ווידער — איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. די טיפוס־קראַנקע האט מען געהאַלטן אין דער פּוילישער שול און דאָרט איז ער אוועקגע־פּגרט. מ׳האט נישט געוואָלט פאַרגינען יידן די פרייד אים אַרויסצושלעפּן, אָבער קיין שום גוי האט אים נישט געוואָלט אַרויסטראָגן צום באַערדיקן. האָבן זיי אים געלאָזט ליגן דריי טעג און צום סוף געמוזט נעמען יידן. די יידן האָבן אים אַרויסגעשלעפּט

און אזוי האט מען אים באגראבן. אזא סוף האבן געהאט די צוויי רוצחים, וואס האבן באלד פון אנהייב געעצהט די דייטשן — אויסהרגענען אלע יידן אן אונטערשיד.

נאך דער באפרייונג בין איך געבליבן ביי די רוסן בערך א יאר צייט. פון זבאראוו בין איך ארויסגעפארן קיין קראקע. אהינקומענדיק, האב איך באלד געהערט, אז דער אנטיסעמיטיזם איז דארט גרויס. אין אן אויפדערנאכט בין איך אוועק צו מיינעם א באקאנטן — **וויינבערגער.** ער האט שוין דעמאלט געוווינט אין קראקע, און איך בין נאר וואס געקומען, זיצנדיק אזוי אין איינעם און ריידנדיק — זאגט ער מיר:

— הער מיך אויס, פורמאן. ס'איז נישט כדאי, זאלסט רעדן יידיש אין גאס.

— וואס? איך האב איבערגעלעבט היטלערן, טאר איך היינט נישט רעדן יידיש אין פוילן, און דערצו אין קראקע, אזא יידישע שטאט?!

— אזוי איז עס! — זאגט ער.

— אויב אזוי, — זאג איך אים — וועל איך דא אין קראקע לאנג נישט זיצן. אויב כקאן נישט רעדן היינט קיין יידיש, בין איך שוין נישטא.

פינף וואכן בין איך דארט געווען און דערנאך ארויסגעפארן קיין עסטרייך. די גאנצע נסיעה האט געדויערט ביי מיר נישט לאנג. נאך צוויי מיט א האלבן חודש בין איך שוין געווען דא, אין ארץ־ישראל. כ'בין אנגעקומען דעם 9־טן נאוו' 1945.

אסיפת אזכרה בארץ בשנת 1952 • ערשטע אזכרה אין ישראל.
עומדים — שטייען:
אדיק זילברמן, נפתלי כ"ץ, הסופר ר' בנימין, זליג ירון, גרשון שניידר, אריה רותם.

דוד מאורשטיין

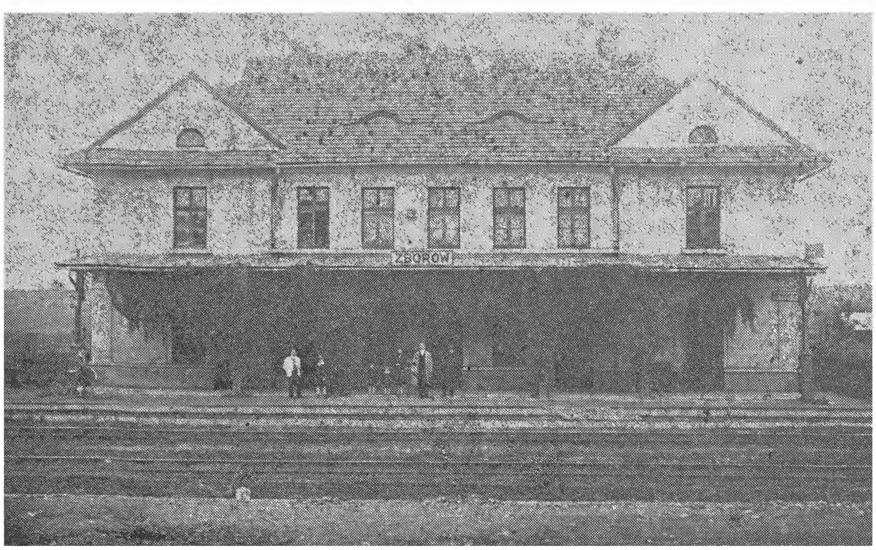
מתלאותיו של ניצול השואה

ימים אחדים אחרי פלישת הגרמנים לפולין ב־1939, נכנסו לעיירתנו הרוסים ואני נתמניתי על ידם כראש־כפר (סולטים).

עמדתי אז לפני בעיות קשות. חלק מהאוכלוסיה צידד בממשל הפולני וחלק התנגד לו. שני הצדדים הביאו לפני את טענותיהם, אולם שמרתי את דבריהם בלבי ולא מסרתי אותם לרשויות. במצב ששרר באותם ימיב קודרים קשה היה לדעת מה ילד יום, ומוטב היה לא להתגרות בחלק מהתושבים. עם כניסת הרוסים נמלט מהמקום אחד מהתושבים הרוטניים, נפח במקצועו, שאשתו היתה מורה. האיש ברח לגרמניה ושם ענד את צלב־הקרס. עם פלישת הגרמנים לרוסיה חזר האיש לעיירה. אני הייתי כבר אז במ־ינה הכפייה, בזבורוב, וכשנודע לו על מקום המצאי, פנה למנהל המחנה, קלאוס, וסיפר לו כי „מאורשטיין היה אצל הרוסים ראש־כפר והכה את אשתי". מובן שהספור על הכאת אשתו היה בדוי. קלאוס השיב לו: „בינתיים נמצא ה„יודה" במחנה, ואשר לעתיד, נקח בחשבון את האינפורמציה עליו...".

למחנה הכפיה נלקחתי על ידי שלושה שוטרים אוקראינים. הסתלקתי מהבית לפני בואם, כי שמעתי על מעצרו של בן־דודי יוסל דימנד וכי מחפשים אחרי. אולם בעומדי מאחורי בית השכן, שמעתי את מפקד השוטרים אומר: „אם לא יופיע, אקח את כל משפחתו". בשומעי זאת נכנסתי פנימה, הסגרתי עצמי ונלקחתי משם על ידם. יחד עמי נלקחו למחנה בן־דודי יוסל והירש פרנקל מקידינוביץ. השוטרים הרבו להכותנו בדרך עד שהגענו למחנה בזבורוב, לא היינו מסוגלים לנוע.

בבואנו למחנה, התחיל מנהל המחנה, איש הס.ס. קלאוס, לחקור כל אחד מאתנו

תחנת הרכבת • די באַן־סטאַנציע

על עיסוקיו הקודמים. בתום החקירה קרא לשוטר אוקראיני ואמר לו שיצווה עלינו לשכב ו„יכבד" כל אחד מאתנו ב־25 צליפות שוט. השוטר מלא הוראותיו באכזריות ובשלמות כזאת, שאחרי הצליפות היינו שרויים בעלפון ולא היה ביכולתנו לקום, עד ששפכו עלינו דליי מים קרים.

זאת היתה „קבלת הפנים" לה זכינו בבואנו למחנה.

המחנה היה חדש ונבנה ע"י הרוסים בעת סלילת האוטוסטראדה. מאז נשארו ה־צריפים. בתחילה היינו במחנה 11 יהודים ונצטווינו להכין את המקום כדי לקלוט עוד יהודים. בכל צריף היו 6—8 חדרים, וכל חדר היה מיועד ל־50 איש. במשך הזמן חיו במחנה כ־500 יהודים, שהובאו אליו מזלוצ'וב ומלבוב.

המחנה בזבורוב נמצא על מגרש שנקרא מארצ'וק. אני, יחד עם שלום כץ, עבדנו בעבודות־חצר שונות, שאבנו מים וחטבנו עצים וכדומה. פעם בעת חטיבת עצים, הדליק שלום כץ סיגריה והחלפנו דברים בינינו. באותו רגע ניגש מאחורינו מנהל המחנה, פוקס, ענק שהתנשא לגובה של כ־2 מטר. הוא הנחית עלי מכה כזאת במקל גומי מפורזל בקצהו, שמיד כרעתי והשתרעתי ארצה. בנופלי, חלפה בי המחשבה, כי הנה נגמר הכל, אך מיד ציווה לשפוך עלי מים והתחיל להכותני, באמרו: „עתה נעורר אותך, חלוש שכמותך".

הפליטים שהובאו למחנה היו ערומים למחצה ויחפים. רובם המכריע לא עבדו מעולם עבודה פיזית. האוכל היה עלוב ביותר. בבוקר היינו מבשלים מרק מעופש מפסולת עלים, כ־50 גרם לחם ותחליף של קפה שחור וסוכר. זה צריך היה להספיק ליום עבודה מלא. עבדנו במחצבה ליד הכביש שבין זלוצ'וב וטרנופול. לעבודה היו יוצאים כ־300—400 איש ובשובם חסרו כל פעם כ־50—60 איש. כך חלפו הימים ואנו אבדנו צלם אנוש.

במחנה זה עבדתי שנתיים. פעם הגיעה אלינו השמועה, כי הגרמנים חסלו את המחנה בקאזימירובקה וחששנו שגם אצלנו זה יכול לקרות. באחד הימים הודיע לנו מפקד המחנה שלא נצא לעבודה. המחנה היה מוקף גדר־תיל משולש. שמנו לב ש־הגרמנים הגבירו את השמירה. הדבר לא מצא חן בעיני ואמרתי לחברי אפפל: „הגרמנים מכינים משהו... ננסה, אולי נוכל להסתלק הלילה". בקרבת מקום בו עבדתי היה בית השימוש שגבל עם גדר התיל. נגשתי שמה, ובמספרים שנמצאו עמי, חתכתי את התיל וחיברתיו שוב באצבעותי כדי שלא יבחינו בנעשה. בדעתי היה לברוח ליער שליד פרוסוביץ, בו כבר נמצא אחי ישראל ועוד מספר יהודים שנמלטו מהמחנות. בקיצור, נדברתי עם אפפל להסתלק בלילה, בערך בחצות. קבענו בינינו, שאצא הראשון, ואם הכל יהיה כשורה אתן לו סימן ע"י שיעול והוא יבוא אחרי.

וזה סיפור הבריחה מהמחנה:

ישבנו שנינו וציפינו בקוצר רוח לשעה שתים עשרה, אך לשווא. השעה היא אחרי חצות, אך השומרים ערים ואין כל אפשרות להמלט. פתאום שמעתי אחד השומרים אומר לחברו: „הלילה לא ינסו לברוח. הם יודעים כי השמירה הוגברה. הבה נעשן סיגריה". בראותי את השנים מתישבים בצד לעישון סיגריה קמתי וחמקתי במהירות לידם, ואפפל בעקבותי. כאשר הבחינו בכך השומרים התחילו לירות אחרינו. על הגבעה היו עמדות הז'נדרמריה עם כלבי שמירה. כשהללו שמעו מה שקרה, הפעיל אחד מהם את הזרקור שהאיר את כל הסביבה. הצלחנו להסתתר באחד הנקיקים ליד הנהר סטרי־פה. אחרי כמה רגעי חרדה שמענו את זה שהפעיל את הזרקור אומר: „לא כדאי לעשות ענין מיהודי אחד. עוד נותרו לנו מספיק יהודים...".

ניצלנו את החשכה וחצינו בחסותה את הנהר. פנינו בכיוון לכפר מלינוביץ, שם גר נוצרי בשם מילר. בינינו שררו קשרי ידידות, ועם כניסת הגרמנים מסרתי לידיו את כל רכושי. כשהגענו לביתו של מילר, לא רצינו להעירו, אלא עלינו לעליית הגג ושם בילינו את הלילה. עם אור הבוקר, כשראינו את אשתו של מילר, יוצאת לחלוב את הפרה, ירדתי מעליית הגג וסיפרתי לה שאני נמצא כאן עם חבר ושברצוננו להס־תלק מיד ומבקשים ממנה, שתכין בשבילנו צידה לדרך. האשה קבלה את הופעתי ה־פתאומית כדבר מובן מאליו, כי כבר היתה רגילה בכך. שנינו היינו רעבים מאוד ומילר ואשתו הגישו לנו ארוחת בוקר דשנה וגם הכינו בשבילנו צידה לדרך. בשעה שבין 8—7 בבוקר בערך הגענו לגשר שליד מלינוביץ. שם עמד משמר גרמני, אבל הצלחנו לחמוק על ידו. כשהגענו לכביש הראשי ראינו שהוא מלא תנועת כלי־רכב צבאיים. הסתתרנו בצדי הכביש. בשעה 3 אחה״צ חצינו את הכביש ונכנסנו לתוך היער, בו הסתתרנו עד רדת החשיכה. כשיצאנו בלילה לחפש אחרי קבוצת היהודים הנמצאים ביער, שמענו מרחוק קול קורא את השם יעקב או ינקל. התחלנו לרוץ בכיוון הקול והתברר שהקורא הוא אחד המסתתרים, והוא הובילנו מיד למקום הימצאה של כל ה־קבוצה. היו שם 15 איש, גם אחי, בתוכם.

היער, בו שכנה הקבוצה, היה קטן מכדי להסתתר בו. נוסף על כך שוטטו בו רבים מאיכרי הסביבה שהיו רגילים לבקר בו. לא היתה איפוא ברירה אחרת, אלא להסתלק ממנו. בהדרכת איכר אחד מכפרי עברנו ליערות פומוז׳אני בהם נשארנו עד ששמענו את הדי הקרבות של החזית שהתקרבה אלינו. בקיץ היה קל יותר להתקיים, כיוון שנזונו מהצמחים השונים ביער. אך בחורף היה קשה מאוד וסבלנו חרפת רעב. כל מי שהיה לו מעט כסף, הכניסו לקופה המשותפת ובכסף זה היינו משיגים את המזון בשביל הקבוצה כולה. אולם כשאזל הכסף ולא היה ממה להתקיים, התחילו האנשים, כל אחד בנפרד, ללכת לכפרים, כדי למצוא קצת מזון. לרוב נתפסו האנשים בדרך וחוסלו. לבסוף נשארנו 6 איש בלבד.

עם התקרבות החזית עד לסביבות טרנופול, התחילה האוכלוסיה המקומית לגלות סימני מרד, עד כדי התקפות בודדות על הגרמנים. כתגובה על כך התחילו הגרמנים לערוך מצודים ביער וסביבתו. באחד המצודים האלה נפצע אחי בכדור. נקלענו לעסק ביש כי לא היה אתנו רופא, ובלילה נאלצנו לגשת לכפר ויצין, בו הסתתר רופא יהודי שחי בחיפוי של מסמכים אריים. אחרי תחנונים רבים בא עמי הרופא ליער והגיש את עזרתו לאחי, אך כדי לרפאותו היינו נאלצים להעביר את אחי לכפר לביתו של אחד האיכרים ממכירי.

מצבו של אחי השתפר אמנם, אך באחד הימים הגיעה למקום מחבואו המשטרה, שלקחה אותו ועוד שני יהודים שהתחבאו בכפר והעבירה אותם לבית הסוהר בזלוצ׳וב. אחרי כשבועיים פרצו השלושה בלילה חור בקיר ונמלטו מבית הסוהר. אחי חזר ליער, בו נשארנו 4 אנשים בלבד, כי שנים מאתנו חוסלו קודם בדרכם לכפר.

הרעב הציק לנו ונאלצנו לגשת מזמן לזמן לכפר, על אף הסכנה החמורה שבדבר. עבדתי אצל מכרי האיכרים ובתמורה קיבלתי תפוחי אדמה ומזון אחר, תוך סיכון החיים.

באחד הבקרים, בהתרחקי כ־50 מטר מהיער הופיעו פתאום לפני שני אנשי ס. ס. וקראו לעומתי „הענדע הוך״, כלומר „ידיים למעלה״. הסתבר שנלכדתי באחד המצודים שנערכו על הכפר. שני אנשי הס. ס. דרשו ממני תעודות, וכשעניתי להם בפולנית „ניה־מאם״, כלומר אין לי, ציוותי ללכת עמם והכניסוני לבית, בו היו כ־20 איש, רובם נוצרים ומעוטם יהודים, שלא היו מוכרים לי. הנוצרים היו כולם מאנשי הכפר

והם הכירוני. אך הואיל והם עצמם היו עתה בצרה התיחסו אלי בידידות, נתנו לי ממזונם ואחד מהם אמר לי: היה יחד עמנו, אולי זה יציל אותך. לאחר זמן מה העבירו אותנו הגרמנים לבנין ביה״ס שבכפר. כאן נכלאו כ־200 איש. הגרמנים התחילו לרשום את הנאספים כמועמדים למשלוח לגרמניה. הייתי אובד עצות כי לא היו לי כל תעודות. באותו רגע נכנס לאולם איכר, ממכירי ששימש גם הוא כראש כפר בכיבוש הסובייטי ואמר לי: „ביכולתי לחלץ אותך מכאן, אך בחוץ יהרגו אותך אנשי א.ק. (אנשי הימין הפולנים). מוטב שאספק לך תעודה. אמור ששמך סטאניסלאב צ׳ייקובסקי, שנולדת בויצין, שם אביך אנדז׳י ושם אמך אנה״. הוא ביקש שאלמד את הפרטים האלה בעל פה ומסר לי את התעודה.

בשם זה נרשמתי ויחד עם אחרים העבירו אותי למנסרה בדונאייב. כאן נקלעתי לחבורה שמוטב היה שלא יראוני. היו שם אוקראינים, רוצחים ומלשינים שגרמו לשפיכות דמם של יהודים רבים. עטפתי ראשי במטפחת שלא יכירוני, אך אחד מהם (שמו קאמינסקי מפרוסוביץ) ניגש אלי ואמר לי: „אני מכיר אותך, אולם לא אגרום לך צרות. אנחנו נוסעים לגרמניה ואתה תסע עמנו יחד. מצדי — חזר ואמר — הנך בטוח במאה אחוז״.

מכאן העבירו אותנו לגרמניה לאולם־דונאו ליד הגבול הצרפתי. בבואנו למקום הובילו את הקבוצה לבית מרחץ, סיפקו לנו לבנים ובגדים להחלפה. בשבילי היה זה דבר בעתו, כי כשלוש שנים כמעט שלא התרחצתי וגם בגדי היו קרועים ונעלי בלויים. תחנתנו הבאה היתה משרד העבודה, שמתפקידו היה לספק עובדים לאיכרי הסביבה שבניהם שרתו בצבא. אצל אחד מהם עבדתי, יחד עם אסיר אוקראיני, עד לשחרור — בסוף שנת 1944.

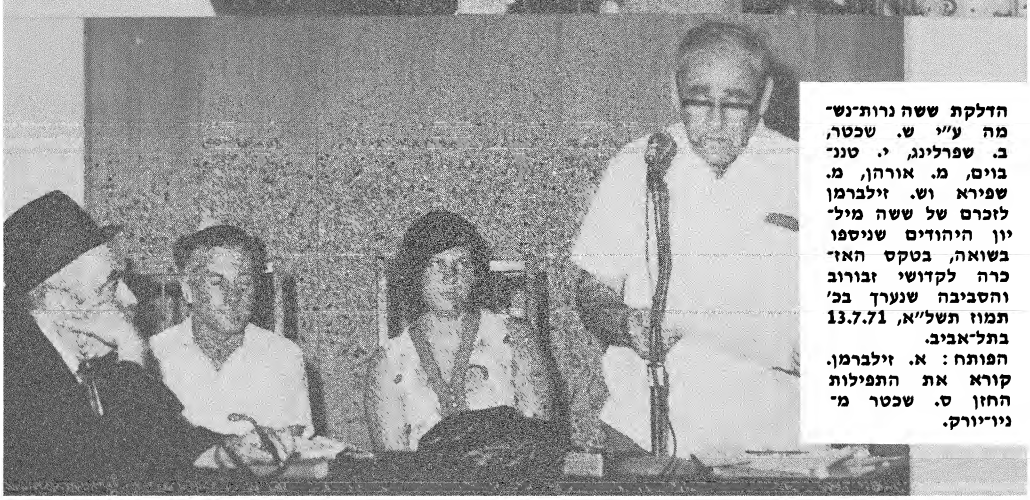
באותה תקופה הוקם בגרייזהיים מחנה של פליטי מלחמה ששימש כמקום קליטה של הזרים, עקורי המלחמה שנמצאו בגרמניה. מהמחנה הזה נשלחו האנשים, חלק לבתיהם וחלק לארצות אחרות. במחנה גרייזהיים שהיתי כחצי שנה. על אחי שנותר ביער לא שמעתי דבר, כמו כן לא ידעתי דבר על קרובי האחרים, אם מישהו מהם נשאר בחיים. החלטתי להרשם ולנסוע לפולין כדי לחפש אחרי קרובים ומשפחה.

היתה לי תעודה של תושב חוזר לתקופה של חדשיים לשם חיפוש אחרי קרובים. בבואי לפולין, ביקרתי בכל מקומות הריכוז של יהודים בפולין ולא מצאתי איש מקרובי. פעם בנוסעי לוורוצלב, פגשתי בדייל רכבת, שהיה בן עירי. כשראני, אמר לי שאחי סיפר לו שהגרמנים לכדו אותי ורצחוני, אך אחי נסע משם והוא אינו יודע לאן. הוא מסר כתובות של בני העיר שהתגוררו באופוליה. הם בוודאי ידעו על מקום המצאו של אחי. נסעתי מיד לאופוליה וכאן נודע לי שאחי יצא לאיטליה. קבלתי את כתובתו של מכר, העשוי לדעת את מקום המצאו של אחי, הוא נענה מיד לפנייתי והעביר אלי את כתובתו המדויקת של אחי באיטליה וכך נוצר הקשר בינינו.

נשארתי בפולין והשתקעתי בליגניץ, בשלזיה התחתית. כאן גרתי עד פרוץ הפוגרום בשנת 1946. פוגרום זה פקח את עיני. הגעתי למסקנה שאם אחרי שואה כזאת יתכנו עוד פוגרומים, אז אסור להישאר במקום כזה ובחברה כזאת. לא חסרתי פרנסה, אך החלטתי להסתלק ולעזוב את פולין. לא יכולתי לעשות זאת באורח ליגאלי. בגבול נתפסתי ונאסרתי. אך בעוזבי את בית הסוהר הצלחתי לעבור לצ׳כוסלובקיה ובעזרת ה„בריחה״ הגעתי לאוסטריה ומשם לאיטליה. כאן פגשתי את אחי.

בסוף שנת 1949 זכיתי לעלות ארצה.

הדלקת ששה נרות־נשמה ע״י ש. שכטר, ב. שפרלינג, י. טננבוים, מ. אורהן, מ. שפירא וש. זילברמן לזכרם של ששה מיליון היהודים שניספו בשואה, בטקס האזכרה לקדושי זבורוב והסביבה שנערך בכ׳ תמוז תשל״א, 13.7.71 בתל־אביב.

הפותח: א. זילברמן. קורא את התפילות החזן ס. שכטר מניו־יורק.

עמידת דום בזמן אמירת תפילת יזכור ע"י ג. שניידר באזכרה לקדושי זבורוב והסביבה.

דוד מאורשטיין

פון זבאראווער געטא, ארבעטס־לאגער, אין וואלד און באהעלטעניש

איך בין דוד מאורשטיין, געבוירן אין זבאראוו דעם 21טן דעצ׳ 1910. מיין טאטע האָט געהייסן מרדכי, די מאמע — טויבע. פון דער היים בוכוואלד. אין איינעם זענען מיר געווען 6 קינדער אין שטוב. צוויי ברידער — בנימין און ישראל — לעבן אין אמעריקע, דער יינגסטער ברודער הערש און די שוועסטערס פעשע און פריידע — זענען אומגעקומען צוזאמען מיט די שוואגערס אין זבאראוו.

ווען די דייטשן זענען באפאלן פוילן, זענען אריין צו אונדז די רוסן און איך בין אויסגעוויילט געווארן פאר א „האלאווא סיעלראדי״, אויף פויליש — א מין סאלטיס.

ס׳זענען געווען פארשידענע פאליטישע פראבלעמען. צווישן דער באפעלקערונג זענען געווען אנהענגערס פון דער פוילישער רעגירונג, און געווען אויך געגנערס. מיר האט מען צוגעטראגן אנקלאגעס פוןביידע צדדים, נאר דאס אלץ פלעג איך אוועקלייגן אין א זייט און נישט איבערגעבן ווייטער. קיינער האט נישט געקענט וויסן, וואס דער מארגן וועט ברענגען, האב איך נישט געוואלט איינרייסן מיט די איינוווינער.

ביי די רוסן איז דארט געווען איינער א שמיד, זיין פרוי איז געווען א לערערין. ווי נאר די רוסן זענען צו אונדז אריין, איז ער אנטלאפן קיין דייטשלאנד. דארט האט ער געטראגן א האקנקרייץ. ווען די רוסן האבן זיך צוריקגעצויגן און די דייטשן זענען אריין צו אונדז, איז ער געקומען אהער. איך בין שוין דעמאלט געווען אין לאגער, און אז ער האט זיך דערוווסט, ווו כ׳געפין זיך, איז ער געקומען צום לאגער־פירער קלאוס און אים געזאגט, אז דער מאורשטיין איז געווען ביי די רוסן סאלטיס און האט געשלאגן זיין פרוי... פארשטייט זיך, אז די מעשה וועגן „שלאגן זיין פרוי״ איז געווען א ליגן, אבער אזוי האט ער געזאגט. קלאוס האט אים אויף דעם געענטפערט, אז דערווייל איז דער „יודע״ ביי אים אין לאגער און אויף ווייטער — וועט מען שוין זען צו נעמען אין אכט די אינפארמאציע...

איך אליין האב דאס נישט געהערט, ווייל כ׳בין געווען ביי דער ארבעט, נאר ווען כ׳בין צוריקגעקומען, האט מען מיר דערציילט.

מ׳האט דעמאלט גענומען יידן פון דער פראווינץ און אריבערגעפירט אין דער שטאט. כ׳געדענק, ס׳איז געווען א פרייטיק. ס׳זענען געקומען צו אונדז אין שטוב 3 אוקראינער מיליציאנטן, נאר מיך נישט געטראפן. איך האב שוין געוווסט, אז מ׳האט גענומען מיינעם א קוזין — יאסל דימאנד, און אז מען זוכט מיך, בין איך ארויס פון שטוב, זיי זאלן מיך נישט געפינען. שטייענדיק אזוי הינטערן שכנס הויז, הער איך, ווי דער קאמענדאנט זאגט — „טאמער קומט ער נישט, נעם איך די משפחה״. אז כ׳האב דערהערט, ביי וואס ס׳האלט, בין איך אריין אין שטוב און געזאגט — כ׳בין נישט געווען אין דער היים, נאר דערהערנדיק, אז זיי זענען דא, וויל איך וויסן, וואס זיי פארלאנגען. מ׳האט מיר באפוילן — זיך אנטאן, ווייל זיי נעמען מיך אין צוואנגס־לאגער.

מיט מיר אין איינעם איז געגאנגען מיין קוזין יאסל און הערש פרענקל פון

קידינאוויץ. אויפן וועג האבן זיי אונדז אזוי שטארק געשלאגן, אז ביז מיר זענען אנ־געקומען אין זבאראוו, האבן מיר שוין נישט געקענט רעדן.

אינעם לאגער האבן מיר געטראפן זוניע אורבאך, וואס איז שוין דעמאלט געווען א מיטגליד אין יידנראט, און דעם לאגער־פירער קלאוס. דער ס.ס.־מאן קלאוס האט אונדז גענומען אויספרעגן, ווער יעדער איינער איז און וואס ר'האט געטאן ביז היינט. דערנאך האט ער געהייסן ארייגרופן אן אוקראינער מיליציאנער און געזאגט — ער זאל אונדז הייסן זיך אוועקלייגן און אויסציילן יעדן איינעם 25 שמיץ.

יעדער האט באקומען דאס זייניקע. ווען מ"האט געשלאגן דעם דריטן, האבן די צוויי פריערדיקע שוין נישט געקאנט זיך אויפהייבן. זיי האבן ארייגעברענגט עמערס וואסער און אונדז אפגעגאָסן. דאס איז געווען דער קבלת־פנים, וואס זיי האבן אונדז צוגעגרייט.

דער לאגער איז געווען א נייער. אין אנהייב זענען מיר געווען דארט 11 מענטשן. ווען די רוסן זענען דא געווען, האבן זיי געבויט אן אויטאסטראדע און פון דעמאלט זענען געבליבן די באראקן. מיר האבן געדארפט צוגרייטן דעם לאגער, ער זאל קאנען ארייננעמען נאך יידן.

די באראקן האבן געהאט צו 6—8 צימערן, אין יעדן צימער האבן געדארפט זיין א 50 מענטשן. מ'האט געמאכט דרייגארנדיקע פריטשעס, און יעדן מאל פלעגן גע־בראכט ווערן יידן פון די אקציעס אין זלאטשעוו און אין לעמבערג, ביז מען האט פאר־פולט דעם לאגער. ס'זענען שוין געווען אין אים 500 מענטשן.

דאס איז געווען אין זבאראוו, אויף א פלאץ, וואס הייסט מארטשוקי. איך מיט שלום כץ האבן געארבעט אין הויף: געטראגן וואסער, געהאקט האלץ און ד"ג. איין מאָל, האקנדיק האלץ מיט מיר אין איינעם, האט שלום כץ פארריכערט א ציגארל און מיר האבןביידע גערעדט צווישן זיך. דער לאגער־פירער איז דעמאלט געווען פאַקס. דאס איז געווען א ריז, אפשר 2 מעטער די הייך, ארומגעדרייט זיך מיט א שטעקן אין האנט — א מין גומי־קניפל מיט אן אייזערנער סקיווקע. ער איז שטילער־הייט אנגעקומען און פון הינטערוויילעכץ דערלאנגט מיר אזא קלאפ, אז כ'בין גלייך אומגעפאלן. פאלנדיק, האב איך זיך געטראכט: נו, דערליידיקט. אפגעפטערט אלץ! ער האט געהייסן ברענגען אן עמער וואסער, מיך אפגעגאָסן און דעמאלס ערשט גע־נומען שלאגן אויף ס'ניי. ער האט געזאגט: — איצט מוז מען דיך דערמונטערן — דו ביסט שוואך! אפגעשלאגן מיך אזוי, אז מיין קאפ האט שוין גארנישט געוווסט, וואס ס'טוט זיך...

אין לאגער איז געווען א דאקטאר א פליט. מ'האט מיך צו אים אריינגענומען און ער האט מיר דעם קאפ באנדאזשירט. ערשט דעמאלט האב איך דערזען שלום כץ. ווי אזוי מ'האט אים געשלאגן, האב איך נישט געזען. מ'האט אריינגערופן דעם לאגער־קאמענדאנט און אים געזאגט — די צוויי לייט בלייבן היינט דא, גייען נישט ארויס צו דער ארבעט און דריי מאל אין טאג מוז ער זיי ברענגען עסן. נאר געברענגט עסן האט מען אונדז קוים איין מאל.

אין דער זעלבער צייט האט מען געברענגט פליטים אין לאגער. זיי זענען געווען נאקעטע, בארוועס, אן העמדער. א חוץ דעם האבן די מענטשן נאך קיין מאל אין זייער לעבן נישט געארבעט. דאס עסן אינעם לאגער איז קיין עסן נישט געווען. אין דער פרי האבן מיר באקומען עפעס א זופ פון בלעטער, וואס די פויערים פלעגן ארויס־ווארפן, בערך 50 גר' ברויט און שווארצן ערזאץ־קאפע אָן צוקער. דאס איז געווען

אלץ און מיט דעם האט מען געדארפט אַפּארבעטן א גאנצן טאג. געארבעט האט מען ביי׳ שטיינברוך אויפן שטראז (שאסיי) צווישן זלאטשעוו און טארנאפאל. צו דער ארבעט פלעגן שטענדיק ארויסגיין 300—400 מענטשן און ווען מ׳איז צוריקגעקומען, האבן יעדן מאל געפעלט א 50—60 מענטשן. אזוי איז געווען די גאנצע צייט.

אין דעם לאגער האב איך אפגעארבעט 2 יאר. די דייטשן האבן ליקווידירט דעם לאגער אין קאזימיראוועקע און אויך ביי אונדז האט דאס יעדן טאג געקאנט געשען... איין מאל זאגט צו אונדז דער לאגער־פירער: — היינט גייט איר נישט ארויס צו דער ארבעט, ווייל דער שטראז איז „בעזעצט" מיט מאשינען.

אונדזער לאגער איז געווען ארומגענומען מיט דרייפאכיקן שטעכלדראט און איצט האבן נאך די דייטשן פארשטארקט די באוואכונג. אין לאגער איז אויך געווען מיין חבר — אפפעל. זאג איך אים:

— די זאך געפעלט מיר היינט נישט: מ׳האט פארשטארקט די וואך און צו דער ארבעט גייט מען נישט. קאן זיין, אז עפעס גרייטן זיי... איכ׳ל פרווון — אפשר וועלן מיר ביידע קענען די נאכט אנטלויפן.

ווי כ׳האב געארבעט, איז ביי דער זייט געווען א בית־שימוש. א שער האב איך געהאט, בין איך אהין געגאנגען, דעם שטעכלדראט אויפגעשניטן און צוריק אזוי פאר־מאכט מיט די פינגער, מ׳זאל דאס נישט באמערקן.

מיין ברודער ישראל איז שוין דעמאלט געווען אין פראסאוויצער וואלד מיט נאך עטלעכע מענטשן; נישט קיין פארטיזאנער — סתם מענטשן, וואס זענען אנטלאפן פון די לאגערס און זיך אויסבאהאלטן. אהין צו האב איך אויסגערעכנט צו אנטלויפן. בקיצור כ׳האב געזאגט מיין חבר אפפעלן — כ׳האב שוין עפעס צוגעגרייט און אויב ער וויל, קאן ער היינט מיט מיר אנטלויפן. אזוי ווי די פארשטארקטע מיליץ האט פאטראָלירט דעם לאגער, האב איך מיט אים אפגערעדט, ער זאל זיין גרייט: בערך א זייגער עלף, האלב־צוועלף ביי נאכט וועל איך ארויס דער ערשטער און אז ר׳וועט הערן — איך גיב א הוסט, זאל ער וויסן, מ׳קאן נאכגיין...

מיר האבן זיך קוים געקענט דערווארטן. ס׳איז שוין געווען צוועלף, האלב־איינס א זייגער — א נעכטיקער טאָג: מ׳קאן נישט — זיי היטן! פלוצעם הער איך, ווי איינער פון זיי זאגט:

— ווייסטו וואס? זיי וועלן דאָך היינט נישט אנטלויפן; זיי ווייסן — מ׳האט פארשטארקט די באוואכונג. לאמיר דערווייל פאררייכערן א ציגארעטל!...

ווי כ׳האב נאר דערזען — זיי האבן זיך אוועקגעזעצט אין א זייט צום פאררייכערן, האב איך געטאן א הוסט, בין גלייך דורכגעלאפן און אפפעל באלד נאך מיר...

אזוי ווי זיי האבן געזען — מ׳איז דורכגעלאפן, האבן זיי גענומען שיסן. אין דער הייך זענען געווען וואכפאסטנס פון דער זשאנדארמעריע מיט אויסשפירהינט, אז זיי האבן דערהערט, וואס ס׳טוט זיך, איז איינער ארויס מיט א רעפלעקטאר און באלויכטן די געגנט. מיר זענען דערווייל געזעסן באהאלטן דארט, וו מ׳גייט ארויס פון די מארציוקיס צו אונדזער טייך — די סטריפע. הערן מיר, ווי דער מיטן רעפלעקטאר זאגט צו די אנדערע: — א, ס׳איז „גארניכטס." פון איין „יודע" מאכט מען נישט קיין ווזן. ס׳זענען נאך דא גענוג יידן!

אז זיי האבן אויפגעהערט צו זוכן, זענען מיר מיטן אנטועכץ אריין אין טייכל און אריבער אויף דער אנדערער זייט. אין דארף מלינאוויץ האב איך געהאט א שכן. געהייסן האט ער מילער און מיר זענען געווען זייער באפריינדעט צווישן זיך. ווען די

דייטשן זענען צו אונדז אריין, האב איך דעם קריסט אוועקגעגעבן אלע מיינע זאכן — דאס גאנצע פארמעגן. שפעטער, ווען כ׳בין שוין געווען אין לאגער, פלעג איך פון דער ארבעט זיך צו אים צוכאפן און ער פלעגט מיר געבן ברויט און אנדערע עסנווארג. אהין בין איך אצינד מיט אפפעלן געגאנגען. ווען מיר זענען אנגעקומען, איז שוין געווען אפשר איינס א זייגער. מ׳איז ארויף צו אים אויפן בוידעם און צו מארגנס גאנץ פרי ווען זיין פרוי איז ארויס מעלקן די קי, האב איך איר געגעבן א צייכן און געזאגט אז כ׳בין דא מיט א חבר. מיר ווילן פון דאנען אוועקגיין — זאלן זיי אונדז צוגרייטן עפעס מיטצונעמען אויפן וועג. ס׳איז נישט געווען דאס ערשטע מאל, זי איז געווען צוגעוווינט צו טרעפן מיך אויפן בוידעם און האט זיך נישט דערשראקן.

מיר האבן עפעס דעמאלט נישט געהאט געגעסן בערך צוויי מעת לעת. מ׳איז אריין אין שטוב, זיי האבן אונדז געגעבן אפצועסן און מיטגעגעבן אויפן וועג. ארום 7—8 אזייגער זיינען מיר צוגעקומען צו דער מלינאוויצער בריק. דארט איז געשטאנען א דייטשער פאטרול, אבער מיר האבן דורכפאסירט די בריק. ווען מיר זענען צוגעקומען צום הויפט־וועג, איז דער וועג געווען פול מיט דורכפארנדיקע מיליטער־קאלאנעס. ערשט בערך 3 א זייגער, ווען אלץ איז שוין דורכגעפארן, זענען מיר אריבער דעם שאסיי און אריין אין וואלד. ווי לאנג ס׳איז געווען ליכטיק, זענען מיר געלעגן באַהאלטן און ביי נאכט האבן מיר זיך ארויסגעלאזן זוכן מענטשן. דערהערט עפעס א נאמען יאקאוו, צי יאנקל — זענען מיר צוגעלאפן. דאס איז טאקע געווען איינער פון די אנטלאפענע און ער האט אונדז צוגעפירט אויפן ארט. דא האבן מיר געטראפן 15 מענטשן און צווישן זיי אויך מיין ברודער. דער וואלד איז אבער געווען א קליינער, גויים פלעגן קומען אהין פונעם דארף און מיר האבן געמוזט פון דארט אוועקגיין. שלום כץ האט אונדז געגעבן א גוי פון א דארף (זיין נאמען געדענק איך נישט) און דער גוי האט אונדז אלע אריבערגעפירט אין די פאמארנער וועלדער. דארט זענען מיר שוין פארבליבן. זומער איז געווען לייכטער זיך אויסצובאהאלטן. ווייל מיר פלעגן געפינען פארשידן גרינווארג צום עסן, ווינטער איז געווען זייער שווער און מיר האבן שטארק געהונגערט. ווער ס׳האט געהאט א ביסל געלט, האט עס אריינגעגעבן אין דער בשותפותער קאסע. אבער ווען דאס געלט האט זיך אויסגעלאזן און ס׳איז שוין נישט געווען פון וואס צו לעבן, האבן מענטשן איינצלווייז גענומען גיין אין דארף זוכן שפייז און אויפן וועג פלעגט מען זיי כאפן און ליקווידירן, ביז מיר זענען געבליבן בלויז 6 מענטשן.

ווען דער פראנט האט זיך גענומען דערנענטערן און די רוסן זענען שוין צוגעקומען צו טארנאפאל, איז די באפעלקערונג געווארן דרייסטער און ס׳פלעגט טרעפן, אז דא און דארט זאל מען זיך ווארפן אויף די דייטשן. האבן די דייטשן גענומען נאך אפטער מאכן „אבלאוועס״. (געיעגן, כאפונגען) אין וואלד און אויך אויף די ערטער. אין וואלד זענען דא סעקציעס. בעת אן „אבלאווע״ האט מיין ברודער געפרווט דורכלויפן די סעקציע, האט אים א קויל פארוונדעט. דאס איז געווען א שווערער ענין, ווייל ביי אונדז איז נישט געווען קיין דאקטער. ביי נאכט האט מען געמוזט גיין אין דארף וויצין. געווען דארט א יידישער דאקטער, וואס האט געלעבט אויף ארישע פאַפירן. כ׳האב זיך קוים ביי אים דערבעטן, ר׳זאל מיט מיר גיין. צום סוף איז ער געגאנגען, געגעבן הילף מיין ברודער און די ווונד ביי אים באנדאזשירט. ס׳איז אבער שווער געווען אים צו היילן און מ׳האט אים געמוזט איינארדענען ביי א באקאנטן גוי אין דארף. אין איין טאג איז אריינגעפאלן דארט די מיליץ און מ׳האט צוגענומען

מיין ברודער מיט נאך 2 יידן, וואס האבן זיך אויסבאהאלטן. מ׳האט זיי אווועקגעפירט קיין זלאטשעוו און איינגעזעצט אין א צייטווייליקן ארעסט. דארט האבן זיי געארבעט במשך פון 2 וואכן און בעת דער ארבעט — אויסגעבויערט א לאָך אין וואנט. ביי נאכט זענען זיי פון דארט אנטלאפן און מיין ברודער איז צוריקגעקומען אין וואלד. דערווייל האבן מיר שוין געהאט פארלוירן נאך 2 מענטשן, וואס זענען אומגעקומען, גייענדיק אין דארף אריין, און מיר זענען שוין בלויז געווען בסך הכל 4 מענטשן. איך פלעג אויך גיין אין דארף אריין. א ביסל פלעג איך ארבעטן ביי באקאנטע גויים און ברענגען קארטאפל און אנדערע שפייז, וואס כ׳האב פון זיי באקומען.

איין מאל אין אן אין דערפרי גיי איך ארויס פונעם וואלד אזוי א 50 מעטער. קומען אן צוויי ס.ס.־לייט און שרייען: „הענדע האך!" געמיינט האב איך אין אנ־הייב — אפשר האט עמעצער געמסרט, דערנאך האט זיך ארויסגעוויזן, אז נישט: דאס איז געווען אן „אבלאווע", ס׳דארף איז געווען ארומגערינגלט, נאר איך האב וועגן דעם נישט געוווסט... הכלל, די צוויי ס.ס.־לייט פארלאנגען ביי מיר די דאקו־מענטן — זאג איך זיי אויף פויליש: — ניע מאם! (כ״האב נישט.) זיי באפעלן מיר — גיין מיט זיי און פירן מיך אריין אין א הויז. דארט זענען שוין געווען א 20 מענטשן, די מערהייט — קריסטן און אויך עטלעכע יידן, וואס כ׳האב זיי נישט געקאנט. די אלע קריסטן האבן מיך געקאנט, ווייל כ׳פלעג דאך קומען ארבעטן אינעם דארף. אזוי ווי זיי זענען אליין איצט געווען אין א צרה, זאגט צו מיר איינער פון זיי: וואס קאן מען טאן, דוווטשא, ס׳איז אזא מין צייט. קאן זיין, אז מיט אונדז אין איינעם וועסטו דאָס אפשר איבערלעבן... זיי האבן מיר געגעבן עסן און בכלל גוט באצויגן זיך צו מיר.

פון דארט האט מען אונדז אריבערגעפירט אין א שולע. דאס איז געווען אין וויצין. דא זענען שוין געווען א 200 מענטשן. מ׳האט רעגיסטרירט, ווייל די מענטשן האבן דאך געדארפט גענומען ווערן קיין דייטשלאנד אויף ארבעט. וואס ס׳וועט זיין מיט מיר, ווייס איך נישט, אן דאָקומענטן איז יעדן פאלס נישט גוט. קומט אריין א באקאנטער קריסט, וואס איז אויך, ווי איך, געווען סאלטיס, ווען די רוסן זענען אריין צו אונדז און ער זאגט צו מיר:

— איך קען דיך ארויסנעמען, אבער אין דרויסן וועלן די אקאוועס (אנטיסעמיטן פון דער „ארמיא קראיאווא"). דיך כאפן און דערהרגענען. ס׳וועט זיין בעסער, כ׳זאל דיר געבן א דאקומענט. זאלסט זאגן — דו הייסט סטאניסלאוו טשייקאווסקי, געבוירן אין וויצין. דיין טאטע האט געהייסן אנדזשיי, די מאמע — אננא.

ער האט מיך געהייסן דאס גוט איינחזרן און האט מיר באלד געברענגט דעם דאקומענט. אזוי האב איך זיך פארערגיסטרירט. פון דארט האט מען אונדז אוועקגע־פירט קיין דונאיעוו אין א טארטאק. דא זענען שוין געווען אזעלכע, וואס ס׳וואלט געווען בעסער, כ׳זאל זיי דווקא נישט קענען: דאס זענען געווען אוקראינער באנדיטן, וואס האבן געמסרט יידן. כ׳האב ארויסגענומען א טאשנטוך און פארבונדן זיך דעם קאפ, מ׳זאל מיך נישט דערקאנען. איינער האט מיך אבער יא דערקאנט. ער איז געווען פון פראסאוויעץ און געהייסן קאמינסקי. זאגט ער מיר: — איך קען דיך, אבער פון מיר וועסטו קיין צרות נישט האבן. דו ווייסט דאך — מיר פארן קיין דייטשלאנד, און דו מיט אונדז צוזאמען. פון מיין זייט ביסטו אויף הונדערט פראצענט זיכער...

פון דארט האט מען אונדז אוועקגעפירט קיין אולם־דאנאו. דאס איז געווען לעבן

דער פראנצויזישער גרענעץ. במשך פון די גאנצע 3 יאר האבן מיר זיך כמעט קיין מאל נישט געקאנט גוט אפוואשן. אויך מיינע שיך און מלבושים, וואס כ׳האב אין וואלד געטראגן, זענען געווען שטארק אפגענוצט און צעריסן. האט מען אונדז דארט געמאכט א באָד און אונדז איבערגעטאן אין די ציווילע מלבושים, וואס די מאבילי־זירטע דייטשן האבן פון זיך אויסגעטאן, קומענדיק אין מיליטער. דערנאך האט מען אונדז געפירט אין ארבעטסאמט. ס׳זיינען אהין געקומען פויערים. וואס האבן געהאט זין אין מיליטער און דא האבן זיי באקומען אזעלכע „אויסלענדער״, ווי מיר, צו דער ארבעט. ביי אזא איינעם האב איך — צוזאמען מיט אן אוקראינער — געארבעט ביז צו דער באפרייונג. דאס איז געווען סוף 1944.

צו יענער צייט האט זיך אין גרייזהיים געשאפן א די.פּי.־לאגער און דארט האט מען אריינגענומען די אויסלענדישע געליטענע פון דער מלחמה, וואס האבן זיך געפונען אין דייטשלאנד. פון דארט פלעגט מען זיי פונאנדערשיקן: וועמען — צוריק אהיים, און וועמען — אין אנדערע לענדער.

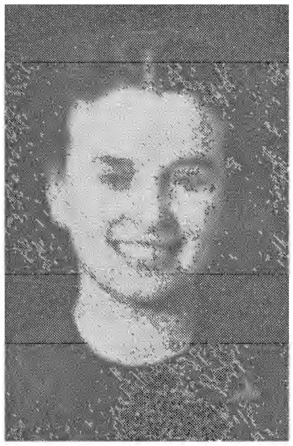
אין גרייזהיים בין איך געווען א האלב יאר און דערנאך זיך פאררעגיסטרירט צו פאָרן אין פוילן. מיין ברודער איז געבליבן אין וואלד און כ׳האב נישט געוווסט וואס ס׳איז מיט אים געשען; און אפשר איז נאך עמעצער פון די קרובים לעבן געבליבן? האב איך טאקע נישט געקאנט איינזיצן דא אינעם לאגער.

מיר זענען געפארן ווי רעפאטריאנטן מיט א דאקומענט אויף צוויי חדשים צייט — צו זוכן די קרובים. כ׳בין אויסגעפארן כמעט אלע ערטער אין פוילן און נישט געפונען קיינעם. איין מאל, פארנדיק קיין ווראצלאוו האב איך געטראפן א קאנדוקטאר — א געוועזענעם איינוווינער פון מיין שטאט. ווי ער האט מיך דערזען, האט ער מיר געזאגט, אז מיין ברודער האט אים דערציילט — די דייטשן האבן מיך געכאפט און געשאסן. ר׳איז געווען מיט אים אין אפאליע, פון דארט איז מיין ברודער אוועקגעפארן, ווהין — ווייס ער נישט. ער האט מיר געגעבן אדרעסן פון אונדזערע שטאטישע. וואס וווינען היינט אין אפאליע און געזאגט — זיי וועלן זיכער וויסן, ווו מיין ברודער געפינט זיך.

כ׳בין אהין געפארן און זיך דערוווסט, אז מיין ברודער איז געפארן קיין איטאליע. כ׳האב אויך באקומען אן אדרעס פון א באקאנטן, וואס דארף וויסן, ווו מיין ברודער געפינט זיך. מיט יענעם האב איך זיך פארבונדן און ער האט מיר צוגעשיקט דעם גענויען אדרעס פון מיין ברודער אין איטאליע. אזוי האבן מיר גענומען קארעס־פאנדירן.

כ׳האב זיך באזעצט אין ליגניץ — נידער־שלעזיען. געווען דארט ביזן פאגראם אין 1946. דא האב איך איינגעזען — אויב נאך אזא חורבן קאן נאך זיין א פאגראם, טאר איך שוין דא מער נישט זיצן. כאטש כ׳בין שוין געווען איינגעארדנט האב איך באשלאסן: ס׳איז געענדיקט. איצט פאר איך אוועק.

לעגאל ארויספארן האט מען נישט געקאנט, בין איך אוועק אומלעגאל. מ׳האט מיך געכאפט אויף דער גרענעץ און איינגעזעצט. דערנאך האט מען מיך ארויסגענומען פון ארעסט און כ׳בין אנגעקומען קיין טשעכן. פון פראג האט אונדז די „בריחה״ אריבערגעפירט קיין עסטרייך. פון עסטרייך — קיין איטאליע. דארט האב איך זיך באגעגנט מיט מיין ברודער. סוף 1949 בין איך אנגעקומען אין ישראל.

מכתבים מגיא ההריגה

נכתבו לאמיל ברומר ז״ל, איש הבריגדה היהודית, בעת שהותו בשבי, במחנה שבויים גרמני, מאת ארוסתו אידה ברגר הי״ד, אמו ז״ל ואחותו תבל״א.

מכתבי אידה

17.1.42

...אצלנו לעת עתה ב״ה הכל בסדר. אני בבית ומהשבוע אתחיל לעבוד במתפרה ב„לאגר״. נעבוד שם 6 נשים. אני נותנת את מכונת התפירה שלי, אנו מקבלות דירה מחוץ ל„שכונה״, שם גם נלון. איני יודעת אם זה טוב או רע, אבל אני מקוה כי אלהים יעזור לי. כבר הגיעה העת שגם לי יהיה מעט טוב. החורף מציק לנו קשה. כפור וסופות שלג ואני יושבת בבית כל היום ע״י התנור ומשתדלת להתחמם. הזמנתי לי „אסקימוסים״ (נעלי חורף) בעד 500 זהוב — זה הרבה כסף, אך מה צורך לי בכסף!

...הסיסמה היחידה אצלנו עה היא: לחיות! ז.א. כל אלה שאבדו להם כולם „חיים במלוא הפה״, משתכרים, משחקים בקלפים, במלה אחת, משתדלים להנעים להם את חייהם הקצרים ולחיות אותם עד תומם. אולי הם צודקים? אך אני יותר מדי שבורה ורצוצה ואין ביכולתי ללכת למקום כלשהו או להפגש עם מי שהוא. מספרים כי ה. וס. מבלות את לילותיהן עם השוטרים — למה שהגיעו!...

8.2.42

...אין צורך לשלוח לנו כסף. אנו מוכרים מה שיש לנו וחיים מבלי לחשוב על העתיד. לא פעם קרוב המוות מאוד מאוד, אך אינני מפחדת מפני המוות. רק הייתי רוצה לראותך קודם לכן. בכל זאת אני מקוה כי נתראה עוד — לא כן?...

1.4.42

...אני כותבת את מכתבי זה בערב פסח. לא כתבתי לך שבועים, כי הייתי חולה. נפצעתי בזמן ההפצצה — אך כבר הבראתי...

...ועתה מה שהוא מאוד אקטואלי. כאן כל אחד משתדל להשיג עבודה ואתה יכול לעזור לי. י. הוא „ראש״ אצלנו, ז. א. אצל היהודים ויש לו השפעה גדולה. והוא היה יכול לעזור לי בקבלת עבודה. אנא, כתוב לו על זה — זה הכרחי בשבילי.

...אצלנו מאיימת „אפידמיה של טיפוס״ כך שאיש אינו בטוח בחייו. האם זה מובן (!) לך?....

...הנה חדשה!!! לפני שבועיים הגיעה ידיעה מהאנשים בירושלים דרך ה„צלב־האדום״ שהם חיים ומחכים לידיעות מאתנו. אך מה רחוקים הם!!!

27.4.42

...לא פעם אני חושבת לשם מה לי לכתוב. עד שדברי יגיעו אליך — מי יודע באם אהיה עוד בחיים. אני עובדת במטבח העממי ואני עסוקה בכל יום משעה 7 בבוקר עד 6 בערב. זכורני כי תמיד צחקת ממני כי לא אדע לבשל, עתה יש לי פרקטיקה ומי יתן ואשתמש בה.

22.6.42

בחרתי לי את התאריך הזה, שנה ליום בו פרצה המלחמה. שנה שלא חשבתי כי אחיה בסופה וכן גם אתה...

...במקומות שלנו עכשיו „שמח" מאוד ואנו מחכים כי בקרוב תהיה גם אצלנו „שמחה" גדולה. אני ממשיכה לעבוד במטבח העממי, אין לי אף יום חופש אחד ואני עובדת קשה מאוד, אבל אני שבעת רצון כי קשה עכשיו להשיג עבודה.

29.7.42

...ב"ה יש לי עוד מה לאכול. אמנם ישנם רבים הרעבים ללחם אבל אנו מוכרים הכל ומזה חיים. חיים מיום ליום מבלי לחשוב על המחר. עתה שבת לפנות ערב, אני עומדת במטבח וחושבת עליך.

תסלח לי שאני כותבת על גלויה כזו — כאן קשה להשיג גלוית דואר רגילה.

23.8.42

...אנו עומדים עתה בפני סערה גדולה. בכל הערים שברה הסערה ענפים רבים מאוד, זקנים וצעירים וגם אנו לא נהיה, כנראה, יוצאים מן הכלל. באם לא תקבל ממני ידיעה אזי תדע כי איני עוד בזבורוב. תדע כי אני נמצאת במקום ממנו לא אחזור כבר לעד. מה לעשות? אנו מוכרחים להשלים עם כך. לפחות אתראה שם עם אבי ואחי... הכל תלוי בגורל! באם אשאר במקום, אכתוב ולעת עתה שלום לך. היה בריא ואמיץ. אני כבר השלמתי. בכל זאת אולי יעזור לי אלהים ברגע האחרון. באם הנך מאמין באלהים התפלל אליו עלי, אולי יעזור לי, אולי ישמע לך. כידוע לך אני חולה, אולם אולי ירפא אותי הרופא הידוע „קעלער" (מרתף). בודאי שמעת עליו, הוא פופולארי מאוד אצלנו. ...כל כך קשה לי להפרד, האותיות מרקדות בפני עיני, קשה לי לרכז את מחשבותי. חשבתי שאוכל להפרד ממך אחרת, אך קשה לי משום מה למצוא את המלים. הדמעות חונקות אותי. לא חשבתי כי אצטרך לעזוב את ביתי כמו אבי ואחי וללכת בדרכם. תחשוב על מה שאני כותבת, תחשוב הרבה ותבין! יותר קל לי עתה, ביודעי כי נפרדתי ממך, נפרדתי לעולמים!...

3.9.42

...אני כותבת, כי אני מוכרחה לכתוב... בשבוע שעבר כתבתי לך ונפרדתי ממך. חשבתי כי כבר לא אהיה היום בחיים, אך שיחק לי המזל. לקחו ממני את אמא, את אחותי וילדתה, נשארתי לבדי. תאר לעצמך, לבדי לגמרי בבית. זה 4 ימים אני יושבת כמהוממת ואיני יודעת מה לעשות עם עצמי. רק אתה יחידי נשארת לי... איך נצלתי אכתוב לך בפעם הבאה — אין בכוחי לחשוב על כך.

7.9.42

אני יושבת כל הימים ללא מעשה, אין לי עם מי להחליף מילה, נזכרתי שאי שם אתה נמצא ואני יכולה לפחות לדבר אליך. הקבלת את מכתבי הקודמים, הרי ידוע לך בודאי למה כונתי ואיזה שינוי חל בחיי. ב־29.8. ז. א. בשבת, היתה אצלנו „שמחה"

רבה", כולם הוזמנו, אך רק כמחצית הקרואים באו וביניהם הייתי גם אני עם כל משפחתי ז.א. אני, אחותי מטרנופול וילדה הקטן זישקו. לו ידעת איזה ילד זה היה, בעיר חשבוהו לילד הנחמד ביותר, רק באפריל מלאו לו 4 שנים. י. שלך הסתובב בין האורחים, אך עלינו לא הסתכל, אף לא על זישקו והוא כל כך אהב אותו, אף פעם לא עבר מבלי ללטפו ולשחק איתו, ועתה כאילו לא ראה אותו. אני כאילו הרגשתי, כי לא יקרה לי מאומה. ישבתי כבר כשעתיים עם היקרים לי והנה ניגש אלי אחד הרוצחים קרא לי ואמר כי חבל, שבחורה צעירה ויפה כמוני תהיה בין אלה. מבין כל הנאספים בחרו עוד כמה בחורות צעירות, ש. אורנשטין, מ. טפט ועוד אחדות והעמידונו מהצד. שוב גרם לי מזלי וניצלתי. זו לי הפעם השלישית ב„חתונה" מעין זו, אך מי יודע אם בפעם הבאה אינצל. היינו עדי ראיה לכל הטקס. בראש התהלוכה צעדה אמי ואחותי עם ילדה. לא יכולתי להוריד את עיני מהם עד שנעלמו. המקום ידוע לך — מאחורי המחסן של מאיר אדלר. את רובם העמיסו על אוטומובילים, חלק „סדרו" במקום ואותנו ה„נשארים" לקחו לעבודה בכביש. עבדנו שם כמה ימים ושוחררתי. אבל אני רוצה לעבוד, אני מוכרחה לעבוד. כל ימי חיי לא אשכח את תמונת הבלהות הזאת. אין צייר שיציירנה, אין סופר שיתארנה! בין הקרואים היתה כל האריסטוקרטיה של העיר, כל הנוער... אין טעם לקרוא בשמות... אולי אמיל יכול לסדר לי ניירות ולהביאני אליו, חשוב על זה...

אני מתהלכת בודדה בדירה, מסתכלת בכל החפצים, בחלקי הגרדירובה שנשארו, רואה את הצעצועים של זישקו. הלב נשבר והדעת נטרפת...

...תחשוב בודאי כי איני מדברת לענין, ראשי סחרחר עלי ואיני יודעת בעצמי איך אוכל עוד בכלל לכתוב...

28.9.42

אני מקוה כי קיבלת את מכתבי הקודמים, נדמה לי, כי הם די ברורים וכי הנך מבין את מצבי. נשארתי לבדי בעולם ואין לי יותר מה לאבד בעולם הזה. היות ועתה מתקרב שוב אותו הדבר שקרה לפני חודש, החלטתי לכתוב אליך שוב. אולי יכול אוביבטלסקי (אמיל) למצוא מכר או מכרה ולסדר ניירות ל„בזיליקה" (הכוונה לכותבת המכתבים האלה) ולהביאה אליו. תגיד לו כי היא אינה יכולה עוד להשאר כאן! זה הדבר היחידי שהוא יכול לעשות לה. ועליו לעשות את זה מהר כי יכול להיות מאוחר מדי!...

...אצלנו בעיר נשארו רק מעטים. בכל האנשים פגעה יד הגורל, מהנוער נשארו מעטים והבחורות צובעות את שעריהן לצבע בהיר. לאיזו מטרה, תבין בעצמך. אשר לי איני מאמינה כי אבריא עוד. כנראה שאשאר כבר במקום ואחכה למה שיביא לי גורלי...

...אני כל כך מתגעגעת ליקירי שאינם — דעתי ממש נטרפת עלי. הרי כל כך אהבתי את אמי היקרה, כל כך הייתי קשורה אליה ואת זישקו הקטן הערצתי. אני רואה את חפציו ואיני מוצאת לי מקום. מה קשה העניש אותי אלהים ואני מה חטאתי?!...

26.10.42

אני נמצאת בפומוז'ני. צריכה להיות שוב „חתונה" והיות ואיני רוצה לקחת חלק בה, עזבתי את העיר. כבר כתבתי לך במכתבי הקודמים מהי תמונת „החתונה" הזו...

...כאשר אחזור הביתה בודאי לא אמצא רבים ממכירי. הרי ידעתי כי יהיה עליהם לצאת לאותה הנסיעה אשר עברוה היקרים לי ביותר...

3.12.42

בעברי את לבוב, אני נזכרת שגם אתה חי וצריך לכתוב לך כמה מילים. ובכן אני מודיעה לך כי אני בריאה, מרגישה לא רע ולוקחת בחזרה כל מה שכתבתי לך במכתבי הקודמים. אני חיה ומאמינה כי עוד נתראה. אשר ליתר, תחשוב בעצמך. וחשוב היטב. לעת עתה אני גרה בחדר אחד עם האלמנה קזיה (ז. א. אשתו של ארנולד פ. זה שקראת לו ה„פלפל האדום"). אנו חיים טוב בינינו ונזכרים בימים שעברו. אנו חיים כסטודנטים, מאחרים לשכב במיטה, כי בחדר קר וכפור. אבל בקרוב נתחיל לעבוד ואז יהיה יותר טוב. שאלת תמיד לא׳ לחמובסקי (לחמי) ולדאבוננו חסר הוא לנו עתה מאוד.

...כפי שהנך רואה אני מבלה הרבה בדרכים. הייתי בפומוז׳ני ועתה אני ממשיכה. בדרכי אמשיך לכתוב לפי הכתובת הקודמת.

...עלי להפסיק כי קר לי מאוד, אני יושבת לבושה במעיל וכובע ולו זה לא היה מפריע לי לכתוב, הייתי גם לובשת כפפות. אבל... עוד מעט תבוא הגברת קזיה, תחמם קפה ו...נשכב לישון.

9.12.42

באם קבלת את מכתבי הקודם ידוע לך בודאי כי אני נמצאת במעבר בלבוב ואני נוסעת הלאה... החדר לא מוסק, החיים חיי רוקים, אוכל קצת יש עוד וכשייגמר נסע הלאה. למקום עבודה אחר... אני כותבת אליך מתוך שעמום. כבר לילה. עוד מעט ואלך לישון, והיות ואני רוצה בהחלט לשפוך את שיחי, לפני מי שהוא, נזכרתי בך, כי הנך קיים עוד. ועתה אתאר לך את חדרי. חדר קטן, מסוייד ונקי ובו שתי מיטות ברזל. אני ישנה במיטה אחת עם חברתי. בלילה נופלת השמיכה ואנו מוכרחות כל הלילה להרימה. יש לנו שולחן אך אין לנו כסאות לכן אני יושבת על המיטה. אבל אנו מודים לאל בעד זה...

...קזיה מבשלת עתה דיסת תירס עם דבש ואני לומדת על ידה לבשל. כשנפגש אוכל כבר בודאי לבשל ואת השאר תלמדני אתה. לא כן ? !...

14.12.42

...השבוע קבלתי בחזרה את מכתבי שכתבתי לך ב־16.1. שנה שלמה הסתובב והגיע אלי בחזרה. מה הייתי נותנת לו עוד נמצאתי בחברת אותם היקרים שעוד היו אז כאשר כתבתי את מכתבי זה. על ידי עמד הילד וביקש ממני להראות לו את התמונה ועתה... לא, אשכח לעולם את התמונה הזו. מאז אני שונאת לראות ילדים, אינני יכולה להסתכל עליהם ואתה הרי ידעת את אהבתי לילדים...

...הנך שואל אם מה שהוא השתנה אצלנו. לדאבוני כן, אבל לרעה. כל היום אני נמצאת לבדי ובודדה ולא קרוב לי ולא גואל. מה הלאה — איני יודעת. העיקר כי הנני בריאה. נזכרתי כי בחודש הבא ימלאו לי 25 שנה. אולי תהיה זו שנה מאושרת יותר, אולי יהיה עוד טוב !...

30.12.42

לבטח השתוממת למקרא מכתבי הקודמים אך מובטחני כי הבינות. לעת עתה חזרתי הביתה ואני מרגישה לא רע. סוף סוף זה ביתי, אם כי לא נשאר לי בו אף אחד מיקירי...

הנך כותב כי אתה חושב על נקמה ואני רק מקוה כי תוכל לקיים את מחשבתך בעתיד וזאת היא בקשתי היחידה...

אצלנו תודה לאל מזג האויר הוא יפה, ז. א. לעת עתה. האמת היא כי בעת שכתבתי לך לא קיוו כי עד עתה ישרור עוד מזג אויר יפה. אשר לי — אינני יודעת עדין מאומה. כרגע אני בבית, הלילות, לילות חורף ארוכים ואני חושבת וחושבת על אלה שהיו ואינם ועליך היחידי שנשארת לי עוד...

...הגב' צימר ביקשה ממני לכתוב לך, כי תשאל מרבקה מה שלום מניה ולהודיע לה כי למשפחתה שלום. האם יכולה היא לכתוב אליך?

2.2.1943

...אשר לי הריני להודיעך כי הייתי חולה משך כל השבוע. היה לי חום גבוה ופחדתי כי זה טיפוס. אצלנו בעיר שוררת מגפת הטיפוס וכל מי שיחלה ומקבל חום הרי מיד חוששים כי זה טיפוס. אני תודה לאל הייתי רק מצוננת. אני לא יוצאת ואיני נפגשת עם אנשים וכנראה משום כך לא נדבקתי במחלה. רבים מאוד מתים עתה אצלנו. אתמול מתו דוניו שובל, אייזיו לינדר וכן מתו רבים רבים אחרים. בזמן האחרון אין אצלנו „שמחות" אולם אלהים שלח לנו מכה חדשה — מגפה. נמצאים אצלנו הרבה מאוד פליטים והם מתים כזבובים ממש — בכלל מגיעה התמותה ל־50%, כך שמי שלא נקטל ע"י הרוצחים, נקטל ע"י המחלה. דוניו היה בהכרתו עד רגעיו האחרונים, והוא ידע כי הוא הולך למות והתחנן שיצילוהו. הוא היה בחור כל כך נחמד, האמין כי עוד יראה את המקום אליו הוא השתוקק כל חייו ולאחר מה שעבר עליו האמין כי יזכה לכך. וחבל עליו מאוד. אך מי חושב היום על הפרט, היום כשכמעט לכל אחד אבדו כל הקרובים לו ביותר. האדם הוא כחיה ולו רק שאיפה אחת, כי לא יקרה לו כלום וכי ישאר בחיים. „לעבען אונד איבערלעבען"... („לחיות ולהוותר בחיים...").

...לפעמים אני חושבת כי חבל שלא הלכתי יחד עם אמי ואחיותי, כי מה טעם לחיי כשאני בודדה ועזובה.

...הנך מזכיר במכתביך כי מקבל אתה ידיעות טובות מפ. (פאלשטינה) אנו יודעים את זה אך לדאבוננו אין זה עוזר לנו...

3.3.43

אני נמצאת עתה ב„לגר" אני עובדת עם עוד 6 בחורות במתפרה, ולא רע לנו, יש לנו חדר יפה ואנו עובדות כל היום ומתקנות לבנים... ...הרמן ש. מבקש ממך להוודע איפה נמצא עתה אידק — בודאי הנך מכיר אותו...

11.3.43

...כפי שכתבתי לך אני עובדת במתפרה. אנו עובדות וגם גרות בה. על ידי שוכבת אחותי (שוב) וש. ארונשטין. השבוע היתה לי אי נעימות גדולה, אבד לי שעוני. זה היה שעון נהדר ושויו כ־1000 זהוב. אמנם אין לזה היום כל ערך, אך הוא היה מתנה מאחי היקר.

...אני נאמנה לך. אך לפעמים אני חושבת אולי אינני מטיבה לעשות. בזמנינו אלה חושבות הבחורות אחרת. לו סיפרתי לך על התנהגותן?... ...כרגע יושב על ידינו ה. שפירא ומספר בדיחות, ומצב רוחנו גם הוא קצת מבודח.

16.3.43

...היום מת אצלנו מוניו פוקס. שכב 14 יום ומת. בחור צעיר וטוב ואיננו. אולי צודקים אלה האומרים כי יש לשכוח את הכל ולחיות, לחיות...

18.4.43

...ועתה מה שהוא אקטואלי מאוד. שוב היתה אצלנו „חתונה" והפעם השתתפו בה הרבה מאוד מכירים. אני הפעם לא השתתפתי כי הייתי בעבודה ב„לגר". אני עובדת כל היום במתפרה ויש לנו שעת צהרים ואזי אנו מבשלות לעצמנו, חיים ואיננו מתאוננות... לא כתבתי כל הזמן כי עשיתי הכנות ל„חתונה" אך בסוף לא השתתפתי בה. „השמחה" היה גדולה מאוד ומאז היו „חתונות" אצל חברותי עוד לא היתה כמוה...

10.5.43

...בקשתי ממך כבר כמה פעמים כי תכתוב לפי הכתובת של ינקביץ. אני איני יכולה לצאת מן ה„לגר" ואינני מקבלת דואר וזו הדרך היחידה. אצלי תודה לאל לא רע, יש הרבה עבודה ואנו עובדות מ־7 עד 1 לפני הצהרים ומ־2 עד 6 אחרי הצהרים. כך שאני עסוקה כל היום. היום יש לי חופש (אחד לשבועים) אזי אסדר לי הכל. אני חופפת את השערות וזה הדבר הראשון. אני מבשלת לעצמי, נו — וכותבת.

...אני יכולה להודיעך כי נמצא שעוני וזה אצל ק. פשוט גנבה אותו. לא הייתי מאמינה כי היא תהיה מסוגלת לכך, אך העיקר כי הוחזר לי שעוני... הפעם מספיק. אצלנו שוב עושים הכנות ואנו לא שקטים. למה — תבין בודאי...

31.5.43

אני ממשיכה לחיות ב„לגר", מצבי לא רע אנו עובדים ושבעי רצון. איש אחד מבקש לשאול ממך אם לא נפגשת באחיו. שמו ס.ג. מדונוב. אבקשך לענות לי כי על סמך זה הוא נותן לי גלויות דואר לכתוב. כאן אין להשיג...

אם ואחות כותבות

4.2.42

...אל נכון הנך דואג לאביך. עוד ב־4 ביולי לקחו אותו לעבודה ומאז לא חזר. אומרים כי רבים נמצאים במחנות עבודה אולי גם הוא נמצא שם. אנו מקוים כי יחזור עוד...

12.2.42

מצבנו לא רע. כמובן, ביחס לאחרים. אנו גרים בביתנו. אנו מוכרים דא והא וככה אנו ממשיכים לדחוף... מאז נלקח אבא לא לקחתי את הכינור ליד, אך מוטב לא לנגוע בדבר, הפצע עוד טרי מדי. י. הוא ראש הקהילה ואני עובדת כמזכירה, אני מקבלת לחם ולפעמים גם „משכורת"... דולק נמצא במחנה העבודה, מסכן חולה בטיפוס...

13.4.42

לפני 3 שנים היית בדרך למטרתך הנכספת. מה עבר עליך במשך תקופה זו ומה עלינו ועתה מי יודע מה מחכה לנו. ליום הולדתך אני מאחלת לך בריאות ואומץ וכי תגמר המלחמה ותתגשמנה כל תקוותינו...

27.4.42

אתמול מכרנו את חדר האוכל שלנו. למעשה עשינו זה לא מתוך הכרח אלא פשוט לא טוב היום להחזיק מה שהוא חשוב ויפה בבית. מחוץ לכך היה על הקהילה להשיג דבר כזה ובזבורוב קשה היה להשיג את זה. זה קצת לא נעים אך לעזאזל, זה לא חשוב, העיקר שאנו חיים ובריאים...

11.5.42

...קשה לי לכתוב, אבדה הסבלנות. כפי שהנך רואה אנו חיים ואיך? זה לא חשוב כלל. העיקר לחיות... עכשיו החודש מאי, אמנם עוד קר אך הגן כבר מתעורר משנת החורף... הערמון שלך יפה מאוד, גבהו מגיע ל־5 מטר... בקומת המרתף גר שכן. אינו משלם אך אינו אומר אפילו שלום. לעת עתה אנו גרים בבית אשר משתמשים בו בכל פעם למטרה אחרת, כאן לבית ספר, כאן לדירה פרטית של מישהו ואני כסירה בלב הים ללא הגה...

15.6.42

...אצלנו אין חדש וזה כשלעצמו הרבה מאוד. רק שיתנו לנו מנוח. כל הגברים עובדים וכן גם הנשים וזה החשוב ביותר. אי. עובדת במטבח העממי, עבודה קלה ביחס, אפשר לאמר „פרוטקציונית", „פאק" הוא „מלך" ובתפקידו זה מראה הרבה כשרון ותבונה. אתה יכול להתגאות בו....

2.7.42

...את עירינו מיפים בכל פעם ומנקים יום יום „פאק" וי. עדיין נמצאים בתפקידיהם. אינני יודעת אם עושים טוב. בכל אופן אנו מאוד חרדים להם... מה עוד אכתוב? הרי הנך יודע כי דברים טובים לכתוב אין. תקותנו היחידה היא כי עוד נזכה לחיות כבני אדם וכי עוד נתראה...

...הנושא היחידי של הרגע הוא; איך לחיות ומי יחיה וכל אחד מקוה כי החיים יפלו בחלקו. לא אחד שוכב לישון בערב מבלי להרגיש כי זהו הלילה האחרון בחייו. אחר כך הוא זוכה למנוחת עולמים בקרב כל משפחתו. כמה שעבר על האדם במשך הזמן הזה קשה לתאר וגם לא צריך...

27.7.42

...שמחנו מאוד כי הנך מלא תקוה ואמונה בעתיד. לדאבוננו רגעים כאלה נדירים אצלנו, אך התרגלנו כבר לכך. היום זה נראה מצחיק שפעם בעד רצח אדם היו עורכים משפטים, היו כותבים בעתונים וכו'. כיום, כשאדם מת — אין איש מיצר על כך. תחושת סכנה, פחד מוות אלה הן הרגשותינו יום יום ...בימים אלה אנו עומדים לעזוב את דירתנו זה קשה. אך גם זה לא חשוב...

2.8.42

אשר ל„פקה" הוא היום אישיות עצומה ואין לו זמן לכתוב למי שהוא... לא, אינני צוחקת, באמת אין לו זמן, הוא מוכרח לדאוג לכולנו, לכל העיר. ואני מוכרחה להודות כי עד עתה הוא ממלא את תפקידו באופן מצויין. בכל אופן מתפללת אני כי תגמר כבר העבודה וכל אחד יחזור להיות מה שהיה מקודם. אינני יודעת אם הנך מבין אותי אבל זה לא חשוב...

5.10.42

...העיקר כי אנו עוד חיות ובריאות. מה הלאה איני יודעת... החיים זורמים להם בזרם חזק ועצבני. אחי היקר! מי יודע באם נתראה עוד. בכל אופן זכור אותנו וחשוב עלינו. איני יכולה יותר לכתוב כי הדמעות מסתירות לי את הניר.

24.11.42

אני יכולה להודיעך כי לעת עתה אנו עוד חיים. אין זה חשוב כלל. אולי בכל זאת נחיה ונתראה עוד ואזי נוכל לספר לך הרבה... כעת אני עובדת כעוזרת בית במשפחה גרמנית. די טוב לי והעיקר כי יש לי מנוחה. אינך מכיר את תנאי חיינו ולכן אולי אינך מוסר לך דו"ח על הנעשה כאן. בודאי כתבו לך מה קרה לס. ומ. — ככה זה...

30.12.42

בעוד יומיים והתאריך יהיה 43 והמלחמה היא מ־1939. מה שעבר עלינו במשך הזמן הזה ועד מתי עוד... לפעמים כל כך קשה לי ורע לי, כי נמאס לחיות אך אחר כך גוברת בכל זאת התשוקה לחיות ולהנות מהחיים יחד עם הילדים... רמר היה במקרה בזמן קבלת הדואר ושמע כי יש לך ידיעה מגרשון, רבקה ואחרים. אי. היתה כמה שבועות בלבוב וחזרה.

21.2.43

אחי היקר,

כידוע לך כבר אני עובדת במחנה העבודה אצל המפקד כטבחית, ואין לי מה להתאונן. אחי היקר! מאוד הייתי רוצה להתראות אתך אבל אינני יודעת באם זה יותן לי. כמובן כי אנו משתדלים בכל הכוחות... הרבה, הרבה יש לספר אך אי אפשר הכל לכתוב... היום הייתי אצל אי. היא באמת בחורה נהדרת, הגונה וטובה. אני מדגישה את זה כי אצלנו ירידה מוסרית איומה. „סדום ועמורה" אבל מה לעשות, אלה תוצאות המלחמה והמצב...

1.3.43

...בשבוע שעבר כתבתי לך, כי מתקרבת הסערה וזו יותר מסוכנת לזקנים מאשר לצעירים ולכן מצאתי לי דירה בטוחה יותר ועברתי לשם. אני שואלת את עצמי לשם מה כל זה? האם בכלל כדאית ההאבקות הזאת?...

היו לי ימים טובים, היה חלום יפה, אך העתיד הוא יום סתיו גשום ללא שמש ואור. הדבר היחידי שנותר הוא התקוה להתראות עם הילדים...

24.3.43

...אצלי אין חדש אני חיה כמו בקייטנה, אוכלת, ישנה, סורגת ומתאמצת לא לחשוב, זה אמנם לא הדבר הגרוע ביותר (אני כבר יודעת מה זה גרוע יותר) אך רע למדי, מאוד הייתי רוצה להישאר בחיים עד שיבוא השלום. ואז... סימן שאלה גדול. אך העתיד לא מפחיד אותי, העיקר להשאר בחיים.

30.3.43

...מחר 4 שנים מאז לויתי אותך ללבוב ומה עבר עלינו בזמן הזה!... זה השבוע החמישי שאני נמצאת בקיטנה ואיני יודעת מה שנשמע בעיר. מזג האויר שם נוח כעת ואשתדל לגשת ליום יומיים...

15.4.43

למזלי, אני יכולה עוד לכתוב לך בעצמי... ביום השישי האחרון עשו אצלנו נקיון יסודי. בית החרושת של הסבא שלנו עבד בכל המרץ. כ־1500 זוגות נעלים (בעיקר של נשים וילדים) חוסלו. בזלוצ׳וב היה אותו דבר. קרה לנו נס מן השמים. י. מציל את כולנו.

...ליום הולדתך אני מתפללת לאלהים כי יתגשמו תקוותיך ותקוותינו...

4.5.43

...היום מלאו לך 26 שנים ו־4 שנים מאז דרכת על האדמה הקדושה. במחשבתי אני עוברת על מה שעבר על כולנו ועל כל אחד לחוד ואני מתפללת לאלהים שיצילנו ושנוכל להתראות. אצלנו היתה באפריל סערה גדולה שעקרה עצים גדולים וצעירים

עם שרשיהם. בזלוצ׳וב היה אותו הדבר... עננים כבדים מכסים את הרקיע ואנו חוששים לסערה איומה.

...כנראה שאינך מבין עדיין את מצבנו. אולי כך יותר טוב...

21.5.43

...אנו בריאות ושלום לנו... כתוב לפי הכתובת של החברה של יולקה ציורקובה, הגרה עם ינקה.

6.6.43

...השבוע השתוללה אצלנו סערה איומה שהשמידה את כל העיר, נצלו רק אלה אשר כמונו היה להם „מחסה״, בפני רעמים... סערה כזו עברה לפני כמה שבועות על זלוצ׳וב... אצלנו אין חדש, הלואי ולא יהיה יותר גרוע עד סוף המלחמה...

21.6.43

...כנראה שהנך מבין את מצבנו, מצב האנשים הנמצאים על הקרח. ברור כי כאן אין ערך לכל הפילוסופיה של „להיות או לא להיות״ כאן צריך אומץ, סבלנות והעיקר מזל. יש לנו עוד תקוה וזו מחזיקה אותנו... איננו יכולים לכתוב לך על המכרים כי איננו יודעים מי שנשאר עוד. מהקרובים לא נשארו מחוץ לנו וב. ומ. הנמצאים אתנו׳ וכולנו על ראשו של י. מה לעשות, הזמנים הם כאלה בהם אחד מוכרח להחזיק ולחזק את השני. הבית שלנו עוד שלם. אך מה ערך לכך בכלל, מה ערך יש כיום להון וכסף רק למטרה אחת אולי, והיא להציל את החיים למען נוכל עוד פעם להגשים את תקוות חיינו.

...הידיעה החשובה והעיקרית היא כי אנו חיים, כאשר אלפים אינם יכולים להגיד זאת. אנו בריאות וחיות בתקוה...

14.7.43

... עליך לזכור יקירי כי אתה מוכרח לחיות בכל מחיר למען מלא את תפקידך הקדוש, את התפקיד שהטילו עליך אביך, הסבתא שלך, ס. ומ. ובסוף „פקה״. כן, גם הוא „פקה״ הטוב והמסכן. כמה שהוא דאג לנו, מה שהוא עשה למעננו וזה דרש הרבה גבורה, הקרבה ועוז... וכסף והנה גם סופו היה כה עלוב...

...בסיימי כל מכתב עולה על דעתי המחשבה, מי יודע אם אין זה המכתב האחרון, אך בכל כוחותי אני מגרשת ממני את המחשבה הרעה הזו. בכל זאת ולמרות הכל ועל אף שונאינו, חיה נחיה!

27.7.43

...אני מודה לאלוהים שאצלנו הכל בסדר. רק „פקה״ נסע. שמעתי כי כל הפועלים יצאו לחופש כי הקיץ חם. אין לי קשר עם אף איש ואיני יכולה לספר לך כלום...

18.11.43

...אלוהים צודק. החיים הם מלחמה קשה והמלחמה היא למען הנצחון, על אי. לא ידוע לנו דבר. באם אינה כותבת, כנראה שאינה יכולה.

27.1.44

...אצלי בסדר. הגברת „ישועה״ מאחרת לבוא ואני כה מתגעגעת אליה...

...עוד חיים ובריאים. התקוה היא יסוד כל החיים אבל עד מתי? עד מתי?...

ילדה כותבת...

26.10.43

...אצלנו קיימים „לאגרים" ליהודים בלבד. יש יותר טובים ויש יותר גרועים אבל „לאגר" כזה שאפשר יהיה להשאר בו בלי חום אין. ואצלכם יש? אצלנו חום זה אותו דבר כמו טיפוס, מיד מעבירים לבית החולים ושם אם למי שהוא, אפילו, אין טיפוס אזי הוא מקבל אותו. אני גם כן עברתי את המחלה הזו, באופן די קל, אבל ה־40,7 חום שלי היו לי — אבל לא דיברתי אף מלה מהחום... עתה כבר שכחתי הכל ואני כבר מובטחת מפני המחלה. האחרים גמרו יותר גרוע...

24.7'43

...פעם כמעט אינני כותבת לך, כי אין לי מה ותמיד אותו הדבר. בבוקר לקום, להתרחץ וכבר שומעים „סלבה בוהן" (צריך לשתוק). אחר כך אוכלים ואם יש מה לקרוא קוראים ואחר כך שוב ישנים או שמשחקים בקלפים. אני משחקת נפלא ב„דרדל", ב„אלף", ב„ששים ושש" וכו' וכו'. כולם כאן משחקים בקלפים. לפעמים יש גם התרגזות והתרגשות אך מוטב כי לא תהיינה...

...אני רוצה לשאול ממך באם הנך משחק עדיין בכדור רגל ואם הנכם ממשיכים לקיים את התזמורת שהקמתם אשתקד...

ועתה ליל מנוחה ואם יש פשפשים — ליל מנוחה גם להם...

●

בריוו פון זבאראווער געטא צו א א"י געפאנגענעם

געשריבן צו עמיל ברומער ז"ל קיין דייטשלאנד פון זיין כלה אידא בערגער הי"ד, מוטער ז"ל און שוועסטער

17.1.42

ביי אונז איז ב"ה אלץ אין ארדענונג. דערווייל בין איך נאך אין דער היים. די קומענדיקע וואך גיי איך אין „לאגער" ווו איך וועל מיט נאך 6 פרויען ארבעטן ביי שניידעריי. צו דער ארבעט נעם איך מיט מיין ניי־מאשין. מיר באקומען א באזונדערע דירה — אויסער דער „שכונה" — ווו מיר וועלן אויך נעכטיקן. איך ווייס ניט צי דאָס איז גוט אדער שלעכט. איך האף, אז גאט וועט מיר העלפן. עס איז שוין צייט, אז אויך מיר זאל אביסל גוט זיין.

דער ווינטער פלאגט אונז. עס שטייען שטארקע פרעסט, שטורמישע שנייען און דעם גאנצן טאג זיץ איך אין דער היים, ווארעמענדיק זיך ביים אויוון. איך האב באשטעלט פאר מיר „עסקימאסן" (ווינטער שיך) — זיי קאסטן 500 זלאטעס. דאס איז אסך געלט, אבער צו וואס דארף איך דאס געלט?

אונדזער איינציקער ווונטש איז איצט: לעבן! די וואס האבן פארלוירן זייערע נאנטסטע — לעבן איצט א גוטן טאג. מען שיכורט, מ'שפילט אין קארטן. מיט אייןווארט, מען באמיט זיך צו געניסן פונם קורצן לעבן. דאס לעבן איז קורץ און מען דארף עס אויסנוצן ביז צום סוף. אפשר זיינען זיי גערעכט? איך באזוך קיינעם נישט און מייד אויס צו טרעפן זיך מיט באקאנטע, ווייל איך בין זייער צעבראכן אין דער־

דריקט. מען דערציילט אז ה. און ט. פארברייגגען גאנצע נעכט מיט די פאליציי־לייט — צו וואס זיי האבן זיך דערקייקלט!

8.2.42

מיר נויטיקן זיך נישט אין געלט. מיר פארקויפן אלץ וואס מיר פארמאגן, נישט טראכטענדיק וועגן דעם מארגן. נישט איינמאל איז דער טויט זייער נאנט. איך שרעק זיך אבער נישט פאר אים. איך וואלט אבער זייער וועלן קודם זיך טרעפן מיט דיר. טראץ אלעמען לעב איך מיט דער האפענונג, אז מיר וועלן זיך נאך זען. ווי מיינסטו?

1.4.42

איך שרייב דיר דעם בריוו ערב פסח. איך האב צו דיר 2 וואכן נישט געשריבן. כ׳בין געווען קראנק, פארוואונדעט בעת א באמבן אויפרייס. איצט בין איך ווידער געזונט.

...און איצט עפעס אקטועלעס. אלע ביי אונז באמיען זיך צו באקומען ארבעט און דו קענסט מיר העלפן. י. איז דער „קאפ" בא אונז יידן און האט א גרויסן איינפלוס. אין זיין האנט ליגט עס איך זאל באקומען ארבעט. איך בעט דיר זייער גלייך אנ־שרייבן אים וועגן דעם. עס איז זייער דרינגענד פאר מיר.

בא אונז דראט אויסצוברעכן א „טיפוס עפידעמיע" קיינער איז ניט זיכער מיט דעם לעבן... צי איז דיר דאס פארשטענדלעך (!)?

...איך האב דיר איבערצוגעבן א נייס! מיט צוויי וואכן צוריק האבן מיר באקומען דורכן „רויטן קרייץ" א געגרוס פון אונזערע מענטשן אין ירושלים, אז זיי לעבן און ווארטן אויף ידיעות פון אונדז. נאר ווי ווייט זיינען זיי פון אונדז!!!

27.4.42

אפט טראכט איך: צו וואס דאס שרייבן? ביז דער בריוו וועט דורכגיין צו דיר, ווער ווייס צי איך וועל זיין צווישן די לעבעדיקע. איך ארבעט איצט אין פאלקס־קיך פון 7 אין־דערפרי ביז 6 אינאווונט. עס דערמאנט זיך מיר ווי דו פלעגסט לאכן און וויצלען זיך, אז איך קען נישט קאכן. איצט האב איך שוין פראקטיק — הלואי זאל איך דאס קענען אויסנוצן.

22.6.42

עס איז היינט געווארן א יאר ווי די מלחמה איז אויסגעבראכן. ניט איך און ניט דו האבן געגלויבט אז מיר וועלן דעם יאר איבערלעבן.

אין אונזערע מקומות איז איצט זייער „פריילעך"... אויך מיר ווארטן אויף א גרויסער „שמחה". איך ארבעט זייער שווער און האב אפילו ניט קיין פרייען טאג, אבער איך בין צופרידן, עס איז זייער שווער צו באקומען ארבעט.

29.7.42

א דאנק גאָט, וואס איך האב נאך וואס צו עסן. עס זיינען פאראן אזעלכע וואס הונגערן. מיר פארקויפן אלץ וואס מען קען נאר און פון דעם לעבט מען. מען לעבט מיטן היינט, ניט טראכטנדיק וועגן מארגן.

עס איז איצט שבת פארנאכט. איך שטיי אין דער קיך און טראכט וועגן דיר.

זיי מיר מוחל, וואס איך שרייב דיר אויף אזא קארטל. דא איז אפילו א געוויינלעכע פאסט קארטל שווער צו באקומען.

23.8.42

עס דערוואַרט אונז אַ גרויסער שטורם. איבער אַלע שטעט איז דער שטורם דורכגעגאַנגען און צובראָכן זייער אַסך צווייגן, אַלטע און יונגע. אויך אויף אונז קומט די ריי. אויב דו וועסט מער פון מיר ניט האָבן קיין ידיעה, טאָ זיי וויסן, אַז איך געפין זיך ניט אין זבאַראַוו און אַז איך בין אויף אַ פּלאַץ פון וועלכן מען קומט שוין קיינמאָל ניט צוריק. וואָס קען מען טאָן? מיר מוזן שלום מאַכן מיט דעם...

דאָרט וועל איך ווייניגסטנס זיך זען מיט מיין פאָטער און ברודער... אַלץ הענגט אָפּ פון דעם גורל. אויב איך וועל בלייבן אויפן זעלבן אָרט, וועל איך דיר שרייבן. דערווייל זיי געזונט און שטאַרק. איך האָב שוין שלום געמאַכט מיט דער לאַגע. אפשר וועט מיר גאָט העלפן אין דער לעצטער מינוט. אויב דו גלויבסט אין גאָט זיי מתפּלל צו אים, אפשר וועט ער מיר העלפן, אפשר וועט ער זיך צוהערן צו דיינע תפילות.

ווי דו ווייסט בין איך קראַנק. אפשר וועט מיר קענען אויסהיילן דער באַוווּסטער דאָקטאָר „קעלער"... דו האָסט אוודאי וועגן אים געהערט... ער איז ביי אונז זייער פּאָפּולער... עס איז מיר אַזוי שווער צו געזעגענען זיך! די אותיות טאַנצן מיר פאַר די אויגן. עס איז מיר שווער צו קאָנצענטרירן די געדאַנקען. איך האָב געמיינט אַז אונדזער געזעגעניש וועט אַנדערש אויסזען... עס שטיקן מיר די טרערן און עס איז מיר שווער צו געפינען די פּאַסיקע ווערטער, איך האָב זיך ניט פאַרגעשטעלט אַז איך וועל דאַרפן פאַרלאָזן מיין היים ווי מיין פאָטער און ברודער, און גיין אין זייער וועג... טראַכט זיך אַריין אין דעם, וואָס איך שרייב דיר... טראַכט זיך אַריין און דו וועסט פאַרשטיין! עס איז מיר איצט אַסך לייכטער, ווייסנדיק אַז איך האָב זיך געזעגנט מיט דיר, געזעגנט אויף אייביק...!

3.9.42

איך שרייב, ווייל איך מוז שרייבן... די פאַריקע וואָך האָב איך צו דיר געשריבן און זיך געזעגנט מיט דיר, איך האָב געמיינט אַז עס איז שוין מיין ענדע... אָבער מיר האָט צוגעשפּילט דער מזל, מען האָט צוגענומען די מאַמען, די שוועסטער און אירע קינדער. איך בין געבליבן אַליין, שטעל זיך נאָר פאָר! גאַנץ אַליין אין שטוב. עס זיינען שוין פאַרגאַנגען 4 טעג און איך זיץ איינע אַליין און ווייס ניט וואָס מיט זיך צו טאָן. נאָר דו מיין איינציגער ביסט מיר געבליבן... וועגן דעם ווי אַזוי איך בין ניצול געוואָרן וועל איך דיר שרייבן אַ צווייטן מאָל... איך האָב קיין כּוח אפילו צו טראַכטן וועגן דעם.

7.9.42

עס פאַרגייען די טעג, אָן אַרבעט, ניט האָבנדיק מיט וועמען אַ וואָרט אויסצו־ריידן... איך האָב זיך אָבער דערמאָנט אַז ערגעץ ווו געפינסטו זיך און צו דיר ווייניגסטנס קען איך ריידן. האָסט מיינע בריוו באַקומען, דו ווייסט וועגן וואָס עס האַנדלט זיך. ווייסט אויך וועגן דער ענדערונג וואָס איז פאַרגעקומען אין מיין לעבן.

דעם 29/8 ד.ה. שבת איז געוועזן באַ אונדז אַ גרויסע „שמחה". אַלע זיינען איינ־געלאַדן געוואָרן. געקומען זיינען נאָר די העלפט פון די איינגעלאַדענע און צווישן זיי בין איך געוועזן מיט מיין גאַנצער משפּחה, ווי אויך מיין שוועסטער פון טאַרנאָפּאָל מיט איר זונעלע זישקו. ווען דו זאָלסט וויסן וואָס פאַראַ קינד דאָס איז געוועזן! אין שטאָט איז ער געוועזן פאַרעכנט פאַרן שענסטן קינד! אין אַפּריל איז ער אַלט געוואָרן 4 יאָר...

איך האָב געהאַט אַ פאָרגעפיל אַז מיט מיר וועט גאָרנישט געשען.

אפזיצנדיק מיט מיינע טייערע עטלעכע שעה — גייט צו צו מיר איינער פון די רוצחים. ער רופט מיך אפ און זאגט אז אזא יונגע און שיינע מיידל דארף זיך דא ניט געפינען. עס איז א שאד.

פון אלע פארזאמלטע האט מען אויסגעקליבן נאר א פאר יונגע מיידלאך: ש. ארענ־שטיין, מ. טאפעט און נאך אייניקע און אונז אפגעשטעלט אין א זייט. שוין דאס דריטע מאָל האט דאָס מזל מיר צוגעשפילט איך זאל ניצל ווערן פון אזא חתונה... ווער ווייס צו מיר וועט עס געלינגען ביי דעם קומענדיגן מאל...

מיר זיינען געווען עדות פון דער גאנצער צערעמאניע: אין שפיץ פון דעם „מארש" איז געגאנגען מיין מאמע, די שוועסטער מיט איר קינד. מיין בליק האט זיי באגלייט ביז זיי זיינען פארשווונדן געווארן. דער ארט אז דיר באקאנט — הינטער אדלער'ס סקלאדן. דעם גרעסטן טייל האט מען „פארלאדן" אויף אויטאמאבילן, א טייל האט מען „פארטיק" געמאכט אויפן ארט, און אונז די „פארבליבענע" האט מען אפ־געפירט ארבעטן אויפן שאסעי. מיר האבן א פאר טעג געארבעט און דערנאך באפרייט געוואָרן. אבער איך וויל ארבעטן, איך מוז ארבעטן.

מיין גאנץ לעבן וועל איך ניט פארגעסן דעם שרעקלעכן בילד. קיין מאלער קען דאס ניט אויסמאלן און קיין שרייבער קען דאס ניט אויסדריקן!

די גאנצע אריסטאקראטיע פון שטאט זיינען געווען צווישן די געסט. די גאנצע יוגנט. עס האט קיין זין אנצורופן נעמען...

אפשר וואלט עמיל געקענט אויסארבעטן פאר מיר פאפירן איך זאל אוועקפארן צו דיר; טראכט וועגן דעם.

איך דריי מיר ארום אליין אין דער דירה. באטראכט די זאכן און די גארדעראבע, וועלכע זיינען פארבליבן, איך באריר אויך מיט מיינע הענט די שפילצייג פון זישקען, מיין הארץ ווערט צעבראכן און די געדאנקען מישן זיך...

מיינסט אוודאי אז איך רייד נישט צו דער זאך.

עס דרייט זיך מיר אלץ אין קאָפּ און איך ווייס נישט אויב איך וועל בכלל נאך קענען עפעס שרייבן.

28.9.42

איך האף אז דו האסט מיינע בריוו באקומען. כ'טראכט אז זיי זיינען געשריבן גענוג קלאר כדי צו פארשטיין מיין לאגע. איך בין געבליבן גאנץ אליין אויף דער וועלט און האב נישט מער וואס צו פארלירן.

אזוי ווי מ'דערווארט אז די „אקציע" וועלכע איז געשעען דעם פאריקן חודש זאל זיך איבערחזרן, האב איך באשלאסן דיר ווידער צו שרייבן. אפשר איז מעגלעך אז „עמיל" זאל אפזוכן א באקאנטן און אויסארבעטן פאר „באזיליקע" (דאס איז געמיינט די שרייבערין פון די בריוו) כדי זי זאל קענען קומען. זאג אים אז זי קען דאָ מער נישט בלייבן! דאס איז די איינציקע זאך וואס ער קען טאן פאר איר. זאל ער דאס מאכן ווי **אמשנעלסטן**, ווייל עס קען זיין צו שפעט!...

בא אונז אין שטאט זיינען געבליבן ווייניג יידן. דער רוב איז געטראפן געווארן פון דעם גרויזאמען גורל. פון דער יוגנט זיינען גאר ווייניג געבליבן. די מיידלעך פארבן די האר אויף בלאנד. צו וואס — וועסטו אליין פארשטיין... וואס נוגע מיר, גלויב איך נישט, דאס איך וועל נאך געזונט ווערן. עס ווייזט אויס, אז איך וועל מוזן דא בלייבן אוןווארטן אויף דעם וואס דער גורל וועט ברענגען...

איך בענק אזוי שטארק נאך מיינע טייערע, וועלכע לעבן נישט מער! מיינע

געדאנקען מישן זיך מיר אין קאפ. איך האב דאך אזוי שטארק ליב געהאט מיין מוטער און געווען אזוי שטארק צוגעבונדן צו איר! און דעם קליינעם זישקען האב איך דאך ממש פארגעטערט. ווען איך זע זיינע זאכן קען איך זיך קיין ארט געפינען. ווי שווער האט מיר גאט געשטראפט! פאר וואס? צי האב איך אזוי שטארק געזינדיקט?..

26.10.42

איך געפין זיך איצט אין פאמאזשנע. עס דארף ווידער זיין „א חתונה" און אזוי ווי איך וויל זיך נישט באטייליקן אין איר האב איך פארלאזט די שטאט. איך האב דיר שוין אין די פאריגע בריוו באשריבן ווי עס זעט אויס אזא „חתונה"...

ווען איך וועל צוריק קומען וועלן א סך פון מיינע באקאנטע מער נישט זיין. איך וייס, אז זיי וועלן גיין דעם זעלבן וועג אין וועלכן מיינע טייערע זיינען געגאנגען...

3.12.42

פארבייפארנדיק לעמבערג האב איך זיך דערמאנט, אז דו לעבסט און מ׳דארף דיר אנשרייבן א פאר ווערטער. איך בין געזונט און פיל מיר נישט שלעכט. איך צי צוריק אלץ וואס איך האב דיר אין פאריגן בריוו געשריבן. איך לעב און גלויב אז מיר וועלן זיך ווידער זען. וואס עס איז נוגע דעם איבעריקן טראכט אליין. דערווייל ווין איך אין איין צימער מיט דער אלמנה קאזיע, די פרוי פון ארנאלד פ. (דאס איז דער וואס דו פלעגסט אים רופן „דער רויטער פעפער") מיר האבן זיך גוט איינגעלעבט און אפט דערמאנען מיר די פארגאנגענע טעג. מיר לעבן ממש ווי עס לעבן סטודענטן. מיר שלאפן שפעט, ווייל אין צימער איז קאלט, געפרוירן צו ווערן. אין קורצן וועלן מיר אנהויבן צו ארבעטן וועט זיך אונדזער לאגע פארבעסערן. האסט תמיד זיך געפרעגט אויף לחמאווסקען. צום באדויערן פעלט ער אונז איצט זייער שטארק.

...ווי דו זעסט פארברייננג איך א סך צייט אין ארומרייזן. כ׳בין געווען אין פאמאזשנע און איך בין ממשיך צו פארן. איך וועל דיר ווייטער שרייבן אויפן פריער־דיקן אדרעס. איך מוז איבעררייסן, ווייל עס איז מיר זייער קאלט. איך זיץ איינגעוויקלט אין א מאנטל און אויפן קאפ א הוט. ווען עס זאל מיר נישט שטערן צום שרייבן, וואלט איך אנגעטאן הענטשקעס, אבער באלד וועט קומען די פרוי קאזיע און זי וועט אנ־ווארעמען קאפע און מיר וועלן לייגן זיך שלאפן.

9.12.42

אויב דו האסט מיין לעצטן בריוו באקומען ווייסטו דאך אז איך בין אויפן וועג קיין לעמבערג און וועל פארן ווייטער... דער צימער איז נישט געהייצט. דערווייל איז נאך דאָ א ביסל עסן. ווען דאס וועט זיך ענדיקן וועלן מיר פארן ווייטער אויף א נייעם ארבייטס פלאץ... איך שרייב דיר אויס לאנגווייל. ס׳איצט נאכט, באלד וועל איך שלאפן גיין, פילנדיק א באדערפניש אויסצורעדן זיך, נישט האבנדיק קיינעם האב איך זיך דערמאנט אז דו עקזיסטירסט נאך. איך וועל דיר א ביסל באשרייבן מיין צימער. א קליינס, אויסגעקאלכט און ריין. עס שטייען צוויי אייזערנע בעטן. אין איין בעט שלאף איך צוזאמען מיט מיין חברטע. ביינאכט מוזן מיר אלעמאל אויפהויבן די קאלדרע, וועלכע פאלט אראפ. מיר האבן א טיש, אבער שטולן זיינען ניטא. זיץ איך אויפן בעט, אבער מיר דאנקען גאט פאר דעם...

קאזיע קאכט איצט א שפייז פון קוקורוזע־מעל און האניג. איך לערן זיך פון איר די מלאכה פון קאכן. ווען מיר וועלן זיך ווידער מיט דיר טרעפן וועל איך שוין זיכער קענען קאכן, דאס איבעריקע וועסטו מיר שוין אויסלערנען, נישט אזוי?

14.12.42

די וואך האב איך צוריק באקומען דעם בריוו וועלכן איך האב דיר געשריבן דעם 16.1. א יאר צייט האט דער בריוו געוואנדערט ביז ער איז צוריק געקומען. ווען איך האב דעם בריוו געשריבן בין איך נאך געווען צוזאמען מיט מיינע טייערע. איך וואלט אלץ אוועקגעגעבן עס זאל זיך אומקערן יענע צייט. לעבן מיר איז געשטאנען דאס קינד, בעטנדיק איך זאל אים ווייזן דאס בילד און איצט... ניין איך וועל דאס קיינמאל נישט פארגעסן. זייט יענער צייט האב איך א שנאה צו קינדער. איך קען אויף זיי נישט קוקן און דו ווייסט דאך ווי איך פלעג ליבן קינדער!...

דו פרעגסט אויב עס האט זיך ביי אונז עפעס געענדערט? ליידער איז אונזער צושטאנד איצט אסך ערגער ווי געווען. דעם גאנצן טאג בין איך איינזאם און עלענד, אָן א קרוב און אָן א גואל. וואס ווייטער וועט זיין — ווייס איך נישט. דער עיקר איז אז איך בין געזונט. כ׳האב זיך דערמאנט, אז דעם קומענדיקן חודש איז מיין 25־סטער געבורטס טאג, אפשר ווערט עס א גליקלעכער יאר? אפשר וועט נאך זיין גוט?

30.12.42

האסט זיך אוודא, געוווּנדערט לייענענדיק מיינע פאריקע בריוו, אבער איך בין זיכער אז דו האסט זיי פארשטאנען.

דערווייל בין איך צוריק אין דער היים, און איך פיל זיך נישט שלעכט ווייל די היים איז דאך מיין היים, אפילע ווען קיינער פון מיינע טייערע איז דארט ניט געבליבן.

דו שרייבסט אז דו טראכסט וועגן נקמה, איך האף אז דאס וואס דו טראגסט אין געדאנק וועט אין דער צוקונפט מקוים ווערן. דאס איז מיין איינציקע בקשה...

בא אונז איז דער „וועטער" שיין ד.ה. דערווייל... דעם אמת זאגענדיק איז ווען איך האב צו דיר געשריבן ס׳לעצטע מאל, האבן מיר נישט געגלויבט אז עס זאל ביז איצט אנהאלטן אזא שיינער וועטער... וועגן מיר — דערווייל ווייס איך נאך גארנישט. איך בין אין דער היים. די נעכט זיינען לאנגע ווינטער־נעכט און איך טראכט און טראכט וועגן די אלע וואס זיינען געווען און זיינען מער נישטא. אויך וועגן דיר מיין איינציקער, וואס איז מיר נאך געבליבן...

די פרוי צימער האט געבעטן, אז דו זאלסט זיך אינפארמירן ביי רבקה׳ן וועגן מאניען און איר איבערגעבן אז ביי איר משפחה איז אלץ אין אָרדענונג. צי קען זי צו דיר שרייבן?

2.2.43

וועגן זיך קען איך דיר באריכטן אז א וואך צייט בין איך קראנק געווען. איך האב געהאט היץ און עס איז געווען א חשד אויף טיפוס. אין שטאט הערשט די טיפוס עפידעמיע און יעדערן וואס ווערט קראנק און באקומט היץ איז מען חושד אז עס איז טיפוס. איך בין געווען ב׳ה נאר פארקילט.

איך באגעגן זיך נישט מיט מענטשן, איך בין פארזיכטיק און מייד עס אויס. מעגלעך אז צוליב דעם האב איך זיך נישט אנגעשטעקט מיט דער קראנקהייט. זייער א סך שטארבן איצט ביי אונז. נעכטן איז געשטארבן דוניו שוובל, אייזיו לינדער און א סך, א סך אנדערע. עס קומען ביי אונדז לעצטנס נישט פאר קיין שמחות... דערפאר אבער האט אונז גאט געשיקט א נייע מכה: די מגיפה. די שטערבלעכקייט איז דערגאנגען ביז 50%. ווער עס ווערט נישט געטראפן פון די רוצחים, דער ווערט געטראפן דורך דער קראנקהייט. דאניע איז געווען ביים באוווסטזיין ביז די לעצטע מינוטן. ער האט

געוווסט אז ער שטארבט און ער האט זיך געבעטן מען זאל אים ראטעווען. ער איז געווען אזא ליבער בחור! ער האט געגלויבט אז נאך די אלע שווערע איבערלעבענישן וועט ער סוף־סוף נאך זוכה זיין צו זען דאָס לאנד וועגן וועלכער ער האט זיין גאנץ לעבן געחלומט. עס איז א גרויסער שאד אים, אבער ווער טראכט היינט וועגן פרט, היינט ווען כמעט אלע האבן פארלארן זייערע נאנטסטע... דער היינטיקער מענטש איז ווי א חיה וואס האט נאר אין זינען, מיט אים זאל גארנישט טרעפן און ער זאל בלייבן לעבן.

„לעבן און איבערלעבן".

אפטמאל טראכט איך אז עס איז א שאד וואס איך בין נישט געגאנגען צוזאמען מיט דער מאמען און שוועסטער, ווייל וואס פארא טעם האט מיין לעבן, זייענדיק איינזאם און פארלאזט. דו דערמאנסט אין דיין בריוו, אז דו באקומסט גוטע ידיעות פון פ. (פאלעסטינע). מיר ווייסן וועגן דעם, אבער צום באדויערן אונז העלפט דאס נישט.

3.3.43

איך געפין זיך איצט אין „לאגער". כ׳ארבעט מיט נאך 6 מיידלעך אין א שניידעריי. עס איז אונז נישט שלעכט. מיר האבן א שיין צימער, מיר ארבעטן דעם גאנצן טאג, מיר פאריכטן וועש...

...הערמאן ש. בעט דיר אז דו זאלסט אים צו וויסן געבן ווו עס געפינט זיך אידעק — דו קענסט אים ווארשיינלעך.

11.3.43

איך האב דיר שוין געשריבן אז איך ארבעט אין א שניידעריי. דארט שלאפן מיר אויך. לעבן מיר ליגט מיין שוועסטער (שוב) און ש. ארנשטיין. איך האב די וואך געהאט א גרויסע אומאנגענעמלעכקייט: איך האב פארלוירן מיין זייגער. עס איז געווען א פראכטפולער זייגער און איז ווערט געווען 1000 זלאטעס. אין אונדזער צייט האט עס ניט קיין באדייטונג, אבער דאס איז דאך געווען א מתנה פון מיין טייערן ברודער.

...איך בין דיר טריי, אבער א מאל גיט זיך א טראכט: איז דאס כדאי? צי טו איך גוט? אין אונדזערע צייטן טראכטן מיידלעך גאנץ אנדערש. דו וואלסט ניט געגלויבט ווי זיי פירן זיך אויף!

איצט זיצט בא אונז ה. שאפירא און שיט מיט וויצן. מיט דעם הייבט ער א ביסל אונזער שטימונג.

16.3.43

מוניע פוקס, וועלכער איז געלעגן 14 טעג קראנק אויף טיפוס, איז היינט גע־שטאָרבן. אזא יונגער און גוטער בחור, און ער איז מער נישטא... אפשר זיינען גערעכט די וועלכע זאָגן, אז מען דארף אלץ פארגעסן און לעבן, לעבן.

18.4.43

איצט עפעס זייער אקטועלעס. ווידער איז געווען ביי אונז א „חתונה" אין וועלכער עס האבן זיך „באטייליגט" זייער א סך באקאנטע. איך האב זיך דאסמאל נישט באטייליגט, ווייל איך בין געווען ביי דער ארבעט אין לאגער... איך ארבעט דעם גאנצן טאג אין דער שניידעריי. אויף מיטאג האבן מיר איין שעה פריי וועלכע מיר נוצן אויס עפעס צו קאכן. אזוי זעט עס אויס! מען לעבט און מען הערט אויף צו לעבן...

איך האב נישט געשריבן די גאנצע צייט ווייל איך האב געמאכט צוגרייטונגען צו דער „חתונה", אויף וועלכע איך בין צום סוף נישט געגאנגען ב"ה. די „שמחה" איז געווען זייער גרויס און זייט די חתונות בא מיינע חברטעס איז אזא „חתונה" נישט געווען...

10.5.43

איך האב דיר שוין א פּאָר מאָל געבעטן דו זאלסט שרייבן אויף דעם אדרעס פון יאנקעוויטש. דאס איז דער איינציקער וועג, אנדערש וועל איך קיינע בריוו נישט באקומען, ווייל פון דעם לאגער קען איך נישט ארויסגיין. מיר גייט עס א דאנק גאָט נישט שלעכט. עס איז דא א סך ארבעט. מיר ארבעטן פון 7 אינדערפרי ביז 1 פארמיטאג און נאכדעם פון 2 ביז 6. אזוי ארום בין איך באשעפטיקט דעם גאנצן טאג. היינט האב איך א פרייען טאג (איינמאל אין צוויי וואכן) און וועל איינארדענען עטלעכע זאכן. קודם־כל וואש איך מיר דעם קאָפּ, נאכדעם קאך איך און שרייב.

...איך קען דיר באנאכריכטן אז איך האב געפונען מיין זייגער. ער איז געווען בא ק. זי האט אים פשוט צוגעגנבעט. עס איז נישט צו גלויבן, אז זי איז פעיק אויף דעם. וויכטיק איז דאס אז איך האב צוריק מיין זייגער, דערווייל געַנוג. בא אונז מאכט מען ווידער צוגרייטונגען און מיר זיינען אומרואיק... דו ווייסט זיכער פארשטיין פארוואס...

31.5.43

איך געפין זיך נאך אלץ אין לאגער. מיין לאגע איז נישט שלעכט, מיר ארבעטן און זיינען צופרידן. איינער האט מיר געבעטן אנפרעגן ביי דיר צי האסטו אפשר צופעליק געטראפן זיין ברודער, ער הייסט ס.ג. מאדאנאוו. איך בעט דיר זאלסט מיר ענטפערן, ווייל בא אים באקום איך פאסט־קארטלעך. דא איז עס שווער צו באקומען.

מוטער און שוועסטער שרייבן

4.2.42

דו ביסט נאטירלעך באזארגט וועגן גורל פון דיין פאטער. נאך דעם 4־טן יולי האט מען אים צוגענומען אויף ארבעט און זייט דאן איז ער נישט געקומען צוריק. א סך געפינען זיך אין די ארבעטס־לאגערן אפשר איז ער צווישן זיי. מיר האפן אז ער וועט צוריקקומען...

12.2.42

אונזער לאגע איז אין פארגלייך מיט אנדערע נישט שלעכט. מיר וווינען אין אונזער הויז, פארקויפן צוביסלעך וואס עס לאזט זיך און אזוי ארום שטופט מען די צייט... זינט מען האט צוגענומען דעם פאטער האב איך ניט גענומען די פידל אין האנט. נאר בעסער ניט דערמאנען אָן דעם, ווייל די ווונד איז נאך צו פריש.

י. איז דער ראש הקהילה און איך ארבעט אלס סעקרעטארין. איך באקום ברויט און א מאל אויך עפעס באצאלט... דאלעק געפינט זיך אין ארבעטס־לאגער און איז צום אומגליק קראנק אויף טיפוס...

13.4.42

מיט 3 יאר צוריק ביסטו געווען אויפן וועג צו דערגרייכן דיין לאנג-געגארטן ציל. פאר דער צייט האסטו א סך דורכגעמאכט און מיר אויך, און איצט ווער ווייס וואס אונז דערוואַרט. צו דיין געבורטס-טאג ווינטש איך דיר געזונט און מוט, די מלחמה זאל זיך שוין ענדיקן און עס זאלן מקויים ווערן אונדזערע האפענונגען.

27.4.42

מיר האבן נעכטן פארקויפט אונזער שפייז-צימער, נישט אויס נויט, נאר עס איז נישט געווונטשן צו האבן אין שטוב עפעס ווערטפולעס און בעסערס. אויסער דעם האט די קהילה געדארפט עס האבן און אין זבאראוו איז עס שווער צו באקומען. עס איז אונז געווען א ביסל נישט איינגענעם אבער צו אלדי רוחות! היינט איז עס נישט וויכטיק, דער עיקר איז אז מיר לעבן און זיינען געזונט.

11.5.42

... עס איז מיר שווער צו שרייבן. איך האב שוין פארלארן דעם געדולד. ווי דו זעסט לעבן מיר אבער ווי? דאס איז נישט וויכטיג, דער עיקר איז אז מען לעבט...

עס איז חודש מאי. עס איז נאך קאלטלעך אבער דער גארטן וועקט זיך אויף פון זיין ווינטער-שלאף... דיין קאשטאנען בוים איז שיין און הויך ביז 5 מעטער...

אין קעלער-שטוב וואינט א שכן, ער צאלט גארניט און באגריסט זיך אפילו ניט. דערווייל געפינען מיר זיך אין א הויז וואס ניצט פאר פארשיידענע צוועקן. אמאל איז עס א שולע, אמאל א פריוואטע דירה, און איך בין ווי א שיפל אן א רודער אין מיטן ים...

15.6.42

ביי אונז איז נישטא קיין נייעס, און דאס אליין איז זייער א סך. נאר מען זאל אונז לאזן צורו. די מענער ווי אויך די פרויען ארבעטן און דאס איז וויכטיג. איך ארבעט אין פאלקס-קיך ביי פארהעלטנמעסיק גרינגע ארבעט, פראטעקציע. „פאק" איז איצט דער „מלך" און ווייזט דערביי ארויס א סך פעאיקייט און פארשטענדעניש, דו קענסט שטאלצירן מיט אים...

2.7.42

...אונזער שטאט רייניקט מען יעדן טאג. „פאק" און י. זיינען נאך אויף זייערע אמטן. איך ווייס נישט אויב זיי טוען דערמיט גוט. אלנפאלס זיינען מיר זייער באַזארגט וועגן זיי...

וואס זאל איך נאך שרייבן? דו ווייסט דאך אז קיין גוטע בשורות זיינען ניטא. אונזער איינציגע האפענונג איז אז מיר וועלן זוכה זיין צו לעבן ווי מענטשן און זיך ווידער טרעפן...

...אין דעם מאמענט איז די איינציקע טעמע ווי צו לעבן און ווער וועט בלייבן לעבן. יעדער האפט אז אים איז באשערט צו בלייבן צווישן די לעבעדיקע. נישט איינער לייגט זיך שלאפן ביינאכט נישט וויסנדיק אז דאס איז זיין לעצטע נאכט...

וואס האט דער מענטש פאר דער צייט דורכגעמאכט, עס איז שווער עס צו באשרייבן און שילדערן און אפשר איז עס אויך ניט נויטיק...

27.7.42

...עס האט אונז זייער געפרייט אז דו ביסט פול מיט האפענונג און גלויבן וועגן דער צוקונפט. ליידער זיינען אזוינע מאמענטן בא אונז א זעלטנהייט. מיר זיינען געוווינט שוין צו דער לאגע. הייגט זעט עס אויס לעכערלעך אז אמאל האט מען פאר א מארד געמאכט משפטים און געשריבן אין די צייטונגען. היינט אז עס שטארבט א מענטש איז ווייניקער מיט א מענטשן... מיר לעבן טאג־טעגלעך אין גרויס סכנה, טויט־שרעק...

...די טעג דארפן מיר פארלאזן אונזער דירה. עס איז שווער, אבער דאס איז אויך נישט וויכטיק...

2.8.42

...„פאק" איז היינט א גרויסע פערזענלעכקייט און ער האט קיין צייט צו עמיצן שרייבן... ניין, איך לאך ניט, ער האט באמת קיין צייט ניט. ער מוז זארגן פאר אונז אלעמען, פאר דעד גאנצער שטאט. איך מוז צוגעבן אז ער פירט אויס זיין ראל זייער גוט. יעדענפאלס בין איך מתפלל אז עס זאל זיך שוין ענדיקן די ארבעט און יעדער זאל צוריק זיין, וואס ער איז פריער געוועזן. איך ווייס נישט אויב דו פארשטייסט מיר, אבער דאס איז נישט וויכטיק.

5.10.42

...דער עיקר איז אז מיר לעבן נאך און זיינען געזונט. וואס ווייטער וועט זיין ווייס איך נישט... דאס לעבן שטראמט שנעל און נערוועז. טייערער ברודער! ווער ווייס אויב מיר וועלן זיך נאך זען, יעדנפאלס געדיינק אונז און טראכט וועגן אונז. איך קען מער נישט שרייבן, די טרערן פארגיסן דאס געשריבענע.

24.11.42

איך קען דיר מיטטיילן, אז דערווייל לעבן מיר נאך. אפשר וועלן מיר נאך לעבן און זיך ווידער זען, וועט זיין א סך צו דערציילן... איצט ארבעט איך ווי א דינסט בא א דייטשער משפחה. עס איז מיר גאנץ גוט און דער עיקר אז איך האב א ביסל רו. נישט קענענדיק אונזערע לעבענס־באדינגונגען וועט דיר שווער זיין באקומען א באגריף וועגן דעם וואס דא קומט פאר.

מען האט דיר זיכער געשריבן וואס עס האט פאסירט מיט לס. און ומ. אזוי איז עס...

30.12.42

אין צוויי טעג ארום וועט שוין זיין 1943 און די מלחמה דויערט פון 1939. וויפיל האבן מיר פאר דער צייט דורכגעמאכט און ווי לאנג נאך? צייטנווייז איז מיר אזוי שווער און שלעכט אז דאס לעבן ווערט נמאס. דערנאך אבער, טראץ אלעמען שטארקט זיך דער דראנג צו לעבן, צו געניסן פון לעבן צוזאמען מיט די קינדער.

ראמער איז צופעליק געוועזן ביים באקומען די פאסט און ער האט געהערט, אז דו האסט באקומען א ידיעה פון גרשונן, רבקה און אנדערע. אי. איז געוועזן עטלעכע וואכן אין לעמבערג און איז צוריק געקומען.

21.2.43

טייערער ברודער, ווי דו ווייסט שוין ארבעט איך ביים אויפזעער פון ארבעטס־לאגער אלס א קעכין. איך האב זיך נישט וואס צו באקלאגן;

טייערער ברודער! איך וואלט זייער געוואלט זיך זען מיט דיר, אבער איך ווייס נישט צי מיר וועט עס געלונגען דורכפירן. פארשטייט זיך אז מיר באמיען זיך זייער שטארק וועגן דעם... א סך, זייער א סך, איז פאראן צו דערציילן אבער שרייבן וועגן אלץ איז אוממעגליך... היינט בין איך געווען בא אי. זי איז באמת אנ׳ערלעכע, אנשטענדיקע און גוטע מיידל. איך באטאן דיר דאס, ווייל בא אונז איז א שרעקלעכע דעמאראליזאציע, „סדום ועמורה״, אבער וואס קען מען מאכן דאס איז א רעזולטאט פון דער מלחמה און פון דער לאגע.

1.3.43

...פאריקע וואך האב איך דיר געשריבן, אז עס דערנענטערט זיך א שטורעם וועלכער וועט זיין געפערלעכער פאר די זקנים ווי פאר די יונגע, און דעריבער האב איך גע־פונען א זיכערע דירה. איך פרעג זיך אליין: צו וואס דאס אלעס? צי איז בכלל כדאי אט די דאזיקע ראנגעלניש?

איך האב געהאט גוטע טעג. עס איז געווען א שיינער חלום, אבער די צוקונפט — איז א רעגענדיקער הארבסט טאג, אן זון און ליכט. די איינציגע זאך דאס איז די האפענונג זיך צו זען מיט די קינדער...

24.3.43

...בא מיר קיינע נייעס. איך לעב ווי אויף א זומער וואנונג. איך עס און טרינק. איך שטריק און באמי זיך נישט צו טראכטן. דאס איז ניט דאס ערגסטע (איך ווייס שוין וואס עס איז ערגער!) אבער דאך געגוג שלעכט. איך וואלט זייער וועלן בלייבן לעבן ביז עס וועט קומען דער שלום, און דאמאלסט? א גרויסער פראגע־צייכן. נאר די צוקונפט שרעקט מיר ניט. דער עיקר בלייבן לעבן.

30.3.43

...מארגן ווערט שוין 4 יאר זייט איך האב דיר באגלייט קיין לעמבערג. און וואס האבן מיר איבערלעבט פאר דער צייט! שוין די פינפטע וואך געפין איך זיך דא און ווייס נישט וואס הערט זיך אין שטאט. דער וועטער איז א ביסל לינדער וועל איך זיך באמיען צו גיין אויף א טאג — צוויי...

15.4.43

צו מיין גרויסן גליק קען איך צו דיר אליין שרייבן... דעם לעצטן פרייטיק האט מען בא אונז געמאכט א גרינדלעכע „רייניקונג״. אונזער זיידנס פאבריק האט געארבעט מיט פולע פארע. ביי 1500 פּאַר שיך (בעיקר פרויען און קינדער שיך) זיינען ליקווידירט געווארן. אין זלאטשעוו איז געווען דאס זעלבע. עס האט אונז געטראפן א נס פון הימל. י. איז אונז אלעמען מציל.

צו דיין געבורטס־טאג בעט איך גאט, אז דיינע און אונזערע האפענונגען זאלן פארווירקלעכט ווערן...

4.5.43

היינט איז דיין 26־סטער געבורטסטאג. עס איז 4 יאר זינט דו האסט באטראטן דאס הייליגע לאנד. אין מיינע געדאנקען גייט א דורך דאס וואס מיר אלע האבן דורכ־געלעבט, אלע צוזאמען און יעדערער באזונדער. איך בעט גאָט ער זאל אונז מציל זיין און מיר זאלן זיך נאך קענען זען.

אין אפריל איז בא אונדז געווען א גרויסער שטורם, וועלכער האט ארויסגעריסן מיט דיווארצלען אלטע און יונגע בוימער. אין זלאטשעוו איז געווען דאס זעלבע. שווערע וואלקנס רוקן זיך אן און עס איז צו דערווארטן א שרעקלעכן שטורם...

...עס ווייזט אויס אז דו פארשטייסט נאך ניט אונזער לאגע... אפשר איז אזוי בעסער.

21.5.43

מיר זיינען געזונט... שרייב אויפן אדרעס פון יולקע ציורקאווא וועלכע איז יאנקעס א חברטע.

6.6.43

...די וואך האט ביי אונז געבושעוועט א שרעקלעכער שטורם, וואס האט פאר־ניכטעט די גאנצע שטאט. געראטעוועט האבן זיך נאר די, וואס האבן געהאט א „באהעלטעניש" געגן דונערס... דער שטורם איז מיט א פאר וואכן צוריק פאַרגעקומען אויך אין זלאטשעוו... בא אונז איז קיינע נייעס, הלואי זאל ניט זיין ערגער ביזן סוף פון דער מלחמה...

21.6.43

...זעט אויס אז דו פארשטייסט אונזער לאגע, א לאגע פון מענטשן וועלכע געפינען זיך אויפן אייז... עס איז קלאר אז די פילאזאפיע פון „זיין אדער ניט זיין" האט דא קיין שום ווערט. דא דארף מען האבן מוט, געדולד און דער עיקר מזל. מיר לעבן מיט דער האפענונג און דאס האלט אונז אויף.

מיר קענען דיר נישט שרייבן וועגן באקאנטע ווייל מיר ווייסן נישט ווער עס איז פארבליבן. פון די קרובים איז קיינער נישט געבליבן חוץ מיר און ב. און מ. וועלכע געפינען זיך מיט אונז און מיר אלע זיינען אויפן קאפ פון י. וואס קען מען מאכן. די צייטן זיינען אזעלכע וואס איינער מוז זיין שטארק און שטארקן דעם צווייטן. אונזער הויז איז נאך גאנץ. אבער וואס פארא ווערט האט דאס בכלל און וואס פארא ווערט האבן היינט רייכטום און געלט? זיי האבן א ווערט אויף אזוי פיל ווי דאס קען אפשר ראטעווען דאס לעבן.

...די וויכטיקסטע און עיקרדיקע ידיעה איז, אז מיר לעבן, ווען טויזנטער קענען דאס נישט זאגן. מיר זיינען געזונט און לעבן מיט דער האפענונג...

14.7.43

דו זאלסט געדיינקען מיין טייערער, אז דו מוזט לעבן, לעבן פאר יעדן פרייז כדי דו זאלסט דערפילן די הייליקע אויפגאבע, וועלכע דיין פאטער, דיין באבע מ. און מו. און „פאק" האבן ארויפגעלייגט אויף דיר. יא, ער „פאק" דער גוטער און אומגליקלעכער. ווי האט ער פאר אונז געזארגט און געטאן און דאס האט געפאדערט פון אים א סך העלדישקייט, זעלבסט־אפפערונג בו... און געלט. און זיין שרעקלעכער סוף...

...ביים פארענדיקן יעדן בריוו שווימט מיר אויף אין קאפ דער נארישער געדאנק: ווער ווייס צי איז עס ניט דער לעצטער... מיט אלע כוחות טרייב איך פון זיך דעם דאזיקן געדאנק. טראץ אלעמען, צו להכעיס אונזערע שונאים וועלן מיר לעבן און איבערלעבן!

27.7.43

דאנק גאט ביי אונז איז אלץ אין ארדענונג. נאר „פאק״ איז אוועקגעפארן. איך האב געהערט אז אלע ארבעטער זיינען אוועק אין אורלויב, ווייל דער זומער איז א הייסער. איך האב קיין שום פארבינדונג מיט מענטשן און דעריבער קען איך דיר גארנישט דערציילן.

18.11.43

גאט איז גערעכט. דאס לעבן איז א שווערער קאמף און דער קאמף איז נצחון. וועגן אי. ווייסן מיר גארנישט אויב זי שרייבט ניט איז א סימן אז זי קען ניט.

27.1.44

בא מיר איז אלץ אין ארדענונג. די מאדאם „ישועה״ פארשפעטיקט צו קומען און איך בײנק שטארק נאך איר...

1944

...מען לעבט נאך און מען איז געזונט. די האפענונג איז דער יסוד פון לעבן. אבער ביז ווען? ביז ווען?

א מיידעלע שרייבט

26.10.43

ביי אונז זיינען פאראן „לאגערן״ נאר פאר יידן. עס זיינען פאראן בעסערע און ערגערע, אבער א לאגער וואו מ'קען אויסמיידן פיבער איז נישט פאראן. און ביי אייך איז פאראן אזא לאגער? ביי אונז פיבער איז דאס זעלבע ווי טיפוס, באלד פירט מען איבער אין שפיטאל און ווער עס האט אפילו קיין טיפוס ניט באקומט אים דארט...

איך האב אויך דורכגעמאכט די קראנקהייט אין א גאנץ לייכטער פארם. איך האב געהאט 40,7 פיבער אבער פון היץ האב איך ניט גערעדט... איצט האב איך שוין אלץ פארגעסן און איך בין שוין פארזיכערט געגן דער קראנקהייט. אנדערע האבן געענדיקט אסך ערגער...

24.7.44

...איך שרייב צו דיר זייער זעלטן, ווייל איך ווייס ניט וועגן וואס צו שרייבן. תמיד איז דאס זעלבע: אינדערפרי אויפשטייענדיק וואשן זיך הערט מען שוין „סלאווא באגו״ מ'דארף שווייגן. נאכדעם עסט מען און אויב מען האט וואס צו לייענען לייענט מען. נאכדעם שלאפט מען ווייטער און מ'שפילט אין קארטן. איך שפיל זייער גוט א „דערדל״, א „טויזנט״ „זעכס און זעכציג״ א.א.וו. אלע שפילן דא אין קארטן. צייטנווייז רעגט מען זיך אויף אבער בעסער אז ניט... איך וויל דיר פרעגן אויב דו שפילסט נאך אין פוטבאל און אויב ס'עגזיסטירט נאך דער ארקעסטער, וואס איר האט געשאפן... און איצט א רואיקע נאכט און אויב עס געפינען זיך וואנצן — פאר זיי אויך א רואיגע נאכט...

סימה צייגר (יונג), ניו־יורק

בין זאבים

האחד — שהציל יהודים

ביוני 1941 עזבו היחידות הסובייטיות את העיר. רק בודדים מבני עירנו הצטרפו לשורות הסובייטים ואלה הצליחו להינצל מצפורני הנאצים.

כל הלילה הורעשה העיר ע״י חיל האויר הגרמני. מהפצצות ומהפגזים ניזוקו בתים, והיו גם אבידות בנפש. האוכלוסיה היהודית התחבאה במרתפים ובמקומות־סתר שונים וציפתה בחרדה לקראת הבאות. למחרת פסקו היריות. הסיור הגרמני חדר העירה, ואחריו באו יחידות צבא גרמני. האוקראינים התחילו נוהרים מהכפרים ומהפרברים לקדם את פני הגרמנים ולשדידת הרכוש היהודי.

באותו זמן התגוררו בדירתי, נוסף למשפחתי, זוג פליטים צעירים ובדירתי השניה גרה משפחת חרדים, אב, ששה בנים ובת. היו אלה פליטים שנמלטו ממערב גליציה מאימת הנאצים והגיעו לזבורוב וכאן מצאו מקלט. פלישת הנאצים זיעזעה אותנו. היינו חדורי פחד מוות. אף אחד לא העיז לצאת החוצה, אך אני אזרתי עוז ויצאתי. בחוץ שרר שקט מוחלט. לא נראתה אף נפש חיה. פתאום ירד מהגבעה הסמוכה חייל ס.ס. הוא התקרב אלי, בחשבו אותי לנוצריה ופתח עמי בשיחה. פתאום נחרד בראותו כי על יד החלון של הבית עומד יהודי בעל זקן. הוא פנה אלי בתמהון ושאל מה זה ? אצלכם עדיין קיימים יהודים, איך זה יתכן ? אני טרם הכרתי את החיה הטורפת בדמות הנאצים ובתמימותי אמרתי לו שגם אני יהודיה. למזלי היה זה אדם שעדיין פעם בו זיק אנושי. הוא הזמין את עצמו לביקור בביתי. לא היתה לי ברירה ובעל כרחי הסכמתי. בראות בעלי וזוג הפליטים את חייל הס.ס. נבהלו. הוא התנהג בנימוס. תוך כדי דבריו סיפר מה צפוי לנו וידענו שאנו אבודים.

כעבור יומיים אחרי חדירת הנאצים, התפרצו אנשי גסטאפו בלוית נציגי האוקראינים אל בתי היהודים, אילצו את הגברים לצאת לרחוב, באמתלה שדרושים אנשים לעבודה, וכך התחיל ציד האדם. המסכנים לא תארו לעצמם שזו היא דרכם האחרונה. את הגברים ריכזו על מגרש ע״י בית מאיר אדלר. שם התעללו בהם בכל מיני ענויים ולבסוף ירו בהם והמיתום. היתה זאת האקציה הראשונה בזבורוב. בין מאות היהודים שניספו באותו יום היה גם שכני הקרוב חיים אקסלרוד, שני בניו, הפליט הצעיר שהתגורר בדירתי ואחרים ממשפחתו. לבעלי האיר המזל. באותו יום העסיק אותו קצין גרמני בביצוע כל מיני שירותים בחדרו. כששלח אותו להביא מים כמעט שנחטף, כי האקציה טרם הסתיימה. הוא הצליח להתחבא תחת טאנק, התעכב עד שעה מאוחרת בלילה במחבואו. כשחזר היתה שמחתי כה גדולה שאין לתארה.

אחרי האקציה הראשונה ירד אבל כבד על העיר. האנשים ישבו כלואים בבתים, אבלים ומבכים את יקיריהם שנכרתו באכזריות. בכל בית היה אבל. ידענו שגורלנו נחרץ ואין מנוס מהמוות במוקדם או במאוחר. אך לא אמרנו נואש. פעם בנו רצון עז לחיות. מוכנים היינו לותר על כל תענוגי החיים תמורת הזכות האלמנטרית לחיות. חיינו הפכו חיי הפקר ונתונים היינו להשפלות, לבזיונות ולעינויים בלתי אנושיים. התרגלנו לשמוע יום יום אנקת המעונים ותרועת המרצחים. אילצו אותנו להרכין ראש ולציית לפקודות השטניות של הנאצים הארורים והיודן־ראט.

הורכב היודן־ראט. הוא היה כחומר ביד היוצר בידי הנאצים. תפקידו היה לציית

— לספק עובדים, להיות אחראי למילוי פקודות הקונטריבוציה ולקיים את כל הדרישות של הנאצים. התפקיד האיום ביותר של היודן־ראט היה לספק אנשים להשמדה. ליד היודן־ראט הוקמה המשטרה היהודית ואלה האחרונים הסתגלו מהר לגרמנים. הלכו בעקבותיהם והטילו אימה על יהודי העיר. התנגשויות בין היודן־ראט והמשטרה היהודית לבין האוכלוסיה היהודית הגבירו את המתח. התרחשו תופעות דרמטיות. זה היה הפרק העגום והטראגי ביותר בתולדות היהודים תחת שלטון הנאצים.

המטרה הסופית של הנאצים היתה למחוק את היהודים מעל פני האדמה. התוכניות השטניות הוכנו לביצוע בהדרגה. בהתחלה, כביכול החשיבו הנאצים אדם שעובד. איפשרו לו לחיות עד שהגיע גם תורו. לכן השתדל כל אחד, בעזרת כל מיני אמצעים. להשיג עבודה ללא כל תמורה. היו מוכנים לכל העבודות הקשות ביותר.

לנו היה מזל. הודות לאחי, משה יונג ז״ל, שגר באותו זמן בלבוב והיה הממונה לאספקת חמרי גלם לגרמנים.

אחי ז״ל אירגן גם בזבורוב, בבית שגר קודם, קבוצת אנשים מועסקים בעבודה זו. בקבוצה זו היינו: בעלי, אני, שלמה ליבלינג ואשתו, אמו ואוה סגל. מזמן לזמן הצטרפו עוד אחדים. אנו נחשבנו למאושרים. נוסף לתו היה עלינו לענוד סמל הפירמה, וזה איפשר לנו להתהלך חופשי. הממונה על הקבוצה היה פקיד פולני, קורצ׳ובסקי, איש הגון שהתייחס באהדה ליהודים. אבל בזמן שהתקיימה אקציה לא עזר סמל־הפח. נתונים היינו לסכנות באותה מידה כמו כולם. זה הניע אותנו לעשות בונקר בתוך המשרד, בנוי תחת הריצפה. הפתח של הבונקר היה תחת שולחנו של הפקיד מכוסה בשטיח. בזמן שהתקיימה אקציה היינו כולנו עם כל הפועלים יורדים לבונקר למצוא מחסה ומחכים עד יעבור זעם. הבונקר שלנו היה עשוי בסודיות מוחלטת.

המצב הלך בינתיים והחמיר. יום יום גזירות מחרידות. הרג, שוד ואונס היו על סדר היום. ילדים ששכלו הורים והורים ששכלו ילדים התהלכו כמו חיות נרדפות עד שגם עליהם קם הכורת. בין האומללים האלה הסתובב אלי גוטפלייש, נער של שכנינו. אספנו אותו לקבוצתנו ופרק זמן עבד אתנו. כשהתקיימה האקציה היה אלי יורד יחד אתנו להתחבא בבונקר. יום אחד הופיע אלי ובישר לנו שהוא מצטרף למשטרה היהודית. נדהמנו וניסינו לשדלו שלא לעשות את המשגה הזה. כלום לא עזר, דעתו היתה נחושה.

מזמן שאלי עזב אותנו, חי בעלי בפחד תמידי. שוב עמדו לערוך אקציה. הפעם לא נתן בעלי ז״ל לרדת לבונקר. הוא השיג לנו, במאמץ רב, מחבוא אצל איכר אחד ואנו עברנו לשם, אני ילדי, גברת ליבלינג ואוה סגל. בעלי ז״ל וכל השאר נשארו בינתיים במשרד. כשנשמעו היריות והאקציה החלה, קפץ בעלי ז״ל וכל השאר מהמשרד וכך הצליחו להינצל. כעבור זמן קצר לאחר שאנשינו הסתלקו מהמשרד, חדרו אנשי הגסטאפו בלווית אלי גוטפלייש, במטרה להסגיר אותנו. אלי ניגש ישר לפתוח את פתח הבונקר ולתמהונו מצא אותו ריק. קורצ׳ובסקי, שהיה חף מפשע ובכלל לא ידע על קיום הבונקר, נאסר והוכה מכות רצח. בעמל רב שוחרר.

בין הפליטים בזבורוב היה רופא, איש חולני. ביום אחד בא הרופא למשרדנו ופנה אל בעלי ז״ל בבקשה להעביר ע״י שליח מכתב לאשתו. בעלי הבטיח למלא את בקשתו. בינתיים נפוצה השמועה שהרופא נמלט. לפי חוקי הנאצים היה זה פשע חמור. תמורת הרופא דרשו הנאצים 20 איש מבני העיר כדי להוציאם להורג. נודע גם על המכתב שהרופא מסר לבעלי. חשדו בנו שעזרנו לרופא לברוח ולקחו את בעלי ז״ל למחנה כפיה. כעבור שעות אחדות בא שוטר יהודי לקחת אותי ואת ילדי. למזלנו הרב

גן ילדים עברי בשנת 1938 • דער קינדער־גאָרטן אין 1938

היו הילדים מוסתרים, לכן יכולתי לשקר ולהגיד כי אינם בחיים. השוטר היהודי התנהג בגסות, הכה אותי באכזריות ובסוף הביא אותי למרתף חשוך, דחף אותי בכוח פנימה וסגר מאחוריו את הדלת. שעות אחדות ישבתי כלואה, נדהמת ומזוועזעת. לבסוף בא השוטר והעביר אותי למחנה כפיה, שם נפגשתי עם בעלי. סביבנו השתוללו הנאצים. התעללו בנו וניבאו לנו מוות אכזרי ביותר. לנוכח הדיבורים האלה קשה לתאר את הרגשתנו. ביקשנו שישימו קץ לחיינו בהקדם האפשרי. כעבור ארבעה ימי עינויים מצאו השוטרים היהודים את מכתב הרופא במשרדנו, כי בעלי טרם הספיק לשלוח אותו. במכתב שהיה מכוון לאשתו היו פרטים איך להגיע למקום מחבוא. הרופא המסכן לא הספיק אפילו להגיע למקום מחבואו כי בדרך לקה בהתקף לב. הביאו אותו למחנה במצב של גסיסה. אותו ואת בעלי עמדו להעניש בגלל המכתב. העבירו אותנו למגרש בטארגוביצה, מקום המיועד לביצוע עונשי מוות. ציוו על בעלי לפשוט את בגדיו וירו בו. היות והכדור לא פגע בו פנה אלינו הרוצח הנאצי ואמר כי מאחר והכדור לא פגע בו בפעם הראשונה נוהגים במקרים כאלה לתת שהות של 14 יום עד לביצוע פסק הדין בפעם נוספת. וכך ניצל אז ממוות.

הוקם הגיטו.

היהודים נצטוו לנטוש את דירותיהם ולעבור לגטו. מקומו היה בסמטאות צדדיות. במקומות הצרים האלה התרכזו יהודי זבורוב ואתם המוני פליטים ממקומות שונים. אנו גרנו אצל משה קרל החייט. הצפיפות היתה רבה, מ־10 עד 15 נפש בחדר אחד. הרעב נתן את אותותיו, התנאים הסניטריים היו גרועים ביותר, כתוצאה מכך פרצה מגפת טיפוס. יום יום מתו המונים. האנשים התהלכו כצללים, מבלי כל אפשרות לצאת מהגיטו, אשר מוקף היה גדר תיל ושומריו היו אנשי המיליציה האוקראינית. הגיטו

היה שרוי יומם ולילה בפחד. הרגשנו את עצמנו ככלואים בכלוב בלי שמץ של תקוה, המצפים לגורלם המר, חדורי פחד תמידי וסבל לא יאומן. איש לא האמין ברעהו. האדם היהודי הפך ליצור אומלל ונרדף עלי אדמות.

התהלכו שמועות על חיסול הגיטו. ידענו שאנו אבודים. בעלי ז״ל עשה מאמצים להשיג מקום לסידור בונקר, בתקוה שיקרה נס ונינצל ממות. לא היה זה דבר קל. מרבית האיכרים הוציאו במרמה את כספי היהודים ולבסוף הסגירו אותם לאנשי גסטאפו, או רצחו אותם במו ידיהם. בעלי ז״ל התקשר עם איכר אחד, כביכול ידידינו, ונתן לו דמי קדימה לסידור בונקר. בינתיים נודע לנו שעורכי הדין בינד והרמן היו בחסותו של האיכר הזה בבונקר. אחרי זמן מסוים הסגיר אותם האיכר לאנשי גסטאפו. היינו מיואשים. לא היה בנמצא איכר, שאפשר היה לסמוך עליו.

בשכונתי גר נער באפטיסט בשם אנטושו. הנער היה חולני, בן דלת העם וחי רק מצמחים. הוא ריחם על כל יצור חי ונהג לספק מזון ליצורים שונים אפילו לעכברים. האנשים זלזלו בו וחשבוהו למטורף. בימי שלום היה אנטושו מבקר בביתי. במיוחד התיידד עם העוזרת שלי. כיבדתי אותו תמיד באוכל, כי על פי רוב היה רעב. אחיו הבכור היה רועה את פרתו בחצרנו והוא העריך זאת מאוד, משום ששכנים אחרים היו מגרשים אותו, ומבעלי ז״ל זכו תמיד לשמוע מילה טובה, והיה מכבדם בסיגריה. זאת זכרו שניהם.

אנטושו זה, שמחונן היה בלב אנוש, סבל מאוד בראותו את הפעולות האכזריות של הנאצים ואת הסבל של האדם היהודי. הוא החליט לעזור לנו תוך מסירות נפש. באחד הימים בה אנטושו לבעלי ואמר לו שהוא החליט לסדר עבורנו בונקר בחצרו ללא כל תמורה. הוא דרש רק לספק לו כספים לרכוש מזון כדי להגישו לנו לבונקר. בעלי לא החשיב ביותר את הצעתו והסתייג אם מתוך פקפוק אם יכול יצור מסכן זה לעזור לאנשים שעל כל צעד ושעל אורב להם המות. דעתי היתה אחרת, אמרתי לבעלי שאין לנו לזלזל כלל וכלל בהצעתו של אנטושו, ממילא אנו אבודים ומה יש להפסיד. אכן, החלטנו ללכת בלי הסוס להתחבא בבונקר שאנטושו הכין עבורנו. היינו 8 נפשות. שני ילדינו, שלמה ליבלינג, אשתו, אמו ואוה סגל. כשמנדל סגל ושני בניו נורו באקציה הראשונה, פנתה הגברת סגל לבעלי ובקשה בכל לשון של בקשה לקחת את בתה תחת חסותנו. לא היה זה דבר קל בימים ההם לגמול טובה לזולת, כשחיי כולנו היו בסכנה. בכל זאת הבטיח בעלי לקיים את בקשתה. אוה הצטרפה אלינו ויחד עברנו את נתיב היסורים וכל הזוועות שעוללו לנו הנאצים. דאגנו לה במידה שדאגנו לילדינו, אוה היתה אתנו עד סוף שנת 1946, סיפקנו לה הכל: תזונה, הלבשה ואפילו הוצאות הדרך, עד אחרי השחרור, כשנסעה לאורוגואי, להתאחד עם בחיר לבה.

בינתיים הכין אנטושו את הבונקר אשר היה פרימיטיבי מאוד, בור רגיל תחת הרפת ועל הרפת עמד ביתו העלוב. לבונקר היו שתי כניסות ואותן שמר אנטושו כאוצר יקר. מדי יום ביומו היה מורח אנטושו את הכניסות בחומר שהפיץ ריח רע במגמה להבריח את אנשי הגסטאפו. כשאנשי גסטאפו בלווית כלבים היו באים לביתו של אנטושו לחפש יהודים, הסתלקו מיד מהריח הרע ומהתעלולים שהיה עושה בשחקו תפקיד של מטורף.

טרם שירדנו לבונקר, התלבט אנטושו בענין השגת מזון עבורנו, כי בשטח זה הרגיש עצמו לא בטוח, לכן הציע לצרף שכן, אותו חשב לנאמן. זאת היתה שגיאה פאטאלית. ירדנו לבונקר, עזבנו את ארץ החיים וירדנו לבור החשוך, ללא קרן אור

וללא אויר. השטח של הבונקר היה מצומצם מאוד. לשכב אפשר היה רק על צד אחד. סביבנו שרצו תולעים וזמזמו זבובים למיניהם. גם עכברים הטרידו אותנו. אני הייתי מאוד ירודה בגלל תת־תזונה ומהדאגות, ולגופי התשוש נדבקו תולעים, שגרמו לי כאבים איומים. קצתי בחיי. היו רגעים, שרציתי לצאת מהבונקר ולהסגיר את עצמי לאנשי הגסטאפו. לבסוף עלה בדעתו של בעלי להוציא לי את התולעים בידיו. זה הביא לי הקלה. אנטושו היה מוריד לנו בלילות את הדלי עם מזוננו הדל ומעלה את הדלי עם הצרכים שנאלצים היינו לעשות בבונקר.

האיכר השכן שהבטיח לשתף פעולה בהשגת מזון, השתתף זמן מסוים, אך לבסוף חל בו שינוי.

הזמן חלף באטיות. הפסקנו להבדיל בין יום ולילה ובין חילופי הזמנים. כך חלפו בערך 8 חודשים. באחד הלילות בשעה מאוחרת, שמענו פתאום צעדים בסביבת פתח הבונקר ובו ברגע נשמעה יריה לתוך הבונקר. הכדור שחדר פגע בגברת ליבלינג האם והיא נהרגה במקום. אוה סגל נפצעה במתניים וקיבלה שטף דם חזק. בעלי ז״ל פשט את כתונתו שחדשים לא הוריד אותה ובה חבש את פצעי אוה. פתאום נפתח הבונקר ולעינינו הופיע האיכר, שהבטיח לעזור בהשגת מזון, ועל ידו איכר שני. הזדעזענו ממראה פניהם. הם נראו כשודדים. פקדו עלינו לתת להם כסף. נתתי להם הכל מה שהיה בידי. הסכום שקיבלו לא סיפק אותם והם איימו לרצוח את כולנו. התחננתי בפניהם שירצחו אותי ראשונה. נדהמים ומבוהלים מההתנפלות הפתאומית התחלנו כולנו לצעוק בקולי קולות. לתמהוננו נעלמו פתאום השנים. על הסתלקותם הפתאומית הוברר לנו ע״י אנטושו, שיצא ממחבואו אחרי שהשנים הלכו. אנטושו סיפר לנו שבאחת השיחות עם השכן לפני ימים אחדים הרגיש שהוא זומם לעשות לנו רע, על זה אמר לו אנטושו שאם יעיז לפגוע ביהודים שלו, ידע שיסגיר אותו לאנשי הגסטאפו ומזה פחד מאוד. על אף הקשר הידידותי, ששרר בין הנאצים והאוקראינים, לא אהבו הנאצים התערבותם של אחרים בגילוי הבונקרים ובביצוע פסקי דין מות. בפעולות אלה היו אך ורק הם האדונים. שני האיכרים היו בטוחים שאנטושו רץ להסגיר אותם, לכן הסתלקו.

אחרי גילוי הבונקר, כמובן שלא יכולנו לשהות בו יותר. כשיצאנו מהבור נראינו כשלדים, כיצורים מארץ הרפאים. ערומים למחצה, בברכים כושלות יצאנו בחשכת הלילה מבלי לדעת לאן. קשה לתת ביטוי להרגשות של אנשים, הרואים עולם רחב ידיים ועבורם אין אפילו שעל אדמה. יצאנו מחוץ לעיר. בעלי ז״ל היה החזק. בעזרתו המשכנו את דרכנו. בחילופין נשא בעלי את הכושלים על כתפיו. לאט הגענו לחצר של איכר שהיה פעם ידידנו. בעלי דפק בדלתו וכשיצא האיכר וראה אותנו, הצטלב. כי נפל עליו פחד מות וזה לא לחינם. נוכחותנו היוותה סכנה עבורו. בכל זאת התעוררו בו כנראה רחמים. יומיים התעכבנו אצלו במקום־סתר. בינתיים נפוצה השמועה שנרצחנו. החלטנו לחזור לאנטושו. כשהגענו בחשכת הלילה לאנטושו, קפץ משמחה, כי גם לאוזניו הגיע השמועה שאיננו כבר בחיים. אנטושו החביא אותנו ארעית בדיר החזירים של אחיו. בלילות חפר בונקר חדש כדוגמת הבונקר הראשון במקום אחר בחצרו. הפעם נזהר לא לשתף שכנים בהגשת עזרה.

ירדנו שוב לבונקר. הפעם היינו פחות אנשים. שלמה ליבלינג ואשתו ניסו את מזלם בעזרת ניירות מזויפים לצאת מפולין. הם לא הצליחו ושילמו בחייהם.

המשכנו את חיינו העלובים בבונקר. באחד הלילות, כשאנטושו כרגיל הוריד לנו את הדלי עם האוכל, סיפר לנו שבסביבה נראתה פייגעלה שטוק. מאימת הנאצים החליטו השכנים להסגירה לאנשי הגסטאפו. ביקשתיו להוריד אותה אלינו. הוא התנגד מחשש

מפני השכנים ולא רצה לסכן אותנו בפעם נוספת. (כמו כן הדאיג אותו ענין התזונה), אני לא הרפיתי ממנו עד שהסכים, נדברתי אתו להחביא אותה ביום בעליית הגג תחת קש ובלילה להוריד אותה לבונקר. כשאנטושו פתח את פתח הבונקר ופייגאלע ראתה את בעלי המזוקן ואת הבור החשוך הרימה קולה בצעקה גדולה. ביקשתיו להחזיר אותה לעליית הגג ועם הנץ השחר להביא אותה. הפעם יצאתי אני, היא הכירה אותי וירדה לבונקר. מאז היתה אתנו עד שנת 1946. סיפקנו לה הכל, דאגנו לה כמו לילדינו.

החזית התקרבה. בציפיה ובחרדה עקבנו אחרי כל ידיעה ששמענו מפי אנטושו. עמדו להפציץ את העיר, ניתן צו לכל התושבים לפנות את העיר, אנטושו בא להגיד לנו שהוא נאלץ להצטרף לשורות הבורחים. בלב קשה עזב אותנו.

שבועיים היינו עזובים. ממש מנותקים מהעולם. הרעב, הצמא והריח הרע בבונקר הציקו לנו מאוד. הגענו למצב של התעלפויות. (את שפתינו הרטבנו בשתן ואפילו שתינו אותו). אחד מילדי היה כבר על סף המות, ורק כשפתחנו את פתח הבונקר, התאושש במקצת. בשבוע השני הפסקנו להרגיש רעב וצמא, לא ידענו מהנעשה מסביבנו. על שטח הבונקר ובסביבה חנו צבאות ס. ס. שמענו את שיחותיהם בחלופי המשמרות.

והנה הגיע הרגע הגדול. אחרי שבועיים שמענו פתאום רישרוש על יד פתח הבונקר. נבהלנו, כי חשבנו שגילו אותנו. אבל לפתע שמענו את קולו של אנטושו. אתם עדיין חיים ? דעו שניצלתם. היתה זו הבשורה הגדולה שנתבשרנו. יצאנו מהבונקר, התנפלנו לרגלי אנטושו ונשקנו כל אבריו. לא היו מלים בפינו כדי להביע את הערכתנו למושיענו.

ביום הראשון של השחרור החזקנו עוד מעמד מהתרגשות, למחרת בא כוח עמידתנו לקצו. לא יכולנו להניע את רגלינו שבהן לא השתמשנו כל הזמן. לא היינו יצורי אנוש אלא שברי כלים, ממש על סף המות. חדשים אחדים לא מסוגלים היינו ללכת. ילדי היו מיואשים ולא שמחו שניצלו. אך אט־אט שופר מצבנו הבריאותי. שלמים לא יצאנו — כל אחד מהניצולים נפגע בגוף ובנפש לתמיד.

★

מזבורוב היהודית, העיר הפורחת בעבר, נשארו רק חרבות וקברי אחים. שמחת הפגישה בין קומץ ניצולי השואה היתה גדולה, אך מהולה בכאב וביגון לזכר הנעדרים, אלה אשר ניספו באכזריות ולא זכו לראות את מפלת צוררנו הגדול ביותר, אשר עלה באכזריותו על כל שונאי ישראל, בכל הדורות.

ציפינו לרגע, בו נוכל לעמוד על רגלינו, כדי לעזוב את עיירתנו, רווית דם קדושינו. עברנו לקראקוב. בעלי ז״ל פרנס את כולנו ולא היה הבדל בין ילדינו ובין שתי הבנות. כעבור חצי שנה בערך הועברה פייגאלע שטוק לקבוצת נוער, ניצולי השואה, אותם העלו לארץ ישראל. אוה המשיכה להיות אתנו עוד פרק זמן עד נסיעתה לאורוגואי.

אנחנו נסענו לארצות הברית, אל אחותי, אשר עשתה את כל המאמצים להתאחד אתנו.

את אנטושו האציל שסיכן את חייו כדי להציל אותנו, לא שכחנו. כל השנים אני בקשר מכתבים אתו. המכתבים שאני מקבלת מאנטושו הם מלאי אהבה ותודה בעד התמיכה שאני שולחת לו. ייזכר אנטושו בין חסידי אומות העולם. את הדמות המסכנה בה שוכנת נשמה גדולה, לא נשכח לעולם.

צפורה שינדלהיים — (מבית שטוק)

במחבוא מפני המוות

שמי שינדלהיים צפורה מבית שטוק. נולדתי ב־1 בינואר 1932 לאבי קראו משה ולאמי אלה. הייתי בת יחידה.

זכור לי, כשהגרמנים נכנסו אלינו, קראו לגברים לעבודה. אבא שלי ברח. הרגיש כנראה שזה לא לעבודה. אחרי כמה שעות נשמעו יריות. ירו באנשים שנלקחו לעבודה. בערב חזר אבא הביתה. הייתי אז רק בת 9. אחרי כמה ימים ערכו הגרמנים „אקציה". אמא ואני היינו בבית והתחבאנו במקום שבו החזיקו תפוחי אדמה. הסתרנו את המקום

YAD VASHEM
MARTYRS' AND HEROES' REMEMBRANCE AUTHORITY
JERUSALEM

יד ושם
רשות־הזיכרון לשואה ולגבורה
ירושלים

ירושלים, ג' בתשרי תשל"ה
19 בספטמבר 1974

לכבוד
גב' צפורה שינדלהיים
רחוב הגפן 45א'
__ח י פ ה__

גברת נכבדה,

הנדון: __אנטוס סוכינסקי - פולין__

הנני שמחה להביא לידיעתך, שהוועדה לציון חסידי אומות העולם החליטה, בישיבתה מיום 10.9.74 להעניק לנ"ל - אות הוקרה הגבוה ביותר, מדליה עם זכות לנטיעת עץ. כמו כן המליצה הוועדה לפנות אל הקונגרס היהודי העולמי בדבר מתן עזרה חומרית.

הציון יועבר למציל באמצעות השגרירות שלנו, רק עם חידוש היחסים הדיפלומטיים.

בכבוד רב
ובברכת גמר חתימה טובה

דוניה רוזן
מנהלת מדור לחסידי אומות העולם

ירושלים, הר הזיכרון, ת.ד. 84, מברקים: יד ושם, טל. 531202 JERUSALEM, HAR HAZIKARON, P.O.B. 84 CABLES: YAD VASHEM, TEL. 531202

בשולחן ופתחנו חלונות ודלתות, כדי שיחשבו שברחנו. שמענו את צעדי הגרמנים, הם באו, חפשו וקיללו. נשארנו במקום עד שהם הסתלקו.

אחרי חדשים אחדים הקימו גיטו ברחוב אחד. עברנו כל המשפחה הסבתא והדודים, לגיטו — ושם היינו. אחרי תקופה מסויימת הלכנו אבי ואני למחנה עבודה ואמא נשארה בגיטו. עבדתי שם על הכביש. אחרי שבועות אחדים נודע לאבא שהרגו את אמא בשעת ה„אקציה". כשנודע במחנה שעושים „יודנריין" (חיסול היהודים) לקח אותי סבי לגיטו. שם היה מחבוא ובתוכו עוד אנשים. סבא רצה להסתיר עוד כמה דברים לפני שייכנס בעצמו למחבוא, אך כבר לא הספיק. בראותו את הגרמנים ברח והם ירו אחריו והרגו אותו. המחבוא היה באותו הבית בו גרנו. בבוא הערב יצאנו מהמחבוא. אחדים הלכו ליער. אני הלכתי למכר שלנו, קאתולי בשם אנטוש סוכינסקי. הייתי במחבוא אצלו במשך שנה יחד עם משפחת צייגר (בני משפחה זאת נצלו כולם והם עכשיו בארצות הברית). היתה שם גם אווה סגל. המצב היה מאוד קשה. לא יכולנו לעמוד, רק לשבת. האוכל היה דל. אנטוש היה עני ולא היה לו מה לתת לנו לאכול.

כשבא יום השחרור, הודיע לנו אנטוש שאנחנו חפשים. הייתי מאד רזה בצאתנו מהמחבוא ולא יכולתי להסתכל באור. תקופה מסויימת הייתי עם משפחת צייגר ואח"כ נסעתי לבית הילדים בקראקוב.

מקראקוב עברנו לזאקופנה, למוסד בניהולה של הסופרת לנה קיכלר, ושם כבר היה אחרת. היא חינכה אותנו וטיפלה בנו יפה. היו שם ילדים יותר קטנים ממני, אני הייתי בין המבוגרות. אמרו שנעלה לישראל וניסע לקיבוץ.

הייתי באינדרסדורף ושם למדתי. הרופא החליט שאני חלשה מאד ושלחו אותי לבאטוורסהופן, זה סנטוריום להבראה ולטיפול. הייתי שם חדשים אחדים, הבראתי וחזרתי לאינדרסדורף. אז אספו קבוצת חברים ואמרו שנעלה לארץ. נסעתי ב„אקסודוס" — היא האוניה „יציאת אירופה". התנאים שם היו קשים מאד, כי היו בה הרבה אנשים. היינו כבר ע"י נמל חיפה והחזירו אותנו להמבורג. התאכזבנו מאד ולחמנו ממש, אבל זה לא עזר לנו. במסע „אקסודוס" היו גם מקרי מוות.

בשנת 1948 הגענו ארצה ולקחו אותנו לקיבוץ בית השיטה. שם היינו במסגרת עליית הנוער. עבדנו חצי יום ולמדנו. התנאים היו טובים מאד, הרגשנו כמו בבית — חפשיים.

מאז שנת 1948 אני נמצאת בארץ. נשאתי לאיש ואני אם לשלושה — אם אחת מרבבות המשפחות בישראל, המנהלות חיים רגילים ומאושרים, אך בלב פנימה ערים הזכרונות הבלתי נשכחים...

מיכאל יונג, ניו־יורק

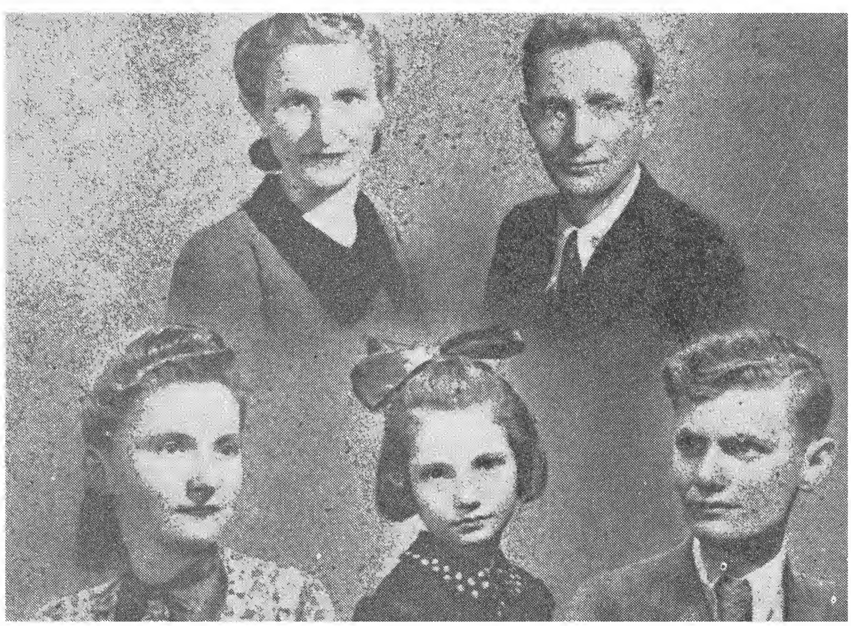
במאבק על החיים

הייתי בן 16 כשהרוסים פלשו לזבורוב. עברנו לגור ללבוב. כעבור תקופה קצרה פלשו הנאצים ללבוב, ומדירה מרווחת ונוחה עברנו לגור בשכונת היהודים ואח"כ לגיטו. עבדנו כולנו מלבד אחותי הקטנה. רדיפת היהודים החלו והאקציות התכופות ניבאו רעות והמחישו לנו, כי אכן אבודים אנו. מי שהיה עדיין בחיים חיפש דרך להמלט מצפורני הנאצים.

אבי ז״ל התקשר עם שופט פולני שעבד במחתרת וידוע היה כאוהד יהודים. השופט הסכים לתת חסות לאמי ולאחותי הקטנה. כתמורה הוענקה לו מנה גדושה. כדאי לציין שחלק ניכר מהסכום הקדיש השופט לפרטיזנים. אבי ז״ל, אני ואחותי המשכנו בינתיים לעבוד. באותם הימים הקודרים, באין מנוס מהמוות, תכננו האנשים כל מיני תוכניות־מפלט והגיעו למסקנה שפרוד המשפחות עשוי להעניק סיכויים יותר גדולים להצלה. במיוחד נחשבו למאושרים אותם המעטים שהצליחו בניירות מזויפים לנוס מפולין. מקרים כאלה היו אמנם נדירים מאד. אבי ז״ל השתדל לראותני מרוחק מלבוב, מחוץ לגבולות פולין בתקוה שאשאר בחיים. הדבר יצא לפועל הודות לבני דודי, משה יונג, שהיו לו קשרים עם הפרטיזנים. הפרטיזנים סיפקו לו בגדי צבא גרמני וגם תעודות. כתמורה נמסרו להם תעודות יציאה מזויפות עשויות ביד אמן, וכך העבירו אנשים מלבוב לאוקראינה.

בני דודי לבושים היו בבגדי צבא גרמני ומראה פניהם הלא יהודי ועוז רוחם עמד להם בעת צרה. מזמן לזמן היו נעלמים להסדיר עניינים עם הפרטיזנים. בשובם ללבוב היו מתחמקים מעיני הרואים מחשש פן יכירו אותם הנערים האוקראינים והפולנים בעברם ברחובותיה של לבוב. בני דודי סדרו עבורי תעודת יציאה לדניפרו־פטרובסק וגם עבור אביהם. דודי ז״ל האריך את שהותו בלבוב.

בלב קשה ובמועקה נפרדתי ממשפחתי, לא ידעתי שלא אראה אותם שוב. יצאתי לדרך. הדרכים בימים ההם היו בחזקת סכנה ומכשולים רבים ארבו לי. מראי הארי היה בעזרתי, עלי לציין שהמראה הארי היה אופייני לכל משפחתי. אחרי תלאות רבות בגוף ובנפש הגעתי לדניפרופטרובסק.

מנדל יונג ומשפחתו — מענדל יונג און פאמיליע

בינתיים הוחמרו בלבוב הפעולות הזדוניות של הנאצים. נתגלה הבונקר בו היו אמי ואחותי הקטנה. הבונקרים בלבוב היו שונים מהבונקרים בעיירות בהם האנשים היו ממש קבורים באדמה. בבונקר בלבוב יכול היה אדם בזמן ההפוגה מהאקציות לצאת לכמה דקות לשאוף אויר צח, ולפעמים להתראות עם בני משפחה. תנאי קודם היה שהאדם צויד בתעודה על שם נוצרי ונראה היה כנוצרי. כל זה נעשה בסודיות מוחלטת. אחותי הגדולה היתה מזמן לזמן מתראה עם אמי ואחותי הקטנה ששהו בבונקר, עד שנפלה בפח. פעם בלכתה לבית השופט עקב אחריה אוקראיני. הפעם לא עזר לה מראה פניה הארי. האוקראיני הבחין בפחדה והלך בעקבותיה. זה הגביר את מבוכתה. חדורת אימת מות, במקום להוליך אותו שולל, נכנסה ישר לבית בו גר השופט. האוקראיני הזעיק מיד את אנשי הגסטאפו, ואלה גילו את הבונקר ובחיפוש שערכו בבית השופט מצאו כרוזי פרטיזנים. השופט ואשתו הוצאו מיד להורג, אחיותי נחטפו והועמסו לתוך קרון והועברו לאחד המקומות בו קיפחו חייהם הצעירים בצורה האכזרית ביותר. תוך המהומה שקמה בשעת גילוי הבונקר הצליחה אמי ז״ל להמלט. זמן ממושך הסתובבה ברחובות בחיפוש אחרי בנותיה. אף אחד לא חשד בה כי היא יהודיה. זה סופר לי על ידי זוג צעירים פולניים שהיו ידידינו, על קורותיה של אמי איך ומתי הושמדה, אין לי שום פרטים.

האסון זיעזע את אבי ז״ל והביאו עד סף התמוטטות. דודי ז״ל, משה יונג, נתן לו את תעודת היציאה המיועדת לו והפציר בו לנסוע מיד לדניפרופטרובסק. פגישתנו היתה מקרית ועגומה מאוד. נדהמתי מהידיעה המחרידה על אבדן אמי ואחיותי. נזדעזעתי ממראה אבי, אשר הזדקן תוך זמן קצר. פניו היו נפולים וכחושים והיה חולה. הבאתי אותו מיד לבית החולים. התיחסו אליו יפה משום שנחשב לנוצרי. ימים אחדים לחם אבי עם המות, אבל גופו נחלש מתלאות וסבל. הוא מת בזרועותי.

קשה לתת ביטוי לסבלו של נער 17, שאיבד את משפחתו בנסיבות כה טרגיות ונשאר בודד בעולם עוין, וסביבו הרס והשמדה. זמן ממושך אחרי צאתי את לבוב צלצלו באוזני אנקת המעונים ותרועות המרצחים. לא רציתי לחיות וקנאתי במתים. הדבר היחידי שעודד אותי היה הקשר עם דודי ומשפחתו. בני דודי המשיכו להתעניין בי. לבקר אותי באופן אישי לא היה באפשרותם, משום שבימים ההם בדניפרופטרובסק היתה אנדרלמוסיה. ערב רב של אנשים מסוגים שונים הגיעו לשם מלבוב. מחשש פן יכירו אותי שלחו אלי פרטיזן ובידו תעודות יציאה צבאיות. הפרטיזן העביר אותי לאודיסה. כאן הצטרף אלי בנו כץ (עתה בישראל). מצויידים בתעודות הנזכרות עזבנו את אודיסה לעבר בוקרשט. אחרי שהייה ממושכת בבוקרשט עלינו ארצה מטעם הסוכנות היהודית.

בן דודי, אריה הבכור, גר עתה בתל־אביב. אחיו, מיכאל ז״ל, יפה תואר היה, מחונן באומץ לב נדיר וביזמה בלתי רגילה. הוא סיכן את חייו והציל אנשים. במיוחד הצטיין בהוצאת תעודות מזויפות, באלה היה אפשר לצאת מלבוב לאוקראינה, בזמנו זה היה דבר בלתי רגיל. אריה ומיכאל הצליחו בסכנת נפשות להעביר את משפחתם מלבוב לבוקרשט. מיכאל החליט לחזור לפולין. הוריו התחננו, כי יפסיק את פעולותיו המסוכנות. ציערה אותו עגמת הנפש שגרם להוריו, אך דעתו היתה נחושה. הוא נפרד רק מאחיו הקטן, עזב את בוקרשט בתקוה שהמזל יאיר לו פנים. יצא ולא חזר עוד. על אדמת פולין רווית דם קדושינו מסר את חייו על קידוש השם והעם.

חולה (הלנה) ברוידה (לבית צפורה)

זכרונות מתקופת האימים

ימים אחדים אחרי פלישת הצבא הנאצי לפולין, וערב כניסת הצבא הרוסי לעירנו, נתנסינו בפוגרום, שבוצע ע״י הרוצחים האוקראינים. בסביבת העיר נרצחו כמה יהודים ולאחר מכן נשרפו.

הילולת הדמים אצל הלאומנים האוקראינים היתה גדולה מאוד. הם היו בטוחים שגרמניה תקים להם מדינה. אני נזכרת כיצד בתו של סטויקביץ, שהיתה פעילה בתנועת השחרור האוקראינית, צעדה ברחובות העיר והכריזה בהתלהבות: לחיי אוקראינה החפשית הלאומית! מוות לז׳ידו־קומונה.

השאיפה לחופש לאומי היתה איפוא חלק בלתי נפרד אצל האוקראינים מהרצון לרצוח יהודים. ואמנם באותם הימים הגיעה לפנחס פפר הידיעה, כי בכפרי הסביבה: קוניוחה, קראסנה, פלאווצ׳ה ועוד, מתארגנים האיכרים לפרוע פרעות ביהודי זבורוב. הוא מיהר אלינו וסיפר לנו על תכנית ההתארגנות, כדי לעמוד על נפשנו. יחד עם עוד כמה משפחות בשכונתנו החלטנו להתכונן לקראתם ולהתגונן. פרט למרדכי פרידמן, שנמצא ברשותו אקדח ולפפר, שהיה לו פגיון, לא היה לנו נשק מלבד מטילי ברזל וכדומה. בכל זאת רצינו לעמוד על נפשנו ולא להקל על הרוצחים.

ביתנו, שהיה קצת מרוחק מהמרכז, מוקף גדר ומוסתר מאחורי עצים, נראה לנו כמתאים ביותר כדי להתבצר בתוכו. הנשים, הילדים, הזקנים והחולים שוכנו בתוך הבית, כשהם ערוכים ללינת־לילה על הרצפה, בעוד שהצעירים יצאו לשמירה, כשהם מסתתרים בין העצים.

באותו לילה, לפני עלות השחר, התחילו לזרום העירה מחנות של אוקראינים, מי ברגל ומי ברכב, נושאי שקים לשים בהם את הביזה. למראה עם רב כזה הצמא לדמנו, גדלה חרדתנו עד מאוד, ואז עלה במוחו של מישהו הרעיון המוצלח לפתוח באזעקת־שווא, כאילו עומדים להפציץ את העיר. האזעקה הטילה פחד על חלק גדול מהשודדים, שברחו מן העיר בבהלה.

עם אור הבוקר הופיעה בעיר פלוגת־סיור סובייטית, מורכבת מטאנק וצוותו. קשה לתאר את גודל שמחתנו למראה הסובייטים. מפקד הטאנק, בדרגת רב־סרן, היה במקרה יהודי, ובשמעו על מה שעבר עלינו הלילה, הרגיענו באמרו שהצבא הרוסי מתקרב לעירנו. ואמנם תוך זמן קצר התחילו להגיע חילות הצבא האדום.

עם כניסתם לעיר, נתארגן ועד מהפכני שהיה מורכב מיהודים, אוקראינים ופולנים. חברי הוועד צוידו בנשק כדי לשמור על הסדר בעיר.

השלטון הסובייטי בעיר באותה תקופה הנחיל לנו אמנם אכזבות גדולות, אבל ידענו להעריך את העיקר שעשה למעננו — מתן זכותנו לחיות, להנות מקרני השמש, לנשום אוויר חפשי ולהיות ככל אדם.

הטבח הראשון של הנאצים

ביולי 1941 כבשו הנאצים, אחרי קרב־דמים קצר, את זבורוב. היה זה ביום ג׳ בשבוע. את התאריך אינני זוכרת. הם נתקבלו בשמחה גדולה ע״י האוכלוסיה הארית. האוקראינים, ובראשם הד״ר בויקו, הכומר ואחרים, התהלכו בפנים קורנות. הם הביטו

עלינו בבוז ובלעג ואמרו ששעתנו הגיעה: „עתה נסלק אתכם את החשבון, קומוניסטים ארורים״.

ביום ו׳ בבוקר, כ־4 ימים אחרי כניסת הנאצים לעיר, התחילו הנאצים להוציא את הגברים היהודים ל„עבודה״. ליד מחסן העצים של אדלר נחפרו בורות גדולים ולשם הובלו למוות אחינו האומללים. היתה זאת „האקציה״ הראשונה, או בלשונם: „היום הראשון של טיהור העיר מיהודים״.

אין בכוחי לתאר את המראה. אין איש היכול לתאר לעצמו מה שהתרחש שם. אין המוח האנושי יכול להשיג זאת. לי עצמי נראה הדבר כסיוט מחריד. בטבח זה נרצחו ועונו גברים בלבד והוא נמשך כל היום משעות הבוקר ועד 8 בערב.

עם שוך הטבח חשבנו שבזה תמה סאת היסורים של יהודי זבורוב, אך היתה זאת תקוות־שוא. הרוצחים מצאו עילה חדשה להתנכל לנו, כפי שיסופר להלן.

נקמת האוקראינים

בתו של הקצב קורצרוק שהיתה שוטרת בתקופת הכיבוש הסובייטי, נתפסה באותו יום ו׳ בבוקר, כשנאספו הגברים ומיד נאסרה. בעת החקירה היא מסרה, כי בגן בית־המשפט קבור מהפכן אוקראיני. האמת היתה שהוא נורה ע״י הנ.ק.וו.ד., אבל הופצה העלילה שיהודים השתתפו ברציחתו.

מיד פנתה משלחת של אוקראינים בראשותו של ד״ר בויקו אל מפקד הס.ס. ודרשה את רציחתם של 150 יהודים כגמול על רצח חבריהם.

מפקד הס.ס. נתן להם את מבוקשם ולמחרת היום, בשבת, נמשך הטבח של גברים יהודים, הם נקברו, כשחלק מהם הרוגים למחצה, בבור, שנתהווה ע״י פצצה, בחצר בית המשפט. הרוצח האכזרי בשם רודי, שהיה בזמנו מפקח בית הספר עמד ליד הבור ומנה את הקרבנות, כדי שהמכסה תהיה מלאה. כל אחד מהקדושים נאלץ לנשק לפני מותו את גוויית האוקראיני שהוצאה מקברה, ואח״כ נדחף באכזריות לתוך הבור. מדי פעם בפעם השליכו הרוצחים רימוני יד לתוך הבור בו שכבו הקדושים, אך רבים מהם היו עוד בחיים כשהבור כוסה. אחד מהאחים התאומים פפר, יצא בלילה מתוך הבור ועמו עוד אחדים שאיני יכולה להזכר בשמותיהם.

ביום א׳ קיבלנו פקודה להתאסף ליד בית־הכנסת. היינו מלאי חרדה. וצפינו לגרוע ביותר. בבית נפרדנו איש מרעהו, בהיותנו בטוחים כי בא קצנו.

הפעם היתה חרדתנו חרדת־שווא. אנשי ס.ס. ציוו לנשים לשוב הביתה ואת הגברים שלחו לעבודה. עלינו, הנשים נפל פחד איום; זכרנו כי גם באקציה של יום ו׳ אמרו הרוצחים שהם מוציאים את הגברים לעבודה, בעוד שלמעשה הובילו אותם למות. אנכי ועוד מספר בחורות אמיצות, ליווינו מרחוק את הגברים, כדי לראות מה יפול בגורלם. נוכחנו לדעת כי הפעם נלקחו באמת לעבודה בסלילת הכביש ליד ברוניסלאבובקה.

מספר ימים לאחר מכן הוקם ה„יודנראט״, שתפקידו היה למלא את פקודות הרוצחים הנאצים. ה„יודנראט״ אירגן מיד עם הקמתו, משטרה יהודית, שנאלצה לקחת חלק באקציות האיומות ביותר.

האקציה בלז׳ץ

בלילה כיתרו נאצים והאוקראינים, ועמם שוטרים יהודים את זבורוב. אנשים חצי־ערומים הוצאו מבתיהם למחסן העצים של אדלר. שם הוטענו הנאספים על משאיות, הובלו לתחנת־הרכבת והוכנסו לקרונות שחיכו להם.

את תמונות הזוועה שראו עיני, אין לתאר. רבים נורו למוות בנסותם לברוח. היה זה מוות־של־חסד לגבי דידם.

לפי סיפורו של מנהל התחנה, פולני ידיד היהודים, נדחסו האנשים לתוך הקרונות עד אפס מקום. זעקות האומללים נשמעו עד השעה המאוחרת בלילה. הזעקות נשתתקו כאשר החלשים שבין הכלואים נחנקו למוות והחזקים התעלפו מחוסר אוויר בקרונות שהיו סגורים הרמטית, ומכוסי סיד.

הוצאת האנשים לבלז׳ץ הכתה אותנו מכה ניצחת. היאוש השתלט על העיר. החיים החברתיים נשתתקו לחלוטין. מעיני כל נשקף המוות וכולם דיברו בלחש. מזמן לזמן היינו מתאספים אצל לוי רמר או אצל שמואל שניידר ושם שוחחנו על ארץ־ישראל, אבל חשנו שלעולם לא נזכה להגיע לארץ־חלומותינו.

הקמת הגיטו והאקציה השלישית

תוך זמן קצר הוקם הגיטו. נאלצנו לצאת מבתינו להתרכז בשני רחובות ליד הנהר סטריפה. בהמשך הזמן נצטוו יהודי זלוצ׳יה, פומוז׳אני, יז׳רנה ויהודים שגרו בכפרי הסביבה לעזוב את מקומות מגוריהם ולעבור לגיטו הראשי בזבורוב. הצפיפות שנוצרה ע״י כך, יחד עם הרעב והמצוקה, גרמו למגפת הטיפוס שעלתה בעשרות קרבנות ליום. המשטרה היהודית היתה מבקרת יום־יום בגיטו ומוציאה את המתים בעגלה וקוברת אותם בקבר משותף.

בזבורוב הוקמו 2 מחנות — מחנה עבודת כפיה ומחנה־חפשי, אך למעשה לא היה הבדל ביניהם. בשנת 1942 הגיעה אלינו השמועה, כי יהודי המחנות חופרים בורות גדולים בחורשה המרוחקת מהעיר. לדברי הנאצים מיועדים הבורות לאכסון טאנקים של דלק, כדי להסתירם מפני התקפות־אוויר, אבל אנחנו ידענו שהם מיועדים בשבילנו היהודים, וכל רגע חרדנו מפני „אקציה״ חדשה.

בחודש מרץ הגיענו האסון. לזבורוב הגיעה יחידת ס.ס. מיוחדת ובלווית המשטרה האוקראינית והיהודית פרצו לגיטו והוציאו מהבתים את הקרבנות החפים מפשע כדי להובילם למוות. הם רוכזו בככר השוק ומשעות הבוקר עד 3 אחה״צ נאלצו לכרוע בשלג, עד שנצטוו להסתדר בשורות בנות 4 איש וכך הוצעדו אל הבורות שהוכנו מראש.

אני הצלחתי להסתתר בבית החולים הארי, בו עבדתי וראיתי דרך הסדק שבעליית הגג שבבית־החולים (שנמצא בבנין ביה״ס — נרודנה שקולה) את התהלוכה של קדושינו, ושמעתי את קריאותיהם, אשר מהדהדות עד היום באזני.

„שמע ישראל״, „הצילנו אלקים״ — היו הקריאות הבלתי פוסקות, אבל גברו עליהם קולות השדים הנאציים: „גראדע אונד לאנגזאם פארווערטס״. (ישר ולאט קדימה).

כשהגיעו הצועדים אל הבורות כבר חיכו רוצחי ס.ס. בקבוצות בני 20 עד 25 איש. היהודים נצטוו לעלות על הקרשים שהיו מונחים על פני הבורות. קודם־כל נצטוו כולם להתפשט ואח״כ בעלותם על הקרשים, נפגעו בכדורי מכונות־היריה שבידי הס.ס. כולם נפלו לתוך הבורות. אבל לא לכולם היה המזל להיירות למוות. היו כאלה שרק נפצעו ובעודם חיים, נפלו לתוך הבור. כך נמשכה מלאכת הרצח, קבוצה אחרי קבוצה, בעוד שהנאצים השתעשעו באומללים שחיכו לתורם וציוו עליהם לעשות תרגילי סדר והמטירו על ראשיהם ועל פניהם מכות־רצח. רבים מהקרבנות לא יכלו לשאת עוד את יסורי־התופת ואת המכות. ואז התפרצו אל הבור כדי שהכדור ישים קץ ליסוריהם.

„האקציה״ נסתיימה לפנות ערב והרוצחים חזרו העירה במצעד צבאי ובשירה.

השמדת הילדים וחיסול המחנות

שטח הגיטו הוקטן, אבל הנותרים לא שהו בו זמן רב. היהודים היחידים שנותרו בינתיים בחיים היו במחנות.

מזעזעת ואכזרית היתה השמדת הילדים. רבים מהילדים הצליחו לברוח בעת עריכת האקציות ולהסתתר, אך הגויים תפסום והסגירום למשטרה הנאצית, אשר, ירתה בהם ללא רחמים.

לבסוף הגיע גם תורם של יהודי המחנות. היה זה ביום ו׳. הנאצים השתערו על היהודים, הטעינום על מכוניות משא והובילו אותם לבורות. אחדים הצליחו לקפוץ מהמכונית ולברוח ליערות, אך מספר הניצולים היה קטן ביותר. רוב הבורחים נתפסו והושמדו.

רק קומץ קטן מבני עירנו נשאר בחיים. וכל אחד עבר שבעה מדורי גהינום, עד שזכינו להשתחרר ולזכות בחיי חופש.

אחרי השיחרור, חזר כל אחד מאתנו לזבורוב. הבורות קידמו את פנינו בשתיקה. את הרגשת הכאב שלנו אין לתאר. כל פינה הזכירו לנו את יקירינו, שנקרעו מאתנו באופן כה איום.

לבסוף עלי לציין שנשארתי בחיים תודות לכומר הפולני של זבורוב ולמורה הפולניה קורצ׳ובסקי, שעשו מעל ליכולתם כדי לעזור לי להציל את חיי ולהמלט.

גן הילדים העברי — דער העברעאישער קינדער־גארטן 1938.

לייב קרוניש ז"ל (ארה"ב)

זכרונות מימי האימים

לייב קרוניש ז"ל היה היחידי מבין העסקנים הציבוריים בעירנו, שנותר בחיים אחרי התופת הנאצי. במשך שנים שימש כיו"ר "המזרחי" בעירנו והיה חבר מועצת הקהילה היהודית וחבר הנהלת "גמילות חסדים" וכן הקדיש הרבה מזמנו לפעילות למען קרן קיימת וקרן יסוד.
בתום המלחמה הגיע לארה"ב ושם נפטר בשנת 1973.
העורך

ביום ששי, ב־1 בספטמבר 1939, פתחו הגרמנים במלחמתם נגד פולין, וכבר באותו יום הפציצו את זבורוב. במלינובצה על יד תחנת הרכבת נפלו קרבנות. ביניהם היתה בתו של משה בוכולד. כולנו היינו משוכנעים שבמקרה הגרוע יעברו חדשים אחדים עד שהגרמנים יגיעו לעיירה. ימים ולילות ישבנו במרתפים ששימשו כמקלטים ובמיוחד במרתף ביתי, שנראה לנו כמבטיח הגנה.

הצבא הפולני הובס חיש מהר והגרמנים הלכו וקרבו לאיזור שלנו. לפתע שמענו הודעה ברדיו כי לפי הסכם בין היטלר וממשלת בריה"מ ייכנסו הסובייטים לשטחי גליציה המזרחית. כבר באותו יום 17.9.39 נכנס הצבא האדום והטנקים שלו לעירנו.

בחשבי אז על המצב לא היה ספק בליבי שעם כניסתם של הסובייטים אפסיד את כל רכושי, שכלל בית, שבו התגוררתי, בית על הזגרובילה, גורן גדולה, מחסנים ואסמי תבואות. אף על פי כן הייתי מרוצה והאמנתי אז שהמשטר הזה מביא אתו שוויון־זכויות לכל. בהכנס הצבא האדום לעיר, פתחו היהודים את חנויותיהם והסובייטים קנו הכל. הם שלמו בזלוטי פולני או ברובלים רוסיים, אולם חיש מהר התברר כי למטבע זה, ובמיוחד לזלוטי, אין ערך. כעבור כמה ימים הוחרמו על ידי השלטונות כל הסחורות שלא נמכרו. השלטונות הלאימו את בתיהם של כמה יהודים שנחשבו כאמידים. יחד עם הבתים הוחרמו גם הרהיטים. בין יהודים אלה הייתי אני, שמואל רוט, מאיר רוט, האחים קליינר ועוד. אולם לא היה להם די בכך. כל תושבי העיר קיבלו דרכונים מיוחדים, דבר שהבטיח להם עבודה, ואילו לגבינו, נפוצו שמועות כי צפוי לנו להישלח לסיביר.

מאימת השילוחים לא התגוררנו בבתים שלנו ואת הלילות בילינו בעליות־הגג או במרתפים שבבתי העניים. באותו זמן התוודע שמואל רוט למפקדה הרוסי של העיר והלה הסכים לתת לנו דרכונים. בדרכונים שקיבלנו היה רשום שהדרכון ניתן לפי סעיף 11 של החוקה, כלומר שנושא דרכון זה הינו קפיטאליסט לשעבר המיועד

להישלח לאיזור אחר. המענין הוא שכל זה נעשה רק כלפי היהודים ואילו לגויים לא הלאימו דבר. הואיל ובעיסוקי הקודמים היו לי קשרים עם האוקראינים שבכפרי הסביבה והכרתי אותם — סודרתי בעבודה אצל האינג׳ינר יוזף סטויקביץ, שהיה ממונה על איסוף סלק הסוכר מכל כפרי הסביבה ועל אספקתו לבית החרושת בברזוביצה. התפקיד שנמסר לי היה קניית קש מהאיכרים להכנת כיסוי מיוחד לסלק הסוכר כדי שלא ייפגע מהקור. בעבודה זו העסקתי כ־50 יהודים, במיוחד חסידים שלא רצו לעבוד בשבת. את העבודה עשו במחסנים שבביתי ובגורן שלי. תוך העבודה היו שרים שירים חסידיים. בשבת לא היו עובדים ובמקומה עבדו בימי ראשון מבלי שהשלטונות ידעו על כך.

כשנסתיים איסוף הסלק יסדנו, אני, שמואל שוובל ומשפחת קויפמן מפעל לאיסוף ברזל ישן ומתכות אחרות וכן בקבוקים (אפילו שבורים) וכל מיני דברים אחרים. הכל היה בפיקוח השלטונות. העסקנו בזה יהודים, שהיו משוטטים בכפרים ועשו עיסקי חליפים עם האיכרים. הכפריים לא רצו לקבל כסף כתמורה ולכן היה עלינו לספק להם מחטים, גפרורים ועוד מיני מצרכים שקשה היה להשיגם.

בתקופה זו הכריזה ממשלת בריה״מ על סיפוח השטחים שלנו ואף נערכו בחירות, בהן השתתפו 99% מכלל בעלי זכות הבחירה. כולם היו חייבים להשתתף בבחירות וכולנו הכנסנו לקלפי את הפתק שנתנו לנו.

הסובייטים שלטו באזורנו מ־ 17.9.39 עד 1.7.41 ב־22.6.41 פתחו הגרמנים במלחמה נגד בריה״מ וכבר ב־1.7.41 נכנסו לזבורוב.

שלוש שנים ארך הכיבוש הגרמני בעירנו, מיולי 1941 ועד יולי 1944 — שלוש שנות זוועה שאין ביכולתו של אדם לתארן. עם זאת הנני מרגיש שעלי החובה כעד ראיה לנסות לספר לפחות שמץ ממה שעיני ראו וממה שהתנסיתי בעצמי.

שלושה ימים אחרי שהגרמנים כבשו את זבורוב, ביום 4.7.41. נכנסו לביתי שני קצינים גרמנים ממוצא אוסטרי. אשתי כיבדה אותם בקפה ותקרובת וכאות תודה מסרו לה בסוד, כי עוד באותו יום יהרגו ביריות את כל הגברים היהודים בעיר. הם יעצו לנו מיד להתחבא.

הסתתרנו בעליית הגג של ביתי. היינו במקום 11 יהודים. כל אותם הימים עמדה אשתי בפתח הבית וצחצחה את המגפיים של הרוצחים הגרמניים ובתודה על כך ירקו לה בפניה. גם האוקראינים ובראשם הכומר האוקראיני עזרו להם במעשיהם.

הקרבן הראשון שנורה למוות היה איציק דימנד, בנו של גרשון־שאול דימנד. הוא נורה על אף תחנוניו לפני מותו שירחמו עליו.

את זלמן אוירבך השכיבו הגרמנים על קרש עם מסמרים ועינו אותו עד מוות.

את ד״ר ברומר אילצו הגרמנים לטאטא את השוק כשכולו זב דם מהמכות שקיבל.

את כל הקרבנות האחרים הריצו אל בור גדול שנוצר מפצצה שנפלה ליד מחסן העצים של מאיר אדלר.

אנחנו, 11 הגברים שהסתתרנו בעליית הגג בביתי, ראינו דרך הסדקים איך הגרמנים ניגשו לביתו של יוסף וולפצאן — שעמד מאחורי ביתי והוציאו משם את יוסף וולפצאן, את הירש וואלפיש, מאניס שוואב ואת אחיו וכן פליט אחד בשם דוקלר. אחד הגרמנים ירה כדור בראשו של יוסף וולפצאן ופקד על יתר ארבעת היהודים להרים את הגוויה מי ביד ומי ברגל ולשאת אותה בריצה לבור שעל יד המחסן של מאיר אדלר. הגרמנים הביאו למקום את שעיה שטולצנברג, בנו של שלמה זלמן והוא פתח בצעקות באוקראינית וטען שהוא אוקראיני. במקרה לא היו במקום אוקראינים והגרמנים הרפו ממנו ונתנו לו ללכת. הוא נספה ב„אקציה" השניה. את הבור הגדול

הזה מלאו ביהודים והגרמנים פתחו עליהם באש ממכונות יריה ומיד לאחר מכן כיסוהו במעט אדמה.

בלילה יצא מתוך הבור בנו של פנחס פפר כשהוא פצוע ברגלו. הוא נרפא מפצעיו, אך נספה באחת האקציות המאוחרות יותר.

באותו יום נורה למוות הרב בן ציון שליטא בהחזיקו בידו ספר תורה. כמו כן עינו באותו יום למוות את זאלקה וינטר, בנו של חנינא, ואף סיפרו כי ערפו את ראשו. חטאו היה שהתחפש לאשה.

האקציה הזאת ארכה יומיים. ביום השני, יום השבת 5.7, כך סיפרו הגויים, קברו את הקרבנות כמעט בעודם חיים בבור שמאחורי בית המשפט. הגרמנים אילצו אותם לחפור במו ידיהם את הבור הגדול הזה.

בין היתר נקברו בבור זה: ליאון אינהורן, אברהם־מאיר רוט, שני בניו של משה־יודל, וכן פנחס פפר ובנו בוזיא. לפני המתתם סיקלו אותם באבנים ובמלאכה זו נטלו האוקראינים חלק גדול. כך הודו האוקראינים לפנחס פפר על שבנו הגן פעם על השפה האוקראינית בהופיעו לפני שופט פולני.

מאז שהגרמנים נכנסו לזבורוב ב־1.7.41, הסתתרו היהודים מפניהם ולא יכלו לדאוג לקצת מזון ואפילו למים בשביל בני ביתם. הגרמנים התרוצצו וחיפשו בבתים וסחבו יהודים מתוכם לעבודה בכביש, זקנים וחולים בתוכם.

אז הופיע אצלנו יעקיל שוואב שהסתתר יחד עם עוד יהודים בביתו של משה זילברמן ואמר, כי באמצעות המוסדות האוקראיניים התקשר עם המפקדה הגרמנית שהודיעה שאם נספק להם יום יום פועלים, נוכל להתהלך חפשי והם אף יספקו לנו לחם במנות. התאספנו ובחרנו מבינינו מה שנקרא „יודנראט", שבראשו עמד יעקב פוקס וחבריו האחרים היו: ד"ר בונד, דוד הרמן, הירש שפירא, סוניא אוירבך, יעקיל שוואב, בנימין פלישנר, אחד בשם רובינשטיין, יהודי מקראקוב, שהיה קרובו של אורבך, (נבחר כנציג הפליטים ממערב גליציה שהיו בעירנו) וגם אני. בימים הראשונים יצאנו כולנו ללא יוצא מהכלל לעבודה בכביש. בעד עבודה זו קיבלנו תשלום קטן ולחם, אולם חשוב ביותר היה, שיכולנו להתהלך באופן חפשי. כמו כן יכולנו לקנות קצת מזון אצל האיכרים בסביבה.

כעבור זמן מה נקראנו כל חברי ה„יודנראט" למפקדה הגרמנית. את כולנו כירסמה הדאגה אם עוד נחזור משם, אבל באין ברירה הלכנו. יעקב פוקס הציג אותנו לפני המפקד הגרמני והלה הודיע לנו מיד שעלינו לספק עד ליום המחרת חצי מיליון זלוטים ולא, יוצאו כל חברי ה„יודנראט" להורג. הלכנו הביתה וקראנו לאסיפה של כל האוכלוסיה היהודית. למרות שהסכום הנדרש היה גדול מאוד, הביאו כל היהודים ללא יוצא מהכלל את כל שיכלו. הם מכרו את תכשיטיהם לאוקראינים וכל אחד הביא מרצונו החופשי את חלקו ובדיוק בזמן שנקבע מסרנו את הכסף.

עתה יכולנו קצת לנשום. היהודים קנו מזון אצל האיכרים בכסף או תמורת חפצים שונים. יסדנו מטבח ציבורי בביתו של הרב שליטא, שבראשו עמד שמואל רוט. מטבח זה הזין את העניים וכן את היהודים שעבדו ב„לאגער" על המרצ׳וקס. חלק מהמזון הזה קיבלנו מהשלטונות הגרמניים והיתר קנינו מהאיכרים בכפרים. הואיל ולי היו קשרים טובים עם האוקראינים, הייתי נוסע לכפרי הסביבה בעגלה של ה„יודנראט" יחד עם עגלון יהודי והבאתי ככל שיכולתי דברי מזון בשביל המטבח.

באותו זמן הייתי גם מקשר מטעם ה„יודנראט" עם מפקד המשטרה האוקראינית ועלי לציין כי גוי זה היה מחסידי אומות העולם. מעולם לא הציק לנו, להיפך: כשנתפס

יהודי בלי מגן דוד לבן על זרועו, או כאשר גילו יהודי מסתתר אצל משפחת איכרים, יכולתי ללא קושי, בעזרתו, לשחררו. שוטרים גרמניים היו במקרים כאלה יורים והורגים בו במקום. מפקד זה מסר לנו גם כמויות ניכרות של מזון שהוחרם אצל אוקראינים אשר עסקו בשוק שחור ליד תחנת הרכבת. אמנם יכולתי לגמול לו על ידי זה שסיפקתי לו בשביל המשטרה האוקראינית מדים שחורים. קנינו אצל היהודים את המעילים השחו־רים ויוסף פיירשטין החיט תפר להם מהם את המדים.

כמו כן הועסקתי אישית ע״י אינג׳ניר יוזף סטויקביץ בהכנת מחסנים בשביל התבואות, שהאיכרים היו חייבים לספק. לפי צו מיוחד היו האיכרים חייבים למסור אחוז מסוים מהתבואות לשלטונות הגרמניים.

פרט מעניין נוסף. אותם האוקראינים שקודם שיתפו פעולה עם הקומוניסטים, קיבלו עתה מהגרמנים את אותם התפקידים, ואילו על היהודים שעבדו עם הסובייטים הלשינו האוקראינים והם הוצאו ע״י הגרמנים ליער בפריסובצה ונורו שם. אנחנו עבדנו אז בכביש וראינו בעת שהובילום למוות. אני זוכר מספר שמות: משה׳לה דימנד, לייביק שוואב, מוטיה לייטנר הצבע, אביגדור לייטנר וכן בני רוטלהיים.

התפקידים ב„יודנראט״ חולקו כדלקמן: יעקב פוקס היה היו״ר. הוא הכיר את המפקדה הגרמנית המקומית, את המשטרה הגרמנית המקומית ואת מפקדת ה־ס.ס. בטרנופול והשיג מהם הרבה דברים חשובים בשביל האוכלוסיה היהודית וכן מזון בשביל המטבח. כמובן שהוא שילם להם בעד כל זה יפה — ביהלומים ותכשיטים אחרים. היתה לו גישה אליהם ואפילו האוקראינים ביקשו ממנו לא פעם שישתדל למענם. מדי פעם בפעם היה נוסע לטרנופול כדי לדחות „אקציה״.

סוניו אוירבך היה איש הקשר עם מפקד הלאגר בשם קראוס ועם סגנו קופיצארה. קשרים אלה היו חשובים. למשל בלאגר שבמרצ׳וקס שבו נמצאו יהודים מעטים מזבורוב ורובם באו מהעירות שבסביבה, אנחנו סיפקנו להם אוכל מהמטבח הציבורי כתוספת למנות הרעב שקיבלו. לכל הדברים האלה דאג סוניו אוירבך. הודות לטיפולו קיבלנו בשביל הלאגר כמויות ניכרות של תפוחי אדמה, דבר שהיווה עזרה רבה. הוא גם הצליח לשחרר יהודים אחדים מהלאגר. כל הטובות הללו לא קיבל כמובן חינם.

הירש שפירא ויעקיל שוואב התעסקו בבעיות העבודה. בנימין פלישנר היה הגזבר ודוד הרמן היה רושם תעודות מרשם התושבים. ד״ר בונד ורובינשטיין לא היו להם תפקידים מיוחדים. ואילו אני כפי שכבר סיפרתי לעיל, הועסקתי ע״י אינג׳ינר יוזף סטויקביץ והייתי גם איש הקשר עם מפקד המשטרה האוקראינית. אני הייתי גם המפקח על החנות של הקהילה שהיתה בביתו של משה שכטר. בה הועסקו: יוזק פפר, אשתו של משה וולפצאן ויעקב קורצרוק. עשיתי כמיטב יכולתי כדי לספק בשביל החנות חמרי מזון שונים וירקות שהיוו מיצרך חשוב מאד לאוכלוסיה היהודית.

בתחילת שנת 1942 הגיעו אלינו שמועות שבערים אחרות נערכות „אקציות״ בהן נלקחים לא רק גברים אלא גם נשים וילדים ונשלחים למקום בלתי ידוע. לא יכולנו לוודא פרטים נוספים, כי לשם כך היה עלינו לנסוע מחוץ לעיר. יעקב פוקס ניסה כל לילה להתקשר טלפונית עם ה„יודנראט״ בטרנופול כדי לברר לאן נסעו אנשי ה־ס.ס. ולאחר שסוף סוף בא עם הבשורה שאלה נמצאים בעיר אחרת נרגעו כולם והלכו לישון.

כך זה קרה גם בלילה של ה־28.8.42, כאשר מאוחר בלילה קיבל יעקב פוקס הבטחה שלא קרה דבר, הלכנו כולנו הביתה לישון. היה אז בזבורוב „פרייער לאגר״ של פועלים על המגרש שבין ביתו של השוחט חיים הירש שפירא ועד לביתו של

שמשון פולק. כל העובדים בלאגר זה היו זמנית מוגנים ולא איימה עליהם „אקציה״. לאחר ששמעו בלילה שיום המחרת מובטח, הלכו כולם לישון למשפחותיהם. אבל בבוקרו של יום המחרת ה־29.8.42, כבר בשעה 5.00 לפנות בוקר, הוקפה העיר ע״י אנשי הס.ס. הגרמנים והמשטרה האוקראינית.

לפני ה„אקציה״ הזאת סברו שהפועלים וגם עובדי השרותים שעזרו לידם יהיו מוגנים. יעקב פוקס בקשריו הטובים עם ראשי ה־ס.ס. בטארנופול, השיג אז בשביל ¾ אנשי העיר תעודות שהבטיחו הגנה מפני סכנות. כמובן שבעלי התעודות האלו לא הסתתרו.

ראיתי אז בעצמי איך הוציאו מביתו של פנחס ליכוביץ את שמואל רוט ואשתו ואת פפר ובתו סלקה ואחרי שהציגו את התעודה הנ״ל הירפו מהם. ככה זה נמשך עד שעה 10 לפנה״צ, עת שקצין ה־ס.ס. התרגז על חיילי הס.ס. שלו על שהביאו כה מעט יהודים למקום הריכוז. הם השיבו שכמעט כל אחד מהיהודים מחזיק בידו תעודה ושלפי ההוראות אסור לקחת אותם. היות ולקצין זה היתה פקודה מהממונים עליו לספק 1000—1200 יהודים, נתן מיד הוראה להביא את כולם. כאשר למרות זאת לא הצליחו לאסוף אז את המספר הנקוב, נסעו ליז׳רנה ומילאו את המכסה.

את כל האנשים האלה הביאו לתחנת הרכבת והכניסום בצפיפות לקרונות משא בלי שנתנו להם אפילו קצת מזון או טיפת מים. אנחנו לא ידענו לאן הם נשלחו ורק כעבור זמן נודע לי מפי שליח נוצרי, שהוסעו לבלז׳יץ. הרבה אנשים יכלו אז להסתתר, אילו ידעו שאין לסמוך על התעודות שקיבלו.

באותה „אקציה״ נספו בין השאר אמי אסתר קרויניש, אחי שלום מאיר, גיסתי יענטי, גיסתי שרה וקרובים אחרים.

זמן מה אחרי ה„אקציה״ הזאת, זה היה בערך בסוף 1942, פקדו הגרמנים על כל יהודי העיירות זאלוזיץ, פומוז׳אני ויז׳רנה לעבור לזבורוב. נאלצתי אז לעזוב את עבודתי אצל האינג׳ינר סטויקביץ וקיבלתי על עצמי את התפקיד לטפל בסידור מקו־מות מגורים ליהודים אלה. אין צורך להסביר שהצפיפות היתה נוראה ואפילו בכל מרתף הצטופפו כמה משפחות. בעבודה זו עזר לי המנוח מרדכי מרדר מיז׳רנה, בנו של אברהמצ׳ה מרדר מזבורוב. הוא הראה לי שבכיסו נמצאת מנת רעל שהכין לעצמו ואמר „הם לא יזכו לקחת אותי חיים״. סיפרו לי לאחר מכן כי ביום 9.4.43 בעת האקציה (אני הסתתרתי אז על הפוטורי) הוא בלע את הרעל לעיני כל האנשים שהיו אתו על ה„רינגפלץ״ (מגרש האיסוף להשמדה) ומת.

בגלל הצפיפות האיומה ששררה לאחר העברת יהודי הסביבה אלינו, מתו הרבה אנשים ממחלת הטיפוס. במיוחד קשה היה הרעב הגדול. כל אחד מכר כל מה שהיה לו ואפילו את הבגדים מעל גופו על מנת לקנות קצת מזון. לא אשכח את אותו היהודי מיז׳רנה — איתמר כץ, שבא אלי, פתח לפני את פיו והראה את שיני הזהב שלו וביקשני למצוא אדם שמוכן לקנות אותן ואז יעקור אותן מהפה כדי לקנות מזון. אותו יהודי היה ידוע ביז׳רנה כעשיר גדול ובעל טחנת קמח. לזבורוב הגיע עירום וחסר כל.

בינתיים הוסיפו להגיע ידיעות על „אקציות״ שונות בערים אחרות. אז התארגנו כ־15—20 אנשים צעירים וחפרו להם בונקר בביתו של דוד שוואב שעמד על ההר ליד הנהר. את הבונקר הזה הועידו רק לגברים ונשים צעירים ללא ילדים. הם הכינו לעצמם הרבה מזון, חפרו ליד זה גם בור מיוחד למים ואף התקינו חשמל. הם הצליחו לעבור את ה„אקציות״ ואפילו את ה„אקציה״ האחרונה שנערכה ביום 23.7.43, בעת שחיסלו את כל עובדי ה„לאגר״. אולם באביב 1944 עבר ליד המקום מלשין אוקראיני,

ששכחתי עתה את שמו, אשר היה עוסק בגילוי מקומות מחבוא של יהודים. הוא שם לב לכך שבעוד שהכל מכוסה שלג, במקום הזה השלג נמס וחשד שזה מקום מחבוא ליהודים. הוא קרא מיד למשטרה הגרמנית והם הפציצו את המקום כך שכולם נהרגו בפנים. אינני יודע בדיוק את שמות כל אלה שהיו שם, אולם ידוע לי שהיה שם הירש שפירא, זילבר שעבד כמנהל חשבונות אצל האחים קליינר בטחנת הקמח, ומוניו קרויניש — בן אחי מברימובצה. יתר השמות אינם ידועים לי וזאת מפני שעוד בתחילת 1943 ברחתי עם משפחתי לפוטורי והסתתרתי שם אצל איכר.

והרי פרשת בריחתי: תחילה הוציא האיכר את אשתי ואת שני ילדי, כשהם מחופשים בלבוש של איכרות, העלה אותם על עגלה כשעליה מחרשה, הוציאם מחוץ לעיר והסתיר אותם בגורן בתוך הקש. ימים אחדים אחרי זה לעת ערביים הורדתי מזרועי את המגן דוד ויצאתי בחשאי מהעיר לכיון פוטורי. בעברי דרך השדות היה עלי לחצות פלג מים וכשהגעתי לשם, גילה אותי אוקראיני צעיר שהביא את סוסיו למים. הוא, ככל האחרים, ידע שיהודים בורחים מסתובבים בשדות ושיש אצלם כסף ודמם מותר. הוא חצה את המים והתחיל ללכת אחרי. כשראיתי זאת פניתי לאחור והמשכתי ללכת והוא בעקבותי. כעבור דקות אחדות השיגני והכרנו מיד איש את רעהו כי אביו היה בזמנו מעבד את שדותי בתנאי שותפות. הוא פנה אלי ושאל: „זה אתה פאן קרויניש? לאן אתה הולך?" נקבתי בשם אחד הכפרים שבסביבה ואמרתי שאני הולך לכפר זה. למרות שהייתי קרוב למקום המסתור שלי. הוא עזבני לנפשי.

כאשר הגעתי לגורן בו הסתתרו אשתי וילדי — מצאתי אותה בוכיה. היא סיפרה שהאיכר אמר לה כי הוא מפחד מאד שילשינו עליו ואז יהרגו אותו ואת משפחתו. מאוחר יותר כאשר האיכר הביא לגורן קצת מזון, ניסיתי להרגיעו. אולם הוא ביקש אותנו שנסתלק ונשחרר אותו מהפחד. הייתי אז במצב נואש, אולם אמרתי לאשתי, שאנסה מחר, בטרם יאיר השחר, לפנות לאיכר אחר ששמו פדקו פוטורסקי, שגר בסביבה אחרת ואבקשו שיסתירנו. למחרת השכם בבוקר ניגשתי לאיכר זה וכאשר הגעתי אליו היה עוד חושך מסביב. נכנסתי לרפת ועליתי לעליית הגג. כאשר האיכר בא לרפת קראתי לו והוא שמח אתי מאד. מיד רץ לביתו והביא וודקה עם תקרובת. סרבתי לטעום מהכיבוד וסיפרתי לו את מטרת בואי. הוא ענה לי שאינו יכול להסתירני, כי קיימת סכנה שהגרמנים יוציאוהו להורג ביריה יחד עם כל משפחתו. לא עזרו לי שום תחנונים.

בערב חזרתי למשפחתי בלב כבד. האיכר שלי היה עדיין מבוהל ומלא פחד וביקש שנסתלק מהמקום. אבל הוא היה מכרי הטוב וגם היה חייב לי תודה בעד דברים שעזרתי לו בזמנו. הוספתי לבקשו וכמובן שגם הצעתי לו הרבה כסף עד שהסכים לחפור בור מתחת לדיר החזירים ואנחנו זחלנו לתוכו. היה שם חושך והיינו כאילו קבורים חיים. במשך כל הזמן נשפכה עלינו אדמה והמצב היה ללא נשוא. המצב הורע עוד יותר כעבור כמה ימים כאשר גיסי אורי גרבר הביא לכאן את אשתו — אחותי ואת בנם, אחרי שגירשו אותם מהבונקר בטוסטוגלובי אצל שינקבסקי, מפני ששם היה צפוף מדי.

כעת תארו לעצמכם איזו צעקה הרים האיכר שלי כשהתווספו עוד שני אנשים. אחרי מאמצים גדולים נענה לבקשותי והסכים להכניסם. הואיל ובבור זה לא היתה כל אפשרות להתקיים, בנה האיכר בעלית הגג של הרפת קיר כפול והעביר אותנו לשם. בהשוואה לבור בו היינו קודם היה כאן גן עדן ממש. כאן היתה לו לאיכר אפשרות להביא לנו כל יום מים וקצת מזון.

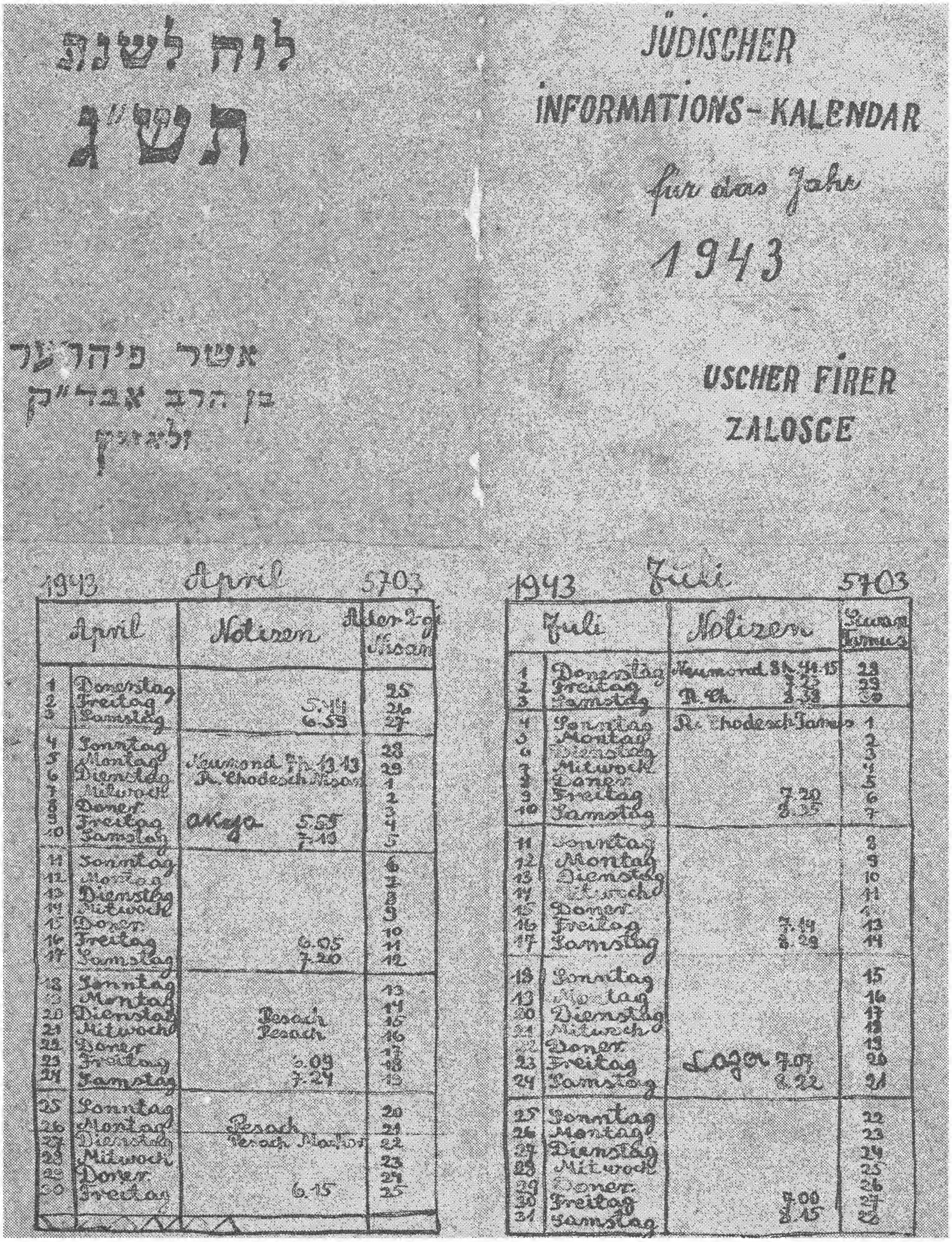

חלק מיוצאי זבורוב והסביבה המשתתפים באזכרה שנתית.

אמירת קדיש ע"י שלום שכ־
טר בטקס האזכרה לקדושי
זבורוב והסביבה.

לוח־שנה שנכתב בגיטו — קאלענדאר פון גיטו

באותו זמן אירע לנו נס. היה אז חג נוצרי, עת המאמינים חייבים להתוודות בפני הכומר. האיכר שלנו היה באותו יום אצל הכומר הפולני וסיפר לו שהוא מסתיר יהודים בביתו והכומר ענה לו: „החזק אותם ותן להם אוכל״. מאותו יום הוא נרגע ואנחנו יכולנו קצת לנשום. עלי לציין במקום זה לשבח את הכומר הפולני הזה שהיה אחד מחסידי אומות העולם. הוא עזר לא רק לי אלא גם למשפחת צייגר, לזיגמונד מרגוליס (פליט, קרוב שלי ושל ישראל יוסף השוחט שהיה דודו) וכן ליוסף צייגרזון. אולם יוסף צייגרזון נתגלה כעבור זמן ע״י האוקראינים ונורה.

לעומת הכומר הפולני היה הכומר האוקראיני שונא ישראל גדול והיה לו חלק רב בהשמדת היהודים בעת ה„אקציה״ הראשונה. יש אומרים שהוא נמצא עתה בארה״ב.

לאחר כמה שבועות שהייה בעלית הגג, הופיע יום אחד האיכר וסיפר שבכפר מתהלכות שמועות שהוא מסתיר בביתו יהודים והוא מפחד שמא יבואו לערוך אצלו חיפוש. הבנתי שמאיימת עלינו סכנה, שכולנו ניהרג ביריות. עוד באותו לילה נאלצנו לצאת לשדות והסתתרנו בקמה. בלילה היה קר וגם גשם ירד ונרטבנו עד העצמות, ואילו למחרת היום עלתה השמש וסבלנו מאוד מהחום. היתה גם סכנה שנתגלה ע״י הגויים העובדים במקום. לפנות ערב, כאשר הגיע אלינו האיכר וראה את מצבנו, הצלחנו לשכנעו לחפור לנו בור בשדה ובו נצטרך למרות התנאים הקשים להחזיק מעמד.

היינו במקום ארבעה גברים: האיכר ואחיו, אני וגיסי אורי גרבר שלאחרונה הגיע אלינו. תוך מספר שעות עבודה בליל קיץ חשוך הצלחנו לחפור בור ברוחב של 1 מטר ו־20 ס״מ, אורך 4 מטר ו־1 מטר גובה. מלמעלה כיסינו אותו בקורות ועליהן שפכנו אדמה. כולנו זחלנו פנימה לתוך הבור בלקחנו אתנו קצת כלי מטה. האיכר כיסה את הפתח בקרשים. אנחנו שכבנו בפנים צפופים כמו דגים מלוחים ולא היתה לנו טיפת אויר. ניסינו במקל לעשות פתח קטן כדי שיחדור קצת אויר פנימה. אולם החום היה ללא נשוא. בקושי החזקנו מעמד עד ללילה הבא ופחדנו שמא נחנק. כאשר הופיע האיכר בלילה, הדבר הראשון שביקשנו, היה כי יוציא מאיתנו את כלי המיטה. מדי לילה, בשעה 11—10, היה מביא לנו ככר לחם, דלי מים, בקבוק חלב, סיר תפוחי אדמה וסיר מרק. באור היום הוא לא היה מראה את עצמו כדי שאף אחד לא יראה ויחשוד. קודם כל היינו גומעים את כל המים, כי במשך היום היינו מזיעים הרבה. כל הזמן היינו בלי חולצות על גופינו ולא התרחצנו בגלל המחסור במים. שני הדברים החשובים שחסרו לנו היו אויר ומים. מאוכל נגמלנו, וזאת בגלל האויר המעופש שהיה בבור. אחרי שנכנסנו לבור הביא האיכר את סוסיו עם מחרשה וחרש את השדה, כדי שלא יראו את אדמת החימר שהוצאה מתוך הבור. לאחר זאת הביא זבל מהרפת, פיזר אותו בערמות קטנות על כל השדה ואחת מהערמות שם על מכסה העץ שכיסה את הבור שלנו. לעצמו הכין סימן על הערימה שמעלינו.

לבור נכנסנו 9 אנשים: אני, אשתי ושני ילדי, גיסי אורי גרבר ואחותי עם בנם איזיו, לנה אדלר בתו של גיסי יעקב אדלר, שהיתה אז בת 14 וכן זישאלי בנו של יעקיל שוואב. הבאת שני הילדים אלינו לא היתה קלה. וכך היה הדבר: באמצעות האיכר שלנו, שהיה מדי פעם בפעם מגיע העירה, קיבלתי מכתב מגיסתי רבקה אדלר, בו היא ביקשה שניקח אלינו את לנה בתם, וזאת מפני שמפקד ה„לאגר״ עובר מדי יום ביומו ובודק את האנשים וכאשר הוא מוצא צעירים למטה מגיל 16 הוא יורה בהם במקום. הם, גיסי וגיסתי ובנם שמואליק, היו בטוחים כי להם לא יקרה דבר מפני שהם עובדים. לצערנו נהרגו יחד עם יתר עובדי הלאגר ביום 23.7.43.

את זישאלי שוואב העברתי אלי לבונקר מטעמי בטחון וכדי שלא תהיינה הלשנות. אביו, יעקיל, היה עד לרגע האחרון בעיר. קבלת שני הילדים ע״י האיכר ואחיו לא היתה פשוטה כל כך. אולם הם כיבדוני מאוד ולבסוף הסכימו, תמורת תשלום נוסף, להכניסם. לנה אדלר נמצאת עתה בארה״ב ואילו זישאלי יחד עם גיסי אורי גרבר נורו ע״י הגרמנים. את נסיבות מותם אתאר בהמשך סיפורי.

ביום 9.4.43 נערכה ה„אקציה״ השלישית. הנספים שנורו, נקברו מאחורי בית ה„סוקולניה״ בבוסתן של רדקווי. סופר שמספר שבועות לפני שנורו, נאלצו לחפור בעצמם את הבורות האלה בלי שידעו לאיזו מטרה מיועדים.

ביום 5.6.43 התקיימה ה„אקציה״ הרביעית והעיר הוכרזה כ„יודנריין״. משמעות ההכרזה היתה בכך: כאשר יהודי הצליח באחת ה„אקציות״ הקודמות להסתתר — יכול היה, לאחר שנגמרה, שוב להתהלך בעיר, ואילו עכשיו אחרי שהעיר הוכרזה כנקייה מיהודים לא היתה עוד אפשרות כזו. כל יהודי שנראה בעיר נורה מיד.

נשארו עדיין שני „לאגרים״, האחד ה„צוואנגס לאגר״ בשכונת המרצ׳וקס והשני ה„פריילאגר״ שמקומו היה בין ביתו של חיים הירש השוחט ועד ביתו של שמשון פולק. ביום 23.7.43 שמענו בתוך הבונקר שלנו יריות מכיוון העיר וידענו שדבר מה מתרחש שם. בלילה, כאשר האיכר הביא את האוכל והמים, הוא סיפר לנו, כי באותו יום חוסלו סופית שני ה„לאגרים״ וכל האנשים שהיו בהם נורו למוות. הוא גם סיפר שקבוצת יהודים התבצרה במאפיה של יעקב רוט והתגוננה בנשק שהיה להם. הגרמנים הביאו את מכבי האש האוקראינים והם הקיפו את הבית ותוך חיפוי יריות הציתוהו. כולם נהרגו פרט ליוסף צייגרסון וזיגמונד מרגוליס — חתני. שניהם הצליחו להמלט מהיריות, עברו את הנהר והגיעו לגורן של האיכרה מיקולינסקי בטוסטוגלובי. האיכרה התיחסה אליהם יפה, אף־על־פי שלא היה להם כסף. עזר בכך הרבה הכומר הפולני על ידי שכנוע וגם בכסף למרות שלא הכיר אותם.

כאשר שמעה לנה את אשר אירע להוריה ולאחיה שמואליק, בכתה נורא וביקשה מאתנו שניתן לה לצאת מהבונקר מפני שאינה רוצה יותר לחיות כאשר יקיריה אינם עוד בחיים. בקושי רב הצלחנו להחזיק אותה אתנו.

האיכר גם סיפר לנו, שימים אחדים לפני חיסול ה„לאגר״ נודע למשטרה הגרמנית מפי מלשין, שיעקב פוקס יחד עם קבוצת אנשים צעירים שברשותם נשק מתכוננים לברוח מה„לאגר״ ליער. הגרמנים הזמינו בעורמה את יעקב פוקס, היכו אותו, ערכו לו חקירה קשה. ולבסוף ירו בו והרגוהו. גם הוא נקבר בבוסתן של רדקווי שמאחורי הסוקולניה.

לפני שעזבתי את זבורוב הראה לי האיכר רדקווי את מקום קבורתו. כמו כן סיפר לי שמביתו של יעקב רוט נמלט בעת הקרב גם משה המר שהסתתר בעלית גג המחסן של פנחס ליכוביץ. כעבור זמן הוא נתגלה ע״י אוקראיני אחד בשם קראסוצקי, שהיה במכבי האש. האוקראיני הרג אותו במקום במכוש.

האיכר המשיך להביא לנו כל לילה את קצת האוכל והמים ובכל פעם היה מספר לנו על יהודים שנתגלו ושנהרגו מיד. גיסי אורי גרבר היה מתווכח אתי וטוען כנגדי למה אנחנו כה מתעקשים וממשיכים לסבול. הוא התנבא שבסופו של דבר יגלו גם אותנו ודרש שנצא מהבור ויבוא סוף לסבלנו.

המצב שלנו בבור היה ללא נשוא. כל הזמן ביום ובלילה, שכבנו בחושך. הזיעה נגרה מעלינו בגלל המחסור באויר. סבלנו מצמצום במים, בלי להזכיר את בעית האוכל. כאשר היה יורד גשם, חדרו אלינו המים דרך סדק קטן במכסה שכיסה את הבור וטיפות

אלה, שהיו אדומים מהזבל, טעמו לנו מאוד. כיום איני יכול להאמין שאנחנו שתינו מי־זבל אלה.

באחד מימי דצמבר הקרים שמענו לפתע, שכלב מתחיל לחפור מעל הבור שלנו. הוא הרגיש כנראה ביצורים חיים. הוא ליווה אז את בעליו — איכר שחיטט בשדות, כדי למצא חיות שונות. כעבור זמן נעלם הכלב. היינו מפוחדים מאוד. חששנו שהאיכר יגיע אלינו ואז נהיה כולנו אבודים. החלטנו להרים את המכסה וכל התשעה יצאנו יחפים וערומים לתוך הקור בחוץ והתרחקנו מהבור. אשתי זחלה בקשיים רבים עד לביתו של האיכר ודפקה בחלון. היא סיפרה לו את מה שקרה והתחננה לפניו שיכניס אותנו לאיזה שהוא מקום. הוא ריחם עלינו וחפר לנו בור קרוב יותר לביתו. למרות שהבור היה יותר קטן היינו מרוצים, כי היה כבר חורף ולא סבלנו מהחום. כמו כן היה לאיכר קל יותר להגיע אלינו ולא כפי שקרה בבור הקודם אחרי שירד שלג, שקשה היה למצוא את המקום. כך נמשך הזמן עד אפריל 1944, עת שהגרמנים החלו בנסיגה והרוסים הגיעו לטרנופול. באחד הלילות כשהאיכר הביא לנו את המזון, הוא מסר לנו שהגרמנים חופרים חפירות־מגן בשדות וידוע לו כי הם יעברו במקום זה עם בולדוזרים ומאיימת סכנה שהם יגלו אותנו. לכן עלינו לחזור לבור הקודם. עלינו לעשות זאת בדיוק בשעה 12.00 בלילה. נוריד מעלינו את המכסה ובשקט נזחול החוצה מהבור. אסור שיישמע אפילו הרשרוש הקטן ביותר, כי בביתו מתאכסנים גרמנים וליד הבית נמצא תמיד משמר המגיב לכל רשרוש. כדי שנמצא את הבור הקודם בחשכת הלילה — הוא שם על המכסה עתון ובארבע פינותיו הניח רגבי אדמה. לא היתה לנו ברירה אחרת. בקשתי את ילדי שלא ירימו צעקות אם אנשי המשמר יפתחו ביריות. האיכר הבטיח לנו שהוא יעסיק באותו זמן את אנשי המשמר כך שלא ישימו לב לנעשה בחוץ.

בדיוק בשעה 12.00 בלילה יצאנו כולנו מהבור. המשמר ששמע רשרוש פתח ביריות. אנחנו רצנו ובגלל החושך טעינו והגענו לצומת דרכים. לא ידענו אם לפנות שמאלה או ימינה. גיסי המנוח אמר ימינה ואילו אשתי אמרה שמאלה. גיסי עם זישאלי שוואב פנו ימינה ואנחנו פנינו שמאלה. התחלנו לחפש את המקום עם העיתון, אולם השדה כולו היה מכוסה בכרוזים לבנים שהרוסים זרקו ממטוסיהם בהם קראו לגרמנים להכנע. הבוקר התקרב וחששתי מפני הרועים שיגיעו לשדות ואז נהיה אבודים. נכנסנו לכן לבריכת מיים ישנה נושנה, אשר שימשה לפני מלחמת העולם הראשונה לאספקת מים לקסרקטני הצבא האוסטרי. עמדנו במים קרים עד מעל לברכיים. לא ראיתי בזה כל תכלית ולכן אמרתי לכולם שאני אצא ואחפש את המקום עם העיתון. הילדים התחילו לבכות והתנגדו ליציאתי. הם אמרו, שאם למות, נמות כולנו יחד. אני לא נרתעתי ויצאתי. ואמנם לאור הבוקר יכולתי להבדיל בין הניירות הרבים וראיתי את העתון שעליו רגבי האדמה. הרמתיו ולאחר שהורדתי את האדמה, מצאתי את המכסה של הבור. מיד רצתי והבאתי את כולם, וכולנו זחלנו פנימה. בכינו כולנו מאושר, כאילו נכנסנו לארמון יפה. ספרתי את האנשים והתברר שחסרים גיסי אורי, אחותי רחל וזישאלי. כעבור זמן קצר הגיעה גם אחותי. אורי גיסי וזישאלי לא הגיעו. האיכר שלי הופיע מיד, כי צריך היה מהר לכסות אותנו ולהסוות את המקום בזבל. הוא שאל אותנו אם אנחנו כולנו בפנים וסיפרתי לו על גיסי וזישאלי. הוא הבטיח לנו, כי במשך היום ישתדל לברר מה קרה. כבר באותו לילה הוא הביא לנו יחד עם המזון את הבשורה הרעה, שגיסי וזישאלי נפלו בידי הגרמנים שהרגום במקום.

בינתיים נשמעו מקרוב הדי היריות מחזית המלחמה. התחלנו לקוות לישועה והצלה קרובה. לפתע ביום ששי, באמצע היום, הגיעה בריצה אשת האיכר (זה היה כבר

בחודש יולי כאשר הקמה בשדה היתה כבר כה גבוהה שאיש לא יכול היה לראותה), ומסרה לנו שהגרמנים פקדו על פינוי כל אוכלוסיית הכפר תוך שעתיים וזאת כדי להגן עליה ולמנוע קרבנות בעת הקרבות העומדים להתחולל בסביבה. עלינו היה להחליט אם אנו מצטרפים לאוכלוסיית המפונים או שנישאר בתוך הבור ללא השגחה. הסתכלתי סביבי וראיתי: כולנו לא ראינו קרן שמש במשך 16 חדשים ופנינו היו מאד חיוורים, מיד יכירו שאנחנו יהודים. כולנו היינו כה חלשים, לא יכולנו לעמוד על רגלינו ואפילו אני כאשר יצאתי אחרי השחרור מהבור היה עלי להעזר בשני מקלות. תשובתי לאיכרה היתה שאנחנו נשארים בבור מפני שזו היא הברירה היחידה. היא רצה הביתה והביאה לנו שתי ככרות לחם, שני סירים עם לבן וסיר עם שומן בקר. גם אילו היתה מביאה יותר אוכל לא היה לזה כל טעם מפני שכל מה שלא הספקנו לאכול, העלה במשך הלילה עובש ובגלל המחסור באויר בבור נפגם טעמו.

כעבור שעות אחדות התחילה המתקפה הרוסית בקולות וברקים. מאחורינו היו הגרמנים והארטילריה שלהם ירתה לכיוון המתקפה ואילו הרוסים ירו לכיוון הגרמנים הנסוגים ואנחנו היינו באמצע. כולנו, ובמיוחד הילדים, היינו נורא מפוחדים. אחותי טענה כנגדי על החלטתי להשאר בבור והיא שאלה: מה יהיה אם המצב הזה יימשך הרבה זמן, כי הרי אז כולנו נמות מרעב. אני לעומת זאת ראיתי את מצב האנשים שאינם מסוגלים לעמוד על רגליהם והיה לי ברור שזו היא הדרך היחידה להצילם. האמנתי גם שהמתקפה הרוסית תצליח ואנחנו נינצל. חשבתי שבמקרה הגרוע ביותר והקרבות יימשכו, נרים את המכסה מעל הבור ונקח לנו גרעיני תבואה מהגבעולים שמעל הבור. היריות נמשכו כך מיום ששי אחה״צ עד מוצאי שבת. אח״כ השתתק הכל.

לא ידענו מה התוצאה ואיך נגמרה המתקפה, אולם פתאום ביום ראשון בבוקר שמעתי צעדי אדם שנעצר לא רחוק מהבור שלנו ואחריו הגיע עוד אחד והם שוחחו ביניהם. ניסיתי להקשיב ולשמוע באיזו שפה הם מדברים ופתאום שמעתי ברוסית: „סמטרי קאקאיה חרושיה קאפוסטה" (ראה איזה כרוב יפה). בדרך כלל היו זורעים כרוב קרוב למים, אולם כאן הוא גדל באמצע השדה ועוד כזה כרוב יפה. זה היה דבר לא רגיל. סיפור הכרוב הוא כזה: אמו הזקנה של האיכר, שתנוח בגן העדן, שתלה את הכרוב כאן במיוחד כדי שיהיה עליה להביא בשעות היום מים להשקייה ובהזדמנות זו היתה מכניסה לנו דרך סדק שבמכסה תפוחי אדמה צלויים.

כששמעתי מדברים רוסית אמרתי לאשתי, שאני חושב שהרוסים כבר נמצאים כאן ואנחנו יכולים כבר לצאת. אשתי לעומת זאת טענה שחלילה לנו לעשות צעד פזיז מפני שיכול להיות, שאלה הם רוסים אנשי הגנרל ולאסוב שלחמו לצד הגרמנים. כך שכבנו עוד יומיים ברעב ובצמא עד שפתאום שמענו אדם אחד בא במרוצה למכסה ומורידו מעל פתח הבור ולפנינו עמד האיכר שלנו. זה עתה חזר לכפר וקודם כל רץ אלינו. הוא סיפר שמזה שלושה ימים אנו משוחררים. זחלנו החוצה על ארבע ובקושי הגענו לביתו של מצילנו. הוא העלה את כולנו לעליית הגג, שם היה הרבה קש ושם ניסינו לראשונה למתוח ולישר את רגלינו. האיכר הביא לנו מים והתרחצנו, לראשונה מזה זמן רב. טעמנו כאן לראשונה מזה זמן רב אוכל חם שהגיש לנו האיכר. כאן, בעלית הגג, יכולנו גם לקום וללכת בקומה זקופה.

כעבור 2—3 ימים הלכתי נשען על מקל, לבדי לעיירה, כדי לראות אם נשארו עוד יהודים בחיים ולדאוג למזוננו. בהגיעי נתגלה לפני חורבן העיר. מצאתי את אשתו של ד״ר ברומר ואת בתה ואת אשתו של יעקב פוקס ובתו. הן התגוררו בביתו החצי חרב של ברומר. הן הסכימו שנעבור כולנו אל ביתן. אני חזרתי לאט לאט לפוטורי

לביתו של האיכר. בשובי רתם האיכר את סוסיו והביא את כולנו העירה. נכנסנו לגור לחדרון קטן בביתו של ד״ר ברומר. מיטות או סירים לבישול לא היו לנו. הואיל והכרתי את האוקראינים המקומיים והרבה מהם היו גם חייבים לי כסף עוד מהימים שסחרתי אתם, באו אלי, הביאו לי מזון ועד כמה שאפשר עזרו לנו. אספתי קצת קרשים ועשיתי בעצמי כמה מיטות וכן בניתי תנור.

בחדרון הקטן הזה היה מאד צפוף והחלטנו לעבור לביתה החרב של גיננצי דימנד, שחלונותיו היו פרוצים לגמרי. סגרתי אותם בקרשים משני הצדדים וביניהם, באמצע, מילאתי קש. גם כאן בניתי בעצמי תנור ואשתי בשלה כל הימים, כי היינו כולנו כמו משפחה אחת גדולה. היינו שם השבעה שניצלנו בבור, בתו של יוסף הורוביץ, שבע צייגרזון, בנו של מאניס שוואב. ולנקה אדלר. הסתובבנו במגרשים ובככרות ואספנו גזרי עצים כדי לחמם בהם את הבית. הימים היו כבר קרים, התקרבנו לחורף.

ושוב חיינו תחת המשטר הסובייטי. הם מיד גייסו את כל הגברים עד גיל 50 מי לצבא ומי לעבודה. שוב עבדתי באיסוף התבואות מהאיכרים. בראש מפעל האיסוף עמד רוסי מבריה״מ שאותו הכרתי. הוא רצה למנות אותי למנהל חשבונות. אולם לאחר שכנוע רב מלווה בבקבוק „סאמוגונקה״ (וודקה ביתית) הסכים שאעבוד בתור ספק. בכלל הצלחתי להשיג אצלו תמורת בקבוק משקה הרבה דברים. כך גם סידרתי בעבודה טובה את האיכר ואחיו הפולנים שהצילו אותנו.

התיישבנו אז כולנו ורשמנו את שמותיהם של כל קדושינו מזבורוב, את תאריכי מותם ומקום קבורתם. ברשימות המצורפות כללנו גם חלק משמות היהודים מעיירות הסביבה ושל פליטים אחרים.

בזבורוב ערכו הגרמנים ארבע „אקציות״ (מבצעי חיסול) ביהודי העיר, מלבד מבצע החיסול שערכו במחנה העבודה האחרון. מבצעי חיסול אלה נערכו בתאריכים כדלקמן:

האקציה הראשונה	ביום ט׳ תמוז תש״א	4.7.41
האקציה השניה (בלז״ץ)	ביום ט״ז אלול תש״ב	29.8.42
האקציה השלישית	ביום ד׳ ניסן תש״ג	9.4.43
האקציה הרביעית	ביום ב׳ סיון תש״ג	5.6.43

חיסול מחנה העבודה האחרון נערך ביום כ׳ בתמוז תש״ג 23.7.43

בחודש מאי 1945 הודיעו השלטונות שיהודים ופולנים הרוצים בכך יכולים לצאת ולעבור למערב גליציה. כמעט כל היהודים נרשמנו ליציאה. כעבור כ־12 יום הגענו בחלקנו לקרקוב. אחרים נסעו לשלזיה. פה יכולנו אמנם קצת לסחור ולהרויח את לחמנו, אולם האנטישמיות היתה גדולה ואף נפלו קרבנות.

היהודים נדדו לכן הלאה מערבה. הם עשו זאת בדרכים בלתי ליגליות ולא תמיד הצליחו. נסעתי לוורשה ועל ידי שיחוד פקיד במיניסטריון השגתי דרכונים. כך הגענו באופן ליגלי למינכן שבגרמניה והתיישבנו במחנה הפליטים יחד עם שארית הפליטה היהודית מארצות שונות. במחנה זה שהינו שלוש שנים, ממאי 1946 ועד אפריל 1949. הייתי חבר הנהלת המחנה וסגן יו״ר. נרשמתי לפני כן לעליה לארץ, אולם הודות לאחי, אבא קרויניש, הנמצא בארה״ב כ־50 שנה, קיבלנו זכות־כניסה לארה״ב ובאפריל 1949 הגענו לאמריקה. הייתי אז בן 50.

קניתי מאפיה קטנה בה עבדתי $13\frac{1}{2}$ שנים, 7 ימים בשבוע, מ־6 בבוקר ועד 10 בלילה, חוץ מימי ראש השנה ויום כיפורים.

בשנת 1963 נאלצתי למכור את עסקי מחמת מחלת הקצרת שנותרה לי מ־16 חדשי שהייתי בבור. מאז איני מסוגל עוד לעבודה ואני מתפרנס מחסכונותי.

משה יונג ז״ל און זיין ווייב רעגינא דערציילן

ווען די דייטשן זענען אריין אין לעמבערג, האבן זיי זיך דערוווסט, אז איך בין א פאכמאן אין דער בראנזשע פון זאמלען מעטאלן, האבן זיי מיך ארויסגערופן און גע־זאגט, אז — אזוי ווי ס׳איז געקומען אהער די פירמע וועכטער וויקטאר קרעמין, וואס איז פאראינטערעסירט אין זאמלען אייזן־מעטאל און שמאטעס, מוז איך דעם רעסארט איבערנעמען און אין גאנץ פוילן ארגאניזירן דאס זאמלען.

האב איך זיך גענומען צו דער ארבעט, אנהייבנדיק פון די ערטער: **זבאראוו, בראד, בזשעזשאן.**

אין זבאראוו האט געוווינט מיין שוואגער, אין בזשעזשאן — מיינע א שוועסטער און אין בראד האב איך אויך געהאט קרובים. אזוי האט מען גענומען ארגאניזירן דאס זאמלען איבער גאנצע ראיאנען.

ווען כ׳האב געפרעגט ביי דעם קרעמין — צי מעג איך גיין איבער די גאסן, האט ער מיר געענטפערט:

— „אויף מיין פאראנטווארטלעכקייט. מ י י נ ע יידן וועלן די לעצטע יידן זיין!״

ער האט נישט געזאגט — „זיינע״ יידן וועלן בלייבן לעבן. בלויז פארזיכערט, אז זיי וועלן זיין די לעצטע... ער האט נאך צוגעגעבן, אז איך קען זיין פולשטענדיק זיכער און אויב ס׳זאל פאסירן, דארף איך גלייך צו אים טעלעפאנירן, וועט ער זיך „זאפארט״ פארשטענדיקן מיט דער געסטאפא.

די מענטשן, וואס האבן ביי דעם געארבעט, האבן אויך באקומען ספעציעלע לעגי־טימאציעס. אין זבאראוו אליין האב איך ארויסגעגעבן בערך 40—50 אזעלכע לעגיטימא־ציעס צווישן זיי משה שטאק, אווה סגל און אזוי אויך — אין אנדערע ערטער. מיר זיינען געפארן אין פארשיידענע ערטער און דערנאך אין איינעם צוריק אהיימגעפארן. אין באן פלעגן פארקומען קאנטראליעס, מיר האבן זיך לעגיטימירט מיט דעם „אייזער־נעם בריוו״ און ס׳איז געווען אין ארדענונג. אויף א געוויסער שטרעקע איז מיין זון אריה געווען קאנטראליער. ער האט נאכגעקוקט ביי אונדז די דאקומענטן און מיר האבן זיך נישט „באקאנט״ איינס צום אנדערן... מיין זון האט באקומען א לעגיטימאציע אויפן נאמען ווישינסקי. שפעטער, אין א 4—5 וואכן ארום — קלינגט ער מיר אן, אז ביי דעם ארבעטסאמט איז ער עפעס געווארן פארדעכטיק. בין איך געפארן אהין און כ׳האב אים אהיימגענומען. צווישן זבאראוו און זלאטשעוו איז געווען א קאנטראל. ער האט געהאט דעם דאקומענט אלס קריסט, איך האב געטראגן אן ארעמבאנד מיט א מגן־דוד אויפן ארבל, אבער מיט מיין „אייזערנעם בריוו״ בין איך געווען „אין ארדע־נונג.״ אזוי זיינען מיר צוריקגעפארן קיין לעמבערג און מיין זון איז שוין אין דער היים געבליבן.

בשעת איך בין געווען אין זבאראוו זיינען קיין סך יידן שוין דארט נישט געווען. ס׳איז געווען א יודן־ראט און א יידישע פאליציי, ווי אין אנדערע שטעט אין יענע צייטן... געדענקענדיק, וואס קרעמין האט מיר געזאגט („זיינע יודן״ וועלן די ל ע צ ט ע זיין...) האב איך די יידן געווארנט, אז ס„איז שלעכט און מען דארף אנטלויפן.

דעם 15־טן מאי 1943 האט מיך אריינגערופן צו זיך דער דייטש קרעמין און געזאגט: „מענטשן, ראטעוועט זיך, ווער עס קאן״...

מיין פרוי איז שוין דעמאלט געווען באהאלטן ביי א פוילישן שטייער־אינספעקטאר.

איך האב אים געצאלט און ער האט איר מיט אלץ באזארגט. דער יונגסטער זון, וואס איז היינט אין אמעריקע איז געווען באהאלטן ביי אונדזערער א דינסט. איין מאל האט אים די אוקראינער פאליצי געכאפט, נאר ד קריסטין האט אים נישט געוואלט אוועקגעבן; זי האט באצאלט עטלעכע הונדערט דאלאר און אים אויסגעקויפט... איך אליין האב שוין דעמאלט נישט געהאט, ווו צו אנטלויפן און באשלאסן צו גיין אהין, ווו מיין פרוי איז געווען באהאלטן. אז איך האב וועגן דעם צו וויסן געטאן דעם שטייער־אינספעקטאר, האט ער מיר געשיקט זיין ברודער, דעם פאסטטרעגער. יענער איז באלד געקומען צו לויפן און אויף דער נאכט בין איך מיט אים אוועק צו מיין פרוי זיך באהאלטן.

מיינע ביידע זין — **אריהן** און **מוניען** (מיכאלן) האב איך געהאט אוועקגעשיקט קיין רוסלאנד און זיי האבן זיך איינגעארדנט אין **דניעפראפעטראווסק**.

פראגע: ווי אזוי האט איר זיי געקאנט שיקן קיין רוסלאנד?

ווען אונזערע זין האבן דארט געהערט, אז דאס לעמבערגער געטא ברענט, האבן זיי באשלאסן, אז אז זיי מוזן פארן אונדז ראטעווען, און ביידע זענען טאקע געקומען: מוניע און אריה.

מיר זענען דאן געווען אין א בונקער אונטער דר׳ערד, וואס דער שטייער־אינספעקטאר האט פאר אונז געמאכט. ארום איז געווען א פארק און א גארטן. טייל מאל פלעגן מיר ארויסגיין פון דעם בונקער. אז מיר האבן געהערט — מען קלינגט, זיינען מיר אריין אהין צוריק און די בעל־הביתטע איז געגאנגען עפענען. אויף דעם ארייננגאנג אינעם בונקער איז געווען אויסגעשפרייט א זאק און אויפן זאק איז געשטאנען א בענקל מיט א וויאדרע וואסער. אויך דעמאלט האבן מיר אזוי געטאן...

די בעל־הביתטע איז גלייך צוריקגעקומען און זי זאגט: — די זין דיינע זענען דא.

דאס איז געווען א זייגער 12—1 אין מיטן דער נאכט. זיי האבן געברענגט פאפירן פאר מיר מיט מיין פרוי און פאר דעם זון אונדזערן — **יוזשען**, וואס לעבט אצינד אין אמעריקע.

זיי זענען געווען אנגעטאן אין מונדירן פון דייטשע סאלדאטן און אויף געפעלשטע „פאפירן". אויך פאר אונדז האבן זיי מיטגעברענגט כמעט פארטיקע דאקומענטן, ווייל דארט, אין דניעפראפעטראווסק, האבן זיי געהאט סטעמפלען און אלץ, וואס מען דארף. זיי האבן געוווינט ביי א רוסישן פארטיזאן און מיטגעארבעט מיט זיי. דערהרגענדיק דייטשן, פלעגן זיי צונעמען זייערע דאקומענטן. נאך פון די פוילישע צייטן האבן מיר זיך געהאט איינגעשאפן „פאפירן" אויף אַרישע נעמען און בלויז די נעמען האט מען איצטער געדארפט אריינשרייבן מיט דער זעלבער האנטשריפט אין די דאקומענטן.

אין דער פרי איז צו אונדז געקומען דער יינגסטער זון — **יוזשא**, וואס האט זיך אויסבאהאלטן ביי אונדזער דינסט **סטעפקא**. איר פאמיליע נאמען געדענק איך נישט. ער איז שוין דעמאלט אלט געווען 12 יאר. מיר האבן צו וויסן געטאן דער סטעפקען און זי איז אויך אין דער פרי געקומען צו לויפן. די פרוי קעיכער, ביי וועלכער מיר זיינען געווען באהאלטן אין בונקער — האט די גאנצע צייט נישט געוואלט אריינלאזן דער סטעפקען, אבער אצינד האט זי שוין גארנישט געזאגט. ביי סטעפקען איז געווען מיין גאנצע ביזשוטעריע און אויך דאלארן און גאלד. בלויז א קלענער טייל איז געווען פארגראבן ביי דער קעיכער, ווו מיר האבן זיך אויסבאהאלטן. האט מען דאך געמוזט פארשטענדיקן סטעפקען, זי זאל ברענגען, וואס מיר דארפן מיטנעמען אויפן וועג. מיר זיינען געווען זיכער, אז זי וועט גארנישט ניט נעמען פאר זיך. אפילו דאס רינגל

מיינס, וואס איך האב אויסדריקלעך געזאגט, אז דאס איז פאר איר, האט זי בשום אופן נישט געוואלט נעמען. זי איז באלד געקומען און האט טאקע מיטגעברענגט אלץ, וואס ס'איז געווען ביי איר.ביידע קריסטינס — זי און די פרוי קעיכער — האבן אונדז באגלייט צום וואקזאל, בכדי מען זאל אונדז נישט אננעמען אלס יידן. אויפן וועג צום וואקזאל, אריינגייענדיק און ארויסגייענדיק פונעם טראמוויי — האבן מיר געזען שרעקלעכע זאכן אין גאס: נאקעטע יידן, אויסגעשמירטע אין גאנצן, נישט צו דערקאנען אין זיי קיין מענטשלעכע צורה — זענען ארויסגעשלעפט געווארן פון די קאנאלן און אזוי געפירט געווארן צום טויט דורך די אוקראינער, געסטאפא־לייט און פאליאקן... דאס איז געווען א „בילד", וואס מ'קען עס קיין מאל שוין נישט פארגעסן.

מיר זענען אלע געפארן צום באנהויף. נאר נישט צוזאמען. אין ערשטן אפטייל — ביידע זין אונדזערע אין די סאלדאטסקע מונדירן, אינעם אנדערן זיינען מיר געפארן אין דער באגלייטונג פון די צוויי קריסטלעכע פרויען: קעיכעראווא און סטעפקא. זיי האבן געהאלטן ביי זיך דאס גאנצע געלט מיט די ווערטזאכן, ווייל טאמער ווי ס'מאכט זיך, דארף דאך נישט דאס אלץ אויך נאך אריינפאלן צו די דייטשן — זאלן כאטש די קריסטינס דאס האבן...

מ'האט פאר אונדז דערליידיקט אלע פארמאליטעטן אויפן באנהויף. ווען אונדזער צוג איז אנגעקומען, האבן די קינדער אונדז געגעבן א צייכן, ווייל מיר האבן אויך מיט דער באן נישט געקאנט פארן אין איינעם. זעענדיק, אין וועלכן קופע זיי שטייגן איין, זענען מיר אריין אין דעם אנדערן — דערלעבן. די צוויי פרויען האבן אונדז אריינגעזעצט אינעם צוג און אין דער לעצטער רגע אריינגעשטופט אונדז אומבאמערק־לעך דאס אלץ, וואס זיי האבן ביז דעמאלט געהאלטן ביי זיך, אבער טאקע — אלץ מיט אנאנד: ס'האט נישט געפעלט גארנישט, אזוי, ווי מיר האבן זיי דאס געגעבן, האט מען עס באקומען צוריק... איבערגעלאזט האבן מיר זיי א סך — ביי דער קעיכע־ראווא איז געבליבן א גאנץ גרויס פארמעגן און אויך ביי סטעפקען: אזוינע זאכן, וואס מ'קאן זיי נישט נעמען אין טאש. מיר האבן מיט די צוויי פרויען זיך אפגעזעגנט און אזוי זענען מיר דערפארן מיט דער באן קיין דניעפראפעטראווסק.

מיר האבן דארט געוואוינט א 5—6 טעג און דערנאך געפארן קיין אדעסע. געפארן אויך אויף די זעלבע פאפירן — שוין נישט מיט דער פאסזשירן־באן, נאר אויף לאסט־וואגנס, מיט וועלכע ס'איז געפירט געווארן אמוניציע און נאך ענלעכע זאכן. מיר האבן געהאט „מארש־באפעלן" און מיט זיי האט מען געקאנט אריינגיין אין וואסער וואגן ס'האט זיך געלאזט. נאר איין שוועריקייט איז געווען: אונדזער יינגסטער זון — יוזשא — וואס איז אלט געווען 12 יאר, איז געווען אזוי קליין און דאר, אז ער האט אויסגעזען, ווי א 6־יאריקער און מ'האט וועגן אים גארנישט געקאנט אריינשרייבן אין די פאפירן אין שייכות מיט דער רייזע. מיר פארן מיט א „מארש־באפעל" קיין ווין, איך פאר אלס „דאלמעטשערין," און יעדער איינער האט אן אנדערע אויפגאבע, צוליב וועלכען ער ווערט געשיקט און מ'האט נישט געוווסט, וואס צו טאן מיט דעם קינד: ווי קומט דא עפעס א קינד?.. אין דער באנרייזע־דערלויבעניש איז געווען געשריבן, אז איך פאר קיין דניעפראפעטראווסק אויף ארבעט און, נישט האבנדיק ווו אים איבערצולאזן, נעם איך אים מיט אהין. דא פארט מען שוין אבער אויף אן אנדערן אופן און מ'קען דאס איצטער נישט מאכן... נאר אן אויסוועג האבן מיר דאך געמוזט געפינען. צווישן די לאסטוואגנס זענען געווען קאבינעס — זענען מיר אריין אין אזא קאבינע, דעם קליינעם האבן מיר אריינגערוקט אונטער דער באנק, מיר האבן זיך אויף

דער באנק אוועקגעזעצט און די זעלנערס האבן אלע מאל געוויזן די „פאפירן,״ ווייל כמעט אויף יעדער סטאציע איז געווען א קאנטראל.

אין אדעסע זענען געווען ידיעות, אז מיט א טראנזיט־דערלויבעניש קיין ווין קאן מען זיך אריינכאפן קיין בוקארעסט.

אונדזערע זין הייבן ווידער אן צו מאכן „פאפירן.״ דאס מאל איז דער ענין געווען א שווערער. הויפטזאכלעך איז געווען זייער א שווערער פראבלעם מיטן קינד. אונדזערע זין האבן אבער געהאט נאענטע פארבינדונגען מיט פארטיזאנען און בפרט — דער יונגערער — מיכאל; האט אים איינער פון זיי צוגעשטעלט א רומענער, וואס האט נישט געטארט וויסן וועגן גארנישט. מ׳האט אים בלויז געדארפט זאגן, אז דאס יינגעלע איז זיין ברידערן־זון. ער איז געבליבן אליין און האט דא קיינעם נישט. נאר אזוי ווי אין בוקארעסט האט ער קרובים, דארף ער אהין אנקומען. מיך האט מען פארגעשטעלט אלס די „דאלמעטשערין,״ וואס פארט דורך ווין קיין בוקארעסט און צוליב דעם, וואס איך קאן די קרובים זיינע, דארף ער דארט, אויף דער באנסטאציע — מיר דאס קינד איבערגעבן...

דער עלטערער זון, אריה — איז אוועק מיט די דאקומענטן צו באשטעטיקן זיי אין געסטאפא. אז מ׳האט אים דארט געענטפערט — זיי מוזן פריער זיך אנפרעגן אין קיעוו, און קאנטראלירן, צי ס׳איז ריכטיק, אז מ׳דארף דארט דאלמעטשערס און נאך ענלעכע מענטשן, האט מיין זון זיך גלייך ארויסגעשארט פון דארט און מער שוין נישט צוריקגעגאנגען. פארשטענדלעך, אז דער זעלבער האט שוין מער נישט געקאנט גיין דאס דערליידיקן, ווייל ס׳איז געווען א מעגלעכקייט, מ׳זאל אים דערקאנען. האט ער געזאגט מיכאלן, אין וועלכן אפטייל ער איז געווען, ווייל מיט דעם זעלבן ענין האט זיך שוין קיינער נישט געקאנט דארטן ווייזן. איז אצינד מיכאל אוועק אין אן אנדערן אפטייל. יענער זון — אריה — האט אויסגעזען, ווי א פאליאק און מיכאל האט געהאט אן „עכטדייטשן״ אויסזען. מיט א ווארט, מיט א שמייכל, מיט זיין זיכערער האלטונג האט ער דארט, קענטיק, אזוי אויסגענומען, אז דער געסטאפאוויעץ האט שוין גארנישט גערעדט, נישט געפרעגט און אים גלייך אויפן ארט אונטערגעשריבן אלע זיינע „מארש־באפעלן.״

אונדזער מיכאל איז אוועק אינעם דייטשן באשפייזונגס־אמט און געברענגט עסנ־ווארג אויפן וועג פאר א 40—50 מענטשן. (וויפל ר׳האט נאר געקאנט.) וויסנדיק, אז מיר זענען אין אזא שפאנונג, אז ביי קיינעם פון אונדז עפנט זיך נישט דאס מויל צום עסן, האט ער פארשטאנען גוט אויסצוניצן דאס אלץ. ביי דער באנסטאציע האבן גע־ארבעט פארטיזאנען, רוסישע און אזוי ווי דער צוג האט אנגעהויבן גיין, האט ער יעדן מאל די פעקלעך געווארפן דורך די פענצטער, זיי — די פארטיזאנען — זאלן האבן וואס צו עסן...

אין בוקארעסט איז מען שוין געווען זיכער, דאס הייסט — אויף אזוי פיל זיכער, אז מ׳וועט אונדז נישט שיסן, אבער אין געפאנגענשאפט, אין א לאגער האט מען יא געקאנט נעמען. א טאג צוויי נאך דעם ווי מיר זענען אנגעקומען קיין בוקארעסט, זיינען מיר אריבערגעגאנגען צו א יידישער פאמיליע, וואס האט אויך נישט געוווסט, ווער מיר זענען. מ׳האט נישט געטארט דאס דערציילן נישט דערפאר ווייל מ׳האט מורא געהאט — זיי וועלן אונדז אויסגעבן, נאר גאנץ צופעליק, ווייל זיי האבן צום ערשטן מאל אפשר געהערט וועגן יידן, וואס לעבן אויף ארישע דאקומענטן — האבן זיי גע־קאנט סתם אזוי ארומרעדן מיט אנדערע דעם ענין און אויף אזא אופן זאל די ידיעה

אריינפאלן צו עמעצן, וואס מען דארף ניט... די וווינונג, וואס מיר האבן דערנאך גע־
דונגען, האט געהערט צו א מיליטער־מאן.

אונדזער זון, מיכאל, האט נישט געקאנט איינרוען אין בוקארעסט. ער האט גע־
זאגט, אז אין זבאראוו האט ער די גאנצע משפחה, אין לעמבארג האט ער חברים, וואס
זענען אין לאגער; ער האט זיי צוגעזאגט, אז ווי נאר ס'וועט אים געלונגען ארויס־
צוראטעווען די עלטערן, פארט ער צוריק — זיי צו נעמען...

נישט דערציילנדיק וועגן דעם אין דער היים, האט ער זיך איינגעשאפן אויף ס'ניי
א מונדיר אין בוקארעסט און אפגערעדט מיט דעם קליינעם יוזשא, אז ער נעמט אים
מיט צום באנהויף בתנאי, אז ער זאל דערוויל וועגן דעם גארנישט זאגן די עלטערן.
ערשט נאך דעם, ווי ער, מוניע, וועט האבן אוועקגעפארן, וועט ער דארפן צוריק אהיימ־
גיין און זאגן די עלטערן, אז ער איז טאקע געפארן. און אזוי איז עס געווען.

מען קען זיך פארשטעלן, ווי ס'איז אונדז געווען אויפן הארץ ווען מיר האבן גע־
הערט וועגן זיין אוועקפארן, און דערצו נאך דורך טשערנאוויץ. די שווערסטע און
ערגסטע קאנטראל, וואס ס'האט נאר געקאנט זיין ביי די דייטשן איז געווען אין
טשערנאוויץ. ביז אים האט קיין שום ייד נישט געוואגט דארט ארומעט צו פארן.

וועגן מיכאל ווייסן מיר אז קומענדיק אין לעמבערג, האט ער קיינעם דארט נישט
געטראפן. נאר דאך האט ער אפגעפונען איינעם און אים, געשיקט קיין זבאראוו און
יענער איז צוריקגעקומען מיט דער בשורה, אז קיינער איז דארט שוין נישטא. געווען
זענען זיי באהאלטן אין פארשידענע ערטער, אבער יענער האט דאס נישט געקאנט
וויסן... דער אומגליק מיכאלס איז געווען, וואס ער האט נישט געוואלט אוועקפארן
פון דארט אן די מענטשן און גענומען אריינגיין אין יאנאווער לאגער, זוכנדיק זיינע
שול־חברים. פאקטיש האבן געדארפט ארויסגיין ביי נאכט עטלעכע יינגלעך און ער
האט געזאגט — ער וועט זיי איבערטאן. ער האט שוין טאקע געהאט צוגעגרייט פאר
זיי עפעס אנצוטאן, ווייל זיי זענען דאך געווען כמעט נאקעטע. אויך האט ער זיי צו
וויסן געטאן, אז געקומען איז ער דורך טשערנאוויץ, אבער זיי וועט ער פירן דאס
מאל דורך בראדי, ווייל דארט איז דער וועג א לייכטערער.

דארפנדיק מיט זיי אוועקפארן, האט ער זיך דארטן געדרייט און ס'האט אים דער־
קאנט א פאליאק, אוועקגעפירט אים אויף דער פאלטשינסקער און געזאגט, אז ער
קען אים און ווייס, ווער דאס איז...

די פרוי רעגינא יונג דערציילט: ווארטנדיק דא אין בוקארעסט אויף זיין צוריק־
קומען, פלעגט מיין מאן גיין מיט יוזשען יעדן טאג צו דער באן און אים ארומזוכן.
אזוי איז אדורך א וואך, און צוויי וואכן, ביז איין מאל איז דאס קינד געקומען צו
לויפן אליין און געזאגט, אז דעם טאטן האבן, ווייזט אויס, אוועקגענומען געסטאפא־
לייט...

4 וואכן צייט האב איך נישט געוווסט, אווו ער געפינט זיך. איך האב איינגעלייגט
וועלטן, געלאפן אין פארשידענע ערטער און געבעטן, מ'זאל מיר העלפן אים אויס־
געפינען. סיי רומענער, פאליאקן, דער פוילישער קאמיטעט האט אזוי פיל געטאן מיר
צו העלפן, אז מ'קאן זיך דאס גאר נישט פארשטעלן. ביז זיי האבן זיך ענדלעך דער־
ווווסט, אז ער איז אינעם שפיאנאזש־אפטייל און מיר געראטן, כ'זאל גיין אהין —
אפשר וועל איך זיך קאנען דארטן אריינקריגן... קיין רומעניש ווארט האב איך נישט
געקענט, אבער אהינקומענדיק, האב איך מיט גרויס מי פון דעסטוועגן זיך דורכגעשלאגן.
זיי האבן געהאט דארט פוילישע דאלמעטשערס. איך האב זיי געזאגט, אז דא דארף

זיין איינער — א ראגאזינסקי (מיין מאנס אישער נאמען, פארשטייט זיך...) און מ׳האט מיך אריינגעלאזט.

ווען זיי האבן אים ארויסגעפירט צו מיר, איז ער געווען אַן איין צאן אינעם מויל, אלע זיינע יארן ביז דעמאלט איז ער געווען א בלאנדער און אציגד — געווארן גרא און נישט געקאנט באוועגן איין זייט פונעם גוף, ווייל מ׳האט אים צעבראכן 4 ריפּן. ער איז געווען באנדאזשירט — דאס האט מען אים שוין פונעם שפיטאל אזוי ארויס־געבערענגט. מ׳האט אים געשלאגן, בכדי ער זאל זאגן, צי ר׳איז א ייד און ווער ער איז בכלל און וואס האט ער געטאן ביי דער באן, און צוליב וואס האט ער זיך דארט ארומגעדרייט... מיין מאן האט געטענהט, אז ער איז נישט קיין ייד און הייסט ראגא־זינסקי. א פוילישער גלח, וואס האט געזען ווי אזוי מ׳פירט ארויס מיין מאן און אין וואָסער מצב מען ברענגט אים צוריק פון די אויספארשונגען — האט געזאגט, אז ער נעמט זיך אונטער צו פארהערן דעם מענטשן אין שייכות מיט דער קאטוילישער רעליגיע, צי קען ער די אלע ברכות אא״וו. דערנאך האט ער באשטעטיקט, אז ער איז טאקע א קאטאליק דאס הייסט — דער גלח האט פשוט פאלש ערות געזאגט, ווייל ר׳האט אים געוואלט העלפן...

די רומענישע פאליציי האט באשלאסן צו שטעלן מיין מאן פאר א קריגסגעריכט. אז ס׳האט שוין געהאלטן דערביי, האב איך זיך באמיט צו באקומען א גוטן אדוואקאט, וואס זאל אים פארטיידיקן. האט דער פוילישער קאמיטעט, וואס האט דארט געהייסן „אימקא״, אויף זיין חשבון איינגעשאפט פאר מיין מאן דעם בעסטן אדוואקאט — א גענעראל. דאס האט געקאסט זייער א סך געלט און איך האב אפילו די קלענסטע סומע נישט געקאנט באצאלן. דער פרעזעס פון דער „אימקא״ איז אויך אוועק אהין ערות זאגן און ער האט געשווירן — א פאלשע שבועה געגעבן — אז דעם ראגא־זינסקי קאן ער פון דער היים, ווי א קריסט. מעגלעך, אז עמעצער פון זיינע אור־אור־עלטערן האט זיך א מאל געשמדט — דאס ווייס ער נישט, אבער דעם באשולדיקטן אליין קאן ער פון לאנג שוין אלס קריסט. פארשטייט זיך, אז ער האט אפילו נישט געוווסט, ווי מיין מאן זעט אויס, ווייל ער האט אים קיין מאל אין זיין לעבן פאר די אויגן נישט געזען...

דער אדוואקאט איז געווען פאראינטערעסירט, מ׳זאל מיין מאן פארמשפטן אויף וואס מער יארן ארעסט. ווייל ווען מען באפרייט אים אין גאנצן און מ׳וואַרפט אים אריבער אויף דער אנדערער זייט גרענעץ, וואלט ער דארט באלד דערשאסן געווארן. דער אדוואקאט האט דאס דערגרייכט: דאס קריגסגעריכט האט אים געגעבן 5 יאר טורמע. און 5000 ליי שטראף באצאלן. פארמשפט האט מען אים אלס שפיאן און נישט — אלס ייד און דאס איז געווען אונדזער גליק...

מיט דעם פסק־דין פון די 5 יאר זענען מיר געווען גליקלעך, ווייל דאס האט אים געראטעוועט דאס לעבן. אבער די טורמע איז געווען זייער א שלעכטע: ס׳זיינען דארט געזעסן די ערגסטע פארברעכערס.

עטלעכע חדשים איז מיין מאן געזעסן מיט די גרעסטע פארברעכערס אין איינעם און ס׳איז אים געווען אזוי שלעכט, אז ער האט געזאגט, אז אויב מען וועט אים נישט אריבערפירן אין אן אנדער געפענגעניש, וועט ער דאס נישט אויסהאלטן. אין דעם ענין האט דער יידישער קאמיטעט מיר געהאלפן און טאקע דערליידיקט, מ׳זאל אים אריבערפירן אין א ציווילן געפענגעניש, וואס האט זיך געפונען אין בוקארעסט. דארט האט מען געקאנט קומען צו אים צוויי מאל אין דער וואך און אויך דריי מאל. ווער

ס׳האט געהאט געלט צו געבן די וועכטערס — דארט הייסט דאס „באקשיש״ — האט געקאנט אלץ דערליידיקן.

דער יידישער קאמיטעט האט אונדז א סך געהאלפן. זיי האבן אים אפילו ארויס־גענומען אויף א חודש פונעם געפענגעניש.

צוויי וואכן שפעטער זענען אריין די רוסן, איז ער געגאנגען אין געפענגעניש און אזוי ווי אלע פאליטישע ארעסטירטע זיינען באפרייט געווארן, האט ער שוין ארויס־באקומען א באשטעטיקונג, אז ער איז באפרייט.

פון רומעניע זענען מיר געפארן קיין פאלעסטינע דורך בולגאריע. דער טראנספארט איז באשטאנען פון 600 מיט עטלעכע זעכציק פוילישע יידן, צווישן זיי — 2—3 משפחות פון טשערנאוויץ. דעמאלט זיינען שוין די דאקומענטן געווען ביי אונדז אויס־געשריבן אויפן אמתן פאמיליע־נאמען אונדזערן: יונג און נישט — ראגאזשינסקי. אין בולגאריע האבן אבער די רוסן דעם טראנספארט פארהאלטן און געהאלטן אונדז אלעמען צוויי חדשים אין סטארא זאגורא.

די רוסן האבן געזאגט, אז אונדזער פארן איז „פאליטיש פארדעכטיק.״ דאס איז געווען דער ערשטער טראנספארט, וואס איז ארויסגעפארן אפיציעל און לעגאל פון בוקארעסט; נאר די רוסן האבן געזאגט — ס׳איז אומלעגאל און אונדז פארהאלטן. געהייסן האט עס — מען שיקט אוועק דעם גאנצן טראנספארט קיין רוסלאנד און דערווייל האט מען אונדז געהאלטן אין סטארא זאגורא.

נאך א 6—7 וואכן צייט, ווען **בן־גוריון** איז געקומען קיין **סאפיא** אינטערוועניר פאר די פארהאלטענע מענטשן, האט מען אים געזאגט — ער זאל נישט אינטערווענירן, ווייל ס׳וועט אים נישט העלפן העכסטנס קען ער אליין אויך מיטפארן מיט אונדז... דערביי איז עס געבליבן און בן־גוריון, וואס איז ספעציעל געקומען קיין סאפיא, אונדז צו העלפן, האט געמוזט צוריקפארן מיט גארנישט.

אין צווישנצייט פלעגן צו אודז אריינקומען יידישע אפיצירן פון דער רוסישער ארמיי, געשיקט פון דער נ.ק.וו.ד. אבער, ווייזט אויס — מיט „יידישע הערצער.״ קודם כל האט איינער געפרעגט, צי ס׳געפינט זיך דא נישט עמעצער פון ווילנע, ווייל ער האט דארטן איבערגעלאזן א פאמיליע און זיין פרוי מיט די קינדער... דערנאך האט ער געזאגט: — „קוקט נישט אויף מיין מונדיר און אויף מיין ארבעט און האט נישט קיין מורא! איך ווייס, ווער איר זייט, פון וואנען איר פארט און — וווהין. מיט וואס כ׳וועל קענען, וועל איך אייך העלפן״...

קען ,זיין, אז די באריכטן, וואס זיי האבן וועגן אונדז איבערגעגעבן, האבן גע־האלפן. יעדן פאלס האט מען נאך צוויי חדשים אונדז ארויסגעלאזן און מיר זיינען פון דארט אפגעפארן. נאר אויף דער טערקישער גרענעץ האט מען אונדז ווידער פאר־האלטן; דאס מאל — שוין נישט פון די רוסן, נאר פון די ענגלענדער. מ׳האט אונדז דארט געהאלטן בערך 8 טעג — כמעט אן עסן. פון טערקיי האט מען אונדז איין מאל בלויז געשיקט א ביסל קאלטע קאנסערוון.

דאס איז שוין געווען סוף 1944. געווען זענען מיר נאך אלץ אין בולגאריע, געזעסן אין קאלטע לאסט־וואגאנעס — אן וואסער, מ׳האט זיך פארוויקלט אין קליידער און דעקן, וואס מ׳האט געהאט, האט מען אויף זיך ארויפגעווארפן.

ביז — איין מאל, אין א ביינאכט, בערך 12 אזייגער — האבן מיר געזען, ווי ס׳פארט אונטער א לאקאמאטיוו צו אונדזער צוג, נאר קיינער האט נישט געוווסט, צי וועט מען אונדז פירן צוריק, אדער אין טערקיי טאקע... א ביסל דערנאך האט מען

צו אונדז צוגעשיקט א מענטש, ער זאל אונדז שטילערהייט זאגן, אז מיר פארן קיין **טערקיי**.

אנגעקומען אהין, האט מען געדארפט דורכמאכן קאראנטין. דריי טעג שפעטער האט מען אונדז אריינגעזעצט אין לאסט-וואגאנעס — אויף אוועקצופירן קיין **סיריע**. אויפן וועג האבן מיר געמוזט בלייבן זיצן אין די וואגאנעס און נישט געטארט ארויס־גיין אין ערגעץ. אויף די סטאציעס האט מען פונעם ענגלישן מיליטער אונדז צוגע־ברענגט טיי־מיט מילך און ביסקוויטן.

אזוי זיינען מיר אנגעקומען קיין פאלעסטינע.

★

שמואל שטארק

והאוקראינים שחטו...

הנני בן למשפחת שטארק, שגרה בחוות דמבינה שהיתה שייכת לאוליוב. היינו חמש נפשות במשפחה. אבי — אליעזר, אמי — מלכה ושתי אחיותי צפורה ורחלי. צפורה היתה נשואה לאריה פירסט והיו להם 4 ילדים. רחל היתה נשואה למנחם קורנפלד ולהם היו 2 ילדים.

עם פרוץ המלחמה גרו רחל ומשפחתה בסביבת טרנופול והאוקראינים התפרצו באמצע הלילה לביתה ורצו להרוג את כולם. רחל ובעלה מנחם הצליחו לברוח דרך החלון כשהם ערומים והאוקראינים שחטו את אמו של מנחם בסכין ורטשו את ראשי ילדיהם.

בזמן שלטון הנאצים היתה כל משפחתנו בגיטו זבורוב, ואני הייתי במחנה השמדה יז׳רנה. שנה אחת הייתי במחנה זה ואח״כ ברחתי וישבתי בבונקרים אצל הגויים בסביבות החווה. מפי הגויים נודע לי אח״כ, כי כל משפחתי נהרגה בגיטו זבורוב. נשארתי לבדי מכל משפחתי.

לידינו גרו משפחות אחדות: שכטר, ליינר, אפטר, גולדברג, פולק ובירגר. מכל אלה נותרו רק בן אחד ממשפחת שכטר, יוסף, אשר גר כיום בקנדה. שתי בנות ממשפחת אפטר — אחת חנה, הנמצאת כיום בקנדה והשניה, פריבה, גרה בארצות הברית. ממשפחת בירגר נותר רק בן אחד, ברוך, הנמצא כיום בפולין. שלוש המשפחות: פירסט, בלאושטיין ורייכטשאפר שגרו בביאלוגלובי, נהרגו כולן בידי הנאצים.

אני עצמי ניצלתי בנס. חייתי בבורות בתקופת החורף ובשדות בעונת הקיץ ונזונותי מכל הבא ליד במשך 18 חדשים.

בהתחלת אפריל 1944 שוחררתי ע״י הצבא הרוסי ומיד גויסתי לצבא הפולני והשתתפתי במסע הקרבות על כיבוש גרמניה. בספטמבר 1945 שוחררתי מהצבא הפולני וכעבור שנה בערך עזבתי את פולין. במשך שנתיים נדדתי על פני אוסטריה, גרמניה ואיטליה ובספטמבר 1948 עליתי ארצה.

בנדיקט פרידמן

מחנה העבודה בזבורוב

(קטעים מתוך עדות)

העד הוא יליד לבוב. מהנדס מכונות במקצועו, הנמצא עתה בארץ. אחרי תלאות מרובות הועבר בשנת 1942 למחנה „עבודה" בזבורוב. במחנה זה שהה מספר חודשים ובעדותו הוא מספר על התנאים האיומים ששררו בו. להלן קטע מעדותו, המספר על מחנה זה: —

הגרמנים קראו למחנה בזבורוב „מחנה עבודה", אבל לאמיתו של דבר היה זה מחנה השמדה על כל זוועותיו. היו בו כאלפיים יהודים והתנאים במחנה היו כאלה שאיש מבין הכלואים לא עצר כוח להחזיק מעמד מעל לשניים-שלושה חודשים. עבדנו בסלילת כבישים. יום עבודה היה בן 11 שעות אולם אורך הדרך מהמחנה לעבודה היה 8 ק"מ ואת הדרך הזאת עשינו יום יום ברגל הלוך ושוב בקצב מהיר ועל קיבה ריקה. את החלשים שבתוכנו, שפיגרו בהליכה, רצחו השומרים האוקראינים ללא שמץ של פקפוק.

אחרי שהייתי כחודשיים ימים במחנה זה הגיעו באחד הימים למחנה שני קציני ס.ס. בביקוש אחרי בעלי מקצוע בקרב כלואי המחנה. אחד מהשניים היה מפקדם של כל המחנות בסביבה. שמו היה וארצוג ומקום מושבו היה זלוצ׳וב.

אחרי שהודעתי שהנני בעל מקצוע במכונאות ואחרי שיחה בגרמנית עם אותו וארצוג. רשמו אותי בין אחרים ובכך תם העניין. וארצוג נסע ולא שמענו ממנו מאומה, כאלו נשכחנו לחלוטין.

בינתיים הורע מאוד מצבי. הרגשתי כי לא אוכל להחזיק עוד מעמד והנה באה הקלה מכיוון בלתי צפוי. בזבורוב היו עוד באותה תקופה יהודים וה„יודנראט" של זבורוב דאג להטיב קצת את מצבנו. נציגי ה„יודנראט" היו רשאים להכנס למחנה. הם עמדו בקשר עם מפקד המחנה, באום, וקנו את חסדיו תמורת מתנות שונות. אחת המתנות הללו היתה מכונית משא. מכונית זו נתקלקלה ואני נקראתי לתקנה. אחרי שתיקנתי את המכונית, אזרתי עוז וביקשתי ראיון עם באום. בפגישה אמרתי לו שאני האיש שתיקנתי את המכונית, שהנני מכונאי מעולה ושכוחותי הולכים וכלים בעבודה שאני נאלץ לעשותה. באום הקשיב לדברי, נענע בראשו וציווה למסור את המכונית לטיפולי. דבר זה עזר לי קצת להתאושש. לרוע המזל ארך הטיפול שבוע אחד בלבד, כי ביום אחד הופיעו במחנה גרמנים ולקחו עמם את כל אלה שנרשמו כבעלי המקצוע, ואותי בתוכם, למחנה בפלוהוב.

במחנה זה היה מצבנו גרוע בהרבה מאשר במחנה זבורוב. אם שם היו יהודים אחדים שמתו מוות טבעי, הרי כאן רצחו אותם בהמונים. מפקד המחנה היה חוואי גרמני אכזר, שהקים לו במקום חווה ובמו ידיו היה מענה ורוצח את הכלואים היהודים. גם במחנה זה היו כאלף וחמש מאות יהודים שעסקו בסלילת כבישים. במחנה היו יהודים שהיה להם קצת כסף והללו הסתדרו איכשהו. לי לא היתה פרוטה ואחרי שהייה קצרה חליתי קשה מחמת המחסור בויטמינים. רגלי התנפחו וכוסו פצעים מוגלתיים שלא הגלידו. הבנתי שאם לא אמצא איזה שהוא מוצא לצאת מהמחנה הזה, צפוי לי מוות בטוח ומהיר ואחרי מחשבה מצאתי דרך באמצעות מנהל העבודה הפולני לשלוח מכתב למפקד שביקר בזבורוב ושאתו שוחחתי. כתבתי לו שאני נמצא במחנה פלוהוב ועובד בסלילת כבישים.

כעבור יומיים הופיע וארצוג בפלוהוב. הוא עצר את מכוניתו במרחק של כמאתיים מטר מהמקום שבו עבדתי ושוחח עם מנהל קטע הכביש שבו עבדנו. לא היה לי מה להפסיד והעזתי לעשות צעד שיכול היה לעלות לי בחיים. ניגשתי בריצה למכוניתו. הוא הכיר אותי מיד ונתן לי מכתב למפקד המחנה.

בערב מסרתי את המכתב למפקד המחנה ולמחרת היום הועברתי לזלוצ'וב. כאן עבדתי במוסך של הפירמה „ויליצקי את קנול" אשר עסקה בסלילת כבישים ממצבות בתי הקברות היהודיים ומחומרי בנין שנלקחו מבתי הגיטו.

במחנה פלוהוב פגשתי יהודי שסיפר על נסיבות מותו של אבי. הגרמנים ערכו במחנה ינובסקה תחרויות מרוץ של יהודים זקנים. הם ציוו עליהם לרוץ למטרה תוך עיקוב אחריהם בשעוני סטופר. מי שלא היה מסוגל לעמוד בתנאי התחרות, כפי שנקבעו ע"י עורכי המרוץ, נורה למוות. אבי היה אחד מקרבנות תחרות זו.

בהמשך עדותו מספר פרידמן כיצד רכש לו אחרי תלאות מרובות ניירות אריים וכיצד נודע לו כי האשה שהבטיחה להסתירו תמורת סכום של 40 אלף זלוטי, עומדת בראש כנופית סחטנים, הרוצחים את קרבנותיהם אחרי שסחטו מהם את כל כספם. הם עבדו במשותף עם שוטרים אוקראינים, שהיו מוציאים את היהודי ממחבואו ויורים בו בפינת הרחוב. העד נתנסה בכך וניצול ממוות בדרך מיוחדת במינה. הנה עדותו כלשונה: —

ערב אחד, כשבאתי הביתה, מצאתי בחדרי שוטר אוקראיני מחכה לי כשהוא יושב על מיטתי. מאוחר מדי היה להמלט. — „אל תפחד אדוני" — אמר בפולנית. הוא לא בא להזיק לי — אמר. הוא רק רוצה שאתן לו 20 אלף זלוטי כדי לשחרר את בעל הדירה שלי שנכלא בעוון סחר בלתי ליגאלי. אמרתי לו שאני מסכים לתת לו את הסכום הנדרש, אלא שאני זקוק לשם כך לזמן. סיכמנו שיבוא אלי בעוד 3 ימים. הייתי במצב ללא מוצא, לא היה לאן לברוח. נותר לי רק להתאבד. אך לפני זה החלטתי להתחמק ע"י דחיות והבטחות לקבל את הכסף במועד מאוחר יותר. באחד הלילות, בשעה מאוחרת, הופיע בחדרי שוטר אוקראיני אחר. התחלתי לנהל אתו מו"מ ואמרתי שבינתיים הצלחתי לאסוף 5000 זלוטי בלבד ושימתין עוד כמה ימים עד שאאסוף את כל הסכום. — אם כך — אמר — ארוז את חפציך ובוא אתי. ידעתי שזה הסוף. ידעתי שבפינת הרחוב הקרובה ירצח אותי ביריה. אמרתי לו שאינני יודע אם להאמין לו, כי בפעם הקודמת היה שוטר אחר. הוויכוח בינינו התחמם והגענו לידי מהלומות. החדר היה צר והוא לא יכול לנצל את רובהו. בקיצור — הרגתי אותו... הלמתי בו בגרזן. יצאתי מהחדר וכשלושה שבועות נדדתי בקור העז ברחובות העיר, רעב וללא קורת גג על ראשי. בלילות הסתתרתי בחורבות הבתים שהופצצו. מוכה כינים הייתי ומצבי היה ללא נשוא. בתקופה ההיא היו מצודים על פולנים על מנת להעבירם לעבודה בגרמניה. החלטתי להתמסר לגרמנים על אף הסכנה שבזמן הבדיקה עלולים לראות שאני יהודי. למזלי לא הבחינו בכך. הועברתי לגרמניה לחוותו של איכר. העבודה היתה מעל לכוחותי ואחרי שהודעתי שהנני מכונאי רכב הועברתי למפעלי מכונות בוויטסברג.

במאי 1945 שוחררתי ע"י חיילי הצבא האדום.

חלק מיוצאי זבורוב והסביבה המשתתפים באזכרה שנתית.

חלק מיוצאי זבורוב והסביבה המשתתפים באזכרה שנתית.

פייה שאפּירא

ביי קריסטלעכע פריינט

ווען ס'האט זיך אנגעהויבן די מלחמה צווישן די דייטשן און די רוסן, איז דאס דייטשע מיליטער אדורכגעגאנגען און מיר האבן געגלייבט, אז דאס איז עס... אבער דריי טעג נאך דעם זענען אריינגעקומען דייטשן מיט טויטנקעפּ אויף די העלמען און האבן גענומען דערהרגענען יידן, בלויז מענער.

750 יידן האבן זיי אויסגעהרגעט אין דעם קליינעם שטעטעלע זבאראוו — צוזאַמען מיט די פּליטים, אלץ אזעלכע, וואס זענען נאך אין יאר 1939 אריבערגעלאפן זיך ראטעווען ביי די רוסן. דאס איז געווען די ערשטע אקציע — אין א פרייטיק. און שבת האבן די אוקראינער געפאדערט נקמה נעמען אין די יידן... זיי האבן געזאגט, אז ווען די רוסן זענען דא געווען, האט מען געפונען א דערמארדעטן אוקראינער, וואס יידן האבן אים דערהרגעט און זיי מוזן נקמה נעמען אין די יידן.

זיי האבן צונויפגעטריבן ביז 100 מאַן. קודם־כל האבן די יידן געדארפט ארבעטן א גאנצן טאג און פאר נאכט, ווען ס'איז שוין געווען צייט אהיימצוגיין, האבן די אוקראינער אליין — אן די דייטשן — זיי דערהרגעט, שלאגנדיק מערדערלעך אין די קעפּ מיט שטעקנס, וואס זענען באקלאפּט געווען מיט טשוועקעס.

איך האב דעמאלט געוווינט אין טוסטאגלאוו, ביי אן אוקראינערין. זי האט גע־הייסן יוליא ווערביצקא.

בעת דעם פאגראם האט די יוליא אפגעראטעוועט 25 יידן פון טויט: ווען מ'האט צוזאמענגעטריבן די יידן, (אויף ארבעט — האט דאס געהייסן.) איז זי ארויס פון שטוב און געזען ווי צוויי אוקראינער פירן א גרופּע פון 25 יידן. איינער פון די צוויי איז געווען איר א קוזין, האט זי אים געזאגט:

— דו שעמסט זיך נישט? צו אזעלכע זאכן דארפסטו צולייגן דיינע הענט?!..

האט ער זיך פארשעמט, גערעכנט זיך מיט איר און שנעל אריבערגעשפּרונגען אין איר גארטן — אויפן הויף. איך בין געשטאנען און דאס אלץ געזען...

די יידן זענען שטיין געבליבן; דער אנדערער, וואס האט זיי געפירט, איז געווען א שייגעצל פון 18 יאר, אבער זיי האבן געמיינט, מען מוז אים פאלגן... האט יוליא ווערביצקא געגעבן צו זיי א געשריי:

— וואס שטייט איר נאך דא? אויף וואס ווארט איר?!

האבן די יידן ערשט גענומען זיך צעלויפן. ווען מען פירט זיי אריין אין שטאט, וואלטן געווען נאך 25 קרבנות... אזוי האט זי זיי געראטעוועט.

עטלעכע חדשים איז געווען שטיל. יידן פלעגן שוין גיין צו דער ארבעט — פאר א קליין שטיקל ברויט, כמעט פאר גארנישט. אזוי האט מען געהארעוועט, זיך געמאַ־טערט, אראפּפארקויפט אלץ פון זיך און צוגעקויפט א ביסל עסן — אבי צו קענען עקזיסטירן. די יידן האבן געארבעט אויף דער באנליניע, אין ביוראען, אין דייטשישע שפּיטאלן... אויף פארשידענע ערטער, ביי אלע שווערע ארבעטן, — ווו מ'האט גענומען, דארט איז מען געגאנגען ארבעטן...

דאס אלץ האט אבער נישט געדויערט לאנג. אפשר א האלב יאר נאך דער ערשטער אקציע און נאכן אוקראינער פאגראם, זענען געקומען דייטשן, ארומגערינגלט די ערטער, ווו יידן האבן געוווינט און פארניכטעט זייער א סך יידן. גענויע דאטעס ווען

דאס אלץ איז געשען — געדענק איך איבערהויפט נישט... די אקציע איז געווען א שרעקלעכע. קליינע קינדער האט מען מיט די קעפלעך געהאקט אין די ווענט און אזוי זיי אויסגעראטן. די ווענט זענען געווען באשפריצט אין גאנצן מיטן בלוט פון די קינדער...

דערנאך האבן די דייטשן אפגעטיילט א באגרענעצטן ארט פאר די יידן און דאס האט געדארפט זיין דער געטא. ס'איז געווען א באפעל, געדרוקט אויף פלאקאטן, אז אלע יידן מוזן אריין אינעם געטא. דעמאלט האט מען מיר און אויך דער פרוי ווער־ביצקא געמאלדן, אז איך מוז קומען אין געטא.

נאכדעם ווי איך האב געזען, אז אין געטא, איז א זיכערער טויט, האב איך דאס געזאגט צו יוליא, און זי האט מסכים געווען מיך אויסצובאהאלטן.

יוליא האט מיך געהיט, ווי לאנג זי האט געקאנט. כ'בין געווען פארבאהאלטן דארטן אין א ווינקעלע א גאנצן טאג און ביי נאכט האט מען מען אפגעלאזן אין דרויסן דעם הונט פון דער קייט און איך פלעג ארויסגיין פון מיין באהעלטעניש און טאן אין שטוב אלץ, וואס כ'האב געקאנט. וועגן דעם אלעם, וואס ס'טוט זיך אפ אין געטא, האב איך מער־ווייניקער געוווסט. קודם־כל — באלד נאך דעם, ווי כ'בין געווארן אומלעגאל, האבן די דייטשן געמאכט אן אקציע. זיי האבן ווידער א מאל דערשאסן א ביסל יידן און אנדערע האבן זיי צונויפגעטריבן און אוועקגעפירט קיין בעלזשעץ צום פארברענען אין די אויוונס. די יידישע פאליציי האט אויך דערביי מיטגעהאלפן... אבער שפעטער האבן די יידן זיך ארומגעזען, אז מ'דארף פון דעסטוועגן שטעלן א ווידערשטאנד; און גראד דער פרעזעס פונעם יודנראט — איינער מיטן נאמען פוקס — האט גענומען ארגאניזירן דעם אויפשטאנד. ער איז געווען א מאל א מיליטערמאן אין דער עסטרייכי־שער ארמיי (זבאראוו האט א מאל געהערט צו עסטרייך.) און ער האט זיך גוט אויסגעקענט אין אזעלכע ענינים. ער האט זיך פארבונדן און צונויפגערעדט מיט פאליאקן ווו איינצוקויפן געווער, דאס איינגעקויפטע געווער פארבאהאלטן אויף ביידעמס און אין פארשידענע אנדערע ערטער. אזוי האט ער ארגאניזירט דעם אויפשטאנד. דאס איז געווען פאר דער ליקווידאציע פון די יידן אין ארבעטס לאגער.

די ליקווידאציע איז פארגעקומען דעם 23־סטן יולי 1942. דערנאך האט מען געערעדט פון דעם, אז די ליקווידאציע וואלט נאך אפשר נישט פארגעקומען אזוי שנעל, נאר ס'האט זיך דערטראגן צו די דייטשן, אז די יידן גרייטן צו אן אויפשטאנד און זיי וועלן שטעלן א ווידערשטאנד קעגן דער פארניכטונג.

א וואך פאר דער ליקווידאציע האט מען פוקסן אויף דער זשאנדארמעריע זייער שטארק געשלאָגן, די הענט און די פיס אים צעבראכן און צום סוף דערשאסן.

דעם געטא האבן זיי פריער פארניכטעט. זיי האבן דאס געטאן סיסטעמאטיש. קודם־כל האבן זיי געמאכט אן אקציע פאר זבאראווער אליין. ס'איז געבליבן ווייניק יידן, האט מען געברענגט פון זאלאשעץ, אזיערנא, פאמערן, פון פארשיידענע ערטער צו־נויפגעשלעפט די יידן אויף איין ארט, ס'זאל זיין לייכטער זיי אויסצוראטן. א ביסל יידן — פון די יונגע און שטארקערע — האבן זיי אריינגעשיקט אינעם לאגער אויף צו ארבעטן. ווייל אלע מאל זענען מענטשן דארט אוועקגעפאלן, מ'איז קראנק גע־ווארן און געשטארבן.

דאס געטא איז ליקווידירט געווארן פאר פסח, ס'איז געווען שטארק קאלט — געדענק איך; זיי האבן געמאכט די לעצטע אקציע און אויסגעראמט אלע יידן פונעם געטא. ס'איז געבליבן בלויז דער ארבעטס־לאגער און פוקסן האבן זיי געשיקט אינעם

לאגער. דעמאלט האט ער זיך נאך פעסטער גענומען צום ארגאניזירן דעם אויפשטאנד, נאר ס׳איז נישט געקומען דערצו... נאך איידער די דייטשן האבן פארניכטעט דאס געטא, האבן זיי געמאכט א רעוויזיע אין לאגער, אבער דאס געווער איז געווען גוט פארבאהאלטן אין עפעס א טאפעלער וואנט און זיי האבן עס נישט געפונען. ווען זיי זענען שפעטער געקומען פארניכטן דעם לאגער, האבן די חברה — שוין אָן פוקסן — געשטעלט א ווידערשטאנד און א גאנצן טאג געקעמפט קעגן די דייטשן. ערשט פאר נאכט האבן די דייטשן איינגענומען דעם לאגער און אים ליקווידירט. דאס איז געווען דעם 23־סטן יולי 1942. א גאר פריע ליקווידאציע, נישט — ווי אין אנדערע ערטער.

ווי לאנג יוליא ווערביצקא האט געלעבט, בין איך ביי איר געווען... אין דער צייט, ווען יידן זענען נאך געגאנגען צו דער ארבעט, זענען זייער א סך פון זיי דארט פאר־בייגעגאנגען. זיי האבן שוין געוווסט פון איר גוטסקייט, און צוריקגייענדיק פון דער ארבעט, פלעגן א 15—20 מאן אריינקומען אין איר הויז. יעדן איינעם עפעס געגעבן: א גלאז קאווע, טיי, בארשט, א שטיקל ברויט, א קארטאפל.ליידער איז די גוטע יוליא קראנק געווארן אויף טיפוס און געשטארבן. אזא פרוי קען זיין בלויז איינע צווישן מיליאנען און זי איז,ליידער, נישט געבליבן לעבן...

נאך איר טויט בין איך געווארן **סטעפאניא יורקעוויטש.** אויף דעם נאמען האט א גלח מיר א מאל געהאט געגעבן ארישע פאפירן, נאר ער האט צו מיר געזאגט: — איך גיב דיר די פאפירן, אבער דו גיי נישט אין ערגעץ מיט זיי, ווייל האסט א יידישן אויס־זען און מ׳וועט דיך באלד דערקאנען...

איצט, נאך יוליאס טויט, האב איך ווידער געמוזט זוכן א באהעלטעניש אויף אן אומלעגאלן אופן... בין איך אוועק צו יוליאס א שוועסטער, וואס האט געהייסן **מארטיוקאווא** און געבעטן, זי זאל מיך אויסבאהאלטן. איר מאן איז געווען אמאל א גרויסער אויפטוער ביי די רוסן און ווען די דייטשן זענען געקומען, איז ער געזעסן שטילינקערהייט אויף עפעס א קליינעם פאסטן, כאטש ער איז געווען א געלערנטער מענטש און אויך די דייטשע שפראך האט ער זייער גוט געקענט. אבער די אוקראינער נאציאנאליסטן האבן אים געמסרט, אז ער האט מיטגעארבעט מיט די רוסן, געווען א מיטגליד אין נ.ק.וו.ד. און נאך אזעלכע זאכן... מ׳האט אים ארויסגערופן אין דער דייטשער קאמענדאנטור, נאר אז ער האט גענומען רעדן מיט זיי, האבן זיי באלד גע־זען, אז ער קען זייער גוט די דייטשע שפראך און קאן זיי ברענגען נוצן. זיי האבן אים נישט פארניכטעט, נאר פארקערט — געגעבן אים דעם העכסטן פאסטן און ער איז ביי די דייטשן, געווארן נאך וויכטיקער, ווי ביי די רוסן. ווען איך בין צו זיי געקומען, האט ער געזאגט צו זיין פרוי: — דו קאנסט זי האלטן, ביז וואנען איך וועל דיר זאגן... דארפסט נישט מורא האבן. און איך בין ביי זיי געבליבן. כ׳האב געקאכט און געראמט. דערנאך איז אבער געווארן זייער שלעכט, דאס געטא איז שוין אויך געווען ליקווידירט און ס׳איז געקומען א צייט, ווען ער האט געזאגט צו זיין פרוי:

— איצט האב איך שוין מורא זי צו האלטן. זי׳ט מוזן אוועקגיין...

נאר א שטיקל צייט בין איך נאך געווען ביי זיי. דערנאך האט דער דייטשער פראנט זיך איינגעבראכן ביי סטאלינגראד און די רוסן האבן אנגעהויבן גיין פארויס און אפנעמען צוריק די אקופירטע ערטער. האבן די אוקראינער שטארק מורא בא־קומען, אז מארטיוק וועט אין זיי נעמען נקמה דערפאר, וואס זיי האבן אים געמסרט פאר די דייטשן. און איין מאל, אין אן אינדערפרי ווען מארטיוק איז מיט זיין ברודער אין איינעם געגאנגען צו דער ארבעט, האבן אים אפגעווארט עטלעכע אוקראינער

נאַציאָנאַליסטן; דעם ברודער — געהייסן גיין פּאָרויס און מאַרטיוקן האָבן זיי דער־הרגעט. דעם שאָס האָב איך אַליין געהערט...

נאָך זיין טויט האָבן די דייטשן גערופן דעם זון און אים איבערגעגעבן דעם פּאַ־טערס אמט. און די מאַרטיוקאָווא האָט צו מיר געזאָגט:

— איך בין שוין נישט מער די מאַדאַם מאַרטיוקאָווא און דו מוזסט אַוועקגיין.

ס'איז געווען זומער, בין איך אַוועק אין פעלד. אין אָנהייב פלעג איך אַ ביסל אַריינקריכן אין אַזאַ מין קעלער, ווו מען שטעלט אַריין בינען אויפן ווינטער, דערנאָך — געקראָכן אין די מאַלינעס, צווישן ביימלעך, אין דער תבואה... ווו ס'האָט זיך געלאָזן, פלעג איך זיצן.

איין מאָל אין דריי טעג פלעג זי ברענגען אַ ביסל מילך מיט אַ קליין שטיקל ברויט. ס'איז געווען ווייניק אויף צום לעבן און צו פיל — צום שטאַרבן...

כ'בין אַזוי געלעגן אין די פעלדער ביז שפּעטן יעשען, (האַרבסט) ביז ס'איז גע־וואָרן שטאַרק קאַלט און כ'האָב געפילט, אַז כ'וועל שוין לאַנג אַזוי נישט אָנציען אין דרויסן, אינעם שטרוי... איך בין געווען אויף דער מאַרטיוקאָוואָס פעלד און זי האָט געוווסט די ערטער, ווו איך ליג. זי אַליין האָט שוין אויך געוואָלט פון מיר פּטור ווערן און דער זון אירער, **פלאָווקע** האָט צו איר געזאָגט: — דו וועסט אויסבאַהאַלטן אַ יידישע, וועסט איר געבן עסן און דערנאָך וועסטו באַשטראָפט ווערן צוליב איר!?..

און זיי האָבן געפונען אַ וועג — מיך צו מעלדן ביי די דייטשן. ס'איז דורכגעגאַנ־גען אַ מאָל אַ יינגל, זייערער אַ קרוב און זיי האָבן אים אונטערגעשיקט — ער זאָל מיך אויסגעבן און ער האָט אַזוי געטאָן... געווען דאָרט אין דער גאַנצער געגנט איינער, אַ **שיקאַרסקי**, דאָס איז געווען אַן אוקראַינער, וואָס די אוקראַינער אַליין האָבן אים געבראַכט אַהער פון פּוילן, פון דער שטאָט **סטאַניסלאַוואָוו**. ער איז געווען אַ פאַרביסטער פון יעדן ייד באַזונדער. יעדן טאָג האָט ער גענישטערט אין דער געגנט און ווו עפּעס אַ קריסט, וואָס האָט געהאַט ביי זיך אַ ייד און געוואָלט אים האַלטן — האָט שוין דער שיקאַרסקי געזען אים אַרויסצוטרייבן. נאָך אַן אַקציע פלעגט ער אַרומלויפן אין די פעלדער און צונויפקלייבן די אַנטלאָפענע יידן, וואָס האָבן זיך ערגעץ ווו אויסבאַהאַלטן און געשלעפּט זיי צו די דייטשן. אָט דער שיקאַרסקי האָט אויך מיך גענומען זוכן אין די ערטער, ווו מ'האָט אים צוגעטראָגן — אַז איך געפין זיך... ער האָט דאָרט איבער־געדרייט אַלע תבואות — אומעטום האָט ער געזוכט... מיט אים זענען געווען נאָך עטלעכע מערדער.

זיי האָבן דאָרט געפונען דריי קערפּערס פון יידישע פרויען. דאָס איז געווען די פרוי מיט צוויי טעכטער פון אַ רייכן שניט־סוחר. ער האָט דאָס גאַנצע שניטגעשעפט פאַרקויפט און זיין פרוי מיט די מיידלעך אַריינגעגעבן צו אַן אוקראַינער מיטן נאָמען **פּאַלאַוויעוו**. דער קריסט האָט געוואָלט זיי האַלטן פאַר דעם געלט, אָבער ער האָט שטאַרק מורא באַקומען, ווייל ס'איז דעמאָלט געווען שרעקלעך די שטראָף. נישט קענענ־דיק אַלע מיט אַ מאָל דערהרגענען, (זיי זענען געלעגן אין אַ פאַרדעקטן גרוב ביי אים אין הויף.) האָט ער זיי, ווייזט אויס, איינע נאָך דער אַנדערער אַרויפגענומען עסן צו געבן און יעדערע באַזונדער דערשטיקט מיט אַ שטריק. שפּעטער — אַרויס־געשלעפּט זיי אין פעלד און שיקאַרסקי מיט זיינע לייט, זוכנדיק מיך, האָבן געפונען די דריי טויטע קערפּערס. נישט קאָנענדיק די פרויען, האָבן זיי געגלייבט, אַז איך בין אפשר איינע פון די דריי...

דעם גאַנצן טאָג בין איך שוין דאָרט געבליבן אויפן אָרט און אַז ס'איז געוואָרן

פינצטער, בין איך אריבער דעם וועג. איך בין אריין צו די מארטיוקס אין הויף און באהאלטן זיך אינעם אפטריט. געטראכט האב איך: כ׳וועל זען די מארטיוקאווא, וועל איך ביי איר בעטן עפעס צו עסן און איר זאגן — כ׳אנטלויף אין אן אנדערן פלאץ, ווייל מ׳האט מיך היינט ארומגעזוכט... דערווייל גיב איך א קוק — ס׳קומט אן סלאווקע מארטיוק און זוכט: ער זוכט אין סטאדאלע ביי זיי, אין די סטאיניעס, גייט צום ארט, ווו איך זיץ, עפנט אויף דאס טירל און טרעפט מיך...

— וואס טוסטו דא? — פרעגט ער. ער האט געזען, ווי שרעקלעך איך האב זיך פארענדערט זינט דעמאלט, ווען כ׳האב ביי זיי געארבעט און ער האט ממש נישט געקאנט מיר קוקן אין די אויגן. האב איך גענומען וויינען פאר אים: — סלאווקע, איך האב נישט מורא פאר דעם טויט — איין מאל שטארבט מען! נאר ס׳איז שרעקלעך צו וויסן, אז מען גייט דיך שיסן...

זאגט ער: — ווייסטו וואס? גיי אריבער אין יענער זייט פעלד, דארטן וועט דיך קיינער מער נישט זוכן...

ער האט מיר געוויזן — ווו, און איך בין אהין געגאנגען. דארט בין איך געזעסן אין א קוקורוזע־גארטן. די אייגנטימערן פון דעם גארטן האט געהאט א ברודער — א לערער — געהייסן האט ער סאקאלאווסקי. קומענדיק א מאל צו דער שוועסטער, האט דער לערער מיך געזען אין גארטן און פון גרויס רחמנות איז ער אהיימגעלאפן צו איר און געברענגט מיר עפעס צו עסן... די סאקאלאווסקא האט קיין עסן נישט גע־וואלט מיר ברענגען, ווייל זי האט מורא געהאט צו קוקן אויף א יידן... דארט האט איך געוווינט א פרוי, א פוילישע — יאנקאווסקא. האט זי יעדן טאג מיר געברענגט עפעס צו עסן און שטענדיק מיר אנגעזאגט: — גיי נישט ארויס פון דאנען. שיקארסקי זוכט — ער דרייט זיך ארום ביי יעדער שטוב...

אט אזוי פלעגט זי יעדן טאג קומען צו לויפן מיט א ביסל עסן און תמיד מיך געווארנט, כ׳זאל זיך פונעם ארט נישט רירן — כ׳טאר נישט... איין מאל ברענגט זי מיר א טעפל קארטאפליעס מיט געפרעגלטע ציבעלע און זאגט מיר ווידער, אז שי־קארסקי דרייט זיך דא אהין־און־צוריק ביי טאג און ביי נאכט און כ׳זאל נאר נישט ארויסגיין ביי נאכט נאך וואסער...

כ׳בין געווען שטארק הונגעריק און גלייך גענומען עסן די הייסע קארטאפל. נאך דעם האט פון די געפרעגלטע ציבעל זיך צעברענט אין מיר א פייער, איך חלש טרינקען און קיין וואסער האב איך נישט... אין עק פעלד, ערגעץ אין א ווינקל — איז געווען א ברונעלע. ביז גאנץ שפעט האב איך געווארט און מיטן טעפעלע אהין געגאנגען. איך שטיי און הענג אזוי אויף דאס טעפעלע און וויל אראפלאזן דעם שטעקן אינעם ברו־נעם... כ׳גיב א קוק — ער גייט, שיקארסקי. האב איך געזאגט צו זיך אליין: יעצט איז נישט די צייט צום אנטלויפן. צו שפעט שוין. איך מוז שעפן דאס וואסער און אראפבייגן דעם קאפ אין דער ברונע — אפשר וועט ער אדורכגיין לעבן מיר און מיך נישט פאקן, ווייל טאמער נעם איך אנטלויפן, איז מער נישטא פאר מיר קיין לעבן... דער עיקר — איך האב טאקע געשעפט דאס וואסער און ער איז לעבן מיר אדורכגעגאנגען. און אז איך האב געזען — ער גייט שוין אריין צווישן ביימער, מיטן וועג, האב איך זיך געטאן א לייג־אראפ אויף דר׳ערד — נישט מוותר געווען אויפן ביסל וואסער, נאר מיטן טעפעלע וואסער זיך אראפגעלייגט און אוועק צוריק אויף מיין ארט, אין דער קוקורוזע...

אויף צו מארגנס האב איך דערציילט דער יאנקאווסקא, וואס ס׳האט ביי נאכט

מיט מיר פאסירט... אזוי בין איך נאך געלעגן א שפאר ביסל צייט אין דעם גארטן. ס׳איז שוין געווען זייער קאלט, די קוקורוזע איז אלט געווארן און די בלעטער זענען געווארן אזוי שיטער, אז פונעם וועג האט מיך עמעצער געקענט דערזען. צו דער יאנ־קאווסקא פלעגן כסדר דערגיין קלאנגען, אז דא האט מען דערהרגעט, דארט — דער־שאָסן יידן, דא האט מען געגומען קריסטן אין די ארבעטס־לאגערס, ווייל זיי האבן אויסבאהאלטן יידן. יעדער טאג האט געברענגט נייע, ביטערע ידיעות וועגן פארבא־האלטענע יידן, וואס מ׳האט גענומען און זיי אלע אויסגעשאסן... פון די קעלטן האב איך זייער שטארק געליטן און געפילט, אז כ׳וועל שוין לאנג אזוי נישט אנציען...

ביי דער פרוי יאנקאווסקא, ווי ביי אלע קריסטן אינעם דארף — זענען אויפן הויף געשטאנען סטויגן שטרוי, פארגרייטע אויפן ווינטער. ביי נאכט האב איך קודם־כל מיר צוגעגרייט אזא מין נאָרע אין דעם שטרוי. די פרוי יאנקאווסקא האט מיר דערלויבט און פלעגט מיר ווייטער געבן יעדן טאג א ביסל עסן.

אין א שיינעם, העלן טאג זענען א מאל אנגעקומען קינדער — פונקט צו דער באהעלטעניש, ווו איך ליג. זיי האבן זיך גענומען שפילן און ארומשפרינגען, ביז זיי האבן מיך אנטדעקט... זיי האבן אנגעברענגט שטיינער מיט אלטע, צעבראכענע טעפ, גענומען צו מיר אריינוואַרפן און שרייען: דארט איז דא א ייד! ווייל ווי נאר עפעס פארדעכטיקט — האבן קליין־און גרויס שוין פארשטאנען, אז דאס דארף זיין אן אנטלא־פענער, א געשלאגענער — א ייד...

פארשטייט זיך, אז נאך דעם, ווי די קינדער האבן מיך אנטדעקט, האב איך געזען, אז די ערד ברענט שוין אונטער מיר און כ׳מוז פון דאנען אנטלויפן. ביי נאכט בין איך אוועק צו איינער, וואס די גאנצע צייט האב איך שוין וועגן איר געטראכט. דאס איז געווען קאשא ראזומקעוויטש — אן עלטערע פריילין, א פוילישע. צו יוליא ווער־ביצקא אין שטוב פלעגן אריינקומען פארשידענע מענטשן און ווען כ׳האב נאך גע־ווינט ביי איר לעגאל, האב איך דארט קענען־געלערנט אויך די קאשא. כ׳האב פאר־שטאנען, אז ווען זי איז מסכים, וואלט עס געווען פאר מיר דאס בעסטע ארט זיך צו באהאלטן — ווייל קיין קינדער האט זי נישט, ווינט איינע אליין און איר שטוב איז נישט קיין פארדעכטיקע. ביי נאכט בין איך אהין געגאנגען...

זי האט געווינט אין טוסטאגלאוו. ס׳איז געווען א שרעקלעך פינצטערע הארבסט־נאכט און אנקומענדיק צו איר אין הויף, בין איך קודם־כל אריינגעפאלן אין א טיפן גרוב, וואס זי האט געהאט אויסגעגראבן — אריינצולייגן אין אים קארטאפל אויפן ווינטער. איך ווייס נישט, מיט וועלכע כוחות כ׳האב זיך צוריק ארויפגעדראפעט... כ׳קום צו צו דער טיר און איך הער — עמעצער רעדט דארטן. געוווסט האב איך, אז זי ווינט אליין און הערנדיק רעדן, האב איך שטארק מורא באקומען. נאר שטיין אין דרויסן איז אויך געווען געפערלעך. האב איך אָנגעקלאפט. זי האט מיר גאר געבעטן: אריין. בין איך אריינגעגאנגען. ביי איר איז געווען איר ברודערס פרוי. כ׳האב זיי דער־ציילט, ווי אזוי קינדער האבן מיך אנטדעקט אינעם שטרוי ביי דער פרוי יאנקאווסקא און געזאגט:

— קאשא! בלויז דו קאנסט מיר העלפן. ווייל פון דארטן מוז איך דאך אנטלויפן און כ׳קאן נישט גיין צו מענטשן, וואס האבן קליינע קינדער — זיי קענען זיך נאך מיט עפעס ארויסכאפן. אויב דו וועסט מיר נישט העלפן, וועל איך אונטערגיין אויף דער גאס אין די קעלטן. קאשא, העלף מיר!...

זי האט געשוויגן, נישט געקאנט מיר זאגן: קום! ס׳איז איר זייער שווער געווען

דאס הארץ... זי איז געווען א פיינע פרוי און האט מיר מיטגעפילט, אבער נעמען אויף זיך אזא זאך — דאס איז געווען שווער... האט די שוועגערין געזאגט: — קאשא! נעם איר צו — איך וועל דיר העלפן זי אויסהאלטן!...

דעמאלט האט די קאשא אראפגעלאזט זיך אויף די קניעס פארן בילד פון דער „מאטקא באסקא" און ביי איר געבעטן — זי זאל איר העלפן מיך אויסבאהאלטן, אז איך זאל בלייבן לעבן...

אין יענער נאכט, ווען קאשא האט צוגעזאגט מיך אריינצונעמען, בין איך אוועק צו דער מארטיוקאווא און געבעטן מיינע זאכן, וואס כ'האב ביי איר געלאזן. וויסנדיק, אז זי איז נישט קיין זיכערער מענטש, האב איך איר געזאגט, אז כ'גיי פון דאנען אוועק אין אן אנדער דאָרף, געוויזן א פארקערטע ריכטונג און געשילדערט — כלומרשט געגנוי, אז כ'דארף גיין דורך דער בריק און דערנאך אהין, אהין...

האט זי מיר געזאגט — די זאכן זענען ביי איר מוטער, כ'זאל קומען מארגן, וועט זי זיי דערוויילע ברענגען... ווייזט אויס, אז זי האט באלד פארטראכט עפעס שלעכטס און אויסגערעכנט, אז מארגן, ווען כ'וועל גיין צו איר, וועט מען אויפן וועג מיך כאפן און כ'וועל שוין פארשפארן צו נעמען ביי איר די זאכן.

זאג איך איר: — פאני מארטיוקאווא! כ'וויל, זאלסט מיך האלטן דעם איינעם טאג ביי זיך און מארגן פאר נאכט וועל איך פון דיר אוועקגיין...

דעם גאנצן טאג בין איך געלעגן ביי איר אויפן הויף אינעם שטרוי און קיין ביסל עסן האט זי מיר אויך נישט געברענגט. צו מארגנס, ס'איז נאך געווען העלער טאג, האט זי מיר בלויז געגעבן עפעס צוויי קליינע זאכן, געזאגט — אז די קאלדרע מיטן קישן וועל איך קריגן, ווען כ'וועל שוין זיין אויף אן ארט און ממש מיך ארויסגעשטופט.

— גיי שוין, — האט זי מיך געיאגט — גיי שוין שנעלער!

דערווייל האט זי שוין געהאט באשטעלט שיקארסקין מיט די געסטאפא־לייט, זיי זאלן מיך אפווארטן אויף דער בריק, ווו זי האט געגלייבט — איך דארף אריבער־גיין און נישט געוואלט, זיי זאלן לאנג דארטן ווארטן.

האב איך איר געזאגט: — דו שטופסט מיך ארויס ביי טאג, יעדער איינער זאל מיך זען? גיי איך דאך גלייך דעם טויט אין די אויגן אריין. ווארט אויס א ביסל ביז פאר נאכט, ביז ס'וועט כאטש ווערן טונקל...

האט זי מיך געלאזט א קליין ביסל אונטערווארטן און דערנאך בין איך געגאנגען. זי איז געווען זיכער, אז די ס.ס.־לייט וועלן מיך שוין פארטיק מאכן אויפן וועג, אבער איך בין מיט יענעם וועג נישט געגאנגען... אפגעגאנגען א ביסל ווייטער פון איר הויז, האב איך זיך גלייך א לייג־אראפ געטאן אויף דר'ערד, געראטשקעט זיך אויפן בויך אין דער תבואה און אוועק מיטן ריכטיקן וועג — צו דער קאשא...

אז קאשא האט זיך דערוווסט, וואס ס'איז געשען, האט זי געזאגט: בלייב ביי מיר און דו גייסט נישט מער אין ערגעץ אויף א שריט!

צו מארגנס, אז זי איז ארויס פון שטוב, האט זי גלייך געהערט — ס'רודערט זיך אין דארף: שיקארסקי מיט די ס.ס.־לייט דרייען־איבער די גאנצע געגנט און זיי וייסן נישט, ווו דאס יידישע מיידל איז זיי אוועקגעקומען... און זי, קאשא, האט מיך נעבעך געהאט ביי זיך אין שטוב. זי האט אזוי מורא געהאט — פארהאנגען די פענצטער און געציטערט פון פחד. שרעקלעך איז דאס געווען — צו האלטן מיך דעמאלט אין שטוב.

און שיקארסקי איז געגאנגען פון הויז צו הויז און געמאכט רעוויזיעס אין יעדער

צו קאשא פלעגט אריינקומען א שוועסטערן־טאכטער, א יתומה, וואס האט געאר־בעט ביי א משפחה, וואס האט געהאט א גרויסע לאנדווירטשאפט. דאס מיידל האט א מאל דערציילט בסוד דער פרוי פונעם גוטבאזיצער, אז איך באהאלט זיך אויס ביי דער קאשא און זי, די פרוי פלעגט מיר ברענגען פארשידענע שטאפן צום נייען. קאשא פלעגט שטיין ביים פענצטער און קוקן, צי ס׳גייט נישט עמעצער און איך בין געזעסן ביי דער מאשין און גענייט. אזוי האט די רייכע פרוי מיר געגעבן צו פארדינען און פון דעם האבן מיר זיך ביידע אויסגעהאלטן — קאשא און איך. אפילו קאשאס ברודער, וואס האט געוווינט אויפן זעלבן הויף אין אן אנדער הויז — האט נישט געוווסט פון דעם...

איינמאל — ס׳איז נאך געווען גאנץ פרי, פאר אכט א זייגער — ס׳קלאפט עמעצער אין טיר. ס׳איז געווען ווינטער, ממש נאך נישט אין גאנצן ליכטיק און קאשא האט נאך נישט געהאט געקוקט אין פענצטער. בין איך שנעל אריין אונטערן בעט (דארט איז געווען מיין באהעלטעניש) און קאשא האט נאך אפגעווארט א רגע, ביז כ׳וועל זיך גוט פארבאהאלטן. דערנאך איז זי צוגעגאנגען, געעפנט די טיר און זי גיט א קוק — דער מערדער שיקארסקי!.. פאר פחד האט זי נישט געקאנט קוקן אים אין די אויגן. זי האט גערעדט און געקוקט ערגעץ ווו אנדערש, געקוקט צו דער פאדלאגע און גע־קרעכצט. פרעגט ער: — וואס איז דיר? האט זי געזאגט: — איך פיל זיך שלעכט, כ׳בין קראנק.

ער האט אבער געזען — זי איז אנגעטאן, איז אים עפעס געווען פארדעכטיק. ער איז ארויס פון שטוב און געטראפן אויפן הויף איר ברודערס פרוי, וואָס האט נישט גוט געלעבט מיט דער קאשא — זיי זענען ברוגז געווען צווישן זיך. פרעגט דער שיקארסקי:

— זאג מיר — זי איז נישט קיין יידישקע? עפעס קוקט זי מיר נישט אין די אויגן.

האט די שוועגערין געזאגט:

— ניין! זי?.. זי איז דאך א משוגענע!

אז שיקארסקי האט דאס געהערט, האט ער געגלייבט, אז פון משוגעת פירט זי זיך אויף אזוי. פון דעסטוועגן איז ער ארויפגעגאנגען אויפן בוידעם, אריין אין דער קאמער, אין גארטן, אין דער סטאדאלע, אינעם קעלער — אומעטום האט ער אלץ איבערגעדרייט, בלויז נישט אין דער שטוב. און אין שטוב בין איך געלעגן אונטערן בעט...

און די קאשא האט דאס אלץ נעבעך געמוזט אויסהאלטן.

קאשאס ברודער, וואס האט געוווינט פון דער אנדערער זייט הויז — האט שרעק־לעך דערפון געליטן, וואס קאשא האלט מיך ביי זיך. אבער ער האט מיך שטארק ליב געהאט. ער פלעגט אריינקומען יעדן זונטיק צו מיר מיט א גלעזל בראנפן און גע־זאגט: — איך טרינק פאר דיין לעבן. און זיין פרוי — די, וואס האט דעמאלט גע־עפנט מיר די טיר און געזאגט צו קאשא, זי זאל מיך האלטן — אט די שוועגערין האט אין אנהייב, נאכן אויסמעלקן די קו, תמיד אריינגעשטעלט דורכן פענצטערל א טע־פעלע מילך פאר מיר. האבן מיר שוין ביידע — איך און קאשא — געטרונקען פון דער מילך. מיט א מאל האט זי אויפגעהערט צו געבן מילך און זי איז אריינגעפאלן צו דער קאשא און געזאגט: — הער אויס, קאשא — דו מוזט איר אפזאגן, ווייל כ׳האב שטארק מורא פאר די קינדער: מ׳וועט אונדז דאס הויז פארברענען און נעמען אונדז אין א לאגער. איך האב קליינע קינדער — כ׳טאר נישט איינשטעלן...

מיין גרויס מזל איז אבער געווען, וואס זי האט דעמאלט געזאגט — נעם זי צו! האט קאשא יעצט צון איר געזאגט:

— הער אויס! איך האב איר נישט געוואלט אריינגעמען, נאר דו האסט מיך געהייסן. אויב עפנסטו דאס מויל און רעדסט איין ווארט פאר עמעצן — זאג איך גלייך, אז דו האסט מיך געהייסן... דו זאלסט בלויז שווייגן, נישט עפענען דאס מויל. דו גיב מיר גארנישט נישט פאר איר, מיר וועלן אַן דיין הילף אויך לעבן און דו האלט נאר דאס מויל: דו ווייסט פון קיין שום זאך נישט — אזוי וועט זיין אמ־בעסטן. קוים רעדסטו בלויז א ווארט, גיי איך גלייך און מעלד, אז דו האסט מיך געהייסן!.. האט זי טאקע געמוזט ליידן און שווייגן.

אין יענער צייט זענען שוין די דייטשן געגאנגען אויף צוריק. מיט א מאל האבן מיר געזען — ס׳קומען אן זייער א סך דייטשן. דער ריקצוג האט זיך פארהאלטן פינף א האלבן מאנאט ביי אזיערנע. אזוי האבן מיר געלעבט אונטער די רוסישע קוילן במשך פון דער צייט. די רוסן האבן עטלעכע מאָל אטאקירט און באלד ביי דער ערשטער אפענסיווע האב איך געמוזט ארויס פון שטוב און זיצן אויפן בוידעם. א סך דייטשע מיליטער איז אנגעקומען און א גרופע דייטשן האבן זיך באזעצט אין קאשאס שטוב.

די דייטשן האבן געמאכט א קיך אין קאשאס צימער און איך האב געהערט זייער רעדן פונעם בוידעם. קאשא האט נעבעך געארבעט אין דער קיך, געהאלפן קאכן, זי פלעגט גנבענען א ביסל עסן און יעדן טאג געקלעטערט צו מיר אויפן לייטער...

וואשן האב איך זיך אויך נישט געקאנט, נאר וואס? אויפן בוידעם האט אויף איין ארט ערגעץ דארט אריינגערונען און אז ס׳איז געגאנגען א רעגן, פלעג איך אונטערשטעלן אזא שטשערב — אן אלטע כלי, אנגעכאפט א ביסל וואסער אפצוואשן די הענט און די פיס. סטאשעק און קאשא האבן מיר דעמאלט ארויפדערלאנגט ביכער פון דער אוניווערסיטעט און פון אנדערע הויכשולן. איך האב נישט פארשטאנען קיין סך, אבער כ׳האב געלייענט. געלייענט אויך וועגן יעזוסן, וואס ס׳איז אונטערגעקומען, פלעג איך לייענען. כ׳האב אויך געשריבן מיינע איבערלעבענישן. יעדן טאג זענען געווען אנדערע נייעסן, שטענדיק איז עפעס געשען און איך פלעג דאס אלץ פאר־שרייבן. פון דעם אלעם האב איך גארנישט.

פלוצעם האט מען דערהרגעט דעם ייד משה רייס, — א דארטיקער ייד, וואס איז געווען באהאלטן.

דער ייד איז א מאל געקומען צו דער קאשא און מיך געזען... האט קאשא שטארק מורא געהאט און איר שוועסטערן־טאכטער, וואס האט געארבעט ביי דעם רייכן גוט־באזיצער — האט מיך ארויפגענומען צו זיי אויפן בוידעם. ווען זי האט געמאלקן די בהמות, פלעגט זי אראפגנבענען א טעפל מילך און בגנבה מיר אלע מאל ארויפדער־לאנגען. דער בעל־הבית האט, פארשטייט זיך, נישט געוווסט, אז כ׳בין ביי אים אויפן בוידעם. אזוי בין איך דארט געלעגן אפשר 8 טעג אין גרויסע קעלטן, ביי עטלעכע און צוואנציק גראד פראסט — קיין הענט־און פיס נישט געפילט. האט דאס מיידל מיר געזאגט, כ׳זאל אריינקריכן אין היי דארט ווייטער, ווו ס׳קומט אריין די פארע פון די בהמות, וועט מיר זיין א ביסל ווארעמער. אין א שיינעם פרימארגן גלוסט זיך אים, דעם בעל־הבית, אליין גאר ארויפצוגיין און אראפוווארפן היי... ער נעמט ווארפן היי סאמע לעבן מיר. איך פיל, אט־אט איז די ווידלע שוין אין מיר; און

כ׳ווייס נישט פאר וואס עפעס, נאר פלוצעם — ממש ביי מיין קאפ — הערט ער אויף צו ווארפן און גייט אראפ.

כ׳בין נאך געווען דארטן עטלעכע טעג. ווען מ׳האט זיך דערוווסט, אז מען האט דעם משה רייס נעבעך דערשאסן און קאשא איז שוין געווען זיכער — ער האט מיך נישט אויסגעגעבן, האט דאס מיידל מיך ביי נאכט צוריקגעפירט צו דער קאשא... און אלע מאל זענען ווידער געווען שיסערייען. שראפנעלן האבן זיך געריסן איבער די קעפ און שטיקער פייער זענען אזוי געפלויגן, אז ס׳איז געווען שרעקלעך... זאג איך איין מאל צו קאשא:

כ׳קאן א קריסט, וואס וווינט איינער אליין אין א שטיבל אין פעלד. בלויז איין משפחה — אָן שכנים. איכל גיין אהין. אפשר וועט ער מיך אריינגעמען און איך וועל זיין דארט ביז צו דער באפרייונג... אבער ווען קאן מען גיין אהין? ביי טאג זענען דא פאסטעכער, וואס פאשען די בהמות אינעם פעלד, ביי נאכט טאר מען אוודאי נישט, ווייל מיליטער דרייט זיך דארטן. מוז איך גיין מיטאג־צייט, אין מיטן העלן טאג, ווען די פאסטעכער מאכן אן איבעררייס און טרייבן אהיים די בהמות... און איך גיי אראפ פונעם בוידעם און פיל — אז כ׳קען נישט גיין. די פיס זענען געשוואלן אין די קנעכלעך און כ׳בין אויך אפגעוווינט פון גיין. נאר איך נעם זיך אן מיט אלע כוחות כ׳גיי אוועק אין פעלד אריין. (קאשא האט געוווינט אין עק פונעם דארף.) דארט איז געווען א קליין טייכעלע און איך קאן דאס נישט אריבער־גיין. זעץ איך זיך צו ביים ברעג און וואש מיר דאס פנים און די הענט. דאס וואסער האט מיך אפגעפרישט א ביסל און מיט אלע כוחות בין איך פון דעסטוועגן דאס טיי־כעלע אריבערגעשפרונגען. גיי איך אזוי און די פיס טראגן מיך קוים. און אז איך קום שוין צו נישט ווייט פון דעם איינציקן הייזקעלע אין פעלד — זע איך, אז זייער א סך דייטשן זענען ביי זיי אויפן הויף און איך דארף שוין צוריקגיין.

צוריקקומענדיק, האב איך געדארפט אריינגיין אינעם קעלער, ווי כ׳האב זיך מיט קאשא אפגערעדט. אז כ׳בין צוריקגעקומען, האב איך געדארפט אריינגיין אינעם סעדל, ווו ס׳געווען דער קעלער. און כ׳גיב א קוק — ליגט דארטן די טאכטער פונעם ברו־דער וואס האט געוווינט אין דעם הויף מיט דער שוועסטערל פון דער פרוי מאר־טיוקאווא און איך מוז אדורכגיין לעבן איר קאפ...

ווען דאס שוועסטערל פון דער מארטיוקאוונא זעט מיך, בין איך שוין אויך נישטא.

קאשא האט מיך ווידער ארויפגעפירט אויפן בוידעם. די גאנצע צייט זענען פארגעקומען אפענסיווס און אלע מאל זענען די קוילן ווידער געפלויגן איבער די קעפ.

זאג איך צו קאשא: גיב מיר מיט מיין מאנטל און לייג אריין א פאר שמאטעס אין א פלאכטע... איידער איך זאל דא דערהרגעט ווערן פון רי לעצטע אפענסיוועס, וועל איך מיר בעסער אנהענגען דאס אט אזוי אויפן פלייצע און כ׳וועל גיין.

האט מיר קאשא איינגעפאקט דאס פעקל און ווידער אנידערגעקניט און זיך געצלמט און געבעטן: — דער, וואס איז איבער אלע — זאל דיך היטן! דאס אלץ, וואס כ׳האב אין דיר אריינגעלייגט, די בלוטיקע טרערן, וואס איך פלעג פארגיסן, ביז כ׳האב דערלעבט אויסצובאהאלטן דיך און אפצוהיטן דיך ביז איצט — זאל דיר ווייטערביישטיין, פייטשו!..

און איך בין ארויס מיטן פעלד. די מענטשן האבן זיך שוין געהאט עוואקואירט

פון דארט מיט א צוויי טעג צוריק, אבער ווו נישט ווו האט זיך נאך באוויזן עמעצער, וואס איז צוריקגעגאנגען נעמען עפעס פון דער היים. א ביסל ווייטער האב איך פון דעסטוועגן געזען נאך א סך מענטשן אויפן וועג. אלץ אזעלכע, וואס האבן זיך אויך עוואקואירט — מיט בהמות, מיט וועגענער, מיט פערד. זיי זענען געווען פון אנדערע ערטער — פון זבאראוו אליין איז שוין קיינער איצט נישט געגאנגען; די וואס האבן געוואלט, האבן זיך שוין געהאט עוואקואירט. גיי איך אזוי מיטן פעקל אויף די פלייצעס. יונג בין איך געווען... גיט א גיי־אדורך לעבן מיר א דייטש — ס׳איז געווען אין צייט פון דער אפענסיווע, מיליטער איז געווען פול אויף די וועגן — און ער הויבט מיך אן טשעפען, דער דייטש. מיין איך — שוין! ער האט מיך שוין געכאפט און ער גייט מיך שיסן... גיט ער אבער א שמייכל און איך זע — ער וויל סתם טשעפען א יינג מיידל, ווייל דעמאלט זענען זיי קיין יידן שוין נישט געלעגן שטארק אין זינען, זיי האבן שוין געהאט מיט זיך צו טאן... און ער איז טאקע געגאנגען זיין וועג, נאר איך האב זיך דערוווייל דערשראקן.

גיי איך ווייטער, קומט אונטער איינער מיט א וואגן, וואס איז פריער, ביי דער פוילישער רעגירונג, געווען א פאליציאנט. גיט ער מיך א קוק־אָן אזוי און זאגט:

— דו ביסט דאך א יידישע, מ׳וועט דיך גלייך כאפן און דערהרגענען! א בלינ־דער קאן דאס זען: ביסט דאך ווייס, ווי שניי — נישט אפגעברענט פון דער זון... דו׳ נעם פון דר׳ערד א ביסל זאמד מיט בלאטע און שמיר דיר אויס דאס פנים, ווייל ווער ס׳קוקט דיך אָן, זעט דאך באלד, ביסט שוין לאנג אויף דער לופט נישט געווען. און נעם דיר — פיר מיין קו. וועסט גיין מיט א קו, וועט מען דיך אפשר נישט דערקאנען!

האב איך מיר אויסגעשמירט, אפגעריבן א ביסל דאס פנים און כ׳גיי מיט דער קו׳, און דער גוי — פארויס, מיטן וואגן... גייט פארביי איינע און זאגט: — אוי, קוק אָן, דוכט זיך — א יידישקע גייט דאך דארטן מיט דער קו!..

אזוי ווי ער האט דאס דערהערט, איז ער גלייך צו מיר צוגעלאפן און זאגט:— גיב מיר צוריק די קו. כ׳האב מורא, מ׳וועט מיר צונעמען די בהמה און מיך וועט מען דערהרגענען. איך וויל אויך לעבן...

פלוצעם זע איך — אין עק פון א דארף שטייט א קליין, ארעם הייזקעלע — בין איך דארט אריינגעגאנגען... ליגט אין בעט א יונגע פרוי, בערך א צוואנציק־יאריקע, נאך א געבורט. די געבורט איז עפעס נישט געווען אין ארדענונג און זי ליגט שוין קראנק אזוי עטלעכע מאנאטן. און דא גיבן א פלי אָן א גאנצע מחנה עראפלאנען — דער הימל איז געווארן שווארץ פון זיי. און זי זאגט צו מיר: — ווו גייסטו? בלייב שוין דא... וועסט ביי אונדז ארויסגיין פאשען די בהמות אין פעלד, וועסטו באקומען עסן.

איך בין בלויז אליין מיט איר אין שטוב — וואס דארף מען בעסער? נאר ס׳דויערט נישט לאנג, אפשר א טאג, אדער צוויי — נאך נישט אזוי שנעל האט מען ארויסגעקלאפט פון דארט די דייטשן ס׳האט נאך געדויערט עטלעכע טעג — און ס׳קומט גאַר־אָן אָן א שיעור דייטשן און זיי פארנעמען דא ווידער דאס ארט, אבער איך אנטלויף שוין נישט אין ערגעץ. כ׳גיי ארויס אין פעלד פאשען די בהמות און כ׳טרעף זיך נישט מיט קיין מענטשן. כ׳וויל האלטן די קי וואס לענגער אינעם פעלד, אבער זיי פאשען זיך אָן און רייסן זיך אהיימצוגיין. און ווו־נישט־ווו גייט אדורך א פאסטוך און כ׳ווייס נישט, ווי אזוי, נאר ס׳איז שוין צעטראגן געווארן אינעם

דערפל, אז דארט־און דארט פאשעט א יידישקע בהמות... אויך אויפן הויף ביי זיי זענען אנגעקומען א סך גויים מיט וואגנס, אלץ — עוואקואירטע פונעם פראנט און איך מייד אויס צו טרעפן זיך מיט מענטשן, אבער דער בעל־הבית קומט מיך אהיים נעמען מיט די בהמות און איך מוז גיין. זאגט צו מיר זיין פרוי:

— הער אויס, פייטשו! מ'האט מיר געזאגט, אז דו ביסט א יידישקע, מען רעדט אין דארף א סך דערוועגן. זאג מיר דער אמת, ווער דו ביסט.

און איך זאג איר: — כ'בין געווען א יידישקע, אבער היינט שוין נישט. כ'האב אנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן און כ'בין א קריסטין. אבער איך בין נישט לעגאל ביי די דייטשן — זיי וואלטן מיך אויך געהרגעט, ווען זיי טרעפן מיך...

זאגט זי: — אויב דו ביסט שוין נישט קיין יידישע, וועל איך זען פארבאהאלטן דיך וואס בעסער...

און זי האט „איינגערוימט דעם סוד" א פאר מענטשן, אז איך בין שוין היינט פון זייער גלויבן און מען טאר מיך נישט פארניכטן... און אזוי בין איך שוין דארט געווען ביז צו דער באפרייונג.

שטארק ווייט פון זבאראוו בין איך נישט אפגעגאנגען, נאר ווי דאס דארף האט געהייסן, קען איך זיך נישט דערמאנען... דער עיקר — איך פאשע ווייטער ביי איר די בהמות, זי האלט מיך פאר א קריסטין און אין דארף האט מען זיך מער צו מיר נישט געטשעפעט. ווען די עראפלאנען פלעגן אנפליען און באמבארדירן, פלעג איך שוין באגלייך מיט אלע מענטשן לויפן אינעם בונקער זיך באהאלטן, אפילו — מיט דייטשן אין איינעם. מיט א מאל איז א גרויסע שלאכט דארטן, אין זבאראוו, לעבן רוסישן קלויסטער. 27 דייטשן האלטן־אפ א גרויסן פראנט. די רוסן ווייסן נישט, וויפל זיי זענען, ווייל די שיסעריי איז שרעקלעך. געווען איינער א דייטש, וואס מיט הינט איז ער געגאנגען און אוועקגענומען פארווונדעטע דייטשן פון הינטערן פראנט. אויף א קליין וועגעלע פלעגט ער זיי ארויפלייגן און דער הונט האט גע־שלעפט. מיט א מאל גיט א קום דער דייטש אויפן הויף פון מיינע קריסטן און אין גאנצן איז ער איין שטיק בלאָטע — בלויז די אויגן האט מען אים ארויסגעזען. און איך האב פון דעסטוועגן מורא און כ'מאך פאר אים דעם אנשטעל. כ'גיי צו צון אים מיט א שטעקעלע און מיט א מעסער און כ'קראץ אפ פון אים די בלאָטע, כ'וואש אים אויס די זאכן און ער טוט זיך איבער און זאגט צו מיר: — יא, דאס זענען די „יודן" אים אלעם שולדיק, זיי זענען די „קריגס־שולדיקע". און איך זאג — ווירקלעך. וואס זאל איך אים זאגן? אז כ'וואלט אים שוין גערן געזען ליגן אין דר'ערד מיט אלע דייטשן אין איינעם?!.. און ער נעמט ארויס א ציטרין מיט א מאראנץ און גיט מיר דערפאר, וואס איך רייניק אים אפ. דאס איז דעמאלט געווען עפעס אזוינס — נישט צום באשרייבן; ממש לוקסוס. דאס האבן בלויז דייטשן גע־קאנט עסן, אן אנדער פאלק — נישט...

נאכן קריג בין איך געקומען צוריק צו דער קאשא. מיר האבן אלע זיך אזוי ארומגענומען און געקושט. די פרייד איז געווען זייער גרויס, נאר דער ווייטיק ביי מיר אין הארצן איז געווען נאך גרעסער. כאטש איך האב געוווסט, אז דאס וואס איך האב איבערגעלעבט, וואלט זעלטן ווער געקאנט מיטמאכן און בלייבן לעבן...

מתוך עדותו של מר צבי אברס

מטארטאקוב, מחוז סוקול (גליציה) על מחנה עבודה בזבורוב

לפני פורים בשנת 1942 הובא העד יחד עם עוד 50 נערים יהודים מטארטאקוב למחנה עבודה בזבורוב. הוא מספר: בזבורוב קיבל אותנו מפקד המחנה קלאוס. במחנה פגשנו יהודים מבוז׳ואני, נאראיוב, קאזאוו, אשר הובאו למחנה זמן מסוים לפנינו. תנאי ההיגיינה הירודים בהם מצאנו את היהודים במחנה, עשו עלינו רושם כה מדכא שלא יכולנו להתאושש ממראה עינינו.

המשטרה האוקראינית שקיבלה אותנו פקדה עלינו לשיר. כמובן, שלא יכולנו לפתוח את הפה, העדפנו לבכות מאשר לשיר. אני עדיין זוכר את סטירת הלחי שקיבלתי אז על שאינני שר. הלחי נתנפחה מיד.

למחדת בבוקר חילקו אותנו לקבוצות והוטל עלינו לעבוד בסלילת כביש. קבוצתנו עבדה בקטע הכביש זבורוב—קאז׳ימירובקה וקבוצה אחרת עבדה בקטע זבורוב—טרנופול. המחנה נקרא בשם „יודן צוואנגס-ארבייטסלאגער" (מחנה של עובדי כפייה יהודיים). בתחילה היינו מעטים, אח"כ הובאו כל פעם אנשים חדשים והגענו עד ל־700 איש. בהתחלה עזר למפקד המחנה, אדם בשם קמפקא, גם הוא גרמני. לפני קלאוס שימש כמפקד המחנה אחד פוקס, שהועבר אח"כ למחנה קורוביצה.

המשטר במחנה היה נורא. קלאוס היה סדיסט גדול, במשך כהונתו הרג במו ידיו עשרות יהודים, הוא היה מסתכל בהנאה כיצד החולים והנחשלים מתענים בעבודה.

בתקופה הראשונה לבואנו למחנה היינו מקבלים עזרה חמרית מה„יודנראט" בסוקול. כל שבועיים היו מביאים לנו חבילות, אח"כ נאסר עליהם לבוא אלינו. ה„יודנראט" בזבורוב היה שולח לנו מזמן לזמן קצת מזון. פעם הגיעו אלינו העו"ד ינובצ׳ינסקי וד"ר צינז, שניהם מה„יודנראט" בסוקול. הם באו לשחרר 50 נערים מסוקול, אבל שניהם נאסרו. כעבור זמן מה שוחררו והם חזרו כלעומת שבאו מבלי שיצליחו במשימתם.

אני עבדתי בהכנת חפירות (טראנשייען). פעם ניגש אלי מפקד המחנה וציווני לעבוד בהנחת אבנים על הכביש. „הרי אינני יודע" — אמרתי לו. „מקל־הגומי ילמדך" — הוא ענה לי. הם היכונו כה הרבה עד שלמדנו את עבודת הנחת אבנים. היינו מקבלים 180 גרם לחם ליום וקצת מרק. השומרים היו לעיתים קרובות הורגים אחדים מאתנו. היתה להם הזכות להחזיר למחנה 10% יהודים פחות משהוציאו. הסיבה לירִיות היתה בקשת פרוסת לחם מאת גוי עובר אורח, או החלפת חפץ במזון. היו מקרים שהיו אוספים בבוקר את החולים שלא יכלו לצאת לעבודה, והיו יורים בהם.

פעם חליתי גם אני. שררה אז במחנה מגיפת הטיפוס, קמתי בבוקר והצטרפתי לקבוצת החולים. היו לי מעל ל־39 מעלות חום, היינו 28 חולים. מפקד המחנה, שהכיר אותי היטב מהנחת האבנים ניגש אלי ושאל אותי: „מה אתך?" עניתי לו: „אדוני מפקד־המחנה, יש לי חום". הוא ציווני לעמוד והתחיל להערים עלי שלג, לצידי עמד עוד חולה, נגר. באותו רגע ניגש אלינו מפקד המשטרה, הוא היה רוסי שכנראה שיתף פעולה עם הפרטיזנים. הוא רמז לנו לברוח וכך עשינו. אח"כ שמענו שרגעים אחדים אחרי שהסתלקנו נורו כל ה־26 במכונת־יריה. קלאוס רצח אותם, זה היה בערך באוקטובר 1942.

על הזוועות במחנה בזבורוב יעידו שני המקרים האלה שהעד ראה אותם במו עיניו: פעם תפסו יהודי שניסה לברוח, העמידו את כולנו בחצר המחנה וציוו עלינו להסתכל כיצד מנסרים את הנחטף במשור בעורו בחיים.

פעם שניה אילצו אותנו להסתכל בתלייתו של אחד מאנשי המחנה וציוו עלינו לשיר. מי שלא שר הוכה קשות.

לא רחוק מהמחנה שלנו, שהיה מחנה של עובדי כפיה יהודים, היה עוד מחנה בזבורוב — מחנה חופשי, בו נמצאו יהודים מהסביבה. למחנה שלנו היו מביאים אנשים ממקומות מרוחקים או עבריינים מהמחנה החופשי.

ב־15 ביוני 1943 שמענו על חיסולו של המחנה החפשי וכי עתה אנחנו בתור לחיסול. השמירה עלינו הוכפלה ונראה היה כי עם תום העבודה יחסלו גם אותנו. באותו יום עבדנו ביער, חמשה מאתנו החליטו לברוח. הם נשארו ביער ולא חזרו למחנה. אני הייתי ביניהם.

אח"כ נודע לנו כי ב־22 ביוני הוקף המחנה והתחילו להוציא אנשים בקבוצות אל הבורות, כדי לירות בהם, בקבוצה הראשונה היו 50 נערים במצב בריאות תקין, והם נדברו בינם לבין עצמם לנסות להתנפל על הגרמנים. הראשון שיצא נגד הגרמנים היה חיים פליק מרוטקי ליד סנוק. הוא נעץ פגיון בידו של הגרמני והפיל את הרובה מידו. זאת ניצלו 35 איש מתוך הקבוצה של 50 איש והצליחו לברוח. 15 איש נהרגו. זה היה במשאית הראשונה שעליה שמרו 4 גרמנים. הגרמנים הגבירו את השמירה במשאית השניה והושיבו עליה 6 שומרים, ובכל זאת הצליחו 15 איש לברוח גם מה־משאית הזאת. אז החליטו הגרמנים לא להוציא עוד את האנשים מתוך המחנה. את ה־600 איש אילצו להכנס לתוך הצריפים, הקיפו את הצריפים בקש, שפכו עליהם נפט ושרפו אותם על הכלואים בהם.

ביער ליד זבורוב נפגשתי עם הבורחים. היינו יחד כחמישים איש. הגרמנים ניסו לא אחת ללכוד אותנו. את המצוד האחרון נגדנו ערכו בשבת, 15 בנובמבר 1943. ירד אז שלג והגרמנים ניצלו את העקבות בשלג כדי למצוא את מחבואינו. אני הייתי יחד עם עוד 4 אנשים במקום שאיש לא ידע עליו. האחרים התרכזו בשתי קבוצות, שניהלו חיים בלתי מאורגנים. כל אחד מהם דאג לעצמו והיה חפשי לנפשו. הם היו הולכים לכפרי הסביבה לחפש מזון והגרמנים תפסו את כולם לפי העקבות שהשאירו בשלג. אנחנו היינו זהירים יותר. הסוונו את הבונקר שלנו, לא יצאנו ממנו לעתים קרובות והשתדלנו לאגור מזון למקרה של מצור.

אלה שנתפסו ע"י הגרמנים נורו כולם. הגרמנים ניסו לפתותם שיגלו את מחבואי שאר היהודים והבטיחו לכל מי שיגלה בונקר, כי ישאירוהו בחיים. היה אחד ביניהם שהובילם לבונקר שלנו. הוא לא ידע את מקומו המדוייק, אך הראה להם את חלקת היער שבו נמצא הבונקר. הגרמנים התחילו לחפש בכל הפינות ואנחנו שמענו את יריותיהם.

היינו 4 אנשים בבונקר: אני, הרש גינובר, שמחה ויינברג ונערה בשם ברטה (את שם משפחתה איני זוכר). הבונקר שלנו היה מוסווה היטב, ואילו היה הפתח סגור, איש לא יכול היה למצוא אותו. אני, במקרה פתחתי אותו וכשראיתי גרמנים ביער קראתי לעבר חברי: „גרמנים באים!" בו במקום נשבענו ארבעתנו שלא נסגיר את עצמנו לגרמנים כל עוד אנו חיים.

הבונקר שלנו היה בנוי כך, שמול הפתח היה בור ומצידו השני היה המטבח ממנו בקע עשן. הגרמנים התקרבו וקראו לנו לצאת, בהבטיחם כי לא יהרגו אותנו אלא יעבירונו למחנה. ענינו בשתיקה. אח"כ שלחו אלינו את היהודי שהובילם אלינו, שיאמר לנו לצאת. הלה בא אלינו ומסר לנו את דברי הגרמנים, אך אנחנו אמרנו לו להסתלק. משיצא, השליכו הגרמנים לעברנו שני רימונים. אחד מהם נפל לתוך הבור ליד הפתח

ומוטט שני קירות. עד היום נותרו לי סימנים מהפצעים שנפצעתי אז. ישבנו בארבע פינות הבונקר וציפינו לבאות. באותו רגע ירד אלינו גרמני, ושמחה ויינברג שהחזיק נשק בידו, ירה בו שלוש פעמים ופצע אותו ברגל. הגרמני הרים קול זעקה וחבריו הוציאוהו. בינתיים התחילו הגרמנים לחפור באדמה מכיוון המטבח כדי להגיע אלינו מהעבר השני. הם הצליחו לעשות חור באחד מקירות הבונקר ודרך החור שמענו את הפקודה להשליך עלינו רימונים ולחפש מחסה. הרימונים שהשליכו מוטטו את הקירות אך לא הזיקו לנו. אנחנו ניצלנו את ההזדמנות ושלושה מאתנו (כולל הנערה) קפצו מתוך הבונקר. הרביעי היה המום מההתפוצצות ונותר בפנים. נדברנו מקודם, כי אם נישאר בחיים, ניפגש אצל איכר אחד בקרבת זבורוב, שאתו היו לנו קשרים והוא היה מודיע לנו מתי תהיה „אבלאווע" (מצוד) וממנו רכש ויינברג את הנשק.

כשיצאנו מתוך הבונקר, התחיל שמחה ויינברג לירות לעבר הגרמנים ואילץ אותם לסגת. הם ירו לעברנו אך נמנעו מלרדוף אחרינו, כי פחדו להכנס לבין העצים. אנחנו ברחנו, כמובן, בכל כוחנו והגענו לכפר מטינוב שליד זבורוב. נכנסנו לביתו של אחד האיכרים, שהרשה לנו להתרחץ ונתן לנו חצי כיכר לחם והמשכנו ללכת למקום שבו נדברנו להפגש. הנערה לא היתה איתנו. היא נפצעה קל ונשארה שוכבת בין העצים. אך נפגשנו כל ארבעתנו במקום המיועד — גם הנערה וגם הרביעי שנשאר שוכב המום בבונקר. משהתאושש, התעטף בשמיכה ויצא מתוך הבונקר. כשנכנס לכפר לבקש פרוסת לחם, תפסוהו נערי הכפר ורצו להסגירו לגרמנים, אך אחרי שהתחנן לפניהם ואחרי שמסר להם את נעליו וכובעו עזבוהו לנפשו. הוא פנה מיד למקום פגישתנו המיועדת.

האיכר שלנו מסר לנו את כתובתה של קבוצת יהודים מזויינים בנשק, הנמצאים ביער הפומוז'ני ושיש להם קשרים עם הפולנים. הוא הורה לנו את הדרך ליער וביקש מאתנו שנקח עמנו נערה שהגיעה אליו יום לפני כן. בבואה אליו, ידע שצפוי מצוד נגד המסתתרים ביער ולכן לא נתן לה ללכת היערה. יצאנו איפוא כל החמישה לדרך וכשהגענו למקום, מצאנו שם קבוצה של חמישים וכמה יהודים. היו אלה יהודים מסביבות שונות. ביניהם כאלה שברחו ממחנות הגרמנים. זה היה בהתחלת שנת 1944, 6 חודשים אחרי שהייתנו ביער.

במשך הזמן הזה התקיימנו מגניבות אצל האיכרים. בכל כפר יש שניים שלושה בתים מבודדים, מרוחקים קצת ממרכז הכפר. לבתים האלה היינו נכנסים. בהתחלה היינו מבקשים אוכל, אך אח"כ היינו לוקחים ללא בקשת רשות, פעם קצת תפוחי אדמה, עוף, עגל ופעם פרה. חיינו בתוך בורות או ביער בין העצים.

שלושה חדשים היינו מסתתרים בתוך יער צעיר וסבוך, שמצדו האחד גדעו הגרמנים עצים לצרכים צבאיים. היה זה מקום בטוח יותר מאשר כל מקום אחר, כי הגרמנים הסתובבו בו כל הימים והגויים שבסביבה נמנעו מלהכנס לתוכו. הגרמנים עצמם לא ניסו להכנס לתוך סבכי היער ומשום כך חיינו כאן שלושה חדשים מבלי שאיש יבחין בנו.

ב־22 ביוני 1944 הגיעו הרוסים. לפתע שמענו רעש גדול והיה נדמה לנו שהננו שומעים מדברים רוסית. לא היינו בטוחים בכך. כשנשתתק הרעש, יצאנו בשקט ממחבואנו וראינו בצידי הדרך שלט קטן כתוב רוסית. על השלט היתה מצויירת יד המראה לאן לנסוע ולידה כתובת רוסית. לא ידענו מה פירוש הדבר. בלילה יצא אחד מאתנו כדי להוודע על המתרחש. משאך יצא לדרך, ראה טאנקים וחיילים רוסיים. הוא חזר אלינו וסיפר כי הסובייטים הגיעו. נדברנו בינינו כיצד לצאת מתוך היער. בבוקר השכם יצאנו

מתוך היער. הרוסים הקיפו אותנו, צילמו אותנו מכל צד ואמרו לנו כי העולם כולו יראה איך אנו נראים ויקרא עלינו. אח״כ הובילו אותנו לרופאים והגישו לנו עזרה רפואית.

בזה תמה תקופת הסתתרותנו. הקבוצה התפזרה וכל אחד מאתנו נסע לעיר מולדתו.

✶

שמואל יונג

מזכרונותיו של לוחם יהודי, חייל בצבא האדום

בתקופת הכיבוש הרוסי, מספטמבר 1939, התגוררתי עם אשתי ושלושת ילדי בעיר המחוז טרנופול ושם גויסתי בשנת 1941 לשרות חובה בצבא האדום. נשלחתי לאחת היחידות שחנתה ביערות הסביבה ושם עברנו אימונים במשך כחדשיים. המשטר היה קפדני וחמור מאד. היחס אלינו, קבוצת היהודים מערי גליציה המזרחית, היה הוגן מאד ונוצרו קשרי ידידות בינינו לבין החיילים הרוסיים. כך נמשכו החיים עד אותו יום בו הופיעו גלי אוירונים גרמניים בשמי טרנופול והמטירו עליה מטר פצצות שהפכוה ללהבה. היחידות הצבאיות נצטוו מיד לסגת וניכרו בצבא אותות בהלה. הרוסים הכריזו שיהודים וכן פקידים ששרתו את משטרם יכולים להצטרף לצבא הנסוג, אולם מעטים בלבד עשו זאת.

נטשנו את העיר הבוערת מבלי שתהיה לנו יכולת להפרד ממשפחותינו ופתחנו בנסיגה קשה ומיגעת. אחרי מנוחה קלה בפודבולוצ׳יסק המשכנו לסגת, בעוד שהגרמנים דולקים אחרינו. אחרי שעברנו את הגבול הקודם פולין־בריה״מ הצטרפנו לאחת החטיבות, ובשורותיה לחמנו בחזיתות שונות. לקחנו חלק בפיצוץ גשרים, בהנחת מוקשים ובפעולות צבאיות דומות. אנחנו החיילים היהודים, השתתפנו כשווים בין שווים עם החיילים הלוחמים בני רוסיה, אולם בנו בערה אש הנקמה ולא היה קץ לגבורתו של הלוחם היהודי. לשיאי ההקרבה התעלו הלוחמים היהודיים בקרבות פנים אל פנים עם החיילים הגרמנים וקשה למצוא את המילים ההולמות כדי לתאר מעשי גבורה אלה.

את רוסיה מהימים ההם קשה לתאר במילים. ערים וכפרים נמחקו מעל פני האדמה ושדות פוריים הפכו לשדות מוקשים. חלל האוויר היה רווי מטר של פגזים וקולות נפץ אדירים ואפוף תמרות עשן, ומסביב ניגר הדם כמים.

לחיילים היהודים הציקה המחשבה על גורל משפחותיהם שעזבו תחת השלטון הנאצי וחרדו להן. שעות על גבי שעות היינו משוחחים על כך בינינו.

הגרמנים המשיכו בהתקדמותם, חרף ההקרבה ומעשי הגבורה של חיילי הצבא האדום והפרטיזנים. באחד הקרבות המחרידים ביותר ליד העיר קייב נפצעתי. שעות אחדות שכבתי ללא הכרה תחת שכבת אדמה עד שגילו אותי החובשים והעבירוני לביה״ח הצבאי ליד אורל. בביה״ח נותחתי וכעבור שלושה חודשים שוחררתי כנכה.

אחרי השחרור וגמר המלחמה נסעתי לטרנופול בתקוה למצוא לפחות שריד ממשפחתי, אולם התברר שכולם ניספו ולא היה קץ לאבלי. עודני שרוי ביגוני והנה הדהימוני ה„שקצים" האוקראינים שהתחילו להתקיפני על שעוד נשאר יהודי חי שחזר לעיר. החלטתי שעלי לצאת במהירות והתחלתי לתכנן דרכים כדי להגיע לארץ. עברתי לפולין ומשם אחרי נדודים דרך כל אירופה, הגשמתי את חלומי והגעתי בשנת 1948 לארץ.

ד"ר בונם פלדמן נואם באזכרה הראשונה לקדושי זבורוב
והסביבה (היושבים משמאל: נפתלי כץ והסופר ר' בנימין)

מלכה מרדר ונחום לינדר מדליקים נרות־נשמה באזכרה במרתף השואה בירושלים

יוצאי זבורוב והסבי־
בה באזכרה ראשונה
לקדושי עירם.

אריה יונג

הייתי „ארי"

סיפור תלאותיו בתור „ארי" במקומות שונים — בבורשצ'וב, בצ'ורטקוב ואח"כ באוקראינה, קיוב, אודסה, הארקוב ודניפרופטרובסק כאיש „או.טי.", כפולקסדויטש במשך שנה; אח"כ בבוקרשט עד השחרור ב־1945.

שמי אריה יונג. נולדתי ב־2.11.1921 בזבורוב מחוז טרנופול. את ראשית דרכי עשיתי בזבורוב. ב־1935 עזבתי את העיירה ונסעתי ללבוב, כדי להמשיך בלימודי. בלבוב למדתי בגמנסיה היהודית משנת 1935 ועד לפרוץ מלחמת העולם בשנת 1939. באותה שנה גם סיימתי את לימודי בגימנסיה.

עם פרוץ המלחמה, עם כניסת הצבא הסובייטי, המשכתי ללמוד עוד כשנה בטכניון — עד תחילת מלחמת רוסיה־גרמניה. מאותה תקופה זכורים לי כמה דברים לא כל כך נעימים, שקרו לבני משפחתי, שהגיעו מקרקוב וממקומות אחרים ונלקחו באישון הלילה לסיביר מדירתנו ומדירות מכרים וידידים שלנו. אני זוכר במיוחד את ד"ר יונג מקרקוב, בן־דוד של אבי, ואת כל משפחתו, שהוגלו לסיביר. הוא נפטר בסיביר, אשתו ובתו הגיעו ארצה במרוצת השנים, והבן נשאר בפולין, עד כמה שידוע לי.

כשפרצה המלחמה בין רוסיה לגרמניה, היינו אנחנו עדיין בדירתנו הישנה ברחוב „אוברונה לבובה" 14. אחרי ימים אחדים נכנסו הגרמנים ללבוב ובאותו יום אני זוכר את האקציה הראשונה, שנערכה ברחובות העיר ואת בני הערובה שנלקחו מהרחובות, כדי להוציאם להורג למחרת היום.

האוקראינים בלבוב הצטרפו לטבח, כמומחים לזיהוי יהודים. הם היו תופסים אנשים, שחיצוניותם דמתה ליהודי והעבירו אותם ישירות לגסטאפו, למקום שהיה מרוחק לא הרבה מדירת מגורינו. אנחנו הצלחנו להתחמק מהם, ע"י כך שלא עזבנו באותם הימים את הדירה, לא הסתובבנו ברחובות, היה לנו מספיק מזון, וגם שומר־הבית לא שיתף אתם פעולה ולא מסר להם שבבית גרים יהודים. מלבד זה, האיזור שגרנו בו היה איזור פולני מובהק, לכן לא קרה לנו דבר בימים ההם.

לאחר מספר ימים פורסמו מודעות, שבהן הודיעה המפקדה הגרמנית הצבאית, שכל יהודי, שהנו בעל מקצוע, או עבד עבודה פרודוקטיבית, צריך להתייצב ולמסור פרטים על עצמו, וכך נקלע אבי המנוח כמומחה למתכות וברזל לפירמה גרמנית, שבאותה תקופה התחילה לעבוד ופתחה משרד בלבוב. בעל החברה „רוה סטופפרפאסונג פיר דיסטריקט גאליציען" היה ויקטור קרמין. למעשה, הם אספו חמרי גלם מכל הסוגים — ניירות, סמרטוטים, גרוטאות, מתכות, כדי להעביר אותם לעיבוד עבור התעשיה המלחמתית הגרמנית. לאחר שאבי התייצב ונרשם ולאחר שנודע לבעל המפעל על מעמדו של אבי בתקופת הממשל הפולני ועל עבודתו, החליט, שאבי יעבוד אצלו במשרד וינסה לארגן את החלק הקשור במתכות. ברור, שאבי המנוח קרא לכל ידידיו ומכריו וכל אותם אנשים שהכיר, הציע להם לעבוד באיסוף גרוטאות, כדי לקבל עבודה קבועה ולקבל אישור, שבלעדיו אי אפשר היה להתהלך ברחובות.

כך התחלתי גם אני לעבוד באותו משרד אצל ויקטור קרמין יחד עם אבי, שהיה המומחה לאיסוף וסיווג של הדברים שנאספו, הוא היה צריך לבדוק את הסחורות. כל אחד שנכנס לעבוד במשרד, קיבל אישור חתום ע"י הממשל הגרמני בשם הגוברנר.

באותה תקופה יהודי היה יכול להיות מוגן, במידה שיהודי בכלל יכול היה להיות מוגן, כשהיה לו על היד סרט של מגן דוד. אנו כולנו ענדנו את סרט המגן־דוד וכך הלכנו לעבודה. לאחר תקופה מסויימת, קיבלו כל היהודים בלבוב הוראה לעזוב את דירותיהם הישנות ולעבור לאיזור מגורים מיוחד ליהודים. אנחנו עזבנו את הדירה הישנה הגדולה ברחוב לבובסקה ועברנו לגור באיזור החדש ברח׳ קליפרבסקה 6 או 8. באותה תקופה היה האיזור הזה עדיין פתוח ואפשר היה להכנס ולצאת, והגרמנים רק יכלו יותר קל להוציא משם יהודים שלא עבדו, או שמסיבות אלו שהן רצו לחסל אותם. המקום הזה היה גם לא רחוק מהמחנה הידוע לשמצה ינובסקה.

במשרד הזה עזרתי למעשה לאבי, שימשתי לו כעוזר והייתי בן חסותו של הגרמני, שבאותה תקופה התיחס אלינו בסבלנות. קיבלנו ניירות שהגנו עלינו, על כל אחד מאתנו, שעבד באותה פירמה. אם זכרוני אינו מטעה אותי, עבדו שם כ־1,000 איש. היה רשיון לכל עובד להתהלך ברחובות, מין הגנה בפקודת הגוברנמנט לאיזור גליציה. במשרד עצמו עבדו כ־30 איש, חלקם כעובדי משרד וחלקם כמומחים, כמו אבא המנוח. אני עבדתי בעבודת משרד. השפה הגרמנית היתה שגורה בפי, ויכולתי גם לכתוב ולהעתיק את הדו״חות, שהמחסנים העבירו למשרד.

היחס אלינו מצד בעל המפעל היה הוגן ביותר. הוא היה גרמני רייכסדויטש. הוא הציל את אבי המנוח וחלק גדול מהאנשים. כשראה, שאין בכוחו עוד להמשיך, (זה סיפר לי אבי המנוח, מפני שבאותה תקופה לא הייתי שם) הוא קרא לאנשים שעבדו במחיצתו ואמר להם למסור לאלה שאפשר להגיד להם, שינצלו את כל האפשרויות להנצל, שיצילו את נפשם כל אחד בדרכו שלו, מפני ששליטתו עליהם באותו רגע מסתיימת. זה היה למעשה השלב האחרון לפני החיסול הטוטלי.

אני עבדתי במשרד הזה כחצי שנה. במשרד גם עבדה כמנהלת כוח אדם בחורה צעירה ששמה היה הופה. ארוסה היה גרמני האופטשטורמפירר (אינני זוכר את שמו), והיא היתה מודיעה לי על ימים קריטיים בעיר, וכך יכולתי להשמר. היא היתה גלוית לב איתי, והיה לה יחס טוב אלי. היא היתה בין אלה שידעו, שאני עוזב את לבוב לצ׳ורטקוב בכדי לחיות שם כארי.

היו לנו מגעים עם יהודים אחרים באותה תקופה, נפגשנו אתם. עדיין לא היה גיטו, כך שאנחנו כולנו היינו מרוכזים באיזור יחד עם כל היהודים. כשנודע לי מקרמין או מהפרויליין הופה על העומד להתרחש בלבוב, כי יקום גיטו בלבוב ואת כל היהודים יכניסו לגיטו, החלטתי בעידודם לעזוב את לבוב ולנסות לחיות כארי ולמצוא עבודה במקום אחר. הרעיון הראשון שהתקבל על דעתי ועל דעת הורי היה לנסות להתקרב עד כמה שאפשר אל הגבול הרומני, ומשם לנסות לעבור אל הצד השני. לכן החלטתי על צ׳ורטקוב ובורשצ׳וב, בייחוד מפני שהיו לי שם בני משפחה. חשבתי לבקר אצלם באישון לילה ולקבל מהם פרטים על תכניתי. עזבתי את לבוב כארי, מצוייד בתעודות מזויפות. שמי היה אז ירוסלב וישינסקי. עזרו לי לעשות זאת ידידי היהודים, שגם הם חשבו על בריחה, אבל בדרך שונה. אני עזבתי ברכבת את לבוב. אני מניח, שזה היה בסוף 1942.

הגעתי לבורשצ׳וב, ראיתי רק חלק ממשפחתי ומהם שמעתי, שקיימים סיכויים לעבור לרומניה, אבל הקשר עדיין אינו בדוק. סיפרו לי, שיש כפר או עיירה קטנה בשם קורולובקה, ושם ישנם אנשים, המנסים למצוא קשר עם מעבירים מהצד השני של הגבול הרומני על מנת להעביר יהודים. עזבתי את בורשצ׳וב והגעתי לצ׳ורטקוב. שם היה משרד של „רוה סטופפרפסונג״, שקיבל עובדים, והחלטתי להסתכן ולמצוא

בו עבודה. עבדתי במשרד זה במשך חודש או חדשיים. בתקופה זו הסתובבתי חפשי בעיירה עד שיום אחד כשנכנסתי למשרד מצאתי בו שתי בחורות יהודיות, שנודע להן, כנראה מפי קרובי, שאני עובד במשרד זה, והן שאלו אותי, אם אני מכיר את משפחת יונג. זה היה בשבילי רמז, שהן יודעות שאני יהודי ושאינני יכול להשאר יותר בעיירה, מפני שיש מישהו היודע את מוצאי, וידיעה זו יכולה להתפרסם בכל העיירה.

החלטתי לעזוב את צ׳ורטקוב. אבל בינתיים קרה, שאבי רצה לראות אותי וקיבל אישור מויקטור קרמין. האישור ניתן לו ע״י המשטרה הגרמנית, לנסוע לצ׳ורטקוב על מנת לבדוק או לארגן את איסוף הגרוטאות בעיירה בצורה טובה יותר, ובאחד הימים הוא הגיע לעיירה. זה הפתיע אותי מאד, מפני שהוא הופיע גלוי כיהודי, עם מגן דוד על השרוול. הוא שמע ממני על הנעשה וסיפר לי, כי לפי השמועות ישנה קבוצה, הנוסעת לרוסיה לעבוד באורגניזציון טודט. אני סיפרתי לו על כוונתי לעזוב את העיירה, מפני שישנן 2 בחורות היודעות על מוצאי. הידיעה עלולה להתפשט ואני לא מרגיש את עצמי יותר בטוח במקום.

לאחר יומיים־שלושה, לאחר שהוא סידר מה שסידר, עזבנו אבי ואני, את העיירה וחזרנו ללבוב — הוא בקרון אחד — כיהודי, ואני — בקרון שני — כארי. בלבוב ענדתי שוב את המגן דוד על השרוול, כדי לשוב הביתה, אולם כל הזמן חיפשתי דרך כיצד להסתלק — אלה היו הימים האחרונים לפני הכנסת כל היהודים לגיטו, ובאמת, משפחתי התכוננה להכנס אל הגיטו.

מצאתי את הקשר המתאים, ושילמתי עבורו הרבה כסף. קיבלתי „קן־קארטה״ על אותו שם, בו הייתי בצ׳ורטקוב — ירוסלב וישינסקי. קיבלתי גם צו תנועה על אותו שם. רשום הייתי כגרמני, שהיה גר באיזור הכיבוש הפולני. הכוונה לאלה, שגרו בשלזיה, שם היו אזורים גרמניים. זה היה בדוי לגמרי, המצאה שלי, והתעודה נראתה כשרה לכל הדעות. היא היתה על טופס גרמני טהור. בין הפולנים היו לי ידידים, אולם אינני חושב, שהם שעזרו לי לקבל תעודה זו. אני מניח, שזה היה בזכותו של אבי המנוח. היה לו ידיד נפש אוקראיני, נציונליסט ממדרגה ראשונה, והוא עלה לגדולה ובאותה תקופה הוא היה שופט מחוזי, ואני מניח, שגם בקשר לזה פנה אליו אבי המנוח. יש לי הרושם, שפה היתה זו עזרתו שלו, מפני שהוא, למעשה, הציל אותי יותר מאוחר.

אני עזבתי יותר מאוחר יחד עם אחי מיכאל. עזבנו את לבוב ונסענו לז׳מרינקה ולאודיסה בניירות מזוייפים. היה לנו מלאי גדול של תעודות מזוייפות, או יותר נכון, צווי תנועה גרמניים. צווים כאלה יכולנו למלא לכל כיוון נסיעה. לא היינו צריכים לדאוג למזון, מפני שבכל תחנה קיבלנו מזון ללא כל הגבלה, קיבלנו אף מקום לינה מקצין העיר. מה שהיה עלינו לעשות — היה להתייצב ולהודיע על מקום נסיעתנו, והוא נתן לנו ניירות, שהיו אמיתיים.

הרעיון לא היה מקורי שלי. לפני היו מספר אנשים, שעשו כמוני, והתקבלה הידיעה מהם, שהם חיים וזה בסדר. לא פחדתי, משום שהמראה החיצוני שלי לא העיד על מוצאי, הייתי בהיר עור לגמרי, והגרמנים לא ידעו להבחין מיהו יהודי ללא עזרתם של האוקראינים. כנראה, שצורתי החיצונית לא העידה שאני יהודי, והסתובבתי בפולין ללא מגן דוד על השרוול.

לאחר כחודש וחצי באוקראינה, החלטתי לעזוב ולנסוע ללבוב ולהביא בדרך זו את יתר בני משפחתי. הבנתי שאפשר היה להעביר אותם לעבודה — את האם ואחד האחים, מפני שהיו תקדימים כאלה. אוקראינים ופולנים, שרצו לעבוד באיזור הכיבוש,

העבירו את ילדיהם ונשותיהם, עבדו שם והשתכרו יותר. נראה, שהגרמנים לא ערכו בדיקה קפדנית, הם עשו בדיקות בניירות שלנו, אולם בשבילם היינו גרמנים או חצי־גרמנים, אותם עניין, אם אנחנו באיזור הכיבוש כחוק, ולמעשה את החוק נותן מפקד היחידה, שבאותה תקופה היה באיזור הכיבוש שלנו.

אני החלטתי לנסוע וקבעתי עם אחי, שאנחנו ניפגש לאחר שבועיים בדניפ־רופטרובסק, במקום המגורים, שנקבע מראש. הנסיעה ללבוב מדניפרופטרובסק עברה ללא סיבוכים, עברתי את הבדיקה השיגרתית באיזור גבול הכיבוש הפולני והגעתי ללבוב כדי לראות את אבי. אבל לא הייתי בטוח, אם היהודים עברו בינתיים לגיטו, או נמצאים עדיין באיזור הישן. בעברי את פסי הרכבת בלבוב, באותו איזור, שהיה מגודר, ומשטרה יהודית ומשטרה גרמנית ואוקראינית שומרות על המקום, היה לי ברור, שאת אבי לא אמצא במקום המגורים הקודם. החלטתי לחכות לו בכניסה למשרד של ויקטור קרמין שבו הוא עבד. זו היתה השגיאה הפטאלית שלי, כי במקום זה עבדתי קודם והכירו אותי בתור יהודי. הגעתי מוקדם בבוקר, לפני השעה שש, והסתובבתי עד שעה 7.20. בשעה זו היה לי הרושם, שמישהו מזהה אותי ורציתי להסתלק. באותו רגע ניגשו אלי שני שוטרים גרמניים וביקשו את הניירות שלי. הראתי להם את הניירות, ובלי לדבר הרבה העבירו אותי למשטרה האוקראינית באיזור המרוחק כ־150—200 מטר מהמשרד של ויקטור. הבנתי, שמצבי אבוד, ואין עוד מה לעשות.

מעניין היה, שהיות והיו לי ניירות של פולקס־דויטש וגם צוו־תנועה של אורגניזציון טודט, לא יכלו לעשות לי חקירה, והם הודיעו לי, שהם יעבירו אותי לגסטאפו עוד באותו יום או למחרת היום. אין ספק שהם חשדו בי. מישהו שהודיע להם שאני יהודי הכיר אותי מהמשרד. לקחו ממני את כל הדברים ואת העניבה, כדי שלא אתאבד, והחזיקו אותי במעצר. שם קרה לי דבר מאוד מעניין: נכנס אלי שוטר אוקראיני ואמר לי: „אמור את האמת, נכון שאתה יהודי? אם תשלם לי, אני מוכן להעביר כל ידיעה שהיא למי שאתה רוצה". בתחילה חששתי מפניו, חשבתי, שהוא יעביר את ההודעה למשטרה, וזו תהיה ההוכחה, שאני מודה שאני יהודי. אתו לא דיברתי יותר, אבל לאחר כרבע שעה נכנס לתא שלי אסיר אוקראיני שעמד להשתחרר, וביקשתי ממנו להעביר ידיעה תמורת שכר נאות שיקבל במקום. את הפתק כתבתי לפיסקוזוב, שהיה הסוכן של ויקטור קרמין, והזכרתי שם את השם — דרישת שלום מיונג — והתמתי בשם ירוסלב. שם זה היה ידוע לאבי, וזה מה שהציל אותי למעשה. האוקראיני הגיע לשם ומסר את הפתק לפיסקוזוב, וזה מסר אותו ליונג.

כשאבי שמע את דבר ההודעה, הוא רץ מיד לאותו שופט אוקראיני, שהיה ידיד נפשו (אבי הציל אותו בתקופת הפולנים). לאחר כשלושת רבעי שעה ניכנס אלי קצין המשטרה האוקראינית ואמר לי, שהוא הרבה לא יכול לעשות, מפני שהם דיווחו עלי כבר למשטרה הגרמנית וקיבלו ממנה הוראה להעביר אותי אליה. הם רשאים רק לחקור אותי. אבל היות והשופט הזה, ידיד אבי, ביקש ממנו, הוא נותן לי אפשרות מסויימת לברוח. כשיובילו אותי, ילך לפני שוטר אחד ואחרי ילך שוטר שני. ברגע מסויים תהיה מהומה, ואני אוכל לברוח. — „אנחנו מזהירים אותך בפעם האחרונה לטובתך ולטובת השופט — אנחנו בלבוב לא רוצים לראות אותך עוד. הדבר שאנחנו עושים, אילו נתגלה, היה עולה לשופט בחיים שלו." — זה מה שאמר לי אותו קצין אוקראיני לפני בריחתי.

הודיתי לו. חיכיתי. הורדתי את הסימן של או. ט. ואת המגפיים. נכנס אלי מפקד המשמר עם שני שוטרים ואמר לי, שאני מועבר לרשות הגסטאפו. הוא נתן לי את

חפצי, והייתי צריך לחתום, שהכל הוחזר לי. מפקד המשמר מסר לי, שברחוב מסויים, ליד הגן ע"ש קוסציושקו, תהיה מהומה מסויימת, מבויימת על ידם, ואז אצטרך להסתלק ולעזוב את לבוב עוד באותו ערב. התכנית הצליחה במלואה. כשעברנו ליד אותו גן, **פנה ברגע מסויים אחד** מהשוטרים למישהו מהקהל בשאלה, ואז הצטרף אליו השני, ואני הסתלקתי. חיפשתי לעצמי מקום מחסה עד הערב, ובערב נודע לי, איך אוכל להפגש עם אבי. נפגשנו בשעה מאוחרת בלילה, ואז הודעתי לו, שיש דרך להצלה, וביקשתי שיהיו מוכנים לקראת בואנו (שלי ושל אחי). — אז עוד לא ידעתי, אם אני יכול לחזור ללבוב. אני זוכר, שאבי עמד אז על כך, שלא אחזור ללבוב, ושתוכנית הבריחה תבוצע על־ידי מישהו אחר. סיכמנו בינינו, שיהיו מוכנים, ואנחנו נבוא עם ניירות מתאימים לקחת אותם. מאוחר מאוד בלילה עזבתי את לבוב והגעתי למקום, שבו קבעתי עם אחי קודם לכן. הוא היה במקום וחיכה לי. אתו יחד היתה קבוצה של עוד כמה בחורים באותו גיל, שגם הם חשבו על אותה דרך להציל את משפחותיהם, אבל עדיין לא הגיעו ללבוב. סיפרתי לאחי כל מה שקרה ושלמעשה העיר מחולקת לעיר ארית ולא ארית, ושבינתיים היו עוד אקציות.

אינני יכול להזכר, כמה זמן עוד הסתובבנו באוקראינה, עד שהחלטנו לנסוע. אחי רצה לנסוע לבד, משום שטען, שאותי כבר מכירים ואותו לא. אך אני עמדתי על כך, שגם אני אסע, מפני שלא תהיה לי עוד דרך להפגש עם אבא. היתה לי כתובת של פולני מכיר שלנו, שהיה צריך להיות איש הקשר בינינו ובין אבי. אצלו הייתי צריך לקבל ידיעה, היכן אוכל למצוא את אבי, כדי להפגש אתו.

יצאנו אחי ואני ללבוב להביא את משפחתנו. הפסקנו את הדרך באמצע, כדי להגיע ללבוב בלילה. הגענו ללבוב ב־5 ביוני 1943, וזכור לי מראה הגיטו העולה כולו בלהבות, היה זה יום חיסול הגיטו. לא ידענו, אם גם אבא בין המחוסלים, או שהצליח לברוח. ידענו שאמי ואחי הקטן נמצאים אצל אריים. פנינו באותו לילה לאיזור הארי לאותם אנשי קשר והם הסבירו לנו כיצד להגיע למקום המחבוא וסיפרו לנו שבין הניצולים נמצא אבי. סיפרו גם שלאחי הקטן היה מקרה; זיהו אותו אצל המשרתת שעבדה אצלנו, והיא בדמעות הצילה אותו והוא נמצא יחד עם אמי ואבי באותו מקום. מתברר, שויקטור אמר לד"ר יונג ולעוד אנשים, החיים היום בארץ, לברוח ולמצוא מקלט, משום שלמחרת לא ימצא יהודי אחד חי בגיטו. בשמענו שכולם חיים, החלטנו להגיע אליהם.

דרך זו היתה מלאת הרפתקאות, מפני שחיפשו את היהודים בכל האיזור הארי. אנחנו התקדמנו יחד עם המשמרות של המשטרה האוקראינית ושל הגסטאפו, וגם במקרה זה היתה יד אלהים, מפני שפעמיים זיהו אותנו. רצו לדעת מה מעשינו באיזור זה, וכשאנחנו נכנסנו לאיזור, הם האירו עלינו בפנסים. אנחנו נכנסנו לבית מסויים, וכנראה שהיה לנו מזל, מפני שמשמרת אחת סברה, שהיתה זו המשמרת השניה (היינו לבושים כגרמנים) שנכנסה לבית וכך פסחו על בית זה. ניסינו למצוא מחסה. היה באיזור זה פקיד אחד בדואר בשם קויה, שהלך כל יום להתפלל לשלום היהודים. הוא הקים מקום מחבוא מתחת האדמה. כשנכנסנו לביתו, פחדו בני המשפחה מאוד, שאנשי הגסטאפו יכנסו לביתם ויגלו אותנו, לכן הכניסו אותנו מיד לאותו מחבוא. עד כמה שזכור לי, נשארנו במחבוא יום או יומיים — עד שוך הזעם. ביום השלישי הלכו דיירי הבית להתפלל, ואז היה צריך להתחיל במבצע הגדול של העברת אמי, אחי ואבי לתחנת הרכבת. זה היה מקום מרוחק מאוד מתחנת הרכבת באחת הסמטאות. החלטנו לצאת בשעות המוקדמות של הבוקר. ביקשנו מאמא ואבא לא לפחד ולשבת בחלק ה„ארי" של החשמלית ולא להשפיל את העיניים, אלא להסתכל ישר בפני הנוסעים.

הנסיעה ארכה כשעה שלמה והגענו בשלום לתחנת הרכבת, כשמפעם לפעם נערכת ביקורת של המשטרה הגרמנית — אינני יודע, אם חיפשו יהודים או עריקים. עלינו לרכבת לאחר שהחתמנו את הניירות שלנו ושל ההורים אצל המפקד הצבאי של תחנת הרכבת.

יצאנו בדרך לאודיסה ובאותו יום הגענו לז׳מרינקה, שהיתה תחנת ביקורת וגבול בין טרנסניסטריה לבין איזור הכיבוש האוקראיני, ושנחשבה כתחנת־הביקורת המסוכנת ביותר. את הביקורת הראשונה בגבול הפולני עברנו בסדר, ללא כל בעיות, מפני שרק המשטרה הצבאית הגרמנית נכנסה ובדקה את הניירות. הם התעניינו, מה עושה ילד כל כך קטן בדרך לבוקרשט. הסברנו להם שההורים עובדים והם נוסעים יחד עם הילד. בז׳מרינקה, זכור לי, היתה הביקורת הקפדנית ביותר. לאחר שזיהו את ההורים ואת אחי הקטן כאנשים שנשכרו לעבודה לתקופה ארוכה מאוד, נתנו לנו להמשיך לאודיסה. בדרך קיבלנו את מֵיטב השירות המסופק לגרמנים, כולל האוכל. הגענו לאודיסה. באודיסה פנינו אני ואחי למפקדת העיר והודענו להם, שאנחנו נצטרך לקחת קבוצה של אנשים לוינה דרך בוקרשט, כדי שיעסקו בעבודות באוסטריה עצמה. הם הודיעו לנו, שאנחנו נביא את הדרישה של היחידה מוינה, והענין יסודר. היתה לנו בעיה; לא היינו לגמרי בטוחים, מה עלינו לעשות ואיזו יחידה עלינו לציין כדי שזוהי תהיה באמת היחידה שאורגניזציון טודט דורש, לכן נשארנו באודיסה תקופה יותר ארוכה. ההורים עם אחי הקטן לנו במגורים אזרחיים, ואנחנו עד כמה שזכור לי, גרנו במקום שהיה מיועד לחיילים בחופשה. קיבלנו את כל התנאים של הצבא הגרמני, ואלה לא היו רעים כלל. למעשה, רק צלב הקרס על רקע אדום על השרוול זיהה אותנו כאנשים שעובדים באוט. המסופחים לצבא (גם אחי מיכאל קיבל ניירות של פולקס־דויטשה). בינתיים, בתקופת שהותנו באודיסה, התברר לנו, שדרך זו באמת מתקבלת על הדעת ושהיה תקדים לפנינו עם ידיד שחזר מבוקרשט לאודיסה. הוא נתן לנו למעשה את הצופן של היחידה ומספרה של היחידה, וכך ביום בהיר אחד ניגשנו אל המפקדה הגרמנית וקיבלנו צו תנועה לוינה.

נסענו בקרון מיוחד, שאליו יכלו להכנס רק גרמנים, או אנשים הנמצאים בחסות הצבא הגרמני. רומנים יכלו לנסוע מאודיסה בקרון רגיל ללא כל הגבלה, מפני שזה היה שטח כיבוש רומני. עד כמה שאני זוכר סידרנו שאת אמי ואחי הקטן, שמחמת גילו אי אפשר היה להעבירו לעבודה בוינה, לקח פרטיזן או רומני, שנסע באותה רכבת אבל לא באותו קרון. בכל אופן, אנחנו יצאנו לדרך מאודיסה — אני, אחי ואבי בקרון סגור והגענו לפלואשטי, עיר הנפט הרומנית. שם היתה ביקורת של המשטרה הצבאית הגרמנית, אם אין בקרון אנשים, שלא צריכים להמצא בו. הביקורת היתה הפעם מאוד מאוד קפדנית. הם רצו לדעת כל פרט ופרט. הם הורידו גם את החיילים הגרמנים וחקרו אותם. לאחר שהכל דפק, לפי דעתם, הם נתנו לנו להמשיך בדרכנו לבוקרשט.

ידענו, שבבוקרשט, נוכל להסתלק, מפני שישנה הפסקה של 3 שעות בהמשך הנסיעה לאוסטריה, חזרנו לקרון ונסענו בתקווה, שגם שלומם של אמי ואחי הקטן טוב, קיווינו, שאותה ביקורת לא תיעשה ע״י הרומנים לגבי תושבים או אזרחים רומניים. בתחנת הרכבת בבוקרשט נפגשנו עם האמא והאח ונרשמנו אצל מפקד תחנת הרכבת הגרמנית במקום, שאנחנו נמצאים בדרך לוינה ושנמשיך בנסיעה. זאת עשינו, כדי לא לקלקל את הדרך לאחרים, כי לולי היינו מחתימים את הניירות להמשך

הדרך, הרי היתה יכולה ביקורת באיזשהו מקום לעלות על הענין ולגרום להורדת כל אלה שלא החתימו את הניירות.

הורדנו את הסמלים מהשרוולים שלנו והמשכנו בדרך ללא הפרעות.

ידענו שקיים במקום ועד של פולנים ושל יהודים, והדבר הראשון שעשינו היה למצוא מחסה. אינני זוכר בדיוק, איך הגענו לוועד הזה, אך, שם לא זיהינו את עצמנו כיהודים, אלא כפולנים שברחו מפולין ומבקשים עזרה. נרשמנו כולנו על שם רוגוז׳ינסקי. זה היה שמו של סרן פולני, ששירת יחד עם אלוף פולני, שהיה שותפו של אבי בפולין. בעזרת הוועד קיבלנו לאחר כמה ימים המלצה לרב סרן רומני, שישכיר לנו חדר. לרב סרן היה ידוע, שאנחנו עזבנו את פולין ברגע זה ושאנחנו מבקשים עזרה, ומוצאנו הוא ארי. לא היינו שם הרבה זמן. זיהינו את עצמנו בפני היהודים שהיו שם, ביניהם היו כמה מידידינו שעזבו את פולין כבר בשנת 1939 וגרו בבוקרשט. חלקם הגיע לשם בדרכים שונות, וחלקם הגיע בדרך הרגילה על־ידי גניבת גבולות (הגבול בין פולין לרומניה) גם בתקופה האחרונה. הם נתנו לנו כתובת שניה — של הוועד היהודי, המטפל בענייני יהודים, וככה היינו תחת הסותם של הוועד הפולני ושל הוועד היהודי. אני זוכר, שיועדה לי פגישה עם אחד העסקנים הציונים הגדולים ברומניה, ד״ר זיסו, אך היא לא יצאה לפועל. ניפגשתי עם אחרים מטעם התנועה הציונית, אשר טיפלו ביהודים, שעזבו את פולין, ונתנו להם את כל העזרה, שיכלו לתת באותה תקופה.

לצערנו, לא ידענו מנוחה ושלווה הרבה זמן אף בבוקרשט. אני מניח, שלאחר כ־10 ימים, מאז שמצאנו את המקום, שבו קיווינו למצוא שלווה והתקשרנו עם שני הוועדים והיה נדמה שנסתדר במקום, הודיע לי אחי ברגע האחרון, מבלי לומר קודם מילה אחת אף ברמז — שבזה לא תמה עבודתו. הוא טען, שאני נסעתי מאקראינה ללבוב כדי לקחת חלק מהמשפחה, ועליו לנסוע לזבורוב, כדי לקחת את החלק השני של המשפחה — הכוונה לדוד, לאחי אבי. באותה תקופה לא היה ידוע לנו, אם הם עדיין בחיים, אולם אחי הניח, שכן, מפני שהמקום בו גרו, היתה עיירה קטנה, הם חיו בה הרבה שנים והיו להם במקום ידידים רבים בין הגויים, כך שתמיד יימצא מישהו שיסתיר אותם, במיוחד מפני שהיו להם יחסים טובים מאוד עם התושבים האוקראינים, אשר להם היתה למעשה שליטה מלאה בעיירות הקטנות — ולא לגרמנים. הגרמנים לא התעכבו בעיירות השדה, ואם התעכבו, מספרם היה מוגבל, וכך היתה למשטרה האוקראינית שליטה מלאה במקום.

על ההחלטה שלו לנסוע גילה לי אחי ברגע האחרון, כשהוא לבוש במדים של חייל גרמני, שאותם הוא רכש כבר ברומניה, ואמר, שהוא נוסע בדרך הקצרה ביותר, ומקווה להגיע למקום, במשך חמישה או אפילו ארבעה ימים. הוא בחר בדרך המסוכנת ביותר לחציית הגבול הפולני, דרך צ׳רנוביץ, שם היתה הביקורת של המשטרה הפולנית או האוקראינית, שהיתה המסוכנת מכולם. הגרמנים לא העלו על דעתם בכלל, שיכול לקרות דבר כזה, שיהודי במדים של גרמני ינסה להבריח גבולות או לחיות על המזון שלהם. לא היו תקדימים כאלה אצלם.

כשנודע לי הדבר הזה, היה כבר מאוחר, מפני שהיה לו כבר צו־תנועה מוחתם — שוב על שם אחר לגמרי — מהשטאטס־קומנדטור של בוקרשט. לצערי הוא עזב מוקדם מאוד בבוקר וביקש, שלא אספר לאבא. אמרתי לו, שאני מוכרח לספר. הוא עמד על כך וביקש ממני להבטיח לו את הדבר: — „תראה״ — אמר — „אחזור בעוד שבוע בריא ושלם״. — כך הוא נסע, ואז ראינו אותו בפעם האחרונה. אבי

המנוח לא מצא מנוחה לנפשו, יום יום, מן הבוקר עד הערב, במשך תקופה ארוכה, היה נמצא בתחנת הרכבת כדי לחכות לו.

בינתיים עלו הגרמנים על קבוצה אחרת שהייתה באודיסה. תפסו אחד מהבחורים האלה והביאו אותו לבוקרשט, כדי שיצוד את כל אלה, ה„מרגלים לטובת הצבא האנגלי". — הם לא העלו על דעתם, שאנשים אלה רצו רק להציל את נפשם. הם האמינו, שכל הזיופים נעשים ע"י רשתות הריגול של הצבא האנגלי או האמריקאי, ושיש להם עניין עם מרגלים שתולים, העוקבים אחרי הנעשה באיזור. הבחור הזה, ששמו היה וולדק (את המשפחה אינני זוכר), מסר — אני מבין שתחת איומים — לגסטאפו את אבי. הוא לא מסר אותו, אלא אמר: זה אחד מאלה. את אבי תפסו בתחנת הרכבת, ואנחנו לא ידענו במשך יום וחצי מה קרה לו. אחרי יום וחצי קיבלנו ידיעה ממנו, שאותה העביר אלינו בקלות (ברומניה אפשר היה לשלם לשוטר, והוא העביר בשבילנו הודעה בכתב ללא בעיה), בידיעה היה כתוב שהוא נתפס ושזה וזה מסר מי הוא, ושהוא מסר את שמו ועלינו להזהר, מפני שהוא יסתובב תקופה ארוכה בבוקרשט יחד עם הגסטאפו, כדי לזהות את כל אלה, שהגיעו בדרך זו לרומניה. אנחנו פנינו לשני המקורות. פנינו ליהודים כדי לקבל עזרה, וגם לפולנים, ועלי לציין, שמשניהם קיבלנו עזרה. מצד היהודים קיבלנו עזרה בכסף על־מנת לשחד את מישהו, ומצד הפולנים — ע"י עזרת מנהל הוועד הפולני באותה תקופה, שקיבל על עצמו להעיד לטובתו של אבי ולזהותו כפולני וארי לכל דבר. מזלו של אבי היה, שלפי החוק הרומני לא היה הטיפול בו טיפול ישיר של הגסטאפו, אלא בהתייעצותם. לפי החוק הרומני הוא היה צריך להשפט ע"י רשות בית משפט רומני. במידה וייקבע, שהוא גנב את הגבול, הוא יימסר ישירות לרשות הגרמנים. הוועד היהודי (אני מצטער, שאינני זוכר שמות, אבל היו אנשים שעזרו) קבע לנו פגישה עם איזה קולונל רומני, שעמד להיות אב־בית־דין, שישפוט את אבי בקורציה מארצילה. עם הקולונל הזה היינו צריכים להפגש באמצעות עורך־דין, שגם הוא היה פעם קולונל ואב־בית־דין בבית משפט שדה. כדי להפגש אתו, הינו צריכים לשלם הרבה כסף. היה צריך להבטיח, שפסק־הדין יהיה כזה, שלא יימסר לגרמנים, אלא שיקבל ארכה נוספת בבית־הסוהר ושיישאר בשיפוט בית־הדין הרומני. וזאת — מפני שגזר הדין הגרוע ביותר היה להמסר לגרמנים או לפולנים. באותה תקופה ישב אבי בבית־הסוהר בתנאים איומים בז'ילבה — בית־סוהר תת־קרקעי, שהיה מיועד למרגלים ולאנשים שנשפטו על עבירות פוליטיות חמורות, כמו קומוניסטים. אנחנו הצלחנו בכל זאת להגיע אליו. הבאנו לו בגדים, אוכל וכדומה. אנחנו שינינו את הכתובת שלנו ולא גרנו עוד אצל המיג'ר הרומני, מפני שחששנו שיוודע לו שאבי נאסר, ואז לא נהיה כשרים בעיניו. שכחתי לציין, שהוועד הפולני סידר לנו שהות נוספת בבוקרשט. מהפרפקטורה הרומנית קיבלנו אישור מתאים. וכך, כל זמן שלא יזהו אותנו כי באנו בדרך לא חוקית, היינו כשרים. את אבא היינו רואים פעמיים־שלוש בשבוע. לאחר שאב־בית־הדין קיבל את השוחד ולאחר שהעיד גם היושב־ראש של הוועד הפולני על אבי כעל פולני לכל דבר, לא קיבל בית־הדין את העדויות נגדו, אך הגרמנים הזמינו רופא, שבדק את אבי וזיהה אותו בכל זאת שהוא יהודי. בפסק הדין נשפט אבא לחמש שנים עבודות פרך, ובבית הסוהר שבו היה קודם לכן, בילה את תקופת מאסרו. אמרו לנו, שלא נדאג, שלא נערער על פסק־הדין, ושבינתיים יועבר לבית־סוהר קל יותר. ואמנם כך היה, לאחר חודש של חיים בתנאים איומים בבית־הסוהר התת־קרקעי בז'ילבה, מצאנו דרך, באמצעות יהודי ותמורת שוחד, להעביר את אבא לבית־סוהר אזרחי, ושם שהה עד לכניסת הרוסים. ביום כניסתם של הרוסים

שוחרר אבא כאסיר פוליטי. בזמן מאסרו היו לו הקלות נוספות — לפעמים היה בא אלינו בערב הביתה לישון ובבוקר היו מחזירים אותו לבית־הסוהר — בהתאם לאישור של מפקד בית־הסוהר.

בתקופה זו עבדתי עם יהודים אחדים. תפרנו סוליות לנעלים מחוטים — זו היתה האופנה אז, וכה השתכרנו את לחמנו. באותה תקופה גרנו אצל יהודי בשם ד״ר ברלין בדירה יפה וגדולה, והוא ידע הכל אודותנו, היו לנו גם קרובים משותפים, גם בלבוב וגם בוארשה הכירו אותנו.

היהודים ברומניה היו חפשים לעשות כרצונם באותה תקופה, יותר מאשר במקומות אחרים. היו אמנם הגבלות, כמו איסור ללכת לבית קולנוע מסויים, אולם זה היה בתקופה מאוחרת יותר. אנחנו היינו פחות מוגבלים מהם, כיהודים פולנים בחסות הוועד הפולני, מפני שהיהודים הפולנים, שהיו בחסות הוועד, במידה והגיעו לרומניה לפני פלישת הגרמנים — בברחם מהרוסים — היו תחת חסותם של הרומנים, הם היו אזרחי חוץ.

יום לאחר שנכנס הצבא הרוסי לבוקרשט, שוחרר אבא כאסיר פוליטי. ביקשנו מיד לעלות ארצה. פנינו לתנועה הציונית, שהיתה קשורה לוועד הפולני. נרשמנו לאחר שקורותינו העניקו לנו העדפה להיות בין הראשונים לקבל את הסרטיפיקטים. עזבנו את בוקרשט בנובמבר 1944 ללא כל בעיות, אך הבולגרים עיכבו אותנו בחלק שלהם, והיינו צריכים לחכות זמן רב לאישור לנסיעה. בפלובדיב, בחורף קשה, בטמפרטורה של 15 מעלות מתחת ל־0, גרנו חודש ימים בקרונות רכבת עד שקיבלנו את האישור מהבריטים, שאנחנו ממשיכים בהתאם למכסה האחרונה של הספר הלבן. באותה תקופה, אם אינני טועה, ביקר גם בן־גוריון בבולגריה בנסיון לשחרר את המשלוח שמנה כ־1500 יהודים.

האישור נתקבל באמצע דצמבר 1944, ואנחנו עזבנו את פלובדיב והגענו לתורכיה. כאן שוב עיכבו אותנו לפי ההוראות של האנגלים. עברנו איזו קרנטינה בבוספורוס על אניות ולאחר יומיים נתנו לנו להמשיך דרך סוריה לארץ־ישראל. אני חושב, שהגענו בראשית ינואר 1945 לעתלית ושם, אם אינני טועה, השתחררנו ב־15 באפריל 1945 — זה התאריך הרשמי הרשום בתעודת הזהות שלי, כתאריך הגיענו ארצה.

בשנת 1953 התחתנתי עם אשתי, שהיא אחת מ„ילדי ברנדוט״. היתה במחנה אושביץ, ומשם לקחה ברנדוט עם קבוצת ילדים דרך ה„צלב האדום״ לשבדיה. שנתיים גרה בשבדיה, ואומצה שם על־ידי שבדית. משבדיה נסעה לאנגליה והגיעה ארצה ב־1950.

זבורוב בצל ההשמדה

עדות אוטנטית מתוך מכתב

המכתב נכתב לארגון יוצאי זבורוב בישראל והודפס ב„זבאראווער בולטין" בארה"ב — יוני 1946.

חברים יקרים!

מכתביכם שקיבלתי, גרמו לי עונג רב. אין בכוחי לתאר לכם עד כמה גדלה שמחתי בקראי את הכתוב. מלותיכם עודדוני מאוד מאוד. אני יודעת כי לבותיכם אתנו והנכם דורשים את טובתנו. בהיותי בעמקי היער, במחבואים, התנחמתי תמיד שאתם בטוחים מפגע ומאושרים. שמחתי שלא כל האחים והאחיות יפלו טרף לקלגסי היטלר, החיה הרעה. מחשבותי תמיד עמכם. הו, כמה אני משתוקקת להיות עמכם, לשוחח אתכם, לשפוך את דמעותי למען תגול אבן מעל לבי.

נדמה לי, שלשמוח לא אוכל עוד בימי חיי. הזוועה איננה סרה ממני, כי תמיד ניצבות לנגד עיני דמויות האחיות והאחים האומללים, שהובלו לבורות. אין אדם בעולם שיכול לתאר לעצמו מה שעוללו הפראים הגרמנים והשודדים האוקראינים לקדושינו לפני שירו בהם את כדור המוות. העינויים היו כה איומים, שהקרבן ביקש בעצמו את קצו. וכי סבורים אתם, יקירי, שכל אחד זכה לכדור המוות? רבים מאתנו נקברו חיים. בילדים לא ירו בכלל. הגרמנים היו אומרים ש„חבל לבזבז כדור על חזי יהודי קטן".

שלושה ימים אחרי כניסת הנאצים נעשה „טיהור" ביהודי זבורוב. עוד בשעות הבוקר ניכרת היתה השמחה על פני האוקראינים, שידעו כי סופנו קרוב. איכרי הסביבי הגיעו העירה ובידיהם שקים. חשבנו, כי רכושנו בלבד יהיה לבז. אז הופיעו אנשי ס. ס. בלווית „שקצים" שהצביעו על מקומות מגוריהם של היהודים. הגברים היהודים נלקחו כאילו לעבודה. היתה זאת תואנה כדי שלא יסתתרו; נאמר, שכל מי שילך לעבודה יזכה למנת לחם עבור כל המשפחה. כשנאספו כולם, התחילו לענות אותם ולהציק להם עד שלפני הגיעם לבור, נשארו כמחציתם מתים על המגרש. לאבי קשר את הידיים והציתו את זקנו וכך הובילוהו ביסורים איומים אל הבור. הוא הלך אחרי עגלה, שעליה שכב זלמן אויארבך ערום על הקרשים המסומרים. זעקת השניים הגיעה עד לב השמים. שאר היהודים הוכרחו לרקוד ולשיר, אחרת היו מכים אותם עד זוב דם.

הרב הישיש בן־ציון שליטא, שיצא וספר תורה בידיו, נורה ונהרג. אנו, הנשים, קברנוהו למחרת היום לפנות בוקר בבית העלמין. האחרים נקברו בבור ליד מחסן העצים של אדלר. למחרת היום נפסק הטבח ורוצחי ס.ס. נסעו מהעיר. אחר כך התחילה פרשת הקונטריבוציה. כל אחד נתן מה שיכול ל„יודנראט".

במרוצת הימים קם בזבורוב הגיטו, בו רוכזו כל היהודים, כדי שלא יהיה קושי לעוצרם. נוצר מחנה בשביל גברים. מדי פעם בפעם נשלחו למחנה קבוצות אנשים, אשר כעבור חודש או חודשיים נטרפו ע"י כלבים, טבעו או ניספו ברעב. ואז הגיע היום המר, 29 באוגוסט 1942 — יום האקציה, המשלוח למחנה השריפה בבלז'יץ. פונו כמעט כל תושבי העיר. לתוך קרון־רכבת שהכיל 60 איש נדחסו 150—200 איש, כך שהרבה מהם נחנקו למוות בעודם בקרון. את אחיותי החבאתי. לי לא נותר מקום,

ולכן יצאתי ברגע האחרון מהבית והתחלתי לברוח. הגרמנים השגיחו בי והתחילו לירות אחרי, אך אני אספתי את כל כוחותי ורצתי עד זילקובצה ומשם לברמובייץ. אז נלקחו „למשלוח" הורי אדיק זילברמן, אחותו של זליג יגר וגיטל ליבלינג. עלקה מינצר התחילה לרוץ על פני השדות ונורתה למוות.

שטח הגיטו הוקטן, נקרעו ממנו שני רחובות, ובגלל הצפיפות פרצה מגיפת הטיפוס. אנשים נפלו כזבובים. יום יום הובלו בעגלת המתים כ־15 עד 20 איש לבית העלמין.

ב־6 באפריל 1943 נערכה האקציה השניה, הגדולה ביותר. למעלה מ־2300 נפשות נקברו על שדות רדקווי מול האכסניה הישנה („די אלטע קרעטשמע") בדרך לתחנת הרכבת. אני עבדתי בבית חולים היהודי ובאותו יום היתה לי תורנות. את הרגע הזה, כשנכנס הד"ר סמבורה ואמר שנערכת אקציה ושכל אחד ימשיך בעבודתו, לא אשכח לעולם. אתו עבדו פישל צימר ואשתו ועוד שני רופאים יהודים. ד"ר סמבורה אמר שהוא אחראי עבורנו וכשיבוא לקחתנו, עליו למסור את כולנו. התחננתי לפניו שיניחני ללכת לאחיותי, אך הוא סירב. המשכתי לעבוד כשמחשבות מרות מציקות לי. לבי אמר לי שזהו סופם של רבים מאחיותינו ואחינו היקרים. לפנות ערב, כשהרוצחים חזרו בשירה מהטבח, התחפשתי לנוצריה וניגשתי אל הקבר. מה שעיני ראו, קשה לתאר. האדמה התרוממה ואנחות חנוקות נשמעו מתוך הקבר. אני נשבעת לכם, יקירי, שזוהי האמת. רבים מהקרבנות, בייחוד ילדים, נקברו בעודם בחיים. נשקתי את האדמה שהיתה ספוגה בדם. תלשתי את שערות ראשי ונשכתי את אצבעותי מרוב כאב. כאן שכבו כל בני משפחתי, כל קרובינו ויקירינו, שלא נראה אותם עוד — עד עולם — קדושי עירנו הבלתי נשכחים. נותרו בחיים רק מאה איש, ביניהם הורי גרשון (שניידר). דיברתי אתם לעתים קרובות, ניחמתי אותם שכולנו עוד נהיה בארץ־ישראל, אבל אמו היתה אומרת שהיא מרגישה שלא תראה עוד את ילדיה היקרים. כעבור 4 שבועות נערכה האקציה האחרונה (של הגיטו) וכולם נרצחו באכזריות איומה.

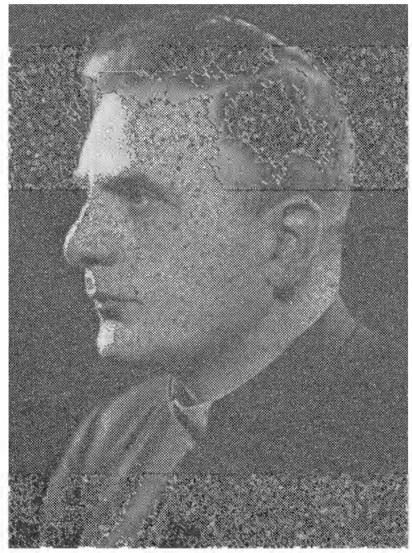
ב־17 באוגוסט 1943 נערכה האקציה במחנה. כשבאו לבית החולים להוציאני להורג, הצלחתי להתחמק ולברוח לכפר. כאן התחילה פרשת חיים איומה. חפרנו בורות ביערות לא הרחק מזלוזיץ וחיינו כחיות פרא. את הקיץ עוד אפשר היה איכשהו לסבול, אבל בחורף כשעקבותינו בשלג גילו אותנו, נפתחו מצודים איומים עלינו. לא אחת רצנו יום שלם, ללא נעלים, רעבים ובעינינו מבט פראי. כך נפלנו בערב חסרי אונים, אבל כשהגיעו לאוזנינו קולותיהם של הרוצחים אזרנו כוח והתחלנו מחדש בריצה כדי למצוא מקום להסתתר מהם. אחרי כל מצוד כזה חסרו אחדים מאתנו. הם נורו בריצתם. בלילות היה עלינו ללכת לעתים קרובות לכפר כדי לקנות מזון. הלכו אחדים, אבל לא תמיד חזרו כולם. הברברים הנאצים היו משלמים 20 זלוטי לראש עבור יהודי וזה משך את הנוער האוקראיני להשתתף ברדיפות אחרינו. אילולי הם היו רבים יותר מהמסתתרים נשארים בחיים.

כל העינויים האלה עברו עלינו. אומרים שהאדם הוא יצור חלש — לא, הוא חזק מברזל.

דרישת שלום לבבית

שלום וברכה,

חולה (הלנה) צפורה

גד רותם

הכומר יאן פאבליצקי

אחד מחסידי אומות העולם

בליל חנוכה האחרון, לאחר הדלקת הנרות, התכנסנו בחדר האורחים של דודתי, חולה ברוידא, אחת מניצולי השואה המו־עטים, מן העיר זבורוב. סיפורים רבים, עצובים ומעניינים, מלאי גבורה וסבל אישי סיפרה לנו הדודה באותו הערב, אולם החלק העיקרי בסיפוריה היה מוקדש לכומר הקא־תולי של העיר זבורוב. הכומר יאן פאבליצקי פעל ועשה רבות, תוך חירוף־נפש וגבורה אישית, שאין נעלה ממנה, להצלת יהודים מצפורניהם של חיות הטרף הנאציות. לדאבון לבו — מעטים היו אלה שעלה בידו להציל.

הנאצים נהגו להשמיד קודם את היהודים שישבו בגיטו ואחר כך את היהודים הכלואים במחנה העבודה. באותו זמן עבדה הדודה חולה כאחות בבית החולים הממשלתי. היא קיבלה את התפקיד בעזרתו של מנהל בית־החולים, נוצרי בשם סאמבורה, וכך זכתה באישור לבוא ולצאת מן הגיטו בלא הגבלה, במשך כל שעות היממה. היא ניצלה את הדבר כדי להעביר לבית־החולים בגיטו תרופות חיוניות שונות.

כאשר החלו הנאצים להרוס את מחנה העבודה, נאלצה דודתי להסתתר במרתף בית־החולים, בידיעתו ובהסכמתו של אותו המנהל סאמבורה. עמה הסתתרה במרתף זה אחות יהודיה מטרנופול וכן פישל צימר — שעבד כסניטר בבית־החולים, אשתו ושני ילדיו. היציאה מן המרתף היתה בחזקת סכנה גדולה, בהיות העיר ריקה מיהודים וחיי היהודי שנראה ברחוב — היו הפקר. במצב זה כתבה הדודה חולה מכתב לכומר העיר זבורוב וביקשה את עזרתו עבורה ועבור אלה אשר הסתתרו אתה במרתף.

כאשר קיבל הכומר את המכתב, הגיע למקום במהרה, והציע לכולם מחסה זמני בביתו, עד שהעניינים יסתדרו. אח״כ הביא את דודתי לאחד ממכריו, שתסתתר אצלו, אך היא חשה, כי הלז עוין אותה וע״כ ברחה וחזרה אל הכומר, שם פגשה את אחותו של אליהו זילברמן שבאה מן היער כדי לחפש את אחותה, שנעלמה בזמן האקציה. את האחות לא מצאה ובדרכה חזרה ליער נהרגה.

לדודתי היתה חברה, שגרה בכפר, והיא רצתה להצטרף אליה. כשפנתה אל הכומר, הוא הבטיח לה את עזרתו ופנה אל כומר אותו הכפר שאליו רצתה דודתי לברוח. הוא סיפר לו כי המדובר באיכרה נוצריה, הבאה לבקש תעודת לידה המצויה באותו הכפר.

הכומר צייד את דודתי בלבוש איכרים ובצידה לדרך, הביאה למרכבתו של כומר הכפר וכך הגיעה לבית חברתה.

לא רק דודתי נעזרה ע״י הכומר פאבליצקי; גם ליהודים רבים אחרים עזר ככל יכולתו. ברם, כאשר נודע לאוקראינים, משתפי־פעולה עם הנאצים בהשמדת היהודים, כי כומר העיר עוזר ליהודים להסתתר אצל איכרים בכפרי הסביבה, התחילו לעקוב אחריו ואף מסרו על כך לאנשי הס.ס. הללו הגיעו אליו עם כלבים ולאחר חיפושים מצאו את היהודים המסתתרים והרגום. הם גם אסרו את הכומר כחשוד בעזרה ליהודים, אך לאחר שלמזלו, לא נתפש בשעת מעשה — שחררוהו.

כומר זה משמש בעיני דוגמא ומופת לאיש המוסר, אשר אינו נרתע מכל קורבן כדי להציל בני אדם חפים מפשע מידי חיות אכזריות. הוא היה מוכן לסכן את חייו, להקריב את עצמו ללא היסוס בהרגישו כי אין מטרה צודקת יותר, נעלה יותר מאשר הצלת האדם. באנושיותו ובאהבת האדם שבו הוא אחד הבודדים. התנהגותו מהווה אחת מנקודות האור המעטות בחייהם של היהודים בתקופת השואה, חסיד אומות העולם היה במלוא מובן המלה, ובתור שכזה היו לפעולותיו חשיבות עצומה לגבי קומץ היהודים שעוד נשארו בעיירה, בשאבם מהתנהגותו תקוה, עידוד ואומץ לב ובעיקר רצון עז להמשיך ולהאבק על החיים.

דמותו של הכומר יאן פאבליצקי שמורה בלב רבים מהנצולים בהכרת תודה ובחיבה עמוקה כאחד מגדולי החסידים בקרב אומות העולם.

תאריכי השואה

ב־1 בספטמבר 1939 — הפציצו הגרמנים את זבורוב.

ב־17 בספטמבר 1939 — נכנס הצבא האדום לזבורוב.

מ־7.9.1939—1.7.1941 — שלטו הסובייטים בזבורוב.

ב־22.6.1941 — פתחו הגרמנים במלחמה נגד בריה״מ

וב־1.7.1941 נכנסו לזבורוב.

ב־4.7.1941 (ט׳ תמוז תש״א) — האקציה הראשונה (הפוגרום).

ב־29.8.1942 (ט״ז אלול תש״ב) — האקציה השניה (לבלז׳ץ).

ב־9.4.1943 (ד׳ ניסן תש״ג) — האקציה השלישית.

ב־5.6.1943 (ב׳ סיון תש״ג) — האקציה הרביעית.

ב־23.7.1943 (כ׳ בתמוז תש״ג) — חיסול מחנה העבודה האחרון.

שמואל זילברמן

קטעי זכרונות עגומים

זכרונותי ממלחמת העולם השניה מוגבלים לתקופת הכיבוש הרוסי ולזמן שהייתי ברוסיה.

חדשי הקיץ של שנת 1939 היו ליהדות פולין חדשי חרדה. האנטישמיות השתוללה וחלל האוויר היה רווי חששות כבדים מפני הבאות. בכל זאת באה ההתנפלות של היטלר כהפתעה. לא היינו מוכנים לכך. התקוה כי צבא פולין יוכל לעמוד נגד הגרמנים וינחיל לו מפלה, נתגלתה גם היא עד מהרה כתקות שוא והדיכאון הנפשי בקרב האוכלוסיה היהודית הגיע לשיאו.

במצב כזה היתה הידיעה על כניסתו של צבא רוסיה לחלקה המזרחי של פולין כבשורת גאולה להמוני היהודים.

גם אנחנו בזבורוב נשמנו לרווחה עם כניסתו של הצבא הסוביטי ומוכנים היינו לקבל את יסורי הכיבוש באהבה.

כבר בימי הכיבוש הראשונים נוכחנו לדעת שמצפים לנו ימים קשים.

תוך ימים ספורים נהרס המבנה החברתי שדורות עמלו להקימו: הקהילה, התנועות הציוניות, הארגונים השונים וכל החיים הציבוריים התפוררו כאילו לא היו קיימים מעולם.

הסובייטים החלו בתהליך של הלאמה בקצב מהיר. כל המפעלים ובתי המסחר עברו לרשות הממשלה. לדירות הוכנסו דיירי משנה, אנשים מרוסיה על משפחותיהם שהגיעו בהמונים. הרוסים החלו להנהיג חלוקת פספורטים וזה למטרת פיקוח על האוכלוסיה. לרבים מתושבי העיר חולקו פספורטים עם „סעיף 11" שעל בעליו נאסר לגור בערים מרכזיות. גם משפחתי קיבלה פספורטים עם סעיף כזה.

היהודים גילו חוש הסתגלות. התארגנו בקואופרטיבים יצרניים, נכנסו לעבוד בבתי מסחר ממשלתיים, במשרדים חשובים והוכיחו את עצמם כעמלים מועילים למשק המדינה.

כל זה נפסק ב־22 ביוני 1941 כשהגרמנים הנאצים תקפו במפתיע את רוסיה והצבא הסוביטי נסוג במהירות. אתם נסוגו גם מספר ניכר של בחורים ונערים, אשר גויסו לצבא הסוביטי.

אחי איזיו גויס הראשון ואחריו גויסתי גם אני. אתנו גויס גם חילו איגל שברח קודם לכן משבי הגרמנים. רוכזנו לצ'ורטקוב, וטרם שקיבלנו מדי צבא רוסי, קיבלנו פקודה לברוח לגבול הרוסי הישן. הלכנו לכוון פודוולוצ'יסק. הגרמנים עשו נסיונות לכתר אותנו והאוקראינים היו להם לעזר ולאורך כל הדרך סקלו אותנו באבנים. נסענו במשאיות פתוחות תוך הפגזה מתמדת ובצדי הדרך נגלו לעינינו הזוועות שהנאצים עוללו לאנשים שפגשו בדרכים ואלה התחננו לפנינו שנגמול להם חסד אחרון ונגאל אותם מיסוריהם.

בפודוולוצ'יסק פגשנו יהודים תושבי העיירה שיעצו לנו להתחבא ולהשאר בה. אבל חברי חילו לא רצה ליפול שנית בשבי הגרמני והחלטנו להמשיך.

היה עלינו לעבור את הנהר ששימש עד שנת 1939 גבול בין פולין ורוסיה, אבל הגרמנים הפציצו את הגשר וכך חצינו את הנהר בהליכה בתוך המים תחת הפגזה חזקה ולאור הרקיטות שהאירו את הסביבה. שבוע ימים הלכנו ברגל תחת גשם שוטף

קבוצת יהודים בחיל־האוויר הסובייטי (החץ מראה על מחבר הרשימה)

עד שהגענו לפרוסקורוב. למזלי היה לי מלאי של גרביים וחולצות ויכולתי כל יום להחליף. ברכבת לא העזנו לנסוע, שכן הגרמנים הפציצו ללא הרף את הרכבות. בפרוסקורוב גויסנו לחיל האויר לבנות שדה תעופה, אולם כבר בתחילת העבודה הופצצנו ע״י הגרמנים. האוקראינים בינינו, שגויסו גם הם ע״י הרוסים, ציפו לכך שהגרמנים ישיגו אותנו.

ברחנו מפרוסקורוב והגענו עד לעיירה בודיונו. שם חילקו אותנו: הרוסים לקרביים ואותנו לבלתי קרביים. יש לציין שמספר ניכר של קצינים אוקראינים בצבא הרוסי עברו לצד הגרמנים. מסיבה זו לקחו הרוסים מאתנו את המדים הצבאיים ושלחו אותנו לעבודה בעורף.

המשכנו לסגת מפני הגרמנים. כל הזמן הלכנו ברגל תחת פיקודו של קצין רוסי כשאני בראש הפלוגה. היה מקרה שהאוקראינים הטעו אותנו וכוונו אותנו לעבר הגרמנים, אבל הקצין עמד על ההטעיה ושינה את הכוון. כך הלכנו מכפר לכפר והאוקראינים שבתוכנו זממו שוב להכשיל אותנו. הם יעצו לנו להתחבא באחד הכפרים על מנת שהגרמנים יוכלו להשיג אותנו, אולם למזלנו לא שעה הקצין הרוסי לעצתם וכך נשארנו בחיים.

לבסוף הגענו לוורונייז׳ ומשם נשלחנו ברכבת לאורל לעיירה צ׳וסובו במחוז מולוטוב ושם עבדתי כפועל שחור במפעל פלדה גדול. אחר כך העבירו אותי לפקידות. על ידי כך השתפר מצבי ויכולתי לעזור גם לאחרים (אחדים מאלה נמצאים עכשיו בארץ).

בהיותי בצ׳וסובו נודע לי שבאותו מחוז היה גם אחי איזיו בתפקיד גבוה ובעבודה מסודרת, אולם הוא ברח לאסיה. חשב שמשם יהיה לו יותר קל להגיע לישראל.

עם תום המלחמה ועם חתימת ההסכם בין פולין ורוסיה על החזרת תושבי פולין הביתה, חזרתי גם אני לפולין. באותה תקופה שלחתי מכתב לעיירתנו וקבלתי תשובה

משכן אוקראיני, בה הוא הודיע לי שכל משפחתי נהרגה פרט לגיסי אלטשר שנפטר ממחלת הטיפוס, ותשובה שניה מחולה צפורה, אחת הניצולות, שכתבה לי על השחיטות שנערכו בעירנו ועל ההשמדה שנעשתה בעזרת האוקראינים.

בשנת 1946 בהגיעי לפולין ראיתי את החורבן במו עיני. רציתי לבקר בעיירתנו ולהשתטח על קברות האחים של בני העיירה ובני משפחתי, אך נמנע הדבר ממני.

מחבר אחד שהיה יחד עם אחי איזיו ז״ל קבלתי גלויה בה הודיע לי על מותו של אחי ועל קבורתו באדמת אסיה הרחוקה וזה לאחר שאחי ז״ל ביקשו לפני מותו לעשות זאת.

אלה מעט מן המעט דברים שרשמתי בצורה כרונולוגית ובצורה יבשה למדי, אין בי כוח נפשי לפרט ולו מקצת מהזוועות שהיינו עדים להם יום יום, שעה שעה.

מאז עברו כ־30 שנה ויותר, עליתי ארצה ועלו עוד נצולים מהשואה. אנו נשארנו בחיים והקמנו משפחות, אך למעשה הננו אנשים הרוסים, מסתובבים כצללים חיים, הסיוט הנוראי אינו מרפה מאתנו. רק מי שהיה עד לזוועות אלה יודע את הרגשתנו ואנו רק מתפללים לאלוהים שיתן לנו כח שנוכל להתגבר ולתת למשפחותינו חיים נורמליים, ככל אדם.

✶

ליפה פישר

עליה לקבר אחים של יהודי זבורוב והסביבה

בשנת 1957 בביקורי בזבורוב החלטתי לגשת לגנו של פוזנחובסקי בזבורוב שבו נמצא קברם של 12 אלף יהודים מזבורוב והסביבה שנרצחו בידי הנאצים ועוזריהם.

עזריאל פולק מיז׳רנה ואני הלכנו קודם לראות את זבורוב עצמה. שבע שנים עברו מאז המאורעות האיומים, אך הכל נראה כאילו זה עתה קרה. בית הכנסת הגדול עדיין עמד שלם והאותיות העבריות שעליו לא היו מחוקים. בבנין עצמו השתמשו השלטונות.

אח״כ נגשנו לגנו של פוזנחובסקי שהיה במרחק 1 ק״מ בכיוון זלוצ׳וב.

כמו בכל האקציות נהגו הרוצחים הנאצים גם כאן להביא את היהודים לבור במערומיהם, ירו בהם ממכונות־יריה ורבים שנפלו לבור כשהם פצועים, לא המיתו, אפילו לא בדקו אם מישהו מהם עדיין בחיים, ושפכו עליהם את העפר. כאשר התקרבנו לקבר, הבחנו בפס שדה ירוק של דשא. זה היה הקבר. בהמות רעו כאן, ריח גללי הבהמות וצואת האנשים (הרועים עשו שם צורכיהם), כבר מורגש היה מרחוק. נצבנו על הקבר הגדול נכלמים וביראה של קדושה. הרי כאן טמונים 12,000 יהודים, שהנאצים רצחום! מסביב מוקמות מצבות ל„גיבורים״ שונים וקברם של אלפי קרבנות מוזנח ומחולל, אפילו לא גדרוהו בגדר. והלא הם הנרדפים והנרצחים על־ידי הנאצים הרוצחים, שונאי הסוציאליזם והקידמה... האין זה פשע מצד השלטונות? רציתי לפנות לעירייה בזבורוב, אלא שפחדתי שלא יגלוני שוב לעשר שנים למקום ממנו באתי. בקבר זה היה גם טמון מרדכי מארדר. עליו מספרים, שאפשר היה לו להינצל, אלא שלא רצה לעזוב את אשתו ונספה יחד עמה.

עמדנו שנינו ואמרנו קדיש. לבותינו היו מאובנים ולא יכולנו להזיל אף דמעה. כשחזרנו לזבורוב חזרנו דוממים ובלבבות שבורים.

שבנו ליז׳רנה. כל אותו זמן היה עזריאל נאנח ומלמל: „אשתי, שלוש בנותי הזוהרות! ובני, בני, שנפלת בקרב על וארשה!״...

(מתוך ״ספר יז׳רנה״)

אזכרה ראשונה לקדו־
שי זבורוב והסביבה
שנערכה בשנת 1952
בתל־אביב.

לנה קיכלר־זילברמן

שני סיפורים מתוך ספרה „אנו מאשימים"

(כל הזכויות שמורות למחברת)

א. סיפורו של אהרון

נולד בזבורוב — בן 12 בזמן השיחה

אהרון יושב על־ידי, פונה אלי בפרופיל. קוי פניו החדים משרטטים צל אפל על זגוגית החלון, הנשקף אל נוף אביבי.

אני שואלת:

„רצונך לספר לי מה עבר עליך בזמן המלחמה?"

„לשם מה, — מתרים הוא כנגדי — כלום זה ישנה משהו, יתקן?"

„אני מאמינה שכן."

„ואני לא מאמין," אומר הוא במרירות.

אני פונה אליו רכות: „אהרון, אסור לעבור בשתיקה על הרשע, אסור שיישכח ויירד לטמיון. צריך להלחם ברע."

„אבל מה יעזור סיפורו של ילד אחד?"

„יעזור, דוקא סיפורו של ילד יעזור. הוא יכול לפתוח לבותיהם של בני־אדם יותר מדברי מבוגרים."

דומה, אהרון לא שוכנע. הגיון־הלב שלי אינו מתקבל על דעתו. לו הגיון מבוגר יותר — הגיון נער בן 12 שעברו עליו אימי היטלר. אף־על־פי־כן הוא מתרצה...

גרנו בעיירה קטנה, בזבורוב. את אבי הפחח עדיין אני זוכר היטב וכן גם את אחי הגדול ממני, נחום, שלמד בגימנסיה וגמר חוק־לימודיו בימי הרוסים והיה מורה בכפר.

אותי לא רצו לקבל לביה"ס, אף־כי מלאו לי כבר שבע שנים. גוץ ורזה הייתי. היו לי גם אם ואחות, דודים ודודות, וסבא. כולם נהרגו באקציה הראשונה, ב־1 ביוני 1941.

לא הרחק מביתנו היה בור עמוק ורחב, שנכרה בפצצה אחת. מחדרי אפשר היה לראות היטב בור זה. הגרמנים הביאו לשם את כל היהודים שמצאו בזבורוב — קרוב ל־900 גברים — ורצחו אותם ביריות.

היו ביניהם גם אבא, סבא ושני דודי, כל שכנינו ומכרינו, ידידים ומקורבים שהיו אצלנו בני־בית, והיו נותנים לי תמיד סוכריות ומקניטים אותי בצחוק.

היטב אני זוכר אותם. —

אהרון מפסיק לרגע את סיפורו, ושוקע בהרהורים. לפתע הוא פונה אלי ואומר בקול נרגש:

איש לא פילל שיקרה כדבר הזה. אף אחד לא היה מוכן לכך. זה נפל עלינו כרעם מן השמים.

שני הימים הראשונים לאחר כניסת הגרמנים לזבורוב עברו דוקא בשקט גמור. הם רק עברו דרך העיר ולא נגעו באיש לרעה. ביום השלישי הגיעו לעיר מכוניות חדשות רבות וחנו, כרגיל, בשוק. הילדים יצאו מן הבתים להסתכל בסקרנות בגרמנים. אף אני הייתי שם. ראיתי את הגרמנים שהסתובבו ליד המכוניות, התרחצו ערומים־למחצה ולבשו מדים שחורים וכובעים עטורים בסמל — גולגולת של מת. גם צואורוניהם היו מעוטרים באות זה.

אחרי־כן ניגש כל אחד מהם לרופא וקיבל זריקה בזרועו. אחרי שעה קלה פשטו השחורים הללו על בתי העיירה והתחילו להוציא את היהודים מבתיהם. הם לוקחים אותם לעבודה — אמרו — וציוו להצטייד באתים.

סבא היה לו מחבוא יפה — בעליית־הגג. משמע כי הגרמנים לוקחים את היהודים לעבודה, ירד ונטל אף הוא את. סבא מורגל היה בעבודה.

לא הרחק מאתנו, בצריף אחד, מצאו הגרמנים יהודי שהסתתר ולא רצה ללכת אתם. הוציאוהו החוצה וירו בו לעיני כולם. כיון שכך, נפל פחד על האחרים ויצאו עם הגרמנים.

לי ולאמא נתנו הגרמנים להישאר בבית, אך אסור היה לזוז מן המקום או להסתכל בחלון. אחי לא נתפתה לדברי הגרמנים, התחבא בתא קטן שבעליית־הגג, בו היה קבוע אשנב זעיר עגול. משם ראה כל אותו מעשה.

הוא ראה שהוציאו את היהודים מן העיר והעמידו אותם קרוב־קרוב לבור, אסרו עליהם לנוע או להוציא הגה קל מן הפה. רק צריחותיהם של הגרמנים הדהדו בחלל. הגרמנים נערכו על גבעה, מעל לבור, ושם הציבו את מכונות־הירייה. מדי כמה רגעים, בהפסקות קצובות, פילחה את האויר נבחתו של קצין אחד ומיד לאחריה הלם מטח יריות — והיהודים התגלגלו לבור.

בינתיים המשיכו להביא קבוצות יהודים נוספות. נאלצים היו לעמוד בתור, להסתכל ולהכות עד שיעמידו גם אותם על פי הבור.

כך זה נמשך משעה עשר בבוקר עד שתיים בלילה. כל העיר המתה מנפצי היריות. איש לא העז לצאת מפתח ביתו. אפילו הפולנים פחדו לצאת לרחוב.

בשעה שתיים בלילה פשטו שוב הרוצחים על הבתים וציוו על הנשים לצאת החוצה. היו בטוחות שהגיעה שעתן לָמות, אך הגרמנים ציוו עליהן ללכת לשדה, לקבור את החללים ולכסות את הבור. הנשים עבדו בזה כל הלילה ולמחרת כל היום. כל אשה חיפשה את מתיה, גררה גופותיהם ומיררה בבכי. היו נשים שנפל בחלקן לגרור ארבע או חמש גוויות.

(אהרון מליט פניו בידיו וגועה בבכי.)

מכל 900 היהודים ניצל רק אחד. אשתו מצאתו חי בין הגוויות. היא הסירה ממנו את ערימת המתים והוליכה אותו הביתה.

הגרמנים יצאו את העיר ונסעו לדרכם. ולמחרת ערכו הפולנים והאוקראינים הילולות וחינגות בבתי היהודים. הביאו תזמורת, והתלבשו במיטב בגדידם, אף הביאו אתם את נשותיהם, בנותיהם ונשים אחרות. היו להם משקאות, ליקרים, יינות, בשר־חזיר ותקניקים משובחים. כל המסעדות בעיר פתחו את שעריהן לחוגגים. לאחר־זה התאספו ליד בית־הסוהר, שגם שם היה בור גדול, שפצצה חפרתו הוציאו עוד מאה ועשרה יהודים ממחבואיהם ועינו אותם עד־מוות.

דבר זה נודע לי מחברי לוֹלק פֶּפֶר, שניצל יחידי מאותה קבוצה.

והמעשה בלולק כך היה: הוריו היו בעלי מלון־ומסעדה בשכנותנו. לולק התחבא בעליית־הגג במשך כל האקציה, שנמשכה כל יום השישי (כל האקציות בזבורוב נערכו בימי־ששי). למחרת, בשבת, שרר שקט. ירד לולק ממחבואו והלך אל שני נערים פולנים מכריו, שהיו תמיד אוכלים ושותים אצלם, ושאל אותם אם כבר שקט בכל העיר. ענו לו: בוא אתנו ונראה. הוליכו אותו לאותו בור שסמוך לבית־הסוהר. ראה שם יהודים רבים עומדים וידיהם כפותות. קשרו גם את ידיו. בינתיים הוסיפו להביא יהודים אחרים, שהוצאו ממחבואים. כל אותו זמן לא פסקו האוקראינים והפולנים מלהיטיב לבם בנקניק ויי״ש. אחרי־כן החלו לענות את היהודים ולירות בהם מעשה־שעשוע, פוגעים בכל איברי גופם. לולק אף הוא נפצע, אך כיון שנפל לארץ חשבו הללו שהוא נהרג ועזבוהו לנפשו.

לאחר־מכן סיפר לי כי בשעה שנפגע היה סבור שהוא מת. אלא שאחרי־כן פקח את עיניו וראה אנשים רבים מסביבו. נזכר מה שראה בקולנוע, כיצד אדם אחד העמיד פני מת והחליט לעשות אף הוא כמוהו. וכך נשאר בחיים.

בלילה, כשכולם הסתלקו, זחל ועלה מן הבור והשתרך לביתו. כשנכנס, לא האמינה אמו למראה עיניה, כאילו עלה מן הקבר.

ובנוגע לאותה האקציה היה זה כך:

לפני האקציה הלכו הגרמנים לעיריית זבורוב, שישבו בה אנשים חשובים: הכומר, הרופא, הרוקח, ועוד — ותבעו את חתימתם על מיסמך, שהם מסכימים להשמדת כל היהודים בעיירה.

נער אחד, יהודי, הבר של אחי, עבר אז במקרה ליד בית־הועד. הוא היה מטאטא את הרחובות ושמע בעד החלון קולות, על כן שם לב לדברים. הוא ראה כיצד היו כולם מסובים אצל השולחן המהופה אריג אדום.

איני יודע בודאות, אך נדמה לי שהם חתמו על אותו מיסמך.

לאחר האקציה לא יצא איש מפתח ביתו במשך שבוע ימים. כל אחד פחד והתחבא. אבל יאוש איום השתלט על היהודים.

לאחר שבוע השתרר שקט.

מטארנופול הגיעו גרמנים והטילו קנס של חצי מיליון זלוטי על היהודים וציוו למסור להם את כל התמונות, השטי־חים והרהיטים. אז נוסד ה„יודנראט", שאסף את הקנס למועד.

אחרי־כן סידרו הגרמנים מחנה בזבורוב והביאו לשם יהודים מלבוב ומכל הסביבה.

ואחרי־כן היו כבר שלושה מחנות.

אנשי ס.ס. היו באים תכופות לזבורוב לשדוד את ההנייות והדירות של היהודים. הם היו מחפשים במרתפים ובעליית־הגג, דופקים, מכים ונוטלים מכל הבא ביד. אחריהם באו ז'אנדארמים גרמנים ובלשים. והם בזזו מה שהותירו הס.ס.

מדי פעם היו מגיעות מכוניות עם גרמנים אל ה„יודנראט". הם היו תובעים כך־וכך זהב, בלי־גביש, רהיטים, והיו מאיימים שאם לא תתמלא המכסה יהרגו את כל היהודים.

נוצרה אז משטרה יהודית, שהיתה מחויבת לאסוף את החפצים בשביל הגרמנים.

היהודים במחנה עבדו בסלילת הכביש. מנת האוכל שניתנה להם היתה דלה. היכו אותם ובעטו בהם בלי־הרף. עמד אז חורף קר מאוד. כל יום היו מתים במחנה כ־20 יהודים, רבים מתו מקור. במקומם חטפו יהודים אחרים והביאו למחנה.

אחי למד פחחות ועבד ליד המחנה כפחח. אשה אוקראינית, מכרה של אמא, שימשה כטבחית אצל מפקד המחנה קלאוס. תודות לעזרתה הצליחה אמי לסדר את אחותי באותו מטבח בתור קולפת תפוחי־אדמה. אני הלכתי־בטל. לא ביקרתי בביה"ס ולא למדתי כלום. אחי טרוד היה ולא מצא זמן ללמדני. הייתי יושב כל היום בסדנה של אחי, ומסתכל בפחחים בשעת עבודתם.

בינתיים נערכו בזבורוב אקציות בזו אחר זו. היהודים, אשר עדיין לא הועברו למחנות, הכינו בסודיות גמורה מח־בואים ובונקרים.

גם אחי הכין לנו בונקר. היה זה מרתף, שהכניסה אליו היתה דרך פתח שברצפת המטבח. סתם אחי את הפתח בלבינים, שפך עליו עפר וחול, כדי שלא יכירו. אחי התקין למרתף פתח במקום אחר, דרך הכיריים שבמטבח. בעצם, זה היה הרעיון שלי. במטבח עמדו כיריים רחבים ומרובעים. היו מרימים את הטבלה ואת רשת־האפר ויורדים למרתף. אחי תלה שם סולם קטן, להקל על הירידה. כיון שירדו כולם היו חוזרים ומניחים את הטבלה ואת הרשת — וחסל.

המחבוא היה טוב מאוד. הוא היה אפל וטחוב, אך מאוורר, שכן האויר היה חודר בו במין ארובה. מקום היה שם לחמישה־עשר איש.

פעם אחת נערכה אקציה גדולה. חטפו לא רק גברים, אלא גם נשים, טף וזקנים. מי שנזדמן הועלה על המכוניות והוגלה לבלז'ץ, למוות ולכבשן. נלקחו אז כ־1,500 נפש במשך יום אחד.

אנו ישבנו אז במחבוא. יהודים רבים הוצאו מן המחבואים ונורו ביריות. בין השאר נתגלה אז מחבוא, שבו ישבו הוריה

ואחיה של אלָה הרוֹעָה הקטנה, וכולם הוצאו להורג. דבר זה אני יודע לבטח, מפני ששמעתי מפי נער אוקראיני, עֵד־ראייה.

אביה של אלה, שהיה מכונה בעיר „היהודי האדמוני", היתה לו אהובה אוקראינית, שרצתה להצילו בכל־מחיר. תחילה החביאה אותו ואת כל משפחתו אצלה בבור שמתחת לאסם. אחרי־כן מצאה בונקר עוד יותר טוב, אצל איכר סמוך לביתה. יחד אתם התחבאו שם עוד 20 יהודים. אלה לא היתה שם, שכן נמסרה לאוקראינית אחרת בכפר. איני יודע כיצד נודע הדבר לאוקראיני אחד, ששרת אצל הגרמנים, והלה מסר למשטרה. הביאו מחלקת שוטרים שלימה כנגד היהודים. הם הקיפו את הבית והבניינים הסמוכים והוציאו את היהודים לגן. שם נצטוו לחפור בור ושם ירו בהם. אך בעל הבית והגן לא הסכים שיקברו אוֹתם במקום. הם רבו עם השוטרים וטענו, כי אינם רוצים „שהיהודים יסריחו בגן שלהם". הוציאו אותם מן הבור והובילו לבית־הקברות.

אחרי־כן נתגלעו בכפר מריבות על רכושם של היהודים ההרוגים. אותם בעלי הבית והגן שלא רצו כי היהודים „יסריחו להם בגן", שדדו את כל רכושם ולא רצו להפריש כלום לאחרים. וכך הגיעו למריבות וקטטות.

כך סיפר לי אותו חבר, בזמן שרעיתי יחד אתו את הפרות. אביו היה גם־כן מן המקיפים. הוא גם סיפר לי, כי אחיה הבוגר של אלָה, שימק, הצליח אז לברוח. הוא כבר הגיע אצל הנהר וכבר קפץ ושחה, ובוודאי היה צולח את הנהר ועובר לגדה שמשמאל ומסתתר שם בין השיחים, אלא שברגע האחרון השגיח בו איכר, שנזדמן שם בקרוני, והסגירו לגרמנים. הגרמנים ירו בו בהיותו בתוך הנהר.

אלה אינה יודעת על כך וחושבת שאחיה חי. אתמול באה אלי וביקשה ממני שאכתוב מכתב לשימק. מה היה עלי לעשות? כתבתי כדבריה.

סיפרו לי „השקצים", שראו את גופו של שימק צף על־פני המים וראשו מונח על חול שבתוך הנחל. אבל הם דהפו אותו מן החוף אל הנחל פנימה.

לשוטר יהודי אחד נודע היכן המחבוא שלנו. איני יודע מי מסר לו. מאותו יום ואילך שוב לא יכולנו להסתתר כאן והשתדלנו למצוא מחבוא אחר. לבסוף החליט אחי כי נישאר באותו מחבוא, אלא שנתקין לו פתח אחר. אבל המחבוא כבר לא היה בטוח כמקודם. מחבוא, שמישהו ידע על קיומו — נתערער בטחונו. אך מה יכולנו לעשות?

סתמנו את הפתח הישן שבדרך־הכיריים והסקנו אותם כרגיל. הפתח הותקן בהדר השני, אף הוא דרך תנור, אך תנור מסוג אחר. היה זה תנור מרובע, גבוה, מצופה אריחים מזוגגים, שעמד בפינת החדר, אך בינו לבין הקיר היה ריווח צר, שאפשר היה לעבור בו בדוחק. אחי התקין שם במה־צה פח הניתן להזזה, שדרכו אפשר היה לעבור למחבוא. אחי עבד קשה בהתקנת המחבוא; לבדו עבד, ללא עזרה, במשך לילות שלמים.

מחבוא זה גרוע היה מקודמו. ביחוד קשות היו היציאה והכניסות. היה צריך להידחק בסדק שבין התנור, להרים בזהירות את מכסה הפח ולגלוש למחבוא. שלא כמחבוא הקודם, לא היה כאן סולם או משענת כלשהי. היינו עוזרים זה לזה.

כשאמא ירדה לשם בפעם הראשונה, התעלפה. אשה אחת שיברה את שיניה בזמן היציאה. כשהיה צורך במשהו, נשלחתי אני להביא, שכן הייתי קטן ורזה ועובר בקלות דרך הסדק הצר.

הגרמנים הוסיפו בינתיים לערוך „חטיפות" ולגלות מחבו־אים, ופשטה שמועה כי העיר צריכה להיות בקרוב „יודנפריי" (ללא יהודים). באותה תקופה כבר היה קיים בזבורוב מעין „רובע", כלומר גיטו פתוח. הוא לא היה מוקף גדר, שכן הגרמנים לא הספיקו לבנותה, אך אסור היה ליהודים לגור מחוץ לרובע או לצאת ממנו; והעובר — צפוי היה לעונש מוות. הגרמנים היו מביאים לזבורוב יהודים מכל הכפרים והעיירות הסמוכים, ועם זה צימצמו מדי פעם את שטח ה„רובע". בחדר אחד התגוררו 20 יהודים. בביתנו גרו מלבדנו עוד 15 איש.

אמא פנתה שוב לאותה אוקראינית, שעבדה כטבחית אצל מפקד המחנה קלאוס, וביקשה שתרשה לה לעבור לרחוב המחנה, לא רחוק מן המחנה עצמו. ברחוב זה גרו הטבחית, מפקד המחנה, יהודי ששמו בּין עם אשתו וילדיו, ויהודי אחד שהיה מַחסנאי של קלאוס ועוד כמה אנשים.

כן שכנה שם הז'אנדארמריה.

אחי ואחותי כבר עבדו במחנה וגם אמא רצתה לעבוד שם. ה„פרוטקציה" עזרה, והרשו לאמא לגור שם. דבר זה עלה בכסף רב. אמא מסרה לאוקראינית את כל החפצים שהיו עדיין ברשותה, כלי־כסף וכדומה, איני זוכר בדיוק.

אמא עברה לדירה, שבה גר נהגו של קלאוס עם משפחתו. הדאגה הגדולה ביותר נגרמה לאמי בגללי. היא התלבטה ולא ידעה מה לעשות בי. הרשיון לגור באותו רחוב לא כלל אותי, מפני שֶמִן הילדים כבר נשללה אז הזכות לְחיות. כשהיו הגרמנים מוצאים ילד יהודי היו יורים בו במקום או שולחים לכבשן.

בביתנו לא יכולתי להשאר עוד, מפני ששוב צימצמו את ה„רובע", והרחוב נשאר מחוץ לתחומו, ברובע הארי. אחרי־כן פירקו את הבית כליל. בעֵיני ראיתי כיצד עשו זאת. כשהגרמנים היו מחרימים בית של יהודי, או שהוא הוצא מתחום „הרובע", היו מוכרים אותו לאוקראינים או לפולנים; איני יודע בכמה מכרו; בוַדאי בזול. הללו היו מפרקים את הבית מיד ללבינים או לעצים.

אחי טמן בשעתו במחבואֵנו הישן מזוודה אחרונה ורצה מאוד להוציאה משם. הוא חמק מן המחנה, ירד למחבוא ועלה משם עם המזוודה. פתאום הופיע קלאוס בלוויית שוטר יהודי. אחי נאלץ איפוא להניח את המזוודה, והוא עצמו טיפס ועלה, בזריזות מרובה, לעליית־הגג. השגיח קלאוס במזוודה שבפרוזדור וחמתו בערה בו. הוא לקח כמובן את המזוודה והחל לחפש את ה„פושע". אחי היה בטוח שהגיעה שעתו האחרונה. אך בינתיים ראה קלאוס נער יהודי שעבר ברחוב לפי־תומו. הוא התנפל עליו, תפסו בגרונו והחל לחונקו ולחבוט בראשו. הפשיטו את הילד האומלל והריצו אותו עָרום למחנה, תוך שהיכו אותו מכות רצח.

בהרבה דמים עלתה מזוודה זו.

על אף הכל היה המַחבוא מצוין. לפני שפירקו את הבית הוליך בּין את קלאוס לשם ואמר לו, שהוא מוכן לתת לו 1,000 דולארים אם יגלה את המחבוא שבבית. קלאוס התערב אתו, חיפש שעה ארוכה ולא הצליח לגלותו. התרגז קלאוס והתחיל לאיים על בין. הלה נבהל והתחנן לפניו, כי יבטיחו שלא יגע בו לרעה ואז יראה לו את הפתח.

הייתי ישן כל לילה במקום אחר: ברובע, אצל אמא, ולפעמים ברפתות אצל איכרות מיודעות. לרוב הייתי מצוי אצל אמא. הייתי ישן ימים ולילות שלמים. שקוע הייתי בתרדמה בשעת „אקציות" רבות. התהלכתי־בטל, וישבתי־בדד. לפעמים היתה אמא מביאה לי אוכל, וכשלא יכלה להביא היו ימים שלא טעמתי מאומה.

ההיים שלי לא היו חשובים לי בכלל, אלא שלא רציתי להיתפס על־ידי הגרמנים. לא רציתי לתת להם את הסיפוק הזה, שהם יקחו את חיי.

בא זמן, שאצל אמא לא יכולתי לישון עוד, מפני שבעלת־הבית, גם היא אוקראינית, כבר אירחה נער יהודי אחד, איצק, שהיה רועה את פרותיה ועושה כל מלאכה בביתה. תוסף לזה היה בנה של אותה אוקראינית, פאבל, מקורב מאוד

לקלאוס. בכל־זאת לא נגע לרעה באיצק ובי, אף־על־פי שידע על קיומנו. הוא אף חיבב את איצק.

אהרי־כן היתה האקציה האחרונה ובה הרגו את כל היהודים.

ראשית־כל אספו את כל היהודים שבמחנה — היו עוד 300 — וציוו עליהם לחפור בורות מחוץ לעיר. הבורות — אמרו להם — נחוצים לשם ביוב. אך כאשר אמרו להם לפזר סיד בלתי־כבוי, הבינו שהבורות אינם לביוב. אך היה כבר מאוחר מדי. מוקפים היו שרשרת צפופה של גרמנים. תחילה ירו ב־300 היהודים שהפרו את הבורות ואחרי־כן הביאו לשם יהודים נוספים.

הגרמנים היו מביאים לזבורוב יהודים ממקומות אחרים, והללו לא ידעו כלל מה מתרחש כאן. היו אוספים אותם בככר המרכזית, פושטים את בגדיהם מעליהם ומוליכים בחמישיות אל הקברים.

כל אנשי העיר ראו זאת במו־עיניהם. האיכרים היו מספרים שהגרמנים ירו ברב גדול אחד והשליכו אותו לבור, ודמו פיעפע ועלה מן הקבר שלושה ימים רצופים.

פאבל אמר, כי בעיניו ראה, כיצד קרעו היהודים את הדולארים לחתיכות ובלעו לקרבם מטבעות זהב. הוא טען שלא נגע בחפצי היהודים, אך זה היה שקר גמור, כי אמא סיפרה לי כמה רכוש יהודי הביא הביתה וכמה יהודים הרג בעצם ידיו.

לא רחוק מדירת אמא, ברחוב המחנה, שכנה הז׳אנדאר־מריה הגרמנית. עבדו שם צעירות יהודיות בכביסה, בבישול ובנקיון וגרו בעליית הגג. פעם אחת התעוררה אחת מהן בלילה ושמעה שמתאספים בחצר וקוראים להן לבוא למיפקד. הבינה שעומדים לחסל אותן. מה עשתה? קפצה מעבר לגדר, שהקיפה את בניין הז׳אנדארמריה והבדילה בינה לבין חצר ביתנו. התחבאה בחצרנו בסוכה קטנה מלאה עצים וארגזים. אותו לילה ישנתי עם איצק באסם ושמענו את היריות. הגרמנים השגיחו בבריחתה וירו בה. אחר־כן חיפשו ובלשו בכל פינה, הם אף בדקו בסוכה שבה הסתתרנו, אך לא מצאו איש. איצק ואני נבהלנו אז כהוגן. התחפרנו עמוק בערימת הקש ושכבנו ללא־נוע. הגרמנים נכנסו לאסם, האירו בפנסים, דיקרו בקש בפגיונותיהם וכבשו אותו במגפיהם הכבדים, אך לא גילו אותנו. קיללו הגרמנים את הנערה והסתלקו משם — חששו שמא יברחו שאר הצעירות. מלבד זה ידעו שממילא סופה של הנערה אבדון.

לאחר־זה הולכתי את הנערה ל„פְרֵיילאגֶר״ (מחנה חופשי). היו שני מיני מחנות: מחנה כפייה („צוואנגסלאגר״) ו„פריילאגר״, אך שניהם נשמרו בקפדנות על־ידי הז׳אנדאר־מים, ורק בשמותיהם נבדלו זה מזה.

אותה נערה היה לה אח במחנה והיא הלכה לעבוד יחד עמו. סופה היה שנספתה יחד עמו, מפני שהגרמנים הרגו את כל דרי המחנה. ואת הנערות רצחו הז׳אנדארמים באותו לילה. בעיני ראיתי איך הובילו את גוויותיהן בעגלה לבור. הן היו כולן צעירות מאוד, בנות 17—18.

בינתיים ראתה אמא שלי, שהיא לא תוכל עוד להצפין אותי אצלה. בניין הז׳אנדארמריה היה בשכנותה ממש, מעבר לגדר. כל יום ירו שם ביהודים. מכרה אמא את סחבותיה האחרונות, אספה מעט כסף ושילמה בעבורי לאיכרה אחת בכפר, כדי שתחביאני אצלה. הכפר היה מרוחק מאתנו כששה ק״מ, והיה מפורסם ברוצחיו.

האיכרה הבטיחה להביא גם את אמי, בבוא השעה, ואני הלכתי אליה רק בתנאי זה. לולא זאת, לא הייתי נשאר אצלה. ששה שבועות הייתי טמון שם בעליית־הגג. היא היתה פתוחה. ללא תאים או מקומות־סתר. אפילו קש לא היה בה. הנכנס לשם לא היה צריך לטרוח הרבה כדי לגלות אותי.

לאחר ששה שבועות, ביום ששי, שמעתי קולות־נפץ עמומים ויריות רבות. אהרי־כן חזרו הכפריים וסיפרו שהמחנה חוסל.

הדבר היה כך:

יהודי ה„פריילאגר״ התקוממו. הם קנו מכונת־ירייה אצל איכר אחד והבריחו אותה למחנה. איני יודע כמה נשק היה להם נוסף לזה. אבל בודאי היתה להם כמות מסוימת, הואיל והם התכתנו למרד. לא הרחק מן המחנה עמדה מאפייה ישנה ועזובה. הם הפכו אותה למחסן נשק. הציבו שם את מכונת־הירייה והיסוו היטב.

ה„חיסול״ הסופי עמד להיערך בשבת. המרד צריך היה לפרוץ בליל ששי. הם התכוונו לחלק את הנשק באותו לילה, כאשר האנשים חזרו למחנה מן העבודה, להסתער בפתיעה על שומרי המחנה, להמיתם ולברוח.

היו אז במחנה רק צעירים יהודים.

במקרה ערך קלאוס את סיורו במחנה בליל חמישי ונכנס למאפייה. אותה שעה עסקו שם שלושה בחורים בהכנות למרד. כאשר קלאוס ומלוויו הפתיעו אותם, כבר לא יכלו לסגת. קלאוס החל לבדוק את הבית ומצא מיד ארגז עם נשק. אז קפץ יהודי אחד, ניגש למכונת־הירייה ופתח באש.

איני יודע אם הרג או פצע אחד הגרמנים, אך קלאוס תבע תגבורת בדחיפות. הבית הוקף מיד והחלו לירות לתוכו מכל הצדדים. הבחור השיב אש במכונת־הירייה, אך הוא נהרג לאחר שעה קלה. הגרמנים הטילו פצצה על הבית, והוא עלה מיד בלהבות. שני הבחורים היהודים האחרים פרצו מבין הלהבות, עלו על הגג וברחו דרך הנהר. הגרמנים ירו בהם, אך החטיאו ולא פגעו. אחד הבחורים, צַלְקו וִינֶטֶר, שהתחבא זמן־מה יחד אתי, נשאר בחיים. מפיו שמעתי כל זאת. השני, ששמו נשמט מזכרוני, נפל יום קודם כניסת הרוסים. האוקר־אינים הסגירוהו לגרמנים.

לאחר שריפת המאפייה, ששימשה מחסן נשק, נשארו יהודי המחנה חסרי־מגן בכלל. הגרמנים החישו את האקציה, וביום ששי בשעה 4 לפנות בוקר הקיפו את המחנה מכל צדדיו. הובאה גם תגבורת אוקראינים מרוסיה הסובייטית ששירתו אצל הגרמנים.

המכוניות אספו את היהודים מן ה„פריילאגר״, שהובלו לאותו בור שמחוץ לעיר. במכונית אחת התנפלו היהודים בידיים ריקות על המלווים הגרמנים המזוינים, חנקו אותם, השליכום מן המכונית, והתפזרו במנוסה לכל־עבר. רבים מהם נפלו, אך היו שהצליחו לברוח.

אף־על־פי־כן, איש מהבורחים לא נשאר בחיים, שכן לא היה לאן לברוח, לא היה מקום להסתתר. האוקראינים היו מסגירים אותם לגרמנים.

על סופם של יהודי ה„צוואנגסלאגר״ שמעתי, שהגרמנים כינסו אותם לתוך צריף גדול, שפכו עליו בנזין והציתוהו. מי שניסה לברוח, נורה.

אמא התגוררה לא הרחק משם, ברחוב המחנה, וראתה את הנעשה. היא לקחה אתה את אחותי וברחה ליער. למחרת הקיפו הגרמנים את הבית בו גרה.

אחי היה ב„פריילאגר״. רצה לברוח דרך הגדר, אך הגרמנים ירו בו.

מאז אותו יום לא ראיתי את אמא. אני יודע עליה רק מה שהאיכרים סיפרו לי. קרוב לודאי, שיצאה עם אחותי ליער. אחרי־כן הגיע החורף. אוכל לא היה להם. אמא נאלצה לצאת מן היער לחפש אוכל. תפסוה האוקראינים. מה אירע לה לאחר־מכן, איני יודע.

באותו זמן הייתי טמון בעליית־הגג אצל האשה האוקר־אינית שסיפרתי עליה קודם. כל עוד היו יהודים בעיר ואמא שילמה בעדי, נתנה לי קורת־גג. יום אחד חזרה מן העיר

וסיפרת, שגרשו את כל היהודים. עמדה וגרשה אף אותי מביתה. באה אלי ואמרה: „לך לך מכאן לאן שאתה רוצה!" אמרתי לה: „הלא קיבלת כסף כדי שתחזיקי אותי אצלך עד סוף המלחמה." החרישה ולא ענתה דבר, לאחר־מכן שמעתי שאמרה לבעלה, כי ילך למשטרה וימסרני לידיהם.

בלילה ההוא ברחתי משם.

יצאתי לזבורוב. לא ידעתי מה לעשות. להיכנס לעיר אסור, להישאר כאן לא יכולתי. לא היה לי מקום להחביא את עצמי.

כשראוני בעיר, ניגש אלי אוקראיני ואמר: „יהודי, יהודי, תן דולארים!" לא עניתי לו כלום ורציתי לברוח. התאספה כנופיית „שקצים" שדרשה ממני דולארים. ברחתי כל־עוד נפשי־בי. קפצתי לנהר ועברתי בשחייה. הם רצו אחרי דרך הגשר ולא הדביקוני.

היו לי בכפר כמה נערים מכרים, שהראו לי מקום בקמת השיפון, בה אוכל להסתתר. אותה שעה עבר שם גרמני שחיפש יהודים, אך הנערים לא גילו לו כלום והם הסתלקו.

בינתיים הניעו אותם „שקצים" מן העיר ומצאוני במחבוא שבקמה. ביניהם היה בנו של שכננו, נורצקי, שהייתי מיודד אתו לפני המלחמה. תמיד הייתי מביא לו אוכל מן הבית. הזכרתי לו את הימים ההם. לא ביקשתי ממנו מאומה, רק שיעזבני לנפשי. הוא היה המנהיג שלהם. הוא עמד רגע, הירהר, הניע בידו והסתלק. היתר עשו כמוהו.

אחרי־כן נודע לי שהיתה זו כנופיה מאורגנת היטב, שהיו בוזזים את היהודים ומסגירים למשטרה. הם התמחו בגילוי מחבואים מוסתרים ביותר. כנופיה זו מנתה שבעה נערים, מבני שבע עד שלוש־עשרה. נורצקי עמד בראשם.

התחבאתי שוב בקמה. ישבתי שם זמן רב, אך לא יכולתי להישאר כך לצמיתות. הייתי זקוק לאוכל. התחמקתי בחשאי, כשאני זוחל על בטני. ראתה אותי בכך איכרה פולניה אחת, קוואשניצקה שמה, נכמרו רחמיה עלי, הוציאה לי אוכל אל מאחורי ביתה ואכלתי לשובע.

אחרי־כן יצאתי לדרך, הייתי מוכרח ללכת לאיזה מקום, למצוא משהו. אצל קוואשניצקה לא ניתן לי להמשיך לשבת. הלכתי נכחי, בלי לדעת לאן ולשם מה.

בדרך ראיתי איכר קוצר שחת. קרבתי אליו וביקשתי שירשה לי לעבוד אצלו. הוא הפסיק לרגע מעבודתו והעיף בי מבט. הסתבר, שהוא מכיר אותי היטב והכיר גם את אבא. הוא הביא לי מעט אוכל ואמר לילדיו, שלא יספרו לאיש עלי. היה עלי לרעות את הפרות יחד אתם.

הנערים התייחסו אלי יפה, לא כינו אותי בשמות גנאי והיו מביאים לי אוכל לשדה. איכרה אחת, פולניה, הרשתה לי ללון במחפורת ריקה, שבה איחסנו תפוחי־אדמה.

כל היום הייתי רועה את הבהמות או עובד בכל עבודה בשדה. בדרך־כלל אכלתי אז לשובע. הציק לי רק הקור. כי לא היו לי נעליים. כבר היו ימי סתיו אחרונים. הייתי פוסע יחף על השלף ורגלי נשרטו ונפצעו.

התיידדתי עם הנערים והם היו מספרים לי כל מה שנעשה בעיירה, מאורעות שלא ידעתי עליהם.

כך עברו חודשיים. היתה זו תקופה טובה. אך לא ניתן לי לשבת זמן רב בשלוה. אוקראיני אחד, ממשרתי הס.ס. שם עינו בי והתחיל לעקוב אחרי, שכן ציפה לקבל פרס על תפיסת יהודי. חוכרחתי להישמר ממנו ולהתחבא אפילו ביום. לעבוד לא יכולתי, והנערים אף לא יכלו לעזור לי, כי גם הם פחדו ממנו. רק אותה אשה שהלינה אותי במחפורת סיכנה את עצמה ועזרה לי. היא היתה מזהירה אותי מפני בואו ומסתירה אותי אצלה. לא רציתי לסכן אותה יתר על המידה ועל כן הייתי מחליף מדי פעם את מקום מחבואי.

האוקראיני רדף אחרי, אך אני נמלטתי תמיד. הוא ארב לי כחתול האורב לעכבר. פעם אחת הייתי עייף ביותר ונכנסתי לאוקראינית אחת בקצה הכפר וביקשתי מחסה. ענתה לי, שבביתה כבר מצויה ילדה יהודיה אחת. היתה זו אלה שרעתה את פרותיה, עיזיה ועופותיה של אותה איכרה. ראיתי אותה בשדה, אך היא לא הכירה אותי ולא ידעה עלי מאומה.

יום אחד הקיפו הגרמנים את העיר. נמסר להם שמסתתרים בה פארטיזאנים. לא ידעתי על כך ושוטטתי בשדות. אך הגרמנים היו חוטפים דוקא את המשוטטים בשדות, כי אלה היו חשודים בעיניהם. מי שלא היו לו תעודות, לקחוהו עמם.

ניגש אלי גרמני אחד והתחיל לחקור אותי, אם לא ראיתי גרמנים בעיר. מלובש היה מדים גרמניים והציג את עצמו כפארטיזאן הבורח מפני הגרמנים. הסתבר לי מיד, שהוא משקר, כי מראה פניו היה כשל גרמני. עניתי לו, שאיני יודע כלום, כי לא הייתי בעיר. הרגשתי כי הוא יודע שאני יהודי. רזה הייתי כשהיף־עץ ובגדי בלויים להלוטין, רק יהודים היו מדולדלים כל־כך. ונוסף לזה — פרצופי הוא יהודי מובהק. אך הוא לא דיבר על כך. הוא שאל אותי, היכן אני גר ומאין אני. המצאתי לו מעשייה, שאני מבוריסלאב, שהפציצו את ביתנו והורי נהרגו; מאז אני עובד בכפר הזה אצל איכרים שונים. ציוה עלי ללכת לעיר והוליכני לשוק, שהיה גדוש מכוניות גרמניות רבות ושרץ גרמנים. הייתי נאלץ לצפות כשקט איך ייחתך דיני. על בריחה לא יכולתי אפילו לחלום. שני גרמנים עמדו אצלי ושמרו עלי.

ההלו הגרמנים לעצור עוברים־ושבים ושואלים אותם, אם הם מכירים אותי. שניים העידו, שהם מכירים אותי ושאני מקומי. שניים אחרים, אחד איכר ואחד צעיר, טענו שאני יהודי. לא ידעו הגרמנים למי להאמין. קראו לאחד קשיש במדים, כנראה קצין, וסיפרו לו כל העניין. ציוה הקצין שאספר לו את כל המעשייה מההתחלה. חקרו אותי בשאלות שונות, כדי לראות אם איני טועה בדברי. אך אני חזרתי בעקשנות על הסיפור הבדוי על בוריסלאב. שמות לא הזכרתי, כדי לא להזיק לאיש. העמדתי פנים של אנאלפבית וטומטום.

ציוה הקצין שאהגה את המלה „קוקורידזא" (תירס). הואיל ואיני יודע לבטא רי"ש רפה כדרך הפולנים, התחילו שוב לפקפק ולהתייעץ בינם לבין עצמם.

לבסוף אמר לי ללכת קדימה, בלא לפנות לאחור. התחלתי לצעוד קדימה בלי הביט באיש. סביבי עמדו המונים אנשים, פולנים אוקראינים וגרמנים. כולם ציפו בדריכות, איך יפול דבר.

אדיש הייתי. לא פחדתי כלל. ידעתי שבעוד רגע תתנפץ ירייה. צעדתי לאטי.

לא ירו בי.

כשחזרתי בריא ושלם לכפר, לא האמינו הנערים למראה עיניהם. אין־זאת כי שיחדתי את הגרמנים. אך הם ידעו היטב, כי אני מחוסר־כל, ראו את עקבי השותתים דם והסמרטוטים שעטפו את גופי. החליטו איפוא שעשיתי לגרמנים מעשה־כישוף. הנשמע כדבר הזה, שגרמנים ישחררו יהודי שנפל לידיהם?

הקור הלך וגבר והיה קשה לשוטט בשדות. החורף מיעבייש־ ובא. המחפורת נתמלאה תפוחי־אדמה ושוב לא יכולתי ללון בה. בשדה החשוף התהוללו רוחות קרים ובלילה קפאה האדמה. אי־אפשר היה לישון תחת כיפת השמים. אז הרשתה לי בעלת־הבית לישון במאורת הכלב שבחצרה.

במאורה היה חם, אך צר המקום. כשהקור גבר ביותר הביאה לי בעלת־הבית שמיכה למאורה. בעלת־הבית פולניה היתה, שומסקה שמה, זקנה כחושה ומרוטה, שפניה גרומים וארוכים. דומה היתה לגבר. היא הטילה מורא על בני־ביתה והכל פחדו מפניה. בנה הנגר ובתה התופרת גרו אצלה. שר מסקה התאלמנה עוד במלחמה הראשונה והיתה לה נחלה

קטנה. את משקה ניהלה לבדה, ובעמלה הרב בנתה לה בית ואף חינכה את ילדיה ולימדתם מלאכות. היא עצמה לא ידעה קרוא וכתוב.

לאחר זמן לימדתי אותה לחתום את שמה והייתי קורא לפניה את העתון.

אצל אשה זו מצאתי מחסה ומקלט, ואף־על־פי שנתנה לי לישון במחפורת ובמאורת־כלב, הרי ערכן אז לא יסולא בפז וטובות היו מארמונות ובתי פאר. אשה זו הצילה אותי ממוות, מרעב ומקור וחילצתני מידי הגסטאפו. דבר כזה לא ציפיתי אז משום אדם. היא ידעה יפה שהיא מעמידה את חייה בסכנה, אך לא נמנעה לתת לי מחבוא.

ולא רק מן הגרמנים והאוקראינים הצפינה אותי, אלא גם מפני שכניה וילדי הכפר, ואף מילדיה, שלא ידעו על קיומי במשך חודשים רבים.

לפנות בוקר, בטרם האיר היום, והכל עוד ישנים את שנתם, הייתי יוצא מן המאורה ומתרחק מתחום חצרה של בעלת הבית. בשעה מאוחרת בלילה, כשכלתה רגל מן הרחוב, הייתי חוזר ודוחק את עצמי בזחילה לתוך המאורה, הייתי ממשש על קרקעיתה ולפעמים מוצא תבשיל, שהיה מיועד כביכול לכלב. אחרי־כן הייתי מצטנף כפקעת, מתכרבל בשמיכה ושוקע מאושר בתרדמה ושיכחה גמורה לכמה שעות.

כך חייתי שבועיים. אחרי־כן השתרר שקט גשוב יצאתי לרעות את הפרות.

פעם אחת, בזמן הרעייה, ישבתי עם הנערים על הארץ ושיחקנו בקלפים. לפתע השגחנו בשני איכרים המתקרבים אלינו. הם ניגשו והתחילו לחקור, אם לא ראינו צעיר יהודי המתחבא בכפר. אם יימצא, „אפשר להרוויח עליו לא רע". הגרמנים הקציבו פרס של 300—500 זלוטי לכל מי שיתפוס יהודי.

אחד הנערים ששיחקו אתי בקלפים נבהל ולטש בי עיניים מבועתות. שטות גדולה היתה זאת, כיון שהאיכרים הבינו מיד והתחילו להתבונן בי. הייתי כל־כך עלוב, קרוע־בלוי, שלא היה כל ספק, שאני הוא אותו יהודי נפשע. תפסו אותי והתחילו לבעוט בי ברגליהם. סחבו אותי לעיירה, למשטרה. יאוש גמור תקפני. ראיתי שמצבי בכי־רע. לא היה לי צל של תקוה להיפטר מידיהם.

אך פולניה אחת הצילה אותי לשעה קלה. כשהגענו לעיירה עברנו ליד ביתה. והיא יצאה לפזר גרעינים לעופותיה, וראתה כיצד מוליכים אותי (כנראה לא היתה זו פעם ראשונה שגררו יהודי ליד ביתה.) כנראה שאשה זו הכירה אותי ורחמיה נכמרו עלי. היא התחילה לדבר על לבם: „מה אתם סוחבים ילד, — אמרה — האם אין אלוהים בלבכם? תארו־לכם, שמישהו סוחב ילד שלכם לאבדון? תנו לילד לחיות עוד קצת." היא אף הבטיחה להם יי"ש. היא התחננה לפניהם ולא ויתרה, עד שפסקו לסחוב אותי, וכביכול עזבוני לנפשי.

חזרתי אל מעבר לנהר וחיפשתי מקום מחבוא, אך לא הצלחתי מפני שאותם שני איכרים הלכו בעקבותי כל הזמן. לבסוף, כשהתרוקנו הרחובות מעוברים־ושבים, תפסוני מחדש והוליכוני בדרך אחרת, כדי לעקוף את ביתה של הפולניה. הביאוני למשטרה.

אולם במשטרה היה אז רק שוטר אחד — כולם הלכו לערוך מצוד על יהודים מחוץ לעיר, שם נתגלה בונקר יהודי מוסוה־להפליא. הוא נמצא בשדה, מתחת לטאנק גרמני הרוס שנתקע שם. מישהו מסר למשטרה על הבונקר והם הוזעקו לשם. הם הטילו לתוכו רימונים. השוטר היחידי שנשאר בתחנה לא גילה בי ענין רב, כי עסוק היה בעניין הבונקר: שמועה פשטה כי היהודים עומדים להתגונן. הוא סגר אותי בתא וחסל. השוטר יצא לרגע מן הבית ואני פרצתי את דלתות התא, קפצתי מעל לגדר המשטרה ונעלמתי.

כשאני מהרהר היום באותו מעשה, אני מתפלא על־עצמי, מנין היה לי אז הכוח לפרוץ את דלתות התא — דלתות־עץ, ובכל־זאת חזקות למדי. אך כנראה — כך הוא הדבר, כשאדם רוצה משהו בכל־מאודו ובכל נפשו, כוחותיו מתכפלים.

באתי לחצר בעלת־הבית של אמא לפנים, והסתתרתי בערימת קש. כל היום שכבתי בערימה זו. אך ידעתי ששכיבה זו עדיין אינה הצלה. קמתי איפוא בלילה והתמלאתי עוז־רוח, נכנסתי לבעלת־הבית וביקשתי שתחביאני אצלה. בעלת־הבית קראה מיד לפאבל בנה, והלה כבר ידע שהמשטרה מחפשת אותי.

הם יעצו לי לפנות אל שכנתם האוקראינית, פילגשו של קלאוס, שכן כל רכושנו היה מופקד בידה. אמנם קלאוס כבר לא היה אז בעיירה והיא ירדה־מגדולתה, אך יכלה, בכל־זאת, להחביאני אצלה אילו רצתה, שכן היה שם מקום לכך. ביקשתי שתתן לי מקלט לפחות לחמישה או ששה שבועות.

אך היא לא הסכימה להלין אותי אפילו לילה אחד ואיימה עלי, שאם לא אסתלק מרצוני הטוב היא תפנה למשטרה. נאלצתי לעקור רגלי משם ולחזור אל עבר־הנהר. השלג כבר כיסה את השדות. הכל היה לבן, ערום וחשוף. פה ושם השחירו שיחים דלילים. הקור היה עז ואיברי קפאו.

כשיצאתי החוצה היתה שעה מוקדמת של בוקר, הייתי עייף מאוד ופסעתי בלי מטרה, בלי תקוה. ואז ראתה אותי לפתע אותה פולניה, שכבר הצילה אותי פעם אחת מידי החוטפים. היא אמרה לי שאחזור אל שומסקה, שכן שמעה מפיה, כי היא תחביא אותי עד סוף המלחמה, אם אך אינצל הפעם מידי הרוצחים.

הלכתי אליה בשעה מוקדמת מאוד. מיד כשנכנסתי אליה אורו עיני. ראיתי שהיא שמחה לבואי ורוצה שאשאר אצלה. ידעתי שהיא מוכנה לעזור לי בכל דבר.

מצבי הוטב אז — כי מלבד שתי נשים אלו לא ידע איש על קיומי. בעיני כולם נחשבתי למת, שכן הרגו באותו זמן נער יהודי אחר במשטרה. אפילו אותם שני האיכרים, שהתמחו בחטיפת יהודים, חשבו כך והתיאשו מלחפש אחרי.

שומסקה שיכנה אותי בעליית־הגג, בערימת־קש. יומיום היתה מביאה לי אוכל, ונאלצה לעשות זאת באופן שבנה ובתה אשר גרו אצלה לא ישגיחו בכך. ועם־זה נקטה תחבולות שונות, שאיש לא יעלה לעלייה. היא היתה אחוזה פחד־תמיד בגללי.

כך החזיקה אותי חודשיים בביתה. היא קיפחה את עצמה והסכה אוכל מפיה, סיכנה את חייה, ובלבד שלא יחסר לי דבר. אחרי חודשיים נאלצתי לרדת ולחפש מחבוא אחר, מפני שהגרמנים עמדו לערוך חיפושים בבתים. באותו זמן נתגלה בונקר יהודי בעיירה, שבו הגנו היהודים על עצמם זמן ממושך.

כשהמשטרה כבשה את הבונקר ואחד מהם ירד לתוכו, מצא שם רק הרוג יהודי אחד. שאר היהודים ברחו במחילות נעלמות. הגרמנים הודיעו אז, שייערכו חיפושים בכל הבתים בעיר. למעשה כבר לא היה הסיפק בידם, מפני שפשטו שמועות על הצבא הסובייטי ההולך־ומתקרב, וכל ה„גיבורים" הללו איבדו את עשתונותיהם. אך לצרות טרם בא הקץ.

בעלת־הבית שלי, שומסקה, נאלצה להרחיק אותי מביתה שבוע ימים, עד יעבור־זעם. היא יעצה לי ללכת לרחוב המחנה, כי שם „בטוח יותר". נוסף לזה נשאר שם כל רכושה של אמא, ואוכל למצוא שם מקום־סתר אצל מישהו. אך ידעתי שאין טעם בדבר, ושהללו יסגירוני לגרמנים. רב מדי היה בידיהם הרכוש שנשדד מאתנו.

הלכתי לכפר והתחבאתי באסם ריק. שכבתי שם יומיים בלי אוכל, כולי קפוא מקור. לאחר־מכן יצאתי לבקש אוכל. ידעתי שאין זה מן־התחכמה לשוטט בכפר, שבו נחשבתי כבר־מינן —

והיו אלה ימי־היהום המרים ביותר — אך לא היתה לי ברירה. אילולא זאת, הייתי מת מרעב ומקור.

לאחר שבוע של פורענויות הזרתי לעליית־הגג אצל בעלת הבית שלי (שומסקה).

בינתיים הלך והתקרב הצבא הסובייטי. היה זה חודש מארס 1944. האוקראינים סיימו את מלאכת הרצח ביהודים, וניפנו להרוג בפולנים. ברחו הפולנים לכיוון מערב. אף בנה, בתה וכלתה של שומסקה נבהלו ועקרו למערב.

ורק שומסקה לא רצתה לזוז ממקומה. היא גמרה־אומר לא לנטוש את נחלתה — ויהי־מה. לבדה נשארה אתי, ואף היתה מרוצה מכך. עכשיו יכלה לטפל בי בשקט ולהביא לי אוכל בגלוי. היא חיבבה אותי מילדיה, ואף אני נקשרתי אליה. כל רגע פנוי בילתה במחיצתי ושיתפה אותי בכל דאגותיה קראתי לפניה מן העתונים והסברתי לה עניינים שונים טוב היה לי באותה תקופה.

הצבא הרוסי הגיע לנקודה המרוחקת מאתנו עשרה ק"מ וחנה שם שלושה שבועות. הגרמנים נסוגו. על כל צעד ושעל נתקלתי בגרמנים בורחים. הם חזרו על הבתים, הרגו את הבקר, לקחו עופות, ביצים, חמאה. החרימו את סוסי האיכרים וחטפו גברים לעבודה בגרמניה, להזית, ובעצם איש לא ידע להיכן שלהו אותם.

בביתה של שומסקה היו הדרים נאים, והגרמנים סידרו אצלה את המטבח של מטה הגדוד. בשני הדרים התגוררו קצינים.

מעז יצא מתוק: בתקופת־רעב זו נזדמן לנו על־ידי כך אוכל בשפע. כן לא יכלו גרמנים אחרים לערוך פה חיפושים, באשר הקצין־הממונה ציוה לזרוק ההוצה את כל הטרדנים. ישבתי לי איפוא בעליית־הגג ושומסקה הביאה לי ממאכלים של הגרמנים.

לאחר שלושה שבועות פתחו הרוסים בהתקפה והפציצו את זבורוב יומם ולילה. הגרמנים ברחו במנוסת־בהלה; הם חיסלו את המטבח, ובכל זבורוב נשארו מאתיים גרמנים „להגן על העיר". סמוך לביתנו התקינו הגרמנים מקלט וישבו בו.

אי־אפשר היה להישאר בעליית־הגג. התפוצצויות עזות ואיומות החרישו את האוזניים. ירדתי והתחבאתי שוב במאורת הכלב. פעם אחת יצא גרמני מן המקלט וראה אותי שוכב מקופל במאורה. הוא תמה מאוד והחל לחוקרני, מה אני עושה שם. סיפרתי לו מעשיות, כביכול אני יתום מהורי, שנהרגו בהפצצות. הוא האמין, ואף הביא לי פרוסת לחם. באותו זמן פינו הגרמנים כמעט את כל אוכלוסיית זבורוב.

התרוקנה העיירה. עכשיו יכולתי סוף־סוף לצאת ממאורתי. שומסקה לקחה אותי אליה, אל המקלט. ישבנו שם שלושה ימים, וביום הרביעי נכנסו החיילים הסובייטיים.

היה זה ב־17 ביוני 1944.

מאותו יום ואילך יכולתי לעבוד בלי פחד אצל שומסקה ולגמול לה במשהו על כל חסדיה. יהודים רצו לקחתני למערב, אך אני סירבתי ונשארתי אצל שומסקה. הייתי אצלה כל אותו קיץ, וכן בסתיו ובחלק מן החורף. עזרתי לה בעבודתה בשדה ובמשק הבית.

עבדתי למענה כמיטב יכולתי, כאשר חלתה זמן ממושך והיתה רתוקה למיטה, טיפלתי בה. רציתי גם לעזור לה בכסף־ממש. הלכתי איפוא יום אחד לאותה אוקראינית, מי שהיתה פילגשו של קלאוס, ודרשתי שתחזיר לי חלק מהחפצים שאמא הפקידה אצלה. ענתה לי שלא קיבלה כלום.

אך היה שם עד אחד, אדם מבוגר, שידע לא רק כמה רכוש יהודי טמון אצלה, אלא גם שמע כי אמרה לקלאוס לשסות כלבים רעבים ביהודים חולים במחנה, ואף ראה כיצד הכלבים שיסעו אותם חיים. היא ישבה אז ליד קלאוס ומילאה פיה צחוק.

איש זה העיד על כך בשבועה בפני השופטים. אך דבר זה היה ידוע לכל אנשי העיר. אסרו אותה, אך מה היה גורל הרכוש שלנו איני יודע. התהלכתי יחף כל החורף ושומסקה היתה מודאגת מאוד, כי השתעלתי קשות.

אחד האיכרים, שהסגיר אותי לשוטרים הגרמנים, נתפס. קראו גם אותי להעיד בבית־הדין. הכרתי אותו תיכף. הוא הסגיר יהודים רבים למוות. דומני, שתלו אותו.

בזבורוב ובעיירות ובכפרים הסמוכים נשארו רק 40 יהודים בחיים. איש מהם לא רצה להישאר באותם המקומות. מקרובי לא נותר אף אחד.

הכל יצאו למערב, ודרשו בתוקף שאסע אתם. אך לא רציתי לעזוב את שומסקה לנפשה. שיעולי גבר, ובגדים לא היו לי שומסקה עצמה שידלה אותי שאסע אתם, כי היא ענייה מאוד ואין לה מה לתת לי.

בלב כבד נפרדתי ממנה ונתקבלתי בפנימייה בקראקוב. בודד הייתי ללא גואל וקרוב.

אני רוצה לנסוע לארץ־ישראל, ורק עצוב לי שאינני יכול להתקשר עם שומסקה ולעזור לה. כבר כתבתי לה כמה פעמים וגם טילגרפתי אליה, אך לא קיבלתי תשובה.

הייתי רוצה שתדע, כי לא שכחתיה.

צרפת, מאי 1946.

שומסקה

בשולי הסיפור

ישב מולי נער קטן וכחוש, שחזהו צר כשל ילד בן 9, וראשו גדול, עיניו חכמות ומנוסות, ושפתיו נוטפות מרירות וסארקאזם.

צרם הניגוד בין גוף־הנ/סר לא מפותח וארשת הבגרות על הפנים. הניגוד הזה העיד כמאה עדים, ודברי־שפתיים היו כמעט למותר. הטראגדיה של ילדי ישראל בתופת היטלר מקופלת היתה בניגוד המוזר הזה.

ואז — נפלו המלים, אכזריות, ריאליסטיות, המתארות את פשעי הגרמנים והאוקראינים כהוייתם, לדיוקם, ללא חיפוי או אשליה.

בדברי אהרון לא נשתייר אף צל תמימות שבילדות, ועל־כן לא היה רושמם כשל סיפור שילד מסיח לפי תומו. הם היו גם סדורים כהלכה. אהרון אינו מתאר בלבד, הוא גם מסביר את מניעיהם של הרוצחים. הוא אינו כשלה את עצמו לגבי ערכו של האדם — מכאן הסארקאזם שלו. לאהרון זכרון מצוין והוא יודע הרבה על עיירתו זבורוב, וסיפורו ראוי לשמש מגילת החורבן של יהודי זבורוב, מעין פינקס־זכרון לקהילת בני עירו.

אך על אף הסארקאזם ואי־רצונו לספר (בהתחלה!) נותן לנו אהרון תמונה מקיפה על החורבן — כאילו חייב הוא לעשות זאת, כביכול הוא שריד אחרון לבני שבטו, אחד מעיר וממשפחת היהודים.

ובמסגרת החורבן הכללי הוא מספר על משפחתו ועל עצמו.

וגם בסיפורו מתבלטת אותה תופעה המשותפת לכל הילדים הניצולים: הגבורה לצורותיה השונות.

אהרון נרדף ללא־רחם. אין לו מקום להניח את ראשו, היכן לאכול והיכן להתחבא. הכל אורבים לו: הגרמנים, האוקראינים, איכרים חובבנים המתמחים בתפיסת יהודים ומקבלים בקבוק יי״ש לגולגולת, ואף ילדים קטנים, חבריו לבית־הספר לשעבר.

ואף־על־פי־כן אין אהרון מתייאש ונסוג, כי־אם ממשיך להיאבק על חייו.

לשאלתי: „כיצד יכולת לשאת בכל אלה? מאין שאבת כוחות?" — נותן אהרון תשובה חד־משמעית וחותכת:

„החיים לא היו חשובים לי בכלל, אבל לא רציתי להתפס על־ידי הגרמנים. לא רציתי לתת להם את הסיפוק הזה, שהם יקחו את חיי."

בעצם, זוהי תמציתה של תנועת המרי היהודי והמלחמה בגרמנים הלוחמים ידעו, שאין זו מלחמה לחיים. היתה זו מלחמה על דבר נעלה יותר, חשוב פי כמה, על כבוד העם והאדם.

אהרון לא נספה, משום שבשלב האחרון של פרשת ייסוריו הושטה לו יד אדם. היתה זו אשה פשוטה, אנאלפאבתית, שהתייגעה קשה להוציא לחמה מחלקת אדמתה הזעירה. אשה זו הצפינה אותו לא רק מפני הגרמנים, האוקראינים ושכנים שונים. היא הסתירה אותו אף מעיני בני־משפחתה שלה.

אהרון ניצל ונשאר אצל זו שהעניקה לו חסות. ילדיה עזבוה והלכו למערב, ורק אהרון נשאר, מטפל בה לעת מחלתה, עוזר לה בכל עבודה בבית ובשדה.

אהרון לקה בריאותו. שיעולו גבר והוא קדח בתדירות. במצבו זה הוא מתהלך בחורף יחף, קרוע בגדים. האפוטרופסית שלו מחליטה להיפרד ממנו, לטובתו.

אהרון נוסע למערב. הואיל והוא חולה־קשה, הוא מתקבל ב„בית הילד" שלנו בזאקופאנה. הבראתו נמשכה כמה שנים.

אהרון הבריא, והוא אחד האגרונומים המצטיינים בישראל.

ב. סיפורה של אלה

בת 9 בזמן השיחה

אלה היא נערה כפרית קטנה, בעלת שערות פשתניות ועיניים כחולות. פניה גלויים ורוחשים אמון.

בוקר־בוקר, כאור היום, קמה אלה ובורחת מן ה„בית". הולכת היא לשדה, מפליגה במעבה העשבים הגבוהים העוט־רים את הארמון העתיק בקומבו (צרפת), המשמש עתה בית־מחסה לילדים יתומים.

אני חומקת מן הבית, מפסיעה בעקבותיה בסבך הירוק. אני קוראת מרחוק:

„אלה! אלה!"

הד עונה מן היער, המרוחק באופק.

אלה נעצרת.

„האם אכלת לפחות ארוחת-הבוקר?" — שואלת אני.

„שתיתי הלב, — היא עונה — והלחם אתי כאן." היא מראה שתי פרוסות לחם עבות מרוחות בחמאה.

„האם כאן, — מצביעה אני על ראי התכלת המתנוצץ וים הירק שמסביב — טעים יותר האוכל?"

„תמיד הייתי רעבה בשדה, — מסבירה היא. — כשהייתי בכפר והייתי יוצאת למרעה אף פעם לא נתנו לי צידה לדרך. הפרות והעיזים אוכלות היו לשובע, ואני הייתי רעבה ותרה אחרי אוכל. הו, אילו היה לי אז לחם, כמו עכשיו..."

„כלום היית רוצה לספר על כך, אלה?"

„על הכל?" — משתוממת אלה ומרימה את גבינית חזהב־הבים כסלענים של שיבלים בשילות.

„כן, על הכל."

„טוב, מסכימה. נשב פה על האספסת הרכה. כאן אין קוצים."

אנו כורעות ויושבות בקמת הירק הגבוה, ומעל לראשינו, בסמוך, כיפת השמים התכולה.

אלה מסובבת מקל-רועים דקיק, שרגילה היתה להחזיק בידה, ומספרת.

גרנו ביארוסלאב. קטנה הייתי אז עדיין, והיו לי שם הורים, ושני אחים גדולים היו שם...

ואחר־כך באה המלחמה ליארוסלאב, ונסענו רחוק לאוקר־אינה, לזבורוב.

גרנו שם בשני חדרים, והיתה אצלנו משרתת כזאת אוקראינית. והיא תלתה את „האם הקדושה" על דלת חדר אחד, ועל הדלת בחדר השני לא תלתה כלום.

אבא ואמא התחבאו תחת המיטה בחדר שעל דלתו תלויה היתה „האם הקדושה". הגרמנים בכלל לא נכנסו לחדר הזה, רק חיפשו בחדר השני, שבו לא היתה תלויה „האם הקדושה".

אחר־כך סגרו את הדלת במסמרים.

ובלילה השלישי באו שוב הגרמנים ולקחו את כולם, את אמא ואת אבא ואת האומנת ואת האחים. הם תפסו אותם כאשר ישנו במיטות. התעוררתי אז בלילה ושמעתי את הצעקות שלהם. אחר־כך ראיתי איך שהתלבשו בחשיכה, ובבוקר כבר לא היה בבית אף אחד מהם.

לקחה אותי השכנה ואמרה, שהכניסו אותם לבית-הסוהר. הם ישבו שם שלושה שבועות ואחרי־כן חזרו שחורים ורזים, שבקושי הכרתי אותם.

אחרי־כן עברנו לכפר קטן, טלוסטוגלובי. שם נאלצנו להתחבא באסם של איכר, כדי שלא יכירו אותנו, מפני שאבא ואמא היו דומים מאוד ליהודים. ישבנו בחור צר באדמה תחת האסם, והעכברים כירסמו שם כל הזמן. רק אני הייתי יוצאת

מן החור הזה, מפני שלא הייתי דומה ליהודיה. לכן שלחו אותי לכפר להביא חלב.

אחר־כך דיברו כולם, שתהיה „אקציה", ואבא ואמא פחדו מאוד וברחו מן המחבוא. אותי השאירו עם ילדה הקטן של האומנת, והייתי צריכה לעַרסֵל אותו כל הזמן. והאומנת שלנו היתה חולה מאוד ושכבה בהדר ולא יכלה לדבר.

אחרי־כן חזרו ההורים הביתה, מפני שלא היתה „אקציה", ורק שמועה סתם. הם נכנסו לחדר וסגרו את הדלת במַפתח.

אחר־הצהרים שלחה אותי אמא לכפר להביא חלב. כשחזרתי עם החלב, ראיתי שאמא עצובה מאוד וגם אבא עצוב. אחי בוכה. אני מַביטה, האומנת שוכבת במיטה צהובה כולה — היא מתה!

אחר־כך, כשהאומנת מתה, פחדה אמא שיהרגו אותנו — מפני שהיא עצמה לא היתה יהודיה. על כן אבא ואמא התחבאו שוב בחור שבאדמה. אחִי הגדול, שימֶק, ברח לאָן־שהוא, והצעיר, חיים, הלך עם ההורים. ולי אמרה אמא כך:

„לכי לאשה האוקראינית ואמרי לה, שאַת רוצה לרעות את הפרות שלה, ואל תגידי לה שיש לך אבא ואמא."

אז הלכתי לשכנה האוקראינית ואמרתי לה, שאני רוצה לרעות פרות. היא הסכימה ונתנה לי פרות גדולות וחזקות. הפרות לא רצו בכלל לשמוע לי, ואני פחדתי מאוד מהן, רק את העיזים אהבתי, כי הן היו קטנות וכאשר רק נגעתי בהן במקל הלכו אחרי. אך הפרות היו חזקות מאוד ותמיד אהבו ללכת הצדה. לא ידעתי מה לעשות כדי שישמעו לי. נתנו לי פרות לרעות, ואני לא ידעתי איך רועים.

הייתי מוכרחה לקבל את הפרות, ולא ידעתי מה נעשה סביבי. ואז שמעתי עֶשרים יריות. לא הבנתי שום דבר. אני מסתכלת והנה רץ נער קטן מן הכפר ומחזיק בידו את התמונה של האבא שלי.

אני פונה אליו ואומרת:

„מאין לקחת זאת?"

„הרגו אותו, — הוא אומר. — אַת מכירה אותו?"

אבל לא רציתי להגיד שאני מכירה אותו, כי הוא היה מבין מיד שזה אבא שלי. אז אמרתי לו: „לא, אני לא מכירה אותו; אבל אתה אומר זאת סתם, בודאי לא הרגו אותו..."

אז הוא הוליך אותי לגן של איכר אחד, ושם ראיתי את אמא ואת אבא ואת חיים אחי, שוכבים הרוגים בבור גדול ומרובע. כשראיתי אותם ערומים והרוגים, רציתי כל־כך לבכות, כל כך לבכות... אבל לא בכיתי, כי היו זורקים אותי גם־כן לבור השחור הזה. עשרים יהודים הרוגים היו שם והבור היה מלא דם. אחר־כך באה עגלה והובילה את הגופות לאיזה מקום.

בזמן הראשון בכיתי בלי הפסק. ראיתי תמיד לנגד עיני את אמי ההרוגה. הייתי נכנסת בסתר בקמת־התבואה וגועה שם בבכי. אך בחוץ לא רציתי להראות שאני בוכה, מפני שהיו מבינים מיד...

אצל האוקראינית הזאת הייתי שלושה שבועות ורעיתי את הפרות ואת העיזים שלה.

אחר־כן אמרה לי: „אַת קטנה מדי בשבילי. לכי לך מפה. אני זקוקה לרועה אחר."

יצאתי יחידה לדרכי. סובבתי בשדות ולא ידעתי מה לעשות. לא היה לי מה לאכול, והייתי רעבה מאוד. נכנסתי לשדה־תבואה, תלשתי את השיבלים וכססתי את גרעיני השיפון.

כך נדדתי זמן רב -- אינני זוכרת כבר כמה, אולי יומיים, אולי שלושה. לזבּורוב היה עדיין רחוק. ישנתי בין השיבלים והייתי מצטנפת כפקעת מפני הקור בלילות.

אחר־כן מצאתי אוקראינית אחרת ורעיתי את הפרות שלה. היה לי אצלה טוב מאוד, והיא אף נתנה לי לאכול.

רק פעם אחת החזרתי את הפרות מן המרעה מוקדם מדי, כי לא ידעתי מתי צריך להחזירן הביתה, ואז גרשה אותי האוקראיניר נאלצתי לעזוב, וכשהלכתי ממנה רץ בעלה אחרי, פשט ממני את שמלתי ומטפחתי, שאשתו נתנה לי, והיכה אותי מכות כאלה שלא יכולתי ללכת. נעליים לא היו לרגלי והן היו פצועות. הלכתי משם לכפר אחר, ואוקראינית אחת נתנה לי לביבות־גבינה. בבית לא הרשתה לי ללון, והייתי מוכרחה לישון בחוץ, בקור. רגלי קפאו ולא הרגשתי אותן. היו אז הימים האחרונים של הסתיו, התבואה כבר נקצרה ולא נשאר אף קומץ קש להתחמם בו.

יום אחד ראיתי אוקראינית שחרשה בשדה. התחננתי לפניה שתקבל אותי לעבודה. לעבודה לקחה אותי, אך אוכל לא נתנה לי. והיה לה ילד קטן ולו היתה מביאה האוכל הכי טוב.

הייתי ישינה באיזה קיטון צר וחשוך שחולדות התרוצצו בו, וכל הלילה פחדתי. לפעמים, כאשר כל בני הבית כבר ישנו, ואני לא יכולתי להרדם מפני הרעב, הייתי קמה בחשאי וניגשת למזווה להוציא פרוסת לחם. פעמיים תפסו אותי בשעת מעשה וריסקו את איברי. אך מה יכולתי לעשות — רעבה הייתי מאוד. בבוקר, כשיצאתי עם הפרות למרעה, לא נתנו לי לאכול וגם צידה לדרך לא נתנו.

בערב, כשהייתי חוזרת, היו נותנים לי תפוחי־אדמה אחדים ומים, אך לא לחם. ביחוד היה רעבוני מתגבר בשדה, בזמן הרעייה. רק הפולנים היו מביאים לי לפעמים משהו לאכול.

היה עלי לרעות שתי פרות גדולות ושלושה עיזים ועוד להשגיח על התרנגולות.

וכאשר עשו בבית יי"ש משיפון, אז אני הוכרחתי להסיק את התנור. לאחר שהייתי מחזירה את הפרות מן המרעה הייתי נאלצת לקלוע „צמות" מקש ולדחוק אותן כל הלילה לאש בתנור. לילה שלם הייתי יושבת כך על שרפרף ליד התנור ושומרת על האש. עיני היו כבר נדבקות וראשי היה מתנדנד ונופל, ועל כך צעקה עלי האשה כל הזמן.

והנה עמדו כל הפולנים לנסוע למערב. אז בכיתי מאוד, כי חשבתי בלבי: „אם הם יסעו מכאן, מי יביא לי פרוסת לחם לשדה? אגוע כאן מרעב."

פתאום נפלה פצצה בחצר, והרגה את הסוס ואת הפרה. היתה מלחמה וכולם רצו למרתף. אז אני ישבתי במרתף גרוע, כזה עם סדקים ואשנבים, והאוקראינית עם בעלה וילדה ירדו למרתף טוב, בנוי מלבינים. אבל אני לא הייתי טיפשה, וכל הזמן התפללתי לאלוהים, שלא איהרג.

ישבתי במרתף זמן רב. בחוץ רעמו והלמו הפצצות בלי־הרף, ואני פחדתי נורא. הייתי ישינה על ערימת תפוחי־אדמה ואת ראשי הנחתי על מדרגת המרתף. היה שם הרבה גזר, והייתי שורה אותם במים ואוכלת.

הדבר האיום ביותר היה הקור. לא היה לי במה להתכסות. לבושה הייתי רק שמלה דקיקה, שהגיעה עד ברכי, לבשתי אותה ביום ובה הייתי גם ישינה בלילות. הייתי רק מצפה שאירדם, כדי שלא ארגיש בקור.

פעם אחת, לפנות בוקר, דפק מישהו על האשנב שבמרתף וקרא ברוסית: „ויכודי" (צאִי).

יצאתי החוצה, והנה הרוסים באו.

לא ידעתי בכלל שאני יהודיה. כל היום הייתי מתפללת לפני האיקונין, ונשקתי את האדמה שלוש פעמים ביום. היה שם איזה מין ישו, מחוֹרָר במסמרים, והאוקראינית אמרה לי שאתפלל אליו, מפני שהיהודים רצחו את ישו.

אחרי־כן בא אלינו אדם אחד ואמר שהוא דודי. לא רציתי להאמין לו. „יש לי כבר דוד," — אמרתי, והראיתי על האוקראיני. אז הוא דיבר אלי שאלך אתו, אבל אני לא רציתי, אז הוא אמר לאוקראינית, שהוא יהודי וגם אני

יהודיה. אבל היא אמרה לי שלא אלך אתו, מפני שהיהודים יקחו אותי לפלשתינה ושם יהרגו אותי.

למחרת באו לביתנו הרבה אנשים ורצו לקחת אותי, כי הם נסעו „למערב". הסכמתי לנסוע, כי אף־פעם עוד לא נסעתי ברכבת, והייתי סקרנית מאוד. לולא זאת, לא הייתי נוסעת אתם.

האוקראינית לא רצתה אפילו לרחוץ אותי לפני הנסיעה. אז הבאתי לעצמי עביט מים מן הנהר והתרחצתי. אחרי־כן נתנו לה 200 זהובים. מאוד חרה לי הדבר. חשבתי בלבי: „לא רק שלא נתנה לי לאכול — עוד הם נותנים לה כסף."

אחרי־כן נסענו. היה לי טוב מאוד. נתנו לי נעליים ושמלה. לחם ונקניק יכולתי לאכול כאוות־נפשי. הצטערתי רק שאיני יכולה לאכול כל־כך הרבה, כי בטני כאבה, והייתי מוכרחה „לרוץ" כל זמן הנסיעה, ולא היה לאן לרוץ, כי נסענו ברכבת־משא (בלי בתי־כיסא), בלי חנייה.

אחרי־כן מסרו אותי למוסד־ילדים בקראקוב. שם לא הכרתי אף־אחד. ולכן יצאתי לרחוב בטרם האיר הבוקר, ועמדתי ליד תחנת ההשמליות וחיכיתי, אולי יבוא איזה מכר. גברת באשה המטפלת עוד ישנה אז. ואחרי־כן לא יכלו למצוא אותי.

אבל אף מכר לא בא, והייתי מוכרחה לחזור למוסד.

התגעגעתי מאוד לשדה ולעיזים. עיזה קטנה, לבנה, היתה לי שם, ואהבתי אותה מאוד. אליה התגעגעתי ובכיתי.

עתה כבר טוב לי ואינני בוכה יותר.

קומבו, צרפת, מאי 1946.

בשולי הסיפור

אלה סיימה לספר מה שעבר עליה והמקה־חיש לשדות, ליער האפלולי שבקצה האופק.

אולי תזדמן לה בדרך עיזה לבנבנה מלחכת עשב. אזי תלטף אליוסיה את שערה המשיי, תגע בפיה הלח ותשקיט מעט את געגועיה לאפרי־מרעה ולעיזים.

בינתיים אני רושמת את דבריה מלה במלה, בצורה סטנוגראפית מהימנה, ואני מתפלאה: מלים פשוטות, דלות ובלתי־מהוקצעות של ילדתת מכפר אוקראיני נידח, שרגליה לא דרכו מעודה בבי"ס. — כיצד הן מיטיבות כל־כך לבטא הויות אנושיות, כה טבעיות ופשוטות, ועם זה כל כך גבוליות, טראגיות וסעירות.

קצרים המשפטים, דלים וקטועים, אך כל מלה נעוצה במקומה כמסמר. יש ומלה אחת מכילה ים של פורענות, עוני, רעב וגלמידות, אך גם ענות הדים למאבקה של הילדה הדכה עם הגורל הגדול. כאדם הנידף בסערה.

כאן מתרחשים דברים, שבתנאים רגילים הם נבצרים מהשגתנו. מתגלים כוחות, אשר בעתים אחרות לא היו עולים אל פני השטח.

אליוסיה רועה את הפרות ו„אינה יודעת מאומה". לפתע היא שומעת יריות (היא שומעת 20 ידיות, אך מספר זה נודע לה כמובן לאחר־מכן, כאשר בני הכפר מנו את הגוויות). רואה היא והנה רץ נער קטן מן הכפר ובידו צילום של אביה. „אני פונה אליו ואומרת: מאיפה לקחת זאת? — „הרגו אותו — הוא אומר. — את מכירה אותו?" — אבל לא רציתי להגיד, שאני מכירה אותו, כי הוא היה מבין מיד שזה אבא שלי. אז אמרתי לו: לא, אני לא מכירה אותו..."

וכאשר ראתה אחרי־כן את אבא ואמא ואחיה הרוגים בבור, יחד עם יהודים אחרים — „רצתה נורא לבכות", אך היא לא בכתה במעמד זרים, שמא יבינו כי גם היא יהודיה ואז יהרגו גם אותה וישליכוה לבור. היא הלכה לבכות לקמת־השיפון, כדי שעין זר לא תראנה בשכולה ובבכייה...

והילדה — בת חמש. אם נשוה אותה לבת־גילה שבתנאים רגילים, תקינים — כלום נוכל להעלות בדעתנו שתהא מסוגלת להגבה מעין זו? רק סכנה גדולה עשויה לדלות מנבכי נפש האדם כוחות כמוסים, פיזיים ורוחניים (נזכור את אהרן הפורץ דלתות במשטרה).

תגובתה של אליוסיה באה מכוח האינסטינקט הטהור בלבד. זוהי התגוננות לא־מודעת, ניצנים ראשונים של אותו מאבק גורלי, שהיא עתידה לעמוד בו בעתיד.

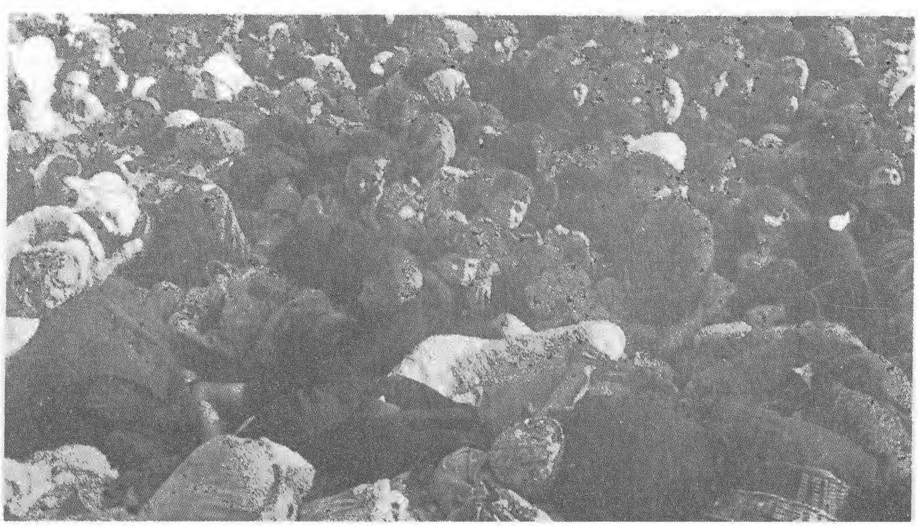
אלה מחפשת עבודה, נודדת, רעבה, גונבת לחם וסופגת מכות. קשה לה לעבוד כל היום משעה 4 לפנות בוקר ועוד גם בלילות. לקלוע „צמות" תבן להסקת התנור, שבו מתקינה בעלת־הבית בחשאי יי"ש שיפון; הפרות הגדולות והשמנות אינן נשמעות לה, וכל אהבתה נתונה לעיזה לבנה הכרוכה אחריה.

תמונות עוברות לפני עינינו כאילו על מסך, כיצירת סופר שהלביש צורה חיה לדמיונו. הכל מוחש, ברור ופשוט — ובכל זאת מופלג כאילו ללא־ייאמן!

אליוסיה התגברה על הכל: הרעב, הקור, העבודה המכלה את הכוחות, שנאת בני־סביבתה.

היא ניצחה. היא מילטה נפשה מפסק־דין של מוות, שחרצו עליה הגרמנים וידידיהם הגלויים והנסתרים. היא חזרה אל החיים. היא התלבלבה והשתגשגה כפרח רענן.

אליוסיה היא בארץ, ואינה נבדלת במאומה מבנות־גילה, שגורל אכזר זה לא פקד אותן. אוקראינה, הרדיפות, הרעב, היתמות והמכות — כל־זה מאחוריה. ולפניה — אמונת החיים.

ממראות הגירושים

מנחם דול ז״ל

אין זבאראוו אונטער דעם נאצישן יאך

אין זבאראוו זענען מיר געווען ביז צום 20-טן נאוועמבער 1942, ביז צום פארשפארן די יידן אין געטא. פארטאג האבן מיר זבאראוו פארלאזט. עס איז דעמאלט אויסגעפאלן א טיפער שניי און מיר זענען געפארן מיט א שליטן. געפארן גישט וויסנדיק וואהין — אויף קידוש השם. אונדזער באגער איז געווען וואס שנעלער פון דארט צו אנטלויפן, זיך נישט לאזן פארמאכן אין געטא. געווען איז עס א סכנהדיקע אונטערנעמונג. פארן אין אזעלכע צייטן, נישט וויסנדיק וואהין און צו וועמען, דאס איז געווען זעלבסטמארד־פלאן אבער אונדז האט זיך דעמאלט געדאכט, אז מיר ראטעווען זיך פון טויט.

קיין זבאראוו האט מען דעמאלט צונויפגעטריבן דעם רעשט יידן פון די שטעטלעך, פאר זיי ארגאניזירט א געטא און געמאכט א פלאן ווי-אזוי מ׳קאן זיי שנעל ליקווידירן. אין יענער צייט זענען נישט פארגעקומען קיין אקציעס. די צייט האב איך אויסגענוצט אויף צו ערגענצן מיינע פאפירן (דאקומענטן) און אויך געזארגט צו באקומען דאקומענטן פאר מיין פרוי און קינד. איך האב געוווסט, אז איצט מוזן מיר האבן "גוטע" דאקומענטן, אויב נישט, וועלן מיר אין גיכן ארייננפא־ן אין די הענט פון מוסרים אין שמעלצעווניקעס. מיר האבן געוווסט, אז מ׳האט שוין א סך געכאפט אויף פאלשע אדישע פאפירן און קיינער ווייסט נישט ווי־אזוי און ווו מ׳האט זיי אומגעבראכט.

די פארבליבענע אלמנה פון ד״ר ליטוואק מיט איר זון לעסיא האבן זיך באזעצט אין לעמבערג. איר האט מען געכאפט און דערשאסן אין דעם זון האבן אוקראינישע שול־קאלעגן זיינע אויף דער גאס געשלאגן ביז טויט. דער אפטייקער מאגיסטער שפיגדעל מיט זיין פרוי און טאכטער, וואס האבן אין געגענט פון לובלין געלעבט אויף אדישע דאקומענטן, זענען אין אפריל 1944 ארייננגעפאלן אין די הענט פון געסטאפא אין אלע זענען דערשאסן געווארן. פוילישע שמעלצעווניקעס האבן זיי געמסרט.

אין זבאראוו האב איך זיך באגעגנט מיט מיין קאלעגע ווארשינסקי, א געוועזענער גימנאזיע-לערער אין זלאטשאוו. ער האט מיך פארגעשטעלט פאר דעם רוימיש־קאטוילישן גלח, יאן פאווליצקי. ביי אים האב איך באקומען דאקומענטן פאר מיין פרוי און קינד. פון איצט אן האט מיין פרוי געהייסן מאריא קוניש און די טאכטער יאנינא קוניש. ביידע האבן געהאט קאטוילישע מעטריקעס. מאריא קוניש איז געווען א ביסל עלטער פון אננא דול, אבער אזוי האט בעדארפט זיין. אויף דעם בלאנקעט, וואס כ׳האב געהאט פון יעזיערנע, האב איך אויסגע-

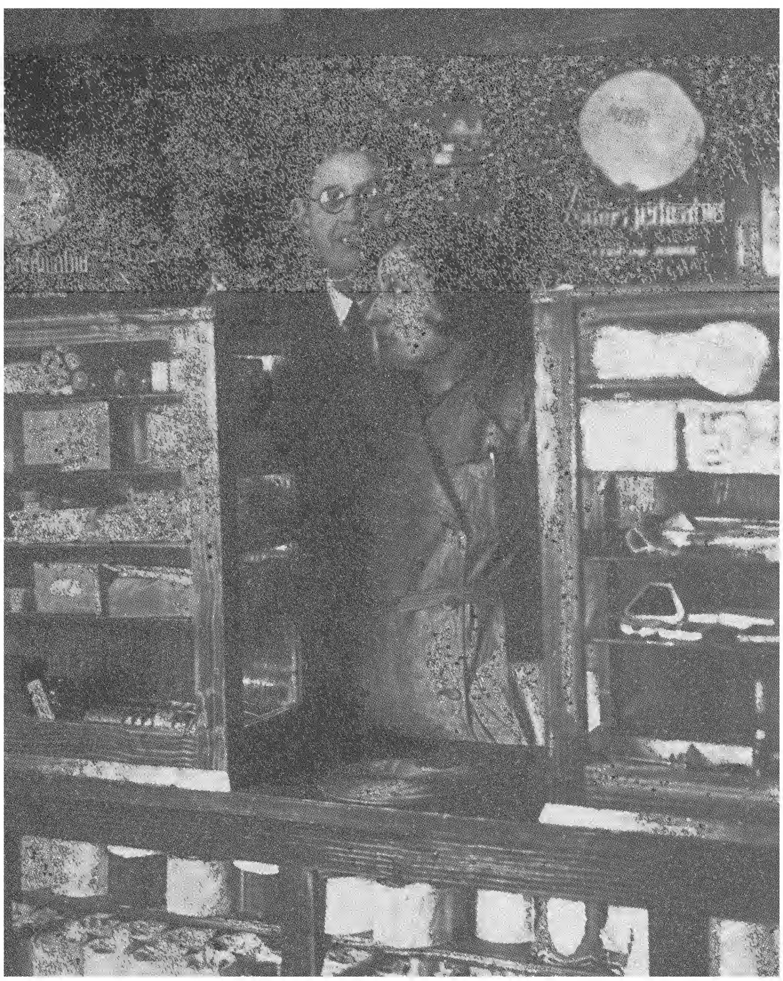
שטעלט א אידענטיטעט־באשייניגונג מיט א פאטאגראפיע פון מיין פרוי, אויפן נאמען פון מאריא קוניש. דאס צוזאמען מיט דער מעטריקע זענען געווען אירע אוטענטע דאקומענטן. מיין מעטריקע האב איך געמוזט איבערזעצן אויף דייטש און לעגאליזירן ביים נאטאר. דאס האב איך נישט געקענט טאן אין זבאראוו ווייל דארט איז דער נאטאר געווען אן אוקראינער, מען האט עס בלויז געקאנט דורכפירן אין טארנאפאל ביי א נאטאר א פאלאק. דער גלח פאווליצקי האט געשיקט זיינעם א מענטש קיין טארנאפאל און ער האט מיר דאס דערלעדיקט. דעם אריגינאל האב איך פארברענט.

אין זבאראוו האט מיין פרוי געהאט א סך באקאנטע, זי האט אמאל געארבעט דארט צוויי יאר אין דער אפטייק. אויסער דעם האבן אלע דא געקענט דעם שווער ע״ה. זבאראוו און יעזיערנע זענען ווי א שטוב און אן אלקער.

ביים פאריכטן דעם טראטואר האבן די דייטשן זיך באנוצט מיט די מצבות פונעם יידישן בית עולם. איינמאל האבן זיי געכאפט יידן און צווישן זיי אויך דעם רב, געפירט אויף דעם בית עו״ם און באפוילן צעשטערן די מצבות און זיי פארלאדן אויף וואגענס. די גויים זענען געשטאנען און געווארט מיט זייערע וועגעלעך. די אוקראינישע פאליציאנטן האבן געגעבן א בעפעל: ארבעטן, ארויסשלעפן און פארלאדן די מצבות! קיין ייד האט זיך נישט גערירט פונעם ארט. באלד איז דער רב שליט״א ארויסגעגאנגען פון דער ריי, אוועקגעשטעלט זיך פאר א מצבה, די מצבה פונעם אלטן רב, זיין זיידע ע״ה, געזאגט קדיש און אל מלא רחמים. די פעלדער און וועלדער האבן אפגעעכאט דעם ״יתגדל ויתקדש...״ און ווען ער האט געענדיקט ״וינוחו בשלום על משכבם ונאמר אמן!״ האט ער זיך צעוויינט און די יידן האבן געענפערט ״אמן״. ער האט געבעטן מחילה ביי די טויטע פאר וואס ער רירט אן זייער רו, זיך אומגעדרייט צו די יידן און געהייסן זיי אנהויבן די ארבעט. ווען דער רב האט געזאגט קדיש און געמאכט א אל מלא רחמים, האבן די גוים געקניט און זיך געצלמט, און די יעצטערס זענען געשטאנען ווי אייף סאלוט. באלד האבן זיי גענומען שרייען און דראען מיט קלעפ, אבער די ארבעט האט זיך שוין אנגעהויבן. א גאנצן טאג האט געדויערט די ארבעט. די מצבות האט מען פארלאדן אין מיט זיי אויסגעפלא־סטערט דעם זבאראווער טראטואר. יידן איז געווען בדרך כלל פארבאטן צו גיין מיטן טראטואר און די רעליגיעזע גויים פלעגן אויסמיידן דעם טראטואר, כדי נישט צו טרעטן אויף די מצבות. צווישן די גויים זענען ארומגעגאנגען קלאנגען, אז פון די קברים, וואס מ׳האט אויסגענומען די מצבות, הערט מען ביי נאכט קולות אין יאמערייען און די דורכגייער באפאלט א פחד.

צוואנציק יאר בערך האבן זיי, די אפטייקערס לוסיע און מארעק רייס,

געארבעט אין דער אפטייק אין זבאראוו. יונגע און אלטע, מענער און פרויען, יידן און נישט־יידן, אלע האבן זיי געקענט און געשעצט. נישט איין ארעמאן פלעגט ביי זיי באקומען אומזיסט דעם רעצעפט און א מאל נאך א פאר גראשן דערצו אויף ברויט פאר די קינדער. יידן און נישט־יידן האבן זיי געערט. די דייטשן האבן זיי ארויסגעטריבן פון דער אפטייק און פון דער דירה, אבער זיי האבן דעם מוט נישט פארלוירן. לוסיע פלעג אינטערהאלטן די געמיטער, טרייסטן די גערודפטע. נאך יעדער אקציע פלעגט זי באזוכן די משפחות, וואס האבן געליטן, ברענגען זיי ברויט, א ביסל צוקער, טיילן זיך מיט זיי מיט דעם לעצטן ביסן. זי פלעגט ברענגען ידיעות, אז די גאולה איז נאענט. די געראדפטע האבן איר געגלויבט, געקוקט אויף איר ווי מען קוקט אויף א מלאך, וואס ברענגט גוטע בשורות. אירע

לוסיה און מארעק רייס

טרייסט־ווערטער פלעגט מען איבערגעבן פון מויל צו מויל ביז... ביז זי אליין איז אריינגעפאלן אין די הענט פון די מערדער.

מ׳האט זי מיט כוח אריינגעפאקט אין א לאסטמאשין, וואס איז שוין געווען פול מיט געכאפטע יידן. זיי אלע זענען געווען באשטימט פארן פארניכטונג־לאגער אין בעלזעץ. לוסיע האט געוווסט, אז דאס וועט זיין איר לעצטער וועג. צום לעצטן מאל זעט זי די אפטייק אין וועלכער זי האט געארבעט יארן לאנג, דאס הייזל אין וועלכן זי האט געוווינט און די מענטשן מיט וועלכע זי האט זיך צוזאמענגעלעבט, אנטייל גענומען אין זייערע ליידן און פריידן. אינסטינקטיוו האט זי זיך א שטעל געטאן און אנגעהויבן שרייען מיט א שטארק קול צו די געסטאפא־לייט: ״מערדער! די שאנדע פונעם צוואנציגסטן יארהונדערט. פאר אונזערע צרות, פאר אונזער ליידן, פאר אונזער אומשולדיק פארגאסן בלוט וועט איר נאך באקומען אייער לוין... פון אונזער בלוט, פון אונזערע ביינער וועט אויפשטיין דער נקמה נעמער!״ דערנאך האט זי זיך געווענדעט צו די ברידער און שוועסטער אויף דער מאשין און געזאגט: ״הויבט אויף אייערע קעפ! האט קיין מורא נישט פאר די מערדער, מיר שטארבן אויף קידוש השם!״ און ווען זי האט אויסגערופן: ״זאל לעבן דאס יידישע פאלק!״, האט זי באקומען א שטארקען קלאפ איבערן קאפ פון א געסטאפאוויעץ און איז געפאלן א טויטע. זי איז געבליבן אין זבאראוו, אין דעם שטעטל, וואס זי האט ליב געהאט, ווו זי האט פארבראכט אירע בעסטע יארן. איר מאן מארעק האט געהערט, אז לוסיע איז שוין אין מאשין, וואס פירט אין פארניכטונג־לאגער, האט ער געבעטןביים יודנראט מ׳זאל זי ראטעווען, און ווען ער האט זיך דערוווסט, אז ס׳איז שוין צו שפעט, איז ער באגאנגען זעלבסטמארד. נאך דער אקציע האט מען דאס פארפאלק לוסיע און מארעק רייס, באהאלטן אין בשותפותדיקן קבר אויפן בית עולם.

נאוועמבער 1942. שוין 17 חדשים זענען אוועק זייט די דייטשן האבן געפירט זייער מערדערישע ארבעט: אקציעס, איבערזידעלונגען, ארבעט־און־פארניכטונג־לאגערס האבן געבראכט רעזולטאטן. די צאל יידן איז וואס אמאל קלענער געווארן און די פארבליבענע האט מען איינגעפרעסט אין קליינע, ענגע דירות; אסך משפחות אין איין שטוב, זיי האבן זיך ממש געשטיקט. אט אזוי האט מען זיי פארמאכט אין געטא. זיי איז געווען פארבאטן צו באוועגן זיך אויסער דעם געטא, דאס אלץ איז געווען א צוגרייטונג צו דער ענדלייזונג, צו פולשטענדיקער ליקווידאציע. אין זבאראוו, ווי איך האב שוין דערמאנט, האט מען צונויפגעטריבן די יידן פון אלע שטעטלעך אין דער סביבה, און זייט יולי 1942 איז דער גורל פון דעם ביסל פארבליבענע יעזיערנער יידן געווען פארבונדן מיט דעם גורל פון די זבאראווער יידן, און פון די ארומיקע שטעטלעך.

מנחם דול ז״ל

דארא די קראנקנשוועסטער

דארא מאנטעל, וואס איז ניצל געווארן פונעם היטלעריישן גיהינום, האט אסך דערציילט פון אירע איבערלעבענישן, אבער בעת מיין שמועס מיט איר האב איך מיך איבערצייגט, אז זי קאן נאך אסך דערציילן און יעדעס מאל נייע פאקטן.

דארא האט אין זבאראוו אנגעטאן א ווייסן קיטל און געווארן אין געטא א קראנקן-שוועסטער. די קינדער פלעגן זי רופן ״פאני דארא!״. און אויב מיר שרייבן וועגן יודנראט, ארדנונגס-דינסט, לאגער־פארבינדונגסמענער, קעמפער אין געטא, אין די פארטיזאנער, איז אויך כדאי צו דערציילן ווי-אזוי דארא האט געהאלפן קראנקע, פארלייזיקטע און אומגליקלעכע אין געטא, געבראכט זיי א ליימערונג אין זייער שרעקלעכן ליידן.

די משפחה ציפריס האט געוווינט אין א פינסטער קעמערל, א מאן מיט א ווייב און א פאר קינדער. ער איז אמאל געווען א שוסטער און איצט איז ער געלעגן געליימט (פאראליזירט); זיין ווייב איז געלעגן מיט הויכן פיבער און די קינדער, די פארלייזיקטע קינדער, זענען ארומגעלאפן שמוציק, נאקעט און הונגעריק. עלענד און נויט האט געהערשט אין דעם קעמערל. דארא האט אהין געטראפן; די קינדער האבן געוויינט אין געבעטן עסן, די מאמע קוקנדיק אויף די קינדער, האט זיך באגאסן מיט טרערן, און דער טאטע האט מיט זיינע אפענע אויגן געקוקט אויפן סופיט, אזוי ווי ער זאל פון דארט דערווארטן הילף. דארא האט פארקאשעט די ארבל, גענומען וואשן דעם טאטן און די קינדער, געבראכט זיי עפעס עסן, דער מאמע געבראכט פראשקעס. א טאג־טעגליכער גאסט פלעגט זי ביי זיי זיין.

די רביצן. געפליכטעט האט זי פון מערב־גאליציע און אנגעקומען קיין זבאראוו. איר מאן, דער רב, איז געשטארבן אונטערוועגס און די קינדער זענען אומגעבראכט געווארן ביי די אקציעס. זי איז געבליבן אליין. זי איז געלעגן אויף דער פאדלאגע, דער קאפ פול לייז; דער גאנצער גוף פול טשערעקעס. אין שטעלעכל, וווּ זי איז געלעגן, האט געהערשט א פארפעסטעטע לופט ווי אין א טרופיארניע. איינזאם איז זי דא געלעגן; ווער ס׳האט געעפנט די טיר, איז אנטלאפן.

איר קאפ איז געווען גרוי־ווייס, דאס פנים בלאס, א מאיעסטעטיש איסזען; א גאנצן טאג האט זי ארייגעקוקט אין סידור אריין, געהאלטן אים אפן און געדאוונט. פארגעסן פון גאט און פון לייט, איז זי דא אזוי געלעגן. דארא האט אויך צו איר אין שטעלעכל געטראפן, זי איז ארייגעקומען. די אלטיטשקע האט אויפגעהויבן דעם קאפ און א בליק געטאן אויף איר, און דערנאך זי טאקע גוט אנגעקוקט און אנגעהייבן וויינען. ״ווער ביסטו טאכטערשי?״ האט זי

געפרעגט, זי האט וואכנלאנג שוין קיין מענטש נישט געזען.

דארא האט גענומען זי באהאנדלען, זי ארומוואשן, ברענגען איר רעצעפטן, געביטן איר וועש. די אלטיטשקע פלעגט זי בענטשן, איר זאגן, אז אין דעם זכות וועט זי בלייבן לעבן. אירע אבות, די רבנים און צדיקים, וועלן פאר איר זכות טראגן פארן רבונו של עולם און בעטן זי זאל לעבן און זיין געזונט; דאס פלעגט זי איר איבערחזרן יעדן טאג.

א וואך שפעטער, ביי אן אקציע, האט מען די אלטיטשקע רביצן געהרגעט. "פאר מיר שטייט ביז צום היינטיקן טאג די אלטיטשקע רביצן, וואס האט געבעטן פאר מיין געזונט און איך הער איר שוואך קול — די נביאה — אז איך וועל בלייבן לעבן" — זאגט דארא. "יעדעס יאר, אין טאג פון דער לעצטער אקציע, צינד איך אן א לעמפל פאר איר נשמה; זי האט מיך געבענטשט, איך זאל בלייבן לעבן, און איך בין טאקע ניצל געווארן פון דער שחיטה" — זאגט ווייטער דארא.

אין זבאראווער געטא איז אויך געווען א "שפיטאל" פאר עפידימישע קראנקהייטן (טיפוס און כאלערע). דערצו האבן זיי באשטימט דעם בנין פונעם בית המדרש. ספרי תורה זענען דארט שוין נישט געווען, אויך די שטענדערס, טישן און בענק האט מען פון דארט אוועקגעפירט. אויף דער פאדלאגע, אויף א ביסל אויסגעשפרייט שטרוי, זענען געלעגן די קראנקע — מענער, ווייבער און קינדער, איינס נעבן דעם אנדערן ווי הערינג אין פאס, אלע האלב נאקעט, אלע מיט הויכן פיבער. יעדן טאג פלעגט די חברה קדישה ארויסשלעפן פון דאנעט די טויטע, אבער אויף זייער פלאץ האבן זיי באלד ארייגעבראכט אנדערע קראנקע. א שרעק איז געווען צו קוקן דארויף. לייז האבן געביסן, פליי זענען געשפרונגען, וואנצן זענען געקראכן, און די אימבאהאלפענע, קראנקע מענטשן זענען געלעגן. איין מאל אין טאג פלעגט דא אריינקומען דער איינציקער יידישער דאקטאר און אפאר מאל די שוועסטער דארא. מ'האט זי דא געקענט. ווען זי פלעגט אריינקומען פלעגן די קראנקע אויסשטרעקן צו איר די הענט און בעטן הילף. זי פלעגט פאר יעדן געפינען א טרייסטווארט, יעדן געוואלט העלפן, אבער וואס האט זי געקענט טאן? אין שמוץ, עלענד און נויט, אין פאר-פעסטעטער לופט, פול טויטן-גערוך, זענען דא הונדערטער אויסגעגאנגען. די געשאפענע באדינגונגען, עפידעמישע קראנקהייטן, האבן טיילווייז ליקווידירט די יידן אין געטא.

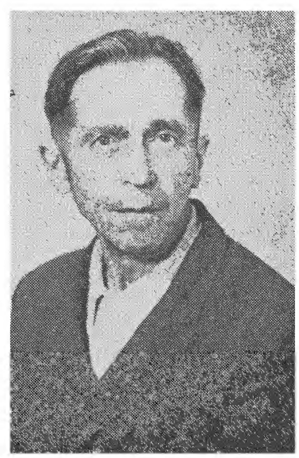
דארא האט אויך דערציילט, ווי דער לאגערשעף האט געהרגעט 19 יידן, וואס זענען באגאנגען א שטארק פארברעכן — זיי האבן געבראכט עסן אין געטא אריין, און זי, די 20־טע, איז על פי נס געבליבן לעבן. און זי האט אנגעהויבן גלויבן, אז די אלטע רביצן און אירע אבות, די רבנים און צדיקים, האבן זיך געמיעט.

מציל היהודים אנטושו סוכינסקי

אנטושו סובינסקי היה דמות נדירה. לא כומר ולא בעל עמדה בחברה היה, אלא נער פשוט מדלת העם, שהיה מבורך בלב מלא רחמים. בימי השואה פעל מתוך מניעים נפשיים מעודנים. הציל יהודים מהשמדה תוך מסירות נפש, על כן חילקו לו הניצולים את הכבוד וכללוהו בין חסידי האומות.

אנטושו לא ידע קרוא וכתוב, גדל בתנאים קשים ביותר. בריאותו נפגעה מתת תזונה בהיותו בגיל רך, ומאז לא חזר לאיתנו. אך בניגוד לחולשתו הגופנית חונן בנפש בריאה. להגברת נטיותיו האצילות מסייעת לו הצטרפותו לעדה הבפטיסטית, בה מצא אפיק להשקפותיו וידע רב על ערך האדם ועל כל יצור חי. השקפותיו הניעו אותו לעבור לצמחונות ולטפל ביצורים חיים למיניהם.

אף על פי שלא ידע לקרוא, שגורים היו בפיו פסוקי תנ״ך. בימי הנאצים הועבר אנטושו לגרמניה למחנה עבודה, שם מגיעות לאוזניו שמועות מחרידות על השמדת היהודים. הוא זועזע ולא מצא מנוחה עד שהצליח בעזרת תחבולות לחזור לזבורוב לעיר מולדתו, כאן מתחילה פעולתו הברוכה, הוא מושיט עזרה ומצליח להציל 6 נפשות. ביניהם משפחת צייגעו, הנמצאת ביום בארה״ב והעומדת בקשר מכתבים עמו ותומכת בו כל השנים.

המציל סוכינסקי

והניצול צייגער

איצ׳ה צייגער ז״ל

א. צייגער ז״ל, שניצל בימי השואה יחד עם משפחתו ע״י אנטושו סוכינסקי, הוכיח את עצמו בהושטת עזרה לאנשים שעבדו במפעל .R. V. יצויין לשבח סירובו לשתף פעולה עם הוועד של היודן־ראט. הם היו מעונינים בו בגלל אומץ ליבו וכושרו הגופני, אך צייגער לא נכנע לפיתוייהם והעדיף ללכת בנתיב היסורים יחד עם אחיו ואחיותיו המעונים.

התלאות הרבות בתקופת מלחמת היטלר התישו את כוחותיו; בריאותו נפגעה קשה ושנותיו האחרונות היו מלוות חולי ומכאוב.

נפטר בארצות הברית בשנת 1971. השאיר אשה ושני בנים.

מתוך דברי אליהו זילברמן

בטקס נטיעת עצים במבואות ירושלים לזכרם של קדושי זבורוב
ביום כ"ז ניסן תשל"א — 22.4.71 — יום השואה והגבורה

בני עיר יקרים, התכנסנו כאן ליד מצבת הזכרון לקדושי עירנו, לטקס נטיעת עצים לזכרם .

המעשה עצמו — נטיעת 1000 העצים — נעשה לפני שנים, אך לרגל שנת השמיטה נד'חה הטקס עד היום. בנטיעת העצים, כמו בכל מעשה אחר שאנו עושים, שכוונתו הנצחת קהילת עירנו, אנו משתוקקים לתת ביטוי־מה לכאבנו העמוק על גורלם המר של אחינו ואחיותינו, ולרצוננו כי זכרם לא יסוף לעולם.

אין דבר בעולם היכול לשמש כפיצוי למותם, אולם, אין ספק, כי בין מרכיביה של מסכת היצירה בארץ הזאת רב מאוד חלקם, רצונם, שאיפותיהם וגעגועיהם של יקירינו שניספו. כל אלה נתגבשו ונתחשלו בקרבנו לרצון־עשיה ולרוח של גבורה והקרבה.

עדות לכך היא בירת ישראל המשוחררת והמתפתחת, שאנו עומדים במבואותיה, עד לכך הנוף הירוק אשר מסביבנו. עדות עלילות הגבורה של בנינו, וצר שבעתיים, על שיקירינו, בשר מבשרנו, דם מדמנו אשר רובם יצאו יחד עמנו לדרך, לא זכו להגיע הנה ולראות בחזיון המופלא הזה שלנגד עינינו.

יתלבלבו העצים אשר אנו נוטעים עתה וישמשו אות וזכר ליקירינו שלא זכו לראות בהתגשמות תקוותם.

מצבת הזכרון ב"יער הקדושים" בחלקת זבורוב 188, שער ט"ז
דענקמאל אין "יער הקדושים", זבאראווער טייל 188, טויער ט"ז (16)

נסיון התקוממות בגיטו זבורוב

מתוך העדויות בכתב ובעל פה מפי הניצולים ובמיוחד מפיהם של לייב קרוניש ז"ל ויבל"א צבי פורמן התארגנה בגיטו זבורוב קבוצת יהודים, ובראשם לוי רמר, במחתרת כדי להתגונן ולהלחם עם נשק נגד משמידיהם הגרמנים והאוקראינים. שמות חברי המחתרת האחרים הידועים לנו הם: בנימין פלישנר, משה המר, זילברג, דוליק ראבפוגל (שנהרג בפתח הבונקר הגדול שהיה שייך למחתרת) יוסף צייגרזון, מרגוליס (קרוב של לייב קרוניש) ושני בחורים יקרים ומשכילים שלא מזבורוב — ריסיאק מלבוב והנק מוורשה.

בשורות הבאות מסופר על כשלונם ומותם הטראגי של אנשי הקבוצה.

בעיר הופיע אז אוקראיני והציג עצמו בפני היהודים כפארטיזן הרוצה לקשר בין היהודים והפארטיזנים. סיפורו זה נתקבל על דעת חברי המחתרת והם קבעו מקשר בין הפארטיזנים וביניהם. מדי פעם היו מוסרים פתקים בידי הנער (לא יהודי ששימש כמקשר) ובהם ידיעות שונות, כדי שימסרם לפארטיזנים. פתקים אלה הגיעו ישר לידי הגרמנים.

ימים אחדים לפני שהגרמנים החליטו לחסל סופית את הגיטו הם הזמינו למשטרה את יעקב פוקס. כאן התחילו לחקור אותו על המחתרת ועל חלקו בה ואחרי שלא הצליחו להוציא מפיו מה שרצו, שברו לו את רגליו וידיו ולבסוף רצחוהו ביריה.

זמן קצר אחרי זה, בשעות הבוקר המוקדמות, הוקף הגיטו ע"י הגרמנים והמשטרה האוקראינית והתחילו בחיסול הסופי. לוי רמר פנה אל היהודים וקרא להם לקום ולברוח, אולם איש לא נענה לקריאתו ואז פתחו אנשי המחתרת מגג ביתה של לאנה פרגר ביריות נגד הגרמנים. הגרמנים נסוגו והזעיקו תגבורת. הם הביאו למקום דלק, טבלו בו סמרטוטים, הדליקו אותם והשליכום על הבית אשר עלה מיד באש.

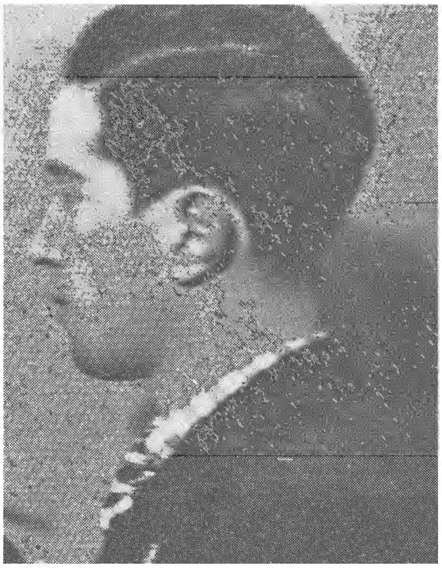
מתוך הבית הבוער קפצו בומק אדלר, בנימין פלישנר, יוסיל צייגרזון, משה המר ומרגוליס. בומק אדלר, שידע על הבונקר בביתו של משה שכטר, שבו הסתתרו צבי ודבורה פורמן ואחרים — ברח לשם. הפולני, שהתגורר בבית והסתיר את היהודים, הכניסו לתוך הבונקר. בנימין פלישנר ומשה המר נרצחו בקרבת הבונקר ע"י האוקראיני קראסוצקי. יושבי הבונקר שמעו כיצד הלה, נכנס לבית וביקש מהפולני מיים כדי לרחוץ את ידיו המגואלות בדם. לשאלת הפולני לפשר הדם סיפר לו קראסוצקי, שזה עתה הרג במכוש את בנימין פלישנר ואת משה המר.

שני הבורחים האחרים נתפסו אחרי זמן והוצאו להורג. יוסיל צייגרזון וזילברג הצליחו אפילו לחיות עד זמן קצר לפני השחרור.

נסיבות מותו של לוי רמר לא ידועות. כנראה נהרג על גג הבית עם האחרים שאת שמותיהם אין אנו יודעים.

גרשון שניידר

לוי רמר ז"ל — מפקד מרד גיטו זבורוב

מי היה מעלה על דעתו שלוי רמר, הצנוע, בעל הדיבור השקט, יתגלה במצבים קשים לעם כמנהיג וגיבור. כנראה, שרק במצבים קשים מתגלים הגיבורים האמיתיים. לוי רמר התגלה כך פעמיים.

בפעם הראשונה בשנת 1939, עת כבשו הסובייטים את כל ערי גליציה המזרחית ומיד אסרו על כל פעולה ציונית וסגרו את כל מועדוני המפלגות ותנועות הנוער הציוניות. לוי לא השלים עם כך, הוא לקח אז על עצמו סיכון גדול שעלול היה לעלות לו בחייו. עבר ללבוב ושם פתח מרכז מחתרתי של תנועת „גורדוניה". כאן מצא עוד חבר מימי ההכשרה החלוצית ויחד ארגנו פעולה שקטה, שנמשכה עד שהגרמנים פתחו במלחמה נגד הרוסים.

על התגלותו וגדלותו מימי הגיטו שמענו מפי ניצולי השואה. הפרטים אמנם מעטים, אולם מהם מצטיירת דמות בלתי רגילה של יהודי שלא נכנע ולא השלים עם ההשמדה ללא התנגדות. הוא קם ונאם בפני היהודים וקרא להם לעזוב מיד את הגיטו כי באים להשמידם. הוא וחבריו למרד לא הסתפקו בדיבורים ופתחו באש על הגרמנים במעט הנשק שהצליחו לרכוש. לא היו להם ספק ואשליה בדבר תוצאות הקרב הזה, אולם חשו שעליהם להציל את כבוד עמם המעונה וכך תוך חילופי היריות נפלו בקרב. אח"כ סיפרו שהנשק שהיה בידם לא היה מתוקן כל צרכו. פשוט, המוכרים רימו אותם.

לוי רמר גדל בבית עני. בעודו ילד מת עליו אביו ועל אמו נפל העול הכבד של פרנסת ארבעת היתומים, שלושה בנים ואחות נכה. כשגדלו קצת הבנים, התחילו לעבוד חלקית והקלו על אמם. לכולם היו „ידי זהב", אולם לוי הצטיין במיוחד בציור ובו מצא מקצת מפרנסתו. הוא מצא לו גם זמן ללמוד בביה"ס העברי (בנוסף לביה"ס הפולני הממלכתי) ובו מצא את אהבתו הגדולה לספרות העברית וכולו שקע בקריאת הספרות העברית היפה. הוא נענה לבקשות ליתן שעורים בעברית לתלמידים שונים וגם בכך מצא מקצת מפרנסתו.

לוי היה בין החברים הראשונים בתנועת „גורדוניה". קן התנועה נהפך לביתו השני. כאן כיסה את קירותיו בתמונות ועד מהרה היה למדריך אהוב מאד. הוא השתתף בכל הפעולות הציוניות בעיר. במיוחד עזר לביה"ס העברי.

כל חבריו עלו אחד אחד לארץ, ואילו הוא דאג קודם לעלייתם של שני אחיו וקיווה כי הוא יעלה יחד עם האם הזקנה והאחות הנכה. לא היה מוכן להפקירם.

אי המשורר שישיר את שירת חייו של יהודי צעיר זה ואי המילים שיכולות לבטא את אותו הנאום הטרגי לפני נפלו בקרב. זכרו ינון בין שמות גיבורי ישראל.

ג. ש.

בנימין פלישנר ז״ל — ממרימי נס המרד בגיטו זבורוב

בנימין פלישנר, האדם השקט והצנוע, סיים את חייו במות גיבורים, כאחד ממרימי נס המרד בגיטו זבורוב.

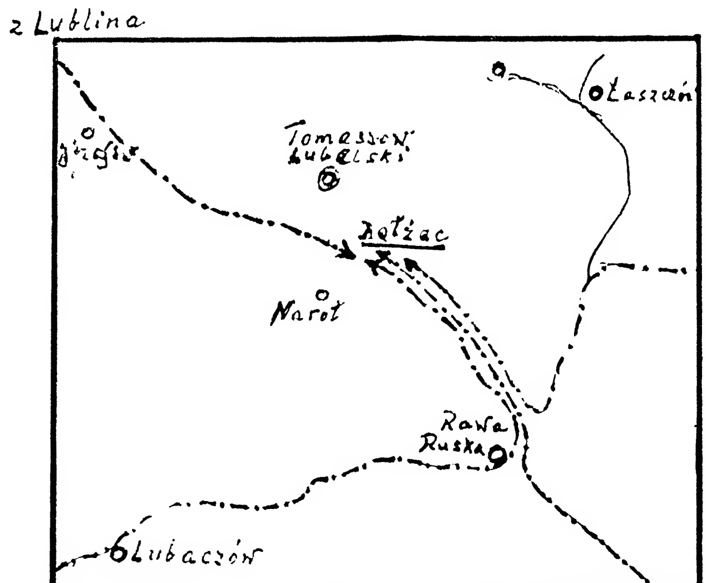
בנימין לא יכול היה להשלים עם כך, שהגרמנים ועוזריהם האוקראינים ישמידו אותם ללא התנגדות וקם יחד עם חבריו נגדם ובמעט הנשק שרכשו נלחמו עד שנפלו.

הוא היה בין מקימי מפלגת „ההתאחדות" ומ־פעיליה. היה גם ממיסדיה של קבוצת הכדורגל הראשונה בעיר ומשחקניה הראשונים. אותה קבוצת הכדורגל שעוררה בזמנו ויכוח והתנגדות חריפה מצד החוגים הדתיים.

לא היה שטח בשטחי החיים היהודיים בו לא פעל בנימין פלישנר בעירנו, אולם תמיד עשה הכל בצנעה, בלי להתבלט ובלי לבקש כיבודים. חנות המעדנים שלו נהפכה למועדון של הצעירים הציוניים ולמרות שהדבר הפריע לפרנסתו, הבליג וקיבלו באהבה. מעולם לא הרים את קולו נגד איש ותמיד ידע להסביר את דבריו בשקט.

אנו מעלים את זכרו בדאבה ובגאווה ושמו ינון בין גיבורי ישראל.

גרשון שניידר

קוי הרכבת שהוליכו למחנה השמדה בלז׳יץ.

צבי כץ

נדודי עם חיילי הצבא האדום

עברתי את המלחמה בשרות הצבא האדום ולא הייתי עד לכל הזוועות וההתנכלויות מצד הצורר הגרמני נגד יהודי עירנו.

בראשית ספטמבר 1939 כשהגרמנים התקיפו את פולין, השתררה בהלה בעיר מגורי דאז קמינקה־סטרומילובה והרבה מהבחורים הצעירים היהודים, ואני ביניהם, החלטנו לברוח מזרחה לברית המועצות.

בדרך בריחתנו סבלנו רעב, אבל לא העזנו לפנות לאוכלוסיה האוקראינית, כי כבר אז התגלו בכל עוצמתן כל השנאה והאנטישמיות וגם הציפיה שלהם להיטלר. הלילות היו כבר קרים וקורת גג לא היתה לנו, ובהגיענו לגבול הרוסי נתקלנו בסירוב מצידם לתת לנו לעבור.

להפתעתנו נגמרה המלחמה בהסכם סובייטי־גרמני ופולין חולקה ביניהם ויכולנו לחזור איש לביתו. ידענו שהאידיליה הזאת לא תימשך הרבה זמן אבל הרוסים התחילו לשלוח לגרמניה מכל טוב והמשיכו בזה ממש עד ליום פרוץ המלחמה.

כשפרצה המלחמה ב־1941 בין גרמניה לרוסיה והיא באה במפתיע, לא הירבו היהודים לברוח מזרחה, כי נזכרו בתלאות הבריחה משנת 1939. אך אחי שלום, אני ועוד כמה בחורים החלטנו להסתלק ויהי מה. לא קל היה הדבר, כי הרוסים נסו עם כל כלי הרכב שהיה בנמצא. ניצלתי את הכרכרה שעמדה לרשותי במקום עבודתי והשתמשנו בה מספר ימים. נטשנו אותה רק כשהמספוא אזל והמשכנו ברגל עד לקיוב — מרחק של קרוב ל־500 ק״מ. בדרך היו לנו הרבה הרפתקאות; לא פעם נעצרנו ע״י הרוסים, כי חשבו שאנו מרגלים שהושתלו על־ידי הגרמנים ולא קל היה להוכיח שאנו סתם פליטים, (לא הספקנו לקחת אתנו את התעודות), ולא האמינו לנו שעשינו את הדרך הארוכה בזמן קצר כל כך.

בקייב נפרדנו מחלק החברים, שסרבו להתיצב בלשכות הגיוס והעדיפו להמשיך מזרחה. אנו התיצבנו וגויסנו ואחרי מספר ימים התחלנו לנדוד מזרחה. נסיון צבאי לא היה לנו אך הרצון להדוף את צבאות גרמניה היה כה עז, שהתגברנו על הקשיים, ככל יתר החיילים.

נדדנו ממקום למקום, כי זאת היתה תקופת הנצחונות הגרמניים הגדולים ביותר, ולא פעם נתקלנו ממש בחיילים גרמניים. זכור לי מקרה שכמה חיילים ואנו בתוכם נשלחו לעיירה סוכוצ׳ינצה על יד מירגורוד להביא לחם מהאפיה ובהגיענו לשם, היו בה כבר חיילים גרמניים, שבאו לאותה מטרה. בבהלה נסנו ובקושי הספקנו להגיע למחנה שלנו, שהיה כבר כולו מוכן לזוז הלאה.

התחנה הבאה שלנו היתה במבואות חרקוב. לא זכור לי כמה זמן שהינו שם, אבל בכל אופן לא הרבה, כי חרקוב נכבשה, נדמה לי, עוד לפני שקייב נכבשה וחרקוב נמצאת במרחק של לא פחות מ־500 ק״מ מזרחה.

נדדנו עד קרוב לסטלינגרד והגדוד שלנו התמקם בכפרים ניז׳ני וורכני סולונובסק. התנאים היו קשים במיוחד. זה היה בחורף 1942/43 והקרבות היו כבר סביב ובתוך

סטלינגרד בקור של יותר מ־40° מתחת לאפס. הקרבות היו רבים מאד ובנוסף לזה היתה גם מגיפה ומחלות רגילות שגם מהן רבים לא החלימו, כי הטיפול הרפואי היה בכי רע וכמעט ללא תרופות. ההספקה יכלה להגיע בקושי וזה רק במזחלות; הרכב הממונע עמד, כי להתניעו בקור העז היה בלתי אפשרי.

כידוע בא המפנה בחזיתות אחרי קרבות סטלינגרד, והרוסים התחילו להדוף את צבאות הפולשים. היחידה שלנו הועברה רחוק מזרחה עד לצ׳קלוב, כאילו למנוחה, אבל גם אחרי המנוחה השאירו אותנו רחוק מהחזית; העבירו אותנו מצ׳קלוב לגוריב על חוף ים הכספי. האקלים שם קשה מאד, החום בקיץ מגיע עד מעל 40° וההבדלים בטמפרטורות בין יום ולילה כמעט שאינם קיימים.

ראוי לציין שבכל התקופה ששרתתי בצבא האדום לא נתקלנו באנטישמיות ולא הפלו את האנשים שברחו מפולין לרעה, הרושם היה שלא התענינו במוצאם של החיילים.

בגוריב נשארנו עד שנת 1946, שנה אחר גמר המלחמה. למרות שחסרו חיילים בחזיתות השאירו אותנו בעורף. כנראה שגם כלפי „המערביים", כפי שכינו אותנו, לא התיחסו ביתר אמון. יחס כזה היה קיים למעוטים אחרים, פרט ליהודים, מיד עם התחלת המלחמה, אבל אנו לא הרגשנו בשום הפליה עד שבאנו לגוריב.

אלי אישית היחס לא השתנה. המשכתי לעבוד במטה הגדוד אפילו אחרי שנודע להם שנרשמתי לריפטריאציה.

לא מובן מה גרם לשנוי היחס כלפינו. עד כמה שידוע לי אנשי פולין ובסרביה שגויסו מלאו את המוטל עליהם כמו כל יתר החיילים.

תקופה קשה מאד עברה עלינו בבריה״מ, אבל לעומת מה שנפל בגורלו של עמנו בשטח הכיבוש הנאצי — מחוויר הכל מה שקרה לנו שם, והקשיים שלנו אינם ראויים לציון.

חסידי אומות העולם בעירנו

יאן פאבליצקי — כומר פולני
אנטושו סוכינסקי
ולאדיק וסטיפה לשצ׳ינסקי; אחותה הלקה ואחיה גניק שינקביץ
פדקו פוטורסקי — איכר
שומנסקה — איכרה בטוסטוגלובי
קאשה רזומקביץ — איכרה בטוסטוגלובי
ביגוס — איכר
קורצ׳ובסקי ואשתו — מורה

שמות כולם הוזכרו בספר, מלבד שמו של **ביגוס** שלא הוזכר, אבל גם הוא הסתיר כמה מיהודי עירנו.

מיכאל פורמן

בכף הקלע הסובייטי

עם כניסת הסובייטים לזבורוב בשנת 1939, התארגנו 4 בחורים חברי בית״ר, ואני ביניהם, כדי לעלות לארץ־ישראל. תכניתנו היתה להבריח את הגבול הרומני ולשם כך נסענו לקולומיי. שם התאחדנו עם קבוצת בית״ר שהגיעה מפאביניץ ונסענו יחד לעיירה בשם זבלוטוב. כאן התקשרנו עם מבריחה שתעביר אותנו מעבר לגבול, אבל תפסו אותה והיא הלשינה עלינו. באנו לגבול וכשעברנו לצדו השני, לרומניה, מצאנו את עצמנו בידי הרוסים, אשר כלאו אותנו. הועברנו לפופלניק, שם נפגשנו עם רבים מאנשי בית״ר וגם מתנועות אחרות. הועברנו לקולומיי, סטניסלבוב, לבוב עד שהגענו לעיירה ויניצי. כאן הוצא צו אישום נגדנו. היינו חמישים וכמה אנשים בחדר כשהוציאו אותנו למסדר וקראו לפנינו את פסקי הדין. כל אחד חתם על פסק דינו. אותי דנו לא בנוכחותי, כי בזמן מתן פסק הדין שכבתי בביה״ח מחמת המכות שהיכוני בזמן החקירה שאלשין על האנשים שהיו איתי.

אחד מחברי שהיה איתי בביה״ח, סיפר לחברי שאני נפטרתי. הם עשו „מניין״ ואמרו עלי קדיש, חילקו את חפצי לכל הנזקק להם. כשחזרתי בספטמבר לא מצאנו אף אחד מחברי וגם לא את חפצי, אז החליטו שלטונות בית הסוהר להכניסני לתא של אנשי המשטרה הפולנית. בהכנסי לחדר, מצאתי מכרים שוטרים פולניים מהעיירה שלנו, כמו מנדיוק ז׳ורביץ ואחרים. באוקטובר קיבלתי את פסק הדין — 8 שנים מחנה עבודה. אחרי ערעור הפחיתו את העונש ל־5 שנות מחנה עבודה ריפוי בעיסוק. עברתי מבית סוהר אחד למשנהו בערים: ויניצה, קיוב, חרקוב, מוסקבה בי״ס טגנקה, קירוב, גורקי, ארזמסקה, פנזה, אופה ולבסוף הגעתי למחנה עבודה, 7 ק״מ מאופה ב־30.11.40.

בשעה שהייתי בבית־סוהר גורקי, שאלו הסוהרים: מי רוצה לכתוב מכתבים. עד אז לא היתה כל ידיעה ממני, הייתי מבודד בין אנשים פוליטיים. ניצלתי את ההזדמנות לתת סימן חיים להורי. כתבתי כמה מילים ושלחתי את המכתב. המכתב הגיע הביתה. אך תשובה לא קבלתי, כי אחרי כמה ימים עזבתי את גורקי. מכתב שני שכתבתי הביתה היה ממחנה באופה. הפעם קיבלתי תשובה ונודע בעיירה שאני חי ושלם. אז התחילו לזרום אלי מכתבים. מהורי, ממשה שפירא, משמיל הולנדר ומלוי רמר ז״ל.

במחנה העבודה עבדתי 4 שעות ולמדנו 4 שעות. עתון לא הגיע אלינו. רק מאמרים קראו לפנינו. בכל זאת ידעתי מה שמתרחש בחוץ. באוקטובר החליפו לנו את סידור העבודה והתחלנו לעבוד 6 שעות ביות ולומדים 4 שעות. באותה תקופה היתה המלחמה במלוא עצמתה. הייתי יחידי מיוצאי פולין וגם יהודי יחידי. באחד הימים הגיע אלינו הקטגור של בשקיריה ס.ס.ר. כיון שהייתי מנהל צריף, פניתי אליו ואמרתי לו כי שמעתי שיש חנינה לכל יוצאי פולין ואני פולני יחידי כאן במחנה, לכן אני מבקש לשחררני ולשלוח אותי לצבא הפולני... ב־28.12.41 קיבלתי חנינה ויצאתי מהמחנה.

אחרי שיצאתי ממחנה־העבודה פגשתי את אחד השוטרים מבית־הסוהר ויניצה, והוא הדריך אותי איך להגיע לצבא הפולני. שירתתי בצבא הפולני והגעתי עד לינגגיול. שם חליתי בטיפוס. פולקובניק פולני פקד להוציא את כל היהודים (18 יהודים) מהשורה ושחרר אותנו באמרו שליהודים אין מה לחפש בצבא הפולני. נפטרנו מהצבא הפולני וחיפשנו דרך לעלות לארץ־ישראל. אחרי תלאות מרובות עליתי על האניה ובשנת 1948 דרכו רגלי על אדמת המולדת.

זכרונות, דמויות והווי

זכרונות, געשטאלטן און לעבנסשטייגער

יוסף גרשון בן יהודה לבינר (ניו־יורק)

מזכרונותיו של איש זבורוב

אספת כל עברתך, השיבות מחרון אפך,
שובנו, אלהי ישענו, והפר כעסך עמנו !
(תהילים פ״ה)

הריני פותח בכתיבת זכרונותי מעיירתי, מקום־מולדתי זבורוב. אני ניגש למלאכתי בדחילו ורחימו. הנני רואה אותה כמלאכת קודש, כחוב שעלי לפרוע לקהילת זבורוב ולאנשיה.

אני מקווה שיעלה בידי להעלות בעטי את היפה ביותר ואת הנעלה ביותר מכל תג שאני זוכר. הריני תפילה שאצליח בכך. אינני סופר ואיני כותב לפי מיטב הכללים הספרותיים, ויסלחו לי יפי־הרוח אם אפגע בטעמם העדין. על כל פנים אשתדל בכתיבתי למסור תמונה נאמנה מעיירתנו, מהווי חייה ודמויותיה.

עם התחלת כתיבתי, בתמוז תש״ז, מלאו שש שנים לטבח הגדול של יהודי זבורוב. בכותבי זאת מר עלי לבי. יהדות פולין האידיאליסטית, הפעלתנית, עתירת הרוח נפלה בידי אויב זדוני ומרושע ולא נותרו לנו אלא הזכרונות.

ברצוני לספר בזכרונותי הצנועים על עולם אחר, טוב יותר, מאיר יותר ואנושי יותר — עולמם של יהודי זבורוב, שזכרם לא ימוש מקרבנו לעולם.

בית־המדרש הגדול

בשלהי המאה ה־19 וראשית המאה ה־20 הגיע בית־המדרש הגדול בזבורוב לשיא פריחתו ולתור הזהב בתולדותיו. באותה תקופה הצטיין הוא במספרם הרב של תלמידי חכמים מופלגים, משכילים ואנשי העולם המודרני. בעיני נראה בית המדרש הגדול כפנינה היקרה ביותר בעטרה ששמה קהילת זבורוב ולפי הערכתי תרם הוא את חלקו המכריע בטיפוחם של האנשים הגדולים שהיו בעירנו. ואכן, לא תהיה בכך משום הפרזה אם אומר, כי מוסד כזה כבית־המדרש הגדול בזבורוב היה מפאר גם ערים גדולות מעירנו.

עדיין זכורה לי התמונה של ראשי הלומדים הרכונים על ספריהם. בני תשחורת וראשי שיבה, נערים שקולם עדיין לא נתייצב וזקנים בעלי קולות צרודים — סימפוניה של קולות, ברק של עיניים, משתה של התלהבות אינטלקטואלית.

עשיר היה בית־המדרש במגוון דמויותיו הן מבחינת סולם הגילים והן מבחינת שלל הדעות שהן ייצגו. יהודים תמימים החיים באמונתם ותלמידי חכמים חריפי־מוח; אדוקים עד לקוצו של יוד וחפשיים בדעותיהם; חסידים ומשכילים — ממש „כל־בו״ של גווני המחשבה היהודית והרגש היהודי.

שם, למעלה ליד כותל־המזרח, מקומם של פני העדה ובראשם ראש הקהלה הזקן ר׳ יעקב כץ. בגאון לבש את האדרת של נשיא העדה, אך לא התנשא על פני אחיו. מכובד היה על הכל — יהודים ונוצרים כאחד, אך לא נמנה עם כובשי הכבוד והרודפים אחריו. לא סממני תקיפות העלוהו לראש הסולם, אלא סגולותיו כאדם וכיהודי, נועם הליכותיו ומאור פניו. היו יהודים בעירנו שעלו עליו בעושרם, אך הוא עלה עליהם בנדיבות לבו ובידו הפתוחה. כי ר׳ ינקל, כפי שכינוהו, היה האבטיפוס האמיתי של פרנס בישראל הן במראהו המעורר כבוד והן במידותיו הנעלות.

אזכיר כאן אחד ממשכילי בית־המדרש בעל ההליכות המיוחדות, את ר׳ מיכל בריש׳ס. מלמד תינוקות היה, אך מלמד מיוחד במינו. תנ״ך היה מלמד בתרגום גרמני ולימודים אחרים ליווה בפירושים אחרים וחלקו היה לא מעט בהסרת הלוט ובפתיחת אשנב למחשבת העולם הרחב לפני צעירי עירנו. מהקבוצה הציונית שפעלה בבית־המדרש אזכיר את אשר טאהלר ומרדכי מארדר. מבעלי המלאכה אזכיר את ר׳ יואל ויינשטיין; חיט שהיה מעין הרשלי אוסטרופולייר מקומי. הוא ידע למצוא ולתת לכל מאורע ולכל אחד את הבדיחה הקולעת. אזכיר גם את מתחרהו בשטח זה, ישראל לייטנר, שליצנותו ובדיחותיו המפולפלות, הקנו לו את הכינוי „סרול פאיאץ״. הלה היה מומחה להטות שליח־ציבור מדרכו ולהשאירו תועה לפני התיבה...

בקרב קבוצת הלומדים הצטיין ביותר ר׳ יצחק שמשון הלפרן, יהודי חריף ותלמיד חכם מופלג. לא נפל ממנו בחריפותו ר׳ אליעזר פולק. לצדם יש למנות את ישראל רדלר, אביהם של יהושע ובונים, ששמם יצא לתהילה ברבות הימים, את ר׳ יצחק ליפסקר, את גליקר הזקן, את גרשון בוגנר שהצטיין בניגוניו, את שוובל הזקן, ואחרון אחרון, את שני בני־הדודים, חיים וישראלי איסרלס, לומדים מופלגים מגזע האריסטוקרטיה ובני־היחש (לא יחוס־של־ממון חלילה), צאצאיו הישירים של הרמ״א. היו עוד למדנים מופלגים שפיארו את בית־המדרש הגדול, אך שמותיהם נעלמו לצערי מזכרוני.

עם קבוצת בעלי ההשקפות המודרניות, אנשי הזמן החדש והמשכילים, נמנו אהרין ז׳ופניק, חתנו הדגול של ר׳ יעקב כץ ויהודה לבינר. שניהם היו תלמידי חכמים בתורה ובמוסר ועם זאת ידענים מופלגים בספרות הלועזית ובמחשבה החילונית. כיצד יכלו שנים אלה, בעלי הראייה החפשית וההשקפה הנאורה, להסתגל למסגרתה הצרה של העיירה הקטנה, מהווה עד היום חידה בשבילי. שניהם התאימו את עצמם למנהגיה עד כדי לבישת בגדי השבת המסורתיים, ולדרכיה על אף השקפת עולמם הנאורה.

אכן רב־אנפין היה בית־המדרש הגדול בעירנו. רב־גוני ומעניין ביותר. קשה היה למצוא בו שתי דמויות זהות זו לזו. לכל יהודי היה אופי משלו וכל אחד מהם היה עולם בפני עצמו. בית־המדרש בזבורוב שימש גם כמקום־מחסה לעוברי־אורח עניים, שפלי־ברך וארחי־פרחי — אלה הקבצנים הנודדים החוזרים על הפתחים. הללו הוסיפו נופך משלהם לתמונה הססגונית של בית־המדרש.

טאבאק להרחה היה מספק למתפללי בית־המדרש ר׳ מאיר הלמוטה. את הטאבאק המשובח היה מביא ממדינת ה„פוניה״ והיה מגישו מתוך קופסה מקושטת לצעיר וזקן, בלווית חיוך על השפתיים. אלכסנדר סיגל שגם הוא היה מבקר מעבר לגבול, היה מספק את החדשות המסעירות משם וגם את מגפי הגומי המשובחים מתוצרת רוסיה.

בצד קבוצת האישים, שחלק ממנה העליתי בזה, מצויה היתה בבית־המדרש הגדול שורה של טיפוסים מיוחדים. הנה עומד לנגד עיני שאול הצנום בעל החיוך הנצחי, עמוד התווך בחגיגות שמחת־תורה. הגם שהיה קבצן גדול, דימה את עצמו לרוטשילד והיה רגיל לומר: רוטשילד אינו אוכל אלא בפה אחד וגם שאוליק אינו אוכל אלא בפה אחד, אלא שהלה אוכל מעדנים ושאול אוכל תפודים... אני נזכר בדוד פראגר, יהודי מתנגד ועם זאת חסיד נלהב שבנלהבים, אלא שרבו לא נמנה עם האדמו״רים של חסידי העיר. האדמו״ר שלו היה משה מנדלסון, אבי ההשכלה. את תורתו היה מטיף ואת אמרותיו היה מצטט לפני באי בית־המדרש.

אני מתרחק מכותל־המזרח ומתערב בקהל המתפללים הפשוט. הנה מימין, ליד

התנור. כאן מלכותו של הירש, השמש הזקן (הירש רופא), האלון התמיר והחזק, אשר השנים ותלאות החיים לא כופפו את קומתו. חביבם של הנוער היה בגלל טוב לבו ויחס הידידות אליהם. הם ראו בו חבר וידיד, על אף ההבדל בגיל. בפינה ליד התנור היו מתאספים ושותים בצמא את סיפוריו ממלחמת אוסטריה—פרוסיה ותלאותיו באמריקה, בה שהה תקופה מסוימת. מספר בעל כשרון היה והקסים את שומעיו בסיפוריו. החבר׳ה הצעירה היתה חביבה עליו לא פחות משהוא היה חביב עליהם וכיסיו היו תמיד מלאים דברי מתיקה בשבילם.

משמאלו של התנור היה מקום מושבו של יהודי אחר, טיפוס מופלא ומיוחד במינו, לצערי לא ידעתיו מעולם בשם משפחתו אלא בכינוי: משה בובריק. את טיבו של האיש יגדיר המושג העברי „פרוש", שמובנו פרישה והתבודדות. אך לא כמתבודדים הבורחים מישובי אדם וחיים ביערות ובמערות נהג משה בובריק זה. בתוך תוכו של ציבור הומה, בין מתפללי בית־המדרש ישב האיש, אך מופרש ומובדל ממנו, כאילו מסך בלתי נראה אך גם בלתי חדיר חצה בינו לבינהם. שנים על שנים ישב הוא יומם ולילה על לימודו ורק לעיתים נדירות ביותר בא במגע או דיבר עם זולתו. העולם ובעיותיו היו רחוקים ממנו. הפינה שלו בבית־המדרש היתה בשבילו כעין פלאנטה מופרדת מהפלאנטה בה סואנים ורועשים שאר בני־אדם. העולם כולו יכול היה להתמוטט, העיר לעלות באש — לו אין זה נוגע, ואולי צדק האיש, בנטשו את העולם ואת הבריות ? . . .

בשלהי שנת 1912, כאשר אוסטריה־הונגריה כבשה את בוסניה־הרצגובינה הוכרז גיוס כללי ברחבי המדינה; אבות ובנים נלקחו לצבא, השלום בעולם היה נתון על כף המאזניים והסכנה היתה צפויה למיליוני בני־אדם. נוסף למצב הכלכלי הקשה שהעיק בכל כובדו על יהודי עירנו, היו כולם מלאי חרדה מפני המלחמה העומדת על הסף ומפני התקפת הרוסים, והאוירה היתה רוויה מרה־שחורה.

אני זוכר כיצד אז בערבים אחרי תפילת מעריב התגודדו בבית־המדרש קבוצות־קבוצות של יהודים מבוהלים ודשו בחדשות האחרונות, שהאמת והדמיון היו מעורבים בהן. פני המשוחחים הביעו דאגה, המצח חרוש קמטים, העיניים נפחדות, אך משה בובריק רחוק מכל זה. יושב הוא כדרכו בפינתו, המקטרת הארוכה בפיו ולאור הנר הדולק שותה בצמאון ממי הגמרא, אשר כנראה לעולם לא הירוו את צמאונו. טיבו של היהודי הזה ומהותו הם חידה בשבילי עד היום הזה. לעולם לא סיפר לאיש על עצמו ומעין צעיף של מסתוריו היה פרוש עליו. האם היה פרוש ונזיר בלבד, או שמא למעלה מזה, שמא נמנה עם הל"ו צדיקים?

מן הלמדנים הצעירים יותר שחבשו את ספסלי בית־המדרש אני זוכר את האחים יהושע ובונים רדלר ז"ל שנפטרו בא"י. אצלנו בניו־יורק היו מהם משה יצחק הלר, אחיו שמחה (זיגמונד) וברוך (בנו) שוואב, שלושתם שוכני עפר והיו אחרים שנותרו בזבורוב. חלק מאלה מת מיתה טבעית, אך גורל רובם היה כגורלם של כל יהודי זבורוב — רצח וכליון.

בית־המדרש הגדול בזבורוב גנז בתוכו עולם יהודי רב־תפארת, שופע מסורת יהודית, תפילות ערבות של חזנים ואמרי נועם של דרשנים. עדיין רענן בזכרוני השעור הראשון בתולדות היהודים שלימדנו אבי ע"ה ליד אחד השולחנות. זה היה בערב יום־הכיפורים. אבי הושיבני לידו ומתוך מחזור עתיק סיפר לי את אותו הסיפור רווי הדמים והגבורה על עשרת הרוגי המלכות. צעיר לימים הייתי עדיין וזו היתה

הפעם הראשונה בה התוודעתי למגילת היסורים של עמנו, הנמשכת מראשית תולדותיו. לבי הרך התכווץ מצער לשמע הסיפור, כאילו ניחש, שרובם מחברי הצעירים היושבים לידי ייכללו גם הם במגילת יסורים זו אם בכבשני טרבלינקה ובלז׳ץ או בקברות־האחים בזבורוב.

השפעת בית־המדרש פועלת עד היום על כולנו, שהסתופפנו פעם בצלו. עדיין מאיר הוא לפנינו את דרכנו ומנחה אותנו. לו, לבית־המדרש הגדול בזבורוב, עלי להודות על הניצוץ היהודי הפועם עדיין בקרבי. במאבקים שהתחוללו בי בין היהודי שבי לבין אזרח־העולם שאליו נמשכתי, גבר תמיד כוחו של בית־המדרש והרחיק ממני רעיונות רעים ומחשבות זרות.

בדומה לעשיר מופלג המפסיד ללא הרף מכספו ולעולם אינו בא לידי עניות כך היה בית־המדרש מאבד מדי פעם בפעם מלומדיו ותמיד היה מלא מהם. מלאך־המוות היה פוקד אותו מזמן לזמן ובכל פעם היה האורח הבלתי קרוא קוטף אחד מפרחי הפאר של הגן הססגוני, אבל לעולם לא השאירו ריק מפרחים.

מכל הדברים הנאים שנתברך בהם בית־המדרש הגדול בזבורוב, קרובה ביותר ללבי מידת הסובלנות שנתברכו בה ראשי מתפלליו. בית ועד היה לא לתלמידי־חכמים בלבד — לנאמני התורה ולומדיה, אלא שימש גם למקום מפגש למתנגדים לחסידות ולמשכילי העיר. בימות החורף עם עונת ביקוריהם של אדמו״רים מפורסמים בעיר, היו הללו מוזמנים לבית־המדרש לתפילת השבת.

בשבתות כאלה היה הדוחק גדול מאוד בבית־המדרש מהמון החסידים שבאו לעיירה מהסביבה. התפילה נמשכה עד אין קץ ובכל זאת לא עזב איש מהמתפללים הקבועים את בית־המדרש, אעפ״י שנמנו עם המתנגדים ואעפ״י שיכלו לתרץ את עזיבתם באמתלות שונות. מי יתן לנו סובלנות כזאת בדורנו המודרני ובקרב היהודים הרדיקלים שלנו. מסכנים אלה אינם יכולים להתפלל תחת גג אחד עם יהודים אחרים שדעותיהם שונות במקצת משלהם.

במלחמת העולם הראשונה עלה הכורת על בית־המדרש הגדול בזבורוב. היתה זאת אחת המכות המכאיבות ביותר של מלחמה זו שבאו על יהודי עירנו, שממנה לא התאוששו. היו נסיונות להקימו מחדש ורבות טרחו ועמלו לשם כך, אך לשווא. ייתכן שאם המדובר בחומר, בטיט ובלבנים, היו מצליחים להקימו מחדש, אבל מה שחסר היה בעיקר הכוח הרוחני. חסרו האישים המתאימים לשאת בעולו של בנין כזה וכך הוא נשאר בחורבנו.

בת בבת עם חורבנו של בית־המדרש הגדול כאילו נסתיימה תקופת־חיים מיוחדת במינה בעירנו. תקופה עתירת־רוח שעשתה את עירנו הקטנה בחומר לעיר ואם בישראל. כל מה שנותר מבית־המדרש הישן — היה שמו, שהועבר על שמו של בית־התפילה הקטן בדירתו של הרב שלמה קליינהנדלר. היה זה בית־מדרש קטן בכמות ובאיכות, בחומר וברוח. מגדולתו של בית־המדרש הישן כמעט שלא נותר מאומה.

בימי נעורי לא ידעתי להעריך כראוי תופעות ואנשים, באותה מידה שאני עושה זאת היום. הייתי צעיר וחסר־נסיון ולא ידעתי כלל את ערכו של בית־המדרש ומתפלליו כפי שאני יודע זאת היום. אולם זה שייך ליתר עוונות הנעורים שלי. כיום, אחרי עשרות בשנים ובמרחק של אלפי מילין, הריני מיטיב לדעת את התקופה ואנשיה, זהו כנראה סדר העולם; אנו יודעים להעריך את הדברים אחרי שאיבדנו אותם, ושוב אינם ברשותנו.

ערב שבת בזבורוב

משעה מוקדמת בבוקר, מתחילה העיירה להכין את עצמה לקראת האורח היקר העומד להגיע לפנות ערב — לקראת שבת המלכה. נשי העיר טרודות היום. הן מבשלות, אופות, מנקות את דירותיהן, משפשפות את כלי הבית ועושות כל אשר ביכלתן כדי לפאר ולהאדיר את יום השבת — יום המנוחה. אך השבת, כפי שנשארה בזכרוני, היתה למען יהודי העיר, הרבה יותר מאשר יום מנוחה בלבד. היא העניקה להם ליום אחד את מלוא כבודם כבני־אדם ושימשה גמול ופיצוי לקדרות החול שבימות השבוע. השבת היתה משאת נפשם של כולם — של העני והעשיר, הלמדן והיהודי הפשוט — מתנת חייהם שחזרה וניתנה להם מדי כל יום שביעי ושאיחדה אותם לעם אחד, בעל נשמה אחת.

יש להזדרז. הזמן אינו פוסק במהלכו. מחוגי השעון נעים ללא הפסק. השעות חולפות. השבת הולכת ומתקרבת ושעות החול מתקצרות. השבת הנכספת עומדת על הסף.

אך עדיין המלאכה מרובה. בחוצות העיר מופיעות שתי הנשים הצדקניות חיילה הקטנה וינטה הבלנית. חוזרות הן על הפתחים ואוספות חלות למען עניי העיירה. גם הללו יהודים, אך החלה היא מעדן שאינו בהישג ידם. המצוקה בקרב דלת העם היא רבה שאין לשער ולכן מתרוצצות שתי היהודיות מדירה לדירה ואוספות למען עלובי החיים את הנחוץ ביותר — את המזון, למען ששבתם לא תהיה חול ולמען שביום זה ירגישו את עצמם ככל היהודים.

בנעורי לא ידעתי להעריך את גודל המעשה של שתי היהודיות הללו. ראינו זאת כמובן מאליו, כעין חובה המוטלת עליהן לסובב על פני העיירה ולאסוף חלות למען נצרכים. אולי גם חשתי שמץ בוז אליהן, ל„צדקה־קלאפרקיס", כלומר ל„מקבצות נדבות" העלובות, המועסקות בפילנטרופיה. היום אני רואה את שתי הנשים האלה, בנות העיירה מהדור הישן, הנחשלות כביכול בהתפתחותן התרבותית, עומדות בבחינת נאמנותן היהודית ומסירותן האנושית בדרגה גבוהה לאין ערוך על אותה בת־ישראל אולטרה־מודרנית המדברת גבוה־גבוה והמתנכרת לאחיה העניים...

עניות בעצמן, לא שכחו השתים את העניים יותר מהן. בכל ערב שבת השכימו קום, סידרו את ביתן הדל, הכינו את מאכלי השבת הצנועים ולדרך, לעבודת הקודש, מבלי לקבל תמורתה כל טובת הנאה, ואף לא תמיד זכו אפילו לתודה או לברכה. ודאי שציפו לקבל את שכרן, אך לא בעולם הזה. שכרן עבור ההתרוצצות על פני העיירה וסחיבת הלחם והחלות בסינוריהן ודאי ישיגן — אחרי מאה שנים יזכו בפינה בגן־עדן.

ואם אמנם קיים גן־עדן, ודאי שינטה הבלנית וחיילה הקטנה ראויות לו ואפילו על כך, ששום דבר לא עצר אותן מלעשות את מלאכתן — לא הגשם והשלג ולא הקור והחום מנעו מהן מללכת אחרי לבן הרחום ולהביא מזון לרעב. תהיינה שתיהן צרורות בצרור דפי זכרונותי.

עם פרוס המחצית השניה של ערב־שבת, החלו מופיעים יהודים נחפזים. רצים הם לבית־המרחץ. עמך ישראל רצים לטהר את הגוף לכבוד שבת. השבת היא מתנה לגוף ולנשמה כאחד, מכאן ששניהם צריכים להכין את עצמם לקראתה.

עוברת עוד שעה ועוד שעה וברחוב מופיע ר' אמנון השמש הישיש ובידו המקל בעל הידית הכבדה שהותקנה במיוחד לכך. נוקש הוא על פתחי החנויות ומזכיר לבעליהן, כי הגיעה שעת הנעילה, לשכוח לימימה תמימה את הסחר־מכר ואת הממון. שניהם מושרשים עמוק באדם, אבל השבת עומדת מעליהם.

אט־אט יורד הערב, מתכהה האור ומתעבה החשכה. בנות ישראל מברכות על הנרות. שעת רצון היא עתה, שעת תפילה זכה. עומדות האמהות ופונות בתחנונים אל אביהן שבשמים, ומתנות את דאגותיהן לפניו בשיח מלב־אל־לב. נסתיימה התחינה והוקל ללב. עולה האור בבתי ישראל ובחוץ רבה תנועת ההולכים לבתי התפילה. מעתה שוררת השבת בעיר. החנויות סגורות על מסגר ולשוא ינסה מישהו לקנות דבר. רק 2 החנויות של הנוצרים פוגעות באחידות המראה. הן ובתי־המרזח לממכר המשקאות והחנויות לממכר סיגריות פתוחים לרווחה, אלא שהסחורה ניתנת בהקפה, או משולמת מראש, כדי לא לקחת כסף בשבת.

אני נלווה לאבי ע"ה לתפילה בבית־המדרש הגדול. פנים בית־המדרש טובל באור. המנורה הגדולה דולקת על כל אורותיה ומאירה את פניהם הנוצצות של המתפללים. סימפוניה של קולות ממלאה את חלל בית־המדרש — רשרוש המשי של הקאפוטות מתמזג בהמיית המתפללים ובזמרת החזן ר' אלי גוטפלייש, ויוצרים נגינה מתוקה החודרת לנפש.

נסתיימה התפילה. רוח טובה שרויה על המתפללים, הלבבות פתוחים ואיש את רעהו מברך ב„גוט שבת", „גוט שבת". הכל נראים כה חסרי־דאגה, כה שאננים, חלפו דאגות־החול שמלפני שעה־שעתיים. עתה הם בני־מלכים ממש. ואם נקלע עני נודד לבית־המדרש, מובן מאליו שמקומו ליד שולחנו של ר' יעקב כץ, לו ה„חזקה", הוא הראשון במכניסי אורחים. גדל מספר העניים — אל חשש. תמיד יימצאו יהודים שיזדרזו לקחתם הביתה ולא ישאירום חלילה רעבים בליל־השבת.

אויה לנו. שומם ליל השבת בעיירות פולין. אין עוד נרות דולקים. נכרתו המדליקות מעל פני האדמה. נדמו לנצח תפילות השבת וניגוניה. בוכיה מלכת השבת על בניה שעלו באש ואין מנחם.

שבת בעיר

קשים היו החיים בעיירתנו במשך ימות השבוע. נכון, זבורוב היתה רחוקה מלהיות עיר של תעשיה ויהודיה לא עבדו בה עבודת פרך. בכל זאת היו בה החיים קשים, אפורים ומיגעים. רוב מנינם ובנינם של יהודי זבורוב היו סוחרים, שינקו את מחיתם ממכר ומקח. אורח־חיים כזה היה כרוך בדאגות מרובות. הסוחר הזעיר, הדל היה נזקק מדי יום ביומו להלוואה לשם קניית מרכולתו, ואילו לסוחר הגדול ארבה חדאגה המתמדת לסילוק החובות ופרעון השטרות. בעל המלאכה היה עובד משעות הבוקר המוקדמות עד מאוחר בלילה וקיים את הפסוק „בזעת אפיך תאכל לחם", אלא שהוא בקושי זכה לאכול לחם לשובע.

מלבד יחידי סגולה, נאבקו יהודי זבורוב קשות על קיומם. אך הדברים אמורים בששת ימי החול. כשהגיע יום השבת נשתנו לגמרי פני הדברים. בשבת בבוקר היה מראיהם שונה לגמרי מאשר בשאר ימות השבוע. הדאגה סולקה ליום זה והם נראו מעודדים ומורמים מעל השפל היומיומי. הגוף עטוי בגדים נאים, הקיבה קיבלה את מזונה והיום מיועד להודיה ולעונג — תענוג הנפש והגוף גם יחד.

השעה מוקדמת עדיין לתפילה. אך מעטים שרועים על מיטותיהם, תלמידי־חכמים מעיינים בספר ויהודים פשוטים חוטפים ואומרים פרקי תהלים. בני הנוער המודרני שאין לבם לא לספרי יראים ולא לפרקי תהלים, גם הם אינם מבזבזים את זמנם לריק. הולכים הם לפני התפילה ל„טראפיק" של מושקה שבדרון, כדי לקחת

עמם את העתון שהגיע. בולעים הם ברעבתנות את ה„לעמבערגר טאַגבלאט" הציוני. צוברים הם חומר לוויכוח בבית־התפילה...

מתקרבת שעת התפילה וברחובות ובסימטאות העיירה נראים יהודים נוהרים לבתי התפילה השונים. יש משהו שונה בהליכתו של היהודי היום ואינה דומה לזו של יום יום. גבו ישר יותר, ראשו פחות מורכן ואין בה הבהילות והעצבנות של אתמול ושלשום. אולם אין זאת צעדה של בעל־גאווה, אעפ"י שהוא מלך היום או לפחות בן־מלך.

אכן, היו אז זמנים אחרים. צועד היהודי בחוצות זבורוב, יודע הוא שהוא בגלות, אך רואה הוא את עירו ששייכת גם לו, הוא אזרח העיר, אזרח הארץ.

כמובן שמגוחך להסיק מכאן שלא היו אז שונאי־ישראל. היו אפילו כאלה שאיימו בגלוי לסלק את חשבונם עם היהודים כשיבוא ה„מוסקאל", כלומר הרוסי. זהו סיפור ישן נושן. משהו דומה אנו מוצאים בחומש. עשו ציפה למות אביו כדי שיוכל לעשות נקמה באחיו. כאן חיכה „עשו" למותה של הממשלה החוקית, כדי שיעשה את חשבונו עם בני יעקב השנואים עליו. כך היה בזבורוב של אתמול וכך בניו־יורק של היום. בכל הזמנים ובכל המקומות בהם נמצאים יחד עשו ויעקב... אבל בשבת בבוקר לפני התפילה לא הטרידו בשנים אלה מזימות־הנקם של עשו את יעקב הצועד לו בנחת לבית־התפילה...

אדלג על תפילת השבת שהיא פרשה בפני עצמה. גדולה היא המצוה שבתפילת השבת בצוותא, אך עדת המתפללים כאן בבית המדרש הגדול ובכל בתי התפילה האחרים, יותר משמתפללים למען לקיים מצוות התפילה, הם עושים זאת למען התענוג שבדבר. אין זה תענוג העתיד לבוא בעולם שכולו טוב אלא תענוג של העולם־הזה. ניכר העונג במראיהם של המתפללים ובהתלהבותם. ניכר כי מאהבה עובדים הללו את אלוהיהם ולא מיראה, אלוה היראה נותר לימי החול והדאגה.

הנאָה רודפת הנאה ביום זה. תמה התפילה. תהלוכה ססגונית של מתפללים עוברת את פני הרחובות מבתי התפילה לבתיהם. הפסיעות דקות. „גוט שבת" „גוט שבת".

מיסב היהודי לסעודת השבת. יש להדר את השבת ולהכין לכבודה סעודה מכובדת וכל אחד מקיים זאת כמיטב יכולתו, אך יודע היהודי מידה וגבול. אין הוא זולל וסובא ח"ו. אמנם אין היהודי מתנזר מן השתיה והאכילה, אך אלה מהווים רק חלק מסעודת השבת. חלק לא פחות חשוב הם הניגונים והזמירות, המנעימים את הסעודה והופכים אותה מסתם ארוחה כדי להשביע את הרעב לטקס חגיגי ונעים המלכד את המשפחה היהודית ומוסיף לה ערכי חיים. קולות הזמרה בוקעים את קירות הבית והרחוב היהודי בזבורוב הומה שירה. הסעודה מתארכת ומסתיימת בברכת המזון, ודבר שבח לבורא עולם על רוב הטוב שנתן לעמו ועל מתנת השבת שהעניק לו.

שבת בין מנחה למעריב

נאה היתה עירנו בשעה זו. הרחובות מלאים יהודים זקנים וצעירים. בעלי־הבתים כבר קמו משנתם ועושים את דרכם לתפילת מנחה והצעירים יוצאים לטיול השבת, לבושים בגדים נאים, רחוצים ומסורקים.

נזכר אני עתה בשעה כזאת, כשנלוויתי לאבי ע"ה בטיולו הקצר לבית־המדרש, והריני חש עדיין את טעמה המופלא של אותה שעת־שבת אחרי־הצהרים המאוחרת

של שלהי הקיץ, כשהאוויר היה קריר במקצת ומבושם וזבורוב היהודית נראתה כה ססגונית, כה שאננה. השבת ממש פרושה מעליה.

בית־המדרש עדיין ריק למחצה. פה ושם יושבים יהודים רכונים על ספריהם, יש השקועים בשיחת־חולין. האווירה חפשית, מחכים להתחלת התפילה.

לאט־לאט שוקעת השמש ומזהיבה את חלונות בית־המדרש. ר׳ עזריאל שוואב ניגש לתיבה ופותח בפסוק „וידבר ה׳ אל משה״. יש לו „חזקה״ על תפילת המנחה בשבת. במתיקות בלתי רגילה אומר הוא את „ואני תפלתי לך ה׳ עת רצון״ והוא מתחנן „אלהים ברב חסדך ענני באמת ישעך!״ הרב דוד קליינהנדלר עומד ליד כותל המזרח ומתנועע בדבקות, כשכפות ידיו תחובים בשרווליה הרחבים של קפוטת המשי. האפלה הולכת ומשתלטת בחלל בית־המדרש וקריאת התורה, גם היא ע״י ר׳ עזריאל שוואב, נשמעת מתוך ספר התורה המונח על השולחן שליד החלון הפונה לקלויז. עם האפלה היורדת מתקדרים והולכים פניהם של המתפללים. אט־אט מטשטש התו של שמחה שהיה שפוך על פני יהודי־השבת. יום השבת הקדוש הולך ומסתלק והלב מיצר על כל רגע שחולף.

תמה הקריאה בתורה ונסתיימה ה„שמונה עשרה״ שנאמרה בלחש ע״י המתפללים ושוב מצטלצל ניגונו המתוק של ר׳ עזריאל שוואב בתפילת „אתה אחד ושמך אחד״ המסתיימת באקורד חזק ובהתרוממות „צדקתך צדק לעולם ותורתך אמת״.

הנוסח בבית־המדרש שלנו היה יבש — מתנגדי. קצת יותר מדי יבש. סעודת „שלוש־סעודות״ לא נערכה. רק בקיץ, כשהימים היו ארוכים, הספיק הזמן בין מנחה למעריב, ללכת הביתה ולטעום מסעודת „שלוש סעודות״. בימי חורף הקצרים נותרו המתפללים בבית־המדרש והיכו לתפילת מעריב.

שעה זו היוותה סממן מיוחד בעונג השבת בשביל מתפללי בית־המדרש. עם תום תפילת המנחה נתכנסו המתפללים מעגלים־מעגלים כשבראשם מעגל הרביעיה הקבועה המורכבת מרב העיר, אהרן ז׳ופניק; יהודה׳לה לבינר ואליעזר פולק ומסביבם המאזינים הנכבדים, כגון מאיר אונגר; אייזיק רפפורט, הירש שטולצנברג, יצחק ליסקר, אלכסנדר סיגל ואחרים. מתחילות השיחות ולמעגל מצטרפים יהודים נוספים מנכבדי העדה, ישעיה בנק, דוד פרגר העגלגל ועוד יהודים. מעגל כזה מתכנס בבית המדרש ערב־ערב אחרי מעריב, אך עתה היקפו רחב יותר. כולם מטים אוזן למדברים ואכן יש מה לשמוע, כי הללו אינם קטלא קניא. ידיעותיהם מרובות ותורתם סדורה ובקיאים הם בהוויות העולם ובדרכי המדיניות הגבוהה המסדירה את אורחות העולם. אך אין הדיבור מוגבל כאן ליחידי סגולה. כל אחד מהעומדים במעגל יכול לומר ככל אשר עולה במחשבתו וככל אשר יתאווה לבו. נושאים לשיחה אינם חסרים. העולם הגועש מספק אותם בשפע ולעולם אינם נדלים. רב העיר מאזין לכל מלה. לעתים רחוקות, מעיר משהו או מציג לפעמים שאלה. את הטון נותנים לרוב אהרן ז׳ופניק ויהודה לבינר. שניהם יהודים משכילים ונאורים הנזקקים לעתון מדי יום ביומו וקוראים ספרים בשפות לועז. הללו יודעים הרבה על העולם הגדול ועל מכאוביו והישגיו.

חומר רב לשיחות אלה סיפקה מלחמת רוסיה־יפן משנות 1904־5. היהודים נהנו ממפלותיו של ה„פוניה״. לעירנו הגיעו אז קצת בחורים יהודים מרוסיה. כלל לא נראה להם לתת את חייהם למען מדינה המתיחסת אליהם כאל בנים חורגים. יהודי זבורוב קיבלו אותם בלבביות ובואם שימש נושא לשיחה במעגל בית־המדרש. הנה שומעים יהודים על שורה של פרעות ובית־המדרש מזדעזע. השיחה תניב את פריה

ובעלי היכולת, וגם אלה שאין ידם משגת יתרמו למגבית הנערכת למחרת השיחה ע״י תלמידי ביה״ס ע״ש הברון הירש. עתה בעת השיחה גדול הצער לשמע מה שעושים הפורעים לאחיהם ברוסיה, מדברים על דרכי הצלה ושופכים את זעמם על הפורעים ומסיתיהם ימח שמם.

הנה מגיעה באחד מימי מאי 1910 הידיעה על מותו של אדוארד השביעי, מלכה של אנגליה. איזה נושא נפלא לשיחה במעגל בית־המדרש. מותו של מלך אינו דבר של מה בכך, בייחוד כשהמדובר במלך אנגליה, בנה של המלכה ויקטוריה. כל הידוע על מדינת משה מונטפיורי, מסופר בפרוטרוט ובאריכות. מגדל בין קופץ ומספר בשבחו של הנפטר. הוא מכיר אותו ממריינבד או אולי מפרנציסבד, בה התהלך המלך בחופשיות והיה משוחח עם יהודי גליציה כשווה עם שווים בשבתם בצוותא על ספסלי הפארק.

במעגל אחר, נחות במקצת מהקודם, מספר יוסקה קלאהר נסים ונפלאות על לונדון ועל הקונסוליה האוסטרית בעיר זו. הוא עצמו גר בה זמן מסוים ועדיין לא שכח אותה.

החשכה עתה כמעט מלאה. הבחורים המבוגרים כמו יעקב ושלמה בניו המוצלחים של רב העיר, יעקב־יושי גולפלייש, יוסף שוואב, אביגדור־בריש שפירא ואחרים מתאספים בפינה משלהם. חברה צעירים מקטני העדה מגוללים מגבות וקולעים בהן על ימין ועל שמאל. אין הם מדקדקים ביותר לקלוע למטרה. טעות שובב מותרת. פגעה מגבת בטעות ביהודי מכובד, מילא. יש להשלים עם כך. בחשכה מי יכול להבחין, אבל לשם, למקום בו מכונס המעגל המכובד, איש לא יהין לקלוע, אחרי הכל יודעים מה אסור ומה מותר.

החשכה נהיתה עתה מלאה בבית־המדרש. ברקיע נראו הכוכבים הראשונים, סימן ליציאת השבת. קול דפיקה נתהדהד בחלל בית־המדרש ומיד אחריו נשמעה תפילת „והוא רחום״.

„מעריב״ מתפללים בחשכה. הולמת היא את העוגמה שבלב עם צאת השבת ושובם של ימות החול המשמימים ורדופי־הדאגה. עם גמר ה„שמנה־עשרה״ נדלק הנר הראשון וכאילו השלימו עם השבוע החדש, התחילו המתפללים ב„ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ״, התפילה נאמרה בחפזון. בולעים ממש את המלים, ממהרים, מי לחנותו, מי לעשיית חשבון עם סוחרי התבואה, מי להכין רשימת הסחורות שיש להביאן מזלוצ׳וב ומי לעיסוק אחר.

המלים של „ויתן לך״ אינן מתאימות לכאורה לא למקום ולא לזמן, כי איזו שיכות יש ליהודי בית־המדרש לטל השמים ולמשמני הארץ? מה לסוחרים, מתווכים וחנוונים לדגן ותירוש, לשגר אלפים ועשתרות צאן? ובכל זאת אומרים הם את התפילה בחום ובהתעוררות. מבטאה היא את געגועיהם לארצם שאבותיהם גלו מתוכה, כשם שמבטאות אותה תפילות אחרות. את כאב ההתרחקות מארצו מבטא היהודי בכל חג וחג בתפילה „ומפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו״, תפילה נשגבה שנכתבה ע״י סופר דגול ופאטריוט גדול.

בינתיים נמנים הדברים הנזכרים בתפילת „ויתן לך״ על נחלת האיכרים וגויי הארץ. בחוצות זבורוב ובסימטאותיה לא היה זכר להם. ללא ירק, ללא עץ, ללא פרח וללא חתימת עשב עמדו הללו בעריים. לי זכורים רק שני יהודים בלבד ברובע היהודי בעירנו שידעו את ערכו של פרח וכיצד לטפל בעץ. היו אלה שני בני־דודים בשם

דומה — משה אקהויז. רק יחידי סגולה, מהיהודים שגרו ברחוב הפריצים, במעורב עם נוצרים, ידעו להפיק את ההנאה מנוי־הטבע.

זבורוב עצמה נמצאה במקום נפלא, מוקפת נוף מרהיב־עין. הנהר היפה, ההרים והעמקים מסביב היה בהם כדי להרחיב את הלב. יהודים שרצו לשאוף אוויר צח יכלו לעשות זאת, אבל מחוץ לרובע מגוריהם. בסביבת העיר היה אוויר צח למכביר ואוויר לא היה חסר ליהודי זבורוב, כשם שהיו בה אנשי־אוויר ובוני מגדלים באוויר, כבכל עיירה יהודית אחרת.

אך נחזור לתפילת מעריב של מוצאי־שבת. נסתיימה התפילה ובית־המדרש מתרוקן ממתפלליו. כולם הלכו לעיסוקיהם מלבד „הרביעיה הקבועה". להללו יש פנאי; החנות אינה מחכה להם ולא עסקים אחרים ובעיות העולם עדיין לא נפתרו. מוטב איפוא להקדיש להן עוד קצת מזמנם...

לילות מוצאי־שבת בהם קידשו את הלבנה יצרו תמונה מרשימה בלתי נשכחת, היה זה כעין מחזה תיאטראלי שבוים ע"י במאי אמן. התפאורה מרהיבה ביופיה — שמיים כחול־כהים מכוכבים וירח בהיר ממעל, ולמטה, בתוך נוף עטוף שחור הלילה, עומדים יהודים לבושי בגדי שבת וחבושי שטריימליך, זקן ונער ומפארים את אדון העולם אשר „במאמרו ברא שחקים וברוח פיו כל צבאם". רוקדים נגד הלבנה ואומרים פרקי שיר השירים...

חסל יום השבת. אמהות יהודיות כבר שפכו את לבן בתחינה „גאָט פון אברהם" ויהודים אומרים „הבדלה", המעבר מקודש לחול הולך ונשלם.

אנו חוזרים מבית־המדרש ואנו עוברים דרך השוק. החנויות פתוחות רק בחלקן. הקונים מעטים. אנו עוברים ליד חנות הסיגריות של שלום שבדרון. קולות מריבה בוקעים מתוכה. שלום מאשים את ה„שייגיץ", הממלא את מקומו בחנות ביום השבת, ברמאות, והלה, פדקו ווארטיק, משיב לו בקולי קולות: „אתה עצמך גנב — זשיד זלודזיי". זהו חזיון החוזר בכל מוצאי־שבת. כרגיל, הם ישלימו עד למריבה הבאה...

חנותו של שלום שבדרון ה„טרפיק" — בבית השני מימין.

אנו ממשיכים ועוברים ליד ביתו של הנוטריון וכלבו השחור מריח בחוש הריח הכלבי שהעוברים הם יהודים והוא מכבד אותנו במנה של נביחות. נראה שזוהי מסורת אצל בעלי ארבע רגליים אלה כאצל קרוביהם בעלי שתי הרגלים לנבוח על יהודים כשרק מריחים בהם...

להלכה תמה השבת, אך אל נא בחפזה, רבותי. יהודים לא יניחו סתם כך לאורח חשוב כמו נסיכת השבת ללכת מהם. הייתכן שנסיכה או מלכה תצא בגפה? מדרך העולם שעורכים למענה טקס פרידה ומלווים אותה בשירים ובמחולות. גם יהודים מלווים את הוד מעלתה, שבת המלכה, בשירים ובמחולות. זוהי סעודת מלווה מלכה. לא כולם זכו לקיים את המנהג הנאה הזה, לא לכולם היה הזמן לכך; דאגות פרנסה הפריעו. רק חלק קטן מיהודי זבורוב הירשו לעצמם את התענוג הזה. היה זה תענוג מתאים לעונת החורף בעלת הלילות הארוכים. לרוב נערכו סעודות אלה בבתים פרטיים, אך היו גם סעודות מלווה מלכה שנערכו במשותף וברוב עם. כדוגמת הסעודה אצל הרב ר׳ מאיר׳ל זצ״ל.

המומחה לעריכת מלווה מלכה בנוסח חסידי, היה מיודענו ה„הולל״ החסידי ר׳ יהושע השל מייזלס, שהיה ידוע יותר בכינויו המקצועי כ„כוליבר מלמד״. הוא היה מכין את הסעודה בדירתו של מורה ההוראה של עירנו והשקיע בהכנות אלה את כל התלהבותו ואפילו בישל בעצמו את המאכלים על התנור המשולש. וכשיהושע השל בישל, בער לא התנור בלבד, אלא גם האדמה בערה ורקדה מתחת לרגלים...

המצב הכלכלי בשנים שלפני 1914

על מצבם הכלכלי של יהודי זבורוב תחת שלטונו של הנשר כפול-הראש (מלכות אוסטריה) אין לי עצמי לספר הרבה טובות. אך לפי מה שסופר לי ע״י אנשים שהכירו את עירנו לתקופותיה השונות, נשתנה בהרבה מצבם הכלכלי של היהודים לרעה תחת שלטון הנשר הלבן של הריפובליקה הפולנית.

בזמני היו בעיר רק כמה משפחות יהודיות אמידות ויהודי עשיר באמת היה יקר המציאות. רוב היהודים בעירנו היו עניים מרודים ומה שקרוי המעמד הבינוני היה רחוק מחיי עושר. בדרך כלל לא רדפו בני עירנו שמלפני 50 שנה אחרי מותרות. אפילו גבירי העיר היו רחוקים מכך. האדם היה מרוצה כשהיה לו לחם לאכול ובגד ללבוש, אך לא רבים זכו לכך. רמת החיים שהיתה בדרך כלל ירודה, הוסיפה לרדת מחמת החרם הכלכלי על המסחר היהודי מצד הפולנים.

לעומת זאת, אם מעטים היו היהודים שהיו להם פנקסי-חסכון, הרי לרובם היו ארונות ספרים, ספרי קודש בעיקר, אך גם ספרי חול. בעיני רבים מהם היו לספרים ערך מהותי יותר מאשר לפנקס-חסכון. נשותיהם של יהודי זבורוב לא היו מגונדרות ולא מקושטות ביהלומים ובפנינים. מי, לכל הרוחות, היה צריך לכך. שיא הקישוט היה הויבנטיכל, מעין מטפחת-מצח ועליה מספר פנינים שנשמרה במשפחה בירושה.

המסחר או המלאכה, מקורות הפרנסה היחידים, שהיו בידי היהודים, לא שפעו בזמני פרנסה בריווח. המסחר הסיטונאי והקמעוני וכן התיווך והמלאכה שהיו פעם בידי היהודים בלבד, הוצאו בהדרגה מידיהם בשנים שלאחרי מלחמת העולם הראשונה. אך גם בזמנים הטובים ביותר, עמדה הכלכלה היהודית על כרעי תרנגולת. הכל רדף אחרי הלקוח הגוי והמאבק על רכישתו הביא לעתים קרובות למריבות הדדיות.

האמת ניתנת להאמר, שיהודי מלפני 40—50 שנה העדיף לעמוד ליד דוכנו, שכלל כמה חפיסות סבון, תריסר קופסאות גפרורים, חצי תריסר אולרים זולים וכו׳ ולקפוא מקור מן הבוקר עד הערב, או להטלטל על פני ירידים בכל מזג אוויר מאשר לעסוק בעבודה. ההרגל מדורות של התמכרות למסחר, שיתק לא רק את הרצון לחולל שינוי בבחירת הפרנסה, אלא גם שינוי בדרך החיים בכלל ורק מעטים העיזו להגר לארצות הים או לנסוע לארץ־ישראל.

לעומת זאת סינוורו מטבעות־הכסף שבידי היהודי את עיני הגויים ועוררו בהם רגשי שנאה וקנאה, בהיותם בטוחים שהיהודי מתעשר ממסחרו.

בתקופה שאני מדבר עליה, עדיין ניתן היה למי שרצה בכך, להמלט מהמחנק הכלכלי ששרר בעיירה. העולם היה פתוח וצעיר שרצה בכך יכול היה לנסוע ללבוב או לווינה ולמצוא שם את מחיתו. שערי אמריקה היו אז פתוחים לרווחה, כאילו קראו; בואו ילדים ועשו חיים! מצב זה נשתנה אחרי מלחמת העולם הראשונה. מצד אחד קם דור חדש, דור של צעירים בעלי תושיה, מחוננים ובעלי שאיפות אידיאליסטיות, דור לוחם בעל השגות מודרניות וגאווה לאומית, אך מצד שני היו אפשרויותיו של דור זה מצומצמות יותר משל אלה שהיו לדור שקדם לו. כל השערים נסגרו בפני בני הדור הזה ואפילו ארצות־הברית נעלה הרמטית את שעריה. רק מעטים מבני הדור הצליחו להמלט, מי לאמריקה ומי לארץ־ישראל.

החברה היהודית „המהוגנת" — הסוחרים והחנוונים למיניהם — לא ראתה בבעל־המלאכה, שחי ביושר מיגיעת כפיו, אדם השווה להם בערכם. היו אפילו זמנים, והם לא כל כך רחוקים, שחבריות היו מתפארים ביחוס משפחתם, על שאין בה אף בעל־מלאכה אחד...

ובכל זאת היו בעירנו בעלי־מלאכה יהודים. אני נזכר עתה באחד מהם, הירש צימרמן היה שמו, שהייתי בא בימי נעורי לנגריה שלו כדי לאסוף את שבבי־העצים להבערת המיחם, וראיתי כיצד הוא עמל קשה כדי לפרנס את משפחתו.

היו גם יהודים שהרוויחו את לחמם בסבלות. הללו היו עניים מרודים ולא היה בידם אפילו הסכום הפעוט כדי לרכוש עגלת־יד, ואולי לא ידעו בכלל על קיומה, אלא סחבו על גבם את שקי הקמח והתבואה הכבדים ועמלו עד כלות כוחותיהם. הצרה היתה שלא תמיד היו שקים כבדים לסחיבה ובבית לא היה לחם לשובע.

יהודים אלה, כשבאו לבית־הכנסת, והם היו מבאי בית־הכנסת המובהקים, לא זכו בו למקום כבוד. בירכתיים האחוריים עמדו ליד התנור ומאחוריו, מובדלים מהעדה המיוחסת. לעתים נדירות ביותר נקרא מי מהם לעלות לתורה, אבל היתה להם „חזקה" על פרשת התוכחה. פרשה זו שהפחידה את טובי העדה, ניתנה במתנה לסבל. הלה לא ידע לעתים במה זכה, כי לרוב לא ידע את פירוש הקללות והחרמות שבפרשה, ואם אפילו כן ידע — מה היה לו כבר להפסיד? נכסים לא היו לו, על כן גם לא דאג להם. מה שהיה לו, היו דלות ולרוב אשה חולנית, ילדים רעבים וצריף מט ליפול.

זאת היתה האמת המרה, אולם איני יכול להתעלם ממנה ולנהוג כאותו צלם הבוחר לו בצד הטובל באור לצילומיו. ודאי, זהו סדר העולם ועירנו לא נמצאה מחוצה לו, והיו גם בה אור וצל, עושר וגם עוני.

„קשה להיות יהודי" — אמר שלום עליכם, אך קשה שבעתיים להיות יהודי קבצן. אך הדלות לא היתה דלות מנוונת, המעוותת את הנפש ומורידה את האדם לשפל המדרגה מבחינה נפשית ומוסרית. העובדים היהודים בעירנו חיו חיי דחקות אבל

חיי יושר וכבוד. הם לא ראו את עצמם מחוץ לחברה ולא היו אדישים לערכיה. בית־המדרש היה גם שלהם, על אף שהקצו בו בשבילם רק את ירכתיו האחוריים, התורה שלמדו בו, היתה גם תורתם שלהם וכל חייהם נתנו — שהיא לא תהיה זרה לילדיהם, שלחו אותם ל„חדרים" ושילמו דמי־מלמדות, ככל יתר היהודים. השבתות והחגים היו שייכים גם להם ונהנו מהם כמו, ואף אולי יותר, מאשר המיוחסים הגדולים ביותר.

אם המיוחסים התיחסו אליהם בזלזול, הרי זכו לעומת זאת ליחס של כבוד מילדיהם, אשר כבר בנעוריהם נרתמו לעזור לאבא־אמא ועשו בכל מלאכה. ראינו אותם רציניים, חרוצים, ממושמעים. גם הם וגם אחיותיהם השביעו לרוב נחת את הוריהם, ולא זו בלבד שלא יצאו לתרבות רעה, אלא נתגלו לעתים קרובות כחומר אנושי מעולה ביותר.

העוני והדחקות לא היו כמובן נחלת זבורוב בלבד, אם כי לאנשי זמננו קשה לשער את מידת העוני ששררה בעיירות גליציה, הרי המיוחד והמעורר פליאה הוא, שמתוך הדחקות הזאת יצאו אנשים שלמים בגופם וברוחם, דבר שלא כל חברה יכולה להתפאר בו.

פעולת מועצת הקהילה, העזרה הסוציאלית והחיים החברתיים בעיירתנו

כמי הנחל הזורמים לאטם ונישאים ממקורות רחוקים, כן זרמו חיי עירנו וינקו ממקורות קדומים ועוצבו ע"י מנהגים מושרשים מדורות. מועצת הקהילה בזבורוב היתה המוסד העליון של עדת היהודים בתוכה. היה זה מוסד בעל הסמכות הגבוהה ביותר בקרב היהודים והיה מוכר ע"י הרשות ומוגן ע"י החוק של המדינה.

בדרך כלל פעלה מועצת הקהילה בזבורוב באורח תקין בהחלט ולא אחת אני שואל את עצמי כיצד יכלה קהילה יהודית קטנה ועניה לשאת בתפקידיה הרבים, לגייס את תקציבה ולכלכל רב ומורה הוראה, שני שוחטים, שמשים ומזכיר הקהילה.

את יהדותו לא קנה היהודי במחיר זול. נוסף למס הקהילה שחייב היה לשאת בו, היה עליו — אם רצה לטעום כזית בשר או לאכול כנף עוף בשבת — לשלם עבור כך. עובדה היא בכל זאת, שמועצת הקהילה איזנה את תקציבה וכיסתה את צרכיה, כולל אותה צרה צרורה ששמה היה ה„מקווה". תמיד עמדה זו בתיקונים וכשהושלם תיקונו של אגף אחד, נזקק האגף השני לתיקון. תיקונים אלה עלו הון תועפות, הרבה מעל לערכה של ה„מקווה" כולה.

מועצת הקהילה היתה כאמור מוכרת ע"י שלטונות המדינה. היתה זאת ללא ספק משענת חשובה לקיומה, אבל לא מכך היא שאבה את סמכותה. זו באה לה מכוח מסירותם ונאמנותם של העומדים בראשה. אלה — פרנסי הקהילה לדורותיהם בכל אתר ואתר וראשי הקהילה בזבורוב עשוה למוסד נושא ברכה לחיים היהודיים וכתובת לכל דורש. פרנסי הקהילה, עם כל הכבוד שרחשו להם, לא היו מעל לבקורת. כמו בכל חברה אנושית נורמלית היו בקרב העדה חילוקי דעות ומועצת הקהילה כללה בתוכה גם אופוזיציה, אך בסך הכל היו אלה ואלה שליחי ציבור שעשו לרוב את שליחותם באמונה.

חיי היהודים בעירנו, שניטוו שנים על שנים מחוטי הזהב של המסורת היהודית והתנהלו על מי מנוחות, הופרו מזמן לזמן ע"י סערות פנימיות אשר הטביעו את חותמן

על הקהילה לתקופותיה. אני מתכוון לחילוקי הדעות על בחירת רב ושוחט שהיו חזיון נפרץ בעיירות ישראל ואשר גם עירנו נתנסחה בהם.

אני זוכר מחלוקת כזאת שהעיבה את שמיה הבהירים של עירנו, הביאה לידי קרע בקרב העדה וגרמה לשערוריה ולחילול השם. הגורם למחלוקת היה בחירתו של שוחט חדש עם פרישתו של השוחט הזקן ר׳ מנדל שפירא ממלאכתו הקדושה מחמת חולשה. השוחט החדש, איש גליציה המערבית, היה גם יודע זמר והוא נשא חן בעיני הרב ופרנסי הקהילה ובעיני הקהל היהודי. איש לא מצא בו פגם ושחיטתו היתה מקובלת על הכל, דומני שאפילו רבי מאיר׳ל לא בחל בה והכל נראה היה כשורה כדת וכדין.

אך לא כך נראה הדבר בעיני חסידי בלז. שני השוחטים שבעיר, אבא ובן, שנמנו עם אנשיהם, לא רצו בזה. בעקבותיהם הטיחו חסידי בלז נגד השוחט החדש שאין הוא מספיק ירא שמים ואינו למדן די הצורך ותבעו לסלקו מן העיר.

משסירבו להם, התחילו במסע של השמצות נגד מתנגדיהם והמריבה התלקחה עד כדי כך, שאחד מהם, דווקא אדם שקט בכל ימות השנה ונוח לבריות עשה מעשה שלא ייעשה. בעידנא דריתחא ניפץ את השמשות בביתו של רב העיר על שהלה עמד לימינו של השוחט החדש. המעשה זעזע את העיר כולה וגם החסיד המתפרע ודאי ניחם בסתר לבו על מעשהו. לימים כשיסורים באו עליו ראו בכך אנשי העיר עונש על שבייש תלמיד־חכם.

במחלוקת הזאת היתה ידם של חסידי בלז על התחתונה. הם היו היחידים בעיר שאסרו על עצמם את שחיטתו וראו אותה טריפה כבשר חזיר. בעיני שאר יהודי זבורוב היה ר׳ ישראל יוסף וינטר כשר וישר ולא זו בלבד ששחיטתו היתה כשרה, אלא שהוא עצמו היה חביב עליהם על זמירותיו הנעימות. הוא חי כל ימיו בזבורוב, דומני עד שנכחדה העדה היהודית כולה מתוכה.

רבים היו העניים בזבורוב. ביניהם היו כאלה שדלותם דקרה ממש את העיניים. רבות נעשה כדי להקל עליהם, אך העיר לא שפעה כספים מרובים. העשירים בתוכה היו כאמור מעטים והעזרה שהוגשה להם ע״י מועצת הקהילה, אעפ״י שהושקע בה הרבה לב ורצון טוב, לא היתה אלא עזרה לעת מצוא. על סידור קונסטרוקטיבי לנצרכים לא היה מה לדבר. המכסימום שניתן היה לעשות היה להצילם מחרפת רעב.

אך מועצת הקהילה לא היתה היחידה בהגשת סעד לענייי העיר. לצדה פעלו חברות צדקה שונות ונשים צדקניות. עזרתן היתה בעלת חשיבות מרובה ובלעדה היתה המצוקה עוברת כל גבול. אחת מהאגודות האלה היתה ה,,יידישע פרויען אונטער־שטיצונג־פאריין״ (אגודת נשים יהודיות לסעד), שבראשה עמדה בזמנו מינה כץ. עיני האגודה הזאת היו פקוחות על כל עני בעירנו, ובייחוד דאגה לכל מקרה מיוחד. עני כי חלה, דאגה האגודה לרופא שיבקרו אצלו ולרפואות הנחוצות. הוא הדין במקרי חרום אחרים.

כאן ראוי להזכיר שבפרוס החורף היה רב העיר יוצא בכבודו ובעצמו לחזור על פתחי בעלי־הבתים כדי לקבץ כספים למען נצרכי הקהילה.

שעתם של עסקני הצדקה בעירנו הגיעה עם התקרב חג הפסח ופתיחת המגבית של ,,מעות־חיטים״. היתה זאת מגבית מבוססת על העקרון לקחת מאלה שיש להם למען אלה שאין להם כדי שיהיה לכולם. אלה שהיו בידיהם הכספים לקניית מצות לפסח, היו חייבים להפריש חלק למען אלה שאין להם הכסף לכך, כדי שהעדה כולה בלי יוצא מהכלל תאכל מצות בחג.

בדרך כלל ניתן לומר, כי העזרה אף כי לא היתה משופעת — ניתנה בעין יפה וברוח נדיבה, ללא התנשאות וללא ריח־הלואי של פילנטרופיה, אלא מתוך רגש של רחמים והבנה כיאות לרחמנים בני רחמנים.

מלבד מוסדות הצדקה פעלו בעירנו יהודים בודדים, שהתמסרו בכל מאודם ונפשם למתן סעד ועזרה לנצרכים. היה אצלנו יהודי בשם יונה רוט שראה במצוות ביקור חולים את הגדולה במצוות, וככל שהחולה היה עני וגלמוד יותר, כך הקפיד יונה אהובנו על קיום המצווה וימים ולילות לא מש מעל מיטת החולה ועמד מעליו לסעדו ולשרתו. היה יהודי בשם עזריאל שוואב, אשר נשא על שכמו רבים מתפקידי הקהילה והיה גם בעל תפילה ובעל קורא. יהודי זה ידע על כל אדם בעירנו שנמצא במצוקה, על אף שהלה הסתיר אותה מעיני רבים, והיה מגיש לו את עזרתו בתואנות שונות ומשונות. יהודי זה היה מעין לשכת מודיעין של הקהילה ואף הרשויות היו נעזרות בידיעותיו. הוא ידע על מוצאה של כל משפחה בעירנו ועל אילן היוחסין שלה עד דורות אחדים אחורנית.

היתה בעירנו משפחה בשם ברוסט. ענף ממשפחה זו התיישב בווינה ושם התבולל לחלוטין בקרב התושבים. אחד מבניה, העו״ד המצליח יוסף ברוסט, גר במדלינג ליד וינה, נשא נוצריה לאשה ולא היה לו כל מגע עם יהודים. יוסף ברוסט זה היה נוהג עד סוף ימיו לשלוח לעירנו מדי שנה, ביום השנה לפטירת אביו סכום ניכר לצרכי צדקה. ההיה בכך ביטוי של כבוד לזכר אביו, או ביטוי לקשר בינו ליהודים בעיר מולדתו, או אולי הבעת רחמים לאחיו העניים — או שמא הכל ביחד? מי יודע לב יהודי?

ולבסוף נזכיר כאן את חוכרי האחוזות היהודים שבסביבה, כמו חיים לינדר, שוצמן, שכטר ואחרים. הללו היו נוהגים לשלוח לפני החגים עגלות עם תפוחי אדמה, כרוב וסלק לחלקם בין עניי העיר.

על אף עוניה יצא לעירנו שם בקרב הקבצנים המחזרים על הפתחים, כעיר המצטיינת בנדיבותה. רבים מהם היו אורחים תכופים ומלבד הפרוטות שקיבצו זכו לא אחת בתבשיל חם, או בפרוסת לחם וכוס חמין. הללו, הקבצנים הזרים שעשו את דלותם כמקור מחיתם והציגו את עוניים לראווה, זכו לאכול לשובע יותר מאשר העניים המקומיים, שהסתירו את עוניים והתביישו בו.

כבכל מקום אחר בעולם, היה גם בעירנו נמדד האדם בדרך כלל לפי מצבו הכלכלי. מי שנכסיו היו מרובים, נחשב גם למכובד. ובכל זאת עמד תלמיד־החכם בפיסגת הצמרת. התורה היתה אחרי הכל הטובה בסחורות והלמדן אעפ״י שהיה עני, נמנה עם טובי העדה.

האינסטינקט החברתי היה מפותח ביותר אצל בני עירנו. לרוב לא נמנו עם הסוג של „איש לאוהלו״, אלא היו מבקרים איש אצל רעהו. כל שמחה משפחתית היתה בבחינת מאורע חברתי כללי והזדמנות לפגישת ידידים, הוא הדין אבל משפחתי שהיה לאבל כללי. הולכת זוג צעיר בשבת הראשונה אחרי נשואין לתפילת הבוקר, היתה מעין תהלוכה קולקטיבית בעלת אופי יהודי מיוחד במינו. כל מאורע מסוג זה גרם הנאה אסתטית ושמחה ליהודי העיר כולם.

תייר מהעולם הגדול, אילו ביקר בעירנו והיה מנסה לשפוט לפי מראה עיניו, ספק אם היה רואה מתחת לקליפה החיצונית את התוך המתוק. לעוני פנים מכוערות והחיים הקשים של עירנו לא תמיד ליבבו את העין, אך כבר אמרו חכמנו „אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו״. מתחת לשטח האפור פעמו חיים עשירים. היהודים בעלי

הקאפוטות והפיאות שהיו אולי נראים בעיני איש העולם הגדול כמפגרים ר"ל אחרי הציוויליזציה והתרבות, שמרו על עולם רוחני עשיר. בלבותיהם פעמה הכמיהה לתורה ולערכי מוסר והומניות.

בתי קולנוע לא היו בעיר, גם לא בתי־קפה מהודרים ולא מקומות בילוי אחרים. מזמן לזמן היו אמנם מבקרים בעיר להקות נודדות של שחקנים והיו משחקים תיאטרון באולם הספורט הפולני, יש גם שתיאטרון יהודי היה פוקד את העיר והנוער היהודי היה ממבקריהם העיקריים, אך העדה היהודית בכללותה לא מצאה בהם ענין. תענוגותיה היו במישור אחר. במרכז עולמם עמדו אוצרות היהדות וחכמת ישראל.

יהודי עירנו שהיו טרודים בדאגות פרנסה וכאילו היו רחוקים מהבלי העולם הזה, היו עם זאת מלאים שמחת־חיים וששו לכל הזדמנות לשמוח בצוותא. אחד מביטויי השמחה הזאת, היו סעודות־המצווה שחברות הצדקה היו נוהגות לפי המנהג הקדום לערוך פעם בשנה. סעודות אלה נערכו ברוב עם והיו מעין מאורע חברתי ממדרגה ראשונה.

אני זוכר סעודה כזאת שנערכה בדירתו של הרב דוד קליינהנדלר. היתה זו מסיבת סיום הש"ס והמסובים נמנו עם טובי הלמדנים בעיר. רק מי שקרוב לתורה והתורה קרובה אליו היה יכול להשתתף בה. שומרים לא עמדו אמנם ליד הכניסה, אך לא נמצא איש שאינו ראוי שיהין להכנס. למותר לומר שהמסובים התכוננו לסעודה כלקבלת פני מלך. הטהרו והתרחצו, סרקו את פיאותיהם וזקניהם ולבשו את בגדי השבת שלהם.

אכן היה זה חג גדול. המסובים היו רחוקים מגרגרנות ושתיינות, ולא הדגים והבשר שהכינה הרבנית כה משכו אותם; היה זה המזון הרוחני, דברי התורה והדעת, חידודי המוח וחריפות הלשון, התגוששות השכל והשקלא וטריא בענינים העומדים ברומו של עולם, הם שקסמו להם והבטיחו עונג שאין לשער.

כשישבנו על אדמתנו וחיינו ככל העמים, היו גם לנו חגי הטבע, כגון חג האסיף, ט"ו בשבט וכו', אך משגלינו מעל ארצנו, הפכו חגים אלה לזכרונות בלבד, בחינת זכר לחג. בא איפוא רב יהודי, בר־אורין ובן־תורה ועושה לו חג אסיף משלו. אוסף הוא את תנובת הרוח, את מסכתות התלמוד שלמד במשך השנה ועורך חג, חג שכולו רוחניות, כולו יהודי, המציג לראווה את פרחי־הרוח של אומתנו. אני עצמי לא זכיתי להשתתף בסעודה כזאת, אבל כפי שסופר לי, היה זה משתה רוחני מושלם. בני העם המפוזר והמטורד שכחו לשעה זו את מצוקת הגלות ואת דאגות הפרנסה. מסובים לשולחן, כשהשכינה שרויה בקרבם, התמסרו לתענוגותיהם העליונים ומיצו אותם עד תום.

גם הסעודות שערכו חברות הצדקה וחברה קדישא היוו מאורע חשוב בעיר. המאכלים בסעודות אלה הוכנו בשפע והמסובים לא התנזרו מהם, אך לא הפכו חלילה למשתאות זלילה וסביאה. היהודי תמיד שמר על דמותו שנבראה בצלם.

החוויה הרוחנית של עמנו לבשה צורה ופשטה צורה. הדור הצעיר התחיל ללכת בדרכים משלו. הרעיונות הלאומיים שחדרו לרחוב היהודי שבו גם את לבם של צעירינו. הללו התרכזו בזמנו באגודה הציונית „אחוה". במעונה של האגודה נתכנסו לקריאת עתון וספר, לשמיעת הרצאה ולסתם שיחה. האגודה התנהלה בכשרון ובמסירות ע"י קבוצת פעילים שבראשה עמד מנדל סיגל, הרמן פאוקר, הרמן פוקס ואחרים. היה שם בחור צעיר בשם אברהם, בנו של פנחס לייב כץ, שמלבד זאת שהיה שחקן השח־מט המעולה ביותר בעיר, היה בעל מוח חריף וזכרון בלתי רגיל. הלה היה מסוגל להרצות

על ספר בעל תוכן רציני ביותר אחרי שקרא אותו פעם אחת בלבד וציטט ממנו בע״פ דפים שלמים.

גם הרעיונות החברתיים של הדור מצאו את חסידיהם בעירנו. הללו היו מתכנסים כל שבת בחדר צר והיו רואים את עצמם כשלוחה של המפלגה הסוציאל־דמוקראטית בעירנו. לא היו להם לא ספרים ולא עתונים ובכינוסיהם בשבתות הסתפקו בנאומים. חסרה להם מנהיגות ראויה לשמה, שבה היה עשיר הנוער הלאומי, וחסרון זה נתן את אותותיו.

אני זוכר כיצד חיט הנשים הצעיר, משה רוטלייב ניסה לייסד בעירנו אגודת בעלי מלאכה. הוא ניגש לענין ברוב התלהבות וברוב עמל הצליח לגבש את מסגרתה של האגודה. לפניתו נענה מורו לשעבר בביה״ס ע״ש הברון הירש והיה מרצה לפני חברי האגודה בענייני דיומא או מפרשיות השבוע. במשך זמן מה נמשכו ההרצאות כסדרן ומשה רוטלייב היה מלא שמחה, אך לחבריו נמאס הענין; פסקו לבקר בהרצאות ומשה רוטלייב נשאר ללא אגודה ובלב שבור. כעבור שנים מצא את תיקונו באגודה הציונית כחבר נלהב וכאורח קבוע בהרצאות ובשיחות.

ארוכה היריעה של הפעילות החברתית והתרבותית בעירנו. ארוכה אך לא שלמה. עם השנים נתעמקה פעילות זו ונסתעפה. העליתי בדפים אלה רק חלק ממנה בתקווה כי יבואו אחרי אחרים וישלימוה כיד הזכרון הטובה עליהם.

חסידי זבורוב

הסידי זבורוב לא הצטיינו, דומני, במספרם הרב, אולם אין לעבור עליהם כלאחר יד. מלבד לרבי ר׳ מאיר׳ל מושקוביץ שמשך את ייחוסו מהגאון ר׳ מאיריל פרמישלנר ושימש כאדמו״ר לחסידים בזבורוב, היתה לחצרות האדמו״רים מסטרטין ובלז השפעה ניכרת בקרב חסידי עירנו.

נוסף לקלויז של רבי מאיר׳ל היה בעירנו קלויז גדול של חסידי סטרטין וקלויז חשוב מאוד של חסידי בלז. חסידי בלז היוו מיעוט בעירנו, אעפ״י כן היתה השפעתם רבה מאוד על חיי היהודים בתוכה. הם הצטיינו בליכודם ההדוק ולהם היתה נאה האמרה „אחד בעד כולם וכולם בעד אחד״. אם מישהו נסתבך במריבה עם אחד מהם, הפכה העדה כולה לבעלי מחלוקת שלו.

רבים היו היהודים הטובים בקרב חסידי בלז ובני תורה חשובים, כדוגמת ר׳ מנדלה קויפמן, אביו של הרב אורי קויפמן מניו־יורק, שהיה גם נכדו של הרב יהושע השל באבאד מטרנופול. אותו ר׳ מנדלה היה למדן מופלג ואילו רצה בכך היה יושב על כסא הרבנות ויהודי זבורוב התיחסו אליו כאל רב אך הוא העדיף להיות סוחר קמח. גדולים בתורה היו גם ר׳ נתן ליכטר, בקי בנגלה ובנסתר, וגם השוחט ר׳ צבי שפירא ואחרים פחות ידועים. רבים מבניהם של חסידי בלז הצטיינו בחריפות שכלם. הרב אורי קויפמן היה חניכו של הקלויז הבלזי בזבורוב. גם בנו של ר׳ מנדל שפירא הצטיין בחריפותו המופלגת והיה ודאי מגיע לגדולות אילולי המחלה שקיפחה את גדולתו.

הקלויז הבלזי היה מעין ביטוי לאחד מגילוייה הרוחניים של היהדות המסורתית בעירנו. בעוד שבבית־המדרש הגדול נשבה רוח מתנגדית־יבשה מעורבת בזרמי

ההשכלה מיסודו של משה מנדלסון ומפרקי הפילוסופיה של הרמב"ם, שפינוזה ורנ"ק, בער הקלויז הבלזי בהתלהבות חסידית ובאמונתם התמימה של שלומי אמוני ישראל. התלהבותו של ה„כוליבר מלמד" בלבד היתה מסוגלת להצית עדות שלמות של יהודים.

קנאים היו חסידי בלז ולא ויתרו על קוצו של יוד ובכל זאת היו שולחים את בנותיהם לבתי־הספר הממשלתיים, בהם שלטה על כל צעד ושעל הרוח הנוצרית ואזניהם קלטו תפילות ושירי־דת נוצריים. רק עם בניהם הקפידו ולא שלחו אותם לבתי־ספר בכלל, אף לא לבית־הספר היהודי. גם בית־הספר ע"ש הברון הירש שהיה ספוג רוח יהודית, היה פסול בעיניהם מחשש שהמורים לעברית המשכילים ישפיעו עליהם לרעה.

בנים אלה, אף על פי שלא ביקרו בבתי־ספר חילוניים, לא נמנו עם אלה שאינם יודעים קרוא וכתוב, להיפך, הבורות לא קסמה דווקא לחסידי בלז ואיכשהו מצאו דרך ללמד את בניהם קרוא וכתוב ושאר המקצועות. הללו, לא זו בלבד שלא נפלו מאחרים בידיעותיהם אלא אף עלו עליהם. לימים נמס הקרח בהדרגה ונמצאו חסידים בודדים ששלחו את בניהם, ביניהם נכדו של השוחט שפירא, לבית־הספר ע"ש הברון הירש.

דבר אחד לא סלחנו להם לחסידי בלז — את צייתנותם העיוורת למנהיגם, הרבי מבלז. דבר זה בא לידי ביטוי בתקופת הבחירות. יהודי זבורוב היו בדרך כלל מצביעים על מועמדים קרובים להם מבחינה לאומית — פולנים, אנשים הגונים שהצטיינו בגישתם הליברלית בכלל וביחסם האוהד. בענין זה לא היה הבדל בין חסידים ללא חסידים, כולם היו נאמנים לאינטרס הלאומי. לא כן נהגו חסידי בלז. הללו התעלמו מהאינטרסים היהודיים והיו בוחרים במועמדים שנצטוו עליהם ע"י רבם, אעפ"י שהללו היו מהסוג הגרוע ביותר — ריאקציונרים בעלי גוון אנטישמי. הם מילאו בכך אחרי הקנוניה בין רבם לבין מושל המחוז ומילאו אותה ללא טענות ומענות.

פעילי הבחירות הציונים היו ממש לצנינים בעיני חסידי בלז. את הרמן פאוקר, הציוני והאפיקורס שנאו שנאת מוות. לדידם אסור היה ליהודים להמרות את פי השררה ובעיניהם עדיף היה גוי שונא־ישראל מאשר יהודי חוטא שאינו מקפיד על קוצו של יוד.

במשך הזמן חל שינוי בשטח זה גם בקרב חסידי בלז ואני עצמי זוכר כיצד אחדים מהם ניהלו תעמולה למען המועמדים הלאומיים שלנו. באותה התקופה היה ליהודי המחוז זלוצ'וב — זבורוב ציר משלהם, היהודי הטוב והנאמן הנריך רייצס.

ייתכן שבתקופת השלטון הפולני שינו חסידי בלז את גישתם, אבל אינני בטוח בכך. ידיד שביקר בשנות העשרים בגליציה סיפר לי, כי בעת שהותו בתחנת הרכבת בלבוב ראה כיצד ערך הצבא הפולני קבלת פנים מפוארת לרבי מבלז, בעברו את התחנה וכיצד עמדו קצינים פולנים דום לכבודו. אין להניח שסתם כך, ללא תמורה, חלקו הפולנים כבוד ליהודי זקן. ודאי הרוויח לו את הכבוד...

לשבחם של חסידי בלז ייאמר — על אף התרעומת על התנהגותם בשעת הבחירות — כי שוטים הם לא היו. בחושם החד הרגישו את בואם של זמנים חדשים. הדבר ודאי לא נעם להם, אבל בהיותם חכמים ידעו שאין טעם לנסות לעצור את מהלך הזמן ונמנעו מלמתוח את חילוקי הדעת בינינו.

לא כל המתפללים בקלויז הבלזי היו חסידי הרבי ולא כולם נסעו אליו, אבל את אופיו הטביעו הם, והוא נשאר בזכרוני כאחת החוליות בשרשרת הזהב של קהילת היהודים בזבורוב.

בית־הספר ע"ש הברון הירש

בית־הספר היהודי בזבורוב — מתנת הנדיב היהודי הברון משה הירש, היווה צעד קדימה בהתפתחותה התרבותית של עירנו. בית־ספר זה עזר רבות לילדים מבתים עניים, בייחוד בהקניית השכלה ובהתפתחותם התרבותית. אין אני זוכר את פתיחתו של בית־הספר, דומני שאז לא הייתי עדיין אזרח בעולמנו זה, אבל רשמו העז של בית־הספר בראשיתו, הגיע גם אלי. נמצאו אז כאלה שהתנגדו לבית־הספר מחשש שיביא את תלמידיו לידי אפיקורסות. המתנגדים הגדולים נמנו כמובן עם החסידים. אך זבורוב היהודית לא היתה מעולם חשוכה. קרני האור של התקופה החדשה חדרו גם אליה ובית־הספר הוקם.

בית־הספר עבר גלגולים רבים. זמן רב עבר עד שהגיע לבנין גדול ויפה משלו ולשם גדול יותר בשטח החינוך.

כספים לא חסרו לברון הירש והוא חלק אותם ביד נדיבה ובהקמת שרשרת של בתי־ספר ואחזקתם תרם תרומה רבת חשיבות ליהודי גליציה. עליו, על הברון משה הירש מותר לומר את האמרה המפורסמת „ממשה עד משה לא קם כמשה" מבחינת תרומתו העצומה לחינוכם של ילדי־ישראל.

ברכושו העצום שחילק לעמו, היה ודאי יכול לקנות יותר כבוד אצל עמים אחרים, אך בן נאמן לעמו היה וחש במצוקתו ובעיקר רגיש היה לנקודת התורפה שבהזנחת החינוך המודרני אצל ילדי ישראל.

אך פעילותם של הברון ורעיתו קלרה לא התרכזה בחינוך בלבד. ידם היתה בהתישבות ובעזרה בשטחים רבים. לא לכולם ידוע כי בזבורוב ובערי גליציה אחרים היו בנות ישראל מקבלות חינם מכונות־תפירה מאת הקרן ע"ש הברונית קלרה הירש, כדי שיוכלו להשתכר ללחמן.

יהודי גליציה היו אסירי תודה לברון והעריכו את מפעלו. בשובו של ילד מבית־הספר ועמו חליפה או מעיל או זוג מגפי־חורף, היה אביו מעתיר שפע של ברכות על ראש הברון ורעיתו. הפעולה הפילנטרופית היתה שותפה נאמנה לבית־הספר. שניהם עבדו בהרמוניה מלאה.

אולי כאן המקום להתעכב ולתבוע את עלבונו של האדם והיהודי היקר הזה. הברון הירש הראוי בהחלט להמנות עם גדולי אומתנו, אינו זוכה בתולדותינו להערכה הראויה. ביום השנה למותו אין מזכירים את שמו כאילו מעולם לא היה קיים. רבים אינם סולחים לו את מפעל המושבות בארגנטינה ואת הכשלון הכרוך בו. מבקרים שוכחים כי כיהודי גאה לא יכול היה לראות בסבלם של אחיו ברוסיה ולמענם יסד את המושבות בארגנטינה וכי הוא האדם האחרון שיש להאשימו בכשלון מפעל זה. רבים רגזו על אי הסכמתו לד"ר הרצל, כאילו באי ההסכמה הזאת, שבמניעיה הטהורים אין איש מטיל ספק, מתמצה מפעלו העצום לטובת אחיו.

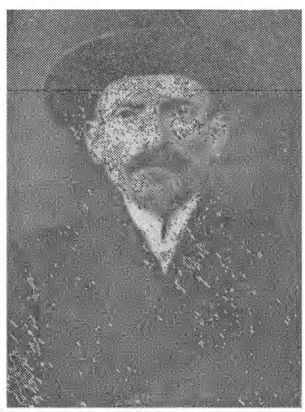
אצלנו בזבורוב מילא בית־הספר ע"ש הברון הירש תפקיד מהפכני בחנכו דורות יהודים לתורה ולעבודה. ביה"ס היה יהודי בשמו וברוחו, ועם זאת נשמרה בו ההקפדה המלאה על הלימודים הכלליים ועל שיטות הלימוד המודרניות. מבחינה זאת עמד בית־הספר על רמה גבוהה בהרבה מבתי־הספר הממשלתיים בעיר והיו נוצרים שידעו על כך וביכרו לשלוח אליו את בניהם. בית־הספר היה כלול במסגרת בתי־הספר הממשלתיים בעיר ודלתיו היו פתוחות לכל אזרח יהודי ולא יהודי. דבר זה נוצל ע"י לא־יהודים שהוקירוהו.

השפעתו של בית־הספר היתה רבה מאוד על עיצובו של הדור החדש בעירנו, ואין ספק כי חלקו היה גם בטיפוח הרגש הלאומי בקרב הציבור היהודי. הקורטוריון של ביה״ס נמצא בווינה, ובראשו עמד הבנקאי הברון גוטמן שהיה גם האפוטרופוס על כספי הקרן. אף־על פי־כן היה ביה״ס רחוק מרוח ההתבוללות. מלבד לימודי הדת נלמדו בו גם תולדות ישראל, תנ״ך ועברית ובשעורי הזמרה צללו האזניים משירי ציון כגון ,,שם במקום ארזים״, ,,אל הצפור״ וכו׳.

הימים שלפני החגים היהודיים הוקדשו להסברת מקורם וטעמם. היה זמן ובית־הספר היה סגור מחצית יום בימי ראש־חודש, כדי שהתלמידים יוכלו לבקר בבית־התפילה, אך לימים בוטל הדבר ובאותם הימים יכלו התלמידים לאחר שעה אחת לבית הספר.

בעמדי לסיים פרק זה, חייב אני להקדיש חלק מזכרונותי למורים העבריים בגליציה, בבית־ספר ע״ש הברון הירש. כל בי״ס היה לו מורה לעברית בעל סגולות מיוחדות, אשר נתן לו מכוחו ומיכולתו. סביבו התרכז הנוער והם היוו הלוז של הרוח הלאומית שפיעמה נוער זה ועשתה אותו נושא התחיה הלאומית והאנושית של עמנו.

על מורה אחד כזה ברצוני כאן לספר אעפ״י שקשה עלי הכתיבה עליו כי קרוב לי האיש והריני בחינת נוגע בדבר.

יהודה לבינר

אבי מורי יהודה לבינר שימש כמורה לעברית בביה״ס ע״ש הברון הירש בזבורוב מיומו הראשון של ביה״ס ועד יומו האחרון. רבים עדיין תלמידיו בחלקים שונים של העולם הזוכרים אותו באהבה. רבים מהוריהם שאלו לדעתו בדבר ,,תכלית״ לבניהם. לרוב ייעץ ללמדם מלאכה. כלרוב המשכילים בני דורו לא היתה דעתו נוחה מהפרנסות היהודיות, שעוררו בקרב הגויים קנאה ושנאה, לעתים יותר מאשר העניקו פרנסה. מאיר קלאהר מפטרסן סיפר לי כי בסיימו את ביה״ס אמר לו המורה לעברית: ,,תלמד מקצוע, העתיד שייך לאלה שיעבדו״. זה נאמר בעיירה קטנה לפני למעלה מיובל שנים.

המורה לעברית היה ידידו של האדם העובד והיה עוקב בעתונות אחרי המאבקים הסוציאליים בעולם הרחב. השקפת עולמו היתה אלטרואיסטית והומנית. דבר זה התבטא לא בהשקפות בלבד אלא בגישתו וביחסו לאדם, ביחסו הפשוט והנאה לקרובים מצד

אמי — בני אדם פשוטים וישרים, אשר קירב אותם ולא התנשא כלפיהם לא בידיעותיו ולא במצבו הכלכלי המשופר יותר, אלא ראה בהם חברים וידידים, בני־אדם כמוהו.

עדיין זכור עמי, כי לא עבר יום בו לא באו אליו יהודים ובפיהם בקשה שיכתוב עבורם פניות, מכתבים — מכתבי חתן־כלה ואחרים. בטבעיות וברצון מילא אחרי בקשות אלה, וכי יכול היה אחרת ? כולם באו אליו כאל אחד משלהם. לא אל „פריץ" באו שיש לפנות אליו בחיל ורעדה, לאחד מאנשי שלומם באו, לאיש כלבבם.

בן־עירנו הדגול, הסופר ר' בנימין (יהושע רדלר) היה חביבו של המורה לעברית והוא מזכירו בספרו בחמימות יתירה. אני עדיין זוכרו כנער שהיה בא לביתנו לעתים תכופות והיה בולע את העתונות העברית שהיתה מגיעה לביתנו. המורה הכיר בנער את סגולותיו וניבא לו גדולות. הידידות בין השניים נמשכה גם אחרי שר' בנימין יצא את עירנו, נתגלגל בעולם ומצא את תיקונו בארץ־ישראל.

יהודה לבינר לא נמנה עם בעלי הגוף, הוא לא היה בעל קומה ולא היה חזק ביותר, אבל היה מחונן ברוח גדולה ואמיצה. מלבד עבודת ההוראה היה כותב במספר עתונים. כאיש הקרוב ברוחו לנוער היה משתתף ב„יונג־יודיאה" הגרמני וב„עולם הקטן" בעברית.

אבי ע"ה, ר' יהודה לבינר, חלם להשיא בחייו ילדים, לצאת לפנסיה ולחיות את שארית חייו בארץ־ישראל. הוא לא זכה לכל זה. בשנת 1917 נסתלק מן העולם אחרי מחלת טיפוס קשה, ומחלומו לא נותר מאומה, כמו מהרבה חלומות יפים.

תרגם מיידיש ועיבד **א. שינטל.**

י. רדלר־פלדמן (ר' בנימין)

הערות למאמרו של יוסף גרשון לבינר

א. יישר כח לבעל המאמר. אילו כל אחד מאנשי זבורוב בארץ ובמדינות אחרות היו כותבים מזכרונותיהם היינו מצילים זכר כללי לעיר מולדתנו.

ב. את הכותב איני מכיר, אבל הכרתי יפה את אביו : יהודה לבינר. ולא עוד אלא שאני חייב לו תודה הרבה. אם הגעתי למדרגה ידועה בספרותנו הרי עלי לציין שגם הוא נתן לי סיוע רוחני. ממנו הייתי מקבל במשך שנים את "המליץ" (פטרבורג) ואת "הצפירה" (ורשא). בביתו הייתי אורח לעתים תכופות, אשתו היתה ממשפחת פוכס בזבורוב. בזמני היו לו כמה ילדים קטנים.

ג. יפה ואמיתית היא התמונה "בית המדרש הגדול". אף אני הזכרתיו ברשימותי ואם אזכה, עוד אוסיף להזכירו.

ד. לא נכון כי אחי נ"י ד"ר שמחה בונם פלדמן, היה פעם נשיא של ציוני גליציה.

ה. הרב יוסף שוואב ז"ל היה בן ר' עזריאל בן בנו של ר' דוד וולף, שניהם היו בשעתם שמשים בבית המדרש הגדול.

ו. יצחק אוירבך אינו נזכר בספרי־העזר של התיאטרון היהודי, אבל בשעתו היה נחשב לבעל כשרון. את מחזותיו הציג גימפל בלבוב, את המנגינות חיבר ולפסטל מטרנופול. הכרתיו מזבורוב, היה

ידיד מובהק של יהושע שפירא, יליד זבורוב, איש חמודות, מן המורים הראשונים של עברית בעברית בבית הספר העברי של אביגדור הלוי מרמלשטיין בפשמישל. (בשעתו רצה הסופר־המשורר צבי אליעזר טעללער, אחי המורה ישראל הלוי טלר ז״ל ברחובות, לקחתו לחתן לבתו, וכתב אליו : אל בן כמוך התפללתי). פגשתי את יצחק אוירבך בתחילת המאה הזאת בברלין. נשא אשה, נסע לארגנטינה. שמעתי שהתעשר שם במסחר. פעם אחת קראתי ממנו שיר באידיש בעתון בארגנטינה. מאז לא הצלחתי להשיג ידיעות על חייו ומותו. כל שאלותי היו לשוא.

ז. ר׳ זיינוול ראָט היה דמות נאצלת. פרסם ספרים אחדים בשירה בהוצאה יפה. שנים מהם נמצאים בספריה הלאומית בירושלים. השלישי נמצא בספריה הממשלתית בוושינגטון וגם בניו־יורק. היה גם למדן. למד בבית המדרש הגדול בנעוריו.

ח. מזמני יש עוד להזכיר את ר׳ צבי צווערדלינג (בזבורוב קראו לו הערש מעכיל בעריש׳ס). הדפיס קונטרס בשם ״אבני זכרון״, שנמצא בוושינגטון.

ט. בין המשכילים של זמני יש להזכיר את ר׳ אליעזר פולק, את ר׳ אברהם שוועבל, את ר׳ לייב פיירינג (אבי יצחק פיירינג שמכספו נבנה המושב ״בית יצחק״ ליד נתניה). בנו, ד״ר אברהם פוירינג, חי עתה בתור רופא באמריקה. וראשון במעלה, את ר׳ אהרון זופניק, הפילוסוף, החוקר, המשורר, הלמדן.

י. מגדולי זבורוב בשעתם יש להזכיר את הגאון הגדול ר׳ אברהם תאומים בעל התשובות ״חסד לאברהם״, נכדו של הגאון ר׳ יעקב מליסא. אביו של זה היה רב בזבורוב, חיבר ספר חשוב, נפטר בזבורוב. חושבים שבנו, ר׳ יעקב נולד בזבורוב.

יא. אחרי ר׳ אברהם תאומים, היה רב בזבורוב ר׳ אברהם אבא איסרליס מגזע הרמ״א (בנו ר׳ ישראל היה ראש לחסידי סטרטין, בניגוד לאביו שהיה מתנגד כמו רוב אנשי זבורוב. חתנו של ר׳ ישראל היה המשכיל מאיר אונגר). אחריו היה ר׳ נטע דים, שעבר לסניק. אחריו — ר׳ דוד קליינהנדלר, שנפטר בזבורוב. אחריו היו שני רבנים : ר׳ שלמה בנו והישיש הרב בן־ציון שליטא.

ירושלים, אוגוסט 1946

שמחת תורה תשל״א (22.10.1970). פגישת יוצאי זבורוב מחיפה והסביבה, שבה הוחלט על התחלת העבודה בהוצאת ספר לזכר העיר.

ר׳ בנימין
מזבורוב עד כנרת

כל הזכויות שמורות, ליורשיו של הסופר ר׳ בנימין הרקע

חברי הקורא! רצוני לתאר לך את עיר מולדתי, והאם רשאי אני להגידך מראש את הכוונה בתיאור זה? ברור שאין הכוונה לכתוב רומן, שכן הרומן הוא יציר הדמיון, מעשה ידי אמן, ואני איני רוצה אלא לתאר תיאור־אמת כמו שהדברים היו במציאות. הרומן בא לצייר דמויות ומצבים כפי שהיו צ ר י כ י ם להיות, ואני איני בא אלא להסתכל בקמטי דמויות ובקיפולי מצבים כפי שהיו באמת, בלי סיוע המכחול שבידי הצייר. ברומן יש רקע, התפתחות וסיום, ואצלי — צילום של הופעות שונות, זו על יד זו. ודאי גם דמויות שונות תעלינה על הכתב, שהרי בלעדיהן אין תיאור עיר אפשרי כלל, אבל הדגש המיוחד אינו עליהן, כי הן תעלינה פה לא כל כך לצורך עצמן אלא לשם הצורך של התיאור הכללי, עד כמה שכל אחת מהן אינה מעידה על עצמה בלבד אלא גם על חברותיה. כשם שתמונת יום הכפורים של גוטליב אינה מתעמקת בכל פרצוף בפני עצמו אלא בליכוד כל הפרצופים האלה לפרצוף כללי אחד. ואף ה„אני" האוטוביוגרפי, זה המתרשם והמספר, זה הקולט והפולט, גם הוא אינו העיקר פה, רק סממן הכרחי. מעין מדיום.

מה ש„אני" זה היה רוצה לתת לו פה דמות ותיאור — זוהי עיר, קהילה, ציבור, אי־שם בגליציה המזרחית, מלפני חמשים שנה, בימי שקט ואידיליה, בימים של חוסר מלחמות, ובזמן־מעבר, שונה בחצי־גוון ממה שקדם לו והכנה למה שיבוא. הופעה עוברת, חולפת. והיא היא הנושא ברשימות הבאות.

בספרים קראנו על העיר, „פוליס" בלעז, ביוון העתיקה, או על העיר בסין בימינו אנו. כל אחת כאילו בנויה על תלה, חטיבה בפני עצמה, ממש אורגניזם לעצמו. אורגניזם, היינו הרכב־אברים. את האורגניזם הזה שבעיר ילדותי־בחרותי הייתי רוצה לתפוס ולתאר.

ספרים נחמדים למכביר, ספרי־דמיון וספרי־זכרונות, נכתבו כבר על הערים שלנו מלפני דור אחד במזרח אירופה. אבל את העיר במובן אורגניזם חי לא מצאתי בכל אלה. אפילו סוגיות של הוי חסרות בספרים אלו. טול, למשל, את עולמו של הילד השובב בעיר, חבר לשובבים כמותו, ועורך קרבות עם שובבים שכמותו. או טול את חיי הציבור בעיר, מיני בחירות בימים ההם, מיני מנויים ומשרות־כבוד בימים ההם, גוונים ובני־גוונים בחיי החברה בימים ההם. אי הספר אשר יחַיה לנו את כל אלה?

את זבורוב, עיר מולדתי הקטנה אי־שם במזרח גליציה מן הימים ההם, הייתי רוצה לתאר. את זבורוב כמו שהיא מטפסת ועולה על זכרוני, כמו שהיא חוזרת ומזמזמת באזני ומטרידה אותי ומדריכה את מנוחתי. האוכל לה? האוכל להעמידה במסגרת הצומח, החי והמדבר הסובבים אותה? בנוף, באקלים שלה? הה, יודע אני כמה חלשה היא מכונת הצילום שבידי ומה רפות האצבעות העושות בה. ובכל זאת אנסה דבר. בשביל מי? לא בשבילה היא. היא אילמת כיום. היא, כמאות אחיותיה, תפוסה כיום בזרועות רוסיה הסובייטית. היא כאילו נמחקה מספר החיים שלנו. תיאורי לא יגיע אליה. היא אינה כיום אלא אגדה. אף ה„אני" המתרשם והמספר, לא יהא מחר אלא אגדה, חלום שעבר, דמיון שחלף ובטל. אך בין היום ובין מחר יש עוד החשק לתפוס ולצלם. החשק לתאר. במכונה חלשה ובאצבעות רפות. יהי כך.

•

חליפות רבות עברו על העיר וינה, בירת אוסטריה, במשך חמשים השנים האחרונות. היא אינה עוד בירה עליזה, „קרית מלך רב", כדברת המליצים, קורנת בזוהר תרבות מעודנת, השונה בהרבה מזו הפרוסית — הזועמת והמכופתרת; היא כיום שבויה בידי נאצים ומדרס לתעלוליהם. אבל היא קיימת כיום כמו לפני חמשים שנה. ובהכנסך לרכבת בוינה, ובנסעך ישר־ישר, יום וליל דרך הרים ובקעות, יערות ושדות, דרך קרקוי, לבוב, זלוטשוב, כשעה אחת לפני הגיעך לטרנופול, עירם של בעל „מנחת חנוך" ויוסף פרל, אתה שומע את קול הקונדוקטור מכריז וקורא: ז ב ו ר ו ב! לאמור: זבורוב מלפני חמשים שנה אינה אגדה אלא מציאות. היא נמצאת ליד קו מסילת־הברזל החוצה את הארצות האלה מוינה ועד טרנופול ואפילו הלאה עד פודבולוטשיסקה, עיר הגבול הרוסי בימים ההם. אך תחנת הרכבת אינה נמצאת ממש ליד העיר אלא במרחק כמה מילים ממנה. ואם ברצונך לבוא העירה עליך לקחת את צקלונך ולעלות אתי אל אחת הכרכרות אשר לאחינו בני־ישראל, המוכנות ומזומנות ליד התחנה להסיענו העירה. כי רק אחינו בני ישראל החרו החזיקו פה במשלח יד זה: להסיע נוסעי־הרכבת יומם ולילה מן העיר ואל העיר. אין זאת מלאכה קשה עד מאד, אבל גם היא איננה שעשועים בעלמא. כי בתקופות השנה יש חום וכפור, גשמי עוז ושלג למכביר. ויש לילות עלטה ורוחות סופה אשר כאילו הגיחו אי־שם ממדברות רחוקים והם מתחוללים ומשתגעים והומים ומהמים פה, במישור הפודולי, כאילו ילעגו לבן־אדם תולעה. ואילו הרכבת אינה חשה בכל אלה והיא אצה־רצה אל התחנה יומם וליל לא רק מוינה כי אם גם מנקודות־מוצא אחרות. אך ברוב עתות השנה יש במסע הכרכרות האלה מן הנעימות והקלות. וקצת מן ההגינות אשר לאנשי העיר הזאת דבק גם באנשי הכרכרות האלה. אין הם בהולים־להוטים. אין אחד רוצה להעביר את חברו. אין הם מישכים אותך בחזקת היד, למורת רוחך. הם עומדים שקטים בפינת התחנה, כמי שמחכה לאורח נעים. הגבוה שביניהם, והמוצק הוא בן אבהן ומתנהג כג׳נטלמן, כאיש הממלא תפקיד ציבורי אחראי. בנסעך אתו העירה אל תסתכל בבגדיו המרופטים אלא מוטב שתאזין לדיבוריו הספורים, לחישותיו ורמזיו. כי מהם תוכל לעמוד כהלכה על העניינים העדינים של העיר. והגוץ והעז שביניהם יש לו חולשה אחרת. הוא אוהב מליצה עברית פתיטית וכתב־יד יפה. בביתו, באחת המגרות, הוא שומר ומשמר על אוסף מכתבים עברים כתובים במליצה נאה ובכתב־יד הפלא ופלא; האותיות קטנות ועגולות ומשובצות, כאילו הן אומרות שירה. לא ראינו כמוהן לנוי. ולשם מה הוא שומר עליהן ומשמרם? בודאי בשביל ילדיו. יגדלו ויתאמנו לכתוב כאותיות האלה. זהו חלומו של הגוץ.

תחנת הרכבת נבנתה עוד לפני שאני ואתה נולדנו. מכיון שקו מסילת הברזל נוטה הצדה, הרחק מן העיר, מעבר להר המתרומם בצד הצפוני של הסטריפא, לפיכך אין שאון הרכבת נשמע בעיר ואין עשן קיטורה מתמר ועולה בעיר. אבל דרך־המלך, היינו זה הכביש שתחילתו בוינה וסופו נעוץ בפודבולו־טשיסקה, עיר הגבול הרוסי, חוצה את העיר גופא לשני חלקים, דרומי וצפוני. הוא חוצה ראשית כל את ככר השוק, את השטח המרובע, אשר מסביב לו מרוכזים ומשובצים שאר הרחובות, שעד כמה שהם קרובים למרכז כמעט רק אחינו בני ישראל גרים בהם. העיר היא איפוא עיר של ישראל ורק בפרבריה גרים גם בני־נח, רוטינים־אוקראינים ברובם ועיר־שם פולנים. הכפרים אשר מסביב — רוטינים. רק בדרך לזלוטשוב יש כפרים אחדים לגרמנים. הם נוסדו בימיה של הקיסרית מריה תריזיה או בימי בנה, הקיסר יוסף השני.

•

האדמה אשר מסביב לעיר היא דשנה ושחורה. אם אתה חופר בה נדמה לך כאילו אד מקטר ומתמר ועולה ממנה. נדמה לך שהיא אינה יבשה אלא לחה, כאילו היא מכילה שמנים. והיא שחורה כפחם, כשערות בדוי. אין יער ואין הרים, זולת הר האגם,

בסביבה ובצאתך את העיר אתה רואה לפניך רק שדות המתפשטים והולכים ונמוגים עד קצה האופק. לילד־הנער־הבחור, שהוא היה חי בסביבה זו עשרים שנותיו הראשונות, נעם עד מאד לטייל בשדות האלה, לרוב יחידי, עתים עם חבר, עתים עם המורה הזקן, ר' צבי, עליו עוד ידובר. ודאי שלא טייל פה בימות ההורף והשלגים, כי גדל הכפור באותם הימים, ואפילו ילד שובב אינו מטייל אז בשדות־השלג אלא מחליק על קרח הסטריפא, הגובלת את העיר מצד צפון. אבל בהגיע ימי אביב־קודש שוב נמשכו הרגלים הצעירות לטיולים בשדות, לשבילים בין הכפרים. נעים להסתכל במלאכת החרישה והשידוד. מושכים הסוסים את המחרשה והיא הופכת רגבים ויוצרת תלמים. באה אחריה המשדדה וממלאה אחריה, מחליקה את הרגבים ואת התלמים, משוה את פניהם. אבל בין המחרשה ובין המשדדה מופיע בן־נח, האכר, עובד האדמה, ילקוטו תלוי לו מן הצד, והוא מוציא גרעינים מן הילקוט ומפזר אותם בינות הרגבים־התלמים. מחרשה, משדדה, סוסים, בן־נח, אדמה שחורה מתחת ושמים טהורים או מעוננים ממעל, ימי שמש או של טפטוף גשמים, — כזה הוא המראה, הפנורמה. ודומיה מסביב, שלות השקט, משטר קבוע מששת ימי בראשית, מן העולם ועד העולם. כזו היא ההרגשה.

אך ימי האביב והחרישה והזריעה לא יתמידו. כילו הסוסים את מלאכתם בשדה והם פוגים לעבודות אחרות. כלתה גם רגל האכר מן השדה. לבדך ויחידי אתה מטייל בין השדות. ספרך בידך ואתה משקיע בו את העין ואת העיון. אבל עתים אתה פוסק מן הקריאה ואתה מהרהר בלי־משים: מה נאה, מה מגוון ניר זה. לכאורה כל אלה הם שדות תבואה, חיטה ודגן ושעורה. אבל כבר לפני מאה שנה בא אלברכט טיר, רופא שהפך אי־שם לאיש־השדה, ולימד שיש צורך במחזור זרעים. שיטת שלושת השדות. יתכן כי עד האכרים האלה הגיעה השיטה. שדה שזרעוהו חיטה בשנה ראשונה שוב אין זורעים אותו חיטה בשנה שניה. הכניסו גם את הקטניות וגם את תפוחי־האדמה במחזור הזרעים. שור! כמה נאים כל אלה בצמיחתם. הם מנמרים ומגוונים את השדה. חלקה, חלקה וציציה ופרחיה. חלקה, חלקה וגווניה. לא תשבע העין לראות.

והתבואה הולכת וגדלה ומתבשלת. עברו ירחי מספר וכבר היא עומדת בשבליה הגבוהות, חלף הצבע הירוק ובא הצבע הכתום. קמה הקמה וגם ניצבה וגם נוע תתנועע. שלות אלהים פרושה אז על השדות האלה ועל הכפרים האלה. העין נזונה מן המראה אשר מסביב. ובפגשך בשדה אכר או אכרה והנה סבר פנים יפות להם ונדמה לך כי הם מביטים אל הקמה בעיני אוהב: אין יערות, אין חורשות בסביבה, רק על יד הבתים בכפרים ובפרברי העיר נטועים אילנות. אין מראות טבע יוצאים מן הכלל. אין הרים, אבל אין זה גם מישור של ערבה. יש מעלות ומורדות, יש מעין גבעות. ויש אשר בעצם ימי השמש מטפסים עננים ועולים ומרחפים על פני הרקיע ומשרים לרגעים צל על הגבעות ועל השדות האלה. והחליפות האלה של אור וצל משרות מרוח השירה גם על הנפש היבשה. הילד־הנער בטיילו פה יש אשר קרא אז בשירי מיכ"ל, או בכתבי מאפו, או באיזה שיר מליצה על ציון וירושלים. עוד בימים לפני היות תנועת ציון בישראל. ויש אשר השדות האלה והשבלים האלה אשר בקמה נשתזרו ברוחו עם גבעות ציון וירושלים והיו לאחדות, לתואמות ברוחו. ככה יש אשר יפסח רוח האדם על מרחבי אלפי מילים וידלג על זמנים של אלפי שנים ויאחד את הרחוקים וילכד את הפזורים.

•

מקרא הוא ב„חומש" על קין: „ויהי בונה עיר". משמע שזה ענין מיוחד וחשוב, הוא דורש מחשבה תחילה, תכנית מסוימת, צפיה מראש לעתיד קרוב־רחוק. עיר פירושה מרכז וסביבה והיא עצמה יש לה מרכז פנימי וקוי־היקף. אמנם ה„אני" המספר ראה בימיו ולעיניו צמיחת עיר גדולה בארצנו בלי תכנית ובלי מחשבה תחילה. הלא היא ת ל ־ א ב י ב המהוללה, תפארת הישוב וגאון תחית ישראל בארצו. עיר שנבנתה לשם פרבר והפכה לעיר והגיעה לכלל כרך. פלא! בניה־בוניה היו כולם שכורי־עתידות, אך מצוה זו של בנין עיר שבאה לידם לא חשו בה תחילה. יצירה בהיסח הדעת. בנו שכונה, פרבר והפכו לעיר, לכרך. כזה הוא דרך האדם: יש שהוא ממשמש באתונות ובלי־משים הוא מוצא את זהב המלוכה.

מה שונה מזה גורל זבורוב, עיר מולדתי. היא קיימת אולי אלף שנים ועדיין אין היא מגיעה אף לקרסולי תל־אביב. יש שהדורות מוסיפים עליה שורה של בתים ויש שהם גורעים ממנה. בימי חיי המספר הפכה מעיר סתם והיתה לעיר מחוז. משמע שהיה גידול בסביבה וגידול בעיר. גידול אבל לא שינוי ותמורה וטשטוש צורה. ומסתבר כי היא נבנתה מלכתחילה במחשבה תחילה, בתכנית, במגמה. אימתי נבנתה? דבר זה לוט בערפל התקופות שעברו. כותבי דברי הימים לא נטפלו לבעיה זו. איש לא חקר את גילה. אך מסתבר כי היא נוסדה לכתחילה על ידי יהודים ובשביל יהודים. לא יתואר כי בתחילה גרו בה ערלים ובאו יהודים והוציאו אותם מן המרכז עד אחד וישבו במקומם. לא היה כדבר הזה אשר אין לו שחר. בתחילה, בבואם לפולין, אנשי ערים היו אבותינו, ולעומת זאת היו בני־נח אנשי כפרים וחצרות. היהודים היו בוני הערים בפולין. הם היו היסוד העירוני: הסוחרים, החנונים, האומנים וכיוצא בהם.

היהודים בנו את זבורוב. הם בחרו בשטח זה וקבעוהו עיר. הם באו בכביש זה המשתרע מוינה ועד פודבולוטשיסקה, שהיה בודאי דרך קדום ואחר סללוהו השרים ועשוהו כביש. היהודים מצאו את שטח העיר, ראו את הנהר סטריפא, המשתרע בקו ישר לכל אורך צפון השטח, ומתפרץ מאחורי גשר לצד מזרח ומשתפך פה בהמולה רבה לתוך תעלה קצרה, שהולכת ונמשכת הלאה, דרך כמה עשרות מילים ופרסאות, ומגיעה אפילו עד בוטשטש, היא שבוש בספורי ש"י עגנון. בשטח זה, המוקף מים בצורת „ד", קבעו אבות־אבותינו את מקום העיר. מימי הסטריפא משכו את לבם. באגם היו נשיהם מכבסות את לבניהן והיו כולם רוחצים בקיץ את גופותיהם, הגברים בפינה אחת והנשים בפינה אחרת, רחוקה מן הראשונה. את המקוה ובית־המרחץ בנו בצד מזרח, ליד הנהר המתפרד מן האגם. אך את בית הכנסת בנו על גבעה דרומית מערבית, בקרבת מרכז העיר, ואת בית המדרש הגדול בנו על גבעה דרומית־מזרחית, מהלך רגעים מספר מן בית הכנסת. וכך ערכו תכנית שלמה במחשבה תחילה לעיר חדשה בגליציה המזרחית שבפולין ויקראו שמה: זבורוב, קיבוץ בפולנית.

•

שור! במישור הסלבי הזה של פולנים גאים ורוטינים מדוכאים, התפוסים כולם לדת נצרת משני גוונים, רומי־קתולי ויוני־קתולי, צצה עיר של בני ישראל מארץ כנען. לא גיטו, לא־רחוב היהודים, לא שכונה, לא פרבר, אלא קהילה, עיר, ממש עיר. הנודדים מרחוק! מה לכם פה ומי לכם פה כי בניתם לכם פה עיר? מה החומות אשר תגיננה עליכם מפני שודדים בצהרים? ומי החיילות אשר יסוככו עליכם מפני זעם עם? אין חומות לעיר זבורוב ואולי גם חיילות לא היו. אולי היו הבטחות מאת הפולנים. אך כל זה עטוף במסתרי השיכחה. בני זבורוב חיים בלי עט סופר. הם אינם רושמים לזכרון את מאורעותיהם הם, ואינם חוקרים במאורעות שקדמו להם. יש בורא־עולם גדול והוא גם מנהיג העולם ולפניו יש ספר זכרון עצום ושם כתוב כל דבר גדול וקטון. מה אדם כי יכתוב וכי יזכור? אך גם בני אדם המעיינים נתקלים במשהו. כך מצאו כתוב בספר כי בימי חמלניצקי נלחמו שני הגייסות לא רחוק מזבורוב, היינו מאחורי הפרבר המזרחי. פה היתה תבוסתו. וכתוב בספר המהולל „נודע

ביהודה" להגאון ר' יחזקאל לנדא מפראג, כי זבורוב היא עיר של חכמים וסופרים. בבית הקברות אשר ליהודים — והוא לא רחוק מזה אשר לנוצרים, שניהם הרחק מן העיר דרומית־מערבית — יש מצבות מלפני מאתים שנה. היש כאלה גם לנוצרים? לא שאלנו ולא שמענו. ליהודים יש גם „אוהל" ישן לרבי או לרב. נשים פוקדות את האוהל ובוכות לפניו. בי"ב טבת אין אומרים „תחנון" בזבורוב, מפני שהוא יום „פורים" קטן, היינו בו ביום התרחש הנס וניצלו מעלילת־דם, שאיימה בהרג רב לבני העיר. בו ביום נתגלתה האמת והיהודים יצאו מבית האסורים. לאזני ה„אני" המספר הגיע רק הד קלוש מן המאורע הזה. אמרו ששיר עממי תיאר את קורות העלילה ושאותו שיר התחיל במלים דלות אלו:

ויהי בימי השר אדיל, —

זענין די יידען געשטאַנען אויפ'ן שפּיץ נאַדיל.

ומעשה שהיה כך היה: באחד הימים מצאו את „הסבתא האַלקי", קבצנית נוצרית, שהיא נרצחה ואבריה רוסקו באכזריות. חשדו ביהודים ודנו אותם למות והקימו להם תליה במגרש העיר. אך ברגע האחרון הופיעו שני קבצנים נוצרים והודו, שהם רצחו את חברתם וגזלו ממנה את ממונה. תלו אותם ושחררו את היהודים. זהו סיפור המעשה. אך המספר קרא בפנקס החברה קדישא שמות של שלשה עשר איש הרוגים על קידוש השם. מה פשר הדבר הזה? בפנקס לא באו שום פרטים ושום ביאורים. ואף בהתחלת דורו של המספר, או סמוך לו, היה מאורע עגום שנסתיים בטוב. באחד הימים מצאו בכנסיה הנוצרית פסלים שבורים ומלוכלכים. והיו גם גניבות. נפל החשד על היהודים ורגז ההמון. לימים נתגלה כי יד פקיד נוצרי במאורע הזה. והיתה הרוחה ליהודים. פרטי הדבר כתובים בעתונו של בלוך שנה י"ד, גליון 32.

•

אך כל אלה הם צללי עבר רחוב או קרוב. עבר שנמוג ודהה וסרו צלליו ונגוזו. כיום שקט בזבורוב ושקט גם בחוצה לה. כיום — היינו לפני חמשים שנה: אנו מסובבים את מחוג השעות אחורנית ומה שהיה לפני חמשים שנה נחשב אצלנו להווה. שקט מסביב, אין מרד ואין מהפכה ואין התקוממות. יש סדר עולם קבוע ואיש על מחנהו, על מעמדו, על סביבתו. הילד־הנער שומע אמנם קול לחש, שהיתה פעם מרידה בקהילה. אומרים כי תפסו אז ברחוב מן העשירים, הפשילו את מכנסיהם והלקו באותו מקום המיועד לכך. רחש־לחש זה העסיק את דמיונו של הילד־הנער אך לא היה יכול לברר שמועה עמומה זו. בעלי־הבתים לא דיברו בזה. דיברו בזה רק אנשים יוצאי־דופן, הוזים בדמיונות. הָהיה זה בשנת המהפכה 1848 והיה זה הד למתחולל בעולם הגדול באירופה? מי יודע.

אך ההווה הוא שקט ונעים. אין מחלוקת מבפנים ואין קטטה מבחוץ. הפולנים השלימו למראית עין עם המצב. אין אתה שומע חלילה מפיהם מלה של גנאי וזלזול כלפי הקיסר פרנץ יוסף, ירום הודו, שהוא מלכות של חסד. ביום גנוסיא לפולנים שרים את שיר המלכות וגם חרוזים מן ההימנון הפולני. אין חיץ בין שני השירים האלה. הרוטינים שמחים על יציאתם משעבוד לחירות. הם ונשיהם עובדים בשדותיהם ונשיהם שרות בשעת העבודה. ביום הראשון בשבוע ובימי ירידים הם באים העירה, נכנסים לבית התפילה ולבתי המזיגה, קונים מה שקונים ונהנים, על פי דרכם, מזיום של החיים. והיהודים אינם דורשים אלא מלכות של חסד ובריאות ופרנסה ובנים טובים וחיים שאין בהם בושה וכלימה.

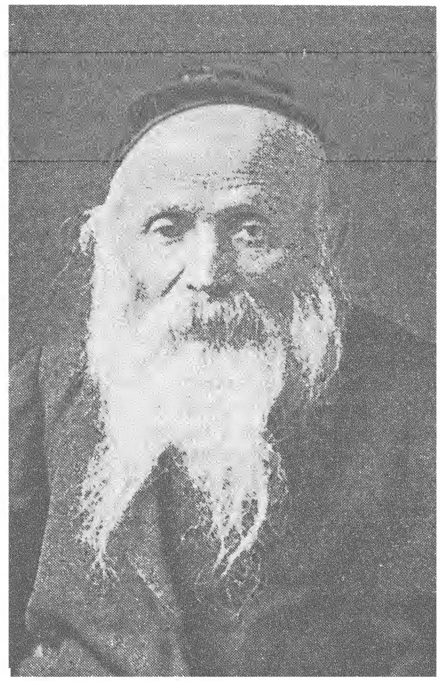
והאויר מתחיל להיות מוכשר להתבוללות. המלכות מיסדת בתי ספר ודורשת „חינוך אחיד". בני־נח פשיטא שהם שולחים את בניהם ואף היהודים שולחים שמה את בנותיהם, אבל את בניהם שולחים הם אל החדרים ללמוד תורה. כל אב משלם שכר לימוד, מלבד העניים שאין ידם משגת. אבל יש יהודים בודדים השולחים גם את בניהם לבית הספר של הממשלה. הללו עיניהם לעתיד ילדיהם ורוצים הם להכינם למשרות ממשלתיות או סתם לישובו של עולם ולחיי אזרחות. גם ילדי החרדים לומדים מלבד גמרא ותוספות זעיר־שם גם שפות המדינה, מעט דקדוק עברי ומעט חשבון. כשהם גומרים את החדר הם מסתגלים על נקלה לדרישות החיים. אך לימים נמלך ברון הירש בפריז והפקיד מיליונים פראנקים בוינה, בירת אוסטריה, על מנת ליסד בתי ספר מיוחדים ליהודים בגליציה. בית ספר כזה נוסד גם בזבורוב. בבית ספר כזה למדו בעיקר פולנית אך גם מעט חומש בתרגום אשכנזי צח. „בראשית ברא — אַם אַנפאַנגע שוף".

האויר מתחיל להיות מוכשר להתבוללות. אין שנאה גלויה ליהודים. הפולני מאיר פניו אליהם ומדבר אתם כדבר איש עם איש. וכי מה הוא דורש מהם? רק שידעו פולנית וידברו פולנית ובימי בחירות יבחרו בפולנים. יש במדינה חברה פולנית לביטוח, ובא־כוחה, הישיש רצ'יבורסקי, הוא אציל ואדם הגון. הוא ברח מגלות סיביר ובא הנה, זבורובה, וממלא פה שליחות לאומית. שליחותו היא לרכוש עיר זו, על רוטיניה וביחוד על יהודיה, לעולם הפולני. ולא במקל חובלים יִרְדֶה כי אם במקל נועם, במקל סמוי מן העין. האם האציל הזקן, שטעם טעם סיביר, הוא ליברל בעמקי נפשו, כמעט פילוסוף? הזוהר השרוי על פניו היפים כאילו מעיד על כך. ואולי אין זה אלא טקט והנהגה נבונה. בכל אופן הוא נעים־מזג בכל תהלוכותיו. אין אתה חש בהעויה של שנאה. תורת הקנאות הלאומית ממנו והלאה. הוא רוכש את מרבית העיר לחברת הביטוח הפולנית. האם לא יצא שכרה בהפסדה? ביום י"א תמוז תרנ"א, בהיות ה„אני" המספר בן י"א, נפלה דליקה גדולה בעיר וכמעט כל בתיה היו למאכולת אש. היא השריפה הגדולה אשר עליה עוד יסופר. אך היה שם איש אחד, בעל משפחה גדולה, שגם ביתו עלה באש אלא שהוא פסק מלשלם לחברה הפולנית כמה חדשים לפני השריפה. אם כדין, לא היה מקום לשום טענה. הלכה אמא ברכה, לקחה את האשה וילדיה, העמידה אותם בשורה, העמידה אותם לפני פקידי החברה, דיברה ונאמה מעומק הלב. ונהגו לפנים משורת הדין ושילמו לאיש כאילו המשיך את תשלומי הביטוח. עוד אז היה לסנטי־מנטליות משקל אפילו בעולם המעשה. ובמעשים כאלה קידשו את שם האומה הפולנית וכבשו לה לבבות.

•

זבורוב שטוחה על מישור שיש בו גם מעט גבעות, מעלות ומורדות. ודומה כי זו העיר זבורוב היא חטיבה בפני עצמה, ללא קשרים, קשרי־עממים או קשרי־תעמולה, מחוצה לה. תעמולה וארגון טרם ינסרו בעולמה. רחוק רחוק בזמן היה מצב מדיני אחר. שלטו הפולנים, נכנעו ונשתעבדו הרוטינים, מצאו חסות היהודים. אך העבר עבר ואין זכרון לו עם הדור החי. רחוק־רחוק במקום, שם בוינה, יושב הקיסר פרנץ יוסף, ירום הודו, עם אשה חמודה, אלישבע, ובן נהדר, רודולף, והקיסר הוא השולט בעיר זו. הוא האב לכולם וכולם בניו־ילדיו: הפולנים המעטים, הגאים, הרוטינים המרובים והפשוטים, היהודים בני דת משה. הכל נשמעים לקיסר, העשירים והעניים, הפקידים והאזרחים. כל אחד משכים לעבודתו, לעניניו, דּ־אג לעצמו ועוזר לאחרים או מנסה לחמוס מאחרים. הכל עמליב והעמל עושה פרי ישוה לו. אין דלות מנוולת. הנאת החיים נמצאת במזל עליה. הזקנים מספרים שבימי ילדותם לא היתה רווחה כמו היום. גם היום אין עשירות מופלגת, אבל אז היה קשה יותר. ובעקבות הרווחה באים התענוגים. הללו פורשים לדברי תורה והללו לשיחות בטלות. אתה נכנס בליל חורף לקלויז סטריטין ואתה מוצא כשלושים אברכים ובחורים וזקנים

היגים בתורה. איש על שולחנו ועל נרו. זה לומד דף גמרא ותוספות, וזה לימד רמב"ם, וזה לומד סתם דף גמרא, או אורח חיים, או מעיין באלשיך או באברבנאל. העינים נוצצות מעונג רוחני, השפתים ממללות, יש גם שנים או שלשה מתווכחים ומתנגשים בסוגיא קשה. עונג לשבת שם בפינה, ללמוד וללמד. אשרי הדור שככה לו.

ר׳ ישראל רדלר ז"ל

זבורוב שקעה בתהום הנשיה, בים העבר. היתה ואיננה. דמיונה לעיר פומפיי וחברותיה באיטליה. אם אתה חופר שם עמוק בשכבותיה, אתה מגלה רחובות, בתים, כלים ורהיטים, תמונות על הקירות, יצרי מעללי איש ותחבולותיו. אם אינך חופר — אין מאומה. אנו זזים משערי הפתיחה, שלא היתה אלא מעין חפירת־דקר ראשונה. אנו רוצים לחפור בשכבותיה של זבורוב, בים העבר אשר לה. קטנה היתה זבורוב בימי קיומה ולא שם ולא ספרות לה בעולם. אמנם נמצא פולני אחד, Baracz שמו, שפרסם בשנת 1868 ספר או קונטרס בפולנית בשם Miasto Zborów, לאמור: העיר זבורוב. אבל היכן כיום הספר או הקונטרס? ומה יתן ומה יוסיף לנו? אנו חופרים בשכבות זבורוב היהודית. זו אין לה גואלים זולתנו. בה אנו רוצים לגלות ממשואותיה מה שניתן עוד לגלות.

ואולם לפני שאנו יוצאים לדרכנו דין הוא שנתחיל את עבודתנו בשני בני אדם, איש ואשה, הקרובים עד מאד למספר: באבא־אמא. בלי סיבה אין מסובב, ובלי אבא־אמא, קיימא־לן, אין בן ואין מספר. אמנם אבא, זכרו לברכה, לא היה מן המפורסמים; חרישים עד מאד היו צעדיו ברחובות זבורוב, אפילו אם נודה שהיה מנכבדי בעלי־הבתים שבעיר. נכבד לא חלילה מצד התרברבותו וקפיצתו בראש, כדרך יוצאי חלציו, אלא מצד מהותו. משום שהיה יהודי יודע תורה ולומד תורה, ירא שמים, הולך תמים — לא זיקה לענני־כבוד ולא הנאה מקופת הציבור. אנו שהכרנוהו בימי העמידה, רואים אותו גם עתה בדמותו מאז: יהודי בעל קומה נמוכה־ממוצעת, גרמית כמעט, ביחוד בימות החורף, כשהוא לבוש פרוה לבנה, דומה לאכר או לתגר, מתחת לבגד הארוך. הוא היה אז כמעט גברתן. טילטל בקלות את שקי־הקמח הגדולים־הכבדים שבחנותו מפינה לפינה. הלך בקלות עשרות קילומטרים ליד יענקיל בעל־העגלה המוביל בשבילו בעגלתו שקי־קמח מטרנופול זבורובה. בכל זה היה מהתפרקות כוח גופני שופע ותוסס. היה אז גם ענין פשוט וטבעי לקום מדי בוקר, בקיץ כבחורף, בשעה ארבע וללכת לבית המדרש, כדי להמשיך בלימוד הש"ס לפי הסדר., זה דרכו בימים ההם, כשהוא עומד בצהרי חייו ואנו רק מתחילים מטפסים על סולם החיים, מציצים וקולטים בלי משים מראות ורשמים. ואולם סיפרו, כי בימי אברכותו הקדים לישון והקדים לקום בשעה אחת בלילה ולמד עד אור הבוקר. מי־שהוא אמר עליו, כי אז, בימי אברכותו, היו פניו מאירים באור של תורה. אך אם באמת קרנה ישותו כלפי חוץ, הנה הוא ודאי לא ידע מזה מאומה. אנו עומדים פה, בפתח הענין, בנקודה עיקרית סתומה, שאולי זכור נזכרנה עוד במרוץ הדברים. יהודי זה, ר׳ ישראל בר׳ חיים, שאנו מטפלים בו פה — י"ב שנים אחרי פטירתו בירושלים בימי מהומות תרפ"ט — ידע דברים רבים ואת עצמו לא ידע. היה לעתים חריף בתורה, חודר לסוגיות עמוקות, אך לסוגית עצמו לא חדר. לא היתה זאת ענווה מדעת אלא שלא־מדעת. לא היה אובייקט, בעיה לגבי עצמו. החיים בכלל היו בעיניו מישור, בלי מעלות ומורדות, בלי פקפוקים והיסוסים. ניתן לאדם מדריך נאמן אשר ינחנו כאומן את ילדו. הכל כתוב בשולחן־ערוך, שהוא מותאם לכל צרכי האדם, בכל אשר יפנה, והוא תמצית דברי חכמים, הרחבים מני ים, תמצית התורה, בתו־יחידתו של יוצר העולם, שנבראה עוד לפני הברא העולם. אנוש מה הוא כי יחקור במופלא ממנו? דיו שידע את הדין ויתנהג על פי הדין. חסידים ואנשי־מעשה מפליגים ומטפסים להגיע למדרגות. נשמות נשגבות, חצובות מחמודות כסא הכבוד, נשארות גם בעולם השפל ברום המעלה. הוא סח פעם לבני ביתו: ר׳ אלימלך מליזנסק — ואולי היה זה ר׳ זוסיא אחיו? — התפלל פעם בחורף, והיו ידיו נתונות על התנור הבוער, ונקלף עור האצבעות מעוצם חומו של התנור הלוהט, אך הוא לא חש כלל מחמת גודל ההתלהבות הפנימית ומעוצם דבקותו ברבון העולמים. נעים וטוב לדעת ולהאמין בחכמים, לדעת כי יש צדיקים כאלה בעולם, בחינת שרפים, למעלה ממדרגת בשר־ודם. אך מה הוא, ר׳ ישראל בר׳ חיים, כי יגביה עוף, כי יגיע למדרגות? מי יתן והיה בטוח בקב שלו. הוא חייל פשוט, חייל אנונימי בצבא ישראל, בצבא רב ב"ה כחול הים, בלי עין הרע. לשם מה יתבלט מן השורה? „מה בצע, מה מקום להמריא למרום שמים, אם למטה לא צצו, לא צמחו הכנפים?".

לא, ר׳ ישראל לא נתן לעצמו עיון כדי מחצית דקה מן הדקה. לא סח לא על עצמו ולא על אביו ר׳ חיים. הוא בכלל לא הרבה שיח. רק לעתים בשבתות ובמועדים, „כזרוח החרסה בגנים", כאשר חיי־הנשמה חרגו מן המסלול הקבוע והמוצק, נח עליו הרוח ותקף עליו החשק לשוחח עם בני ביתו, לספר להם מן העולם ונפלאותיו, ואז אמנם היתה שיחתו ערבה ומלאת־ענין, בין כשדיבר על עולם המציאות, הידוע ומוכר גם לאומות העולם, ובין בדברו על עולמו של ישראל, אשר זר לא ידעהו. כמה יפה היה, למשל, סיפורו על הב"ח, שבהגיע שעתו להסתלק מן העולם ובעמדו לדין לפני הפמליא של מעלה, בדקו ומצאו בו, בהב"ח הקדוש, שמץ חטא של אבק חילול שבת, אמנם בשגגה ובמקרה ובלי כל ידיעה וכוונה. ודאי שאצל אחר, אצל סתם בשר־ודם, חטא כזה כאין וכאפס נחשב ואין מלאך קפדן אשר ירשמהו לזכרון, ואינו בא כלל

לידי בדיקה ודיון. לא כך הב״ח. עם צדיקים שכמותו מדקדקים שם כחוט השערה. עם שכמותו מקפידים גם מקפידים גם על רבב קטן שבקטנים. הוא צריך לשלוט בכל מערכת חושיו עד כדי כך, שאפילו בלי משים ובלא־יודעים לא ישגה ולא יפגום. כזאת היא אמת המידה שבה הם נדונים. ויצא פסק־דין חמור שגם הוא צריך לעבור דרך הגיהנום. הדין הוא דין אלא שאתו מתגלגלת גם מידת הרחמים. כי הוסכם שצריך לצנן שני חדשים מקודם את הגיהנום בשביל אותם רגעי מספר, שהב״ח הקדוש יעבור בו. ובשאול אמא בענווה: והיאך נתגלה דבר זה בעולם? ובאה התשובה שיש כמה דרכים לכך, אחד מהם הוא הגילוי בחלום לצדיקי עולם.

אך שיחות כאלה, הרום והשגב של שיחות־בית בשבת ומועד, לא היו מרובות ביותר. ורוב ימיו ושנותיו היה רבי ישראל בר׳ חיים מרוכז בלימוד, במסחר, באוביקטים, התובעים דיוק ושימת־לב, המשעבדים ומרתקים את החושים עד כדי עצירת הנשימה, או מכונס בפנימיות, בעולם של תהייה, של מחשבות ובנות־מחשבות פורחות בתוהו לא־דרך, של מראות וזכרונות הבאים בטיסה ומסתלקים בטיסה. והוא, כאמור, לא שאף כלל למדרגות, לא ניסה כלל להציג כף־רגלו חרדה בשורה אחת עם אנשי סגולה. הוא התפלל בלחש, מתוך הסידור, מלה במלה, כמי שאינו רגיל, כמי שמונה מעות, ואפילו בלי תנועות הגוף. הוא לא קיבל שום מינוי ציבורי, שום גבאות זולתי הגבאות על קופת רבי מאיר בעל־הנס. הוא לא לבש „קיטל״ לא ב„ימים הנוראים״ ולא בליל ה„סדר״. לא קנה לעצמו לולב ואתרוג, כדרך יחידי־סגולה שבזבורוב, אלא בירך על אלו של בית התפילה. לכאורה הלא היה יהודי חסיד כאביו ר׳ חיים וכחמיו ר׳ בונם, משלם „מעמדות״ לבית הרבי, משתתף בסעודות של החסידים ביום הפטירה של הצדיקים, מארח את הנלבבים ואת ארחי־פרחי מן החסידים שעברו את זבורוב. אבל בתוך תוכו היה יהודי של שולחן־ערוך. אפילו בשמחת תורה לא הגיע לידי התלהבות, לידי חמימותה של הנפש. לא ראינוהו משולב בריקוד עם שאר החסידים. אדרבה. יש שמידת העצבות, שהיא מידת הדינין, גברה בו דוקא בו ביום. ודאי: אילו נשאר ברדיחוב, בסביבת בלז, היה נשאר חסיד ותם ככל שאר החסידים של אותה הסביבה; היתה הסביבה מתגברת על התכונה האישית. אבל זבורוב אינה בלז. בזבורוב חזקה יד המתנגדים ויש יד ושם גם למשכילים. האויר משפיע. באחד הימים הכיר כי יש צורך לדעת לכתוב כתובת על גבי המעטפה בכתב המדינה, ולימד בעצמו את אצבעותיו לכתוב בכתב הזה. וכשכתב את הכתובת הראשונה בחייו, עדיין פקפק אם כתב כהלכה ואם המכתב יגיע למחוז יעודו. מה עשה? נגש עם המכתב אל אחד היודעים וביקש שהלז יקרא לפניו את הכתובת, ואז נוכח לדעת כי אמנם כתב את הכתובת כהלכה. זה היה מעין כיבוש, מעין נצחון, שבודאי היתה לו תוצאה מסוימת לגבי חינוך יוצאי חלציו, שהרי מהם לא מנע לימוד כתב ולשון המדינה. וזהי השפעת זבורוב. כיוצא בזה לא בחל ב„דברי ימי עולם״ לקלמן שולמן, ביחוד באותו הכרך המסיח על מלחמת ביסמרק ונפוליון השלישי, לא בחל גם ב„הצפירה״ בפרק „דברי הימים״ לנ. ס., לא בחל באחרונה אפילו בסיפור „לא נחת ביעקב״ למנדלי מוכר־ספרים, המתאר תקיפותו של פרנס, של הדיוט שקפץ בראש, שהיה לו דמיון רב, אפילו בשם, לפרנס הקהילה בזבורוב. אך קו־החיים הקבוע, אשר על פיו יצא ועל פיו יבוא, היה השולחן־ערוך.

ובכלל מה נאמר ומה נדבר, מה נגלה ומה נכסה? הוא היה מרבית ימיו יהודי סוחר וכל ימיו — יאמר הדבר לאמיתו בכל חומר הדין — יהודי בטלן. סוחר על פי מקצועו, על פי השכבה החברתית אשר עמה נמנה, על פי הופעתו כלפי חוץ, בין היהודים ולהבדיל בין בני־נח, לאמור: על פי המסוה אשר נשא בחיים ועל פי התפקיד אשר קיבל עליו. והיה יהודי בטלן־הוזה, שוגה בדמיונות ללא סדר ומשטר על פי שורש־נשמתו, על פי כל מהותו וגזעו והסטרוקטורה הנפשית אשר לו. ואפילו בשבתו בהשכמה בבית המדרש ובלמדו במסכת עירובין היה מוכרח להפסיק כפעם בפעם ולשקוע בהרהורים. וחוזר חלילה. לימוד חצי שעה והרהורים חצי שעה. כשפרע את מסו לאוביקט, שהוא בעל־דין קשה, — כאן לדף הגמרא עם החשבונות הריאליים־המדויקים, — מיד היה מוכרח לפרוע את מסו גם לעולם התוהו, להרהורים ללא מערכה וחשבון. אפשר שתהייה והרהורים סגולה טובה הם למלאכת־אמנות. אך הוא לא ידע מכל אלה ולא מצא פורקן בכל אלה. אפילו מליץ בלשון עברית לא היה. אמנם אהב את המליצה היפה בדפוס או באגרות גיסו המשכיל, אך אוצר מליצותיו הוא היה דל מאד. באמתחתו התגולל מספר מצומצם של פסוקים וחצאי פסוקים ואותם הוציא למערכה כפי הצורך. כגון „לעת צאת השנה״, „הנה ברך לקחתי וברך אשיבנה״, „וימררוהו ורובו וישטמוהו בעלי חצים״, „כה יתן ה׳ וכה יוסיף״ וכאלה עוד אחדות. הוא הסתפק בקב חרובים.

ואף סוחר היה לא על פי נטיתו ודחיפת־הלב, לא מפאת חשקו במסחר או בעושר ח״ו, ולא מפאת הכשרה נפשית מיוחדת לסחר־מכר, לקומבינציות כלכליות הדרושות לישוב העולם ולקידומו. אילו ניתן לו לחיות לפי צו־הלב היה בוחר בפת חרבה ויושב בבית־המדרש או בחצרו של צדיק נערץ או מתאבק בעפר רגליו של איזה גאון, כגון ר׳ שלמה קלוגר מברודי, שאותו עוד הכיר פנים אל פנים. ואולם הוא פשט את ידיו במסחר משום גזירת אשתו, משום שהיא, אשת־החיל, אמרה לו: קום וסחר. במשפחה זו, שאנו עסוקים בה, הנשים מושלית בכיפה. זהו דבר שבמסורת, מעין שלטון פימיניסטי.

הדרישה לשיווי זכויות לנשים מצלצלת פה כמהתלה תפלה משום שכל השלטון בידיהן מקדמת דנא, בטרם תעלה מחשבה כזאת בארצות אחרות. כשם שנשמעים פה הגברים לשולחן־ערוך, לצו של מעלה, כך הם נשמעים לנשיהם, לצו של מטה. לאמור: הקב״ה בגודל חכמתו, שהיא בלתי מוגבלת, יצר פה מין נשים, שלא רק שהן יפות ונחמדות, כדרך העולם, אלא שעוד נתן בינה יתירה בלבן, חלק להן מחכמתו, אף חונן אותן במידות המרץ, הזריזות והשקידה, ובזכות המידות האלה הן שולטות על סביבתן. וראשית כל נשמעים להן בעליהן ואל כל אשר תצוינה ילכו ויתנועעו. ועל שכמותם לגלג המלגלג ואמר: יהודי „בגלות״, יש לו אשה. אך הגברים פה אינם מרגישים כלל בכבלי ה„גלות״ ואינם שואפים כלל להגאל ממנה. אמנם הערומים שבהם מראים פנים כמשועבדים, ולמעשה הם מסתדרים יפה ומשאירים לעצמם תחום־עצמאות מסוים. זה דרכם של הערומים בכל הזמנים ובכל המקומות. כל כלי־יוצר עליהם לא יצלח. והיה כי ימצאו בעוונם וידעו תמיד להחלץ מן המיצר, אם כה ואם כה. לא כן התמים והתמימים. הם שומעים ונשמעים בפשטות, בקו ישר ללא עקמומיות, בלי כל ריזרבטים. כמנהגם עם קונם, מנהגם, להבדיל, עם נשיהם. כך היה וכך יהיה עד סוף כל הדורות, עד ביאת גואל־צדק.

ר׳ ישראל רדלר ז״ל, נשמתו בגנזי מרומים, היה אחד התמים־התמימים. יהודי בלי דיפלומטיה. שמו בישראל לענין קריאת התורה היה ר׳ ישראל בן הרב ר׳ חיים; אך שמו בעיר, בחיי יום־יום, היה „ישראל ברכה׳ס״ לאמור: הוא נקרא בעיר על שם אשתו, אשת־החיל. לפי פשוטו של דבר: מפני שאשתו ברכה היתה ילידת זבורוב, הבת הבכירה המפורסמת של הנדיב ר׳ בונם פלדמן. הוא בא ממרחקים, מרדיחוב הקטנה, מסביבת בלז, ושם משפחתו „רדלר״ מוזר הוא במקצת, בלתי

שכיח בישראל ובאומות העולם, ולא נקלט בזבורוב. ילכן עמדו וצירפו לו את שם אשתו, שהכל הכירוה מקדמת דנא. זהו אמנם לפי הפשט וכדרך הרגיל. אך ממילא מצטרף לפשט גם רמז. הכל הכירו את המרץ ואת החכמה אשר לאשתו וגם זה סייע לקביעת הכנוי.

•

אני עומדים פה בתיאור קוים רגילים, שאינם יוצאים מן הכלל, ואלון שלנו, שקרא מעט בדפים האלה, אומר כי תיאור כזה לא ירתק את הקורא ,לא ימשוך את לבו. הוא אומר שדרושה ראשית כל עלילה, פבולה בלע״ז, ושנית דרושים תבלין, פלפל חריף, סממנים מגרים. הוא פוסק כי בלי אלה אין התענינות. ואולם מה נעשה אם מצד אחד רוצים אנו במכחול־אמת, בלי לבדות שום דבר, ומצד שני לא היו בחיי היהודי הזה כמעט שום עלילות, שום תבלין, פלפל וסממנים? העלילה היחידה, שנשארה כזכרון עמום בלב המספר, ה„ברוגז" של אבא עם אמא, אשת החיל, כמעט כחודש ימים, שנתבטא בזה שלא נתבטא, היינו שלא סחו זה עם זו, ושאז הלך הוא גם ביום לבית המדרש ולא לחנות, ושמקורו של ה„ברוגז" היתה כנראה שגיאה פטלית של אמא במסחר, ושנסתיים בשיחת פיוס ליד השולחן ולאור הנרות הדולקים והמבהיקים בליל שבת, שאז אסור מן השולחן־ערוך לתת למארי דדינין להשתלט, — עלילה זו עברה כמעט ללא כל רושם. אפילו אם היא היתה מלווה חצי שעה קולות וגערות ודיבורים חמים ונרגזים, הרי גם הם נעלמו לגמרי מן הזכרון ולא יצלחו לעלילה. אוי לנו אם נאמר: אולי העלילה היחידה הבולטת בחיי היהודי הזה היו שתי מחלותיו הקשות־העזות. מחלה אחת — טיפוס קשה ועז, אשר כמוהו כמעט לא היה, ואשר נמשך שבועות על שבועות ואשר אז כל העיר חרדה לחייו של הבעל־הבית הצנוע ר' ישראל, ושמרו מסח בביתו יומם וליל. המספר, שהיה אז טלה קטן, זוכר ששמע אז בני אדם מסיחים: ראו נא פני ברכה, הלא הם הפכו שולי קדרה! רחמנות עליה עוד יותר מאשר עליו. כי את כל עומק דבקותה בבעלה, עטרת ראשה, גילתה אז. את הכל הזניחה, את מקור הפרנסה והמחיה, ואת הבת היחידה ואת שני הילדים הפעוטים, ושמרה על החולה. היא אפתה שק קמח וחילקה לעניים, כי גדול כוחה של צדקה ככוח דמעות. היא בעצמה הבעירה אז אש בשבתות ובישלה בשביל החולה את אשר בישלה. ובאמור לה מי־שהוא שאפשר להגיד ל„גוי" שידליק את האש, ענתה ואמרה: „הם אמרו והם אמרו". אם אני מאמינה לדבריהם שאסור להבעיר אש בשבת עלי גם להאמין להם שמצוה לעשות בשביל פיקוח נפש. כן, חום החולה היה עצום ואז יצא מגדרו ודיבר דברים בלתי נעימים. לגבאי בית הכנסת אמר דברי תוכחה על שהוא מעביר מספרים על זקנו. גם זה לא נאה. אף להרב הגאון דמתא אמר משהו לא נעים והלז הסתלק במהרה מחשש שמא ימשיך. ואולם גם בגבור החום לא פסק מלשמור על כשרות ילדיו. הנה עוד מעט יבוא הדוקטור ויסירו מפני הכבוד את כובעיהם וצריך להכין בעוד מועד את הכיפות, למען לא ילכו חלילה גלויי־ראש. תנוח דעתך, אב חולה ובוער בחומו, בניך ישמרו על הכיפה גם כאשר יגדלו ויזקנו גם הם.

ה„עלילה" נסתיימה זאת הפעם בכי טוב. החולה נאבק עם מחלתו, התגבר עליה ויוכל לה. דוקטור נגלר הראה את מומחיותו. כעבור המחלה שב החולה לאיתנו, טלטל שוב שקי־קמח, צעד שוב ליד קרונו של יענקיל בעל־העגלה. קשה יותר היתה ה„עלילה" השניה: הרעלה מאדי־פחמים שנצטברו בתנור שנסגר בטעות. מקרה אמיל זולה. לא זכה זולה ונפל חלל. אף בבית־אבא בזבורוב היה חלל אחד: הנער העדין המשרת בחנות. אך הנערה המשרתת בבית הקיצה מיד לחיים בשחוק אביב־חייה על פניה. אף אמא הקיצה ושבה למסלול חייה. לא כן ר' ישראל. שלשה ימים ולילות רחף בין החיים ובין המות, לא ידעו את גזר דינו. שוב חרדה העיר, שוב צבאו למאות מסביב לבית הקטן, שכל חלונותיו היו פתוחים בימי החורף, כדי שיתחלף האויר בלי הרף. הרצים נסעו דחופים לטרנופול וללבוב כדי להביא משם את החמצן היקר. נגלר הטוב לא היה עוד בחיים, אך רופאים אחרים עמלו כמיטב יכלתם. ושוב התרחש הנס והוא שב לחיים — אך לא למסלול חייו. הוא שילם מס לעלילה השניה. חסל סדר מסחר ועסקים. הגיע שוב, שלא מרצון, תור בית המדרש. את הדרך לבית המדרש לא זכר היטב, אבל את התוכן של בית המדרש, את דף הגמרא, את שבילי הסוגיא, זכר והבין עוד. הסוגיא התלמודית היתה חויה ראשונה ואף אדי הפחמים לא טשטשוה.

הנה שוחחנו קצת לשון־הרע באבא ז"ל, גילינו את סוד חייו, את חרפת בטלנותו. הוא לא היה בלי פקחות וחריפות, אך את אלה לא השקיע בנכסי העולם הזה גם בהיותו עוד עובד את עולם המסחר. מן הספר ינק ואליו שב עד ימי זקנה ושיבה. בהתקרבו אל השמונים אמר לוותר על ה„תוספות" ולהסתפק בדף גמרא ורש"י פשוט. אך לא יכול לעמוד כנגד יצרו. מה אעשה, טען כמתנצל, אם „התוספות" דוקר את העינים. הוא גם לא היה בלי מרץ, בלי תכליתיות ומחשבה תחילה. צד זה בלט יותר בקיום מצוות, בנסיעות להוסיאטין אל הרבי (גם זה אינו ענין פשוט!) או בימי החתונה הגדולה בסדיגורה, עת נאספו צדיקי הדור הקשישים ממרחקים, ממדינות רחוקות, והיה צריך לכלכל דבר בחכמה כדי לכבוש מקום טוב להסתכלות, והיה צריך מרץ רב ועקשנות רבה להקדים ולשבת על המקום כחצי מעת־לעת עוד לפני התחלת ה„שולחן", כדי שלא להפסידו. אבל מה טעם היה להתאמץ ולהתמרץ כדי לקנות עוד קרון חטים ולמכרו בריוח, או למכור עוד קרון קמח בסיטונות ובקמעונות, או להשתלט על סחר הפחמים? ודאי, אלמלי היה נמצא סעיף קטן בשלחן־ערוך המחייב כל יהודי להתאמץ ולהתעשר היה גם ר' ישראל מקיים את הסעיף הזה, כשם שקיים את שאר הסעיפים. הכלים לכך לא חסרו לו. אבל סעיף כזה איננו. אמנם נביאים ובעלי־אגדה יש שמביטים בעין יפה על העושר, אבל לעומת זאת ספרי יראים מגנים את העושר ואפילו את השאיפה להתעשר. לא, ר' ישראל לא הכניס את ראשו בין ההרים האלה. שב ואל תעשה עדיף. דיו שהיה זן ומפרנס את משפחתו, דיו שהיה משלם שכר לימוד בשביל בנו־בכורו יותר מכל שאר תושבי העיר.

כן, בסחורות אלו נשא ונתן: חטים, קמח, פחמי־אבן. דוק ותמצא שלא ראי סחר חטים וקמח כראי סחר פחמים, ולא ראי סחר פחמים כראי סחר חטים וקמח, ואולם הצד השווה שבשלשתם שכולם מתאימים לאפיו של ר' ישראל. דוק ותמצא איך הבריות מסתגלים לתנאים או מסגלים את התנאים לעצמם. כי לא היה ר' ישראל בין תגרי החטים, היינו בין אלו האורבים לבן־נח וקונים ממנו את חצי השק חטים, מה שמצריך משא ומתן מיגע ומשעמם, עתים גם מביא לידי מאזני מרמה וסתם פסלנות, לא־עלינו, אלא הוא קנה את החטים מן התגרים על פי מחירים קבועים ובדרך קצרה, בחינת הן או לאו, אחת־שתים. ואף עסק הקמח אינו ענין לעמידה על המקח. את שקי הקמח מביאים פעם או פעמיים בשבוע בקרונו של יענקיל בעל־העגלה מן הטחנות הגדולות שבטרנופול. ומוכרים את הקמח לחנונים ולאופים וגם ליחידים, היינו ביום החמישי, שבו נשי ישראל הכשרות יוצאות וקונות קמח בחנויות לאפות חלות יפות לשבת ולחם טעים לכל השבוע. סוחר קמח כר ישראל מקבל ע"י הדואר פעמים אחדות בשבוע לוח־מחירים מודפס, מחירים קבועים ויציבים כמעט, ללא תנודות, ללא משא־ומתן ממושך ומטריד. ואת הפחמים מביאים ממכרות שלזיה בקרונות הרכבת. ואף על פי שהפחם הוא שחור כעורב ומעלה אבק רב ומשחיר ומלכלך את הבגד ואת הידים המטפלות בו, הרי הטיפול בו בכל זאת מגרה

ומושך. הנסיעה לתחנת הרכבת, הנמצאת כמה קילומטרים מחוץ לזבורוב. פריקת הקרון, ההטענה על העגלה, החרדה שמא ירדו גשמים, — כל הדברים האלה כאילו יוצרים איזה קשר למכרה הרחוק, לעבודה אלימנטרית. בזה טיפלו בחשק גם הבנים ולא השגיחו על ביטול תורה. אך ר׳ ישראל היה בעיקר מנהל את העסקים, דואג למימון, הולך פה ושם. אין הוא קבוע במקום אחד כנטוע במסמרים, אין הוא משועבד כעבד כנעני בכל ישותו ל„אובייקט". יתרון החי על הצומח שהוא יכול להתנועע, לשאת את רגליו וללכת. בהליכותיו הנה והנה רשאי הוא ר׳ ישראל להתמסר גם לעולם התוהו, לתהיות ולהרהורים. בשלשת המסחרים האלה לא עסק בבת אחת, ורק כשיצאו החטים נכנסו הפחמים תחתן. אלא ששלשתם יחד מתאימים, כאמור, לאיש ולאפיו. בשלשתם מצא טרף לביתו, עתים בריוח ובלי דאגות יתירות, ולעולם לא בדחקות יתירה, חס־ושלום. לעולם, — היינו עד פרוץ טירוף מלחמת העולם ההיא; לעולם, — היינו כל עוד העולם נוהג כמנהגו ועל מתכונתו, וטרם יהיה האדם טרף לניגוני־מהפכות ולתיקוני־גאולה. „יומם יצוה ה׳ חסדו", יומם עסק ר׳ ישראל מק״ק זבורוב בפרקמטיא במאמר אשתו, ו„בלילה שירה עמי". באשמורת הבוקר, בשעות ההשכמה עסק בתורה ובתפילה. כזה היה סדר חייו וריתם חייו.

מרת ברכה פלדמן ז״ל

אמא מסכנה! עכשיו הגיע התור שלה. אין ברירה, אנו מוכרחים לדרוש בפרשת חייה, להסיר מעליה את הלוט־הלוט, להכנס לפני ולפנים בחדרי נשמתה, נשמת ילידת זבורוב, נשמה שבאה לעולם לפני תשעים שנה ושהלכה לעולמה באותה שנת תרפ״ט, באחד מימי החורף בוורשה, במטרופולין של פולין. גם אותה ידענו והכרנו רק בימי העמידה שלה, בעמדה בצהרי־חייה. ראינו לפנינו אשה גבוהת־קומה דוקא, גוף צנום, חסון ואפילו גמיש, לא תבוש בו כיום גם אשה מודרנית, השואפת להתהדר בגזרת גוה. וכשם שקומתה לא התאימה לקומת בעלה, שהיתה כמעט פחות מבינונית, כך לא התאימה לו גם בצבע שערותיה. כי בעוד אשר שערות ראשו וזקנו הארוך היו צהובות־אדמדמות, היו שערותיה היפות, כל עוד לא היו לברות למספרים, שחורות־מבריקות כפחם, כשערות הבדוים. היא היתה טיפוס שמי מובהק, ועינים לה יפות, נוצצות, חודרות כליות ולב (אם י. ח. ברנר, אחר כמה שנים, נתרשם לטוב מביקורו בבית הזה, ודאי שנתרשם בעיקר ממנה). האם היתה בכלל אשה יפה? נדמה ששאלה זו לא נתעוררה מעולם בחברתה. נדמה שחייה עברו בריתם אחר, בספירה אחרת, מחוץ לספידת היופי והקישוט וההתהדרות. אכן, אילו היו כל נשי זבורוב חצובות מאותו החומר לא היה כל חייט־נשים יכול לנשום בזבורוב. כי עד כמה שיפשפש המספר בחדרי זכרונו מן עשרים השנים, שעשה בבית הזה, לא יעלה אף ביקור אחד של חייט־נשים לשם תפירת שמלה בשבילה. ובוא וראה שהענין לגמרי בסדר ובהגיון. חיי האדם, קיימא־לן, מתחלקים לשני חלקים עיקריים: ימות החול וימי שבתות ומועדים. ימות החול, בידוע, שהם ימי עבודה ומעשה בשביל מרת ברכה. מהשכמת הבוקר ועד עיצומו של לילה ידיה עסוקות אם במטבח ואם בחדרים ואם בחנות־הקמח. תוך כדי עיסוקה במלאכות אחרות ידיה שלוחות גם לפוזמק. שמא דרושה לשם כך תלבושת הדורה? גם המטבח וגם חנות־הקמח, אשר לא ינוקה כל הנכנס אליה, אינם המסגרת המתאימה לכך. דיה שמלה פשוטה, שלמה, נקיה, תפורה אפילו בידי עצמה. מה שאין כן ימי שבתות ומועדים. בימים האלה מצוה ללבוש בגד נאה, כי לא כלבישתך בחול לבישתך בשבת. ודאי שמרת ברכה קיימה מצוה זו כשם שקיימה כל שאר המצוות. ודאי שלבשה בשבת אחרת משלבשה בימות החול. לשם כך הלא שמורים עמה בגדי החתונה, שכנראה לא נתקלקלו מעולם ולא דהו מעולם. ומה הפלא? הרי יום השבת אינו אלא יום אחד בשבוע ואין בו לא עשיה במטבח ולא התעסקות בחנות אלא תפילה בבית הכנסת וקריאת „צאינה וראינה" ו„נחלת צבי" ומעט תהלים ופרקי אבות. והיאך יתקלקלו בגדי־החתונה ומה צורך בבגדים חדשים, תפורים דוקא לפי ז׳ורנל חדש?

לא, חייה עברו בריתם אחר, בריתם הפעולה, בריתם העבודה. אם היתה חיה בזמננו אפשר שהיתה זוכה לשם־הכבוד חלוצה. אך עבודתה היא היתה משולשת: עבודת הבורא, שהוא השורש והתכלית, עבודת הפרנסה, אבן־שתיה של המשפחה וקיום עולם, ועבודת הבריות, יצירי כפיו של הקדוש־ברוך־הוא. על שלש עבודות אלו הושתת עולם חייה מילדותה ועד זקנה ושיבה. ודאי נעים להיות בתו הבכירה של החסיד ר׳ בונם, זכר צדיק ובעל צדקה לברכה. אבל בשולי הדבר הזה יש לציין כמה הערות מן הענין. יש לציין כי החסיד ר׳ בונם, זי״ע, היה מומחה גדול להוציא כספים, להשכיל אל דל, להכניס עניים ביתה, להאכילם ולהשקותם ולשרתם, לגלות „נצרכים" חדשים לבקרים ו„יולדות" זקוקות לתמיכה, ועם זה — לבלות בנעימים ובריקודים בסעודות של חסידים. בכל אלה הצטיין ובהם קנה לו שם טוב, ומוניטין טובים יצאו לו אפילו במקומות רחוקים. אבל — האמת ניתנה להאמר — הוא לא הצטיין ביותר לא בקנין תורה ולא בקנין רכוש. לא הוא, עליו השלום בזבורוב, ולא בנו יחידו ר׳ אלטר, מנוחתו כבוד על הר הזיתים בירושלים, לא רתמו עצמם כשור לעבודה וכחמור למשא. הם התהלכו עלי אדמות כבני־חורין, חפשים כביכול מעול הפרנסה, שקועים בעולמות העליונים, של יוצר הבריאה, מתרוממים אל על בפרקי „תהלים", בסיפורי צדיקים ובמעשיות (מעשה בעגלה שבה נסעו יהודים הגונים, ובערב שבת תעתה בדרך, והגיעו למערה ובה ישבו צדיקים ועסקו בתורה וכו׳ וכיוצא בזה מן הסיפורים הנחמדים, המעודדים), עוסקים במצוות ובמעשים טובים. ומכיון שבחיים הפשוטים אין המקרא יוצא מידי פשוטו, וגם הוצאה למעשים טובים דורשת הכנסה בצדה; ומכיון ששקי דינרי זהב לא היו מזומנים להם בארגזיהם של השולחנים, הרי שהיה הכרח גם להרויח, להכניס ולעשות פירות. וכל זה, קיימא־לן, דורש יגיעה ועמל וחשבון והתמדה. ואם הגברים פרקו עול הרי שעלה העול ממילא על שכם הנשים, על מרת טשרנה ע״ה, אשת החסיד ר׳ בונם טוב־הלבב, ועל ברכה, בתו הבכירה של ר׳ בונם. עוד קטנה היתה בבית אביה, אפשר עוד לא מלאו לה עשר שנים, וכבר היתה עזר כנגד אמה, וכבר הטתה שכמה לסבל. בית אכסניה היה להם מחוץ לזבורוב, בואכה מן העיר לתחנת הרכבת, בין העיר ובין התחנה. זה הבית הגדול והארוך, שבו ראה המספר את אור העולם, ושאותו ראה עוד לפני מספר שנים בסורו לבקר בעיר מולדתו. בית זה, שבו לנו לעתים גדולי הדור (מר׳ עזריאל הילדסהיימר ז״ל והרבי מהוסיאטין

זצ״ל ועד ד״ר יוסף שמואל בלוך ע״ה). היה מכמה טעמים בית של שפע, שהברכה מצויה בו. אלא שדרש עבודה וטיפול וזריזות ומסירות. ובאלה נתנסתה עוד ברכה הקטנה־הקטנה... היא נשאה בעול כפול, עול העבודה ועול האחריות העצמית. זה היה בית־הספר ובית־החינוך שלה. פה חיתה חויות ראשונות. י ד י ה עושות בעבודות הבית, ע י נ י ה רואות ארחות אביה ואחיה, ו א ז נ י ה קולטות דברי חסידים ואנשי מעלה.

בת שש־עשרה היתה כשנכנסה לחופה עם בן־גילה ובן־זוגה, עם בנו של הרב ר׳ חיים רדלר ז״ל מרדיחוב. הכרוניקה המשפחתית אינה מציינת איך קרה הדבר. קשה להגיד כי זה היה פרי רחשי־לב, מה שקורין אהבה, שהרי התקופה לא התאימה לכך וגם רדיחוב וזבורוב רחוקות זו מזו מרחק רב, כאשר אולי עוד יזדמן לנו לספר. על־כרחך אתה אומר, שמאת ה׳ יצא הדבר ולכן נמצאו אנשים טובים שהבינו שזהו זיווג מן השמים, בחינת ענבי הגפן בענבי הגפן. יקום בנו של הרב החסיד ויארש לו לאשה בתו של הנדיב החסיד. שניהם ב״ה בעלי מדרגה, הרב בתורתו והנדיב בנדיבותו. וגם איש־התורה היה איש־חסידות ואפילו קצת רבי. לעתים מקבל „פתקא" ומתפלל כדרך שראה אצל רבותיו בבלז ובאוליסק. ובבוא ברכה בת הט״ז לבית חמיה ראתה לכאורה עולם חדש. אין המלאכה מרובה כמו בבית אביה. הבית קטן וחדריו מעטים ותום ושקט ינוו בו, לא ירתיחוהו עוברי דרכים ולא יטרידוהו בעלי־העגלות. ערלים מן הכפרים הסמוכים לא יבואו שעריו. אבי בעלה אינו עושה שום מלאכה אלא משכים בבוקר ודוגר והומה בלחש כל היום בראש שולחן ארוך וצר על התורה ועל העבודה, — ולחמו ניתן ומימיו נאמנים. אין עשירות בבית הזה אבל אין גם מהומה בבית. בבוא איש או אשה לשאול „שאלה" מאת הרב והפסיק את דממת הרגירה ופסק „הלכה" — ושבה הדממה כשהיתה. אם בעלה גומרת את מעט עבודתה בשעות מספר, בלי טרחה יתירה, ושוב היא בטלה רוב שעות יום. נוח לה בבית זה. ויש כמה קבין של כבוד ודרך־ארץ בפניה, באשר היא אשת הרב, היא ה ר ב נ י ת. האין טוב להיות כמוה? האין ישראל שלה, של ברכה בת ר׳ בונם, מוכשר להיות רב גם הוא? הוא גם הוא רק בן ט״ז כמוה, אבל מהללים את ידיעותיו בתורה. הוא בעל תפיסה ובעל זכרון, והוא גם מתמיד, אינו מבלה את זמנו לבטלה. מקדים לישון ומשכים לקום. באחת בלילה הוא יושב כבר על הגמרא או על „חושן המשפט". עונג להקשיב ללימודו בלילות, לזה הניגון הנאצל החודר כליות ולב. ודאי שגם הוא עתיד להיות רב בישראל. הלא על מנת כך עזבה את זבורוב ואת בית אביה ואמה ותלך אחריו רדיחובה.

הכל היה בסדר ובהגיון, אך מה הוא סדר ומה הוא הגיון בנסיבות החיים? אחרי ירחים מספר נמוג חלום הרבנות והיה כלא היה. ולא מבחוץ נמוג החלום, כי אם מבפנים. מרחשי לבה של ברכה הצעירה. כי מקץ ירחי־המנוחה הראשונים ראתה בעיניה הבוחנות כי לא לה המנוחה ולא לה המרגוע. היא לא הסכינה לשבת באפס מעשה. היא הסכינה לפעולות מעלות השחר ועד אפילת הליל. ובכלל: רוח הוא באנוש וקשה ללכת נגד הרוח. היא שהיתה בת נדיב, בת בעל־צדקה, מי שדלתי ביתו פתוחות לרווחה לכל נגוע יום, כשבעל הבית עצמו טורח להאכילם וזה כל חלקו בתענוגות החיים, — היא לא יכלה להיות ר ב נ י ת, לא יכלה להסכים, שבעלה ימשיך את מסורת אבותיו ויהיה רב בישראל. היא ראתה ביום הפורים שיהודים טובים מביאים מתנת החג להרב — ונזדעזעה. בבית־אבא, אמרה, נותנים ופה מקבלים? עמדה ואמרה לבעלה: קום וסחר. ולא שהיתה להוטה ח״ו אחרי ממון הרבה, ולא שחפצה חלילה לבטלו מלימוד התורה, אלא כדי שתהא הפרנסה באה ישר מידו של הקב״ה, יום יום כמתנתו הוא, ולא מידי בשר ודם. והוא סבר וקיבל, משום שבמשפחה זו, — כמו שביארנו כבר ב״ה באריכות — הגברים נשמעים לנשים, בחינת המקרא: „כל אשר תאמר אליך שרה — שמע בקולה". וכך הכניסה אותו במרוץ השנים לסחר החטים, הקמח והפחם, כפי שסופר. וברוב השנים גם לא התחרטה על מה שעשתה. בשעות ההשכמה ישכים בעלה ללימוד התורה ולתפילה בציבור, כמנהג אבותיו, ושעות היום נתונות לעסקים ולמעשה. רק מקץ שנים רבות, כשהמסחר ירד עשר מעלות אחורנית ופסקו הנימוסים הטובים בין הסוחרים, כמו שהיו נהוגים בין סוחרי־הקמח הגדולים ר׳ ישראל רדלר, ר׳ נטע צימר ור׳ נתן ליכטר, וההתחרות קיבלה צורה פרועה ומגונה, — משקם חיים־אליה בעל־העגלה והיה גם לסוחר־קמח והתחרה בהצלחה עם הסוחרים בעלי־הבתים, מפני שבדיעבד סגי לו בשכר העגלון, — לעתות כאלה יש שתקפה אותה הרגשת־חרטה, שמא בכל זאת פחזה להוציא את בעלה מכתלי בית המדרש; ופעם אחת נצנצה בה אפילו מחשבה מוזרה קצת: שמא כדאי ל ו ע ו ד ע ת ה לשוב אל בית המדרש ולחזור אל עולם הרבנות? אז, בראשית העניינים, בהיותה עוד עז צעירה בבית חמיה, הכריעה בדעתה שבעלה יהא סוחר בין ה ס ו ח ר י ם. אבל ש„שרול" שלה יהא עומד בקשרי התחרות עם חיים־אליה, — לא, אדעתא דהכי לא הסכימה. מחשבה מוזרה, מחשבת שוא! איש מן הצד אינו יודע כמה כיוון־הנפש וריכוז־הנפש דרושים כדי להכנס לרבנות. אבדו אלו — אבד חוט השני, ושוב קשה לקשרו מחדש. לא, הפעם לא נשמע בעלה לקולה. הוא שמע ושתק. ועל אף התנאים הקשים, העגומים, הוסיף לסחור כאשר סחר, עד שקרהו מה שקרהו באדי הפחמים, כמו שסופר בפרק הקודם.

•

ואף־על־פי־כן לא נמוג חלום הרבנות לגמרי וגם חוט השני לא אבד לגמרי. הוא נמצא מחדש וגם פעל את פעולתו לזמן קצר לפחות, אלא שנסתיים סיום מעציב, טרגי. כי הדורות אינם עומדים במקום אחד אלא הם זזים ונעים הלאה, הלאה. בלי הרף, בלי ליאות. את מרת ברכה מצאנו בימי ילדותה בבית הארוך והגדול השוכן כקילומטר לפני זבורוב, אשר אם נפתחים שעריו הגדולים לרוחב הבית יכנסו שם כמה וכמה קרונות ועגלות עם סוסיהם ועל משאותיהם ועל נוסעיהם, כדי למצוא בפנים מחסה ממטר או משמש או משלג ומקור. פה, בבית הזה, התחיל מעגל חייה של ברכה, פה קיבלה את שיעוריה הראשונים במדע החיים. פה קלטו אזניה פרקי־הווי, אימרות חכמים וסיפורי צדיקים, פתגמי רוטינים ושיחות פולנים. היא למדה קרוא בעברית ובעברי־טייטש ומכתביה באידיש היו עסיסיים וטעונים דעת החיים ומחשבתם, אך פולנית ורוטינית־אוקראינית ידעה רק לדבר. כזה היה בית הספר אשר לה, בית ספר החיים, ממנו שאבה ודלתה מטל ילדותה ועד יומה האחרון ממש, עת בנה האחד, שבביתו בוורשה חיתה בערוב חייה, נסע לעניניו כציר הסיים הפולני והיא הרגישה עצמה ברע ודרשה ש ל א לטלגרף לו שימהר לחזור, כדי שלא להפריעו בעבודתו לציבור, לציון. אך לא כן בתה יחידתה, בת־שבע הענוגה. זו כבר גדלה בזבורוב, בתוך העיר, זו כבר הלכה לבית־ספר ממש, לבית הספר הממשלתי, זו כבר למדה נוסף לזה אצל מורים פרטיים וידעה היטב את לשונות המדינה. הנה היא הולכת וגדלה, הנה הגיעה גם עתה, עת דודים. לילה, לילה היא מאחרת לשבת על חזיונות ש י ל ר, שהיא בקיאה בהם עד מאד, על סיפורי היינריך צ ש ו ק י המצודדים את הנפש, ועל חבריהם בדרמה ובסיפור. הוי, אמנון ותמר! הוי, הרומנים הטהורים של הימים ההם. היש דבר חפץ נחמד מהם לנפש הצעירה של עלמה צעירה? הוי, האהבה בת־השמים בכיסופיה וביסוריה! שניהם, האוהב והאוהבת, נחמדים ויקרים ועדינים וטהורים וזכים כזוך השמים, אבל השטן מקטרג ומפריע, וגורם הרפתקאות משונות, אך בסופו של דבר מתגבר היושר ומתעצם האושר ויש אחרית ויש תקוה. בת־שבע הענוגה קוראת כל אלה בלילות, אחרי עמל היום, קוראת ומתרשמת, קוראת ונהנית. אך ראה זה פלא!

מקרא לחוד ומעשה לחוד. היא קוראת רומנים. טוב לקרוא על איזה עולם זר ורחוק, משעשע. אולי טוב שבעתים מפני שהיא חיה בעולם שלה, במסורת שלה. אך בהגיע עתה, עת דודים, יושבים שוב חסידים בחצר הרבי מהוסיאטין זצ״ל ומחליטים: בתו של ר׳ ישראל לבנו של ר׳ צבי. מי הוא ר׳ צבי? הוא אחיו של ר׳ אלימלך, אביו של יהודה ליב פישמן. שני אחים ולשניהם בנים מופלאים. הללו אומרים בנו של ר׳ אלימלך מופלא יותר והללו אומרים בנו של ר׳ צבי, אהרון־ליב, מופלא יותר. בין כך ובין כך מחליטים החסידים: בת־שבע בת ר׳ ישראל תיארש לאהרון־ליב בן ר׳ צבי. ענבי־הגפן בענבי־הגפן. ובשוב ר׳ ישראל מהוסיאטין ובשאלו את פי בת־שבע אם היא מסכימה? עונה היא: ודאי, הטוב בעיניכם הוא הטוב גם בעיני. היא לא ראתה את אהרון־ליב וגם צלם תמונתו לא הביאו לה, כי עדיין אין מחשיבים את מלאכת הצילום וזו גם לא חדרה עוד לעיירות שלנו. אך מה זה נוגע? ליום השבת עורכים חגיגה ובאות הרבה, הרבה נשים לבושות הדר ומברכות את האם ואת הבת לחג האירושין. הכלה בודאי בת טו״ב והחתן בן ח״י. עוד מוקדם לדבר על הנישואין. לא כדור ישראל וברכה בימים ההם הדור הזה. קיר״ה הטיל חובת עבודת הצבא על בחורי ישראל; שלוש פעמים בשלוש שנים, היינו פעם בשנה, יֵראו כל בחורי ישראל בתוך שאר בחורי המדינה לפני הועדה הבוחנת של הצבא. הנוהג הוא ששאר בחורי המדינה, כרוטינים כפולנים, נלקחים כשורה וכמיטב הבחירה. לא כן בחורי ישראל. רובם, בין חזקים ובין חלשים, שוקלים על יד הועדה הבוחנת ומשתחררים לבתיהם, ורק מעטים, מן החזקים מבני העניים, שאין ידם משגת, או מאלה ש ר ו צ י ם לשרת בצבא, נלקחים לצבא. אף־על־פי־כן התחילו גם בני חסידים לחכות בנישואיהם לפחות עד הבחינה הראשונה, שזמנה בשנת העשרים או העשרים ואחת. וכך עוברות שלוש שנים של אירושין גם על אהרון־ליב ובת־שבע. וכשהן עברו וכשנערכה חתונה גדולה ונהדרה והתחילו החיים החדשים של הזוג הצעיר, נתגלה כי הבל הרומנים ושקר הפרכוסים, — הזוג הצעיר הזה חי באהבה תמה כזוג יונים, בלי אשר ראו זה את זו בכל ימי האירושים. אך אהרון־ליב קסם לא רק ללב רעיתו בת־שבע בלבד כי אם גם ללבות כל בני הבית, בראש וראשונה ללב ברכה. במה קסם? בכל. בשיחתו, במבטו, בכושר ידיו היודעות כל מיני מלאכת־מחשבת, בחסידותו הכבושה, ההוסיאטינית, השקטה מבחוץ וההוזה ובוערת מלגיו, וראשית כל בהתמדתו, בלימודיו. שוב קם מי שהוא בבית הזה באחת בלילה ושוקד על לימוד התורה. שוב הומה ומנגן ניגון הגמרא הערב והמתוק ושופך עוצב ונועם בכל בדי הגו. זכרון נפלא בלתי שכיח לו ותפיסה מהירה, תפיסת נשר. כל סעיף קטן בשולחן ערוך — ערוך בזכרונו על פרטי פרטיו. איזו לילות שבת חזרו לבית הזה, ביחוד בלילות החורף. לילות אורה וזוהר. חדרי הבית הקטן בזבורוב חזרו ונמלאו קדושה ונועם. הנה חוזרים מבית־הכנסת ר׳ ישראל ושני בניו וחתנו בלוית איזה אורח הביתה. חצי מנין יהודים בני תורה, בלי עין הרע. הנה פותח אחד הבנים את פרשת השבוע בספר „בראשית״ ורואה את העמודים הארוכים של „אור החיים״ ואומר בצער: אימתי אפשר לקרוא כל זה? במשך זמן מצער, אומר אהרון־ליב. הבה ונראה, אומר הבן. לוקח אהרון־ליב את החומש בידו, מביטים אל השעון, במשך שבעה רגעים מעיף אהרון־ליב עין בכל העמודים הארוכים וממצה אחר כך בבהירות גמורה את כל התוכן.

*

אך למה אאריך בפרטים, והם לא לפי רוח הדור הזה, והם לא באספורט ואף לא בפיזיקה אלא בעמודי „אור־החיים״ בפרשת „ויצא״ או „וישלח״. כשנה ישב אהרון־ליב בבית וקיבל „סמיכה״ מגאוני־הדור ונסע עם בת־שבע רדיחובה, לבית הרב הישיש ר׳ חיים. חצי שנה אחר־כך הלך הישיש לעולמו אחרי שיום קודם הרגיש את עצמו שלא בטוב, ואחרי שהזמין את ה„חברה קדישא״ וקבע את מקום קבורתו ושילם מראש דמי־הקרקע וההוצאות; ואחרי שציוה דוקא להזמין טלגרפית את בנו ר׳ ישראל, והתעקש והשהה את מותו, והמתין, עד שזה בא, ונתן שלום וקיבל שלום, כיאות. אהרון־ליב הצעיר, בן כ״ב שנים ומחצה, עלה על כס הרבנות, לקח מקום הסב. נמצא מחדש חוט־השני. אך הוא לא ארך, לא נתקיים הרבה. חצי שנה אחר־כך הלך גם הרב אהרון־ליב לעולמו. כשהוא רק בן כ״ג. אף הוא הרגיש את עצמו יום קודם שלא בטוב, אלא שהוא לא הזמין בו ביום את ה„חברה קדישא״, כדי שלא להפחיד ושלא להבהיל את רעותו־רעיתו, אבל כתב בעברית שיר אליגי ארוך, שבו תיאר את חייו העומדים לדעוך כ:ר. ולמחרת דעך אור חייו. שחפת נמהרה כנראה, שהוזנחה ולא טיפלו בה כראוי. גיל מיכ״ל. קרוב לחמישים שנה עברו מאז ועדיין בת־שבע מתאבלת באחת משכונות ירושלים על מות רעה ואהיבה בלא־עת.

גדול היה שברה של בת־שבע הנוגה והתמה אבל אפשר שגדל עוד יותר שבר אמה, שבר ברכה, באשר היתה קרוצה מחומר אחר, באשר היתה אקטיבית יותר. לא, למהלומה כזו לא היתה מוכנה כלל וכלל. אז יצאה מחוץ לשורה, הטיחה דברים קשים ומרים כלפי מעלה, בכתה תמרורים. אך גם שעה זו עברה חיש מהר ופינתה מקום להתעוררות חדשה ולפעלתנות חדשה על פי דרכה. עצמת הכאב הפכה כוח מוטורי, הפכה מקור־מרץ חדש בבואה אחרי צהרי־חייה לבנות לבתה קן חדש, להקים אותה על נחלתה היא, למען אשר לא תזקק לעזרתם של אחרים. בחינת דברי נעמי לרות: „בתי! הלא אבקש לך מנוח אשר ייטב לך״. בדאוג ברכה לאחרית בת־שבע ובחפצה להעסיקה, לנחמה ולעודדה, עמדה ופתחה לה חנות למנופק־טורה, למיני אריגים ובד, למיני מעטפות ומחלצות, לאלה הכתובים ומנויים בשמותיהם בפרשה שלישית שבישעיהו ולאלה שאינם כתובים ואינם מנויים שם. לכל מין חומר לכותנות ולשמלות אשר תלבשנה ואשר תשאנה בנות זבורוב והכפרים הסמוכים ואשר תתעטפנה בו בגופותיהן ובראשיהן. מעתה התחילה פרשה חדשה ובלתי־צפויה מראש, לא כל כך בחיי בת־שבע כאשר בחיי ברכה. כי בת־שבע שטעמה כבר טעם של „רבנית״ ממש, לא יכלה להתנער מזה לגמרי, לא יכלה שלא להתפלל כל יום, שלא לומר כל יום את החלק השביעי שבספר „תהילים״. בקיצור: לא פסקה מהיות רבנית „בכוח״ גם בהיותה „בפועל״ בעלת־חנות. לבה הרך נאמן עם זה שהקדים ועלה למרומים, וגם הגיגי־לבה נשארו נשואים למרומים, ועסקי החנות לא השתלטו על כל מדורי נפשה. ואולם לא כן עלה לה לברכה המסכנה. עליה השתלטו גם השתלטו, כאילו פתחו דף חדש בספר חייה. כי למבינים וליודעים דבר אין מן הצורך להגיד, שלא ראי סחר מנופקטורה כראי שלושת המסחרים שפקדנו למעלה: חטים, קמח ופחם. אין כל צד־שוה ביניהם. כ שוף לסחר המנופקטורה, הוא חטיבה בפני עצמה, כל באיו לא ישובו. לו קצב משלו, טמפו משלו, פנטסיה משלו. סחר הקמח הוא פרימיטיבי מאד, אין בו מרחב רב להלך־הנפש, הוא מתאים לחייל אלמוני־אנונימי כר׳ ישראל, אדם ללא אמביציה וללא פרטנסיה כל־שהיא. כי הראיתם מימיכם סוחר־קמח שנתעשר ממסחרו? אנו, על כל פנים, לא ראינו ולא שמענו ואף אבותינו לא סיפרו לנו. לא, דיו לסוחר קמח כשהוא נקבר בתכריכים משלו, כשהוא יכול לשלם לנושים בו את כל המגיע להם, כי את המגיע לו מאחרים בודאי שלא יקבל לעולם בשלמות. כל המסחר הזה, העומד על ריוח פעוט ועל הקפה גדולה, כל הנסיעות האלה טרנופולה לקנות ולהביא את הקמח, כל המכירה הזאת לקמעונים ולאופים וליחידים, כבני־ברית וכעממים — כל זה הוא פרימיטיבי עד מאד, ללא כל סנסציה, ללא כל התעוררות בתי־הנפש. אם חנות קמח לך — רשאי אתה להרדם בתוכה בצהרי־יום על ספרך או על עתונך — אם כאלה

לך — בלי לראות בחלום את המתחרה. אפילו הגנב מתעצל לשלוח ידו ברכושך. ובהכנס הקונה לחנותך יאתה מקיץ בלי חמדה ושואל אותו לחפצו, אין אתה צריך לגייס את כל כוחות הנפש כדי לדבר על לבו וכדי לפתותו שיעשה חסד עם עבדו החנוני ויקנה ממנו. אתה מודיע לו קצרות ופשוטות ובקול יבש, כקול פקיד בית־הדואר: קמח נומירו 1 מחיר הקילו כך ונומירו 2 המחיר כך, הזהוב והאגורה והפרוטה בתכלית הדיוק. ההפרש בין שנים, שלושת „הנומירים" הוא כזה וכזה, והבוחר יבחר. אף הקונה הטרדן יודע מן הנסיון, כי ממש אותם הדיבורים ואותו הקול המשעמם והמפיל תרדמה ישמע גם בחנות השניה או השלישית ולכן אין הוא ממרר את החיים, אינו מרבה להג תפל, אינו עומד כלל על המקח, אלא עומד וקונה, מקמט את מצחו וקונה. כביכול המוכר ישן והקונה ישן, והקניה היא קניה. כזה הוא סחר קמח, כמו בית־מרקחת, להבדיל. ההבדל היחידי הוא, שהרוקח אינו מוכר אלא במזומן, בטבין ותקילין. והקמחן, כמה שיתעקש גם הוא לנהוג כה„קוליגה" שלו בבית־המרקחת מעלה חרס בידו. התעקשותו נשברת יום־יום במקרים חדשים לבקרים, החנות מקיפה וגם מקיפה — ומכאן כל הקשיים והלבטים.

בעולם אחר לגמרי אתה נמצא בסחר המנופקטורה. אנו, שהבטנו מקרוב ואפילו אם רק מתוך אונס לעולם הזה, מבינים היטב היאך אמיל ז ו ל א עמד וכתב את הרומן היפה „גן עדן הנשים", שבו תיאר כמו חי חנות כזאת, או היאך גיאורג ה ר מ ן, בעל המכחול הלירי והעדין, נטפל גם הוא לאותו נושא ב„היינריך שאָן" שלו. אמנם אנו, לרגל המלאכה הקטנה אשר לפנינו, לרגל החנות הצנועה אשר לבת־שבע בת ברכה בזבורוב, אין אנו זקוקים למכחולו האדיר של זולא. אין המדובר כאן על חנות כל־בו בפריז מלפני חמשים שנה, עת פריחת החנויות מסוג חדש זה בעולם הישן והחדש כאחד, אלא על חנות פשוטה לאלמנה צעירה בזבורוב שבאותו הזמן. ואף־על־פי־כן אפילו בחנות צנועה כזאת, ללא חלונות־ראוה וללא כל הסממנים החדשים־המגרים של דורנו אנו, יש גם כן משום משק־כנפים של המלאך הממונה על הסחר הזה. טול, למשל, צד אחד שהוא לכאורה הפשוט ביותר: קנית הסחורה בטרנופול או בלבוב, כי בלי נסיעה וקניה אין סחורה ואין מכירה גם במסחר הזה. אמנם סוכנים־נוסעים, שליחיהם של בתי־תעשיה או בתי־מסחר גדולים, טורחים ובאים ממרחקים גם לזבורוב, נכנסים גם לחנותה של בת־שבע. הללו הם בני אדם נאים, לבושים בגדים נאים, ושיחתם נאה ומתוקה, מתובלת במחמאות ובאניקדוטות, ללא מלה חריפה, דוחה. אבל הללו מוכרים רק את הפרפראות לסעודה, לא את הלחם והבשר, לא את גוף הסחורה.

לשם קניית גוף הסחורה אתה טורח ונוסע טרנופולה או לבובה. אתה נכנס לחנויות־ארמונות, המלאות להן סחורה מנצנצת ומסנוורת עד אפס מקום. אל ידאג לבך לקבלת־פנים, כי גם שם יקדמו את פניך במאור־פנים, כי דוקא שם מחוננים הם בחוש־הריח, שהוא פרי נסיון רב. ואם חשים הם כי צרור הכסף אתך וכי אתה „טוב" ו„בטוח" מצד ההגינות והיושר, הרי הם להוטים וכרוכים אחריך כאחים מלידה, ושוב לא ירפו מידך אלא אדיר חפצם להעניק לך סחורות בכסף ובשטר מרבה להכיל, למעלה מן השיעור שקבעת לך בדרוך רגלך על מפתן הארמון הזה. קח, קחי, יאמר הסוחר או פקידו, כשהוא כולו מתיקות כצפיחית בדבש, קח, קחי, וד' יצו לך את הברכה ותשלם במועדו. סחורה זו, הוא מוסיף, נמכרת מהר „כמים שלנו" בשעת לישת המצות. ואכן זוהי השעה הגדולה, שבה יבּחן האדם, שבּה הוא צריך לשלוט בחושיו, ביצריו. העין הרואה את כל חמודות הסחורה, את כל האפשרויות הגנוזות בה, חומדת לקנות הרבה־הרבה. הנפש יוצאת לקראת ההרחבה וההתפשטות.

אותה שעה מתחזק ומתעצם כוחו של יצר הרע, הוא רוצה לבלוע את כל העולם, הוא מסית ומפתה ומדיח, בחינת „שאול לא ידעה שבעה". ואולם יצר הטוב, התם והעניו, מהו אומר? מהו אומר במקרה שלנו לאם בת־שבע, לסוחרת החדשה בזבורוב מקרוב באה? יצר הטוב לוחש באזנה ואומר לה: „הזהרי, ברכה, הזהרי עד מאד. אל תתורי אחרי עיניך ואחרי לבבך. כל ימיך, ברכה, היית אשה הגונה מאד, מילדותך נהגת כמו שראוי להיות, כבת ר' בונם וכזוגתו של ר' ישראל. המשיכי, ברכה, בקו זה של חייך. בקו ההגון והישר. אל תקני אלא את ההכרחי ביותר. אל תלכי בגדולות ממך, אל תאיצי להתעשר פתאום. בחני היטב, בחני שבע פעמים, כל חתיכת סחורה. שוי לפני עיניך את בנות הכפרים אשר מסביב לזבורוב, הכפרים אשר ידעת מנעוריך: פריביטץ, פרסוביץ וכו'. שוי לפני עיניך את טעמן ואת דרישותיהן של נשי הכפרים האלה, כי בשבילן אַת קונה, כי הן רוב הלקוחות אשר לך. אל תפני אל האובות, אלו בעלי החנות, ואל הידעונים, אלו משרתיהם ופקידיהם. הללו אין עיניהם אלא אל בצעם, וגם הללו רק את טובתם הם ואת אחוזיהם הם מן המכירה הם דורשים. אל תקני למעלה מן המידה. דעי וראי את אשר לפניך. קל מאד לקבל סחורה בטרנופול ובלבוב, אך קשה מאד לפרוע שטרות בזבורוב ביום הפרעון, ביום הפורענות. והרבה פורענויות למקום, אל תהיי אופטימיסטית. לאט לך, מתון־מתון. אל תאיצי להתעשר. לא לכך נוצרת, לא לכך חונכת. לא זה דרכך מאז ולא זה משפטך כיום. הזהרי! גם סחר האריגים מוקשים בו. אמנם הוא קרוב לשכר יותר מחנות הקמח, אך הוא גם צפוי יותר להפסד. ראי, הזהרתיך!" כזאת וכזאת ילחש באזניה זה מכירה הנאמן, זה יצר־הטוב הצנוע והישר. ולחישותיו עושות רושם, כי הסכנה בהן מימים ימימה. אכן זוהִי שעה גדולה של נסיון ומבחן, של התעוררות הנפש ומלחמתְ שני היצרים, שעה שאין כמותה בסחר הקמח העגום, המשעמם והפרימיטיבי.

כן, קנית הסחורה במנופקטורה ראשית־חכמה היא ורבת־אחריות עד מאד. והיא גם משתנית מפקידה לפקידה. ממצב למצב, מאפנה לאפנה. אינו דומה מי שקונה סחורה במאה רייני"ש למי שקונה באלף. ושוב: יש אדם שקונה באלף ולבסוף אינו קונה אלא סחורה שאין לה מהלכים ומונחת כאבן שאין לה הופכים, ויש אדם שעמלו וקניתו רק במאה, אבל לסחורתו צומחות כנפים, הכל חומדים אותה ורצים אחריה והיא נמכרת כמו ב„מזמור שיר". כי סוף־סוף הקניה אינה מטרה לעצמה, „לשמה", הקניה צורך מכירה הוא, והכל הולך אחרי המכירה. כאן, בסוף הסופים, יבָּחן האדם בחינה אחרונה, יבָּחן הסוחר מלידה, והסוחר בחסד עליון. סוף מעשה במחשבה תחילה.

ושוב: מה עצום ההבדל בין חנות־קמח וחנות־אריגים. חנות־הקמח אינה נעימה גם במגע. אתה פושט בלי משים את זרועך, את ידך, אתה מסתובב רגע בלי משים, — ומיד אתה מתאבק ומתקמח. אפילו ריח טחב עולה משקי הקמח. פלא שלא נתרבו העכברים עוד יותר. ומראה החנות אפור, חד־גוני, עצוב. לא כן חנות האריגים. עצם סידור הסחורה היא לא רק מלאכה, — הנחוץ ביותר במדפים קרובים, תחתונים, והנחוץ פחות במדפים רחוקים, עליונים, — אלא הוא גם חכמה, טוב־טעם, גיוון, פסיכולוגיה, פרק שירה. הכל עשוי במטרה למשוך את העין. לפרוט על נימי הלב, להתנגן, לעורר, לשבות שבי ולצוד ציד. בכל אשר תביט — נקיון, צבעים, גוונים ובני־גוונים. כזו היא ראשית המערכה. כאן הערות המתמדת. סמי מכאן חבלי שינה ונועם התרדמה. כאן הכל ערוך לקרב, הכל דרוך־צפיה לבוא הקונה. בין אם הוא מבני־ברית ובין אם הוא מן הנכרים. החנות החדשה של בת־שבע מיעוט לקוחותיה מבני־ברית ורובם מבני העממים. בלי־משים ובלי כוונה תחילה הושגה כאן אמורטיזציה ליחסים ההוגנים והישרים שבין בית ר' בונם ז"ל ובתו ברכה ובין הכפרים הקרובים אל העיר. נשי הכפרים ובנותיהן

האמיצות והצוהלות נוהרות ברצון ובאימון לחנות חדשה זו, שאם אמנם הריוח מוקדש לאלמנה הצעירה, לבת־שבע, ואולם העמל והטרחה והיגיעה הם לכל המשפחה, משפע הרחמים לשבר הגדול אשר הושברה בת־שבע בשחרות ימיה, שבר נפשי וחמרי כאחד. לכל המשפחה פרט לאחד, פרט לר׳ ישראל אבי המשפחה. הוא כאילו כף רגלו אינה דורכת על מפתן החנות החדשה, כאילו הוא עוין אותה, כאילו היא מתנגדת לכל אופיו, כאילו אינו סובל ואינו גורס את כל האיניציאטיבה היתרה הזאת, כל פעלתנות רבתי זו. למה המג, למה רגשו בני המשפחה? למה פתאום הסטיה מאורח־החיים המקובל? אמת, גדול כים שבר בת־שבע הענוגה, הבת היחידה־העדינה. אוי למשפחה שאבד לה כלי־חמדה כזה, אוצר יקר כבעלה המופלא, הגאוני, בשחרות ימיו. מי לב אדם לו ולא יחוש בצערה של האלמנה הצעירה! אך מה ענין שמיטה אצל הר סיני? מה תרופה יש בחנות מנופקטורה לצער תוסס ומוצץ? הקב״ה במידת־הדין שלו מחץ, והוא, במידת החסד והרחמים שלו, יחבוש וירחם. עתיד הוא לחבוש ולרפאות. ואל נא נחטא בשפתינו: האם היא ח״ו מחוסרת לחם, כסות, קורת גג? מאימתי יהודים נעשים מחוסרי סבלנות, דוחים מידת הדין והיסורים, רוצים דוקא לתקן משטרו של הקב״ה? באיזה סעיף בשלחן־ערוך יש רמז לכך? לא, ר׳ ישראל אינו מבין את העולם החדש, את הכיוון החדש. הוא כאילו מתבצר עוד יותר כמו בשריון בחנות הקמח, שעוברת עתה יותר ויותר לשלטונו הוא. מעתה כאילו חל פירוד־מה בין שני אלה, בין ר׳ ישראל ובין ברכה. שתי רשויות. ר׳ ישראל שולט בחנותו הוא, חנות הקמח, וברכה שולטת בחנות בתה, חנות האריגים. אלא שהפירוד בכל זאת אינו פירוד אמתי, שהרי שתי החנויות עומדות זו מול זו: חנות הקמח באמצע טור החנויות אשר במרכז ככר השוק המרובע, וחנות האריגים ממש למולה בתוך בית הנכבד ר׳ אליהו אוירבך, גבאי בית הכנסת. בעמוד ברכה בחנות בת־שבע ואין קונים בחנות, עיניה תרות ומשוטטות גם בחנות שכנגד. היא יודעת כל הנעשה בה. היא בדרום ועיניה בצפון. אך נפשה ולבה נתונים־נתונים לחנות החדשה. עם פתיחתה כאילו נתחדשה גם היא. מארבע רוחות באה הרוח ונשבה במפרשי נפשה, מעין של מרץ חדש בקע ועלה מתוכה אשר לא ידעה זה שנים רבות. אמנם היתה לה קצת התבטלות בפני עולמו של ר׳ ישראל, היתה לה הרגשה עמומה כי נשמתו חצובה מאיזה מקור זך, וכי בלימודו ובחוסר־היצרים שלו עוד הוסיף לנשמתו צחצחות ועילוי. עוד זמן קצר לפני סיום פרשת־חייהם, כאשר הוא עלה ירושלימה וישב בה על התורה ועל העבודה, והיא בתגרת מחלתה נשארה לדאבון הלב בכרך של עממים, כתבה אליו דברי חיבה ופיוסין וביקשתו כי יזכור אותה ויצרף אותה ברוחו בשעת לימודו בקודש. אך בפרק זמן המדובר נבצר ממנה לסגל ריתם חייה לשלו, ואת מרבית כחותיה נתנה לחנות החדשה. והרי זה חזיון כמעט פרדוכסלי: האסון המשפחתי הגדול אשר איים להכריע אותה תחתיו היה לכוח מוטורי גדול בחייה, הצמיח לה כנפים חדשות. פרדוכסלי גם מצד זה: היא שלא היתה להוטה מעולם אחרי קישוטי התלבושת שלחה יד גם במסחר הבנוי ברובו הגדול על הלהיטות הזאת.

*

ואולי גם הופעה זו היתה תוצאה של אותו עול האחריות שמשכה עליה בילדותה. במקרה זה רגש אחריות לקיומה וגורלה של בתה יחידתה, שנפלה כמו מאיגרא רמא לבירא עמיקתא, כאילו היא־היא, האם, היתה אחראית לאסון שאירע לה — למותו בלא־עת של אהרן־ליב המופלא והעדין. אך רגש האחריות הטביע בכלל חותם מיוחד על חייה. אחריות כלפי מ ה? לקיום העולם, לקיום האדם, לקיום הטוב והישר שבעולם. אחריות כלפי מ י? כלפי יוצר העולם והאדם אשר לפני כס משפטו תופיע במוקדם או במאוחר. היא לא נשאה שם שמים בפיה כל היום, ולא הרבתה לדבר על חובות האדם לקונו, אבל ידוע ידעה את העיקר ולא הסיחה דעתה ממנו. היא ידעה שבאחד הימים תופיע לפני כס המשפט ושם יאמרו לה: ברכה בת ר׳ יחיאל שמחה בונם מזבורוב! היאך חיית ומה תיקנת שם, בעולם השפל, בעולם העשיה? והיא גם ידעה היטב כי שום דיבורים נמלצים לא יועילו באותה שעה, אלא הכל יהא נשקל ונחרץ כפי המעשים. אם תזכה והסיכום הכללי יהא לטובתה, אז תארח לחברה ליד אביה ואמה ותזכה לראות מה שהם רואים. ואם לאו... לא, היא לא הסיחה דעתה מן העיקר. וכך ראינוה כל הימים: גבוהה, מרוכזת, רצינית, מקפידה על כל רגע שלא יבוזבז לבטלה, עמלנית לפי השורות שנכתבו בימים ההם:

אַל לְמָחָר, אַל לְמָחָר
תַּדַּח עָמָל וִיגִיעַת נֶפֶש;
עֲבוֹד, עֲבוֹד, וְסוֹף הַשָּׂכָר
לָבוֹא, וְאָז תִּנָּפֵש.

שונאת דברים בטלים, שונאת התהדרות ודברי מליצה, ונושאת על שכמה משא חיים גדול. היא ידעה בתו של מי היא ושדבר זה מחייב משהו. לא שהזכירה פעם עובדה זו, לא שהתהדרה פעם ביחוסה. אף פעם לא! ועם זה ידעה מה שידעה. אמת שיש דמוקרטיה בעולם ושהקב״ה אוהב את כל בריותיו, גם את הנמלה ואת העלה הקמל בירחי סתיו, ללא הבדל. ואף־על־פי־כן יש גם הבדלים. אף־על־פי־כן בחר הקב״ה בישראל מכל העמים ובחר בכהנים ולויים וצדיקים וחסידים ואנשי־מעשה מכל ישראל. בחר—היינו בחירת נשמות ותפקידים ויעודים בעולם העשיה. זהו מכבשי דרחמנא, ממסתוריו של הקב״ה. והוא בחר בר׳ יחיאל שמחה בונם כאחד מאותם אנשי־סגולה, והיא בתו. זוהי עובדה. ופירושה בעיניה שהיא צריכה להיות אחרת. לא ליהנות כאחרים ולא להתקנא באחרים ולא לבלות את השבתות והמועדים כאחרים. היא צריכה לקדש עצמה במותר לה. זה חשבון־הנפש הוא פנימי ודק מן הדק, שלבא לפומא לא גלי, משום שהדיבור בו אינו מהלל אלא מחולל. וראשית כל היא צריכה לעזור לאחרים יותר מאחרים. מכאן נשיאת העול. אף היא היתה בעלת־הרהורים ומחשבות, אלא שדחקה אותם לפינות חבויות שבנפש ולא נתנה להם שליטה בחייה. אף סדר יומה התחיל בשעות מוקדמות בבוקר. תפילתה בימות החול, אפילו אם היתה תפילה בציבור, היתה תפילת־בזק. וכך עבודתה בבית, בחנות, בכל אשר תפנה. אומרת ועושה, או שותקת ועושה. זיק העסקנות הציבורית, שנתגלה ביוצאי חלציה, ממנה הוא. אף ניצוץ הכתיבה. היא לא דיברה על מצות הצדקה, אך בהכנס עני לביתה בשעת האוכל נתנה ראשית כל את חלקה בסעודה. לא דיברה על מצות ביקור חולים אלא ביקרה וטיפלה בחולה וסידרה את הבית ושפתה את הסיר וקראה את ד״ר נגלר והביאה את הרפואה או את גוש־הקרח. אזניה לא שמעו מעולם את המלים עזרה סוציאלית, אך בחלות המשרתת השכיבה אותה במטתה היא וטיפלה בה כאילו היתה בתה. בקיצור: היא להטה מבפנים ולא מבחוץ. וחכמי המליצה הוסיפו ואמרו: ברכה שמה וברכה היא לכל. כי היא דאגה לכל, לבריאים ולחולים, לבני־ברית ולעממים. כי בנות הכפרים ידעוה גם הן ויש ששפכו לפניה את לבן, האמינו בה ונטלו עצה ממנה. ומה נדבר עוד בבני ברית, בקרובים?

המספר עוצם לרגע את עיניו ולפניו מופיעה תמונה זו: הוא טלה קטן, חולה, מוטל במטה. לא רחוק עומדת היא כשהיא כופפת קמעא את קומתה ולשה את בצק הלחם לכל השבוע. לצדה עומד מאירצ׳י כ״ץ, שבא ברכיבה מן הכפר כדי ליטול עצה מן „הדודה״, כמו שהוא קורא לה. הוא מדבר לאט־לאט, כמו לפני השופט, מנתח את צדדי הנושא, את האור ואת הצל, ומחכה למוצא פיה, להכרעתה. כי כאשר תאמר כן יעשה.

יהאב נתפלא אף נתפלא אם יוצאי חלציה שתו תמיד לפני עיניהם, אף בהיותם במרחק אלפי מילים מזבורוב, את עיניה היא, החודרות כליות ולב, וכאילו עמדו תמיד במבחן לפניהן? זה כוחה של זבורוב וזה כוחו של זוג עינים אשר לאשה אחת מנשי זבורוב.

הרופאים בזבורוב בימים ההם

הרופא היהודי אז בעיירה, — חטיבה בפני עצמה. הוא צף ועלה מתנועת ההשכלה שחדרה מברלין וקבעה לה מעמד איתן בברודי ובטרנופול, הוא צף ועלה מתשוקה למדע ומשאיפה ל„תכלית" בחיים כאחת. הראשונים היו לרוב בחורי־עוני, שלמדו בבתי־המדרש, שעבודת־המוח היתה לחם חוקם ושעשוע רוחם, אלא שלא הסתפקו לא בתורה מורשה ולא בהשכלה מופשטת „בת השמים" והושיטו ידם לענף עץ־החיים של הרפואה כדי לאחד את הטוב עם המועיל. יחידים היו, בודדים, איש במערכתו, ובגמרם אחרי שנות מספר את לימודיהם, ובקבעם את מושבם אי־שם בעיירות, נתקבלו אמנם ברצון מכל הציבור, אך נשארו לרוב מחוץ לחייו האינטימייב־דמויות בולטות וצדדיות כאחת. לכאורה הרופא מעורב בחיי כל משפחה, מלוה חיי כל אחד מן הערש ועד הקבר והוא ידידו של כל אחד ואחד. בלשון החדשה אפשר לומר, כי יש לו „עמדת־מפתח", כמו הרבי בעדת חסידיו. ועם זה נשאר עומד מן הצד, חי את חייו הוא, נושא גורל אישי.

משלושת הרופאים היהודים שבזבורוב, שהעסיקו את רוחו של המספר, היו לו שנים מהם: קרויניש וברוסט, רק שמות ערטילאים, כהים ומופשטים, לא מציאות חיה, ממשית. הוא לא הכיר אותם פנים אל פנים, — ודאי הקדימו והלכו לעולמם לפני שהוא בא לעולם. אבל מכיון שחיו ופעלו בזבורוב לפיכך נתקל בהם ובירושתם. קרויניש השאיר אחריו — ארון ספרים נבחרים, שעברו בירושה לקרוביו אשר בזבורוב. פלא הדבר שהשאיר אחריו ספרים בעלי תוכן יהודי. המספר רוחש לו תודה על שהשאיר תנ"ך נהדר של פיליפסון. פלא: עד היום אין לנו תנ"ך נהדר כזה בעברית. הפורמט הוא זה של ספר משניות רחב־ידים, עם ברטינורא ותוספות יום־טוב כאחד. למעלה מימין כבש לו מקום־כבוד המקור העברי כמלך בגדוד, עם אותיות מאירות עינים, לשמאלו מלוה אותו התרגום הגרמני כשומר נאמן, לא יזוז זיז כל־שהוא, ולמטה, מתחת למקור ותרגום, משתרע על שדה רחב־ידים פירושו הגרמני של פיליפסון, ובתוך השדה זרועים בטוב־טעם ציוריו הקלסיים־הדמיוניים של הצרפתי דוריי, אשר גם אימי פלייר התענג עליהם בילדותו.

היכן גילה המספר את האוצר היקר הזה? בבית יהודי נאה, יהודי חקרן, ר' מרדכי כ"ץ שמו, מן המכובדים והאמידים שבעיר, בעל פנים מאירות וקול צלול, האוהב להתהלך בחדרו אגב שיחה עריבה, להשמיע את נועם סברותיו לפני האורח הצעיר ולפני בני ביתו, כשאשתו ריחיל, אשת החיל והסבל, מגישה אל השולחן את התה השקוף והנודף ואת העוגות הטעימות, מעשה ידיה להתפאר, וכשיצחק־יהודה, הבן היחיד, מטיח פרדוכסים משונים לחלל החדר, ושרה לאה'צ'י, הבת היחידה, אשר עיניה מבריקות בפקחות יתירה שבה, מנעימה זמר בקולה הערב שירים גרמניים, בעיקר משל פרידריך שילר. פרידריך שילר הוא המשורר של החדר הזה, כשם שהוא המשורר של עשרות חדרים ובתים אחרים שבזבורוב ושבעיירות אחרות אז בגליציה. יש אז בזבורוב חצי תריסר יודעי צרפתית ושוקדים על סופריה המפוארים. יש רבע תריסר יודעי אנגלית. הפולנית רק מתחילה לכבוש את הנוער. אבל גרמנית היא שפת ההשכלה, ושילר הוא ראשון למשורריה. האידיאליזם שבו בצירוף הפתוס עם הסממנים המופשטים שבשירה זו הם לפי רוח הישראלי. יחידים, כגון הלמדן החריף ר' פנחס ליב כ"ץ, עיסקים גם באסתטיקה ופילוסופיה של שילר, או כורכים קנט ושילר ביחד, אבל הכל יודעים פרק במחזותיו ובשיריו. ודאי שקוראים גם שירים אחרים, אבל שירי שילר חובה ושאר השירים אינם אלא רשות. את שילר מתרגמים לעברית, את שירי שילר אוהבים ולומדים, רוצים להבינם על בורים, לעמוד על הכוונה שבהם. עתים, בבוא הנער־האורח לחדר הזה, הוא מתבקש לבאר אחד השירים האלה, לחוות את דעתו הוא. לאחד מהם — ה„ריזיגנציה" — כתב אפילו פירוש לבקשת שרה־לאה'צ'י. את שירי שילר גם שרים. רק אלקים יודע היאך נתגלגלו ניגונים הללו מגרמניה הרחוקה לתוך חדר זה שבזבורוב. מי עוד זוכר כיום את הניגונים האלה? אבל המספר נדמה לו כאילו הוא שומע עוד עכשיו מפי שרה־לאה'צ'י את תחילת השיר „האם שרצחה את ילד טיפוחה":

Horch ! die Glocken hallen dumpf zusammen
Und der Zeiger hat vollbracht den Lauf.

או סיומו של השיר הידוע, שתורגם לעתים תכופות גם לעברית, „העלם ליד המעין":

Raum ist in der kleinsten Hütte
Für ein glücklich liebend Paar.

המספר בנערותו חומד לבוא לחדר זה, לגמוע כוס תה, לטעום מעט מן המעדנים, מעשה ידי ריחיל להתפאר, להקשיב לחקרנות האב, לשמוע „חכמות" הבן, להאזין לזמירות הבת. אבל אולי עוד יותר חומד הוא לגשת אל ארון הספרים, להוציא משם ספר אחר ספר, לשכוח את האב ואת הבן, את האם ואת הבת, ולצלול בתהומות הספר. באיזה אופן מיסטי חדר לנבכי הגרמנית, ובארון ספרים זה הוא מוצא מבחר גם בלשון זו, ירושת הדיד ד"ר קרויניש נ"ע. מה נעים, למשל, לקרוא את „איוב" בתנ"ך פיליפסון. איוב, קיימא־לן, הוא ספר הסבל והיסורים, מגילת המשברים והקושיות, נאד הדמעה ואוצר הסער והגעש. גם הקדוש־ברוך־הוא בכבודו ובעצמו אינו מוצא כאן מענה מספיק ומתיישב על הדעת, והוא מפסיק את הויכוח כמו באיזמל, במאמר עליון אוטוקרטי. ואולם בתנ"ך של פיליפסון גם „איוב" הוא ספר נחמד. קסם הספר לא רק שהשכיח את צרות חנויות הקמח והאריגים, אלא כמעט שנשכחו גם כל צרותיו של איוב בעצמו בגלל הידור הנייר וההדפסה, בגלל ההרמוניה והשלוה שנדפו מן הציורים האלה. וחקרנות האב ובדיחות הבן וניגוני הבת ועוגות האם שימשו גם הם קישוטים נאים ונעימים. לא, אי אפשר היה למצות את קובעת כוס־היגונים עד תומה כל עוד שהיו ספרים נאים כאלה בחדר שקט ואף נעים כזה.

או יש אשר האורח־הנער ישלח את ידו ויוציא מארון הספרים ספרון גרמני נחמד אחד, אף הוא מירושת הספרים של הרופא קרויניש נ"ע. זה היה מאסף ספרותי מלפני שבעים־שמונים שנה מוקדש לזכר „תרי צנתרי דדהבא", שני אישים דגולים ונערצים, משה מנדלסון וגוטהולד אפרים לסינג. אתה רק מבטא את שני השמות האלה וכמו אור השחר בוקע ועולה מסביב לך. הפילוסוף היהודי והדרמטורג הגרמני בעל „נתן החכם"! הנאהבים והנעימים! הפילוסוף הלבבי, הטוב, העניו והתמים והמשורר המבקר, הפולמוסן — הלוחם! דומה: על ידי שניהם באה גאולה לעולם וגם תולעת יעקב, גם ישראל נושע תשועת עולמים. אמונה תמה זו נבעה מכל הספר הזה. המאמרים, הזכרונות, האגרות נכתבו בחרדת קודש, בדחילו ורחימו. הסו! גלות מצרים נמשכה רק מאות בשנים ואילו גלות אירופה נמשכה אלפי שנים. ואף־על־פי־כן הקיץ הקץ גם על גלות אירופה. בלי קריעת ים סוף ובלי מכות קשות על הים ועל היבשה. שני האנשים הנפלאים האלה, רבי משה

הגיבן מדיסוי והבן־יקיר־לנו אפרים, בן הכומר הפרוטסטנטי מזכסן, חוללו את הפלא הזה. במה? באור השכל, בדברי פרוזה ושיר, באגדה נחמדה על שלוש טבעות. בזו הדרמה „נתן החכם". מה נפלאה דרמה זו! מה נפלאו שני האנשים האלה, מה נפלאה אהבתם! שניהם אהבו לשחק את משחק האשקוקי, לשוחח על שאלות הספרות והפילוסופיה. שניהם, היהודי והגוי, הוקירו ואהבו איש את אחיו אהבה טהורה, אהבת דוד ויהונתן, אהבת חכמים, אהבה „לשמה", ללא־מחיצה, כשני מלאכי־השרת. כזה היה המיתוס של המאסף ההוא, כאשר למראית־עין התערה הליברליזם איתן באדמת גרמניה וטרם יעלו עננים להעיב את שמי רקיעיו. כזה היה האויר הצח ששלט בו, כאלה היו הרוחות הטהורים שנשבו במפרשיו.

נשאר בזכרון המספר ביחוד מאמר אחד, לא גדול אבל מאיר ומחמם: „הסבלנות" מאת משה לצרוס. זו היתה הפעם הראשונה שנודע לו למספר השם של המלומד המפואר הזה. הוא קרא בנערותו את המאמר הזה פעמים אין־ספורות. נדמה היה לו משום־מה, כי החכמה העליונה מדברת מתוכו. הוא היה הוזה כי יקום באחד הימים ויצא את זבורוב ויסע אל המחבר וידפוק על דלת ביתו ויגיד לו: אתה משה ואני יהושע, ואני רוצה לשרת אותך כשרת יהושע את משה, רק תנני לשמוע יום יום דברי חכמה מפיך... הזיה דינקותא! חלום תמים של ימי הילדות! והוא לא ידע אז, כי אמנם גם רוזני ארץ היו משכימים אז לפתחו של משה זה, כדי לשמוע לקח מפיו.

*

ד"ר קרויניש נ"ע השאיר אחריו שם טוב וספרים. וד"ר ברוסט, שחי עוד אחריו, מה השאיר? הוא השאיר אחריו שני בנים ושני בתים ושני גנים. בבואך מתחנת הרכבת העירה אתה נתקל מיד בשני הבתים והגנים האלה. אי אפשר לך לפסוח עליהם, כי בהם מתחילה העיר. הבית הקטן והגן הקטן הם מצד ימין והבית הגדול והגן הגדול הם מצד שמאל. בבית הקטן גר בן אחד, לא־יצלח, רווק זקן, משונה. הבית הגדול עומד לרוב ריק. הוא כנראה קנינו של הבן השני, עורך־דין בעיר מידלינג אשר בין באַדן ובין וינה. הוא התערה שם, כנראה, עד כדי כך שפעם אחת בחרו בו אזרחי מידלינג לראש האזרחים. אשתו הקתולית, שחקנית לפנים, מזכירה לו אימתי „הימים הנוראים" או ימי ה„יאהרצייטען" של הוריו, ואז הוא סר אל ה„טמפל" ואומר „קדיש" לעילוי נשמת הוריו. מי אומר כי אסור ליהודי יליד זבורוב לשאת אשה קתולית ולהיות ראש האזרחים במידלינג? לא, אנו עומדים עוד בתקופה שלפני ששים שנה, בימי הליברליזם והטמיעה, ואין פקפוקים כאלה. עורך־דין בן רופא מותר לו, שרי לו. אדרבה: תיתי לו לאביו שנטע בלב בנו זה אהבה לישראל, כבוד לדת ישראל, אמונים להוריו, הערצה למורה הזקן שלו בזבורוב. ביום הפטירה של הוריו שולח העורך־דין ד"ר ברוסט ממידלינג מדי שנה בשנה צדקה גדולה לעניי זבורוב, ביחוד למי שהיה פעם מורו ורבו, למורה הישיש ר' צבי צוורדלינג, זקן המשכילים וגדול המדקדקים, מי שמאיר הלוי לטריס בכבודו ובעצמו העיד עליו שהוא מליץ בשפת עבר. מה למד ממנו תלמיד זה וכמה למד ממנו, זוהי שאלה בפני עצמה. העיקר הוא שהוא נהג כבוד ברבו כל ימיו. כשנזדקן רבו עוד יותר עמד התלמיד וקבע לו כסף חדשי ביד נדיבה, כדי שסוף סוף ינוח מעמלו בימי שיבה מופלגת. דורות של תלמידים הקים בימי חייו הארוכים וכולם הזניחו את המורה המצוין, המורה להועיל, לעת זקנה ושיבה, ככלי אין חפץ בו, ורק הוא לא הזניחו. וכאשר סוף־סוף נאסף רבו אל עמו, בהיותו בודאי כבן תשעים ומעלה, טלגרפו מזבורוב לד"ר ברוסט במידלינג והלז טלגרף חזרה שיחכו לו בלויה. והוא טרח ונסע במסע המהיר מוינה דרך קרקוי ולבוב זבורובה, והלך אחרי מיטת רבו, וחילק באותו מעמד ארבע מאות כתרים לעניים לעילוי נשמת רבו... המספר קיבל מרבו זה את כתבי־היד העברים אשר השאיר בצירוף בקשה שישתדל להעלותם על מכבש הדפוס. ולפני עשרים שנה, בהיות עוד ד"ר ברוסט זה בחיים, נסע המספר פעמים אחדות למידלינג כדי לשוחח אתו בענין זה. אולם לא אסתייעא מילתא. לא יכול היה להגיע לחדרו. נזדקן האיש ונחלש ואחרים הקיפו אותו ושמרו על דינריו. רק כלב גדול קידם את פני המספר כפעם בפעם, ואיזה עורך־דין מקרוביו. ילדים לא היו לו. ערירי הלך גם הוא. ועדיין כתבי־היד הללו, מיותמים גם הם, מונחים באמתחת המספר ומצפים לנס. שעה ששהה המספר במידלינג סר לבית־מסחר־ספרים, התבונן בספר אחד כשגבו אל האחרים. אותה שעה נכנסת גברת ושואלת עצה מבעל החנות למי לפנות באיזה ענין. בעל החנות קורא שם אחד. היא עונה בקול רם ובהדגשה: „לא, זהו יהודי (איין יוד)!". אז המספר מסתובב, מביט בפניה ואינו אומר דבר. משתררת דומיה בחנות. אותה שעה הבין המספר, כי לא רק העורך־דין ד"ר ברוסט, מקודם ראש העיר במידלינג, נזדקן ונחלש וחלה, כי אם גם הליברליזם בכבודו ובעצמו נזדקן, נחלש וחלה בעיר זו, במדינה זו, ואולי גם במדינות אחרות...

*

מה היה ערכו של ד"ר קרויניש כרופא — לא שמענו. אבל על ד"ר ברוסט אשר בזבורוב שמענו שהיה רופא מצליח, שפנו אליו גם ממקומות אחרים. ראיה לדבר שבנה בתים ונטע גנים וחינך את אחד מבניו לאומנות של עורך דין, שבולעת הרבה ממון. משונה הדבר, שהוא היה Homöopath וריפא על פי שיטה זו. מה טיבה של שיטה זו? דבר זה קשה לבארו. זו לא השיטה הרשמית של חכמת הרפואה, גם לא השיטה הטבעונית, שרבים המערערים עליה, אלא חטיבה בפני עצמה, שנתחדשה לפני ק"ן שנים. זה שחידש אותה ניסה להסבירה בדרך המליצה באופן כזה: הרפואה הרשמית בנויה על העיקרון: Contraria contrariis curantur (הניגודים מרפאים, דרך משל: הקור את החום והחום את הקור). לעומת זאת בנויה השיטה החדשה על העיקרון: Similia similibus curantur (הדומים מרפאים: הקור את הקור והחום את החום). אך לבני אדם פשוטים אין כל אלה אלא דברי ח"ן. העיקר הוא שהשיטה החדשה הצליחה בשעתה ואף מאת הרשות ניתנה רשות לרפא בשיטה זו. אף ד"ר ברוסט ריפא בשיטה זו והצליח. במה ריפא? בפרגים, מאהנליך באידיש. היו לו מיני כמויות שונות של פרגים ובהם השתמש לכל מיני מחלות — בצירוף עוד משהו. כשחלתה בת־שבע הקטנה באסכרה, דיפתריטיס בלע"ז, שהיתה מסוכנת בימים ההם, לפני היות סם הזירום שכנגד למחלה זו, בא ד"ר ברוסט, בחש פרגים בכוס מים ונתן לה לשתות לשיעורים, שם תחבושת על הצואר, בחש עוד משהו — ולאחר יום וחצי הבריאה. אהה, לא כן עלתה לה לאחותה הקטנה של בת־שבע. אף היא חלתה פעם במחלה זו, אך היא לא הבריאה אלא מתה. הכרוניקה המשפחתית לא רשמה לזכרון מי מן הרופאים טיפל בה בילדה קטנה זו, בת ארבע שנים.

*

המספר רוחש תודה לד"ר קרויניש על צרור הספרים ולד"ר ברוסט על הגן הגדול שהשאיר. בגן זה הוא מבלה אז את היפות שבשעותיו. הגן פתוח לכל באין מכלים דבר. רק בעצי הפרי, תפוחים ואגסים ושזיפים וכו', אין לנגוע, כמובן, בימי העונה. הם אז מוחכרים לסוחר־פירות מיהודי זבורוב וזה אינו מרוצה אָם מברכים על הפירות הללו בלי תשלום. ואולם בני אדם הגונים שבאים לטייל בגן הגדול הזה, לשאוף מאוירו הצח, להתהלך בצל האילנות, להשתטח על מצע הדשא הנחמד והלטיף — אין מוחה בידם. אבל יהודי זבורוב עצלנים הם במחילה, ואינם הולכים שמה. הם אומרים כי גם בביתם אין האויר מחניק, חלילה. מי בא שם לעתים קרובות? המספר.

כשהוא ילד מילדי החדרים, כשהוא נער מנערי הקלויזין, כשהוא בחור מבחורי בית המדרש הגדול. לא שהוא פחות עצלן משאר יהודי זבורוב, אלא ה׳ אלקים נטע בו נטיה להזיה, והגן הזה טוב ונוח להזיה. כשהוא משתטח פרקדן על מצע הדשא הגבוה והעדין ומביט השמימה, אל הגוונים המשתנים שם חליפות, הוא משתקע בהרהורים שונים, במחשבות שונות. ודאי כשהוא הולך שמה אחד מספריו האהובים תחוב לו בכיסו. הוא אוהב לקרוא פה פסוקים לוהטים מבן־אמוץ. איזה רוח גבורה, רוח בער מנשבת מן הפרקים האלה! הוא אוהב ללמוד פה בעל־פה פסוקים כבדי־משמעות שבקוהלת. בהחילו אז ללמוד פולנית למד שם בעל־פה גם דפים של פן טדיאוש לאָדָם מיצקיביץ׳: Litwo, ojczyzno moja...

אפשר שקרבת גנו של ר צ׳ י ב ו ר ס ק י, הפולני הזקן שנמלט הנה מסיביר, השכן לגנו של ברוסט, משפיעה. ענני שמים ודשאי הגן מתלכדים־מתאחדים עם הפסוקים והחרוזים הלוהטים והכבדים. טוב להתהלך בין שורות האילנות ולשנן את הפסוקים האלה. עתים, פעם או פעמים בשנה, באות גם שרה־לאה׳צי עם רעותה ושארת־בשרה דינה׳צ׳י פרלמוטר, בת הנגיד ר׳ יעקב פ ר ל מ ו ט ר, אל הגן. עיניה של שרה־לאה׳צ׳י נוצצות־מבריקות וערוכות לקרב. עיניה של דינה׳צ׳י פרלמוטר הן שחורות, עמוקות, מרוכזות, ועליהן קרום של צניעות ישראלית. כשהן באות הן קושרות שיחה לא קצרה עם הבחור דנן, בענינים רמים ונשגבים, הנובעים ישר מן הספר האחרון אשר קראו. הן עומדות מצד זה של אילן רחב־בדים והוא עומד מצד זה, והשמש ממעל מזריחה את אורה השופע עליהן ועליו כאחד. קרני השמש מנצנצות בנועם גם מבעד הענפים והעלים הירוקים. אך כשהן נפרדות ממנו, הוא נשאר זמן־מה תקוע במבוכה. לבו נוקפו. הוא נזכר במאמרים מפרקי־אבות על ניר נאה ואילן נאה, על שיח עם אשה, הוא נזכר בכמה אימרות מוסר מספרי יראים. וכמו מתוך התעוררות וחרטה כאחת הוא חוזר ומשנן פסוקי בן־אמוץ או אימרות קוהלת, או הוא ממשיך את החרוז הראשון של פן טדיאוש: — ty jestes̈ jak zdrowie...

•

קרויניש וברוסט אינם בשבילנו אלא כמו אגדה. לא ראינו אותם בעינינו, לא היו לנו מציאות חיה. אין אנו יודעים מאין צמחו ומה הרוח פעמה אותם, מה שאפו בנעוריהם ומה השיגו, מה קוו וממה נואשו. הם נולדו וגדלו לפני מאה ועשרים שנה, נסחפו עם גלי־האור הראשונים, כדברת המליצים, פרשו מבית המדרש, למדו רפואה, גמרו או לא גמרו אבל היו לרופאים. הרשות אז הקילה על הלומדים מחוסר רופאים והסתפקה גם בשלוש שנות לימוד. ספק אם השיגו באמת את התואר „ד״ר". כך נהגו עוד עם זה שבא אחריהם, עם ד״ר (?) נ ג ל ר, שאותו הכרנו עין בעין הרבה שנים. עתים כשהמספר מתהלך בירושלים ורואה במרחק־מה רב ידוע, זה הרב של הועד הלאומי, מתהלך בחוצותיה, כמעט שהוא רוצה לקריא: צפרא טבא, ד״ר נגלר! כל כך גדול הדמיון. לאמור: גם ד״ר נגלר נ״ע היה בעל קומה פחות מבינונית, גרמית, בעל עינים נוצצות־בוערות, בעל זקן ממוצע, שחור, עבות, כהליכתו המתונה של זה הליכתו של זה. אף הוא למד כנראה בימי נעוריו בחדר ואולי גם בקלויזין או בבית המדרש. עם כל הסתגרותו הרי יש אשר יכנס לבית חולה, פותח את הסידור ומוצא במקרה בפרקי אבות את המאמר: „אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות" והוא מתחיל מדבר בהתפעלות על יפי המאמר. או יש בימי החורף כאשר השלג יורד ארצה בשלוה ובנחת, והיום יום הששי בצהרים, ותלמידי החדר חוזרים הביתה, כשהגמרות תחת זרועותיהם, והם עליזים ומשתובבים, אז יש כאשר פוגש בהם באחת הסימטאות הד״ר נגלר, תנוח גם עליו רוח העליזות וההשתובבות, והוא כאילו מתמזג לרגע עם ילדי־החדר, חברי ימי־נעוריו, ומתחיל מצטט מן הגמרא, דרך משל אותה משנה בסנהדרין: „ארבע מיתות בית־דין: סקילה, שריפה, הרג, חנק"...

הוא עולם בפני עצמו. הוא גר אי־שם במרכז העיר, יום־יום הוא משכים והולך אל חוליו, הולך ברגל, לאט, אינו רץ ואינו ממהר, אינו נכנס בשיחה עם עוברים ושבים, אינו מתערב בשום דבר, אינו מתרגז ואינו מתפעל. כשהוא נכנס אל הבית הרי הוא מטפל כמובן בחולה. ודאי שאינו גאון, ודאי שאין מרבים לבוא אליו ממקומות אחרים, אבל הוא רופא טוב. הוא בוחן ובודק באמונה ואינו זז מן החולה עד שהוא עומד על רזי המחלה. אמת שלמד רק שלוש שנים, אבל אפשר שהוא אינו מזניח את הספרים המעולים ואת כתבי־העת לרפואה. והוא מכיר את בני העיר ובנותיה, הוא מלווה את [illegible] כל אחד ואחת מהם. הוא גם מכיר את מצבם הנפשי. עתים הוא מוכרח לשהות בבית החולה ואז נקשרת שיחה עם בני המשפחה. הוא יושב על כסא, כשרגליו פשוטות לפניו ונתונות אחת על גבי השניה, וכשפניו מאירים משהו וכאילו מביעים רצון וצפיה לשמוע. לאט־לאט הוא עובר ממצב של רופא למצב אחר, למצב של רבי. מסתלקת המחיצה הנפשית ובני הבית מסיחים מה שבלבם. הוא מדבר אתם ביידיש דשנה ורעננה כדבר איש אל רעהו. אמנם הוא ממעט לדבר ומרבה לשמוע. הוא אמן השמיעה. יש הרושם כי הוא ידיד המשפחה, הדואג אמנם ראשית כל לבריאותו של כל אחד מן המשפחה, והמבטיח כי אמנם אין סכנה רצינית נשקפת לחולה, אם רק יקיים את מעט המצוות, שהוא מטיל עליו, וישתמש במעט התרופות שהוא רושם ומציע. הוא רואה הרבה בכל משפחה ומשפחה, עומד על עסקיה ויצריה הוא סופג כספוג אלא שאינו פולט. מה שראה ושמע במשפחה אחת כמוס אתו לעולם, ואינו מוסר משהו ממנה למשפחה שניה. מעין רבי.

הוא עולם בפני עצמו. היא איש הרזים. הוא מעין נזיר. אין לו עסק עם נשים, עם קלפים, עם משתאות, עם משרות כבוד. סיים את סיבוביו הרי הוא חוזר הביתה, לאט־לאט, מתון־מתון, מביט נכחו ולא לצדדין, וכשהוא מגיע הביתה ינעל את הדלת מאחוריו, והורדו הוילונות, יש אז הרושם כאילו זה הרופא חי אז עם אשתו ושתי בנותיו — בנו היחידי לומד אי־שם בלבוב — או עם ספריו ועם כתבי־העת אשר לו כמו על אי, חיים סגורים ומסוגרים. הוא אז גם אז בזבורוב ועם זה כאילו אינו בזבורוב.

הוא עולם בפני עצמו. בזבורוב הרי יש גם בני אדם מן המין האינטליגנטי. בין יהודים ונוצרים כאחד. אבל מעולם לא ראינו אותו מתהלך עם אחד מהם, מבקר ביקור ידידות בבית אחד מהם. מעולם לא ביקר אחד מהם בביתו. מעולם אין שכן נכנס לביתו. רק שני גיסים יש לו, אחי אשתו, טירהויז שמם המשפחתי, חוכרי אחוזה גדולה באחד הכפרים שבין זבורוב ופומורין. הם גם כן מסוג המשכילים, עם סנטי־מנט מיוחד בשביל ארץ ישראל — קופסת רבי מאיר בעל־הנס שלהם היא הגדושה והמפורסמת לשבח בכל הסביבה. הם חקלאים טובים ושקועים בהנהלת המשק, וסוסים להם מצוינים בגובה וביופי. ופעם בשנה או גם פעמיים מופיעה המרכבה של הגיסים עם סוסיהם הדוהרים, החומים, מכוסי־הזיעה, לפני דלת ביתו של הד״ר נגלר. זהו הביקור המסורתי. ואז אתה שמח להרגיש שגם הד״ר נגלר אינו נטול לגמרי מחברת בני אדם, מיחסיהם ומעניניהם, ונעימה עליך המחשבה, כי גם בדירה זו עם הדלת הנעולה ועם הוילונות המורדים דופקים לבות בני אדם. ויש עוד שעה אחת בשנה, שבה נופלת המחיצה בינו ובין הבריות: ליל יום הכפורים. לתפילת „כל נדרי" יבוא גם הוא אל בית הכנסת הגדול, אל מקומו המיועד לו בכותל המזרח. ואז, לפני התחלת הניגון המסורתי, נגש אליו הגבאי המכובד ר׳ אליהו אוירבך, נגש אליו סוחר־הקמח המכובד

ר׳ נטע צימר, נגשים עוד יהודים סנטימנטליים אחדים. לוחצים את ידו ברגש ומברכים אותו בשנה טובה. שעה זו אפשר מעוררת רגשות גם אצלו. אך כאשר תעבור השעה, תסגר מחדש הדלת ולא רק של החדר, ויורדו מחדש הוילונות ולא רק של החלונות. איש לעברו מקצהו.

וסוף־סוף מה יודעים אנו עליו, מתחילתו ומצמיחתו, מחייו הנפשיים־הפנימיים? לא כלום. בהיותו ילד למד בחדר גם הוא, למד אחר־כך עם הנערים חבריו מסכת סנהדרין או מסכת אחרת, היה אז חבר, היה אז חלק של ציבור, היה תא מתאי גוף. אבל מה שעבר — אין. הוא נישא על כנפי ההשכלה. הוא לא היה רב בישראל כי אם רופא בישראל. הוא היה טיפוס של ראשון. עזב דרכים כבושות וכבש דרך לעצמו, ועכשיו כאילו כרות הוא מעמו, מישראל. הוא אינו עושה נפשות להשכלה או למשהו אחר. אינו חבר לא ליהודים ולא לנכרים. דומה שהוא מחונן בהומור, דומה שהוא אוצר בקרבו נסיונות ודעת, דומה שאילו פתח את פיו היו הכל מאזינים לדבריו, והיו חוזרים ומשננים אותם. אך הוא אינו משמיע הגה, הוא שומע ואינו מדבר. בזבורוב לא נשארה לזכרון ממנו אף אימרה אחת. מה סיבת שתיקתו? פרי מחשבה רבה, פרי החלטה עזה? האם בחדרי חדרים הוא מעלה מחשבותיו על הכתב? האם הוא אמן נסתר? ושמא — עורבא פרח? שמא ד״ר נגלר איננו אלא בעל השגות פעוטות, המסתייג להנאתו מן „ההמון החשוך" ושדי לו בקב־תרבות בצורת יומן פולני ורומן־„שונד"? שמא אשתו עינה צרה באורחים בשל כוס התה, חתיכת הסוכר והתופין שיש להגיש להם? תיקו. אין אתנו יודע עד מה.

*

אך באחד הימים נפתחה לרווחה דלת הדירה של הד״ר נגלר. הועלו הוילונות ונפתחו לרווחה גם החלונות, ויהודים פשוטים, יהודי הרחוב, הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם, מילאו את החדרים. מה קרה והיאך קרה? קרה דבר פשוט מאוד. ד״ר נגלר עשה בו ביום את סיבובו הרגיל בשעות הבוקר בין חולי העיר, טיפל כדרכו עם כל חולה וחולה, שמע מה ששמע והעיר מה שהעיר, וחזר בשלום אל ביתו. בת־שבע, שישבה אז בחנות האריגים אשר לה, ראתה אותו עוד כשהוא חוזר מתון־מתון לביתו. ואחרי רבע שעה הקיפה הזעקה את כל הרחוב: הד״ר נגלר מת. בין־רגע נמלאה הדירה מבני הרחוב, אף בת־שבע היתה בין הבאים. קצב אחד, לא סימפטי אך מומחה להקזת דם, עוד פתח אחד העורקים והדם זב בקילוח חזק. ד״ר נגלר עוד פתח לרווחה את עיניו וירא תוהה ותמה במהומה אשר מסביב לו. בין־רגע בא בריצה הרופא הנוצרי־פולני, ד״ר סקורסקי. לשוא. ד״ר נגלר נפח את נשמתו, לדאבון־לב יהודי זבורוב, שהיה אהוב עליהם. אחרי שעה נראתה המרכבה של הגיסים טירהויז. איך הזיעו הפעם הסוסים הדוהרים, החומים! עוד עמדו בשוק כנופיות של יהודים ויהודיות ושוחחו מתוך עקת־לב במאורע. הם נזכרו כי עתים היה שליח ההשגחה העליונה להציל חולה מסוכן: בראשונה ה׳ — ואחר שליחו הרופא. אך כל זה אינו משנה את המצב. ד״ר נגלר, רופא העיר וידיד העיר, הלך ואיננו.

אך הדורות אינם עומדים על מקום אחד. הם נעים וזזים הלאה בלי הפסק, בלי מנוחה. בנו של ד״ר ברוסט הוא עורך־דין במידלינג ליד וינה. פעם בחרו אזרחי מידלינג בו, ביהודי הזר שנולד בזבורוב, לראש האזרחים. בנו היחידי של ד״ר נגלר הוא עורך־דין בזבורוב. הוא איננו מר־בר־רב אשי. הוא איננו ראשון, הוא יורש. מוחו צר ומוגבל. לא הצליח בבחינות וכשל ונפל לעתים. לימודו בלבוב בגימנסיה פולנית ובאוניבר־סיטה פולנית עלה לאביו בממון רב. מי ידע את מסתרי השבץ שאחז את אביו? בכל אופן ההשכלה של יהודי זבורוב, של יהודי גליציה, מתחילה להיות השכלה פולנית. וינה רחוקה ולבוב קרובה. שילר מתרחק וסינקיויץ׳ מתקרב. הדור הצעיר מתחיל מתחנך על ספרות פולנית. אנו חיים בין הפולנים ועלינו לבנות את חיינו ביניהם. יש רוטינים־אוקראינים מסביב, הם הרוב, כי זבורוב במזרח גליציה היא שוכנת. אבל הם עדיין לא הקיצו, הם עוד ישנים־נרדמים. עוד לומדים בגליציה גם גרמנית, אבל היא עתה מעין פרפרת, ואילו פולנית היא הלחם והבשר. בנו של הרוקח, הלומד בגימנסיה פולנית בלבוב, נתחייב לכתוב בימי החופש חיבור בגרמנית על המחזה „קלביגו" של גיתה. מה עשה? הלך לבית־המדרש וביקש מאת המספר, שהיה אז אחד מבחוריו, שיכתוב בשבילו את החיבור. בנו של ד״ר נגלר, שסוף־סוף נהיה לעורך־דין, יודע עוד לדבר גרמנית, באשר הוא שייך עוד במקצת לדור הקודם, אבל הוא גם הוא אינו יודע צורת אות עברית. הוא איננו ראשון כי אם יורש. הוא לא יפסוק פסוק לילדי החדר ממסכת סנהדרין. הוא לא יפתח את הסידור ולבו לא יפעם למקרא המאמר: „אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות". אפשר שגם הוא יכנס בליל יום כפורים לבית הכנסת הגדול ואפשר שיזכור כי בהיותו טלה קטן ליוה הנה את אביו, אבל הוא לא ידע את התפילה הנערכת כאן, וניגון־„כל נדרי" לא ידבר אל לבו. הוא איננו חלילה אדם רע, מקצת מתכונות אביו עברו גם אליו, אבל אור הבינה אינו מאיר את פניו, הוא כבד־התפיסה, והוא תלוש, תלוש. אין לו נכסים ברוח משל ישראל, אין לו ידיעת־הוי של ישראל. שם בלבוב מתחילה מתרקמת הכרה לאומית יהודית. אחד צעיר, אדולף שטנד שמו, קם באחד הימים באסיפה של מתבוללים וידבר דברים כמתלהמים אשר האזנים תצלינה לשמעם. שם בלבוב ישנו צעיר אחד מזבורוב חיים׳קה כ״ץ שמו, והוא שולח מלבוב מאמרים על לאומיות יהודית ל„המליץ" אשר בפטרבורג. אך ד״ר נגלר הבן אינו יודע מאומה. הוא פולני בן דת משה. ועם כל זה אינו שתקן כאביו, הוא נואם לפרקים. היא רוצה לחיות, להרויח, הוא רוצה גם בהתמנויות של כבוד.

באותם הימים הלך לעולמו בזבורוב ראש האזרחים הזקן פוזנחובסקי, אכר פולני בעל נכסים, הגון ומכובד, טוב ומיטיב. זבורוב עומדת לפני בחירת ראש־אזרחים חדש. מי הם המועמדים? הם שנים: הישיש רצ׳יבורסקי, שנמלט הנה לפני שנים רבות מגלות סיביר כשהוא לוהט מבפנים כל ימיו באהבת עמו, וד״ר נגלר. מועמד רוטיני עוד אין, כי אין עדיין אינ־טליגנציה רוטינית והם עוד לא הקיצו משנתם־תרדמתם. יהודי תלוש נגד פולני־נוצרי קתולי. נשתנו העתים. האין ההיסטוריה היהודית מספרת על רדיפות והריגות ושחיטות? האין היא עדות נאמנה על המקרא „ובגויים ההם לא תרגיע!?" הנודדים מרחוק! מה לכם פה ומי לכם פה, כי תאמרו לבחור פה באחד מכם לראש האזרחים? נשתכחה ההיסטוריה. שכחו יהודים צרות דורות קדומים. אכן ההיסטוריה, כסבתא למודת־נסיונות, אוהבת לספר את סיפוריה אך שומע אין לה. הנכדים, קיימא־לן, חכמים שבעתים מן הסבתא. הן גז הליל, האיר השחר, שקט מסביב ובטחון. יהודים הולכים בלילות מעיר לעיר ומכפר לכפר באין מכלים דבר. אנו חיים באויסטריה, בימי הקיסר פרנץ יוסף, ירום הודו, עשרות שנים אחרי מתן חוקה של שיווי זכויות. השוותה החוקה את היהודים לכל שאר העמים שבמדינה. נתנה החוקה את זכות הבחירה לכל אזרחי המדינה, בלי הבדל. היהודים הם רוב התושבים בזבורוב ולמה לא ישתמשו בזכותם לבחור ראש אזרחים משלהם? אין עוד טרמינולוגיה לאומית, אין ארגון לאומי, אין קשר עם עיר אחרת, אין שואלים מה אומרים ראשי עם בלבוב, בוינה. זבורוב היא מעין ריפובליקה בפני עצמה, ריפובליקה אידילית קצת, אין אסיפות סואנות, אין אפילו ועד קהילה, כי תקנון ועדי הקהילות עוד לא ניתן אז בגליציה. יש רק שלושה פרנסי הקהילה, רעגיערער ביידיש. כיון שמת אחד מהם נשארו שנים: הגביר ר׳ יעקב כ״ץ ור׳ ישראל משה לייזר׳ס, תלמידו של הגאון הזבורובי ר׳

אברהם תאומים ז״ל. הללו מזמינים מספר אנשים לשיחות בלתי מחייבות, בלי פרוטוקולים ובלי החלטות מסוימות.

•

אך דעת־הקהל של היהודים נוטה לד״ר נגלר. לא שהישיש רצ׳יבורסקי חשוד על שנאה לישראל. איש אינו יודע לספר משהו בגנותו. בימי גנוסיא הוא מופיע בבית המדרש הגדול, שומע את דרשת הרב באידיש ופניו מאירים כאילו טעם את מתק הדרוש, שהוא לא הבין ממנו אף מלה. והרי גם ידעים מן הנסיון שהמנוח פוזנחובסקי, שהיה גם כן פולני־נוצרי וקתולי אדוק, היה בכל זאת מלכות של חסד, ולא עורר כל תרעומת שהיא. ומה בכלל יהדותו של ד״ר נגלר? שמא יודע הוא אות עברית? לא, הוא מעין „גוי״ יהודי. ואף־על־פי־כן נוטה דעת הקהל של היהודים אליו. אין טרמינולוגיה, אין אידיאולוגיה אבל יש רגש. הרגש הוא כי ד״ר נגלר מכיון שלא המיר את „הדינר״, מכיון שהוא נשאר בתחום ישראל ואינו רשע להכעיס — ישראל הוא. הוא בנו של ד״ר נגלר הרופא נ״ע, שישב כל ימי חייו בתוכנו והיה ידוע לכולנו. הוא יליד העיר זבורוב וזכות קדימה לו אפילו על פולני שבא ממרחקים, ואינו דומה לפוזנחובסקי המנוח, שהיה גם כן יליד זבורוב. אם נגלר יהיה ראש האזרחים יהיה נוח ליהודי להכנס אליו, לדבר אתו, להסיח לו את דאגות הלב. בעלי המלאכה היהודים, שגם להם חברים באי־כוח בעיריה, הם בעד נגלר. אפילו יואל ווינשטין, חייט הנשים המהולל, אדם מודרני מגוהץ ומסולסל, העובד בשביל בתי הפולנים המכובדים, והוא אמנם מהסס להעיז פנים נגדם ולהצביע גלויות בישיבת העיריה בעד נגלר, — גם הוא אינו פורש מחבריו. הרי הוא אדם לויאלי, אדם הגון. מי מהסס ומפקפק ביחוד? דוקא בעלי־הבתים, הסוחרים, בעלי הרכוש. גם הם מעדיפים את נגלר אבל לבם מנבא להם, כי לא איכשר דרא, וכי תפסת מרובה — לא תפסת. פרנץ יוסף, יאריך ה׳ ימיו ושנותיו, הוא מלכות של חסד, אבל הוא יושב בוינה. ינציב המדינה בלבוב הוא גרף פולני, ושר המחוז בזלוטשוב, שזבורוב כפופה לו אז, הוא פולני, ורוב השופטים בבתי־המשפט הם פולנים, ופקידי המסים הם פולנים, ומנהל הדואר הוא פולני, והמפקח על המשקלות הוא פולני. וכולם רוצים ברצ׳יבורסקי, ותומכים בו מאחורי הקלעים. וכל אחד מהם יכול להזיק, לנשוך. החוקה היא ליבראלית מאוד, אבל ימים מספר לפני הבחירות בא העירה המפקח על המסים, הזמין אליו מן הסוחרים ובעלי הרכוש ודיבר אתם על העלאת המסים. הוא לא הזכיר כלל את הבחירות, הוא דיבר רק על העלאת המסים. באותם הימים בא העירה גם המפקח על המשקלות, בחן ובדק, סח עם חנונים, קימט את המצח והביע אי־שביעת־רצון. הסוחרים ובעלי־הרכוש חוששים, פוסחים על שתי הסעיפים. מי יוכל לדין עם שתקיף ממנו? והאם בכלל כדאי ד״ר נגלר שיפקירו עצמם בשבילו?

בא יום הבחירות. התאספו כשלושים חברי העיריה וישבו על מקומותיהם. גם רצ׳יבורסקי ונגלר הם חברי העיריה. קוראים לפי סדר האלפ״א־בית״א את שמו של כל אחד, וכל אחד מחויב להצביע בגלוי על שם של אחד המועמדים. יואל, חייט־הנשים, ואתו כל חבריו מבעלי־המלאכה מצביעים בעד נגלר, אף־על־פי שלבם נוקפם. גם אחדים מבעלי־הבתים מצביעים בעדו. השאר מצטרפים לנוצרים המצביעים כולם, כפולנים כרוטינים, בעד רצ׳יבורסקי. מכיון ששמו של נגלר קודם בסדר האלפ״א־בית״א לזה של רצ׳יבורסקי, לפיכך הוא נקרא תחילה להצביע. הוא קם ומחוה קידה ומצביע בקול רם ובהטעמה בעד רצ׳יבורסקי. אחריו, כשמגיע תורו של רצ׳יבורסקי, הוא קם, מחוה קידה ומצביע בהטעמה בעד נגלר. ג׳נטלמניות הדדית. בכל עסק הבחירות לא נשמעה מלה עולבת מצד אחד אל משנהו. רוב הקולות הוא בעד רצ׳יבורסקי הזקן. ד״ר נגלר קם ומברך אותו בלבביות לבחירתו. פסקה המתיחות. מפקחי המסים והמשקלות שכחו את ביקוריהם מלפני הבחירות. אין רדיפות ותאות נקם. לא נעים לפולנים כשהם צריכים להתחכם כדי לשמור על שלטונם, אבל ההכרח לא יגונה, והם מתאזרים בסבלנות ואינם יוצאים מ„כליהם״. ראש האזרחים החדש הוא גם כן מלכות של חסד. ב״ה אין ליהודי זבורוב להתאונן עליו. יואל החייט התבייש מעט להביט בפני הלקוחות הפולנים שלו, אבל שני הצדדים עברו בטקס על מה שהיה. שבה זבורוב לאחר הבחירות לסדר־יומה ועולם כמנהגו נוהג.

נוספות לפרק זה

אחד ממשוררי זבורוב, ר׳ זיינוויל ראַטה, כתב על מצבת דר. קרויניש בין השאר:

ראו פה במעמקי בטן זה הקבר,
בו לעפרות גוו משכן חצב גבר,
נפשו רוממות שדי וחכמה מלאה;
רוח בין ויראת א־ל בו התלכדו,
מדע ואור תורה כאחיות נצמדו,
אורח חיים פלס מני למדו לדעה.

ועל מצבתו של דר. נגלר כתב בין השאר:

נֶגע קָרְנוּ צר כל לב מהכילה!
איה רופא חנם ירפא חולינו?
גם משען כסף יפזר מטוב לבהו;
לא ירף מבקר יום יום בתינו,
עד הבריא החולה, המחלה חלפה;
רב טובו להגיד הן תקצר כל שפה!

לאמור: בנוגע לד״ר קרויניש ציין המשורר את המזיגה בין דת ודעת שבה הצטיין הוא, ובנוגע לד״ר נגלר הרים על נס את טוב לבו בלבד. זה עולה בקנה אחד עם המתואר בפרק זה. שני השירים נמצאים ב„קבוצת שירים״ תר״ס, דרוהוביץ׳), שבא לידי בזמן האחרון.

ד״ר נגלר מת בשנת תרנ״ב, בהיותי בן י״ב שנים. מטבע הדברים שפגישותינו היו מעטות. איני זוכר שיחות הבריות על תולדות חייו. אף אני כמעט שלא הרהרתי עליו מעודי. לפיכך כשעלה פתאום בדעתי לתאר את דמותו נשענתי על רשמי־ילדות גנוזים ועל תחושה יותר מאשר על ידיעה, וחששתי בעצמי שמא יש בתיאור שלי ממיטב הדמיון יותר מאשר מן המציאות הריאלית. ואולם מה נפלאתי בהיוודע לי, כי בירושלים, דווקא בירושלים, חי עוד אחיו הצעיר של ד״ר נגלר, חמשים שנה אחרי מותו של זה, והוא איש נכבד ויודע ספר, והוא קרא את התיאור הזה ואישר אותו על כל קויו ותגיו, ולא מצא בו כל פגם. הם היו אחים לאב אחד בזלוזיץ הקרובה לזבורוב, אך לא לאם אחת, כי ד״ר אברהם מאיר נגלר (את שמו העברי מודיע לנו שיר ז. ראַטה) היה בכור אביו מאשתו הראשונה, ואחיו הירושלמי, ר׳ יעקב נגלר, היה בן־זקונים שלו מאשתו השניה. בשיחתי הארוכה עם ר׳ יעקב נגלר סיפר לי כמה פרטים נוספים מענינים ובתוכם גם זה: כאשר הוא גדל היה אחיו כבר רופא בזבורוב, והוא נסע אליו, וביקש את תמיכתו הכספית שיוכל ללמוד מלאכה. דר. נגלר נאות לו ומילא את בקשתו. וזה מתאים עם התפעלותו מן המאמר „אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות״, כמוזכר בתיאור.

ומלים אחדות על ר׳ יעקב. בבחרותו למד פחחות והגיע למומחיות במקצועו. גר בזלוטשוב והיה בעל הדרת־פנים ומכובד מאד על כל התושבים, בלי הבדל דת ועם, והרבה שנים ייצג בכבוד את הציבור בעיריה ובמועצת הקהילה. כבן שבעים עלה ארצה, ולמרות זקנתו התמסר גם פה לעבודה ולמלאכה בכשרונו המיוחד, אף־על־פי שלא היה אנוס לכך, כי רצה לשרת את בנין הארץ במה שניתן לו. נפטר בתש״ט בירושלים בן פ״ב, ואחרי מטתו הלכו (מלבד בתו וחתנו) יהודי זלוטשוב והסביבה שבירושלים, כחסידים כמשכילים. (ראה את המאמר עליו בירחון ה„הד״, כסלו תש״ט).

הציוני הראשון בזבורוב

קיץ. שבת לפנות ערב. שלוש נשים, ידידות טובות זה רבות בשנים, מטיילות טיול של שבת. בעקבותיהן ומסביבותן שלוש ילדות וטלה אחד — המספר.

הסתכל בשלוש נשים אלו, ואתה בא לידי חשבונם של החיים. שלשתן כבר נערו מעליהן את אבק חלומות השחרות יחד עם פינוק שנות־הנישואים הראשונות, ויש אשר גם טעמו מרירות החיים. הן באו בכור הפגעים ויצאו בשלום. הן עומדות במערכה והגיעו לשיא. הן עומדות במחצית חייהן ונושאות באחריות רבה. מה שניתן לשגשג בגופן ובנשמתן כבר שגשג ועלה, ועדיין לא באו ימי המדרון והכמישה. אין לבן לעצמן כי אם לדור החדש אשר ילדו. לא אידיליה הם החיים, לא נשף מוסיקלי, לא מזמור שיר, אך גם לא קינה ניצחת ואנחת עולם. יש סבל ועמל, יש חבלים לא בנעימים, אבל יש גם מעט קורת־רוח, מעט הנאה. שביבי תקוה. יש אפשרות לעבוד ולשבוע לחם וללבוש בגד נאה, ויש זכות וחובה לגדל תינוקות, אם ירצה השם, ילדות וילדים נחמדים, — השיר הנצחי של האם־האשה.

הסתכל בשלוש הנשים האלה, המטיילות להן לאט־לאט, מתון־מתון, המסיחות זו עם זו בידידות ורעות, בלי אבק קנאה ותחרות, בלי תבלין של רכילות ולשון הרע. שור איך רחל זלטקס משמאל וסלובה כ״ץ מימין מביטות ומדברות אל אמא ברכה בתווך, המקשיבה ומאזינה לסוד שיח רעותיה. מה גבהו הנשים האלה בעיני הטלה הפעוט. שור איך קרני השמש האדומה, השוקעת במדרון הרקיע, איך הן משתקפות, איך הן מנצנצות בזוהר עיניהן של שלוש הנשים האלה. אם יש בעולם מלאכים בצורת בני אדם, בצורת נשים, — הללו הן.

ובעקבותיהן ומסביבותן מטיילות כל שלוש בנותיה של רחל זלטקס, רבקה, פייגה, ופרידל, ואתן יחד ילדה הצעיר של אמא ברכה.

זה הטיול של שבת עם שלוש הילדות הוא חויה מיוחדת לטלה שלנו. עוד רבות בשנים יש אשר יהא נזכר בו בלי משים. אפשר שבכל ימי ילדותו לא טייל בבת אחת עם שלוש ילדות חוץ מבטיול זה. כרגיל הוא נמצא בחברת ילדים. אתם הוא לומד, מתרועע, מטייל, משתובב, אתם הוא מאזין ומקשיב לסיפורים נפלאים. ועכשיו בטיול זה הוא חש בלא־יודעים בהבדל העצום שבין עולם הילדים ועולם הילדות. כמו בין שני אקלימים, כמו בין הרים ומישורים. לילדים יש עניני גבורה, לימוד וחידוד, קפיצות וריצות, ואילו הילדות אפילו בקטנותן מבצבץ ועולה בהן משהו רך, מתפנק, קטיפה. הילדים לניצוח, הילדות לצחצוח. שור איך שלוש אלו מכוננות את מבטי עיניהן, את קצות שפתותיהן, אפילו את דופני אפיהן. ואיך הן צועדות, ואיך ומה הן מדברות, ואיך הן מתיחסות לטלה תועה שביניהן. ואין הבדל בעצם בין רבקה הבכירה ובין פייגה האמצעית ובין פרידל הצעירה אפילו ממנו, זולתי שרבקה היא פשטנית ונוחה, אמאית, פייגה מרוכסת ונרגשת כאילו היא מרגישה כבר ביפיה ובחשיבותה, ואילו פרידל מטפלת בו בלי הרף, כאילו עליה הדאגה לשלומו ולמצב רוחו. ואיך היא מלאה תנועה וזריזות! רגע תתיצב לימינו ובמשנהו היא בשמאלו או מלפניו או מלאחריו. היא מתיחסת אליו כמו אל בובה. אך היא גם מבארת ומסבירה לו את חזיונות החיים.

הטיול נטה, לגודל הפלא, לסימטא שבפרבר בדרך אל בית־העלמין, שרק יהודים בודדים גרים בו. עוברים ליד ביתו של ראש האזרחים פוזנחובסקי, שהוא אז עוד בחיים. לפני ביתו בחוץ גינה קטנה, ג׳ על ג׳, גדורה מכל ארבעת צדדיה, נטועה דשאים ופרחים, ובאמצע על גב עץ גבוה תבנית הצלוב — צלם. פרידל אומרת אז לבן־לויתה: הואיל ופוזנחובסקי הוא אדם אדוק לפיכך העמיד צלם על חשבונו ליד ביתו.

היה הדבר קשה על השומע ולא ידע להלמו. כבר היה לו מושג ידוע מן האדיקות, שהיתה אוירא דבית־אבא, וגם היה לו כבר מושג מסוים מן ענין הצלם, אך בשום אופן לא היה יכול לצרף את שני המושגים האלה גם יחד. ממה נפשך, חשב בלי משים באופן תלמודי, אם אדיקות כאן — אין מקום לצלם, ואם צלם כאן — אין מקום לאדיקות. האין שני המושגים האלה דבר והיפוכו? לתומו לא ידע עדיין שיש גם אדיקות גויית, להבדיל, צלמית.

מסבירה לא מוצלחה ביותר היתה פרידל הקטנה. אפשר שהיתה כך גם לאחר שגדלה. אבל כאן למדים אנו משהו גם מאפיו של הטלה. הוא לא היה בלי חריפות ידועה, אך לעתים יש שעמד בפני בעיות קלות כמו בפני חמורות. עמד ותהה ולא ידע שביל ונתיב.

הטיול נמשך שעה, שעתים; כבר חזרו שלוש הנשים עם הכבודה אשר ברגליהן מן הפרבר הנוצרי, כבר שבו העירה, כבר עמדו בככר העיר ליד הכביש הראשי, בין טור החנויות ובין ביתה הגדול של סלובה. אך שלוש הנשים לא יכלו להנתק אחת מרעותה. הירח כבר עלה ככדור־אש גדול בלב השמים. הוא הזריח אור בהיר כמעט כאור היום. לנוגה אורו הפך אבק הככר והיה כאבקת זהב, כעין השלג הנוצץ בימות החורף העז, כעין האבק הלבן אשר בשרון בלילות־ירח בין שבילי־צבר. קסם היה לטיול הזה והיה קשה להפסיקו בחזקת־היד ולהכנס שוב לטרדות החובה והמצוה. כל כך בלתי שכיח היה טיול כזה לנשים האלה וגם לתינוקות האלה, שכבר הספיקו להתרגל זה בזו. אפשר שפסק כבר השיח בין הנשים, ועדיין אין אחת מעיזה להפרד מחברתה, כאילו מרותקות הן זו בזו. לבסוף גברה בלבן החמלה על התינוקות העייפים — ונתפרדו.

סלובה כ״ץ אלמנה היא מבעלה ר׳ ראובן כ״ץ. המנוח — יהודי טוב ומשתעל הרבה — השאיר אחריו שתי בנות ובן מאשתו הראשונה, ובן קטן, חיים־קה, מסלובה. והוא השאיר אחריו גם את הבית הגדול שבמרכז העיר, זה הסמוך אל „החומה״, בית של פרנסה. וסלובה, אשת החיל, קיבלה ברצון את כל הירושה. ידיה אמונה, רוחה טוב ושקט. היא אוהבת את צאצאי ר׳ ראובן מאשתו הראשונה כאהבתה את חיים׳קה שלה. אמנם קיימא־לן, שאם חורגת עינה צרה בילדים החורגים, ביחוד לאחר מות האב. אבל לא כן סלובה. היא יוצאת מן הכלל. היא מחייבת את כל האמהות החורגות. ומשנה־אהבה אוהבת היא את קוקיה הבכירה, היפה והעדינה בבנות זבורוב. קוקיה לה כבת, כאחות צעירה לימים. נפשה נקשרה בנפשה לעולמים.

והיא אוהבת, כמובן, את חיים־קה, את בנה יחידה. ואמנם אי־אפשר כלל שלא לאהוב אותו. הוא נער נחמד למראה. הוא שוקד על לימודיו בחדר כאחד מילדי החדר, והוא לומד בשקידה גם אצל מורים פרטיים. אין סלובה מקמצת בשכר מורים טובים. בשבת שולחת סלובה את חיים־קה אל ר׳ ישראל רדלר, בעלה של ברכה, כדי שיבחנהו במה שלמד בחדר במשך השבוע. והוא לא יבוש ולא יכלם בשעת מבחן. הוא יודע את פרקו יפה־יפה. ר׳ ישראל מהלל אותו, מרוצה ממנו.

חיים־קה הולך ומתפתח. הוא המשכיל הצעיר ביותר בזבורוב. אומרים עליו שכוחו רב בשפת עבר. עודו נער והוא כבר קורא— בימים ההם לפני ששים שנה — כתבי־עת עברים. ספרי נפתלי הרץ וויזל, ידידו של מנדלסון — „שירי תפארת״ ו„דברי שלום

ואמת" — מצויים אצלו. גם כתבי יצחק ארטר מברודי ואברהם מאפו מקובנו. אין אמא סלובה מקמצת בקנית ספרים בשביל חיים־קה. והוא באמת נחמד למראה וגם קולו ערב. אי־אפשר לשמוע את צליל קולו באדישות. הוא חודר אל הלב.

בשבתות הקיץ, כאשר החום מתעצם, ומתגבר החשק לשתות לעונג משהו קר, הולכים שני בניה של ברכה, שמחה־בונם ויהושע, לבית סלובה לשתות תמד קר. בכל זבורוב אין בשבת תמד קר וטעים כמו בבית סלובה. אגב שתיה רואים הם את חיים־קה כשהוא יושב בראש שולחן ארוך ובידו „המגיד" מליק או „העברי" מברודי, והוא קורא בו כמעשה הגדולים, הבוגרים. שמחה־בונם, הגדול שבין שני האחים, נמשך גם הוא אל השלחן, מנסה לקרוא בעתון — ואינו יכול. אינו מבין. אומר חיים־קה לשמחה־בונם: אל תצטער, אם תשתתף אתי בדמי החתימה על „המגיד" לא רק שתקבלהו לקריאה מדי שבוע בשבוע, אלא אני עוד אקרא אתך חינם, כדי שתבין. שמחה־בונם מסכים. ולא היה צורך בקריאה משותפת זמן רב. שמחה־בונם, מכיון שעילוי הוא ובעל תנ"ך, עומד הוא בזמן קצר על סודות הלשון של „המגיד" מליק, על אותם הקשרים שבין פסוקי ישעיהו בן אמוץ מירושלים לבין עניניו של ביסמרק בברלין. (דרך משל: „דבר שלח הרייכסקאנצלער ביסמארק באשכנז ונפל בכל רחבי איירָאפּא, והיו מטות כנפיו מלוא־רוחב כל הארץ".)

וכך החיים לכאורה אמנם אינם אידיליה אבל גם אינם משא קשה מנשוא. יש קורטוב קורת־רוח, משהו תקוה. שקט מסביב. יש ב"ה פרנסה. גדלים ילדים וילדות. לומדים תורה מורשה וגם טועמים מעט מעץ הדעת וההשכלה. אלא שדוקא בפרק־זמן זה מוציא הקב"ה אסון איום מנרתיקו ומכה את בית סלובה חרם.

למה נאריך ואנו הרי איננו כותבים לא רומן וגם לא נובילות אלא ציורים קטנים, שרטוטי־עט קלים ממראות החיים. אהה, קוקיה היפה והעדינה, החמודה והענוגה — ירוד ירדה קוקיה באחד הלילות אל המרתף, כדי להעלות משהו, והנה אחזו בה לשונות־אש וישרפוה. מי בשריפה? אהה, קוקיה בשריפה. לא נשאר בזכרון המספר אם היא נשרפה כעולה כליל בבת־אחת או אם מתה רק אחרי ימים מספר. אבל נשארה בזכרונו אותה העצבות הקודרת, שירדה בעיצומו של קיץ על כמה משפחות בזבורוב. מר וקודר ביחוד העוצב אשר תקף את סלובה האומללה, את האם החורגת. היא שקעה במלנכוליה. היא לא קיבלה תנחומים. עכשיו אמא ברכה ורחל זלטקס — אחותו של ר' ראובן כ"ץ, אלמנה גם היא — הולכות אל סלובה יום־יום. מזניחות, מפקירות את חנויותיהן בעצם היום והולכות בעקת־לב אל סלובה. מנסות, מתאמצות להוציאה ממלתעות היגון העצום, מדברות על לבה, מנצלות את נסיונות החיים ואת אוצרות האמונה, מזכירות את חובתה לחיים־קה, פרי בטנה, דורשות ממנה שתתעודד ותפנה שוב לחובותיה. לשוא כל העמל. היא אינה עונה מלה ואינה מוציאה הגה. היא דוממת ונאכלת מיגונה. היא הפסיקה את משק החיים ומתרחקת מן החיים. אחר שבועות מספר היא הולכת לעולמה, הולכת אל קוקיה.

אהה, הוכה בית סלובה מכה נצחת.

•

אך החיים אינם קופאים על נקודה אחת, הם נישאים הלאה, הלאה, בלי הפסק ובלי ליאות, על גלי ים הזמן, אשר כמעט מראה נצח לו.

חיים־קה כ"ץ הוא כאוד מוצל מאש. הוא בא לבובה, למטרופולין של גליציה. אפשר קרובים לו שם המרחמים עליו ומטפלים בו. השמועה אומרת כי הוא לומד שם פנקסאות, כי הוא עובד בבית מסחר; כי לאחר שצבר מעט כסף הוא לומד בבית מדרש למורים. סוף סוף הוא איש הספר ויש באופיו משהו מן המורה והמחנך. לעתות בפנאי הוא גם בא לחברת „ציון" — חברה חדשה־חדישה בלבוב שבאותם הימים. קהילת לבוב התקיימה אולי אלף שנים בלי שהיתה שם חברה בשם זה. אומרים שבברלין ובוינה, במוסקבה ובאודיסה, בגלץ וביאסי מתקיימות חברות כאלה כבר כמה שנים ועתה יש חברה כזאת גם בלבוב. נחמיה פרלמוטר, חברו של חיים־קה מימי החדר, בא לבובה, הולך אל חיים־קה, והלז מושך גם אותו אל האולם אשר לחברת „ציון". שם יושבים הנאהבים והנעימים בפינה אחת בענווה ובצניעות. חיים־קה לוחש לידידו את שמותיהם של הגדולים הנמצאים אותה שעה באולם. זה בעל־הגוף השמנמן, הממצמץ בעינו כר' מאיר'ל, הוא אדולף שטנד, נואם בחסד עליון. וזה הארוך והצנום שם הוא גרשון ציפר, נואם עממי השולט בהמונים, וזה הוא שלמה שילר, יהודי פילוסוף ות"ח שהגיע הנה מביאליסטוק, ולא שילר היה שמו אלא בלנקנשטין ומפני חיבת המשורר הגדול החליף את שמו הוא בשם המשורר. וזה האברך החוור והעדין הוא אברהם קורקיס, עורך „העתיד" בפולנית, וזה שם הוא דוד מלץ, נואם וסופר כאחד, מנסה אפילו לחבר חזיונות, ואלו השנים הם העורך גרשום באדר ומרדכי אהרנפרייז, מבקר מזהיר, וזה הגוץ שבפינה ממולנו הוא מורה מובהק לעברית, יצחק בן־אברהם שוורץ, הוא שהתעקש לדבר עברית וללמד עברית דוקא במבטא הספרדי. הראשון בגליציה. „כל הצעירים האלה" — מסיים חיים־קה בכובד־ראש שביראת־הכבוד — „הם הם הגנרלים שבעתיד". הרבה הרבה מהרהר נחמיה בפסוק אחרון זה, והוא חוזר עליו לעתים במשמעות רבה באזני חבריו בשובו מלבוב זבורובה.

אך חיים־קה כ"ץ, בעל הפסוק, עניו הוא וצנוע. אין חלקו בין הגנרלים ואין הוא נדחק למקום גנרלים. גם מן הנואמים איננו. אין הוא בולט מן השורה. רבים המכירים אותו מתוך ראיה אינם יודעים אפילו את שמו. אבל הוא גם הוא מן הרציניים, מן ההוגים והמעמיקים. הרעיון הציוני השתלט בנפשו. הרבה משעותיו הפנויות מן הלימודים הוא מקדיש לו. בחושו המפותח הוא מבחין כבר בזרמים, בכיוונים המתחילים להסתמן בפאתי האופק, ומעמיק להגיע לשרשי הדברים. ובאחד הימים מתרחש אפילו דבר־מה. הוא העלה את מחשבותיו על הכתב ודבריו נתפרסמו כמאמר ראשי ב„המליץ" אשר בסט. פטרבורג. האם אין „המליץ" היומי שבפטרבורג בית ועד לחכמים ולסופרים, לגדולי הדור, לרבנים ולראשי עם? והנה באו שמה גם דברי הצעיר חיים־קה כ"ץ מזבורוב־לבוב ושמחו בהם וכיבדום וקבעום בראש הגליון. והוא בעצם עוד עול ימים. בהגיע הגליון לבובה ודאי שהוא מתבייש ומתאדם ומתכווץ עוד יותר בפינתו באולמה של חברת „ציון". האם גם הוא בסופרי הדור?

אהה, אילו אמא סלובה היתה חיה...

•

חיים־קה כ"ץ בא למספר ימים או שבועות זבורובה.

השמועה נתקבלה בקורת־רוח בחוגי הנוער שבזבורוב.

הוא איננו עוד הילד־הנער שהיה בצאתו מזבורוב. הוא גדל. שפם שחור רך מבהיק ממעל לשפתותיו. הוא בכלל בחור יפה. לולא השיתוק בזרוע האחת, כתוצאה ממכה קשה בהיסח־הדעת, היה מתקבל ברצון רב כחייל ואולי גם כקצין בחיל צבאותיו של הקיסר ירום הודו. אך בלכתו עתה בחוצות זבורוב אין איש מרגיש במום שבו. הדור הוא, מגולח למשעי, מעשה „דויטש" מלבוב, לבוש כהלכה. מסולסל ואף מפורכס קמעא, ללא רבבון על בגדיו. אך עם כל זה לא פסקה ממנו נימה של ביישנות זבורובית, אולי גם של עצבנות. אין הוא בא בקהל הרבים, אין הוא נואם ברבים, אין הוא נוהג ריעות עם הכל. יש כנראה, עיכובים פנימיים, הוא „אדיר בעליתו". הוא עומד על דעתו בתקיפות־הרוח כאשר הוא מדבר עם אחד, בצורת דיאלוג, או לכל היותר עם אחדים. בבית דודתו האלמנה רחל זלטקס הוא

מתאכסן, ושיח ושיג לו עם שלוש בנותיה ועם ילדה ראובן. בבית קרובו ר׳ מרדכי כ״ץ הוא מבקר לעתים, ומעט שיח ושיג לו גם עם שרה־לאה׳צי ועם אחיה יצחק־יהודה. בחברת נחמיה פרלמוטר, חברו מנוער, הוא מצוי לעתים, ומעט גם מסיח עם אחד בחור מבית־המדרש הגדול — הוא המספר. זה הכל.

ולשם מה הוא בא עתה זבורובה?

כדי להקים מצבה נאה על קבר אמו סלובה המנוחה, האהובה. מעשי ידי ר׳ נטע צימר, סוחר־הקמח וגם האומן לעת־מצוא אשר בזבורוב. בדרך לבית־העלמין נלוה אליו הבחור מבית־המדרש הגדול ושומע לקח מפיו. הרבה דברים מתגלים לו. אמנם בעתונים „המליץ" אשר בפטרבורג ו„הצפירה" אשר בורשוי כתובים עיקרי הדברים, שרשי הרעיונות. אבל אינה דומה תורה שבכתב לתורה שבעל־פה. יש חיות אחרת והארה אחרת בלקח כזה. כמה גופי בעיות הולכים ומתבהרים ומתפרשים. הכתב אינו אלא העתקה דוממת, לא המקור החי, המפרכס.

זרחה להם השמש בהליכתם בדרך של קילומטרים אחדים. היו אז עדיין ימי שקט בעולם. פרנץ יוסף הזקן, יאריך ה׳ ימיו ושנותיו, חי בשלום עם כל העולם. הוא אמן השלום. אחרי נסיונות מרים בתחילת העינינים, באיטליה וגם אצל קניגסגרטץ, אבד לו כל חשק למלחמה. אפילו את מנצחו ביסמרק הוא מחבב. הוא אינו רדיקל, אינו קיצוני. נוח לו לוותר כמה ויתורים עצומים כלפי מדינות־חוץ וגם לעמים שבפנים מלכו־תו, ובלבד שלא ישלוף את החרב מתערה. והשעה משחקת לו. שלום לו מבחוץ. ביסמרק הוא עתה ידיד נאמן. והמלכות מתפתחת ומשגשגת מבפנים. עמי המלכות הם לויאלים ושמו נישא ומרומם בפיותיהם. בני אדם התחילו נעשים אופטי־מיסטים. גם זבורוב שלנו, עיירה שמידת הגודל שלה כעדשה בשק העיירות שבמלכות אויסטריה־אונגריה, שבה למנוחתה אחרי סיום עסק הבחירות של ראש האזרחים. נבחר הפולני רצ׳יבורסקי הזקן, וד״ר נגלר, המועמד היהודי, היה הראשון למברכים. הוא בירך בלבביות רבה, עד שיכולת להאמין בכנות הדברים. הוא אמר, כי זבורוב מאושרת היא על אשר אחרי מותו של פוזנחובסקי המנוח זכתה לראש־אזרחים יקר וישר ורב־נסיונות כרצ׳יבורסקי. הוא הוסיף ואמר כי עסק הבחירות לא היה אלא שעשוע בלבד, כדי לצאת ידי חובת בחירות, אבל למעשה הכל מרוצים מן התוצאה, ללא הבדל. ואמנם רוח טובה השתלטה בעיר. יהודים ולא־יהודים מביטים בעין טובה איש אל רעהו. בבית־הדואר — אידיליה. בנו היחידי והצעיר של רצ׳יבורסקי, בחור גבוה ונחמד, מחזר שם אחרי הפקידה הפולנית הצעירה־היפה. הוא וכלבו הגדול קונים שביתה בחדר ליד האשנב. לכאורה הם כאילו מפריעים למהלך העבודה, גוזלים לעין השמש שטח מסוים מן החדר שאינו מרווח ביותר, ואפשר שהענין אינו בסדר. אפשר שאם יגיע לאזני הפולני ארנסט ברייטר בלבוב יציין את הדבר לא לטובה ב„מוניטור" אשר לו. אך האמת ניתנה להאמר, כי הפקידה הפולנית היא חרוצה מאד, ואצבעותיה היפות כאילו אינן פוסקות מלפזז ומלרקד, ופיה כאילו אינו פוסק מלענות לקהל, עם מה שהיא יודעת לעתים לענות דבר בפולנית מזוקקה, צחה, מצלצלת כמוסיקה, גם על הערותיו — מחמאותיו של רצ׳יבורסקי הצעיר, הגבוה, הנחמד. דור צעיר, דור זהב. על־מה ולמה לא יחזור בן ראש האזרחים אחרי פקידה צעירה גם בשעת העבודה? עינו של מי צרה בזה? תהילה לאל, זבורוב אינה ברוסיה או בפרייסן אלא בגליציה שבאויסטריה...

אך עסק הבחירות של ראש האזרחים אף־על־פי שלכאורה בא אל קצו בנאום־הברכה של ד״ר נגלר, תם ונשלם וירד מסדר־היום, הרי לא פסק עוד מהיות שיח ושיג של המתפל־ספים — „הקלוב החפשי" קרא להם מי־שהוא בהלצה — בבית המדרש הגדול. הם, הרגילים מנעוריהם בפלפולי דאורייתא, בפלוגתות ותיובתות ול„שיטתו" ובהבדלים בין „לדידך" ו„לדידהו", הם, שמקצתם התרגלו גם לחקרי מחשבה פילו־סופית, אין דרכם להסתלק במהירות מנושא עסיסי אך ורק משום שהורע מזלו והוא עבר מעולם המעשה לעולם המופשט. אדרבה: נוח להם יותר כשהנושא אינו בשלב מעשי, כשהוא מרחף בעולם האצילות, שאין בו דחיפות ולא החלטה, לא פניה ולא נטיה, אלא מרחב־יה לחקירות ולעיונים בלבד. לפיכך בבוא חיים־קה כ״ץ ביום פטירת אמו המנוחה לבית המדרש הגדול לשם אמירת „קדיש", מה מאד חפצו לשמוע את דעתו הוא על המאורע. נ י ה ו למעשה ירד הענין מסדר־היום, מ י ה ו להלכה האם ירד? אך בדעתם עד מאד כמה קשה עליו להכנס בשיחה עם „מנין" יהודים, לפיכך עשו גם המה בחכמה, והקיפו אותו מסביב בשיחה חיה ושוטפת באותו ענין, כדי שלא יהא לו מפלט מן השיח, ובעל־כרחו יחווה גם הוא את דעתו, לרצונו או גם שלא לרצונו.

פתח האחד ואמר: בוא וראה שבחם של האומנים שלנו, שלא נרתעו מפני כל, וכולם יחד בחרו כאיש אחד בד״ר נגלר. אמר השני: שמא מתוך שבחם של האומנים אתה בא לידי גנותם של בעלי־הבתים? וכי מה ברירה היתה להם לאחר האיומים בהטלת מסים כבדים אם יבחרו בנגלר? ענה השלישי: לא כן, הללו היו איומים בעלמא, בלי ממש. העיר הרביעי: פלא! משום־מה מותר ליהודי מזבורוב, כגון ד״ר ברוסט שלנו, להיות ראש־האזרחים בעיר מיידלינג הסמוכה לוינה, ומשום מה הורע מזלו של נגלר בזבורוב עיר מולדתו? נענה החמישי: אומרים שאפילו ברומא של האפיפיור ראש האזרחים הוא יהודי ו נ ת ן שמו, ודאי הוא מבני בניו של ר׳ נתן בעל „הערוך", שלימד תורה ברומא והיה „ראש מתיבתא דרומא". לא כן, השיב הששי, רומא הקדושה של האפיפיור אינה זו של נתן אלא זו היא החילונית שמחוצה לה, כי רומא נחלקת לשתי ערים ולשתי רשויות. אך למה לנו להאריך ולהרבות דברים, — הוסיף וסיכם — הלא יש אתנו חיים־קה, בן זבורוב שראה את הכרך, וחי בכרך, ויודע פרק בהליכות עולם ובדברי־הימים. מוטב לנו שנשתוק כולנו ונשמע מה בפיו. מיד נשתתקו כולם ותלו את עיניהם בחיים כ״ץ מתוך צפיה עצומה למוצא פיו. הקיפוהו הציידים וגם סבוהו, פרשו רשת לרגליו, ונלכד ברשתם. כי מכיון שראה חיים־קה עצמו בכך נענה גם הוא, פתח ואמר:

„ידידי הטובים, שאלה זו, שאתם מסיחים בה, היא כנראה קלה בעיניכם, כמעט שעשוע, מעין חידה לענות בה, מעין שאלה מקומית־אישית, שאלה של זבורוב הקטנה, שאלת־כבוד בין רצ׳יבורסקי הזקן ובין ד״ר נגלר שלנו, שאלת התנהגות האומנים מצד אחד ובעלי־הבתים מצד שני. משהו אמת יש גם בהשקפה זו — אבל רק משהו. אני לא כן עמדי. בעיני אני שאלה מקומית־אישית זו כבדה כקורת בית־הבד, נוקבת ויורדת עד תהום קיומנו, רתוקה ומקושרת גם היא בקשר בל ינתק עם מערכת חיינו בגולה. אל תביטו אל השקט והאידיליה, שהשתררו בשנים האחרונות בעולם, הללו אינן אולי אלא ימי־מעבר, השלוה אשר לפני הסער, ימים של נשימה ארוכה או אולי רק קצרה. כי כבר מנסרת בעולם בעוז וברעש התנועה האנטישמית, וכבר היא מכה גלים עזים, ורבים הנוהים אחריה גם בין בני מרום העם וגם בין בני דלת העם, בלי הבדל. ואין ידוע מה ילד יום — ומה ילד עם. ודאי שמעתם „על ישיבות סוערות אשר הנן על סדר־היום בבית ועד המדינה אשר לאויסטריה השפלה ובבית המועצה אשר לוינא הבירה". ואצלנו בגליציה? אמנם במזרח גליציה, המיושבת ברותינים, עוד הותח לנו, אבל מה המצב הכללי? בפולמוס עם ד״ר ב י ק, מנהיג המתבוללים בלבוב, אמרתי ב„המליץ" מיום כ״ד ניסן ת ר נ ״ ו:

„פה לא תמצא מפלגה ערוכה ומסודרת א[illegible] [illegible]כתוב על דגלה שנאת עולם לעם עולם, ואשר מטרתה היא ללחום ביהודים עד נטף־דם האחרון, אבל לעומת זאת השנאה לישראל לא נפלה פה לחבל אך למפלגה אחת, רק בלב כל פינות העם מקצהו, מן ההמון הגדול עד הספירות העליונות מצאה משכן לה״. וכאילו כדי לאשר את דברי באו ב„המליץ״ מכתבי שלמה מרכוס מקרקוי, והראו כי במערב גליציה כבר התרחשו כמה התנגשויות רציניות בין היהודים והנוצרים״.

„והנה אני אומר, כי בחירת ראש אזרחים יהודי בזבורוב על סמך החוקה ועל יסוד מציאות רוב יהודי בזבורוב — כי זו השאלה היא חלק משאלת מדיניותנו והתנהגותנו בגולה. אמנם החוקה הרשמית־פורמלית היא על צדנו, אך היש בטחון בחוקה זו, כי תעמוד לנו לעתות בצרה? אף הגזירה־שווה עם ברוסט במיידלינג ועם נתן שברומא יש לה פרכא. אחד מכם אף הזכיר את ר׳ נתן בעל „הערוך״. אך כאן מקור הטעות והמשגה. א ו ת ו ר׳ נתן, אותו תלמיד־חכם נאה שחיבר את „הערוך״, היה בודאי יהודי שלם ותם, היה בודאי ברוחו אזרח ירושלים הקדומה והעתידה להבנות, אבל לא כן נתן דהאידנא. הוא ודאי בעיניו א י ט ל ק י גמור, כשם שברוסט שלנו, יליד העיירה זבורוב, הוא ודאי בעיניו ג ר מ נ י גמור. לאמור: שניהם הם מ מ ו צ א יהודי, עם או בלי זיקה של כבוד לבית־הכנסת ולבית־העלמין שלנו, אבל יהודים גמורים אינם. מהם ראיה? הלא הם מתבוללים אדוקים, הלא הם בעיניהם כ„גויים״ גמורים לכל דבר. הלא הם הגיעו למה שהגיעו ונבחרו למה שנבחרו לא בתור יהודים כי אם בתור גרמנים, איטלקים. ועדיין ספק הוא, אם ה ג ר מ נ י ם ו ה א י ט ל ק י ם יראו אותם כ„גויים״ עוד זמן רב, ואולי באחד הימים יקיאו אותם מתוכם ככלי אין חפץ בו. ספק הוא, איפוא, אם „זכות אזרח תפרח לשושנה״, כדברת המליצים, ואם תפרח הרָי רק במחיר הנשמה היהודית אשר בנו. גם נגלר שלנו רואה עצמו כפולני, כי אחרת לא הסכין מנעוריו, אך הוא איננו פולני כשר בעיני הפולנים. אתם ראיתם איך כולם כאיש אחד הגינו על רצ׳יבורסקי ודחו בפה אחד את נגלר ולא שעו אל פולניותו. כי הם אינם מוותרים גם על זבורוב, זאת העיירה שהיא ספק יהודית וספק־ספיקא רוטינית. ודאי שבעינינו זבורוב שלנו היא כריפובליקה יהודית, ודאי שידי אומנים יהודים בנו את בתיה הראשונים, בנו את רחובותיה ואת טור החנויות. היום ראיתי בבית־העלמין מצבה שוקעת למחצה מלפני מאתים שנה. ב ת ו ך האדמה ישנן בודאי מצבות קדומות עוד יותר. כל זה מעיד על קדמות ישראל בזבורוב, אם לדבר בלשון המליצה. ואמנם מי יודע! אילו דרשו אבות־אבותינו מאת הגרף הפולני, שנתן להם את הרשיון לבנות את העיר, אילו דרשו ממנו גם את הזכיון לבחור ראש האזרחים משלהם, אפשר שהיה נותן להם ואפשר שהדבר היה נעשה לענין שבמסורת, ללא הרהור וערעור ורינון. אבל מכיון שהדבר הזה לא נעשה, או לא היה יכול להעשות, לכן יש כיום מסורת כי ראש האזרחים בזבורוב הוא פולני. עכשיו אנו רוצים לשנות את המסורת, אך הננו במצב של „המוציא מחברו עליו ה ר א י ה״. נניח שכל היהודים היו כאיש אחד בוחרים בד״ר נגלר, ורצ׳יבורסקי הזקן היה מברך א ו ת ו בלבביות לבחירתו, עדיין שאלה היא אם ביטול המסורת לא היה פוגע ב מ ע מ ק י ם ברגשותיהם של הפולנים, כיון שבעיניהם זבורוב היא אבר מן הגוף הפולני ונגלר בעיניהם אמנם יהודי פולני אך לא פולני טהור. אמנם יש לנו „ראיה״ מן החוקה, שהיא אינה מודה במסורת, אבל בחיי העמים גדול כוח הרגש מכוח החוקה, והרגש הפולני מכיר במסורת ומודה בה. ולמרבה המבוכה עדיין לא הגענו לסוף פסוק. כי כיום יש לנו רק ענין עם הפולנים, באשר הרוטינים עודם הוזים נרדמים, אך הנה ימים באים ויקומו להם מקיצי־נרדמים ותקום אינטליגנציה רוטינית־לאומית, אשר את סנוניותיה הר[illegible] אנו רואים כבר בלבוב, ואז תהיה, חלילה, זבורוב שלנו יד[illegible] [illegible]ם הרבה מאחיותיה „ב י ן ה פ ט י ש ו ה ס ד ן״.

„והנה אנו, אנשי חברת „ציון״ אשר בלבוב, מתלבטים בשאלות אלו יומם וליל. אמנם אנו הכרזנו קבל עם על לאומיותנו היהודית, אמנם אדולף שטנד שלנו הכריז לחרדת המתבוללים בשאגת־אריה שלו, כי הוא מזדהה עם ה ר ו כ ל היהודי העני החוזר על הכפרים ולא עם ה ר ו ז ן הפולני, השוכן כבוד בארמון, על כל אצילותו ויחשו הרב. אנו — עינינו לציון, ואם לא לאלתר לגאולה, — אין אנו דוחקים את הקץ — הרי לדור הבא או לדורות הבאים. אך האם פתרנו בזה את הבעיות הקשות אשר אנו נתונים בהן? הנוכל לוותר כאן על זכויותינו האזרחיות, הנוותר על השכלה אזרחית, על חלקנו בכלכלה ובמשפט ובהבעת דעתנו בשאלות התקציב והמסים? או האם נוותר אפילו רק על זכויותינו המדיניות־הציבוריות פה בגולה? הנחדל לבחור בבאי־כוחנו לעיריות, למועצת המדינה, לפרלמנט, ללשכות־המסחר? ואם היום מתרחשת כאן בחירת ראש אזרחים יהודי ואם מחר יתרחש אי־שם מינוי מיניסטר יהודי — הנוותר על אפשרות כזאת באופן פרינציפיוני? היועיל לנו הוותור? היעמוד לנו ביום עברות? והיכן גבולותיו ותחומיו? מה מותר ומה אסור, מה רשות ומה חובה? ואם לא נוותר — האם לא נתראה כבעלי דו־פרצופין, כבעלי אחת בפה ואחת בלב, כיושבים על שני כסאות, כאנשים אשר רוממות צ י ו ן בפיהם והם תרים בכל לבם אחרי מרעה דשן ושמן ב ג ו ל ה. הנה כי כן, גם על מדוכה זו ישבו חברי הועידה הארצית של אנשי „צ י ו ן״ בלבוב אשר עליה כתבתי במאמרי „אות לטובה״ ב„המליץ״ מיום כ״ג חשון שנה זו, תרנ״ז. אני אמרתי שם כי „נפלגו חברי האספה בדעותיהם לשתי כתות. כת אחת אומרת: עלינו לשים לנו את רעיון ישוב ארץ־ישראל לעיקר, ואת העבודה פה בארץ אך לאמצעי להגיע אל המטרה הזאת. והכת השניה אומרת: לא, רעיון ישוב ארץ־ישראל הוא ממנו והלאה, ואין לאל ידינו להגיע ע ת ה אל המטרה הזאת. ועל אשר מצב היהודים ברע הוא ו ע ו ד י ו ר ע מיום ליום, לכן עלינו להתכונן פה בתור מפלגה ל א ו מ י ת, ללחום פה בעד משפטינו וזכויותינו המגיעים לנו בתור ל א ו ם ולהיטיב פה בארץ את מעמדנו״. לא אכחד מכם כי אני בכל לבי עם הכת הראשונה, וכי אני חושב כי „ע ל י נ ו ל א ח ד א ת כ ו ח ו ת י נ ו ככל האפשר למטרה א ח ת והיא הישוב ה מ ע ש י; אם כזאת נעשה, א ז ה ז ר ע א ש ר נ ז ר ע י ש א פ ר י י ש ו ה ל נ ו ועמלנו לא יהיה לשוא״. ואולם מכל זה יוצא שאנו במבוכה ועוד רחוקים מאתנו פתרונים. ולכן שתקתי גם אני בראשית דבריכם, והרביתי גם אני דברים באחרונה, בלי שהעמדתיכם בקרן־אורה. אוי לאב שהגלה את בניו, ואוי־אוי שבעתים לבנים שגלו מעל שולחן אביהם״ — —

•

דומיה עמוקה השתררה בבית המדרש הגדול באותה שעה בדבר חיים־קָה כ״ץ את דבריו הארוכים, המופלאים. איש לא זז, איש לא הפריע בהערה, באימרת־בינים, בהלצה תפלה. לא כולם הבינו את דבריו, אך כולם ראו את ארשת פניו, שהיתה רצינית ומרוכזת מאד, כאדם המספר לעצמו יותר מאשר לאחרים, וקולו היה נעים ומושך ומתפשט בגוף, כאותו התמד הקר, שהיו שותים לפנים בשבתות קיץ בבית אמו המנוחה. בדברו נדמה היה כאילו ענבל של מתכת תלוי לו בגרונו, וזה מלוה בצליל חגיגי דק כל מלה וכל הברה, ומוסיף לו הד ובת־קול. מי־שהוא נטה הצדה במחשבתו בשעת הדיבור והרהר: הזה חיים־קה? אך כמעט כולם לא שעו לצד האישי אלא לתוכן הדברים והושפעו מהם ברב או במעט. פלא! אזנם כמעט שלא האזינה שמץ מצלילי אמונת הגאולה, אשר יקדה ולהטה בפנימיות בתי־נפשו ואשר בצבצה ביחוד בציטטה

הקטנה האחרונה מכאמרו „אות לטובה". הם רק כאילו ראו עין בעין את שריפת הגלות אשר ניבא לה, כאילו עוד אחת מעט ותרד אש מתלקחת מן השמים ותבער בזבורוב ובכל העיירות הסמוכות לה, בלי אשר יהיה מקום לנוס אליו ולהמלט — ונפשם ירעה להם. ויהי להם חיים־קה, הצעיר המסולסל והמפורכס קמעא, כגלגולו של אותו נביא אשר עליו מסופר, כי הדג הקיאו אל היבשה, והוא הלך והכריז בכל החוצות ובכל השווקים: „עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת!" ונדמה היה להם כאילו צללים ישנים־עתיקים, מכירים טובים משכבר הימים, מגיחים ממעמקים ומטפסים ועולים על כתלי בית־המדרש. נדמה היה כאילו מישהו עלה על הבימה והוציא שם מתוך המגרה הסגורה אשר בשולחן את הפנקס הארוך, הישן והבלה של קהילת זבורוב, וקרא לפניהם את שמות קדושי זבורוב אשר מתו באחד הדורות הקודמים על קידוש השם. בלב כבר התחילו הומים פסוקים מן הסליחות, שנתחברו בשנות ראינו רעה, כאילו לא היתה מהפכת 1848 באוסטריה ולא הושג שיווי זכויות לכל. אך כשנשמט כל אחד ממקומו, מי מעמידה ומי מישיבה, וכשנתפזרו כל בני החבורה ויצאו החוצה, וראו בחוץ את השמש בגבורתה, וראו את הרחובות הדוממים והשוקטים על שמריהם, וראו בכביש הראשי את בנו היחיד של רצ׳יבורסקי, כשהוא וכלבו הגדול נתפנו לשעה מן הפקידה הנחמדה אשר בבית־הדואר, ועתה הם מטיילים מעדנות עם הסטודנט משה צימר, בנו החריף של ר' נטע צימר, כששני הצעירים מסיחים ידידות ונעימות בפולנית יפה ובמאור־פנים של הוד ימי הנעורים, וכשנזכרו כי עדיין ב"ה פרנץ יוסף הזקן יושב ישיבה מאוששת על כס־הבסבורג בן אלף השנים ומחזיק את מושכות השלטון בידו, וכשנזכרו בגליון האחרון של השבועון „איזראעליט", הנדפס בלשון אשכנז ובכתב עברי, שהגיע רק אתמול מוינה ישר לחותם הקבוע שלו, לר' משה־מאיר גרינזייד, ובמאמרים שבו הגוטפים ונודפים בטחון ליברלי, וכששמעו עתה אפילו את קול השיעול החזק של ר' משה־מאיר גופא, ההולך ומדרדר לו ברחבות אפילו עד הרחובות הסמוכים, כאילו לפחות חצי זבורוב הוא קנינו וכמונח בארנק שלו — כשראו ושמעו כל אלה שבה רוחם אליהם, והשתחררו מן הסיוט שהפיל עליהם חיים־קה בהגיון מחשבותיו ובנועם מדברותיו, וחשבו שהוא הגוזם הרבה־הרבה, והוא איננו אלא פסימיסטן, מין רואה שחורות לא־עלינו והוזה בהקיץ, בחינת „חלמא ביש חזית". סוף־סוף מרכבות הזמן אינן דוהרות לאחור אלא לפנים ומי ישיבן אחורנית?

ואשרי הבוטחים והמקוים, כי לא להם הצער התוסס והגוחם הכוסס.

•

ושוב ליל קיץ בזבורוב וירח יקר הולך, ירח גדול ומלא של חצי החודש.

מחר יוצא חיים־קה כ"ץ את זבורוב וחוזר לבובה. אפשר בחינות־גמר יש לו ואפשר שכבר כלו בחינותיו ועליו לקבל משרת מורה. ואולי עליו לשאת את בחירת־לבו לאשה. אומרים שנמצאה לו צעירה הגונה, מורה גם היא, שהחזיקה בו בשנות לימודיו, ועתה יבואו בברית הנישואים. מי יודע. בטייל עתה חיים־קה בשעה מאוחרת בלילה לאור הירח עם הבחור מבית־המדרש אין הוא מסיח אתו על ענינים פרטיים כי אם על נושאים כלליים.

שניהם עומדים בכביש הראשי, בין טור החנויות ובין בית „החומה", באותו מקום שעליו עמדו לפני הרבה שנים שלש נשים, ברכה ורחל וסלובה. הם כאילו סיימו את שיחתם, אך הפרידה קשה עליהם כמו על אמהותיהם לפני הרבה שנים.

חיים־קה אומר לבחור:

„שור נא את העיירה הזאת, זבורוב. אילו הייתי צייר או מספר הייתי שוחה בה זמן רב ומעלה אותה על הבד או על הכתב. ראה נא את השלוה ואת השקט. אין שומרים בלילות, כמעט אין שוטרים מתהלכים בחוצותיה. ובכל זאת יש בה מן הבטחון לשוכני הבתים האלה, בעלי קומה אחת, ללא תריסים לחלונותיהם. עיר שכמעט כולה יהודים. אף אין נוגש מבחוץ, אין שלטון עריצים. האנשים טובים, פשוטים, צנועים, ישרים, בעלי הומור טוב. וכהם כנשיהם. יודע אתה? עתים אני נבהל מעצמת הרעיון הציוני, שהוא נשמת אפי ואור חיי. היאך נתלוש את זבורוב ואלף אחיותיה מן המישורים האלה ונשתול אותן מחדש על הרי ישראל? — וראה דבר מפליא מאד: כשאני עומד כאן, על הכביש הראשי, אשר תחילתו כרוכה בוינה וסופו נעוץ בפודבולוטשיסקה, עיר־הספר ליד הגבול הרוסי, זה הכביש החוצה את העיר כמעט לשני חלקים שוים, — יש שנדמה לי, כי אין כאן באמת עיר אחת אלא שתי ערים. לכאורה מקרה הוא אם אדם גר בצד זה שבכביש או במשנהו. ודאי מעולם לא אמר איש, שיש הבדל בין שני חלקי העיר. אך אני חש בהבדל זה. כי מה היא חשיבותה של זבורוב? במה היא נבדלת מן העיירות פומורין, יז׳ירנא, זלוזיץ וכיוצא בהן אשר בסביבתה? במה היא דומה במקצת לערים המפורסמות לטובה כגון ברודי, בוצ׳ץ ועוד? הלא רק בבית־המדרש הגדול שלה, אשר כאילו אותו גאון, ר' אברהם תאומים, שבסך־הכל כיהן פה שנים מעטות, עודו מתהלך בו. והלא רק בתריסר האנשים בעיר זו, המצוינים בתורה או בחכמה או במוסר ובהנהגות — או בזמרת ישראל, כר' גרשון בוגנר וחבריו. זהו ההרכב האנושי החד־פעמי של זבורוב. ואולם ראה זה פלא: כמעט את כולם מוצא אתה בבית המדרש הגדול אשר בימין הכביש. גם מי מהם הגר מצד שמאל טורח והולך שמה ואינו הולך לבית המדרש הישן או לשני הקלויזין שמצד שמאל. וכך נוצר בצד ימין משהו מיוחד, שאינו מצטמצם בענינים של בית המדרש ובעולמם של הגברים, אלא הולך וחודר לכמה ספירות אחרות שבחיים. אם תקניטני אומר לך, שאפילו הרבי ר' מאיר׳ל, עם כל אדיקותו ופרישותו, השוכן כבוד בצד ימין, מושפע גם כן מזה, וקל־וחומר רעיתו הרבנית, בת יאסי הכבודה. בקיצור, אפשר להמליץ ולומר: אמור לי באיזה צד מן הכביש אתה גר ואני אגיד לך מי ומה אתה. דומה שאפילו מספר הילדים אשר למשפחות שונה הוא מצד ימין מאשר בצד שמאל. ואם תוסיף ותקניטני אף אני אוסיף ואגיד לך, שגם אני, הצעיר באלפי ישראל, לא הייתי מגיע לזה המעט שבמעט שהגעתי אליו, אלמלא בית־אבא לא היה נמצא בצד ימין". — — —

הבחור שומע ומעמיד עינים תמהות, כמי שאינו מאמין למשמע אזניו. שוב עמד לפני בעיה קלה, לפני אימרה נאה, מצוחצחת, כמו לפני בעיה חמורה. מעודו לא הרבה לחשוב על זבורוב שלו, קל וחומר מעולם לא עלה על דעתו, כי זבורוב עיר מולדתו ניתנת כביכול להתחלק חלוקה טופוגרפית תרבותית. הוא חשב אותה לחטיבה אחת שלמה. מה לו ימין ומה לו שמאל. זבורוב היא זבורוב!

אחרי מספר רגעים של דומיה הוא אומר לחיים־קה: „אמרת תריסר אנשים מצוינים. מי הם? אתה הזכרת רק את שמו של ר' גרשון בוגנר".

„פקח עיניך וראה", עונה חיים־קה. „הסתכל בעצמך ותמצא אותם. ובכלל אני חוזר ואומר לך: זבורוב זו של היום היא חד־פעמית. היא שונה מן העבר ובודאי גם מן העתיד. ולא רק תריסר המצוינים אלא גם יואל וינשטין חייט־הנשים ושכנו נח הפחח, הגרים מצד שמאל". ואחרי הפסקה קלה הוא מוסיף בדאבון: „חבל, שבימים שחייתי כאן בשחרות נעורי לא ידעתי להתקרב אל השכבות האלה ולהכירן מקרוב". והוא מסיים את שיחו קצת בטון רציני־היתולי כאחד: „בחור! אני אומר לך

עתה בשעת הפרידה בתורת „דבר הלכה": שמור וגנוז היטב ברוחך את זבורוב זו כמו שהיא, על ימין ועל שמאל כאחת. הכל ראוי לכך. מי יודע? אולי תתגלגל פעם זכות על ידך לתת לה שם ושארית בעולם".

שוב נדמו שניהם ועמדו ללא־שיח. עמדו לפני אחד מאותם הרגעים, שבהם בני אדם חשים ומרגישים ומבינים זה את זה בלי אומר ודברים. במרחק־מה על הכביש, הריק עתה מאדם, צצו שלש דמויות: שרה־לאה'צ'י, ראש המדברות בכל חבורה, דינה'צ'י, הצנועה והשקטה, ופייגה היפה, הצעירה שבחבורה. אף נשמע קול זמרתה של שרה־לאה'צ'י:

Horch! die Glocken hallen dumpf zusammen...

חיים־קה נפרד מאת הבחור בלחיצת־יד והלך אחרי קולה הערב של שרה־לאה'צ'י.

אף הבחור פנה לדרכו הוא ובלבו הרהר: אמא ברכה, רחל ולטקס וסלובה ז"ל היו הדור הקודם, ושלש הריבות האלה הן הדור הזה, החדש. אף ניצנץ במוחו פסוק מברכת יעקב אבינו, עליו השלום, לבן־זקונים שלו: „בנות צעדה עלי שור" ופירש רש"י: „ב נ ו ת צ ע ד ה" — בנות מצרים היו צועדות על החומה להסתכל ביופיו של יוסף, צעדה כל אחת ואחת במקום שתוכל לראותו משם. „ע ל י ש ו ר" — על ראיתו, כמו „אשורנו ולא קרוב". הבחור חשב שיש עוד להעמיק את המכוון ולפרש „עלי שור" — לראות ולהראות. אף חיים־קה שלנו, הוסיף להרהר, אפשר שלבו מר עליו, קשים לו חבלי־פרידה מעיר מולדתו, שתבניתה ודמותה חקוקות כנראה על לוח לבו לנצח, למרות השואה אשר ניחתה בו פה בשחרות נעוריו. ומי יודע? אפשר שלבו מנחש לו, כי לא יוסיף לראותה עוד. ומה טוב כי נזדמנה לו עתה חבורה קטנה זו של בנות זבורוב, כדי להפיג מעט את צערו ולשעשע את רוחו. הרי זה — שלא במתכוין — מעין נשף־פרידה, שעורכים במקומות אחרים ליוצאים לזמן ארוך.

למחר, בצהרי יום, יצא חיים־קה הנרגש, הפסימיסטן — האופטימיסטן, את זבורוב, שדממה בשלות־הקיץ, יציאה עולמית. אהה, שירת חייו נסתיימה באופן עצוב מאד. לא יצאו שנים מרובות והוא הוכנס לשטיינהוף בקרבת וינה, לבית חולי הרוח אשר שם, ומשם לא שב עוד. גורל שונה בצורתו מזה של אחותו קוקיה ואמו סלובה, אבל לא פחות נוגה. על סיבת מחלתו לא שמענו. קצת תורשה מאמו, ששקעה בעצבות? לא ידענו, מי באש, ומי — ברוח.

נוספות לפרק זה

חיים־קה כ"ץ ז"ל לא היה היחידי בין ילידי זבורוב, שתרם משהו לתנועה הציונית המדינית עוד לפני הופעת הרצל. יש להזכיר עוד אחד: את המשורר באידיש יצחק אוירבך, שבזבורוב כינוהו משום־מה יצחק קויליטש. (גם את הלמדן־המתמיד ר' בנימין מקלויז סטריטך קראו משום־מה בכינוי זה). הוא כתב שירים ליריים ברוח הימים ההם וגם מחזות, שנדפסו וגם הוצגו בלבוב ואולי גם במקומות אחרים. זכור לי שם של המחזה „בוסתנאי" וכמדומה גם אחד בשם „חורבן ירושלים". אלו ידועים לי רק בשמותם וכן כי המוסיקאי וולפסטל (?) (איני בטוח עוד בשמו, אף־על־פי שנסענו פעם ביחד ברכבת ברלינה) מטרנופול חיבר מנגינות למחזות אלו. מחזה אחד על נושא זבורובי־מקומי שקראתי בכתב־יד, ודאי לא נתפרסם, גם משום כבוד האישים שנפגעו באותו מאורע עגום, ששימש מצע למחזה. נער הייתי בקראי את המחזה. ערכו השירי ודאי היה מעט.

מצבת ר' יחיאל שמחה בונם פלדמן, סבו של ר' בנימין

העתק נוסח המצבה:

ידיד ד' עניו וטוב לב
חסיד ותמים במעשיו
יקר רוח פזרתו נתן
אל אביונים ודלים
שמחה וששון לבש

בעת דלתיו לאורחים
פתח מ' יחיאל שמחה
בונם במ' אליעזר
ליבר נפטר ט"י
אייר תרל"א תנצב"ה

ברפובליקה הקטנה זבורוב

פרידה מבית הכנסת, שלשת הב"מים: ברית־מילה, בר־מצוה, בר־מינן לא־עלינו

בית־הכנסת־החדש לא תפס מעולם מקום מרכזי בלבו של יהושע, לא בילדותו ולא בבחרותו, ולא השפיע כמעט על חינוכו והתפתחותו. האמת ניתנה להאמר: הוא שגדל בבית שהיה מבושם בתורה וחסידות, אחר־כך גם בהשכלה וחכמה, לא היה יכול להתפעל ממתפללי בית־הכנסת הזה, שהיו אמנם יהודים ואנשים יקרים גם הם, כמיטב זרעו של אברהם אבינו עליו־השלום, אך היו פשוטי־עם, בלי פלפולי דאורייתא, בלי הילה של רמז, דרוש וסוד. ועם כל זה נחרת בית־הכנסת הזה בזכרונו של יהושע כחטיבה מיוחדת, מכובדת ויקרה. כשהיה ילד היה ברי גם לו, כלשאר חבריו, שהמתים בזבורוב באים בחצות הלילה רק לבית־הכנסת הזה. מתפללים וקוראים בתורה וחוזרים מפה אל קבריהם. בכלל לא היתה בבית־הכנסת אותה אינטימיות כמו בבית־המדרש ובקלויז. לא שתו פה יין־שרף לתיקון־הנשמה אחרי התפילה, לא ערכו פה אפילו סעודת־מצוה, זה היה ה„מקום קדוש" בה"א הידיעה, מקדש־מעט, משהו מבית־המקדש. כבר מצד גבהו הטיל יחס של כבוד, של דרך־ארץ. שער הכניסה היה מצד צפון ולידו היו עורכים את החופות. מוזמנים ובלתי מוזמנים היו מלווים דרך השוק את החתן ואת הכלה, כשנרות דולקים ומאירים בידי הנשים, והתזמורת מנגנת ניגונים עליזים כגון:

חתן־כלה, מזל־טוב!
האָסט גיכאפט אַן אבן טוב" (זכית באבן טוב).

עד שהגיעו לשער בית־הכנסת. שם היתה שרויה מידת הרצינות וכובד־הראש כיאות למקום ולשעה. שם המכובדים מקיפים את החופה, והצעירים והצעירות נועצים מבטים סקרניים וגם מחוצפים במקצת בעיני החתן והכלה, הרב והחזן אומרים חגיגית את ה„ברכות", החתן שובר ברגלו את הכוס, מברכים בברכת „מזל טוב", ושבים עליזים ושמחים הביתה לעריכת הסעודה.

אך עריכת חופות תחת שמי הרקיע ליד הכניסה לבית־הכנסת, זה רק צד אחד של החיים, הצד העליז והמשמח. זהו גמול לדור עובר ותקוה ואשראי לדור יבוא. העין צופיה לפירות, לצאצאים. העין צופיה להמשך השלשלת, לבן־מלך, ל„ברית מילה" — ל„ב"מ" הראשון בחיי האדם מישראל. יש שהתינוק מובא אז לבית הכנסת, — אין זה הכרחי. כעבור שלש־עשרה שנים מגיע התור של ה„ב"מ" השני: „בר־מצוה". גם אז אין חובה לסור אל בית־הכנסת דווקא. ואולם אחרי אריכות ימים ושנים מגיע תורו של ה„ב"מ" השלישי, האחרון: „בר־מינן". מה שהוכן בתזמורת, בנרות דולקים־מאירים, מה שהוחג מראש ברוב פאר וששון הולך ונפרד מן החיים. מופיע הוד רוממותו המוות, הידיד הנאמן לכל חי, המסיים הגדול, סוף־פסוק, נשימה אחרונה־אחרונה, זו שאין אחריה עוד נשי־מה, זו ההופכת גוף חי, נושם, מתנועע, בעל רצון ומלא יצרים, לגוש גלמי, נטול תנועה, מחוייב העדר, זו המביאה לידי הט־מנה וקבורה, שם, שם, בכברת ארץ מיוחדת, מקודשת, רחוק, רחוק, בפינה דרומית־מערבית לזבורוב, אדמה שחורה, דשנה, מחולקת לשורות ותלמים, נטועה אילנות. כדברי הזז:

„קטן מהלך על ארבע, גדל — מהלך על שתים, זקן — אומר: איני הולך, שאוני. טוב, עונים, ישאוך. אבל שמה בלבד, לא חזרה. מילא, עונה הוא, מכל מקום שאוני".

נושאים. שם חפרו בור עמוק, קר, שמשני עבריו מנצנצת האדמה השמנה, ושם מורידים ברגש רב את „הבר־מינן", סותמים יפה את הקבר, עורכים תפילה, מבקשים סליחה ומחילה מאת ה„פה נטמן" ושבים אבלים ועצובים העירה. אך עד שמגיעים שמה מוביל הדרך גם כן לשער בית־הכנסת. שם עושים חנייה, אומרים „קדיש" ותפילת „הרחמים", ועתים גם מספידים את הנפטר ומספרים בשבחו. אך אז מקיפים רק הגברים לבדם את מיטת־המת, ואילו הנשים עומדות קצת מרחוק. המספיד אינו מגביה קולו, די לו שישמע הנפטר וישמעו הסמוכים אל המטה, ואילו הנשים מבכות את המת.

קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע, נְהִי בְּכִי תַמְרוּרִים.

וקול בכיותיהן גובר על קול המספיד, והוא מתערב עם אנחות הגברים. ושער בית־הכנסת סופג בדומיה את קול הבכי, כשם שספג בדומיה את קולות השמחה והששון בעת החופות, — זה השער לה' הוא המאחד והמלכד את חזון החיים והמוות גם יחד.

על מפתן בית מדרשו של ר' מאיר'ל. הסב הגדול ונכדו ותכונותיהם השונות. מתנגדים ג'נטלמנים

מבית הכנסת החדש, שאותו תיארנו בעיקר מבחוץ, עד בית מדרשו של ר' מאיר'ל שאותו נתאר בעיקר מבפנים, רק פסיעות מספר. אדם יורד מגבעת בית הכנסת בצד דרום ומיד הוא עומד לפני ביתו של ר' מאיר'ל וחצרו וגנו. מסתבר, כי מאיר'ל ירד זבורובה לגור בה עוד לפני חשבון עשרים השנים של יהושע. כל הפרשה הזאת סתומה וחתומה. יהושע מצא אותה בילדותו כעובדה מושלמת, כזבורוב בעצמה. מסתבר כי זבורוב לא שלחה שליחים לר' מאיר'ל כדי לפצור בו לבוא ולשבת בה. זבורוב לא היתה בעלת יוזמה ולא היתה בכלל להוטה אחרי רביים. עיר שרובה מתנגדים ומשכילים ופשוטים, ורק חסידים מעטים מתהלכים בה. אך זבורוב גם לא הפריעה לו לשבת בה. ההתנגדות בזבורוב היא רק מחשבתית, „לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא", אידיאולוגית בלעז, אבל איננה עקשנית־נגחנית. הסיסמה בלי משים היא לחיות ולתת גם לאחרים לחיות. דור הליברליזם, הסבלנות והרוח הטובה. אפשר וגם יחוסו של ר' מאיר'ל גורם לכך. ידוע לכל, כי סבו הגדול ר' מאיר'ל זצ"ל מפרמישליאן היה קצת „יוצא דופן" בעולם הרביים. את מאות הרביים החשובים יכול אתה למיין, לצרף פלוני אל אלמוני, שושלת אל שושלת, ויצא לך איזה חצי תריסר ולכל היותר תריסר אבות־טיפוסים. אך ר' מאיר'ל מפרמישליאן שאני. הוא לבדד ישכון, ואין לו אח ורע. הוא מחוץ לתריסר. משהו מאופיו מרומז אמנם עוד בתכונותיו ובהליכותיו של הבעש"ט זצ"ל, אבי החסידות, בעצמו. אלא שאצל הבעש"ט זהו קו בין כמה קוים, קו שאינו מופיע אלא לעתים רחוקות, ואינו עובר לתלמידיו ולתלמידי תלמידיו, ואילו אצל הפרמישליאני זהו הקו העיקרי, הקו הקבוע ועומד. אומרים שהוא לא היה המתחיל בשושלת אלא גם הוא היה נכד „ר' מאיר'ל הגדול". איך שהיה והוא היה אדם מופלא אשר גם המתנגדים והמשכילים לא מצאו בו את ידיהם ואת רגליהם. קשה להללו, מפני שהוא בכל זאת רבי, וקשה לחללו, מפני שהוא אדם ביקר, ופגם אין בו. אדם עממי. מתבדח, מרבה בפתגמים, גם בלשון בני־נח, אף מחייהם. בעל צדקה מופלג, בכל לילה אינו מלין פרוטה בביתו, שולח כספים רבים לארץ ישראל, לפחות תש"ב גולדין בשנה כמספר ש ב ת. (אף נכדו, ר' בצלאל מגליניאני, אחי ר' מאיר'ל מזבורוב, המשיך במנהג זה). הוא גם כנראה בעל מופת גדול. אין אנו, אנשי דור דעה, מחויבים להתפעל ביותר מן המופתים האלה. אבל אין אנו משהר־מחויבים להכחישם בטענת להד"ם. רביים וחסידים דגולים מדברים על מופתים בחיוך, בטון של מה־בכך. הם אומרים: מופתים מתגלגלים תחת השולחן. ויש אומרים: „אותות ומופתים באדמת בני חם". אנו נאמר בפשטות הדברים, שיש בעלי מופת, בישראל ובעמים, בני אדם מופלאים המחוננים באיזה חוש יתר, היודעים ורואים מה שאחרים אינם רואים ויודעים. הרמאים שבהם מנצלים חוש זה להבל וריק, לעסקי ממון וכבוד מדומה. המנוולים שבהם יונקים מן הטומאה, ממעינות אשמדאי וכת דיליה. הטהורים שבהם, כגון הרביים שהיו אצלנו, וגם סוג מסויים של חסידי האומות, יונקים מן הקדושה, מן הנבואה. בבואה דבבואה דנבואה. ר' מאיר'ל בודאי ינק מן הקדושה. ודאי אהב אהבה עזה את הבריאה ואת הבורא, את הטבע ואת מחולל הטבע, את היהודי ואת האדם. ודאי התרומם בהשגותיו, התדפק בעוז ועלה למרום. וכשדפק ולא נענה, ולא נפתח לו ולא עלה — לא נפל למהמורות העצבות אלא הפיג את תמהונו בבדיחה והלצה, על עצמו ועל אחרים. מין יחיד בדורו.

ר' מאיר'ל שלנו, נכד הפרמישליאני, היה שונה לגמרי מסבו. לא בדיחות ולא עממיות, אף לא מעשי צדקה מפליאים, אלא דחקות, ענווה, כניעה. ראשית כל דחקות הנפש, כביכול הרגשה מעיקה, שלקה הדור ולקה הוא עמו, ואינו פורע לקונו את חובו בתורה ותפילה ומעשים טובים, אינו יוצא ידי חובתו. אינו עומד בדרגת אבותיו ואבות אבותיו. מתוך מועקה זו מתבודד הוא ומתאמץ לעלות, למלא את החסר, לתקן את הליקוי. ודח־קות גם בהבלי העולם הזה, גם בפרנסה. יש, ב"ה, משפחה לא קטנה, שלשה בנים ובת, יש אפילו אשה נאה, אשה שניה, הדו־רה, טובת לב וטובת טעם, שהגיעה הנה ממרחקים, מיאַסי שב־רומניה; יש שמש־גבאי, יש מלמד מיוחד לבניו, יש בית מדרש גדול בתוך הבית. אפילו אם אינך חומד ממון כלל וכלל, ואתה מסתפק, כחסידים הראשונים, במועט, בהכרחיות, בלי מותרות, אתה בכל זאת זקוק לסכום לא קטן, כדי להחזיק משק כזה. אך ההכנסה זעומה, לא כגשם־ברכות אלא כגשם היורד טיפין טיפין. אין שפע. יש ימים שאיש אינו דורש לשכנו של ר' מאיר'ל, כאילו ח"ו לא היה כלל בעולם. עתים בא מי־שהוא,

אדם מסכן או אשה מרת נפש, ומגישים „פדיון"־מה, מפני שה„פדיון" סגולה לישועה, בחינת בריאה יש מיש, בחינת צנור וכלים, כדרך שאמר שאול בלכתו לפי עצת הנער, אל שמיאל איש־אלקים:

וְהִנֵּה נֵלֵךְ, וּמַה־נָּבִיא לָאִישׁ...
וּתְשׁוּרָה אֵין־לְהָבִיא לְאִישׁ הָאֱלֹקִים, — מָה אִתָּנוּ?...

או כמו שאמר אלישע לאשה אחת מנשי בני הנביאים:

... לְכִי שַׁאֲלִי־לָךְ כֵּלִים מִן־הַחוּץ... כֵּלִים רֵקִים אַל־תַּמְעִיטִי...

אך הפדיונות שמגישים כרגיל לרבי ר' מאיר'ל בזבורוב אינם אלא מנחת דל. והכנסות אחרות? האשה מרת ברכה, אם יהושע, ועוד עשרות נשים צדקניות בזבורוב, קונות בכל שבוע שמרים לאפות לחם הבית, שהכנסתם קודש לטובת בית הרבי. מקור פרנסה דל ועלוב. כגולדין וחצי לשבוע. הרי זה הדבר: זבורוב, כעיר של מתנגדים ומשכילים, אינה קרקע נוחה לחסידות. אדמה צחיחה. החסידים המעטים אשר בזבורוב תפוסים מאז לשושלות אחרות, מי לבלז ומי לסטריטין ומי להוסיאטין, ואין דרכם של חסידים מובהקים להחליף רבי גדול ברבי קטן. אמנם לגבי תפילה בשבת יש בעלי בתים חשובים גם לבית המדרש של ר' מאיר'ל. זבורוב אינה מסוגלת לטפח התלהבות ואגדה, אינה מספרת עליו אף „מופת" אחד — אך גם אינה פוגעת בו, חלילה, היא אפילו נוטה לחשוב עליו טובות. כשהוא משיא את בנו בכורו, את ר' מיכילי, שורה בעיר מעין מצב־רוח של שמחה. באים אליו כמעט כל בעלי היכולת שבעיר, אפילו חשובי בית המדרש הגדול, מברכים אותו ואת בנו בברכת מזל־טוב, ומעניקים בעין יפה גם תשורה שבממון. האויר אינו חלילה של שנאה, גם לא של אהבה, אלא של רצון טוב, של יחס הוגן. ג'נטלמנים. עתים יתרחש הנס, ולסתם שבת יבואו חסידים מן הכפרים או מן הערים שבסביבה, ואז יערוך ר' מאיר'ל בסעודות השבת את השולחן אשר לפני ד' בבית המדרש, ואז יבואו מבני העיר, ואז יזמרו חסידים ויגישו בירה ויין אל השולחן וישתו וישמחו. בשאר השבתות אינו עורך בבית המדרש אלא את הסעודה השלישית בלבד. דברי תורה וחסידות אינו אומר, סיפורי צדיקים ראשונים אינו מספר, ניגון אינו מזמר. אין זה מטבעו ומדרכו ומצביונו.

לילי שבתות*

הנער־הילד היה נוער את טמטום ימות החול ובזיונם, ושט בנחל השקט של לילי שבת. גדול ומפולש היה חדר־התפילה של ר' מאיר'ל ומעטים באי שעריו בלילי שבת, שבהם בני העיירה נוהגים דרך חירות, נוטים להקל, ומצטרפים ל„מנין" בבית כל בעל בעמו. לבדד, בקרן מזרחית־דרומית עומד לו ר' מאיר'ל ומתפלל בלחש, בנשיאת הסבל, ביגיעה רבה ובחוסר לבוי. אפס נר־אלהים אזי יתלבה בנשמת הנער־הילד, הוא יזנח את מרודיו, הרפתקאותיו ומזמותיו, אשר שתו עליו בימי השבוע; הרגלים נשאות כמו מעצמן והוא בקרי ומרי יהלך, באלכסון, באותו הקו הארוך ההולך ונמתח מקרן זוית מערבית־צפונית עד זו של מזרחית־דרומית, הלוך וחזור־חלילה, הלוך וחזור צפונה ונגבה.

לפאורה הוא הולך ומתפלל כאחרים, באותה נעימה ובאותה המיה המצויות אצל חסידים בשדמות פולין־אוקראינה, שעה שהם מתחילים בהתעוררות עצומה את תפילת „מנחה" בלילי שבתות באמירת ההודיה הנהדרה בתהלים ק"ז:

רְעֵבִים גַּם צְמֵאִים — נַפְשָׁם בָּהֶם תִּתְעַטָּף

אך ראשו עליו יכבד, נפשו עליו תתעטף באמת, כי אינו מכוין את תפילתו, והוא מהרהר: לכשאגדל אתקן... אשתדל לתקן...

כִּי הִמְרוּ אִמְרֵי אֵ־ל, וַעֲצַת עֶלְיוֹן נָאָצוּ

צריך לחבר בעברי־טייטש י"ב ספרים...

יָחוֹגּוּ וְיָנוּעוּ כַּשִּׁכּוֹר, וְכָל־חָכְמָתָם תִּתְבַּלָּע...

צריך לחבר ספר מיוחד נגד המותרות, הלוקסוס...

וַיִּזְרְעוּ שָׂדוֹת וַיִּטְּעוּ כְרָמִים, וַיַּעֲשׂוּ פְּרִי תְבוּאָה...

וצריך לנסוע מעיר לעיר ומכפר לכפר, לדרוש בשבתות בבתי־הכנסת ולהפיץ בימות החול את הספרים.

מִי־חָכָם וְיִשְׁמָר־אֵלֶּה וְיִתְבּוֹנְנוּ חַסְדֵי ה'...

מזה ומזה תסתייע מילתא... נשאות הרגלים, ממלמל הפה, יחוגו ויָנועו הפאות המסולסלות, השחורות, עובד המוח הקטן, עובד כל היצור הקטן, וכל הוייתו מתלבטת, מתלבטת...

* פרק קטן זה נכתב כמדומה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה והיה עוד לפני עיני י. ח. ברנר. הוא נדפס בשנויים קלים ב„על הגבולין".

מעשה שקרה בזבורוב

✱

תרנ"ח בזבורוב. לקסרקסין פה הגיע קצין ברון מאוסטריה תחתית. מליונר, בעל מכרות. ברון מסכן! הוא משתעמם פה מאד. מרוב שעמום הוא רגיל לבוא אלי לבלות שעה בשיחה. עתים הוא רוצה גם להנותני מממונו. אני מסרב, כמובן. מוכן רק לשיח.

באחד הימים מגיע הנה נכד ר' ניסן בק מירושלים בשליחות „כרמל", חברה להפצת יינות ארץ־ישראל. על שאלתו למי לפנות, אומרים לו: פנה לך אל הבחור יהושע רדלר בבית המדרש הגדול. הוא יעזרך.

אני לו: יהודי זבורוב אינם שתויי־יין וחבל על הטרחה. אבל יש לי פה מכר אחד, קצין גרמני עשיר, וזאת הפעם אפנה אליו. בוא אתי.

זאת הפעם היחידה, שאני מבקר את הברון בקסרקטין.

הברון אומר: וכי לייגכם אני צריך? ולי כרמים ויינות משלי. אך לכבודך וכו'. והוא עורך הזמנה ר ב ת י, שעושה רושם. כיד הברון הטובה עליו. (גם אני מקבל ממנו זאת הפעם מתנה: „סבסטופול" לטולסטוי, הוצאה פשוטה).

•

אותה שנה כותב אני לחברת „אהבת ציון" בטרנוב: אנשים טובים! רחמו עלי וספחוני נא למושבה „מחנים" אשר אתם מיסדים! עונה לי רפאל סופרמן (כיום מורה ותיק בגימנסיה „הרצליה"): לא. אי אפשר. אבל עתיד אתה להיות סופר.

המערכה ב„ימים נוראים״ בית מדרשו של מאיר'ל כמבצר עוז. מאבק כפול. אך יש קונסטיטוציה בקוסמוס ובישראל

הימים הגדולים אצלו בשנה הם, כמובן, „הימים הנוראים״, אז באים עשרות חסידים אפילו מרחוק, ביניהם ישישים, שעוד הסתופפו אצל סבו. אז מרבים לבוא גם מבני זבורוב, ואז יֵצַר המקום בבית המדרש, ואז נפתחת הדלת הגדולה גם לפרוזדור ומתפללים גם שם. אז התפילה היא עזה, אדירה, נלהבת. אין יהושע זוכר כמותה בשום מקום אחר. ר' מאיר'ל בעצמו אינו עובר לפני התיבה שום פעם, כמדומה גם לא ביום אזכרה, וכמובן גם לא ב„ימים הנוראים״. הוא צמוד אל מקומו בפינה דרומית־מזרחית, שהיא קרובה גם לדלת חדרו הסמוך. הוא צמוד אל מאבקו הנפשי הפנימי כמו תמיד, ובימים אלו ביתר התאזרות. התפילות העיקריות לפני התיבה הן „חזקה״ מאז ומעולם לר' נַחמן, מישישי החסידים הבאים מרחוק, אשר זקנו לבן כשלג, ושאגה לו כאריה, וכוחו גדול גם בבכי שובר לבבות. מי יתנה תוקף התפילה במקום הזה ב„ימים הנוראים״. פה מערכה גדולה וכבדה לחיים ולמוות. מלחמת דריוש ואלכסנדר בשעתה — הבל. פה המלחמה לגוי קדוש ביום קדוש. פה ההכרעה. פה פלמ״ח. פה מיטב החיילים, שאינם מסיחים את דעתם אף לרגע מן המשימה. הכל עודרים במערכה בלי לב ולב, ישישים וזקנים ואף נערים כיהושע ובני גילו. מסתבר גם הנשים בחדריהן. המזכירים את ד' אל דמי לכם. היום הרת עולם, היום תאמצנו. היום, היום...

דיברנו על התפילה פה ב„ימים נוראים״ כעל מערכה כבדה. ודאי יש בזה משהו ממליצה, שמדרכה להסביר דבר שאינו מובן על ידי דבר שהוא מובן יותר. אך אין זו אך ורק מליצה בלבד. לימים, אחרי עשרות שנים, בימי מלחמת העולם הראשונה, יביאו מקרי הזמן בארץ את יהושע אל לב מערכה, אל נקודת המוקד של צבאות לוחמים, לפני ולפנים של מפקדה ראשית גרמנית בימי הינדנבורג־לודנדורף, לחדר פנימי־פנימי של המפקדה הראשית ב נ צ ר ת. הוא אז יראה לפניו עין בעין את גנרל פ ו ן ל ו ד ל ו י ף, סגן לימן פון סנדרס, כשהוא ישוב אל שולחן פשוט, כזה של בית המדרש לר' מאיר'ל, ושולחן זה מכוסה מפות צבאיות, וליד השולחן יושבים עוד קצינים אחדים דוממים, וליד הכתלים עומדים קצינים אחרים דוממים; יהושע אז יעשה לפני „מלכותא דארעא״ מה שעשה מקודם לפני „מלכותא דרקיע״: הוא יבקש משהו חשוב בענינם של ישראל, ודבריו לא ישובו ריקם וימנעו את פינוי פ ת ח ת ק ו ה. אם גם לאחר שעות מספר יבואו שוטרים תורכים לבית מלונו, ויקחו אותו אחר כבוד לבית הסוהר; אך אותה שעה גופא, שהוא ישוחח עם גנרל פון לודלויף, ירגיש באוירה המיוחדת השולטת פה: ריכוז המחשבה, דריכות לפעולה, כוונה, דביקות, אי־הסחת־דעת. הנה המשותף מצד כוחות הנפש עם העדה הקדושה אשר בבית המדרש של ר' מאיר'ל ז״ל. „אחרי כוונת הלב הם הם הדברים״.

אנו רואים ביחוד את יום הכיפורים כיום מאבק גדול ברפובליקה של זבורוב. ואנו רואים את בית המדרש ההוא כמצודה, כמבצר עוז. אנו, הלוחמים במבצר הזה, נמצאים אז בפוזיציה מצוינה. לא כשלש מאות היוונים במיצר התרמופי־לים, שלא שרד מהם אף אחד. לא כמאה ושמונים החיילים במ־צודה אלימו בשנת 1836 במלחמת ארצות הברית עם מקסיקו, שלא שרד מהם אף אחד; אף לא ככפר עציון שלנו בשנת תש״ח, בין ירושלים וחברון, ששרדו ממנו רק יחידים. כל אלו נלחמו ללא קוי נסיגה, לא־עלינו. כל אלה, ורבים אחרים כיוצא בהם, חייהם כאילו הופקרו מראש ומלכתחילה ובהכרה ברורה. אך לא כן אנחנו אז. אנו אמנם מרוכזים פה, בבנין הזה, בחצר זו, לבדנו. אך אין אנו מחוסרים קוי־נסיגה. אנו לבדנו ולא לבדנו. רק צעדים מספר צפונה ולפנינו בית הכנסת החדש, הגדול והגבוה — קיר מגן מצוין. קדמה־מזרחה נמצא אמנם בית הפרנס, ושם לא הכל כשורה... לא נדבר עתה בזה... אך הלא גן גדול, מלא אילנות צפופים, סמיכים, חוצצים בינינו ובין הבית ההוא. אין אנו רואים אותו כל עיקר. מצד מערב דרים יהודים פשוטים, יהודים טובים. לבם כלבנו. לצד דרום — חלל ריק. אנו בטוחים מכל ארבע הרוחות.

אנו בטוחים גם מבפנים. אנו נאבקים, כידוע, ל פ נ י רבון העולמים. קמים עלינו, כידוע, השטן וכת דיליה, הוא ומחנותיו העצומים. הרי זה עצם המאבק. אך אתנו גם סניגורים מפוארים, מליצי יושר, פרקליטים מנוסים, חיל־עזר; השר מיכאל וחבריו. אתנו חבילות, חבילות של מצוות ומעשים טובים. אין לרבון העולמים טובים מהם בכל כדור הארץ. אנו עדה קדושה. מאמש לא בא אוכל אל פינו, לא באו מים אל פינו, לא באה הלצה אל פינו, לא בא הרהור רע אל בתי נפשנו. אצלנו ריכוז, דריכות, רצינות, כוונה, דביקות, אי־הסחת־דעת, תשובה ותפילה. ואנו נאבקים כביכול גם ע ם רבון העולמים בכבודו ובעצמו. קשה הדבר לאמרו אבל אמת הוא. לכאורה הוא כל־יכול, שליט בלתי מוגבל, כדיקטטור, להבדיל באלף אלפי הבדלות, שאין לו למסור דין וחשבון לפני מי שהוא גבוה ממנו. ו ל א ה י א. יש, שבח לא־ל בורא עולם, קונסטיטוציה בעולם, חוקות שמים וארץ, ועל פיהן יקום דבר:

בּוֹרֵא הַשָּׁמַיִם הוּא הָאֱלקִים,
יוֹצֵר הָאָרֶץ וְעֹשָׂהּ, הוּא כוֹנְנָהּ,
לֹא תֹהוּ בְרָאָהּ, לָשֶׁבֶת יְצָרָהּ.

ויש, ב״ה, קונסטיטוציה בישראל: ה ת ו ר ה. היא כתובה וחתומה עוד מלפני בריאת העולם. היא נצחית, כביכול, כמו הבורא בכבודו ובעצמו. גם הוא, הבורא בכבודו ובעצמו, אינו יכול לשנות בה מאומה, אף לא אות אחת, אף לא קוצו של יו״ד. הוא, כביכול, כפות בה, כמונו. צדק ויושר ואמת וחן וחסד וקדושה — כיון שניתנו, כיון שירדו לעולם, כיון שחקק את כל אלה, שוב אינו יכול לקחתם מאתנו, שוב אינו יכול לשנותם. כיון שהגיד שוב אינו חוזר ומגיד מחדש.

לא יחליף האל ולא ימיר דתו לעולמים לזולתו. „לזולתו״— אומר ידידנו ר' יהודה אבן שמואל: פירושו ל ז ו ל ת ד ת ו. זהו הבטחון הפנימי שלִנו. זה ינחיל לנו את הנצחון הסופי. אפילו בלעם ידע והכיר:

לֹא אִישׁ אֵ־ל וִיכַזֵּב, וּבֶן אָדָם וְיִתְנֶחָם,
הַהוּא אָמַר וְלֹא יַעֲשֶׂה, וְדִבֶּר וְלֹא יְקִימֶנָּה?

אשר על כן אנו מקדישים ומעריצים את הבורא בלי קץ וגבול, אך אימתו לא תַבַעֲתֵנוּ בפנים שבפנים. אנו בנים למקום. השטן המקטרג ורבבות חייליו יכרעו ויפלו ואנחנו נקום ונתעודד.

יום הכיפורים באספקלריה חסידית עליונה. התקשרות הנפש עם הספר „חובות הלבבות" לרבנו בחיי

בפרק הקודם השוינו את בית המדרש של ר' מאיר'ל למבצר בודד. עתים אנו רואים אותו כספינה השטה בשקט על פני אוקינוס נרחב. אך ההשוואות למה? נקח את הדברים בפשטותם כמו שהם. יום כיפורים, שבו התפלל יהושע הקטן אצל ר' מאיר'ל — אין כמוהו לנעימות. כשגדל יהושע והתפלל בבית־המדרש־הגדול של המתנגדים והמשכילים קרה שבליל יום כיפור, ממש בעצם ליל יום כיפור, ירד שלג רב ארצה וכיסה את עין הרחובות, והכניס בוץ למסדרון של בית המדרש. כמה משונה היה הדבר הזה. שלג צחור בליל יום־כיפור! אך מעולם לא קרה כדבר הזה בשנים שבהן יהושע התפלל אצל ר' מאיר'ל. אז לא נשתנו סדרי ימי־בראשית מעולם. אז היו תמיד „הימים הנוראים" צחים, מבוסמים, בהירים, טהורים. הדור נאה זיו העולם. אפילו בני־נח, שהופיעו אי־שם באופק והתהלכו יחידים בודדים, הילוכם שונה אז מבשאר ימות השנה, ונדמה שגם הם בעצמם שונים אז מבשאר ימות השנה. „חביב אדם שנברא בצלם". משהו מזיום של ישראל שורה גם עליהם, דבק בם, מטהר אותם. נדמה שגם הם הרגישו בזיו הימים ההם. ושמקנן בלבם רגש דרך־ארץ בפני ישראל.

(במאמר מוסגר, שאנו מתירים לכם, וביחוד לכן, לדלוג עליו בקריאה ראשונה:

דברנו פה על מאבק ועל מבצר וכיוצא בזה מן הדברים המשליים, הממלאים את חלל העולם הזה. אך המשכילים על דבר אמת יבינו מעצמם, כי כל זה הוא עוד מגושם מאד והמוני מאד, רק שלב ראשון בהבנת מלכות שדי, פרוזדור, הכנה, שדה־אימונים ותרגילים. בשלב שני ושלישי כל הדברים האלה מסתלקים הצדה כקליפת הפרי; נושרות הקליפות ומתגלה הפרי היקר בהדר גאון תפארתו. מה לנו פרנסה, מה לנו אפילו בריאות, אפילו חיים? תאמר: תעתועי־חושים, הבל־הבלים, מַאיה? אכן הרגישו בזה חכמי האמת, אך זה לא כל האמת. לא תהא כזאת בישראל. אנו יודעים אף יודעים, כי גם מצוקי־ארץ אחוזים ודבוקים הם, דרך שבילים, צנורות וגשרים, באראלי־מעל. לא איברא עלמא הדין בכדי. הבורא, יתברך שמו, לא יצר את העולם הזה חס־ושלום דרך שעשועים־צעצועים, ללא כוונה ומטרה. אנו יודעים, כי כל הנברא בצלם, ודבק בחיי עולמים, וחפץ כל ימיו בתורה ומצוות, ובוחר בנביאי האמת והצדק, ודבק בצדיקי הדור, ומשמש תלמידי־חכמים ואח וחבר „לכל אשר יראוך" — נוחל עולם הבא, משוש כל העולמות, בחינת:

עַיִן לֹא־רָאָתָה אֱלֹקִים זוּלָתְךָ,
יַעֲשֶׂה לִמְחַכֵּה־לוֹ.

אלא עם כל זה הרי התכלית היא „שם", למעלה־למעלה. אכן ביום־הכיפורים, יום תמים יחיד ומיוחד בשנה תמימה, אנו „שם", למעלה מפה. היה זה מחסדו, יתברך שמו, להעלותנו יום אחד בשנה בעולם הזה ולהכניסנו להיכל המלך, מלכו של עולם. ואנו איננו נבערים מדעת, ואנו מרגישים בגודל המתנה, ולכן תפילותינו מכוונות לתכלית זו. משל למה הדבר דומה? לתינוק פיקח, המבקש מתנה מאבא, ובעצם אין לבו למתנה אלא להשתעשע בשיחה עם אבא. הנמ־של מובן מאליו. נשמתם של ישראל קדושים חצובה מכסא־הכבוד של „כביכול". גם למעלה מזה: נשמתם של ישראל קדו־שים חצובה כביכול מן השכינה בעצמה, נצר משרשיה. וכל ימות השנה כלתה וגם נכספה הנשמה, עד תכלית הכוסף, לחזור אל מקור מחצבתה ולהתדבק בשרשים, כבת־מלכה התועה בנכר ומתגעגעת לחדר הוריה, ואין לאל ידה, כי סגר עליה המדבר.

יש רק הצצה לרגעים, אחד מששים, וחוזר הפרגוד, עולם־התעתועים, וחוצץ, והנשמה נשארת עלובה ודוויה בחוץ. בא יום הכיפורים ומסתלק הפרגוד כל היממה, מ„כל נדרי", שהוא מעין סילוק הפרגוד, עד סיום „נעילה", שהוא השיא. יומא אריכתא. הנשמה טובלת כל היממה במקור מחצבתה. ואין קץ לאושר, ואין תכלית לנעימות. זה מה שאומר שלמה המלך בשיר־השירים אשר לו, בשיר המקודש ביותר: „מי זאת עולה מן המדבר?", היינו ממדבר החיים, ממדבר התעתועים, „מתרפקת על דודה", זו שמתרפקת באהבה על מלך מלכי המלכים, בחינת „מלך ביפיו תחזינה עיניך", וזהו מה שאנו שרים ביום הכיפורים: „כי אנו בניך ואתה אבינו", כביכול השכינה מרחפת על גוזליה־נשמותיה... תם המאמר המוסגר).

ודאי, יהושע הקטן לא הבין אז את הדברים האלה בבהירות, ולא כוחו אתו אז לנתחם ולהסבירם, אך הוא בלי־משים ה ר ג י ש אז בהם, וחי בהם. יהושע אז ילד בן שמונה, בן תשע, בן עשר, בן אחת עשרה. מקומו קבוע ב„ימים נוראים" באמצע בית־המדרש, ליד השולחן שעליו קוראים בתורה. מקומו קבוע בקרן־זוית צפונית־מערבית של השולחן, מול ארון־הקודש וגם מול ר' מאיר'ל, בידו מחזור גדול ועבה, אין צורך לחפש בו משהו אלא הכל הולך ונמשך ישר כמו מאליו. אף אינו חסר השגחה, הדרכה, עזר, עידוד, כי אחיו הגדול יושב לימינו, היינו בקרן זוית מערבית־צפונית. והכל חג לו. הצפיה בדמדומי ליל יום־כיפור לפני התפילה. „תפילה זכה" לבעל „חיי־אדם". קטע הזוהר:

קָם רַבִּי שִׁמְעוֹן, סָלִיק יְדוֹי לְגַבֵּי עֵלָּא, וְשַׁבַּח לְמָארֵי עָלְמָא,
וְאָמַר: רִבּוֹן עָלְמָא! עֲבִיד בְּגִין שְׁכִינְתָּא דְאִיהִי בְּגָלוּתָא...

הצפיה לכניסת ר' מאיר'ל מחדרו לבית־המדרש. בינתים העין מסתכלת מסביב. נרות־שעוה, נרות־נשמה גדולים דולקים על כל השולחנות. ישראל קדושים לבושים אז בטליתים וב„קי־טלים". יהודים מתהלכים בגרביהם על גבי מצע של קש. יהודים פניהם מאירים כשמש וכירח. אושר עילאי יצוק על פניהם. אושר עילאי ממלא גם את יהושע הקטן עד אפס מקום. נפתחת דלת חדרו של ר' מאיר'ל והוא נכנס לבית־המדרש. דומה למלאך ה' צבאות. מוציאים ספרי־תורה ומתחילים „כל נדרי". מתחילה המערכה. באים הפסוקים היקרים והנחמדים:

וְנִסְלַח לְכָל עֲדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל,
וְלַגֵּר הַגָּר בְּתוֹכָם,
כִּי לְכָל הָעָם בִּשְׁגָגָה.

וַיֹּאמֶר ה': סָלַחְתִּי כִּדְבָרֶךָ.

מחרת דווקא ההתחלה: „על דעת המקום ועל דעת הקהל, אנו מתירים להתפלל עם ה ע ב ר י י נ י ם". איזו פתיחה! מי כאן עבריינים? הלא כל העדה כולם קדושים. כולם קדושים? ובית הפרנס... לא נהרהר עתה בזה... וזה הזקן המתמוגג פה בדמעות שליש, בעל־התשובה? הוא כבר עשה תשובה, הוא כאחד מן העדה הקדושה. או אולי העבריינים הם האנוסים לא־עלינו?...

בהגמר תפילת הליל אין רצון ללכת הביתה ככל עתות השנה. אומרים ארבע פרשיות ראשונות שבתהילים. שיר היחוד. שוב תהילים, „ספר" אחד או גם כל הספרים. יש רצון לחטוף מבט בבית הכנסת הגדול, הסמוך. חוזרים לבית מדרשו של ר' מאיר'ל. מנסים לחטוף קצת שינה על אחד הכפסלים. לבסוף מגיע יהושע בכל זאת אל מטתו בבית.

כזו היא ההתחלה וכזה הוא ההמשך למחרת כל היום, על כל הצחות והדרמטיות שבו. חג לנשמה ובטחון בנצחון. ימין ה' רוממה.

הארכנו פה שיח על יום הכיפורים וקיפחנו בלי־משים את ראש־השנה, ואולי לא במקרה. ראש־השנה בחייו של יהושע

אז, בימי הסתופפו בצל בית־המדרש לר׳ מאיר׳ל ז״ל, אין בו כדי־סיפוק. קשה מזה: יש בו מעשייה רבה, מטרדת־הנפש ולא משלותה. משהו מיריד, משהו מחתירת־מלחים מבוהלת להגיע אל החוף, ולא כספינה השטה לה בשקט ובמתק על גבי הים. לא כ„כל העולם״ אצל ר׳ מאיר׳ל. „כל העולם״ (בית־הכנסת החדש, בית־המדרש הגדול, בית־המדרש הישן) מסיימים בראש־השנה לכל־המאוחר בשעה אחת אחר־הצהרים, בחינת „חציו לה׳״, מחצית מלאה, גדושה, אפילו עם תוספת הגונה, אך בכל זאת מחצית. בכל זאת נשארת עוד מחצית שניה בחינת „לכם״. אך לא כן אצל ר׳ מאיר׳ל. שם מסיימים בשלש. הנפש חלוקה. אין זה צום, שהרי גומעים כוס־חמין בשעת־ההפסקה, ואוכלים ארוחת־חג לאחר־התפילה. ואין זה לא־צום, שהרי כמעט כל היום הסיחו דעתם מן האוכל. ממהרים בשעת ההפסקה אל ה„תקיעות״, ממהרים לשולחנו של ר׳ מאיר׳ל, ממהרים ל„תשליך״, ממהרים לשוב ולרקוד ריקוד נלהב ונסער אחרי „תשליך״. מהירות, מהירות.

כן, יהושע הקטן אין לו כדי־סיפוק אז בראש־השנה. מהירות זו אינה לפי תכונתו. הוא מעדיף אטיות, הזיה, הרהורים. כדי להציל שיווי־משקל בנפשו קובע הוא לו אז מנהג נאה, ששומר עליו כמעט כל ימי חייו: בכל שני ימי ראש־השנה הוא קורא בעיון לפחות פרק אחד בספר „חובות הלבבות״ לרבנו בחיי, באיזו שער משעריו, רק לא ב„שער היחוד״, שאינו מתאים לתכונת היום. הקריאה בספר הזה משיבה את נפשו, מחזירה לה את שלותה, משקיטה ומרגיעה גם כתום הקריאה. דומה הדבר כמי שנקלע לאי־פלאים. אין כאן אץ־רץ ומהירות ובהילות, אלא אדם גדול בעל מוח גדול ובעל מצח גדול מרעיף לשומעי לקחו טיפין־טיפין של חכמה ואמת ושלוה. אין כאן אפילו מחומר הלימוד הריאלי בימות החול. „שור שנגח את הפרה״. שור נגח, שור תם, שור מועד... פרה עלובה, מנוגחת... תמיד מנוגחת... יהושע היה מדוכדך מן הסוגיות האלה. לא לאלה התגעגעה נפשו הנלאה, ההוזה. בא החכם הספרדי הגדול הזה רבנו בחיי, והשרה עליו רוח של חכמה, שלוה, הרמוניה. והוא שמר לו אמונים כמעט כל ימי חייו. וראה, אגב, זה פלא: היה זה רק לפני שנים מספר, כאשר העיר העתיקה, ירושלים עיר־הקודש עוד על תלה בנויה, ויהושע הלך, זה שנים, להתפלל בבית הכנסת היפה של חסידי רוז׳ין „תפארת ישראל״, שהוא חביב עליו; הוא הקדים אז ובא ראשון ויחידי, ורוצה לקרוא, כדרכו, פרק ב„חובות הלבבות״: ספר חביב בבית־כנסת חביב. אך איך ימצא את הספר הזה בתוך ארונות גדולים מלאים וגדושים וצפופים ספרים למכביר? מכל־מקום ניגש אל אחד הארונות האלה, הושיט ידו להוציא איזה ספר שהוא, — והספר הראשון שהוציא הוא „חובות הלבבות״, ויהי הדבר לפלא בעיניו, כמעט לאות ולמופת. כדרך שאמרו חז״ל: בדרך שאדם רוצה לילך מוליכים אותו, והבא לטהר מסייעים לו מן השמים, כי מן השמים הושיטו לו את הספר האהוב, הנכסף...

אמר הכותב: רמזנו פה בפרק זה על הניגוד המכאיב בנפשו של הילד יהושע בין לימודה של הלכה ובין האגדה. והנה מן הידוע לידועים, כי ל מ נ ד ל י מ ו כ ר ס פ ר י ם היתה רוח אחרת בזה. בהלו נר הילדות על ראשו, ובהכנסו להיכל התלמוד, נהנה מלוא חפנים דווקא מחומר ההלכה, מן הריאליה ומן הריאליסטיקה שבה כאחת. ברשימותיו החמודות משנת תרמ״ט, בסוף ימי העמידה, ב„ספר זכרון״ ל ס ו ק ו ל ו ב, הוא אומר: „...לקחני מלמדי אל גבול התלמוד, הענק הקדמוני ועוג־מלך־הבשן בספרות כל יושבי תבל. בבואי שמה הייתי כאיש הבא בפעם הראשונה ליום־השוק הגדול... כולם רצים דחופים ומבוהלים, זה בכדו וזה בחביתו, ואיש אחיו ידחקון... וקול ענות במחנה! בכח ההגשמה הנטוע בי נתתי דמות לכל הדברים, וצורה לכל הבאים בשער התלמוד... גם השנים ה א ו ח ז י ם ב ט ל י ת, ו ש ו ר ש נ ג ח א ת ה פ ר ה, ש ו ר ה מ ו ע ד ו ש ו ר ת ם, כולם ניצבו כמו חיים בדמיוני, איש־איש בצורתו המיוחדת ובצביונו המשונה. את שפת כל אלה אמנם ידעתי מיד כשפגשתי אותם, כי מנעורי קניתי (סיגלתי) לי לשון התרגומים. אבל הרבה מדברי שיחתם בעצמם נפלאו ממני. ואולם כל זאת היתה אך בתחילה, בראשית בואי בשער התלמוד, ובהמשך הזמן הזה הסכנתי עמו ו ח מ ד ת י ו ב ל ב י.״ רואים בחוש, כי הוא מתמוגג מרוב עונג בזכרו את כל הדברים האלה. אך דברינו נסבו לא על טפוס כר׳ מנדלי אך על יהושע המסכן, והוא טפוס אחר לגמרי. הוא, מפאת תכונתו־הוא, נתכאב מן הדברים האלה. הם גרמו לו עינויי־נפש. גן־עדנו וכרם־שעשועיו היו האגדה, ההזיה, בטויי עדינות ודברי מוסר, חסד ואהבה. (חן ויופי נתגלו לו רק אחר־כך). דברי־ריבות בשערים ובעלי־דין מתקוטטים ומתכתשים העציבו את רוחו. עצם הפלפול החריף, האנליטיקה המעמיקה, ה„גג על גג״ ההגיוני, לאחר־כך גם המתימטיקה, גרמו לו התאמצות יתירה. אחרי שעה של מתימטיקה גברה שעה של הזיה. אולי היתה זו תורשת. ולא כאחיו שהמתימטיקה היתה משוש חייו, היתה לו מעין קריאת רומן מרתק. אמנם עוד בימי ילדותו של יהושע, בלחוץ אותו ר׳ יודילי, המלמד הנאמן, אל הקיר, נתברר אמנם שהוא לא הלך לגמרי שועה־תועה אחרי הרהורי דמיונו, ועוד הספיק לקלוט את ההלכות ואת הסברות האלה. אחת מהן לא נעדרה, וידע לענות כהלכה, דבר דבור על אפנו. ואז יש אשר ר׳ יודילי, שהוא כולו מלמד, בכל נפשו ובכל חושיו בו, ללא שיור כל־שהוא, יהנה לרגעים ממשמע אזניו, מתיחותו הנצחית בת האחריות הגדולה תפוג לרגעים, והוא ילחש באזני מי שילחש מן השבח על „זה הקטן״. אך לא ידע הוא ולא ידעו אחרים מה עצמו אז מאמציו של „זה הקטן״ כדי להתרכז ולצאת מעולם האגדה וההזיה, שבו שכנה דומיה נפשו, אל העולם הממשי־הריאלי שבסוגיות האלה. ולא שחומר־הלימוד הזה, שבעצם לא נתחבר כלל כחומר לימוד בשביל ילדים, היה חמור מצד עצמו. ולא שההלכה אחראית לשור־נגח ולחבריו בעלי־בריתו, שהם, לדאבון הלב, חיים וקיימים בעולם המציאות מאז ועד היום הזה ועד בכלל, ועתה עוד ביתר שאת ויתר עוז. ולא שהמאמצים האלה לעבור על־כרחו מאגדה להלכה, מדמיון למציאות, הזיקו לו ליהושע אם מעט ואם הרבה. אולי אפילו נהפוך הוא. אפשר שמאמצים אלו היו אפילו הכרחיים, מנקודת־מבט פידגוגית עליונה, במידה מרובה, לטובתו ולתועלתו של יהושע, ובלעדיהם היה אולי שוקע ביון־ההזיה, והיה גבר לא־יצלח ואין־אונים. מכל־מקום כשגדל יהושע ובא בימים, וישב בסוד חכמים ונבונים, והרהר בעניני חנוך ולימודיות, וגם הרהיב עוז בנפשו לחוות דעה בענינים אלו, נצנצה בו מחשבה, שמן הראוי לערוך שני מיני תכניות בבתי־הלימוד: אחת בשביל ילדים מטיפוס ר׳ מנדלי, בעלי חושים ערים, פתוחים, עליזים־מתרוננים, ואחת בשביל ילדים מטפוסו הוא, בעלי נשמה מרוכזת־פנימית, הוזה ומהרהרת. שני עולמות! ולא שבעלי־אגדה לא יכירו כלל את ההלכה, או להיפך. אלא שבעלי־אגדה יעשו את האגדה עיקר, ילמדוה על מוצאיה ומבואיה וכל שעריה, יתעמקו בתכניה ובצורותיה, יעשוה לבאר מים חיים, וילמדו מן ההלכה כפי כוח קליטתם ועיכולם הם לשם הפראה הדדית, וכן להיפך. ואכמ״ל.

האגם סטריפא ומקרהו הטרגי. הספרים מאין יבואו? אלול — חודש הראיונות

יהושע עשה בימי־נעוריו בבית־מדרשו של ר׳ מאיר׳ל בשני סיבובים, כמו שאומרים היום.

(במאמר מוסגר, שכדאי בכל זאת לכל אחד לקרוא: ודאי שכל הדברים האלה אינם נוגעים להיסטוריה, אבל הם נוגעים, אם מעט ואם הרבה, לחשבון־צדק זבורוב־יהושע, שהוא עניננו

ברשימות אלו. משל למה הדבר דומה? לאגם סטריפא, הסובב את זבורוב מצד צפון, מעין בבואה של ים כנרת, הסובב את טבריא מצד מזרח. אגם סטריפא זה קבוע ועומד בזבורוב אולי משׁשת ימי בראשית ועד סוף עשרים השנים של יהושע בזבורוב. אילו היה יהושע באמת סופר גדול, כמו שמליזים עליו אוהבים ויריבים גם יחד, היה כותב על האגם הזה ספר זוטא, ואולי אפילו ספר נחמד, כי האגם הזה ממלא חצי תריסר תאים בבתי־נפשו. ואולם בצאת יהושע את זבורוב באו כלכלנים־ליסטים בעלי „מעוף", ומרדו ומדדו והרסו כעשי־בראשית, וגזרו על אגם סטריפא לחדול, להעלם, לעבור מן העולם, מפני שחישוב־כספים העלה להם, ש„כדאי" להפוך אגם נהדר זה, פאר הנוף, ליבשה, לשדות תבואה ושחת. חשבו ועשו. בלי רחמים, בלי נקיפת־הלב. בלי „קדיש יתום" ובלי „קדיש דרבנן".

וְנִשְּׁתוּ מַיִם מֵהַיָּם,
וְנָהָר יֶחֱרַב וְיָבֵשׁ...
קָנֶה וָסוּף קָמֵלוּ.

ודאי בשביל ההיסטוריה היה זה מקרה **פעוט**, שאין פוקדים ואין זוכרים אותו. **אבל בשביל האגם סטריפא בעצמו**, שמימי־בראשית **רבץ** ורגע, ועתים רגש ותסס **פה**, היה זה **יותר** מ„מקרה" פעוט, היה זה **אפילו** משהו מטרגדיה, **ואולי** גם בעיני יהושע היה זה יותר ממקרה **פעוט**).

הסיבוב **הראשון** היה בעיקר חויה חגיגית של תפילה לילד בלילי שבתות ובשבתות ובחגים בתוך קהל חסידים תמימים וישרים. את אלה **כבר** תארנו **פה**. בימות החול לא טרחו ר' ישראל רדלר ובניו לבוא הנה, לימים גם בשבתות ומועדים **בא** הנה רק ר' ישראל לבדו, ואילו בניו **קנו** שביתה בבית־המדרש הגדול, ומזה התפתח מה שהתפתח. ואילו כעבור שנים אחדות — את התאריכים אין לקבוע כיום — חזר יהושע לבית־המדרש של ר' מאיר'ל גם בחול וגם בשבתות. **הוא** אז **נצטרף** לבניו של ר' מאיר'ל לגבי מ ל מ ד משותף, מיוחד **להם** ולו. הלימוד נקבע בבית־המדרש. אז חי כל הימים בסביבה זו, בעולם זה. אז היו אלה **לא** רק שעות חגיגיות, המוקדשות ממילא להתעלות הנשמה, כי אם בעיקר י מ י ח ו ל פשוטים, שקטים, כמעט אידיליים, המסתובבים בפשטות על ציר הלימודיות, ובלי התלהבות והתמסרות יתירה. לתוך הסיבוב השני הזה נשזרו ליהושע חויות חדשות. לא שהן מיוחדות אך ורק **לריפובליקה** הקטנה של זבורוב או לבית־המדרש הזה. **ודאי** שלא. זה הכלל: זבורוב אינה חשודה על מקוריות מרובה. היא אינה אלא בבואה של מאות ריפובליקות דומות לה. **כל** דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל, לא ללמד על עצמו **בלבד** יצא, **כי אם** ללמד על כל הכלל. מכל־מקום רוצים אנו **להעלות פה** על הנייר שתים מן החויות **האלה**.

אנו פה מזיזים את שעון־הזמנים אחורנית. **אנו** עומדים **פה** בין **תר"ן** ובין **תר"ס**, כמעט עוד לפני היות הציונות. **אנו** מטיילים בזבורוב מבית־מדרש לבית־מדרש ומקלויז לקלויז.

יש שאנו מוצאים בהם בני אדם, אם מעט ואם הרבה. **ויש** שאנו מוצאים אותם ריקים מאדם. אין נפש חיה. **אפילו השמש** פנה־הלך לו לביתו ולעסקיו. הדומיה בבית־המדרש יש לה טעם מיוחד. **היא** מדברת **אל** הנשמה. דומה **שהיא** שומעת רשרוש **פסיעות** המלאכים ולחש שיחם. מכל־מקום דבר אחד אנו מוצאים תמיד בכולם: **ארונות** פתוחים מלאים ספרים. ספרים מכל המינים. ש"סים בהוצאות שונות, אלפס, משניות, רמב"ם, טורים, שו"ע, תנ"ך „מקראות גדולות" או עם **פירוש** המלבי"ם או **פשוט** עם רש"י וה„מצודות", מדרשים בהוצאות שונות וכיוצא בהם, **אפילו** ספרי חכמה ומחקר. חדשים וגם ישנים־נושנים בכריכות טובות וגם מחוסרי כריכות. **גם** ספרים יקרי־מציאות. **והבתים** האלה **פתוחים** ללא־פיקוח יום ולילה. **וארונות** הספרים האלה **פתוחים** לָכל יומם ולילה.

לבני העיר ולאורחים. גם לעניים הנודדים מעיר לעיר, וחוזרים על **הפתחים** ומושיטים יד לקבלת נדבה. בבתים האלה אין **ספרן** ואין קטלוג ואין נטילת רשות ואין כתיבת **פתקא** ואין מנגנון ואין רשמיות. הרוצה מושיט ידו **ולוקח לו ספר**, ומחזירו למקומו. בלי אומר ודברים. מכל מקום בערב שבת לפני הדלקת־הנרות מוחזרים כל הספרים למקומם.

ואולם מאין באו הספרים האלה? מי קנה אותם, מי שילם בעד כריכתם, מי עסק בכל אלה? והרי בימים ההם הספר לא היה זול, ש"סים ואפילו רמב"ם וכדומה עלו בדמים מרובים, והפרוטה לא היתה מצויה. ועדים וועדות לא היו ידועים, המונח „תקציב" עוד לא היה ולא נברא, ומכל שכן „תקציב לקנית ספרים". ובכן הספרים מאין באו?

כל כמה שזה שייך לריפובליקות אחרות או אפילו לְעָבר של הריפובליקה זבורוב אין יהושע יודע מענה. בזבורוב לא עסקו בעבר, כשם שלא עסקו בפוליטיקה. גם על רכישת הספרים בעבר איש לא טרח לספר משהו ליהושע. אבל הוא

בעצמו היה בזמנו עד־ראיה/ וַעד־עשייה ברכישת ספרים בבתים האלה, ונדמה היה, שעשייה זו הרגל היא משנים קדמו־ניות, ולכן לא הפליאה שום איש ולא עוררה כל תהיה או תגובה, כדין מנהג ישן־נושן. ודבר זה קשור מצד אחד עם הסיבוב ה ש נ י בבית־המדרש של ר' מאיר'ל, ומן הצד השני קשור הוא עם חודש אלול, חודש־הרחמים והסליחות, — ועל זה רוצים אנו לספר משהו במה שיבוא.

משנכנס אלול אין הוא מדביר מיד עמים תחת רגליו, אינו ממהר להטיל אימה יתירה על הבריות. ב"ה, זבורוב אינה עיר שכולה חסידים, זבורוב היא ברובה עיר של בעל־בית וסתם יהודי; זה מילא אמנם ביושר ובכושר את חובותיו האלימנטריות כלפי קונו, הוא מתפעם מעט מאויר של אלול, אך אינו מתפעל ואינו מתבהל, אינו מוסיף מחול על הקודש, אינו מוסיף התלהבות והתעוררות ודבקות בבורא־עולם גם באלול. אינו יוצא ממסלולו של בעל־בית בינוני. מי שמתפלל בימות־החול בבית אינו רותם עצמו לתפילה בציבור גם באלול. אמנם יש אשר בחביון־הנפש פועמת איזו תכונה של התעוררות: „בן־אדם תולעה, הימים האלה אינם כשאר ימות השנה, הם ימי התכוננות, עינו של עולם מתחילה צופיה ביתר קפדנות עליך. האם אינך שומע את התקיעה ואת התרועה ואת השברים המתמלטים בבתי־התפילה בבוקר־בבוקר מן השופר לאחר התפילה, או אפילו במשך היום מאת האברכים לומדי־תרועה?" רחש־לחש כזה צובט לרגע את הלב אבל עקבותיו נעלמים עד מהרה. נשאר רק איזה רגש נוגה־ערב, שהוא דווקא בנותן־טעם־לשבח בהנאת החיים. הבריאה דווקא נעימה וקלה בשלהי דקייטא. העולם הזה דווקא **מאיר פניו** לבריותיו. **פג** החום של תמוז ואב. הבוקר **אור** ורוח צח מנשב ומשובב את הנפש. השמש ממעל שופכת **אור** נעים. עצי הפרי הבשילו את תפוחיהם האדומים; את אגסיהם ואת דובדבניהם. האילנות בגן הגדול של ד"ר ברוסט בזבורוב מכוסים שזיפים. מגיעים שזיפים עסיסיים גם כאינגריה הברוכה. מגיעים ענבים כאונגריה ומאיטליה כאחת. גם גן הירק מעניק את ברכתו. אדם אוכל מפירות העונה, מברך ונהנה. נעים אז לטייל ולשתות חלב חמים ומבעבע מעטיני הפרות. הבדיחה העממית אומרת: **משנכנס אלול פיו של פלוני לא ינוח, אם אגס או שזיף או תפוח...**

אך משנכנס אלול יש בכל זאת ענין אחד של התעוררות נפשית, **המשותפת לכל שכבות הציבור, בלי הבדל: „ק ב ר א ב ו ת". ביקור בבית הקברות ליד קברים ותלמים של נפשות יקרות. יהודי זבורוב פוקדים בחודש הרחמים והסליחות את קברות יקיריהם. אפילו אם הם גרים בערים אחרות, עתים אפילו אם הם נמצאים במדינת־הים, הם טורחים ובאים**

לזבורוב כדי לקיים מצוה זו. מצוה? יש פה משהו יותר ממצוה. יש פה משהו מקשר בין החיים ובין אלה אשר הסתלקו מן החיים, אשר היד רוממ:תו המוות פקד אותם, ובני אדם נשאו אותם במיטה רחוק־רחוק והורידו אותם בצער ובכאב הקברה.

כִּי־הֹלֵךְ הָאָדָם אֶל־בֵּית עֹלָמוֹ
וְסָבְבוּ בַשּׁוּק הַסֹּפְדִים...
וְיָשֹׁב הֶעָפָר עַל־הָאָרֶץ כְּשֶׁהָיָה.
וְהָרוּחַ תָּשׁוּב אֶל־הָאֱלֹקִים אֲשֶׁר נְתָנָהּ.

אך מקננת הרגשה בפינה חבויה שבנפש, בחגוי הנשמה, כי המת לא מת, הוא חי. הוא חי בספירות עליונות, שאין לנו כל מושג מהן, אך הוא חי באורח מסתורי גם בתוך קברו, בתוך השטח המיועד לו. בין העצים והשיחים והדשאים המכתירים את קברו. והוא יודע אף יודע, כי בחודש אלול, חודש ההתעוררות והיקיצה („א'ני ל'דודי ו'דודי ל'י"), חודש הראיונות, חודש הקשר בין המתים ובין החיים, יבוא בנו, תבוא בתו, תבוא כל נפש יקרה לי לפקיד את קברו. הם ישפכו לפניו מצוקת לבם, הם ישוחחו לו את דאגותיהם ואת צרותיהם, הם יחשפו כל תעלומותיהם וצפונותיהם, כאשר לא גילו לידידיהם־שכניהם, אולי כאשר לא גילו גם לו, לשוכן עפר, בעודו בחיים חיתו. „אם כבנים — רחמנו כרחם אב על בנים". והוא ישמע, יקשיב ויאזין, יבין כל תג וכל קמט, וישמור כל הגה. והוא יעביר את הבקשות והתחינות והאזעקות למקומות הדרושים. הוא יהיה מליץ־יושר. הוא יתעצם בתפילה. הוא יעורר צדיקים ממנוחתם ומלאכים משלוותם. הלא הוא האב היקר, הרחום, הנאמן. הלא היא האם האוהבת, הכואבת, המסורה, אין כמותה בעולם. ־ההיא תשמע ותחשה? אך יסוד המצוקה אינו הגורם היחידי, כי הולכים ל„קבר אבות" גם אלה אשר הם מאושרים בחיים. יש כאן פקעת של הרגשות וגימים נסתרות, שאין החיטוט נאה להן.

וכך פוקד איש זבורוב פעם בחודש אלול בשעות הבוקר את קברות אבותיו. האיש מסתפק באמירת התפילות המקובלות, אמירה בלחש, בעמידת דום, בהרגשה שבלב. לא כן האשה. מימות חנה אשת אלקנה מן הרמתים צופים רגילה היא לשפוך את נפשה במלים, בדיבור, בפסוקים. אמנם יש אשר רק שפתיה נעות, וקולה לא ישמע, אך לרוב היא משתטחת בבכי עצום על קברי אהובי נפשה. מתיפחת, מיללת, ממללת.

קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע, נְהִי בְּכִי תַמְרוּרִים,
רָחֵל מְבַכָּה עַל בָּנֶיהָ,
מֵאֲנָה לְהִנָּחֵם עַל בָּנֶיהָ,
— כִּי אֵינֶנּוּ.

נהי בכי תמרורים מדהים ומחריד, נהי חרישי־כבוש מזעזע ומרטיט. אכן אין נשי זבורוב באות ביום אחד אלא לסירוגין. היום חנה ומחר פנינה. אילו באו כולן כאחת ביום אחד אין כל בריה יכולה לעמוד שם מפני עוצם הבכי. לא ידעת מקודם כמה שבר־לב יש בעולם. אך פה ניסחים וילונות, נפתחים חלונות, נחשפים אסונות. — — —

תנועת נוער נוסח קמא. „מבצע אז"ל" בחורים יקרים בלימודיהם ובשעשועיהם אכספרופריאציה על טהרת הקודש לבבות צעירים הומים שירה. אוצר הספרים בקלויז סטריטין

והחיים והמוות אחים, וזה אל זה ידובקו, שבתם יחד, ולא ירפו איש מאחיו. פה, בשדה הקברים, בית מועד לכל חי. פה באים בני אדם חיים ומתנים פה את פצעי לבבם. ופה,—כמה מוזר הדבר! — התפתח בריפובליקה הקטנה זבורוב מעין משק כלכלי זעיר, הוא המשק של רכישת ספרים לבתי המדרש ולקלויזים: מתן־חיים חדש לדור חדש. פה התפתח גם משהו של תנועת נוער, אם זו אין פירושה דווקא מרד והטחת דברים אלא גם פעולה עצמאית נאה, מיסרית, אידיאלית, נלהבת, אחראית, העומדת לגמרי ברשות הנוער, ממנו המפקדים וממנו החיילים, בלי התערבית הבוגרים, עם משמעת פנימית ויחסי־כבוד, ובלי הלבנת פנים והשמצה הדדית.

ארוכה הדרך מטבורה של זבורוב ועד בית הקברות. היא עוברת דרך סמטאות של יהודים ופרברים של נכרים, מגיעה לקו ארוך בין שדות תבואה, ובסופו סיבוב ימינה, (בסיבוב זה נזכר יהושע אחר־כך בירושלים, בהגיעו אל הסיבוב הסמוך ל„כותל המערבי"), ומפה מוביל שביל לא ארוך אל שער בית הקברות.

וזה דרכם של אנשי זבורוב, שהם הולכים בשעות הבוקר לפקוד את קברות קרוביהם. וכן מדרכם שהם הולכים לפקידה זו ביחידות, מתון־מתון, איש איש לבדו, בלי שיחות רעים, איש איש שקוע בזכרונותיו, בחשבון נפשו, בהרהוריו, בהרגשותיו, בהתכונגותו הוא. אין אנשי זבורוב רגילים בטיולים לשמם, מכל שכן בימות החול, קל וחומר בשעות הבוקר, ועל אחת כמה וכמה בין שדות תבואה מחוץ לעיר. וטיול בלתי מכוון זה, פעם בשנה, בשעות השכמה, ביחידות, מוציא אותם משיגרתם ומעורר בהם רגשות חבויים. בני אדם קשים נעשים רכים, רכים נעשים עדינים.

אך הנה בערך כקילומטר לפני שדה־הקברים מופיעים לפניהם בחורים, כל אחד ואחד צלחת בידו, ועל הצלחת פתקה עברית באותיות של דפוס (יש מומחים לכתיבה של אותיות כאלה), והפתקה מציינת את טיב הצדקה אשר האיש מתבקש לתרום בשבילה. הוא מוצא שם פתקאות מעין אלו: „צדקה לעניים", „עזרת דלים", „עני הגון", „הכנסת אורחים", „הכנסת כלה", „תלמוד תורה", „מתן בסתר", „תיקון ספרים", וכיוצא בזה. לאורך כל אותו הקילומטר מפוזרים הבחורים. כל אחד עומד לבדו, ב„עמדה" אשר לו, במרחק־מה מחברו. כל אחד ניגש בענווה אל זה ההולך לתומו לפקוד את קברות קרוביו, מושיט לו בלי אומר ודברים את הצלחת אשר בידו. הלז אינו מביט אל הפתק אלא זורק מיד, כפי מסת ידו, מטבע לתוך הצלחת וממשיך בדומיה את דרכו. אך בהגיעו אל שער בית הקברות הוא נכנס מקודם לתוך צריף אשר ליד השער מבפנים, ובו עומד שולחן גדול מכוסה צלחות כאלה. ופה יושבים ב„מגבית מאוחדת" גדולי הבחורים, מיטב הכוחות, אשר שפם שחרחר עדין מתחיל מבצבץ ומתפתל על שפת הפה, והוד עלומים ראשונים וטל שחרות על פניהם העדינים. המבקר מושפע מכל התכונה הזאת, שהוא נפגש בה רק פעם בשנה; הוא מרגיש שזה אינו „ביזנס" של חולין, כי הבחורים היקרים האלה טרחו והשכימו ובאו והעמידו עצמם פה לא לטובתם הם, אלא למען ענין אידיאלי נעלה, למען „מעשים טובים"; הוא פה בתחנה אחרונה לפני ראיונותיו עם אלה המחכים לבואו, ובכל זאת הוא משהה פה לעתים את מבטו על כתובות הפתקאות, שוקל בדעתו, מעדיף את האחת על השניה בגובה התרומה, ונפנה יהולך לו אל אהובי לבו.

כזו היא התכונה הכללית. פלא! אף השמים עוצרים את גשמיהם ואינם מטרידים לא את המבקרים ולא את הבחורים. האויר מרווה ריחות בסימים ונעימים להפליא. ויום יום והכנסותיו. עתים מופיע „לויתן", איזה בעל אחוזה מן הסביבה המפורסם כנדיב, דרך משל: ט י ר ה ו י ז קרובו של ד"ר נ ג ל ר. אז עובר רחש־לחש בכל הקילומטר ובצריף פנימה, אז אחד לשני „מצלצל": הכון, פלוני־אלמוני הולך ובא. אז משתלטת מתיחות מסויימת והתכוננות רבתי. הן הבחורים רוצים להיות אנשי חיל מצליחים ולא „בטלנים". לשם מה טרחו ובאו הנה אם לא כדי לעשות חיל?

אכן תכונה מיוחדת מקבלים ימים מסויימים ומיוחדים כגון

ערב ראש חודש אלול. יום ראשון של סליחות. ערב ראש־השנה, „שלוש עשרה מידות", שבהם גדול מספר המבקרים ורב ה„פדיון". בימים כאלה גדול גם מספר הבחורים המשתתפים ב„מפצל". כל בית מדרש וכל קלויז מתאמץ לגייס את מיטב כוחותיו, כי כל המרבה בכוחות מרבה בהכנסות. אך יש גם ימים ללא־תנועה, מעטים המבקרים, והבחורים בטלים ומבטלים. אז בלי משים משפיעים תנאי הסביבה, אז בלי משים שוכחים הבחורים היקרים את המטרה שבשבילה באו, מסיחים את דעתם ממנה. הריחות הנעימים הנודפים משדות התבואה אשר מסביב, הרוחות הקלות, הצוננות, המנשבות, והמלטפות את שערות הראש, עושות את שלהן. בלי משים נרדמים בחיק החזיה, שוקעים בקריאת ספר — בולמוס העתונים ותאבון החדשות עדיין לא גירו אז את היצר — יש מי שקורא בספר מוסר כיאות לחודש אלול, ויש מי שנלכד בשאיפת ההשכלה אשר בזבורוב, והוא פורש לקרן זוית, פותח את נרתיקו ומוציא ממנו ספר־שירה, „שירי תפארת" או שירי מיכ"ל — יל"ג אז עדיין לא כבש את זבורוב — ונותן לחרוזים להתנגן ולשעשע את רוחו; בין־כך ובין־כך בפינות שקטות בשדות תבואה, בדרך בין העיר ובין הקברים, „בעוד כברת ארץ לבוא אפרתה", הלב הצעיר הומה שירה. — — —

„כיום מותר לגלות", שעם כל התמימות שחופפה על כל הפעולה הזאת הרי לא הגידה את כל האמת, הרי היתה רק כסות־עינים ואחיזת־עינים:

כָּל הַנְּחָלִים הוֹלְכִים אֶל הַיָּם,
— וְהַיָּם אֵינֶנּוּ מָלֵא.

כל הצלחות האלה עם כל הכתובות היפות, הרגשיות, המכסות אותן, אינן אלא צלחת אחת, אינן אלא מטרה אחת: ספרים, ספרים, קנית ספרים חדשים לבית המדרש, לקלויז, תיקון הכריכה של ספרים ישנים, משומשים. זה פרי היצר המקנן בלב יהודי לאוצר ספרים, לארון ספרים, לספרים רבי־תוכן והוד, לספרים מודפסים יפה, מכורכים יפה, אם אפשר — בכריכות עור, מוזהבים, אם אפשר—אפילו בנרתיקים מיוחדים. המונח „ספריה" עדיין לא נתחדש, אפילו המונח „בית עקד ספרים" היה עדיין בגדר החידוש, ורבים לא ידעוהו. אך אהבת הספר היתה מאז ומקדם, וביקשה את סיפוקה. כל אחד קנה לעצמו ספרים והשתעשע בהם, סלסל בעטו על הגב: „למי שייך זה הספר? מה שייך למי שייך? שייך למי ששייך. למי „פּאַרט" שייךז" וכו׳. סלסל על גב הספר את ימי האזכרות שלו, גם את ימי־ההולדת של בניו ובנותיו וכדומה. אך הסיפוק המלא לא היה אלא בבית המדרש ובקלויז.

בריפובליקה הקטנה :ביריב היה הסיפוק המלא בקלויז סטריטין. קטן ודל הוא הקלייז הזה. עניים ודלים הם חסידי סטריטין, פרנסתם קשה. „ויש ליישב בדוחק". החסידות שלהם היא גורם להתעדנות הנפש אך לא להתעלות כלכלית. הם נמצאים אולי בשלב הנמוך ביותר בסולם הכלכלי בזבורוב. („כיום מותר לגלות": כשרבו הבחורים שבאו ללמוד פה, והספסלים לא הספיקו, וכסף לקנות ספסלים חדשים לא היה, הלכנו אנו, פרחי הבחורים, בליל ירח, אור ליום ו׳, שבו היינו ערים ולומדים כל הלילה, הלכנו אנו חרש, לאור־הירח וללובן השלג המנצנץ, הלכנו ישר מן הקלויז הסטריטיני אשר בצפון העיר אל בית המדרש הגדול אשר בדרום, קנינו במשיכה ובלחש ספסל ארוך ומיותר מן המסדרון, הבאנוהו חגיגית ובדומיה אל הקלויז. גזרנוהו במשור לשנים. התקַנו ממנו בפטיש ובמסמרים שני ספסלים טובים וחזקים לשני שולחנות, אף שיפצנו, כנגר בר־נגר, בשיורי העצים את רצפת־הקרשים של הקלויז, שהיתה זקוקה לכך זה עידן ועידנים, ושמחנו על כל זה כמוצא שלל רב. אכספרופריאציה! קומוניזם! חדוה של עשייה, וכמעט של עשיית מצוה! נדמה היה ליהושע, כי מעולם לא האירו המנורות של הקלויז באור יקרות כמו באותו לילה. רגיל היה יהושע בפרק הזמן ההוא, באותם לילות של היום החמישי בשבוע ללא שינה, לעיין בפירוש התורה של ה„אלשיך" הקדוש, ונדמה היה לו, כי גם האותיות האלה לא האירו לו מעולם כמו בלילה ההוא. למחרת בבוקר בא השמש הזקן, הגוץ, הזועם, ר׳ אורי וולף ז"ל, לבית המדרש, הרגיש מיד באבידה, בא בחוש הריח שלו לקלויז, מתוך תקוה להציל עוד את המלקוח, ראה את הנעשה, נעץ מבטי־תרעומת חמוצים בבחורים, והם נעצו מַבטים מרוכזים בספרים אשר לפניהם, כאילו אינם יודעים לשם מה הוא בא; הם שותקים והוא שותק, אינו מוציא הגה מפיו, ושב על עקביו בדומיה!) —

כן, עניים ודלים הם אנשי קלויז סטריטין בזבוריב. אך בנוגע לספרים — הס כל בשר מפני הקלויז הזה! פאר שבפאר! עושר שבעושר! יופי שביופי! סדר שבסדר! אין כמוהו בכל הריפובליקה זבורוב. וכולם מכורכים יפה, ערוכים יפה, ובלי שכבות אבק, כנהוג. פלא, איך קלויז קטן ודל כזה מכיל ספרים רבים כל־כך! כמדומה ששום ספר לא נעדר פה. אף ספרי חקירה, אפילו ספריו ב„יִדיש" של תלמיד ה„חכם סופר", היינו של הרב ר׳ הלל ל"ש ז"ל מקולומיאה, מי שהיה חותנו של הרב הקנאי הציוני, בעל „לב העיברי", ר׳ עקיבא יוסף שלזינגר ז"ל מירושלים. הוי, מה חמד יהושע אז לקרוא בספרי ר׳ הלל ל"ש ז"ל, שנדפסו ברוב הידור על נייר יפה להפליא, בניקוד שלם מאיר־עינים. מה חמד אז את ה„יידיש" החיונית הזאת, את הטמפרמנט הלוחם־הלוהט שלו כלפי משה מנדלסון וכת המשכילים. בצאת יהושע מן הקלויז הזה לא ראה עוד את הספרים האלה מימיו.

לימים קם ר׳ ישראל רדלר ז"ל, אביו של יהושע, ומסר לקלויז זה את כל אוצרות ספריו הוא, שלו ושל חתנו ז"ל, שנקטף באביב ימיו: שלשה ש"סים, ספרי פוסקים, מאות ספרי חסידות יקרי מציאות ועוד, שיהושע לא ראה מאז כמותם במקומות אחרים והיה תמיה להיכן נעלמו. ר׳ ישראל לא היה מחסידי סטריטין אלא אמר: נאים ספרים אלו למקום זה. שם הם עמדו יחד עם ספרי הקלויז, פרי עמל של בחורים יקרים מדי שנה בשנה, בחודש הרחמים והסליחות, במשך דורות, בשקידת נמלים, בדרך הארוכה מן העיר אל שדה־הקברים, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בפרוץ תבערת־העולם ההיא נגזר על הריפובליקה זבורוב להיות „חזית" במשך שמונה חדשים. בתבערת־עולם זו בערו גם הספרים היקרים והנחמדים האלה עד תומם, עד אחד, ואין מכבה.

מיכילי חומר ש"ס וילנא ביאליק משוחח על פאר הש"סים סיפור מרתק, מפיוט לפרוזה הנפש מהרהרת

אנו ראינו את כל „מבצע אלול" לרכישת ספרים כעין הופעה של תנועת־נוער: פעולה אידיאליסטית במהותה, הנותנת סיפוק לעושיה, בהיותה מבע לעצמאות, לפעילות, לחריצות — לאזרחות של נוער. המושג תנועת־נוער עוד לא הדהד אז בעולמנו. הוא נתחדש רק אחר כך בחוץ וחדר פנימה וקיבל פה צורות מצורות שונות. אך משהו מתנועה כזו, ובצורה יהודית־מקורית, כבר נתקיים אז בזבורוב בלא־יודעים, אם בשטח רכישת ספרים לבתי־המדרש ולקלויזים, ואם בשטח ריעות וידידות או עזרה לעניים, בחוג החיים החברתיים.

„גַּם בְּמַעֲלָלָיו יִתְנַכֶּר נָעַר,
אִם זַךְ וְאִם יָשָׁר פָּעֳלוֹ" —

הילד־הנער יהושע היה מעורה בכל ההופעות האלה ככל שאר חבריו. זך וישר היה פעלו כשל כל שאר חבריו. גם הם התנהגו יפה־יפה. חותם התום היה טבוע על הכל. מכל־מקום נדמה לנו, כי כבר אז היה יהושע מן הנלהבים, המסורים, המרוכזים, המתמידים, הרציניים ביותר. כיום קוראים לזה חייל ממושמע. זהו הצד החיובי של המטבע. הצד השלילי: גרעין

בהתמדה.

שָׁמוּנִי נֹטֵרָה אֶת הַכְּרָמִים,
— כַּרְמִי שֶׁלִּי לֹא נָטָרְתִּי.

ואילו המתמידים באמת היו משוחררים ואיש לא כיהה בהם, חלילה, איך שיהיה וב„מבצע אלול״ היה יהושע נוטה שכם במשך כמה שנים. פעם בצבא בית־המדרש של ר׳ מאיר׳ל, פעם בצבא קלויז סטריטין ולרוב בצבא בית־המדרש־הגדול.

„וְאִם יִפּוֹל עֵץ בַּדָּרוֹם וְאִם בַּצָּפוֹן,
—מְקוֹם שֶׁיִּפּוֹל הָעֵץ שָׁם יְהוּא״.

(מקרא הוא בקוהלת י״א. תיאודור רוזוולט דרש מקרא זה על בנו, שנפל במלחמת העולם הראשונה בצרפת, והשאיר את עצמותיו שם ולא העבירן לבית קברות משפחתו בארצות־הברית. שמריה לוין דרש מקרא זה על זכרונותיו, שכתב אותם ב„יידיש״, ובהגיע שעתם לתרגמם לעברית לא טרח לתרגמם בעצמו, אלא בחר מתרגם מומחה. אף אנו נדרוש מקרא זה לענינינו: מקום שם לומד הבחור שם הוא מתגייס ל„מבצע אלול״. ואין ערעור.)

אך עיקר החויה של „מבצע אלול״ היתה בשביל יהושע בבית מדרשו של ר׳ מאיר׳ל. גאו שם אז המים. נשב שם רוח עז במפרשים. היתה אז דחיפה מיוחדת, „יצר הרע״ מיוחד למאמץ מיוחד. מיכילי, בנו בכורו של ר׳ מאיר׳ל, מתמיד־עקשן, אחד מחצי־תריסר מתמידים־עקשנים שבזבורוב, ודווקא ב„נגלה״, בש״ס ופוסקים, חשקה נפשו בש״ס ווילנא של האלמנה והאחים ראם. כיום הזה מי לא ראה, מי לא למד בש״ס זה? הוא נפוץ בישראל לרבבות. אבל אנו עומדים בנקודה זו לא בשנת תש״י כי אם בערך, מעלה־מטה, בשנת תר״ן, — לפני ששים שנה. זה כל ההבדל. ועוד הבדל אחד: אנו עומדים לא ברוסיה כי אם בגליציה,

מָגֵן אִם יֵרָאֶה וָרֹמַח,
— בְּאַרְבָּעִים אֶלֶף בְּיִשְׂרָאֵל.

בזבורוב אז רק יחידים שמעו שמע הש״ס ההוא, אבל גם הם לא ראיהו עין בעין. זה היה אז בזבורוב ש״ס אגדי. רווחו ש״סי לבוב ההדורים, שרדו גם ש״סי ווין, ברלין, דיהרפורט, סלוויטא ועוד. כל ש״ס ומעלותיו. „ואלה — מוסיף על הראשונים״. אבל מ י כ ל י שלנו שמע על ש״ס ווילנא—ו ת כ ל נפשו. אי־שמים, למה יגרע, למה יקופח חלקו? הוא גוזר אומר ויהי מה. ש״ס זה עולה בכסף רב והממון מאין ימצא? קשיי תחבורה, כי ווילנא אינה במדינות קיר״ה כי אם במלכות הצר, הצורר? אך אין לך דבר שעומד בפני רצונו־חשקו של מיכילי. וכך גאו הגלים ונשב רוח עז במפרשים, ויצאנו חוצץ ל„מבצע אלול״.

והמבצע הצליח על כל הקו.

לא היו ימים מרובים והש״ס הווילנאי, פאר כל הש״סים מימי גוטנברג ועד היום הזה, הגיע בפעם הראשונה לזבורוב, מה נכבד היה היום ההוא! גמרא אחרי גמרא יוצאת מתוך הנרתיק, יוצאת גם מחיתולי הטבלאות והנייר, ומתייצבת כלך־לה בהדרה ויפיה על השולחן, לגודל השתאות כל הרואים. כל גמרא יפה מחבירתה, כוללת אוצרות חדשים, לא שזפתם עין מעולם. לא שבעה הנפש לראות. הבט וראה: פירוש ר׳ חננאל על הדף. לא רק פירוש רש״י, כנהוג בישראל מאז ומעולם, אלא עוד פירוש שקדם לפירוש רש״י. איך אומר המקרא בקוהלת?

טוֹבִים הַשְּׁנַיִם מִן הָאֶחָד,
— אֲשֶׁר יֵשׁ לָהֶם שָׂכָר טוֹב בַּעֲמָלָם.

מה שמחסיר האחד משלים השני. פירוש זה היה טמון הרבה מאות שנים ובאו הללו והוציאוהו לאורה וקבעו לו מקום נוח על הדף. וזה רק אחד החידושים. גם ש״ס מנקיש מלבוב היה נהדר ושופע עונג, אך להשגות כאלה של האלמנה והאחים ראם אין גליציה מסוגלת כלל וכלל. לאלה דרושים ההמונים והיכולת של יהודי רוסיה. האלמנה והאחים הפכו את כל הספרויות שבעולם, עד עקד־הספריה של הווטיקן הגיעו, כדי לגלות אוצרות קדומים של ישראל ולחשיף שפוני טמוני גניזות. ואימתי? בימי האוטוקרטיה הרוסית, בימי שלטון הצר הצורר. אף הוא לא עמד בפני רצונם, לא מגע מפעל כזה שנעשה כמעט בממדים ממלכתיים. והיום? הצריזם נפל ושמים וארץ צהלו על מפלתו. במקומו בא המרכסיזם. היום יש, ב״ה, באותה מלכות רבתי שלטון „דמוקרטיה עממית״, אף נשתנה היחס לכנסיה הפרבוסלבית, נתחדשו סמינריונים לפרחי־הכמורה, נתמנו הגמונים וכמרים חדשים, העתון „ידיעות האפאטריארכט במוסקבה״ מגיע עד לירושלים, מתקנים אפילו את ה„כנסיה״ בירושלים, ומוציאים על כך אלפי לירות, מארגנים שם את הציילנות לירושלים לחג המולד. אך לא כן בנוגע לדת ישראל. אפילו לוח עברי קטן, בן עמודים אחדים, אי אפשר להדפיס בכל רחבי המדינה הגדולה ההיא. והיחס שם אל אנשי־הרוח כיום החשודים ר״ל ב„אפיקורסות״! איזה אֵלם. איזה עולם:

לוּלֵי כַּעַס אוֹיֵב אָגוּר,
פֶּן יְנַכְּרוּ צָרֵימוֹ.

לולא אותו פחד עצום, שהשתלט עלינו, היינו מתאזרים ולוחשים מפה לאוזן בלשון ארמי, שאין מלאכי השרת מכירים בה: עלמא דשיקרא! (בעברית צחה: עולם השקר!) במלכות הקפיטליזם ובמלכות המרכסיזם כאחד. מלאך־המות, מה לי קפיטליזם ומה לי מרכסיזם? „שאַנדער באַנדער, אַ כפרה איינאַנדער״. כחרוזו הידוע של ה. היינה. אבל בעצם הרי כל זה איננו מענינינו פה.

ואולם מענינינו פה לקבוע, כי הנער יהושע נהנה מאד מכל התכונה הזאת של רכישת ש״ס ווילנא, שהוא גם סייע לה. דבר גדול נפל בחייו. הוא גמע את פירושו של רבנו חננאל ובלע את ההקדמות המענינות ואת ההוספות היקרות. אחרי כמה גלגולים וכמה עשרות שנים זכה יהושע וטייל בשבילי ירושלים עם רח״נ ביאליק ז״ל, ונתגלגלו הדברים על ש״ס ווילנא, ואז תיאר גדול־הפייטנים ברוב־ענין מה היה ש״ס זה לדור ההוא ברוסיה גופא, בהופיע במשך שנים גמרא אחרי גמרא, ואיך היו בני הדור ההוא שמחים ועורכים חגיגות אפילו בצירוף תזמורת כאשר הוצאת הש״ס הזה באה לידי סיומה, הרגישו בלי משים שזהו מפעל אדיר של תרבות ישראל ותחית ישראל. ודיבר ביאליק בהערצה על ג ו ד ל המפעל ההוא ועל ת כ ו נ ת העשייה ההיא. ואז שקע יהושע בלי משים בערוגת זכרונותיו, ונזכר גם במיכלי היקר, בכור בניו של ר׳ מאיר׳ל, שגדל ועלה על כס הרבנות בקוזלוב הקרובה לזבורוב, שהיה אמנם רק „בעל מלאכה אחת״, אך את זו האחת עשה ביושר ובכושר; ונזכר ממילא בכל העשייה הצנועה ההיא בזבורוב, ונזכר בכלל במקרי הימים ההם, על הודם ויגונם כאחד, אשר בינתים חלפו, נגוזו ונגנזו, ולא ישובו עוד לעולמים. האמנם לא ישובו עוד לעולמים, לעולמים?...

*

כן, הוא נזכר במקרי הימים ההם. ולאו דווקא במקרים מרעישים, ההופכים את הקערה על פיה. לא בכל יום הקערה נהפכת על פיה.

היה זה, ליל־קיץ פשוט בימות־החול. כבר סיימו בבית־המדרש של ר׳ מאיר׳ל את תפילת־הערב במעט־עם, בשיגרה הרגילה. מספר אנשים התישבו ליד השולחן הארוך בצד המזרח. איש לא שיער, כי הערב הזה יהיה שונה במשהו

מתמול שלשום. אמנם במקרה נזדמנו היום לכאן שני אורחים, אחד בן־המדינה, גליצאי, ואחד אפילו מירושלים. אך שניהם מלובשים כסתם יהודים, אין הבדל. אין היכר מיוחד. אף אין איש מקדם פניהם בברכה מיוחדת. לא פשט אז עדיין מנהג המברכים, ולא פשטה עדיין מחלת הנאומים. ואולם בלי משים מתחיל הגליצאי, דווקא הגליצאי, לספר סיפור מן הבעש"ט ז"ל. גם דבר כזה כבר היה לעתים ואין בו מן הפלא. אלא שאדם זה אהב לספר והיטיב לספר. לא השתמש חלילה בסממנים ריתוריים, בהגבהת הקול ובהנמכתו, בהטעמות, בלחישות, בהברקות. לא הניע אברים, פניו נשארו שקטים. עיניו הביטו ישר ככל אדם. סיפורו היה פשוט וקולח, כמי השלוח ההולכים לאטם. אבל הסיפור ריתק את השומעים מפאת התוכן העשיר, רב־העלילות. מעשה ביהודי שסיכן את חייו ובמסירות־נפש גדולה הביא יהודי צדיק ל„קבר ישראל", ובירך אותו הבעש"ט על כך, והברכה נתקיימה בנסיבות משונות, בהמון נסים ונפלאות, ביבשה וגם על הים. הסיפור נמשך שעות. כל חוליה יפה מחברתה, כל שלב מפליא מחברו. מעולם לא שמע יהושע סיפור ארוך ומקסים כזה, הוא שוכח ללכת הביתה לארוחת הערב, הוא שוכח כי למחר יריד בריפובליקה זבורוב, היריד הגדול והחדשי, שאליו באים תגרים גם מערים אחרות, וצריך להשכים קום. הוא וכל השומעים עשו אזניהם כאפרכסת, האזינו והקשיבו כמעט בלי נשימה, בלי להוציא הגה מפיהם. אך כשהמספר סיים סוף־סוף וכולם הביטו אליו במאור־פנים, ובהבעת רחשי־תודה נאמנים על קורת הרוח שגרם להם, נתעורר הירושלמי הלז, שהיה כנראה קצת ליצן ואדם ציני, ואמר: „לכל השכר הזה זוכים כשמביאים יהודי א ח ד לקבר־ישראל. ואולם מה השכר הצפוי לאדם המביא ה ר ב ה יהודים לקבר־ישראל?" יהושע קם והלך בלי חמדה הביתה. חש קרע בנפשו. קשה לו להקרע מעולם הפיוט והאגדה והסיפור, עולם שכולו טוב, ולחזור אל עולם הממשות והפרוזה והחולין. בפרוזה זו נפגש מיד בככר השוק בצורת סוחרים ותגרים שבאו ליריד מערים סמוכות, ומעוד לילה קנו להם שביתה בקרונותיהם ובמרכולתם ברחבי הככר. אותה שעה נזכר יהושע גם בהערה הליצנית של הארץ־ישראלי הלז, והיה הדבר תמוה בעיניו ומכאיב לו. דומה כאילו כוס־צוננים נשפכה על בתי־נפשו הלוהטים... נגיעה לא נעימה זו בחו"ל עם ארץ־ישראלי היתה ראשונה לו מסוג זה. אך לא היחידה והאחרונה.

כשהגיע הביתה מצא את בני־הבית כשהם כבר שקועים בחיק השינה. לבדו סעד את דייסת־הערב, כשהוא מהורהר על קסמי הסיפור הנפלא, וגם מהרהר על ההבדל שבין שני האורחים האלה, האחד מספר בחסד־עליון, המעניק לבריות כל טוב, ואינו דורש לעצמו אלא אוזן קשובה, והשני לגלגן, ההורס בהבל פיו מה שבנה חברו ברוב־דמיון.

בהרהורים ערבים־נוגים כאלה עלה בדומיה על משכבו, ולבו לא ניבא לו, כי בכלל הוא עומד לפני פרשה חדשה בחייו: פרידה מבית מדרשו של ר' מאיר'ל וכניסה לבית־המדרש הגדול שבזבורוב.

מי ומי בבונים את בית-הכנסת החדש? גם הסבלים בתורמים „שיר השירים" עם הדלקת נרות שבת

בית־הכנסת החדש בזבורוב, פאר בנייני ישראל בעיר, לא נבנה על־ידי יחידים ומעטים, אלא הוא בניינו של הצבור, של העם, נכס עממי. העשיר בשורו, ורק בשורו, והעני בתורו. נשמת העם בנתהו, איש איש כאשר ידבנו לבו. שיור אחרון מזה עוד נשתייר בימי ילדותו של יהושע. היה מעשה והסבלים בזבורוב נמלכו אז בדעתם ושאלו: למה נגרע? למה לא נביא גם אנו תרומה לבניין בית ה'? ודאי: אין אנו בעלי יכולת, בנפשנו נביא לחמנו, לנו רק פרוטות, אך גם פרוטת־העני תירצה לפני אדון־הכל כדינר של העשיר. כמה היו אז סבלים בזבורוב? אולי פחות מתריסר. אולם כולם בני־ברית, לא יראה ולא ימצא סבל זולתם בכל תחומי הריפובליקה זבורוב, לרבות פרבריה המעורבים, וכולם אנשי חיל. הסבלות, קיימא־לן, מלאכה קשה ומפרכת את הגוף, אך גם היא אינה מלאכה בלבד, היא גם חכמה במקצת, שצריכה לימוד, הרגל. גם בה יש גוונים שונים, פרי נסיון ומסורת. להטעין על הגב שק קמח גדול של מאה קילוגרם ולשאתו מן החנות שבמרכז העיר עד המאפיה שבקצה העיר — עגלת־יד לא תיראה אז בכל הריפובליקה זבורוב — זוהי, כמובן, עבודת יחיד. יהושע הקטן היה מלווה בעיניו ברוב רטט את הסבל בדרכו זו, צופה ומביט משתאה למראה. אך להוריד תריסר שקים קמח במספר רגעים מקרונו של יענקיל, העגלון, בהגיעו מטרנופול — זוהי עבודה בחברותא, עבודה עליזה כמעט. קל־וחומר להטעין שקי־חיטה על העגלה כדי לשלחם ברכבת רחוק־רחוק או לפנות בשעות מספר קרון־משא של פחמי־אבן, שהגיעו ברכבת משליזיה זבורובה. אז משותפת העבודה לכל הסבלים או לחלק מהם, כפי הצורך וההזדמנות, וגם השכר משותף ומתחלק חלק כחלק. אך עתים נשאר סכום פעוט, אגורה קטנה, שאינה ניתנת לחלוקה, מפני שאין בה כדי חלוקה, — והיא גורמת לתרעומות, לדין ודברים, ומשביתה את הרוח הטובה, את ההרמוניה, שהיא כל כך הכרחית לסבלים, כדי שאיש אל רעהו יאמר: חזק!

לפיכך כשנתעורר החשק אצל סבלי זבורוב לתרום גם את חלקם הם לשכלול מקדש־מעט זה, נאחזו ראשית־כל בשיורים הללו: בואו, אחים, אמרו, ונתרום אותם קודש לבית ד', ולא יהיו דין ודברים בינינו. ואם תאמרו: בידי מי נפקיד אותם לשמירה עד סכום הגון? הבה ונמסור אותם לה, למרת ברכה, היינו לאמו של יהושע. ואם תאמרו: מה נעשה בסכום ההגון בהתאספו לשכלול בית־הכנסת? הבה, אחים, ונקנה נברשת יפה, „הענג־לייכטער" בלע"ז, לבית־הכנסת: ת ע ל ה זיעת אפינו ו י ב ו א יגיע כפנו ו י י ר א ה אורנו לישראל קדושים בלילי שבתות, לברכות ולשמחות.

אמרו, קיימו וקיבלו וגם עשו.

כי בימים ההם אור חשמל ואפילו של גאז טרם יהיה בארץ. הנפט — הוא חולין, ואין חגיגיות באורו. כדי לענג לילי שבת באור גדול מדליקים נרות רבים, התחובים בפמוטים העומדים על השולחן. אך יש עוד פמוטים גדולים, עגולים, המכילים עד כדי תריסר נרות ויותר. הם הם ה„הענג־לייכטער" בלע"ז, והם תלויים על התקרה ויורדים עד גובה מסוים, והם המפיצים אור יקרות. לכבוד ליל שבת מדליקים בבית־הכנסת־החדש או בבית־המדרש־הגדול כמאה נרות. ולא שלוחצים על כפתור ומיד כל הנרות נדלקים, אלא הולכים משילחן לשולחן, מטפסים על ספסלים ומדליקים נר אחר נר. לימים כאשר גדל יהושע והתאזרח בבית־המדרש־הגדול, היה גם הוא „שַמש לאור". היה מתענג בכל ערב שבת על „הדלקה עושה מצוה", מדלג על הספסלים, מקפץ על השולחנות, מדלג ומדליק והולך וחורז אותה שְעה בעל־פה, בנעימות ובהתעוררות, פסוקי שיר השירים על הבת „שולמית", זו כנסת ישראל, המתרפקת על דודה, זה הקדוש־ברוך־הוא, שהוא „יפה אף נעים", „צח ואדום, דגול מרבבה". ספק אם יהושע מתעמק אז בהבנת הפסוקים כפשוטם, אך זה כוחם של פסוקים יפים, שאפילו אדם אינו מבינם כהלכה, מכל־מקום הוא חש בלי־משים ביפים. והוא הולך ומדליק אחד־אחד את הנרות, המפיצים אור יקרות, צח ולבן ואדום כאחד, בחינת לכל בני ישראל אור בנשמותיהם, ומסייע בזה לשמש הזקן, הגוץ, החלש, הזועף קצת, ר' אורי וולף ז"ל, המסור לתפקידו בקודש בשארית כוחותיו, כל עוד נשמתו בו. יהושע כבר אז שמש מתנדב, וזה מאז אחד מתענוגותיו בחיים.

בנימין רייס (אורוגווי)

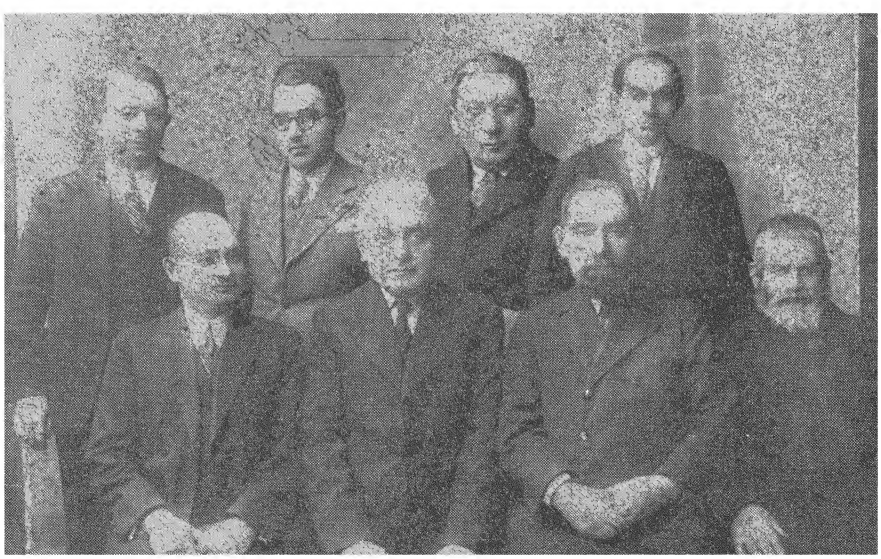
ראשי קהילה ועסקני ציבור בזבורוב בין שתי מלחמות העולם

המחבר, הנמצא מזה שנים במונטיוידאו, נמנה בשנים שבין שתי מלחמות־העולם עם ראשי הציבור היהודי בזבורוב. במשך תקופה מסויימת כיהן כיו״ר מועצת הקהילה היהודית מטעם החוגים הלאומיים והציוניים בעיר וכל זמנו היה קודש לפעילות ציבורית ומעורה היה בכל המוסדות החשובים בעיר. עובדה זאת מוסיפה משקל לסקירתו הנאה.

מראשית הקמתה של פולין בשנת 1918 ועד ירידתה בשנת 1939 עמדה מדינה זו בסימן של שנאת יהודים.

יהודי זבורוב טעמו גם הם את טעמה המר של שנאה זו, שהתבטאה כאן בנגישות כלכליות בלתי פוסקות, אך נוספו עליה, בשנים הראשונות שלאחרי מלחמת העולם הראשונה, חבלי־שיקום קשים של העיר שנהרסה בקרבות. כל אלה הטילו עול כבד ואחריות רבה על ראשי העיר היהודים ועסקניה, שפעלו לאורך אותה תקופה. להלן מובאים שמותיהם של אישים אלה תוך פירוט קצר של פעילותם.

הגבלתי את עצמי לתקופת השנים 1918—1939, שלרובה ככולה הייתי עד ראייה. לעומת זאת נמנעתי מלדבר על תקופת הכיבוש הנאצי, על אף השמועות המרובות והביקורת החריפה המתהלכות ביחס להתנהגותם של אחדים מראשי הציבור בעירנו באותה תקופה. לא הייתי שם ולא עלי לדבר על כך ובכלל הנני סבור שכל עוד אין ההאשמות מבוססות בהוכחות חד משמעיות מוטב להשאירן בחיק השתיקה.

חברי מועצת הקהילה — יושבים (מימין): משה שכטר, משה חיים זילברמן, אהרן ז׳ופניק, ד״ר ר. בונד. עומדים (משמאל): דוד הרמן, בנימין רייס, אדולף מורגנשטרן, מנדל סיגל.

רשימת השמות המובאת להלן אינה מתימרת להיות מלאה. אין לשכוח שלא יכולתי להסתייע במסמכים וברשימות בכתב, אלא במידת כוח זכרוני. מכאן, ייתכן, שאגרום למישהו, שלא בכוונה, עוול, אם כי השתדלתי לדייק בעובדות. את השמות כתבתי כפי שעלו בזכרוני, מבלי ליחס חשיבות מיוחדת לסדר כתיבתם.

אתחיל בראשי הקהילה של עירנו החל משנת 1918. בשנה זו נסתיימה מלחמת העולם הראשונה ופליטיה היהודיים של עירנו שהיו מפוזרים בשנות המלחמה בווינה, צ׳כוסלובקיה והונגריה, החלו לחזור אליה ולשקם את הריסותיה. בעיר שרר חורבן גמור אחרי הקרבות בין צבאות אוסטריה ורוסיה ואח״כ בין צבאות פולין והאוקראינים. המצוקה בקרב האוכלוסיה היהודית היתה רבה ותפקידם הראשון של עסקני הציבור היה להושיט עזרה לאוכלוסיה הסובלת ולמצוא את האמצעים לכך.

באותה תקופה מילא את תפקיד ראש הקהילה מר משה חיים זילברמן. הוא היה אז עדיין אדם צעיר למדי והצטיין במרצו ובחריצותו. אני זוכר בבירור שעוזריו העיקריים היו משה שכטר והרמן פוקס, שהיו אז חברי מועצת הקהילה. היתה זו כאמור תקופה קשה במיוחד לאוכלוסיה היהודית בזבורוב ושלושת הנזכרים עשו כמיטב יכולתם כדי להקל על מצוקתה.

במשך השנים השתקמה העיר פחות או יותר והענינים נכנסו למסלול הרגיל, אבל במועצת הקהילה לא נשתנה דבר. כמובן שתקופת המלחמה לא היתה מתאימה לעריכת בחירות, אך שלטון הקהילה ללא בחירות נמשך שנים גם אחרי תום המלחמה. רק בסביבת שנת 1925 ניגשה העיירה לעריכת בחירות. עד אז מילאו את תפקיד ראשות הקהילה ממונים מטעם השלטון. היו אלה הא״א זילברמן ומורגנשטרן שמילאו לחליפין את תפקיד ראש הקהילה. אינני זוכר כמה זמן זה ארך ומה היה סדר החילופים. ייתכן שבתקופה הזאת מילא עוד מישהו את תפקיד ראש הקהילה, אך אינני זוכר לא את שמו ולא את „משקל״ פעילותו.

משה חיים זילברמן

ברצוני להדגיש, שבאותה תקופה (1919) היה לי מגע, כתלמיד בכיתות הגבוהות של ביה״ס התיכון, עם יו״ר מועצת הקהילה דאז, מר זילברמן. עשיתי אז את צעדי הראשונים בפעילות הציונית בקרב הנוער ובעבודה למען הקק״ל. אני זוכר אותו כאדם טוב ובעל מרץ, כעסקן ציבורי מסור וכציוני נאמן. הוא היה פעיל בשטח הציבורי משנת 1918 עד פרוץ מלחמת העולם השניה. בשנים מאוחרות יותר, עם התבססות ראשות הקהילה על שיטת הבחירות, היה מר מ. ח. זילברמן, עד כמה שאני זוכר, חבר מועצת הקהילה בכל הקדנציות כנציג הציונים הכלליים והיה פעיל בכל שטחי החיים הציבוריים בעיר. אולם תקופת־הזוהר שבפעילותו היו השנים 19—1918, עם תום מלחמת העולם הראשונה, כשהעיירה היתה הרוסה והאוכלוסיה היהודית הסרת כול. באותה תקופה ידע למצוא קשרים עם ה„ג׳וינט״

ועם מוסדות עזרה אחרים ותרם תרומה בלתי נשכחת בחלוקת מצרכי מזון ובעזרה אחרת לדלת העם היהודית בעיירה ולכל אלה שהיו זקוקים לעזרה.

אדולף מורגנשטרן

שימש כמנהל הבנק לעזרה הדדית (מוסד פולני). אדם שקט, רציני, מתון ובעל אופי טוב, חרף ההבדל בינינו בגיל, שררו בינינו יחסי ידידות קרובים. במשך שנים רבות עבדנו יחד במועצה העירונית ובמועצת הקהילה היהודית. הוא ייצג את הציונות הכללית. את תפקידו כראש הקהילה מילא בנאמנות וברגישות לצרכי האוכ־לוסיה היהודית.

יתכן שאחריו עלה על כס ראשות הקהילה עוד מישהו שאינני זוכר את שמו, לי נדמה שאחריו כיהן כראש הקהילה מר ז'ופניק.

אהרון ז'ופניק

היתה זו אישיות דגולה, הראויה להבלטה מיוחדת, רבה יותר מאשר מספר שורות בין ראשי הקהילה האחרים בעירנו. לצערי לא אוכל לעשות זאת, לא רק בגלל מחסור במקום, אלא מחמת העדר תעודות וחומר מתאים. היה חומר כזה, מסודר בפנקסי הקהילה, וכותביו חשבו שהוא יישאר לדורות, אך בא האסון וכילה את הכל. אסתפק איפוא, בשורות מעטות כתובות מהזכרון. אהרון ז'ופניק נבחר, דומני, שלוש פעמים כראש הקהילה וכיהן בתפקידו כ־10 שנים. תקופות כהונתו של מר ז'ופניק כראש הקהילה הצטיינה בייחודה. רמתו האינטלקטוא־לית ותבונתו הטביעו את חותמם על מהלך הישיבות ועל פעולות הקהילה בכלל. בשתי הקדנציות האחרונות ישבתי לצדו כחבר מועצת הקהילה ובמשך 8 שנים הייתי עד לדרך פעילותו והתרשמתי עמוקות מאישיותו. עם תום הקדנציה השלישית לכהונתו כראש הקהילה החליט מר ז'ופניק לעזוב, מסיבות משפחתיות את זבורוב, ולעבור לעיירה סוקאל לבתו הנשואה ובמקומו נבחרתי אני, כמועמד מטעם ה„התאחדות", כראש הקהילה. זה היה בשנת 1935.

בנימין (ביניו) רייס

עברו כבר הרבה שנים מאז שעזבתי את עירנו, בה חייתי עשרים שנות חיים אקטיביים (1918—1938). צעדי הראשונים בזבורוב היו בשדה הארגון וההסברה בקרב הנוער. כתלמיד הגימנסיה בבז'ז'ני עמדתי בראש הקן השומרי הערני, הגדול והמפותח שהיה קיים שם, ואת הנסיון שרכשתי בבז'ז'ני העברתי לפעולתי בזבורוב. ראינו אז את תפקידנו באותה התקופה הרומנטית של הציונות בהפיכת הניצוצות הלאו־מיים בלבות הנוער לאש גדולה. התקופה היתה בשלה לכך והדבר עלה לנו בקלות. אף על פי שעברו מאז כה הרבה שנים, עדיין חיה בזכרוני האווירה מאותם הימים. השיחות, הטיולים והעבודה עם הנוער מהווים עד היום בשבילי אוצר של זכרונות נעימים ובלתי נשכחים. בפעולתנו הציונית היו לנו עוזרים גם מקרב הדור המבוגר יותר ושורת הפעילים היתה גדולה למדי. קשה לי עתה להזכר בכולם, אזכיר איפוא רק חלק מהפעילים ביותר והמסורים ביותר: שני אחי **מארק ומוניו רייס, הרמן ויאנק פוקס, מ. ח. זילברמן, שמואל שוובל**. הללו היוו גרעין לפעולה שהתפתחה אחר כך והקיפה את מרבית הנוער של העיר. באותה תקופה התרכזנו בעיקר באיסוף כספים למען הקרנות הציוניות והצלחתנו בשטח זה היתה כה גדולה, שעיירתנו תפסה את המקום הראשון, או אחד המקומות הראשונים, בפעולה למען הקק"ל.

כעבור מספר שנים, בשנת 1925/26, עם הגיענו לגיל זכות הבחירה למועצת העיריה ולמועצת הקהילה, התחלנו בפעולה בשטח זה. העיריה שימשה לנו כבמה, ממנה הכרזנו על תביעותינו מהשלטונות למען האוכלוסיה היהודית והצלחנו להשיג בפעם הראשונה הקצבות העיריה לטובת מוסדות ציבור יהודיים. היה זה הישג שעלה לנו בקשיים רבים, אך היתה לו חשיבות מרובה. פעולתנו לכבוש את מועצת הקהילה ע"י עסקנים ציוניים הוכתרה בהצלחה. היה זה הישג מיוחד במינו. בדרך כלל כיהנו כראשי הקהילות בערי ועיירות פולין אנשים בגיל מבוגר ממפלגות דתיות או חסידים למיניהם ודאגתם היתה נתונה לצרכים דתיים בלבד. מבחינה זאת שימשה זבורוב דוגמא מהפכנית — הייתי ראש הקילה הצעיר ביותר בפולין, ועבודת הקהילה שלנו חרגה מהמסגרת של סיפוק צרכי דת בלבד ודאגה במיוחד לצרכים חברתיים ולאומיים (קופת גמ"ח, מטבח לילדים וכו'). בצד פעילותי כראש הקהילה, מילאתי תפקידים ציבוריים שונים בתקופות שונות: כנשיא ועדת הקק"ל וקרן היסוד. כראש הועדה למען בית־הספר העברי וכמנהל קופת גמ"ח במשך כל שנות חיי בזבורוב. עמדתי בראש המטבח לילדים מיום ייסודו ועד יציאתי מהעיר ודומני שפעולתי זיכתה אותי באמונה המלא של האוכלוסיה היהודית בזבורוב. כעדות לכך יכולה לשמש העובדה כי ציוני זבורוב רשמו אותי כבר בשנת 1926 בספר הזהב של קק"ל. הייתי הראשון שזכיתי לכך בעירנו. כעבור שנים זכה לכך איש זבורוב שני ואחרון, אברהם הורוביץ. ציוני זבורוב רשמו גם אותו בספר הזהב כאות הוקרה על פעילותו הציונית המסורה.

שמי סוגר את רשימת ראשי הקהילה בזבורוב. הייתי ראש הקהילה האחרון שנבחר ע״י האוכלוסיה היהודית. משנתקרבה שעת עזיבתי את העיר לפני גמר הקדנציה, פניתי, מתוך דאגה להמשך תקין של פעילות הקהילה — לראש המחוז ובשיחה ידידותית עמו קבענו כי את מקומי ימלא, עד לבחירות חדשות, מר מורגנשטרן כממונה מטעם השלטונות. ביוני 1938 הגשתי את התפטרותי בכתב וכעבור ימים אחדים העברתי בישיבה מיוחדת של מועצת הקהילה את תפקידי למר מורגנשטרן, שעליו היה לערוך בחירות חדשות. מטרה זאת לא הושגה מעולם. מועצת הקהילה הזמנית העבירה את סמכויותיה בבוא העת ל„יודנראט" הזכור לצער, שכיהן עד לעקירתה מן השורש של הקהילה היהודית בזבורוב.

✶

אחרי שמניתי את ארבעת ראשי הקהילה בזבורוב שבין שתי מלחמות העולם, אזכיר במלים אחדות את שני רבניה האחרונים — את הרב **שלמה קליינהנדלר** והרב **בנציון** שליט״א.

כהונתם של שני רבנים בקהילה קטנה יחסית כמו שלנו קשורה בפרשה שראוי לספר עליה בקיצור. הרב שלמה קליינהנדלר היה בנו של רב העיר, רבי דוד, שנפטר בתקופת מלחמת העולם הראשונה. עם חידוש הישוב היהודי בזבורוב אחרי המלחמה, טען בנו שלמה לכסא הרבנות בתוקף המנהג ולפי חוק הירושה. כנגדו עמד הדיין שליטא, שכיהן כדיין בזבורוב שנים רבות, וטען גם הוא לכסא הרבנות. מועצת הקהילה דאז העדיפה את הדיין שליטא ומינתה אותו כרבה של העיר זבורוב. שלמה קליינהנדלר הצעיר לא השלים עם כך ופתח במאבק על זכותו להמשיך בכהונת אביו המנוח. הסכסוך הובא לפני בית הדין הרבני והלה פסק לזכותו של הרב קליינהנדלר. כך קרה שבזבורוב היו שני מנהיגים רוחניים ולכל אחד מהם היו חסידים משלו. סכסוך זה פילג את זבורוב היהודית לשני מחנות וגרם לה הרבה אי נעימויות והרבה טורח לעסקניה.

דבר זה נמשך עד ששני הרבנים נעשו מחותנים — משה, בנו של הרב קליינהנדלר נשא לאשה את רחל, בתו של הרב שליטא. ברצוני היה לנצל את סיום המאבק הממושך כדי להכין את הקרקע לקראת שובה של זבורוב לכהונתו של מנהיג רוחני אחד ויחיד והתחלתי לפעול בכיוון זה ע״י הכנתו של קליינהנדלר הצעיר לבחינות הבגרות, כדי שיוכל אח״כ להכנס לבית המדרש לרבנים ולאוניברסיטה. לצערנו סוכלו כל התכניות הללו ע״י הצורר הנאצי. על מות הגבורה של שני הרבנים שליטא וקליינהנדלר מסופר במקום אחר בספר זה.

✶

היו בזבורוב שני שוחטים, שהיו מוכרים בכינוייהם: ה„אדום" וה„שחור".

הראשון, **חיים הירש שפירא** — היה תלמיד חכם מופלג וירא שמים גדול. היו לו הרבה תומכים בעירנו, בייחוד מחוגי החסידים ומבין המהדרין בשחיטה כשרה. השני, **ישראל יוסף וינטר** — היה, נוסף על היותו שוחט, גם חזן. היה לו קול מאד ערב ובתפילתו סיפק את טעמם של מרבית תושבי עירנו. תפילתו האמנותית והאסתטית משכה גם חלק מהתושבים הלא־יהודיים אל בית־הכנסת בימי חג ומועד, בהם עלה לדוכן. מעניין שקשרי עם שני היהודים האלה, שלכאורה לא היה כל דבר משותף בינינו, היו מאוד הדוקים. גרמה לכך חובתי כראש הקהילה לטפל בצרכים הדתיים, לה הקדשתי הרבה מזמני ואותה מלאתי ברצון. יחסי החיובי הוא שהרים כנראה את קרני בעיניהם והשפיע על שיתוף הפעולה בינינו.

בטרם עברי להזכיר את יתר חברי מועצת הקהילה בעירנו, את עסקניה ואישיה, ברצוני גם להזכיר את מרדכי (שם משפחתו לא היה ידוע), נער השליחויות של הקהילה ששירת אותה במשך שנים רבות. התחיל את עבודתו כנער אך סיים אותה כאיש מבוגר. הופיע בעירנו מיד אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה כפליט ברוסיה. בודד היה ללא משפחה, אותה שיכל במלחמה. את עבודתו בקהילה כנער לשליחויות ובעבודות פשוטות שונות מילא במסירות למופת. אני מזכיר אותו כאחד „הנפשות האילמות" במחנה קרבנותיו של היטלר.

ד"ר משה ברומר. התיישב בזבורוב בשנים הראשונות אחרי מלחמת העולם הראשונה. בה פתח משרד עורך דין. במשך שנים אחדות היה חבר במועצה העירונית ובמועצת הקהילה כנציג הציונים הכללים. היה ציוני פעיל מאד, בייחוד בשנים הראשונות לשבתו בזבורוב. מת מות גבורה כאחד מקרבנותיו הראשונים של הטירור הנאצי והאוקראיני בעירנו.

יעקב פוקס. גילה פעלתנות ציבורית רבה, בייחוד בשנים הראשונות לשיקום העיר אחרי מלחמת העולם הראשונה. הרבה מזמנו הקדיש לקופה לעזרה הדדית. היה ציוני כללי. אישית היינו מיודדים מאד.

שמואל שובל. ראוי לציון מיוחד על מסירתו הבלתי רגילה לפעילותו הציונית. נמנה עם הציונים הכלליים והיה מהלוחמים למען השקפותיה. לא אחת הגיע בינינו לידי תגרת דברים קולנית וחריפה, אך מעולם לא עברנו את הגבול של טינה אישית. אני הערכתיו מאוד על כנותו ויחסו הרציני לעבודתו הציבורית. היה בעל אמצעים צנועים וטרוד בעסקי פרנסה, אך מעולם לא קרה שיזניח את עבודתו הציבורית. כשהיה צורך בכך עמד יומם ולילה על המשמר. אני שמח שניתנת לי ההזדמנות להזכירו בספר זה ולספר מקצת מן הקצת בשבחו.

אברהם הורוביץ. צעיר יחסית. השתייך ל„מזרחי" וייצג אותה במוסדות ציוניים שונים. אחרי נסיעתי ללמוד באוניברסיטה מילא את מקומי כיו"ר הקק"ל בעיר ומילא

את תפקידו בהצלחה. כהוקרה בעד פעילותו זכה להרשם בספר הזהב של הקק״ל, כתושב היחידי השני בזבורוב שזכה לכך.

נפתלי כץ. מסופר עליו בהרחבה במקום אחר בספר.

על **מנדל סיגל הלפרן,** מנהל הקופה לעזרה הדדית מסופר במקום אחר בספר.

ברנרד ופנצ׳יה (לבית זילברמן) אלצ׳ר. מהזוגות החביבים והמכובדים על אנשי העיר. הוא היה נוטריון במקצועו, אך כיהודי נשלל ממנו המינוי ועבד כממלא מקום הנוטריון בזבורוב ופנצ׳יה אשתו, שימשה כמנהלת משרדו. שניהם היו פעילים בשטחי ציבור שונים ומסירותם וכישוריהם רכשו להם את הכרת הציבור. פנצ׳יה כיהנה, בין יתר תפקידיה, כיו״ר ועדת הגברות למען ה„מטבח״ והיא מוזכרת, בקשר לכך, במקום אחר בספר.

ברנרד ופנצ׳ה אלצ׳ר.

הר״ש שפירא, נמנה גם הוא עם חברי ה״התאחדות״ בעירנו והיה מפעיליה העיקריים. היתה לו חנות בשכנות לחנותו של פלישנר וגם היא שימשה כמרכז לפעילות הציבורית. בעניינים ציבוריים גילה מסירות ופקחות והצליח להעביר דברים במקום שאחרים נכשלו בכך. אחיו משה החי בירושלים שיכל את בנו במלחמת יום הכיפורים ואחותו דינה גרה ברמת גן.

שעיה ואדלה (לבית שפירא) רייס, נמנו עם פעילי קרן היסוד הקבועים בעירנו. זוג אינטליגנטי ונוח לבריות, שתרם רבות לפעולות ציבוריות שונות. מוצאו היה מזלוצ׳יב.

מנדל ומשה יונג. עליהם מסופר במקום אחר בספר.

ד״ר יוליוש ארדל, רופא, חתנו של חיים לינדר ממלינוביץ, היה אהוב על כל שכבות העיר והיה פעיל במסירות בשטחים ציבוריים שונים.

זלמן אויארבך. היה מיסדה ומנהלה של הקופה ההדדית למסחר ומלאכה והקדיש את כל זמנו לקופה זו.

ד"ר רוברט בונד. עו"ד בעל מרץ והרוץ. היה ציוני, אך לא השתייך לאף מפלגה וכמובן שלא הוצג כמועמד מטעמן לאחד ממוסדות העיר. הוא עשה זאת, איפוא, בעצמו בהצלחה. בשנים האחרונות כיהן בקביעות כחבר מועצת העיריה וכחבר מועצת הקהילה היהודית. מלבד זאת היה פעיל למען מטרות חברתיות וציוניות שונות. כגון: המטבח לילדים, קופת גמ"ח ועוד.

שנציה רייס, רעיתי לחיים. מלבד זאת שמילאה בעצמה תפקידים ציבוריים שונים, אם במטבח לילדים ובמקומות אחרים, היתה מזרזת אותי לפעילות ציבורית והיתה לי לעזר רב בכל מעשי.

לייביש היימן. מיום שאני זוכר אותו שימש כמזכיר סניף ה„התאחדות" בעירנו. הוא שימש בתפקיד הקשה הזה, משום שלא קל היה למצוא אחר שימלא במקומו את העבודה המיגעת בצורה כה אחראית ומסורה.

יואל אוארבך. נמנה עם העסקנים הצעירים וגילה אינטליגנציה ואומץ בפעילותו הציבורית. השתייך להתאחדות וייצג בכבוד את התנועה הזאת במוסדות ציוניים שונים.

סוניו יגר. זריז וחרוץ בפעולה הציונית לסוגיה. מוכן לעזור לכל ואהוב על הכל.

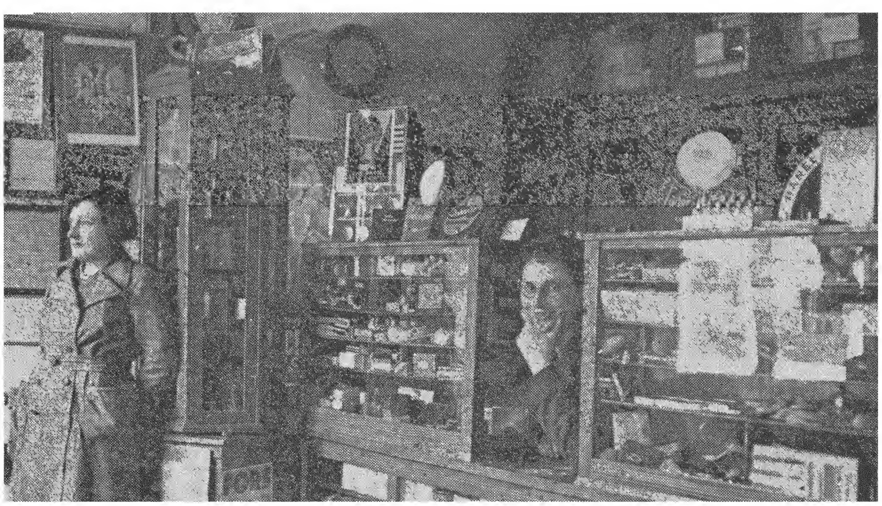
ד"ר שלום רייס. אחד מעו"ד הוותיקים ביותר בזבורוב. היה במשך שנים רבות חבר המועצה העירונית והיה תמיד נכון לעזור כשנתבקש לכך.

פישל צימר. היה פעיל בהרבה שטחים ציבוריים. נוח לבריות ואהוב עליהן. משפחתו נמצאת בירושלים.

אירה גרבר, חבר הנהלת קופת גמ"ח ולה הקדיש הרבה מזמנו.

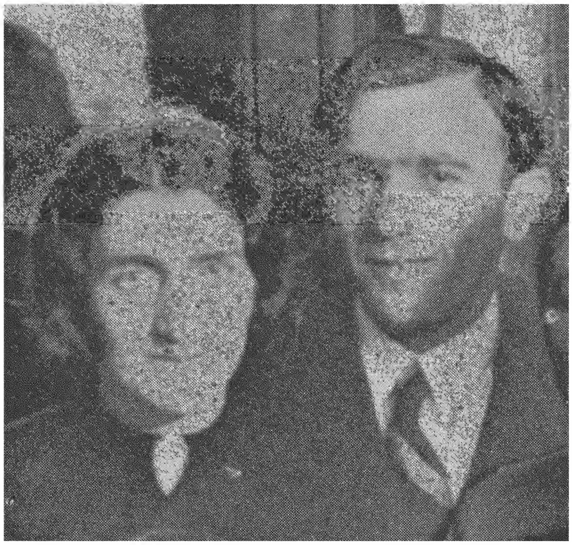
על **לייב קרוניש** מסופר בהרחבה במקום אחר בספר.

מארק ולושה רייס. שניהם יכולים לשמש כדוגמא לטוב לב ואהבת הבריות ובכלל לפעילות חברתית ולאומית. העקרון שלו היה לדבר מעט ולעשות הרבה. כך נהג בפעילותו למען קרן הקיימת וקרן היסוד, והיא גרסה שלמען המטרות האלה יש אמנם לדבר הרבה, אך לעשות עוד יותר. שניהם אנשים רגישים ומבינים את לב האדם.

בית המרקחת של מרק ולושה רייס.

בנימין פלישנר, בעלה של דורה זילברמן, היה אחד ממנהיגי ה„התאחדות" בזבורוב ועל אף אופיו הנוח והשקט, מילא את תפקידיו הציבוריים באמונה ובשלמות. עזרה לו בכך העובדה, שהיה בעל חנות דליקטסים, אשר שימשה מקום פגישה לרבים והיוותה למעשה מין סניף של מועצת הקהילה המקומית. כאן נקבעו הרבה דברים חשובים וכאן יכולת להפגש בכל „מי ומי" בעיר.

בנימין ודורה פלישנר (מבית זילברמן)

דוד הרמן ואיצה רוזנצוויג. שניהם הציגו את עצמם כמועמדים למועצת הקהילה ולמועצת העיר, משום שאף מפלגה לא הציע אותם. הראשון נבחר כחבר במועצת הקהילה והשני הצליח להבחר למועצת העיר. העובדה שהצליחו להשיג מספר קולות כדי להבחר, מראה, על כוח מסוים שהיה טמון בהם.

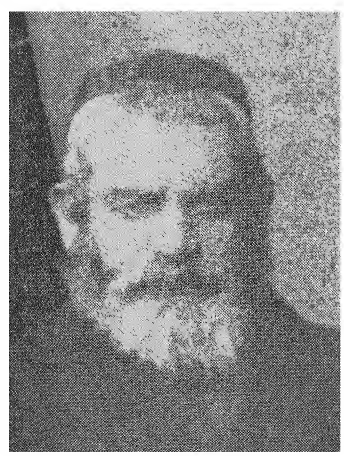
הלנה לחוביץ ויטי קרוניש, הזכרתי מעט שמות של נשים מסיבת שיכחה. אך את השתיים האלה קשה לשכוח. שתיהן היו פעילות בועדות נשים שונות ובמיוחד בוועדה למען המטבח לילדים.

משה שכטר. השתייך ל„מזרחי" והיה עסקן ציבורי מהימים הראשונים אחרי מלחמת העולם הראשונה ועד לימיה האחרונים של זבורוב היהודית. היה חבר במועצה העירונית ובמשך זמן מסויים היה גם חבר במועצת הקהילה היהודית.

ביקר בשנת 1929 בארץ וניהל מו"מ על רכישת אדמות במפרץ חיפה, אך מסיבות שונות נסתיים המו"מ בכשלון, דבר שהצטער עליו עד סוף ימיו.

ניספו בשואה יחד עם משפחתו הענפה.

הרב הרשל שכטר בארה"ב הוא בן אחיו.

ר' משה שכטר.

מקבוצת מנהיגי האגודה „יד חרוצים" הנני נזכר בשמותיהם של: **אברהם מילר, מנים שווב, אברהם אקסלרד,** משה קרל, **אברהם פוקס, לייזר לוסטהויז,** הם ואחרים

היו פעילים במוסדות שונים. אני גם זוכר מספר אנשים, שיכולנו לסמוך עליהם לעת הצורך והם: **שמואל רוט, דוד שכטר, דוד שורץ, מ. ה. לבּוב, אהרון קליינר, לייב וולפצאן, גדליהו רוטנברג.**

אשר לחוגים הדתיים האחרים כגון „אגודת ישראל" וחסידי בלז, למשל. הקשר שלי אתם היה רופף ולצערי אינני זוכר את שמותיהם. אני זוכר רק אחד מהם והוא ר' **מכלי ווהל** יו"ר ה"אגודה" בזבורוב. היה חבר מועצת הקהילה במשך שנים רבות ושם נפגשנו בעבודה משותפת. על אף הילוקי הדעות שהיו קיימים בינינו, שלעיתים באו לידי ביטוי בצורה חריפה הרי היחסים האישיים בינינו היו הוגנים ביותר.

השמות שהעליתי הם רק חלק מרבים שעשו פעולה פוריה ומסורה למען אחיהם בעיר. לצערי הרב שכחתי רבים ואני מבקש סליחה מהם. אני גם מצטער מאוד שבין השמות הזכרתי מעטים מחוגי הצעירים. אם כי היה לי מגע עם הנוער וידעתי על פעילותו הברוכה, לא יכולתי מחמת העומס הרב שהיה מוטל עלי, להיות עמם במגע הדוק יותר. אני יודע שהיה לנו נוער מצויין ב„גורדוניה", ב„השומר הצעיר", ב„אחוה" ובכל התנועות האחרות. לא אחת היו פונים אלי והשתדלתי לעזור להם כמיטב יכולתי. השתתפתי גם מספר פעמים במסיבות פרידה לעלייתם ארצה. אני יכול לומר כי הייתי תמיד אתם, אך לא ביניהם. הזמן שעבר השאיר בזכרוני מעט מאוד שמות. אני מקווה שיימצאו אחרים מהדור הצעיר יותר, שיעלו על דפי הספר את חלקו המפואר של הנוער שלנו בתולדות עירנו בתקופת ערב השואה.

בביקורי בישראל נפגשתי עם חלק מהם שעשו עבודה ראשונה במעלה בקרב הנוער והם: ליב רוט (אריה רותם), עזריאל פולק, אדיק וסולו זילברמן, גרשון שניידר, זליג ירון (יגר), ברל (דב) מלזק, יהודית כ"ץ, אפרים כ"ץ ואחרים שלצערי שכחתי את שמותיהם.

מסיבת פרידה ליו"ר מועצת הקהילה בנימין רייס. באוגוסט 1938. אבשייד אוונט פון ראש הקהל.

בנימין רייס (אורוגווי)

מוסדות הציבור העיקריים של יהודי זבורוב

עירנו זבורוב — נמצאה במחוז טארנופול, על הכביש הראשי טארנופול—זלוצ׳וב—לבוב. זבורוב, שהצטיינה ברחובותיה הסלולים ובככר השוק הנאה והרחב, היתה בירת הנפה, שכללה שלוש עיירות יהודיות טיפוסיות (פומוז׳אני, יז׳רנה וזאלוזצ׳ה).

היהודים היו רוב אזרחי העיר והתרכזו ברחובותיה הראשיים ומסביב לככר השוק. בחלק זה של העיר נמצא בית־הכנסת הראשי (ה„שיל״), בנין הקהילה, בית־המדרש הגדול ובתי־תפילה קטנים (קלויזן). בנין בית־הספר ע״ש הברון הירש (אחרי מלחמת העולם הראשונה נותרו שרידיו בלבד) נמצא באיזור זה ברחוב צדדי נאה. שאר המוסדות הציבוריים היו משוכנים בדירות שכורות. את כל השטח הזה חצה הרחוב הראשי. קטע זה, מבנין ה„סוקול״ ועד לכנסיה הרוסית היה ה„קורסו״, מקום הטיולים הראשי של העיר, דרכו עברה אוכלוסיית העיר על זקניה וצעיריה פעמים אין־ספור.

כיום נותר מזבורוב היהודית רק לוח־זכרון על הר־ציון בירושלים וחורשה לזכר קדושי קהילת זבורוב ליד ירושלים.

לפני שניגש לספר על מוסדות הציבור של יהודי זבורוב, ברצוני להציג בקווים כלליים את האוכלוסיה היהודית בעירנו.

האינטליגנציה המקצועית היוותה קבוצה קטנה למדי. לא גדולה ממנה היתה קבוצת הסוחרים האמידים, שחלק מהם היו אפילו עשירים מאוד. כמחצית של העוסקים במסחר התפרנסו בכבוד והשאר חיו במצוקה גדולה והתקיימו תודות להלוואות שונות (על כך להלן). קבוצת בעלי־המלאכה, פרט למעטים מומחים במקצועם, התקיימה בקושי. שאר האוכלוסיה — מהשכבות הנמוכות שעסקו ברוכלות, לא היו להם חנויות ואפילו לא דוכנים משלהם, אלא ניהלו את עסקיהם ברחוב, בייחוד בימי השוק — רובה ככולה של האוכלוסיה נמנתה עם אלה אשר נזקקו, בצורה זו או אחרת, למוסדות צדקה כגון: חברת גמילות חסדים וכו׳. פרט לאלה היו רבים בקרב האוכלוסיה היהודית בעירנו שלא היתה להם כל הכנסה והיו תלויים בחסדי מוסדות הצדקה של הקהילה.

בעירנו היתה קבוצה גדולה למדי של יהודים חרדים (חסידי בלז ואנשי ה„אגודה״) אך השפעתם על כלל האוכלוסיה היהודית לא היתה ניכרת, משום שהאוכלוסיה שהיתה ברובה, מאורגנת בתנועה הציונית או היתה בעלת נטיות לאומיות, שמרה גם היא במידה רבה על המסורת היהודית. הדבר היה ניכר בלילות יום ו׳ ובשבתות וחגים, בהם נשתתקה לחלוטין תנועת המסחר, החנויות היו נעולות ובעיר שררה מנוחה מוחלטת.

הנוער שהיה רובו ככולו ציוני, השתייך לארגוני נוער בעלי גוונים שונים ומפלגות שונות במסגרת התנועה הציונית. השפעתו של הנוער על הוריהם היתה רבה בעירנו והדבר התבטא בעמדה הכללית שגילתה האוכלוסיה היהודית, בייחוד בתקופות הבחירות למוסדות השונים, בית הנבחרים, מועצת העיריה, מועצת הקהילה וכו׳.

מועצת הקהילה

בבואי לסקור את מוסדות הציבור היהודי בעירנו, מובן מאליו שעלי להתחיל מעמוד התווך של חיינו הציבוריים, הלא היא מועצת הקהילה של יהודי זבורוב או כפי שכונתה רשמית „המועצה הדתית היהודית״. העובדה שמועצת הקהילה היתה בעיני

שלטונות המדינה מוסד מוכר באורח רשמי, בעל אוטונומיה וסמכות להטיל מסים ולגבותם באמצעות החוק, העניקה למועצה יוקרה ואוטוריטה. בכל זאת היה הרבה תלוי באנשים שידעו לפרש כיאות את האוטונומיה של מועצת הקהילה ולנצלה לטובת הציבור היהודי. מבחינה חוקית ורשמית תפקידה של המועצה הדתית היהודית היה לדאוג לצרכים דתיים בלבד, אך מובן מאליו שצריך היה לכלול בתפקידיה גם את הדאגה לצרכיה הסוציאליים והתרבותיים של האוכלוסיה היהודית. דרושים היו הרבה כשרון, טאקט ומאמץ כדי לא להתקל בהתנגדות הרשות לספק, נוסף על הצרכים הדתיים, לא רק את שאר צרכי האוכלוסיה היהודית, אלא גם להגניב לתקציב מועצת הקהילה הוצאות למטרות לאומיות מובהקות.

בדרך כלל (בשנים שלאחרי מלחמת העולם הראשונה) השתייכו למועצת הקהילה בעיקר אנשים מחוגי ה„בעלי־בתים". אף כי חלק מהם נמנה עם אגף הלאומי, לא היה הדבר ניכר בפעילותם במועצה, אשר התרכזה בעיקר בעניינים דתיים. נציגי החוגים הלאומיים היו בדרך כלל במיעוט ולא היו מסוגלים לממש את הצעותיהם. לא לחינם ראה הרצל את כיבוש הקהילות היהודיות ע"י הציונים כמטרה עיקרית ויסודית.

היהודים שהיו במשך שנות גלותם מחוסרי שלטון עצמי, שאפו וחתרו לקראת כך שלפחות חלק מהעניינים הנוגעים להם יהיו נתונים להכרעתם הבלעדית. בשלטון העצמי הזה שבא לידי ביטוי במועצת הקהילה ניתן היה לפעול בשטחים רבים ובייחוד בשטח הציוני. בעשור הראשון אחרי מלחמת העולם הראשונה לא ניהלו החוגים הציוניים בזבורוב את מאבקם על כיבוש מועצת הקהילה בעירם במלוא התנופה. מפעם לפעם נבחר אמנם ציוני למועצת הקהילה, אך התנהגותו לא היתה שונה מזו של האחרים. נושאים אחרים, מלבד הנושאים הדתיים, לא הגיעו כלל לידי דיון. ואשר לשאלות „כשרות" — אלה היו נתונות לסמכות הרבנות. לא היה איפוא מקום לסכסוכים...

השנים הקשות בזמן מלחמת העולם הראשונה ואחריה

נסקור קמעא פרקים מתקופת מלחמת העולם הראשונה. בשנותיה הראשונות של המלחמה התנהלו הקרבות בין הצבאות האוסטריים והרוסיים בסביבה שלנו. הרבה גברים גויסו לצבא האוסטרי וכאשר כבש הצבא הרוסי זמן קצר לאחר מכן את רובה של גליציה, חזרו רבים מהמגוייסים — שהיו שייכים לגדודים מקומיים (זלוצ'וב טרנופול וכו'), לבתיהם, כך שהאוכלוסיה היהודית הופחתה אך במעט בתקופת הכיבוש. את מקומם של אלה שעזבו את זבורוב, מילאה קבוצת יהודים מטלומאץ' והסביבה שהובאו אליה ע"י השלטונות הרוסיים כבני־ערובה. ויהודי זבורוב קיבלום בלבביות. הכיבוש הרוסי ארך כשנה, והחיים בתקופת המלחמה והכיבוש היו קשים והחמירו מיום ליום, אבל היו בדרך כלל שקטים וקלחו ללא מאורעות מיוחדים.

הגיעה שנת 1916. שנתיים של מלחמה, תנאי כיבוש ונוסף על כך, מחלות מדבקות שנתנו את אותותיהם הבולטות. הקרבות עברו לסביבות שלנו וגרמו לעזיבה כמעט מוחלטת של האוכלוסיה. עזבה בעיקר האוכלוסיה היהודית וחלק גדול ממנה הועבר לפנים אוסטריה (בעיקר צ'כוסלובקיה ווינה).

המלחמה נמשכה שנתיים נוספות ואחרי סיומה הסוער (המהפכה ברוסיה, פירוקה של קיסרות אוסטריה, מלחמת פולין—אוקראינה) נתייצב בעירנו השלטון של פולין שקמה לתחייה. בשלהי שנת 1918 חזרה העירה האוכלוסיה שפונתה וכן החיילים המשוחררים.

תוצאות המלחמה היו מכאיבות למדי. האוכלוסיה ברובה הגדול התרוששה, סבלה רעב ומצוקה, רבים ממנה נפלו במגפות ומעונותיהם נהרסו ונשרפו. מצב זה נמשך עד שנת 1920. מלחמת פולין החדשה ורוסיה הקומוניסטית (עם „ביקור" בן־חודש של הקומוניסטים בזבורוב) שנסתיימה בעזרת צרפת במה שמכונה „הנס על הוויסלה", הביאה לידי שלום יציב.

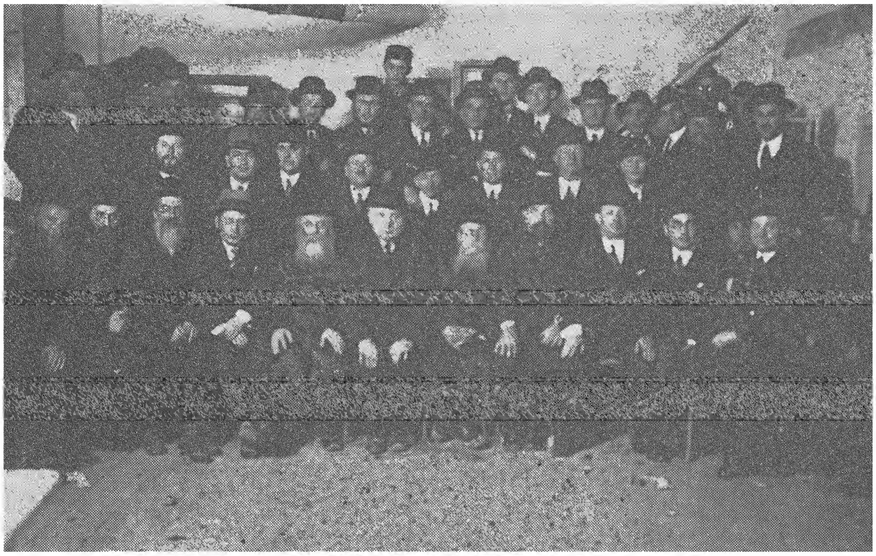
המלחמה הותירה את עירנו הרוסה ובנייניה שרופים. התחילה תנועת בניין גדולה של בתים, רחובות ובניינים ציבוריים. גם האוכלוסיה היהודית אירגנה מחדש את מועצת הקהילה שהוכרה ע"י שלטונות פולין. בראש מועצת הקהילה עמד באותן שנות המלחמה הקשות משה ח. זילברמן.

כרגיל היו היהודים הקרבן הראשון של כל המהומות או המלחמות. הפגיעות של האוכלוסיה היהודית מהקרבות המרובים בגליציה המזרחית היו מרובות וקשות ביותר. באותה התקופה פעל בארצות־הברית המוסד האדיר „ג'וינט", יהדות אמריקה הושיטה בתקופה זו את עזרתה ליהודים בכל ארצות אירופה. העזרה הקיפה את כל השטחים. בראש וראשונה נשלחו כמויות גדולות של תרופות, מצרכי מזון, חמרי בניין וגם עזרה כספית למטרות משקיות, תרבותיות וחינוכיות. הנהלת מועצת הקהילה בשיתוף הוועד המיוחד שנבחר לצורך זה טיפלו, בהנהלתו רבת המרץ של מ. ח. זילברמן, בחלוקת הסיוע שהגיע ותרם במידה רבה להחזרת החיים הנורמליים לעירנו. מ. ח. זילבר־מן עמד בראש הקהילה במשך שנים ארוכות עד שנתמנה במקומו אדולף מורגנשטרן כקומיסר מטעם השלטונות. בשנת 1927/28 נבחר כותב השורות האלה למועצת הקהילה ושני העסקנים שהזכרתי, הא"א זילברמן ומורגנשטרן עבדו עמו במשותף במשך קדנציות אחדות ושנים ארוכות.

בשנת 1928 התחלנו במאבק רציני על כיבוש מועצת הקהילה בעירנו, אולם את מטרתנו במאבק זה הצלחנו להשיג רק בשנת 1936. בשנת 1928 פרסמנו בפעם הראשונה רשימת מועמדים ציונית עם מצע מפורט. בבחירות אלה יצאנו בנצחון מסוים, השגנו חלק מדרישותינו, אך גם לא שאפנו להצלחה מלאה וגם לא היה ביכולתנו להשיגה. בזמן ההוא עמד בראש המועצה מר אהרן ז'ופניק. אישיותו ומשקלו הציבורי של מר ז'ופניק היו כה גדולים, שכל עיר היתה רואה לכבוד לעצמה שהוא יעמוד בראשה. משום כך צדדנו בבחירתו של מר ז'ופניק לנשיא הקהילה ודחינו את כיבושה המלאה של מועצת הקהילה על ידינו לזמן מאוחר יותר. מר ז'ופניק לא נחשב בעינינו כמתנגד פוליטי. להיפך, הוא עזר לנו להגיע למספר הישגים תודות למיקוחים ומו"מ ותודות לרוב מקרי בעת ההצבעות. כל עוד גר מר ז'ופניק בזבורוב שיתפנו פעולה עמו והיינו מאוד גאים על שהוא נמצא בתוכנו. מר אהרן ז'ופניק היה תלמיד חכם מופלג והוגה דעות ידוע גם מחוץ לזבורוב.

משהגיעה הקדנציה של שנת 1932, בחרנו שוב במר ז'ופניק כנשיא מועצת הקהילה, ורק לפני תום הקדנציה, כאשר מר ז'ופניק החליט לעזוב את זבורוב, ולעבור לגור אצל בתו בסאנוק, ניגשנו להגשים את תכניותינו שהיו שמורות עמנו מכבר, על כיבוש מועצת הקהילה בזבורות.

אחרי הרבה שנות מאמץ ומאבק הצליחה ההסתדרות הציונית בזבורוב להגיע לידי נצחון מכריע. את מסע הבחירות ניהלנו בסימן סיסמאות ציוניות מפורשות, והרשימה מטעם ההסתדרות הציונית, שבראשה עמד כותב השורות האלה, הצליחה להשיג רוב קולות.

מסיבת פרידה לאהרן ז'ופניק. בעזבו את זבורוב. אבשייד־אוונט פון ר' אהרן זשופניק 1936.

זה היה בשנת 1936. עם השגת הנצחון בבחירות וקביעת נשיא הקהילה משלנו, ניגשנו לבצע את תכניותינו. שדה הפעולה היה רחב, אך לצערנו, לא נותר לנו הרבה זמן.

בשנת 1938 התפטרתי מנשיאות הקהילה, בעוזבי את זבורוב, ולצערנו לא עבר זמן רב ומועצת הקהילה התחילה לאבד את ערכה ואת משקלה עד שנתגלגלה בירושה לידי ה„יודנראט" ועמו הגיע סופה יחד עם סופה של כל האוכלוסיה היהודית.

בית־הספר העברי

לפי הסדר הכרונולוגי הייתי צריך לכתוב קודם על מוסדות גדולים יותר ולמנוע מעצמי הזכרת שמות, אך יש לעתים לנהוג לא לפי הסדר, אלא לעשות יוצא מן הכלל. כוונתי לבית־הספר העברי בעירנו ולמנהלו מר יעבץ, המורה הדגול והרוח החיה של המוסד. הייתי קרוב לבית־הספר וראיתי את העמל הרב שהשקיע בו מנהלו, שהיה מסור בלב ונפש לעבודה חלוצית זו. ידעתי כמה נתן מעצמו לבית־הספר במספר השנים שהקדיש לחינוך ולימוד שורה של דורות. ידעתי את מאות הילדים שהתחילו אצלו את צעדיהם הראשונים בשפה העברית והוא הובילם מעלה מעלה, ואחדים מהם אף הגיעו לשיא השלמות. תרומתו להנחלת השפה העברית לבני זבורוב היא רבה מאד. נזכור איפוא את שמו בכבוד ובהערכה.

„קופה הדדית"

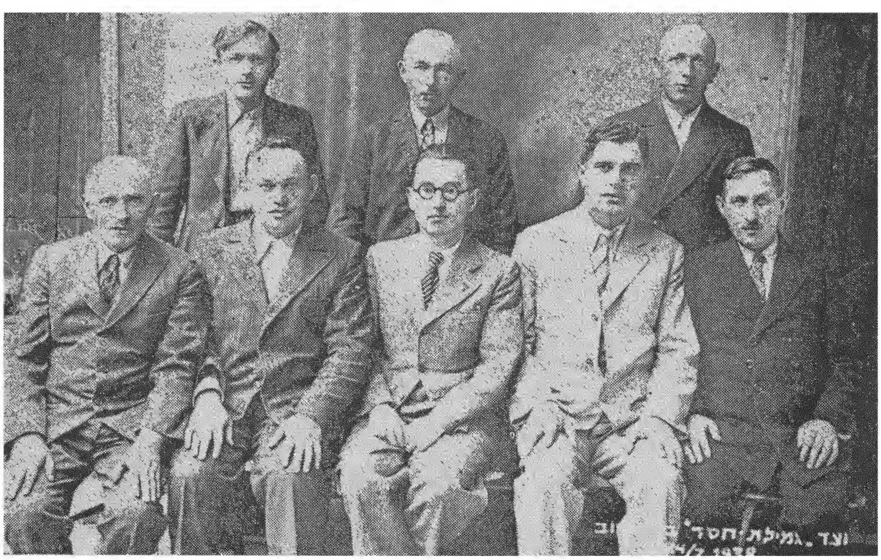
„קופה הדדית למסחר ולמלאכה" — כך היה שמה של האגודה ההדדית לאשראי, היחידה והגדולה בזבורוב. ה„קופה" היתה מסונפת לאיגוד האגודות ההדדיות לאשראי

בפולין ונמצאה תחת פיקוחה. הון ה„קופה" היה מורכב מכספי ה„ג'וינט" ומפקדונות האוכלוסיה, שרחשה אימון רב למוסד זה והפקידה בו את חסכונותיה. עבודת ה„קופה" היתה מבוססת על יסודות בנקאיים, כלומר ההלוואות ניתנו נגד בטחונות לאנשים אחראיים מבחינה כספית ונגד ערבות מספיקה. מוסד זה שזכה לאשראי גדול ב„ג'וינט" ולאמון גדול של האוכלוסיה (בצורת פקדונות) פעל יפה מאוד והשיג מחזורים נכבדים למדי. אותו חלק מחוגי המסחר והמלאכה שהיה מבוסס מבחינה כלכלית מצא במוסד זה סעד גדול והפיק ממנו תועלת רבה תודות לאשראי הזול. ה„קופה", אשר למעשה שימשה כבנק לכל דבר, נוסדה בערך בשנת 1925 ועם מייסדיה העיקריים נמנו (לפי סדר א"ב): אוארבך זלמן, ברומר מוזס, סיגל מנדל, פוקס יעקב ורייס בנימין. האחרון ברשימה היה מנהלה בפועל. בהמשך הזמן היה המוסד בדרך כלל בהנהלת אותה הקבוצה, מחוץ לשינויים מעטים.

קופת „גמילת חסדים"

במקביל לקופה ההדדית למסחר ולמלאכה וכהמשך לה פעלה „קופת גמילת חסדים", שנתנה הלוואות ללא ריבית. לפני שנספר עליה, נזכיר את איצ'ה יידל כץ. אדם זה היה נוהג במשך חדשים ואפילו שנים לפני פעילותה הסדירה של קופת „גמילת חסד" לקבץ תרומות, לרוב בסכומים פעוטים, נגד קבלות שהכין לו בעצמו. במשך הזמן הגיע סכום התרומות לכמה אלפי זהובים. היה זה סכום קטן למפעל כזה שהפעלתו דורשת רבבות זהובים. אך היה בכל זאת בפעילותו משום עידוד ואתגר לאחרים.

ואכן בהתיחסנו במלוא ההכרה לחשיבותו הגדולה של מפעל כזה וליוזמת הקמתו, ניגשנו לארגונו על יסודות רחבים יותר. התחלנו בראש וראשונה בגיוס חברים, שהכניסו לקופה תרומות מדי חודש בחודשו. מועצת הקהילה ואפילו מועצת

יושבים (מימין): ל. קרוניש, י. כץ, ב. רייס, א. גרבר, ש. שוובל.
עומדים (משמאל): ב. פלישנר, פ. צימר, מ. שוואב.

העיריה נתנו גם הם את חלקם. לאור הצלחתו ונוכח חשיבותו של המפעל, פנינו גם ל„ג'וינט" ונענינו בחיוב. לבסוף מצאנו קשר עם ועד יוצאי זבורוב בניו־יורק (על כך ידובר להלן), שהרים את תרומתו לקופה.

כך נצטבר בקופת „גמילת חסד" סכום ניכר, שראשיתו היו התרומות הקטנות שנאספו באורח מיוחד במינו, והיתה למפעל כספי חשוב, שהושיט את עזרתו לאותו חלק מהאוכלוסיה הדחוק ביותר ואשר בשבילו שימשה קופת „גמילת חסד" הכתובת היחידה להשגת הלוואה.

כאן הנני מזכיר בהוקרה של שמו של איצ'ה יידל כץ, אשר על אף היותו יוזמו של המפעל הזה ולא אחת הפך למטרת לעג הבריות על פעולת ההתרמה שלו לפני ייסוד הקופה, לא זכה להמנות עם הנהלתה מחמת מחלה שגרמה לעוורונו הגמור. במעשהו הוכיח האיש הזה המיוחד במינו את נכונות האמרה כי „הדוגמא הטובה מחוללת פלאים" ואחרים השלימו במעשה את הרעיון שהוא הגה אותו.

כזו היתה ראשיתו של מוסד פופולארי וחיוני זה. כמובן, שההלוואות שניתנו ללא ריבית ואשר הביקוש להן היה רב, לא היה גבוהות ביותר בגלל המחסור בהון והצורך בערבות, שניתנה בדרך כלל ביתר קלות על סכום קטן יותר, כך שגובה ההלוואות הגיע ל־50, 100, 150 זהובים ולעתים רחוקות מעל לסכומים אלה ונפרעו — בדרך כלל — בשיעורים שבועיים.

רבים היו לקוחותיה המיוחדים של הקופה. חנוונים, בעלי חנויות זעירות ודוכנים היו רוכשים בהלוואה שקיבלו ממנה קצת סחורה, בייחוד לקראת יום השוק, וכך נשארו להם פרוטות אחרות „לצרכי שבת".

עזרתם של יוצאי זבורוב בארה"ב

בשנת 1937 מצאנו קשר אישי וישיר עם יוצאי זבורוב בארצות־הברית. מפוזרים על פני חלקיה השונים של מדינה זו, התאגדו יוצאי זבורוב בארגונים מקומיים או אזוריים שונים שנתרכזו בהסתדרות מרכזית אחת בשם „יונייטד פדריישן אוף רליף פור זבורוב") פירושו „ההסתדרות המאוחדת לעזרת זבורוב". הקשר שלנו התחיל ע"י התכתבות עם מר הרי לייטנר, מי ששימש כמזכירה של הסתדרות זו, ועם מר צ'רלס ברוסט, נשיאה באותה תקופה.

המצב הכלכלי אצלנו היה אז חמור ביותר. מספר מחוסרי פרנסה בעיר גדל וראינו חובה לעצמנו לחפש אחרי דרכים לתיקון המצב. אחרי שמיצינו את כל האפשרויות המצויות במקום התחלנו בהתכתבות עם נציגיו של המוסד הנ"ל בארה"ב. ההבנה שמצאנו אצלם היתה רבה מאוד. הם גילו את רצונם הנלהב לבוא לעזרתנו והבטיחו לגשת מיד לפעולה. החלטנו (במשותף אתם) לפתוח במהירות האפשרית מטבח לילדי משפחות עניות. ליד מועצת הקהילה הוקם ועד מיוחד ותוך זמן קצר פעל המטבח וכל הילדים שהיו זקוקים לכך, היו מקבלים חינם יום־יום ארוחת צהרים מזינה וטעימה. חברות הועד הגישו לפי תור את עזרתן על מנת שהמטבח יפעל בסדר גמור וללא תקלה, והוא פעל מהמחצית השניה של שנת 1937 ועד פרוץ מלחמת העולם השניה.

המגע שלנו עם הסתדרות יוצאי זבורוב בארצות־הברית נתן את התוצאות הטובות ביותר. מלבד התמיכה הקבועה במטבח לילדים, היינו מקבלים מהם מזמן לזמן סכומים ניכרים לחלוקה בין עניי העיר (בייחוד לקראת חג הפסח וכד').

ועדת קק"ל בשנות העשרים.

כאן המקום להדגיש, כי באותה התקופה החמורה בתולדות יהודי פולין, כאשר האנטישמיות הגיעה לשיאה ורוח אבק-שריפה היה מורגש באוויר, היה ערך רב לעזרה שהוגשה לנו באמצעות אותם המשלוחים הכספיים הקבועים. יש לומר זאת במפורש, שאילולי עזרתם של אחינו בארה"ב, המטבח לא היה קיים, ואנו היינו חסרי אונים ומחוסרי אמצעים להגיש סעד לנצרכים המרובים.

לשבחה של „ההסתדרות המאוחדת לעזרת זבורוב" יש להזכיר גם את עזרתה לקופת „גמילת חסד". תודות לה היה ביכולתה של הקופה להרחיב את פעולתה ולהגביר את קצבה. גם בשטח זה (מספר צ'קים של מאות דולרים כ"א) היתה תמיכתם בנו לעזר רב.

★

אלה היו המוסדות החשובים ביותר, שפעלו בעירנו הן כחלק מעבודת מועצת הקהילה והן בפעולה מתואמת עמה, אשר נוסדו על-ידינו ובפעולתם הצליחו להקל במידה מסוימת על רובה הגדול של האוכלוסיה היהודית בזבורוב, שהיתה שרויה במצוקה קשה.

★

הזכרתי רק מוסדות כלכליים ומוסדות הצדקה אשר שיקפו את מצבה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית בעירנו. לא הזכרתי בכלל — אף כי זה נושא רחב וחשוב — את דמותה הרוחנית של האוכלוסיה היהודית בזבורוב. לא כתבתי גם על אותו גרעין שעירנו תרמה לבניינה של ארץ-ישראל וליצירת המדינה היהודית. בשטח זה הזכרונות הם נעימים ורומנטיים יותר. הרבה פרטים מסוג זה נחרטו בזכרוני ואני הוגה בהם לעיתים קרובות. כל נסיעה של חלוצים לארץ-ישראל היתה אצלנו לחג גדול. ערכנו לכבודם מסיבות-פרידה ולעתים קרובות היתה לי הזכות להפרד מהם באורח רשמי. משאלתי האינטימית היתה אז להימנות עם היוצאים לדרך ולא עם המברכים את היוצאים, אבל לדאבון לב, רצה הגורל אחרת.

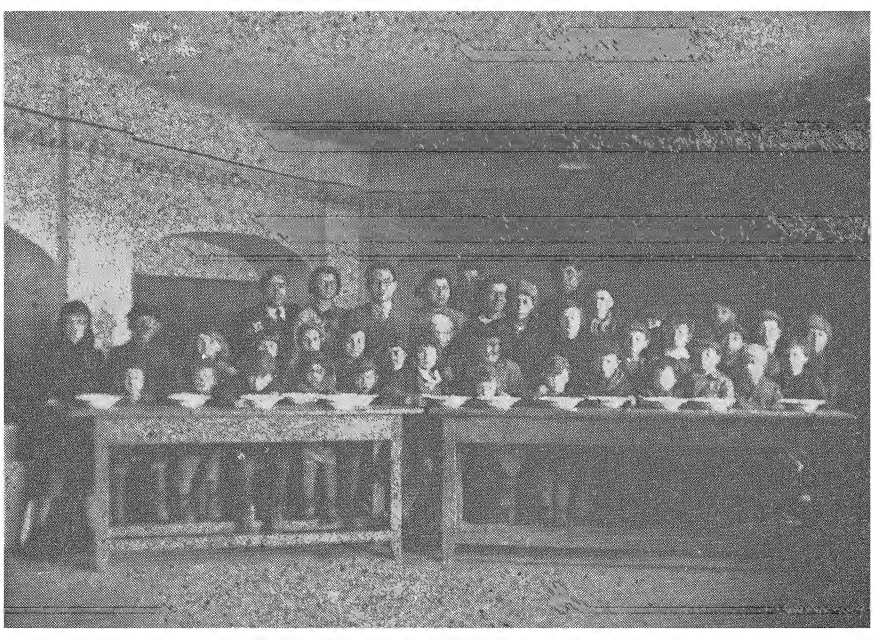
בנימין רייס (אורוגויי)

„המטבח"

למלה „מטבח" השגורה בפי הבריות, היה בפיו של איש זבורוב, בשנים 1936—1939, מובן לגמרי אחר מהמקובל. המלה „מטבח" העלתה תמונה של עשרות ילדים ומבוגרים לבושי בגדים מרופטים, בעלי עיניים עצובות, המביטים באימה לקראת העתיד הבלתי בטוח וכפי שהתברר במרוצת הימים — הכה טראגי ואיום. היוזמה להקמת ה„מטבח" היתה עדות בולטת לחורבנה הכלכלי, ההולך ומתקרב בצעדים מהירים, של האוכלוסיה היהודית בעירנו.

למותר להסביר, כי המלה „מטבח" התיחסה באותם הימים למוסד החשוב בעירנו של חלוקת ארוחות חמות חינם אין כסף לנצרכים באולם מיוחד לכך וגם של שליחת חבילות מזון לנזקקים. כאשר כתבתי על מוסדות הסעד בעירנו כבר הזכרתי בקצרה את המוסד החשוב הזה, אולם כאן ברצוני להוסיף כמה פרטים הנראים בעיני כבעלי חשיבות.

היה זה בתקופה, כשתוצאות המדיניות האנטישמית של הממשלה תחת הסיסמה הידועה של ראש ממשלת פולין סקלאדקובסקי „חרם אנטי יהודי ? — **אדרבא !**" מצד אחד והתארגנות הכלכלית של האוקראינים מצד שני, התחילו לתת את אותותיהם באורח בולט ברחוב היהודי. ההגנה העצמית בשטח הכלכלי של יהדות פולין (קופות מלוה וגמילת חסדים וכו') לא הספיקו לכסות את הצרכים של השכבות העניות באוכלוסיה היהודית, כך שהמצוקה והרעב בקרב שכבות אלו הלכו וגברו.

ילדי ה„מטבח" וחלק מפעיליו
קיך פאר ארימע קינדער, ארגאניזירט דורך נתן אוקון פון זבאראווער רעליעף אין אמעריקע.

מובן מאליו שזבורוב לא היתה יוצאת מהכלל מבחינה זאת. מועצת הקהילה היתה מודעת למצבו האיום של חלק מהאוכלוסיה וטכסה עצה כיצד להתגבר עליו. הועלו תכניות שונות, אבל נוכח מצבה הכספי של מועצת הקהילה לא היתה כל אפשרות להגשימן. התקציב הרגיל של מועצת הקהילה היה כבר מתוח עד קצה הגבול. מלבד הצרכים הדתיים שעל הקהילה היה למלאותם בהתאם לחוק, ואשר היוו חלק ניכר מהתקציב, הוגדלו עד לקצה גבול היכולת ההקצבות למוסדות ציבור וסעד ולתמיכה במשפחות וכו׳. לפיכך כשהועלה הרעיון להקים מטבח לחלוקת אוכל לנצרכים, הוא נראה רחוק מיכולת הביצוע בגלל הסכומים הגדולים שהיו דרושים לכך. מועצת הקהילה לא נרתעה מביצוע הרעיון והחליטה להגשימו, בעזרת האוכלוסיה, בצורת תרומות חדשיות. נוצר ועד ציבורי תחת חסותה של מועצת הקהילה ובו נתארגנו ועדות משנה של גברות ושל נוער. בניגוד לתופעה השכיחה שאין הרבה מועמדים לעבודה ציבורית, רבו במקרה זה הקופצים על המשימה. בני נוער, גברים ונשים מכל שכבות האוכלוסיה העמידו את עצמם לרשות הועד הציבורי וניגשו בהתלהבות גדולה לפעולה. את החסר לסכום שנאסף מתרומות ומדמי חבר, השלימה מועצת הקהילה ובחורף שנת 1936־37 התחיל המטבח בפעולתו לביעור מכת הרעב — לפחות באורח חלקי — מקרב מספר גדול של נצרכים ושל ילדים במיוחד.

בצד המאמץ הבלתי פוסק מצד מועצת הקהילה להפעלת המטבח וניהולו, מן הראוי להזכיר את עבודתם המסורה של המתנדבים, שלא חסכו מזמנם והקדישו את כל מרצם למטבח. אזכיר כאן רק חלק מאלה שהיו קשורים באורח ישיר למטבח ונמנו עם פעיליו העיקריים והם: פנצ׳ה זילברמן ובעלה הנוטריון ברנרד אלצ׳ר שנמנו עם הפעילים המסורים ביותר למען המטבח. שניהם זכו להערכה כללית ולחיבה

הועדה לילדי עניים ויתומים. שורה קדמית, מימין: שמואל שובל, רגינה יונג, פנצ׳ה אלצ׳ר (זילברמן) יו״ר, סלה זילברמן: עומד בנימין פלישנר.

בשל סגולותיהם האישיות. על אף עיסוקה המקצועי, מצאה פנצ׳ה זילברמן תמיד את הזמן הדרוש למען פעילותה במטבח. אופיה ההומניטרי וליבה הרגיש עשו אותה שותפת לסבל ולכאב הזולת. לא אחת הופיעה כשדמעות בעיניה והאיצה בנו להגיש ללא דיחוי את העזרה הנדרשת. הלנה לחוביץ התמידה לאורך שנים בפעילותה המסורה ומילאה בחריצות את עבודתה הקדושה. מנדל הלפרן (פעילותו הציבורית הנרחבת נזכרת גם במקום אחר), מילא גם הוא תפקיד חשוב בהפעלת המטבח וניהולו. עם פעילי המטבח נמנו גם שמואל שובל, ציוני מסור ואיש ציבור מובהק, ובנימין פלישנר, עסקן ציבורי צעיר ומסור, שבית המסחר שלו שימש מרכז לפעילות ציבורית. בצד בנין הקהילה, היה זה מקום פגישתם של פעילי המטבח. על פעילותם במטבח של מרק ולוסיה רייס הנאהבים והנעימים לא ארחיב את הדיבור בגלל הקירבה המשפחתית שבינינו.

היו רבים אחרים, ואחרי שנים כה רבות, קשה לזכור את כולם. נראה אותם כ„חיילים בלתי ידועים" הראויים להערכה ולתודה על עבודתם המסורה והמתמדת בהחזקת המוסד החשוב ובניהולו.

בשנת 1937 הוחמרה המצוקה בעיר. מועצת הקהילה וכותב שורות אלה, שעמד אז בראשה, היו מודעים לחומרת המצב ולאחריות המוטלת עליהם. בהגיענו למסקנה שבכוחות עצמנו לא נוכל להתגבר על המצוקה, עיבדנו תכנית פעולה והתחלנו בשורה של קריאות עזרה לכיוונים שונים. באנו במגע ישיר ובקשר מכתבים אישי עם ארגון יהודי זבורוב באמריקה ועם הסתדרויות עולמיות כגון „הג׳וינט" וה„צנטוס". מאמצינו בכיוון זה הוכתרו בהצלחה. תודות לתרומות כספיות סדירות בגובה של 40—50—60 דולרים מדי חודש ולסכומים חד פעמיים בגובה של מאות דולרים הפעלנו את המטבח בצורה מסודרת באולם הקהילה המרווח. תודות לתרומות אחינו באמריקה הגענו לחלוקה עד 150 ארוחות ביום.

„המטבח" חילק ארוחות פעמיים ביום — בבוקר ובצהריים. ארוחת הבוקר כללה כוס קפה עם חלב או כוס חלב ולחמניות עם חמאה. בארוחת הצהריים היו כלולים מרק, בשר ותוספות שונות. מ„המטבח" נהנו כ־40—50 בני עניים.

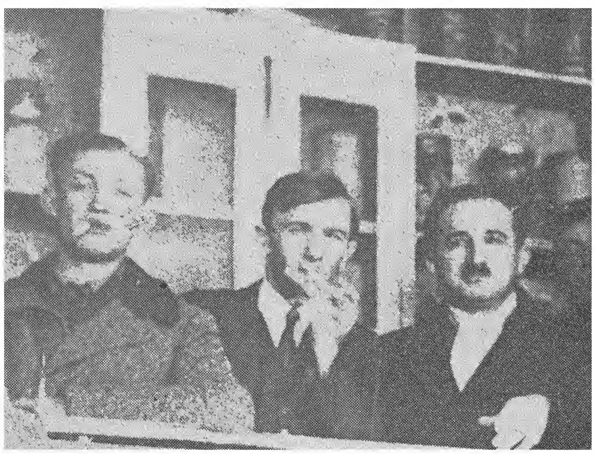
עם גידול מספר הנצרכים הלכו וגדלו גם הוצאותינו. חלק מהנצרכים הרוויחו עדיין איכשהו את לחמם בקושי, אך העתיד הקרוב נראה עגום ביותר. הסוחרים הזעירים ובעלי המלאכה התחילו לאבד את יסודות קיומם. בתי המלאכה עמדו בטלים מעבודה ומספר האומללים המבוישים הנזקקים לעזרה, הלך וגדל. (היה זה בראשית שנת 1938). מוסדות הסעד שליד מועצת הקהילה נתנו את דעתם למצוקה הגוברת. את תפקידם הראשון ראו בהגשת עזרה לבתי מסחר ומלאכה כושלים כדי להעמידם שוב על הרגלים.

לפי תכניתנו היה המטבח צריך להיות פעיל במשך החורף בלבד, ובמקומו עמדנו להתחיל אחרי פסח בחלוקת חבילות מצרכים לנזקקים. אולם למזלנו התבטלה התכנית הזאת. בחודש מרץ 1938 ביקר אצלנו מפקח מטעם „צנטוס" (ארגון למען יתומים יהודים וילדים עזובים). התרשמותו מפעילותנו היתה כה רבה שהמליץ על המשך המטבח בצורה מורחבת בהרבה.

מדובר היה בהקמת מוסד שישמש מקלט לילדים בגילים שלפני בית הספר ובילדי בית ספר. מוסד כזה ינוהל ע״י אנשים מאומנים, בעלי יכולת חינוכית מתאימה ויספק לילדים מדי יום ביומו ארוחות בוקר וערב מורכבות מלחמניות וחלב או קקאו, וארוחות צהריים עם מנת בשר מספר פעמים בשבוע. ילדי המוסד יימצאו תחת פיקוח רפואי מתמיד ותהיה גם דאגה ללבוש מתאים בשבילם ע״י פעולות איסוף של בגדים שתערך

מדי פעם בפעם. מיקומו של מוסד זה יהיה באורח זמני באולם המרווח שהוקצה למטרה זו ע"י מועצת הקהילה, אולם תוכנן לנצל את המגרש הגדול של בית הספר ע"ש הברון הירש ולהקים עליו צריף גדול שישמש בקיץ כקיטנה או כקיטנה-למחצה בשביל הילדים. הקמת המוסד למען הילדים והחזקתו היו מותנות בעזרה שנקבל מה„ג'וינט" באמצעות „צנטוס" ומהארגון של בני עירנו באמריקה. העזרה הזאת הובטחה לנו ואנחנו ניגשנו במלוא המרץ להגשמת התכנית.

בתקופת חג הפסח ביקר בעירנו אורח חביב, מר נתן אוקון, חבר פעיל של ועד ארגון בני עירנו בניו-יורק. האורח גילה התענינות מרובה בפעילותנו וראה במו עיניו שהתכנית על הקמת מוסד לילדים נמצאת בשלב הגשמה. את רגשי הערכתנו למר אוקון על פעילותו למען עירנו הבענו בבנקט פרידה שנערך על ידינו לכבודו.

נתן אוקון בביקורו בזבורוב.
נתן אוקון אויף א כעזוך אין זבורוב.

בבנקט זה השתתפו רבים מאנשי זבורוב והוא סימן את הקשר הלבבי בינינו לבין אחינו במרחקים. ואמנם, ביקורו של מר אוקון נשא פרי. עדותו כאיש מהימן וכאחד מראשי הוועד, הגביר את אמון אנשי הארגון בעבודתנו ותרם להידוק הקשרים. לבקשתנו העלו, ללא השהיה וללא ויכוחים, את הקצבתם החדשית ל-60 דולר בשביל המטבח, והגיעו לידי הסכם עם „הג'ויגט" לפיו על כל סכום שישולם ע"י ה„רליף" לקופת חסדים בעירנו, יקציב ה„ג'וינט" סכום מקביל. העסקה הראשונה היתה בגובה של 300 דולר ואנחנו קיבלנו 600 דולר. הסדר זה נמשך ללא תקלה במשך הקיץ של

עם עזיבתי את זבורוב במחצית הראשונה של ספטמבר 1938, נתמנה במקומי כיו"ר המטבח מר מארק רייס ועוזרו הקרוב היה מר בנימין פלישנר (עד לבחירות החדשות נתמנה כממונה מטעם השלטונות מר אדולף מורגנשטרן לניהול מועצת הקהילה). מחוץ לחלק מחברי ועדת המטבח שהזכרתי למעלה היו רבים שפעלו למענו, אם כחברי הועדה ואם כנציגי תנועות נוער או כטתם קרובים לענין, ואלה שמותיהם: פישל צימר, מנס שוואב, שפרה קרוניש, סוניו יגר, אברהם אקסלרד, לייב קרוניש, הרמן שפירא, ינטה קרוניש, גב' וולפצאן, ליבה לבוב, שנצ'ה רייס, דורה פלישנר, רוז'ה ברומר, יונקה פוקס, קלרה בונד, ישראל כץ, מ. חיים זילברמן, אדולף מורגנשטרן, ד"ר מוז'ש ברומר, ד"ר נורברט בונד, ד"ר שלום רייס, צילה אורבך, גב' קליינר, פנצ'ה אקסלרד, ברטה קרמניצר, שנצ'ה אורנשטיין, אברהם מילר, דוד שורץ, מוזס

רוטליים, האחיות צווייג, העלמה קליינהנדלר, רישיה ציפורה, חולה ציפורה, ברוניה פולק, ברוניה אנגל, אלקה פוקס, מוניו פוקס, חילו גוליגר, זיגמונט גוליגר, פנצ׳ה קרל, אוה הלפרן, מינה פרלמוטר, דורה איינהורן ויטקה מלזק.

אציין כאן גם את שמותיהם של חברי ועד ה„רליף" בארה״ב, שאתם באתי במגע בכתב: חיים ברוסט, יו״ר — המכתבים בינינו נשאו אופי פורמלי, שניתן לכנותם כחליפת מכתבים בין נשיאים. מוזס שמש, שהביע במכתביו את שביעות רצונו מעבודתנו הציבורית ושם דגש מיוחד על חשיבות קופת גמילת חסדים. במכתביו הצביע על עבודתם בקרב אנשי זבורוב הן ע״י מגע אישי והן ע״י הביולטין המתפרסם מדי חודש בחודשו. נתן אוקון, הכוח היוזם והממריץ ב„רליף", כפי שהם עצמם התבטאו באחד הביולטינים. ביקורו בעירנו והמגע האישי בינינו תרם הרבה מאוד לעבודתנו המשותפת. מקס ווילקוץ׳ ז״ל, ידיד נעורי וכפי שכיניתיו: שגרירי האישי ליד ה„רליף", שאופיין בצדק באחד הביולטינים כ„נוח לבריות", שקט וחרוץ, ואחרון אחרון חביב — ידיד שלא היכרנוהו ועם זאת היה מוכר לנו מאוד — הרי לייטנר. עמו ניהלנו חליפת מכתבים תדירה, ערה ולבבית. הוא היה למעשה נשמת ה„רליף". הוא שימש לנו מקור הידיעות על הנעשה אצלם והוא ידע הכל על הנעשה אצלנו. ממכתביו למדנו והרגשנו שגם הוא וחבריו שותפים לנו וחשים את הסיוט האופף את יהדות פולין. עתה, אחרי עשרות שנים, אני עדיין שומר בזכרוני ובלבי את רגשי האהדה, התודה והערכה למר הרי לייטנר ולכל אלה מחברי ה„רליף" — לאלה שהזכרתי אותם כאן ולאלה שלא הזכרתי.

„די קיך"

א גאנץ גאָר געוויינלעך ווארט, א סאך באנוצט, גלייך ווי אנדערע טויזנטער ווערטער. אבער דאס ווארט „די קיך" אין מויל פון די איינוווינער פון זבאראוו אין די יארן 1936־39 האט געהאט א גאנץ אנדערע, א כמעט מאגישע באדייטונג. דאס ווארט האט ארויסגערופן דאס בילד פון צענדליקער און הונדערטער קינדער, דער־וואקסענע און אלטע, ארם אנגעטון, עלנט און פארהונגערט, קוקנדיק מיט טרויעריקע אויגן און פחד אין דער אונזיכערער, און — ווי עס האט זיך לײדער שפעטער ארויס־געוויזן — אזוי טרויעריקער און טראגישער צוקונפט. דאס איז געווען אן עדות פון שנעלן ווירטשאפטלעכן צוזאמענברוך פון דער יידישער באפעלקערונג אין אונדזער שטעטל. אבער קודם כל איז געווען די קיך א וויכטיגע אינסטיטוציע, א לאקאל אין וועלכען מ׳האט ארויסגעגעבן בחינם אַן געלט ווארעם עסען און אויך ארויסגעשיקט שפייזטי־פעקלעך צו די באדערפגע אהיים. אט וועגן דער קיך וויל איך איצט דערציילן א פאר פרטים.

אלס רעזולטאט פון דער אנטיסעמיטישער פאליטיק פון דער פוילישער רעגירונג אונטערן פרעמיער מיניסטער סקלאדקאווסקי און זיין לאזונג „אנטי־יידישער בויקאָט — אדרבא!" פון איין זייט, און פון דעם ארגאניזירן זיך פון דער אוקראינישער באפעל־קערונג פון דער צווייטער זייט, האט די יידישע עקאנאמישע זעלבסט־שוץ (די פארשיידענע עקאנאמישע אינסטיטוציעס) נישט געקענט מער גענוג העלפן און באפרידיקן די מינימאלע בעדארפנישן פון די יידן. ארעמקייט, עלנט און הונגער האבן וואס מער און מער באהערשט דאס לעבן פון דער יידישער באפעלקערונג אין די שטעט און שטעטלעך אין גאליציע, און נאטירלעך איז אויך זבאראוו ניט געווען קיין אויסנאם.

דער יידישער „קהל״ וועלכער האט געזען און געוווסט די שרעקלעכע און טראגישע לאגע, האט געזוכט אן אויסוועג און באארבעט פלענער — אבער ווו נעמט מען געלט די פלענער צו פערווירקליכען. דער געוויינלעכער בודזשעט פונעם „קהל״ איז אזוי אויך געוועזן אנגעצויגן ביז גאר. אחוץ די זארגן פאר די רעליגיעזע הצטרכותן פון דער יידישער באפעלקערונג (דאס איז געוועזן די לעגאלע אויפגאבע פונם קהל) האט מען אויסגענוצט יעדן גראשן צו אונטערשטיצן די עקזיסטירענדע סאציאלע און וווילטעטיקע אינסטיטוציעס, מיט געלט־הילף פאר געפאלענע יידישע משפחות. ווו זאל מען נעמען געלט צו עפנען א קיך. מיר האבן דעריבער באשלאסען זיך צו ווענדן צו דער הילף פון די זבאראווער איינוווינער, און אונדזער ווענדונג איז נישט געווען אומזיסט.

אונטער דעם פראטעקטאראט פונם „קהל״ האט זיך געשאפן א ספעציעלער קאמיטעט, מיט סעקציעס פאר פרויען און יוגנט, וואס האט גענומען אויף זיך די אויפגאבע צו מאביליזירן הילף פון דעם כלל, דורך מאנאטלעכע, סטאבילע שפענ־דונגען. יוגנט, מענער און פרויען, פון אלע געזעלשאפטלעכע ספערן האבן זיך גענומען צו דער ארבעט און פארזיכערט א געוויסע הכנסה. דאס איבעריקע האט געשפענדעט דער „קהל״ און אזוי האט אנגעהויבן צו פונקציאנירן די קיך. צי שטילן, ווייניקסטענס טיילווייז, דעם הונגער פון די קינדער. א סך האבן אנטייל גענומען אין דער הייליקער ארבעט — א טייל פון זיי, די נאנטסטע מיטארבעטער און פריינד, וויל איך דא דערמאנען.

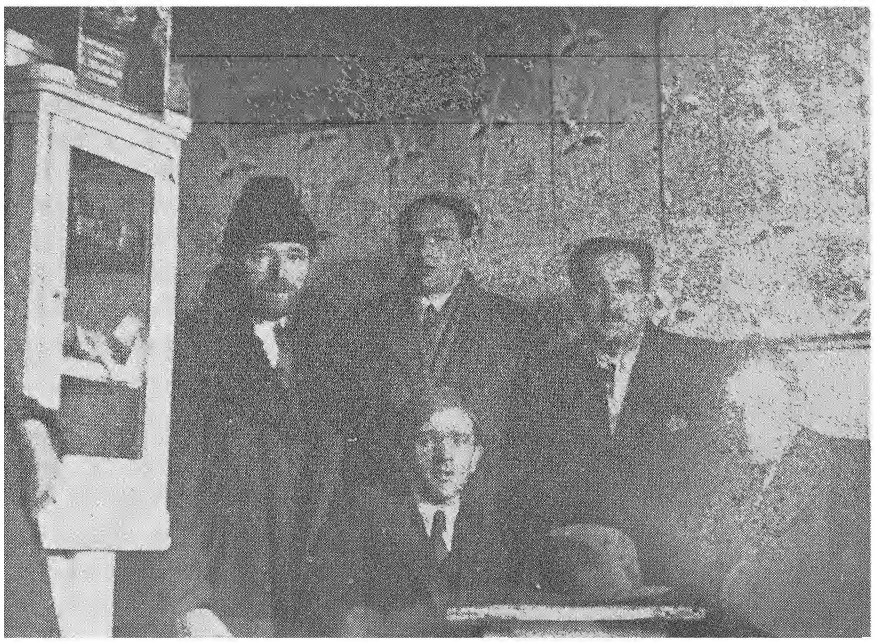

פנצ׳יה אלצ׳ר (זילברמן)

פאנצ יע זילבערמאן און איר מאן, דער נאטאר בערנארד אלטשער, האבן געהערט צו דעם קרייז פון אונדזערע בעסטע און איבערגעבנסטע פריינד. זייער פארדינסטפולע, פיינע און ערנסטע מענ־טשן, וועלכע זיינען געווען זייער באליבט צוליב זייערע פערזענלעכע מעלות. פאנ־צ׳יע, טראץ איר פאכמענישע ארבעט, האט געפונען גענוג צייט פאר איר געזעל־שאפטלעכע טעטיקייט און האט יעדע פרייע מינוט געווידמעט דער דאזיקער טעטיקייט. זי איז געווען א פערזאָן מיט א זייער פיינעם כאראקטער און הומאני־טארע אייגנשאפטן, וועלכע האט מיטגע־פילט יענעמס ליידן. זי איז שטענדיק גרייט געווען מקריב זיין אלץ פאר איר משפחה און נאנטסטע. זי איז געווען פאפולער צווישן אלעמען, זייער אפט, פלעגט זי מיט טרערן אין די אויגן קומען בעטן און פאדערן צו דערליידיקן פאר עמעצן ענינים, וואס זיינען געווען דרינגענד און ניט אפלייגבאר.

העלענע לעכאוויטש (די פרוי פון פנחס) איז געוועזן זייער איבערגעבן און אלע

יארן ערפולט איר פליכט אויף דעם געביט; **מענדל האלפערן** האט זייער פיל געטאן ספעציעל אויף דעם אדמיניסטראטיוון געביט; **שמואל שוועבל** האט פיל ארבעט און ענערגיע אריינגעטאן אין דער ארבעט, ווי אויך פאר אלע אנדערע סאציאלע אינסטיטוציעס; **בנימין פלישנער** איז געווען איינער פון די יונגע, איבערגעגעבענע ציוניסטישע און געזעלשאפטליכע כלל־טוערס. אין זיין האנדלס־לאקאל האט מען געקאנט תמיד באקומען יעדע אינפארמאציע וועגן אלע געזעלשאפטלעכע געשעענישן אין שטעטל. נאך דעם „קהל" אמט איז זיין לאקאל געווען דער וויכטיקסטער געזעלשאפטלעכער צענטער פון די „קיך" מיטארבייטער.

נתן אוקון מיט זיינע חברים: בנימין פלישנער, סוניו יגר, נפתלי כץ,
אבא קויפמן אין געשעפט פון בנימין פלישנער.

איך בין זיכער אומגערעכט לגבי א סך אנדערע פארדינסטפולע און איבערגעבענע חברים, „אומבאקאנטע סאלדאטן", וואס פארדינען דעם כבוד און די דאנקבארקייט פון דער געזעלשאפט, אבער נאך אזוי פיל יארן איז נישט מעגלעך אלעמען צו געדענקען. איך האב דא נאר אויסגערעכנט די וואס האבן אנגעפירט די ארבעט און אויסגעהאלטן די וויכטיקע אינסטיטוציע.

דאס יאר 1937 איז שנעל אריבער, אבער נאך שנעלער איז געשטיגן די ארעמקייט און דער הונגער. די לייטונג פון „קהל", און איך אלס פרעזעס, האבן גוט געוווסט ווי ערנסט די צייט און גרויס די פאראנטווארטלעכקייט איז. זעענדיק אז מיט אונדזערע אייגענע כוחות וועלן מיר נישט קענען אויסהאלטן, האבן מיר באשלאסן זיך צו ווענדן מיט א הילף־רוף צו דער ארגאניזאציע פון די זבאראווער אין אמעריקע ווי אויך צי דעם „דזשאינט" און „צענטאס" (הילף פאר יתומים און פארלאזטע קינדער). אונדזער בריוולעכער און אונמיטעלבארער פערזענלעכער קאנטאקט האט

געבראכט גוטע רעזולטאטן. באקומענדיק רעגולער 40—50—60 דולאר יעדן מאנאט און פון צייט צו צייט נאך א פאר הונדערט דאלאר, האבן מיר איינגעאָרדנט די קיך אין א בעקוועם און גרויסן לאקאל, ווו מ׳האט ארויסגעגעבן טעגלעך ביז 150 מיטאָקן.

אין דער קיך האט מען באקומען עסן צוויי מאל טעגלעך — פרישטיק און מיטאג. דער פרישטיק איז באשטאנען פון קאפע מיט מילך אדער מילך און זעמל מיט פוטער. צום מיטאג האט מען געגעבן א זופּע, פלייש און פארשידענע צוגאבן. פון דער קיך האבן געגעסן 40—50 ארעמע קינדער.

מיט דער צייט האט זיך דער אנגעהויבענער קאנטאקט מיט דעם זבאראווער קאמיטעט אין ניו־יארק אנטוויקלט אין א רעגולערער און סטאבילער קארעספאנדענץ. זייערע בריוו זיינען געווען זייער אינטערעסאנט און עס האט אונדז זייער געפרייט דער ענטוזיאזם און איבערגעבנקייט מיט וועלכע זיי האבן אלץ געטאן צו העלפן זייערע באדערפטיקע ברידער אין זבאראוו.

ליידער זענען אין דער זעלבער צייט געשטיגן די באדערפענישן. א סך האבן נאך מיט שווערער מי — פארדינט זייער ברויט, אבער די נאנטסטע צוקונפט האט אויסגעזען גאר נישט פריילעך. די קליינע סוחרים און בעלי מלאכות האבן יעדעס מאל מער פארלוירן דעם גרונט אונטער די פיס און די צאל פון פארשעמטע און נויטבאדערפטיקע איז אלץ געשטיגן. אין אנהייב 1938 האבן מיר געמוזט אנהויבן א קאנסטרוקטיווע טעטיקייט. די דרינגענדסטע אויפגאבע איז געווען צו העלפן די קליינע און אונבאהאלפענע מענטשן. מיר האבן פלאנירט צו ארגאניזירן די בעלי־מלאכות אין איינקויף און פראדוציר קאאפעראטיוון און איינקויפן כלים פאר די ארעמסטע. מיר האבן אויך געמוזט העלפן א טייל פון די קליינע סוחרים אין דעם שטאטישן באזאר צו באצאָלן דירה געלט, זיי זאלן נישט פארלירן זייער עקזיסטענץ. די אינסטרומענטן צום רעאליזירן פון די אלע פלענער זיינען געווען דער „קהל״, די גמילת־חסד־קאסע און די יידישע קאאפעראטיווע באנק. אבער די מיטלען זיינען געווען קליין און באגרענעצט און עס איז געבליבן נאר איין ברירה — זיך צו ווענדן צו אונדזערע טייערע ברידער אין אמעריקע און בעטן זייער הילף. צום כבוד פון דעם „רעליף״ אין ניו־יארק קען איך פעסטשטעלן — זיי האבן אונדז נישט אנטוישט.

ענדע מערץ 1938 האט אונדז באזוכט א דעלעגאט־אינספעקטאר פון „צענטאס״, ער איז געווען זייער באיינפלוסט פון אונדזער ארבעט און ער האט רעקאמענדירט אז דער „צענטאס״ זאל דערמעגלעכן די פארברייטערונג פון דער קיך. מיר האבן אויסגעארבעט דעם פאלגענדיקן פלאן: עס ווערט געשאפן א סטאבילע אינסטיטוציע פאר קליינע און שול־קינדער אין וועלכער זיי וועלן געפינען שוץ און אויפזיכט פון קוואליפיצירטע דערציער. זיי וועלן דארט באקומען עסן דריי מאל טעגלעך און זיך געפינען אונטער מעדיצינישער אויפזיכט. מ׳האט אויך פלאנירט אויסצוניצן דעם שיינעם פלאץ פון דער באראן הירש שולע, דארט אויפשטעלן א באראק און אינסטאלירן די אינסטיטוציע. דער אמעריקאנער קאמיטעט איז געווען איינשטימיק און האט פארזיכערט א מאנאטלעכע אונטערשטיצונג.

דאס יאר 1938 פסח צייט — האבן מיר באקומען א ליבן גאסט, הער נתן אוקון, איינער פון די אקטיווסטע מיטגלידער אין פרעזידיום פון אונדזער אמעריקאנער קאמיטעט. ער האט באזוכט אונדזערע אינסטיטוציעס, זיך בעקאנט געמאכט מיט אונדזער ארבעט און האט באקומען פון אונדז א דין־וחשבון וועגן אונדזער פסח־

אן אפשיד באנקעט פאר נתן אוקון

אקציע. ער האט זיך אויך איבערצייגט אז די פארבערייטונגען צום אויפשטעלן פון דעם קינדער היים זיינען אין פולן ברען. פון די שפעטערע בריוו פונעם קאמיטעט האבן מיר זיך איבערצייגט אז זיין דין־וחשבון איז געווען זייער פאזיטיוו און גע־בראכט צו א פארשטארקונג פון זייער ארבעט און א הערצלעכער פארבינדונג מיט אונדז. זיי האבן געהעכערט זייער מאנאטלעכע הילף פאר דער קיך ביז 60 דאלאר א חודש. זיי האבן געשלאסן אן אפמאך מיט דעם „דזשאינט" אין אינטערעס פון דער גמילות־חסדים קאסע, אז פאר יעדער סומע וואס אונדזער „רעליעף" וועט ארייננצאלן, וועט דער „דזשאינט" אונדז שיקן א דאפלטע סומע. די ערשטע טראנזאקציע איז געווען אויף 300 דאלאר און מיר האבן באקומען פונעם „דזשאינט" 600 דאלאר.

אזוי האט זיך געפירט די ארבעט ביז סעפטעמבער 1938, ווען איך האב פארלאזן זבאראוו. אויף מיין פלאץ האט מען אויסגעוויילט אלס פרעזעס פון דעם קיך־קאמיטעט הער מארק רייס און זיין נאנטסטן מיטארבעטער בנימין פלישנער. די אנדערע מיט־גלידער פונעם קאמיטעט זיינען געווען: פישל צימער, מאנעס שוואב, שפרה קרויניש, סאניע יעגער, אברהם אקסעלראד, לייב און יענטע קרויניש, הערש שפירא, ליבע לבוב, שענציה רייז, ד"ר מ. ברומער און פרוי, יאנקע פוקס, ישראל כץ, ד"ר נ. באנד און פרוי, מ.ח. זילבערמאן, א. מארגענשטערן, ד"ר ש. רייס, דארא פלישניער, צילה אווערבוך, פאנציע אקסעלראד, בערטע קרעמניצער, שענציה ארנשטיין, אברהם מילער, ד. שווארץ, מ. ראטליים, די שוועסטער צווייג, חולע און רישע צפורה, בראנקא ענגעל, בראניע פאלאק, עלקא פוקס, מוניא פוקס, חילו און זיגמונד גוליגער, פאנציע קרעל, חוה האלפערן, מינא פערלמוטער, דורא איינהורן און יעטקע מעלזאק.

איך וויל דערמאַנען די יעניקע מיטגלידער פון דעם „רעליף" קאָמיטעט מיט וועלכע מיר זענען געווען אין קאָנטאַקט:

ה' חיים ברוסט — פרעזידענט פונעם קאָמיטעט, מיט וועלכן די קאָרעספּאָנדענץ איז געווען פאָרמעל; **ה' משה שאַמעס** וועלכער האָט זיך ספּעציעל אינטערעסירט מיט דער גמילות־חסד קאַסע; **ה' נתן אוקון** — דער מאָטאָר פון דער גאַנצער אַרבעט. זיין באַזוך אין זבאַראַזש האָט אונדז געהאָלפן; **ה' מאַקס ווילקאָץ** ז"ל איז געווען מיין פּערזענלעכער אַמבאַסאַדאָר ביי דעם רעליף, א גוטמוטיקער, שטילער און אַרבעט־זאַמער מענטש און אחרון אחרון חביב **ה' האַרי לייטנער**, מיט אים האָבן מיר געפירט א ברייטע, לעבעדיקע און האַרצלעכע קאָרעספּאָנדענץ. ער איז געווען די נשמה פון דעם „רעליעף". פון זיינע בריוו האָבן מיר געפילט אַז ער און אַלע אַנדערע חברים פון אַמעריקע האָבן צוזאַמען מיט אונדז דורכגעלעבט די שרעקלעכע צייטן פון פּוילישן יידנטום בכלל און פון זבאַראַזש בפרט. ביזן היינטיקן טאָג טראָג איך אין מיין האַרץ א טיפע דאַנקבאַרקייט דעם ה' לייטנער און אַנדערע „רעליעף" מיטגלידער — די וואָס איך האָב דאָ דערמאָנט און די וואָס איך האָב נישט דערמאָנט.

אליהו (אדיק) זילברמן

התנועה הציונית-חלוצית בזבורוב

התנועה הציונית־חלוצית בזבורוב לא היתה בבחינת יש מאין; קדמה לה תנועה ציונית, שניצניה הראשונים נראו בעירנו עוד בתקופת חיבת־ציון, ונציגיה הצטרפו אח״כ לתנועה הציונית מיסודו של ד״ר הרצל. ראשוני הדוגלים ברעיון הציוני בזבורוב זכורים עדיין לחלק מאתנו. פעילותה המעשית של התנועה הציונית בתקופת הבראשית התבטאה בעירנו. כמו בכל ערי הסביבה, באיסוף תרומות למען קק״ל, בהפצת מניות של ה„קולוניאל־באנק״ ושקלים לקונגרסים הציוניים. נוסף לכך היו ציוני עירנו פעילים ביותר בתקופת הבחירות לפרלמנט המדינה או לרשויות המקומיות. הפעילות הזאת אעפ״י שהיתה מונחית ע״י יקירי העיר ונכבדיה הבוגרים, נעשתה למעשה ע״י הנוער, שהיה חלק בלתי נפרד מהתנועה הציונית, אלא שבני הנוער עדיין לא חשו בצורך להופיע כגוף עצמאי, לא בגלל ייחודם מבחינת הגיל ולא מבחינה אידיאולוגית.

בסיומה של מלחמת העולם הראשונה

מלחמת העולם הראשונה על תלאותיה, גרמה להפסקה בהתפתחותה של התנועה הציונית בעירנו. רוב תושביה נטשוה עם פרוץ המלחמה, מאימת הפלישה הרוסית ונדדו מערבה — לאוסטריה, הונגריה, צ׳כיה וכו׳. עם סיום המלחמה ושובם של הפליטים לבתיהם, כשהחלה ההתארגנות הפוליטית בקרב הציבור היהודי בעירנו, התחילו להתגבש בקרב התנועה הציונית, המונוליטית לשעבר, זרמים עצמאיים, בהם בלט הזרם הציוני־חלוצי שנושאו היה הנוער. התנאים המיוחדים ששררו בעירנו זירזו את התפתחות התנועה הציונית והבליטו בה את חלקו של הנוער. סיום מלחמת העולם הראשונה, מלחמת פולין ברית־המועצות, ובעיקר סיום מאבק הדמים בין פולין למחנות הלוחמים האוקראינים, שראו את עצמם אדוניה של גליציה המזרחית ובמשך תקופה מסוימת השתלטו על רוב שטחיה — עירנו זבורוב והסביבה בתוכם, ואף הכריזו על הקמת ריפובליקה אוקראינית, גרמו לכך, שיהודי הסביבה היו שרויים באימה מתמדת מפני תאוות הרצח של מחנות הלוחמים משני הצדדים.

הראשונים שעמדו בפרץ והתארגנו להגנה עצמית היו החיילים היהודים בני עיירנו, שחזרו מהחזית, ובראשם יעקב פוקס, שהיה קצין בצבא האוסטרי. הם היו מצוידים ברובים ובנשק אחר, שהיה מאוחסן במשך שעות היום במגדל הפעמונים של הכנסיה הרומית־קאתולית (Dzwonica). חברי ההגנה היו יוצאים מדי לילה בלילה לשמירה במשך כל תקופת הביניים עד ששלטונות פולין התבצרו בסביבה. פעולה זו של החיילים היהודים לא זו בלבד, שחסכה מיהודי עירנו את היסורים והתלאות שנפלו בחלקם של היהודים בעיירות הסביבה, אלא אף העלתה את תודעת כוחו של הנוער היהודי, הן בעיני עצמו והן בעיני אחרים.

לאחר הצהרת בלפור

התסיסה שעוררה במשכנות ישראל הצהרת בלפור, באה בעירנו, בין היתר, לידי ביטוי בהקמת קן של „השומר״. הקן נוסד בשנים 1919—20 ע״י סטודנטים מבני העיר והכיל שלוש קבוצות של חברים בוגרים ושתי קבוצות של חברות, אחת בוגרות והשניה

נערות צעירות. מקבוצת הבוגרים אני זוכר את נחום לינדר, סנדר לינדר, מורגן בינו (הבן של משה) ואת יוזיו ולטוך. בקבוצת הבחורות הבוגרות היו לנקה לינדר, דורה זילברמן, סלקה שווּבל, טינקה שכטר ואחרות. בקבוצת הצעירות היו צילה זילברמן, אלקה פוקס, ברטה ושושנה שפירא, יטה שכטר ואנוכי.

בראש הקן עמד איזיו לינדר ממלנובצה. מועדון הקן נמצא אצל יצחק לינדר ותוכן פעולותינו היה: שירה בצבור, שיחות על א״י, התעמלות ותרגילי־סדר. מדי פעם היו כל חברי הקן יוצאים למלנובצה ושם קיבל איזיו לינדר את המסדר. רוב המפגשים היו בגנים של ברוסט ו„סוקול". בין פעילי הקן בתקופה מאוחרת יותר, היה ביניו רייס, שהיה אז סטודנט צעיר ונלהב שמסר הרבה מזמנו לניהול שיחות עם הנוער על נושאים ציוניים.

ניצני תנועת הנוער הציוני

בשנת 1924, הוקם קן של „השומר הצעיר" ובראשו עמד נחום לינדר. הקן לא האריך ימים וזו היתה הסיבה:

באחד הימים בא אלינו לביקור בא־כוח ההנהגה הראשית של ה„שומר־הצעיר" מלבוב, אליעזר וילדר (אליעזר פרי ז״ל ממרחביה). באותו יום נפטרה אמו של נחום לינדר וכל הקן הלך ללוותה, כך שבבואו השליח מלבוב לבקר בקן, לא מצא בו איש. הלה לא חקר ולא דרש, אלא חזר ללבוב וכעבור ימים אחדים, קבלנו הודעה שהקן הוצא מתוך התנועה...

חברי תנועת „החלוץ" בזבורוב בשנת 1926.

הפרזה בפחדינו מפני דעת הקהל העוינת ומפני העיכובים מצד הורינו. מיד עם בהיותנו קבוצה מגובשת התקשרנו עם „החלוץ הצעיר" שאצלנו היה מסונף ל„התאחדות". באותה תקופה היתה כבר קיימת בזבורוב קבוצת חלוצים בוגרים, שעבדו בהכשרה באחוזתו של חיים לינדר במלנובצה ואח"כ בקרבת סטניסלבוב. באותה תקופה נוסדה ליד ה„התאחדות" תנועת „גורדוניה" שהיתה מיועדת לגילאי 13—15. אנחנו המשכנו להשתייך ל„חלוץ־הצעיר" וציפינו להגיע לגיל הגשמת הרעיון החלוצי וליציאה להכשרה.

יציאתנו להכשרה

קבוצת היוצאים להכשרה היתה מורכבת מארבעה בנים ושתי בנות. עם התקרב הקיץ של שנת 1928, התחלנו להתכונן ליציאה להכשרה. עוד בטרם ידענו את תאריך היציאה המדוייק, הודיע לנו אחד מבני הקבוצה שמסיבות משפחתיות לא יוכל לצאת עמנו. נשארנו איפוא, רק חמישה.

תכנית יציאתנו להכשרה היתה בבחינת סוד כמוס. אמנם לפנינו היו כבר בחורים שעבדו בהכשרה חלוצית, אבל הללו היו מבוגרים מאתנו, בלתי־תלויים, ללא מקצוע וללא תעסוקה אחרת, וביציאתם להכשרה לא היה משום פריצת גדר באורח המחשבה של בני העיר. לא כך היה הדבר ביחס אלינו. היינו עדיין צעירים מאד, בני 16—17, תלמידי בית־ספר שעדיין לא סיימנו את למודיהם, בני־טובים, מפונקים הסוככים בצל הוריהם העשירים. אם אנחנו כך, לא כל שכן שתי הבנות — יציאתן להכשרה היתה בבחינת מעשה שלא יכופר. עצם השמועות על אפשרות כזאת, עשו את העיר כמרקחה. לפיכך היינו מצווים על זהירות מירבית ששמץ דבר על תכניתנו ליציאה להכשרה לא יגיע לאזני הורינו, שלבטח לא ישלימו עם המחשבה, כי בניהם יפסיקו את לימודיהם לפתע באמצע ובנותיהם תצאנה לבדן, ללא חסות, יבלו בחברת בחורים ומי יודע לאן תגענה. כל הענין נראה להם מוזר והטיל בהם חרדה לגורל בניהם, והיה ברור שיעשו כל אשר ביכולתם כדי לסכל את יציאתנו.

על־אף האווירה הזאת היה מנוי וגמור עמנו, חברי הקבוצה, לקיים את שקיבלנו על עצמנו ולצאת להכשרה ביום שנקבע לכך. היה זה ב־27 במאי 1928. אולם כדי לוודא שאיש מהקבוצה לא חזר בו ולא נרתע מפחד ההורים ומפני דעת הקהל בעיר, החלטנו להפגש יום לפני היציאה, כדי לתכנן אותה בצוותא ולתגבר את סודיותה. שעת הפגישה נקבעה ל־2 אחה"צ על־יד מחסן הקרח של ביה"ס ע"ש הברון הירש. לפגישה הופיעו רק 3 מחברי הקבוצה, תוך שיחה נתברר לנו שסודנו גלוי וכל העיר יודעת על מועד יציאתנו. הועלתה הצעה שנדחה את יציאתנו ליום אחר, אך פולדי אורבך התנגד לכך בתוקף ושכנע אותנו לקבל את הצעתו להתאסף למחרת היום בשעה 2.30 אחה"צ בתחנת הרכבת מלנובצה ולצאת ברכבת המהירה טרנופול זלשציקי.

על אף החששות עברה יציאתנו מן העיר בהצלחה. כנראה שהסיפור כאילו סודנו גלוי לכל, היה מופרז. על כל פנים שלושת היוצאים שמרו על סודיות תכניתם ולא גילו דבר לאיש. ובשעה הנקובה עלינו ללא אפרעות כלשהן לרכבת המוליכה לטרנופול, כשבלבנו מתרוצצים רגשות מנוגדים: חשש מפני תגובת ההורים ואי־נוחות מחמת הבריחה מחד־גיסא, והתרוממות־הרוח והרגשה של חופש לקראת הצפוי לנו בהכשרה — מאידך גיסא.

אם היתה הפרזה בחששותינו על גילוי סוד יציאתנו להכשרה, הרי לא היתה כל

הוודע על נסיעתנו להכשרה נסערו הרוחות בעיר. אבי פנה למשטרה וזו נכנסה לפעולה. המשטרה אסרה את מזכיר „החלוץ" י. ש. וחקרה אותו על מקום המצאנו והתחילה לחפש אחרינו. הופעלו כל הגורמים, ביניהם גם ועד הקהילה שאבי עמד בראשו והרבנים. אלה פנו במכתבים למרכזי ה„התאחדות" ו„החלוץ" בלבוב, והודיעו כי ברחנו מבתינו ללא נטילת רשות מההורים ועליהם האחריות להחזירנו למוטב ולהוציאנו מההכשרה... מקום הכשרה היה בכפר הינקובצה ע"י זלשצ'יקי.

קבוצת הכשרה חקלאית אצל בעל אחוזה בהינקובצה.
שלושת החברים מזבורוב: אדיק זילברמן (1), דוד קלאר (2), פולדי אוירבך (3).

זבורוב — עיר ציונית

למען הדיוק יש בתיאור בריחתנו מבתינו להכשרה והתגובה הזועמת בעקבותיה, משום הטעיה. עלול להתקבל הרושם, כאילו אנשי עירנו והורינו התנגדו לציונות, וכי התמרמרותם נגדנו נבעה מתוך התנגדות זו. חשוב איפוא להדגיש שההתקוממות נגד יציאתנו להכשרה, מקורותיה היו אחרים לגמרי — חינוכיים, חברתיים, רתיעה מפני החדש וכו' — אולם בשום פנים לא מתוך התנגדות לציונות. נהפוך הדבר. כפי שכבר נאמר, היו רוב תושביה של זבורוב היהודית ציונים. הדבר התבטא בכל השטחים הן בשטח ההענות הכספית לקרנות הלאומיים, הן בשטח החינוך הלאומי והן בפעילות הנלהבת למען בחירת נציגות לאומית למוסדות העירוניים והארציים למיניהם.

בזמני עמד בראש הוועד למען קק"ל בזבורוב מר אברומצי הורביץ מתנועת „המזרחי", אף־על־פי שלנציגי תנועת ארץ־ישראל העובדת היה רוב בוועדה זו, דבר זה מעיד על דמותו החיובית של האיש שהיה בעל השכלה רחבה, מסור לרעיון הציוני וישר מאוד, אבל הוא גם מעיד על האווירה ששררה בקרב הזרמים הציוניים בעיר.

הפעילות הערה לטובת הקרנות הלאומיות וההענות הנדיבה של תושבי העיר, שהניבה תמיד יבול כספי מעל למכסה ומעל למשוער, זיכו אותנו בטובי הנואמים והמרצים מטעם המשרדים המרכזיים במטרופולין וגם בשליחים מיוחדים מארץ־ישראל.

בין השליחים האלה זכור לי ביקורו של שמואל צ׳רנוביץ, הסופר הידוע ועסקן קק״ל וקרן היסוד, בחורף שנת 1924 (כסלו תרפ״ה). הרצאתו התקיימה באולם ה„התאחדות״ והשתתף בו קהל רב מכל הזרמים. היה זה ערב מרשים במיוחד והוא נשאר חרות בזכרוני עד היום הזה, הן בגלל ריבוי המשתתפים והן בגלל האווירה המיוחדת ששררה בו — אווירה ארץ־ישראלית מובהקת. שעה ארוכה ריתק המרצה את דשומעים בסיפוריו על ארץ־ישראל ועל המתרחש בה ובתום דבריו פתח בשירי ארץ־ישראל וסחף עמו את הקהל הרב. השירים עוררו התלהבות רבה בקרב השומעים וחלק מהם, בייחוד הנוער, יצא בריקודים סוערים. מעגלי הרוקדים פרצו מן האולם אל רחובות העיר למרות ששרר קור עז בחוץ והריקודים נמשכו עד אור הבוקר.

לאות הכרה למארגני הערב, לקהל המשתתפים ולאוסף התרומות הנכבד למען הקרנות — כתב שמואל צ׳רנוביץ כמה מלות הכרה על גלויה השמורה עמי עד היום.

אם מדובר בתרומות כספיות למען הקרנות, ראוי לציין את מסירות אנשינו ותרומת רבים מהם לקרן „עזרה״ כתמיכה כספית לחלוצים העולים ארצה שלא היה בידיהם הכסף הדרוש כדי לממן את נסיעתם. בראש פעולות איסוף הכספים עמד במשך שנים רבות נחום לינדר. לענין זה התמסרו במיוחד בני הנוער, חברי „גורדוניה״, „השומר הצעיר״, „החלוץ״ ועוד. מי מאתנו אינו זוכר עד היום את ה״פשיטות״ של בני־הנוער שלנו על פני רחובות העיר עם הקופסאות הצבעוניות בידיהם ב„ימי הפרח״ שנמשכו משעות הבוקר עד שעה מאוחרת בערב.

הללו לא הניחו לאיש להמלט מידיהם ותוך הסברת חשיבות המטרה שלמענה טורחים, גבו מכל אחד את תרומתו. בדרך כלל לא הסתפקו בתושבי העיר שנמצאו במקום, אלא המתינו עד שעה מאוחרת בלילה לנוסעים שבאו ברכבות ממלנובצה וצירפו גם את תרומות נוסעיה להכנסה הלאומית...

חברי "גורדוניה"

הפעילות המקומית של הנוער החלוצי

כפי שהזכרתי כבר היה הנוער היהודי בעירנו מסור כולו לרעיון הלאומי ולעליה לארץ־ישראל. נוער זה שהצטיין בערנותו, חיוניותו ותסיסותו, גיבש בתוכו את כל הזרמים התנועתיים שהיו אז קיימים ברחוב היהודי. היו אצלנו הסתדרויות וארגונים של „גורדוניה", „השומר הצעיר", „אחוה", „בוסליה", „ביתר", וכו'. השפעה גדולה במיוחד היתה בעיר לסניף ה„התאחדות" ובנימין רייס שעמד בראשו, נבחר למשך שנים אחדות, עד עזבו את זבורוב, לראש מועצת הקהילה. כאן ראוי גם להזכיר את הספריה הגדולה בשפות עברית, יידיש ופולנית, שליד ה„התאחדות" ששרתה את העיר כולה.

במיוחד פעלה בעירנו תנועת „גורדוניה" וסניפה בעירנו נמנה עם הסניפים החשובים ביותר באיזור. האחוז הגדול ביותר בקרב העולים מתנועות הנוער בעירנו מהווים חברי „גורדוניה. הם גם היו החלוצים הראשונים לעליה. ראוי לציין כי בזבורוב ישבה מזכירות הגליל של גורדוניה ומערכת העתונות של מזכירות הגליל והסניף.

אולם נוסף לפעולה הציונית הרגילה וההכנה לקראת העליה לארץ־ישראל, היה לנוער היהודי בזבורוב חלק רב בפעולה הציבורית המקומית, אם בחלוקת המצרכים, שנשלחו ע"י הג'וינט, בקרב דלת העם, אם בעזרה במטבח לנצרכים ובחלוקת מנות מזון ביניהם, ואם בהשתתפות במסע הבחירות של הנציגים הציוניים למוסדות המקומיים.

אני עדיין זוכר את ההצגה לילדים „שלגיה ושבעת הגמדים", שנערכה בתקופת כהונתו של אבי משה חיים זילברמן ז"ל כיו"ר ועד הקהילה. ההצגה נערכה לטובת היתומים של חללי הפרעות ברוסיה והמשתתפים בה היו כולם ילדים מפרחי תנועת

הנוער הציוני. חלק מהם עדיין זכורים לי בשמותיהם: האחים ראובן ויוסף צייזל, האחים שמואל ואליהו זילברמן, זליג יגר, מוני פוקס, אברהם אדלר, יידל ראפ, אביגדור רוט ועוד. ההצגה התקיימה בדירתו של צייזל, בביתו של וולפצאן במשך שבועות אחדים מדי ערב בערב ונתקבלה ע"י הצופים בהתלהבות.

על השתתפותם של בני הנוער הציוני, לזרמיו, במאבקים על נציגות לאומית במוסדות הקהילתיים והכלליים ועל מידת קנאותם לענין זה, יעיד המקרה הבא: בפומוז'אני (פמורן), עיירה בגליל זבורוב, שרוב תושביה היו יהודים אדוקים, התקיימו בחירות לקהילה המקומית והתנהל מאבק בין הרוב האדוק לבין המיעוט הציוני על כיבוש הקהילה. באחד מימי המאבק הופיעה בבית הדפוס של אבי קבוצת בחורים מ־,,אגודת־ישראל" בפומוז'אני והזמינו כרוזי השמצה נגד יריביהם הציונים. הכרוזים היו כתובים בנוסח הידוע, וכשהצצתי לתוכם בשעת ההדפסה, החלטתי להודיע זאת לקבוצת חברים ב,,התאחדות". ידעתי את מועד יציאתם של הבחורים מפומוז'אני מן העיר ושובם הביתה, ומסרתי על כך לחבר. בו במקום הסכימו איתי למנוע מהם את הוצאת הכרוזים מן העיר ונקבעה תכנית של פעולת־מנע. בשעה היעודה התמקמנו בתעלות משני צדי הכביש המוליך לפומוז'אני וחכינו בסיבוב לכפר קורשילוו להופעת העגלה עם בחורי אגו"י. השעה היתה שעת קיץ בין־הערבים וכאשר העגלה הופיעה לנגד עינינו הסתערנו לעברה. שניים מאתנו תפסו בסוסים והשאר קפצו על העגלה בקריאת־אימים: ,,תנו בזה הרגע את הכרוזים, ולא..." לא היה צריך לסיים את האיום; הבחורים המבוהלים הרימו את ידיהם בתחנונים: ,,געערטע ציוניסטן, שענקט אונז דאס לעבן", כלומר: ,,ציונים נכבדים, תנו לנו את החיים" ולדרישתנו מסרו לנו את כל חבילת הכרוזים. לקחנו את הכרוזים ושילחנו אותם חפשיים הביתה. בין חברי קבוצת ה,,טרוריסטים" היו: אפרים כץ, מוטי פרידמן, יעקב קסטנבלט, וולף פרידמן (טאטע־יונה), ועוד, שאת שמותיהם אינני זוכר. הלכנו הביתה עטורי נצחון ומלאי סיפוק, אולם מה שקרה לי למחרת היום בביתי, כשנודע ברבים על חלקי בשוד הכרוזים, מוטב לא לספר...

על מעשה־קונדס אחה, שגם הוא מעיד על מידת המסירות והקנאות לרעיון הציוני שפעמה בלב יהודי עירנו והפעם לאו דוקא מצד ילדים, אלא מצדו של איש מבוגר ומיושב בדעתו, תעיד האפיזודה הבאה.

באחד מימי הקיץ התמקם בכיכר השוק של העיר לונה־פארק עם קארוסלה וכו'; המקום היווה כמובן מוקד משיכה לילדים שבאו לכאן עם הוריהם. קבוצות־קבוצות התגודדו המסתכלים במשחקים שלפניהם והאוירה היתה מלאה עליצות. באחת הקבוצות עמד מר חנינא וינטר, בנו של שוחט העיר, יהודי נשוא פנים ואב לילדים. לפתע הודיע מר וינטר לעומדים סביבו: שמעו, אם תתרמו סך כזה וכזה לקק"ל, הריני מוכן לקפוץ על אחד הסוסים שבקארוסלה זו ולהפליג בה יחד עם הילדים. השומעים, בחשבם שהוא חומד לו לצון, רצו להעמידו בנסיון ותוך רגעים ספורים נאסף הסכום שנקב. הלה לא היסס רגע, עלה על הסוס והפליג לתוך תשואות צחוק. כזו היתה רוחה של הציונות בעיירה שלנו.

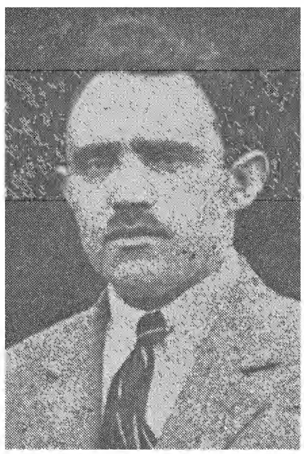
כוחו של החינוך

אין להעלות על הדעת קיום הרוח הלאומית והמסירות לרעיון הציוני בקרב רוב רובו של הנוער היהודי בעירנו מבלי להזכיר את חלקם של המורים העברים בכך.

על בתי הספר העבריים בזבורוב כבר נכתב במקום אחר ואין טעם לחזור

על כך. ברצוני רק להזכיר בקיצור נמרץ שלושה מורים לעברית, אשר מלבד אישים אחרים תרמו רבות לעיצוב דמותו של הנוער הלאומי בעירנו.

הראשון בהם שמו היה **קופפשטיין** (ראש־אבן). הוא בא לזבורוב זמן קצר אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה. בבית הספר שיסד וניהל היו כיתות אחדות למתחילים, בינוניים ומתקדמים. בית־הספר הזה נועד לשני המינים. בית־הספר שכן בביתו של משה מורגן (מול ה„צרקב"). אני עדיין זוכר את האווירה המרוממת בזמן חלוקת תעודות הגמר מדי שנה בשנה. קופפשטיין ניהל את בית־הספר במשך שנים אחדות ומסיבות אישיות עזב את זבורוב.

המורה י. יעבץ

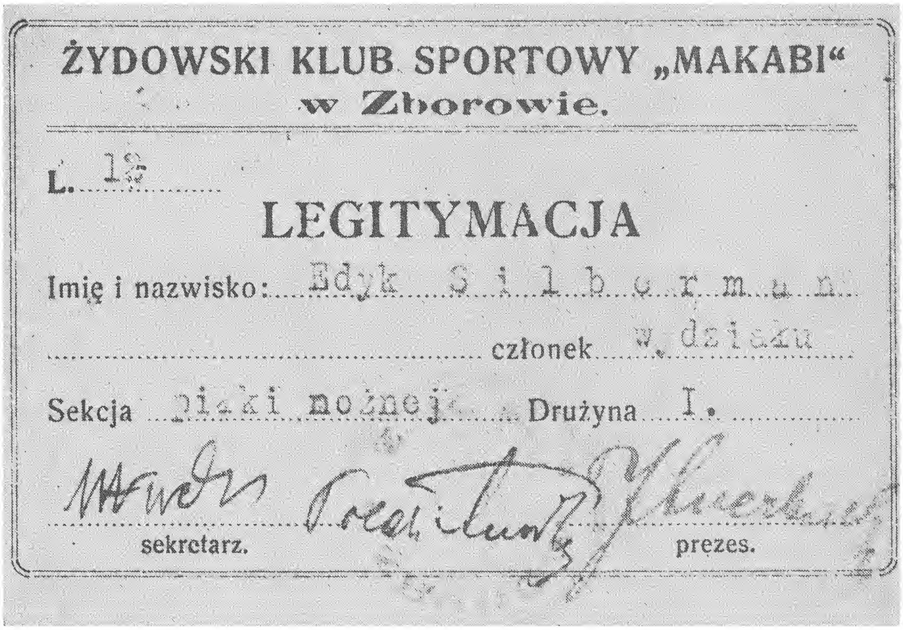
שמו של המורה לעברית השני היה **קיטוגרוצקי**, הוא היה מורה מצויין, אולם איתרע מזלו ובית־הספר שהיה בביתו של שורץ, היה מרוחק ממרכז העיר ובחורף היתה הגישה אליו קשה ביותר. מסיבה זו (ואולי היתה עוד סיבה) עזב קיטוגרוצקי אחרי תקופה קצרה את זבורוב.

אחריו הגיע לזבורוב המורה **יעבץ**, שישב בה הרבה שנים. יעבץ הטביע את חותמו על הדור הצעיר בזבורוב. בית־הספר שניהל בסדר מופתי היה בביתו של איציק לינדר. אולם פעילותו לא היתה מוגבלת לבית־הספר בלבד. הוא גם דאג לנשמת הדור הצעיר וטיפח את התודעה הלאומית ואת התרבות העברית בקרב כל החוגים. בשבתות היה מרצה לפני הקהל, היה קורא מהעתונות העברית, ביים מחזות עבריים בהשתתפות תלמידיו, הקפיד על קיום סדיר של „עונג שבת" ודאג לספריה הגדולה שליד בית־הספר.

מניתי רק שלושה אלה, משום שהייתי בין תלמידיהם והרגשתי חובה אישית להזכירם. יהא זכרם ברוך.

הפעילות הספורטיבית

בראשית שנות העשרים נוסד הקלוב הספורטאי .Zydowski Klub Sportowy, Z.K.S. מיסדו היה יוסף אורבך, שהיה בתקופת המלחמה בווינה, בה היתה הפעילות הספורטיבית בשיא פריחתה. משחזר לזבורוב — אירגן 3 קבוצות לכדורגל — 2 של מבוגרים ואחת של צעירים. בין המבוגרים היה גם אחי מאכס. הוא הביא מלבוב כדורים ובגדי ספורט בצבע כחול־לבן. התקציב הורכב מתרומות שונות ומהכנסות נשפי פורים וחנוכה. אני זוכר שהתחפשנו בפורים והלכנו אל הבתים לבדח את יושביהם. את התחפושות לקחנו מהתיאטרון האוקראיני „קוהוטוק", שביקר אז בעירנו. אנחנו — כלומר כותב השורות, אחי שמואל ומוניו פוקס היינו עדיין נערים צעירים ולווינו את המתחפשים בכלי־זמר. עם חברי הקבוצה הראשונה נמנו: יוסף אורבך, יואל אורבך (אחיו), סוניה אורבך (בן־דודו), בנימין פלישנר, לייב שווב, מאכס ויילקוש, מילך שורץ, יעקב שווב, מאכס זילברמן, יוסף פיירשטיין והאוקראיני הופולובסקי. כשוער שימש

ŻYDOWSKI KLUB SPORTOWY „MAKABI"
w Zborowie.

L. 19

LEGITYMACJA

Imię i nazwisko: Edyk Silberman

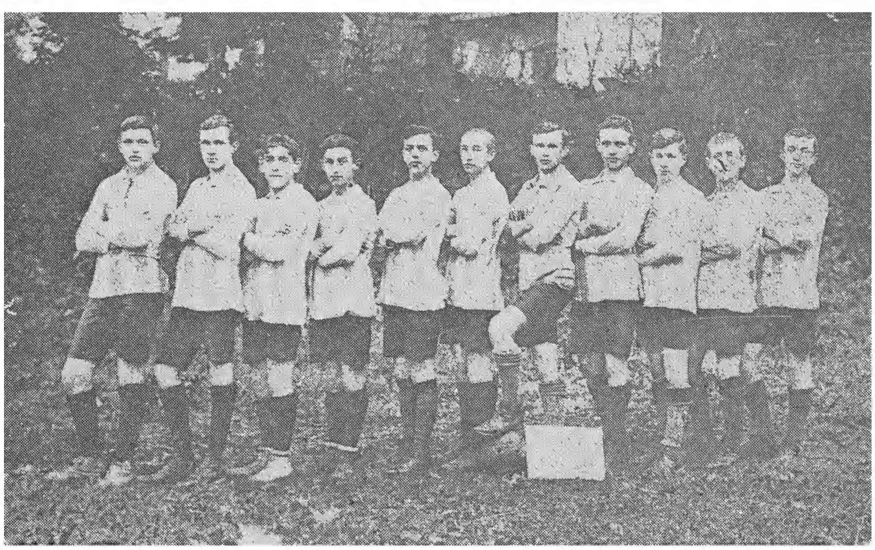
członek w. dziaku

Sekcja piłki nożnej Drużyna I.

sekretarz. prezes.

הסטודנט הפולני הוסאקובסקי, אלי רוט (דער שוואַרצער) ועוד שחקנים שאיני זוכר את שמותיהם.

את שמות חברי הקבוצה השניה, שנתפרקה מיד אחרי יסודה, איני זוכר. הקבוצה השלישית שהיתה מורכבת מצעירים והתמסרה לאימונים סדירים היתה מורכבת

קבוצת הכדורגל. משמאל: י. רוט, י. פיירשטיין, א. זילברמן, ז. יגר, מ. שורץ, ב. ברנד, ד. קלאר, מ. פפר, מ. פוקס, ס. זילברמן, פ. אוירבך.

מהשחקנים: יוסף פיירשטין, מיילך שורץ, אדיק (אליהו) זילברמן, סולו (שמואל) זילברמן, ישראל רוט, משה פפר, דוד קלאר, זליג (יגר) ירון, ברוך ברנד, אברהם אדלר, פולדי אורבך ומוניו פוקס. הטובים מהשחקנים בקבוצה הזאת שימשו כמילואי הקבוצה הראשונה.

הקבוצות הספורטיביות לקחו חלק בפעילות הציונית ופעילותן הספורטיבית שימשה גם מסווה לפעילות זו, שהשלטונות לא ראו אותה בעין יפה.

ימים רבים אחרי שעזבנו את זבורוב, היינו נפגשים לעתים קרובות ומעלים זכרונות או קוראים מכתבים שהגיעו אלינו. בתמונה: פולדי אוירבך ז״ל (נסע לזבורוב לביקור ונספה בשואה), צבי פסטרנק וכותב השורות, שהיו באותה תקופה חברים בקבוצת „גורדוניה" במגדל, קוראים מכתבים שהגיעו מהבית.

סיכום

לא התיימרתי ברשימתי זו למסור את תולדות התנועה הציונית־חלוצית בעירנו. לכך חסרים לי ידיעות על התחלתה של התקופה ועל סופה. על התחלתה איני יודע הרבה, כי הייתי צעיר מדי כדי לדעת ועל סופה איני יודע, כי הקדמתי לצאת את זבורוב וכל מה שנעשה בה אחרי צאתי ידוע לי רק מפי השמועה. מה שהעליתי, אינם איפוא, אלא קטעי דברים, זכרונות, התרשמויות, מקרים, אפיזודות, המהווים בסך הכל יריעה של חוויות, לפעמים מעוררות תוגה ולפעמים מעלות חיוך — חוויות הממחישות את ההווי מהימים ההם. אם הצלחתי בכך ודברי יוסיפו חלק לזכרה של עירנו היקרה ולדמותו של הנוער היהודי בתוכה, יהיה שכרי מלא.

א. רותם (רוט)

זבורוב בין שתי מלחמות־העולם

הגעתי לזבורוב ב־1922. העיירה טרם שוקמה. הריסותיה ופצעי מלחמת העולם הראשונה והכיבוש הבולשביקי טרם הגלידו. ילד הייתי ובה התבגרתי וחוויות ילדותי ונעורי צמודים לזכרונותי על העיירה. מהראשית זכורים לי ניצני החיים המתחדשים. בתים שנהרסו נבנו מחדש, חנויות ובתי מלאכה נפתחו שוב והונחו היסודות לחיי ציבור יהודיים. במשך השנים גדלה העיירה והתבססה (כשאר העיירות בגליציה), קמו מוסדות ציבור ונעורו חיים תוססים, ומעל לכל — הופיע נוער מאורגן, ער ופעיל.

זבורוב היתה עיירה קטנה ומספר תושביה אלפים אחדים, אבל היא היתה עיר מחוז ובה נמצאו משרדי המחוז, בית המשפט וכו׳. רוב תושביה היו יהודים שפרנסתם על המסחר, התווך והמלאכה. עיירה כהרבה עיירות אחרות בגליציה, בה פיכו חיים יהודיים.

בהגיעי לעיירה מצאתי בה בית ספר עברי ובו למדו רבים מילדי ישראל. העברית הפכה לשפת הדיבור והקשר בין הנוער והשתמשו בה במקהלה ובהצגות. עלון „גורדוניה" שהופיע בזבורוב הודפס חציו בעברית. במרוצת הזמן הגיע לעיירה העתון „דבר" ושימש חומר לקריאה, לעיון, לבירורים אידיאולוגיים, ובראש וראשונה כמקור של אינפורמציה בלתי אמצעית על הנעשה בארץ. וכאשר הגיע תורו של החלוץ לעלות ארצה, היתה העברית שגורה בפיו והקלה עליו את לבטי הקליטה. ואל לנו לשכוח כי לימוד השפה העברית לא בא במקום לימודים אחרים, אלא בנוסף ללימודים בבית הספר הפולני, ואצל הבנים — בנוסף ללימודים בחדר או בבית המדרש. היתה גם השתתפות ערה בחיי סניף הנוער ב„הסתדרות", כפי שקראנו לו.

כאן עלי להזכיר את האיש אשר הודות לו הפכה השפה העברית לשפה חיה, הלא

בית־הספר העברי עם המורה י. יעבץ.

הוא המורה ישעיהו יעבץ ז"ל, שהיה בעל ידיעות רחבות במדעי היהדות. המורה יעבץ היה יהודי ליטאי, משכיל, קנאי לעברית ולתרבותה. כל חייו היו קודש למטרה אחת ויחידה — הפצת השפה והתרבות העברית. הוא הגיע לעיירתנו בשלהי מלחמת העולם הראשונה ומן הרגע הראשון לבואו לזבורוב ועד ימיו האחרונים, עסק בהוראת השפה העברית. הוא הקדיש עבודה ללא ליאות ומסירות להוראה בבית־הספר ובגן הילדים ולארגון הצגות ומקהלות — הכל על טהרת העברית החיה והעסיסית. דומני שאין איש מיוצאי זבורוב החי אתנו בארץ שלא יזכרהו, ויהי זה שכרו.

דבר נוסף שאיפיין את עיירתנו — הוא ארגון הנוער. הנוער כולו, או רובו ככולו, היה מאורגן במסגרת התנועה, במועדון, כפי שקראו לו ה„לאקאל".

אולם בטרם אכתוב על ארגון הנוער, אקדיש משפטים אחדים לתאור חיי הילד והנוער בעיירה וסדר יומו, כפי שחיינו אותם אני וחברי.

משמונה בבוקר עד שתים עשרה או אחת בצהרים היינו לומדים בבית הספר הפולני. אחרי הצהרים, עד השעה ארבע, עסקנו בהכנת השיעורים. מארבע עד שש היו שיעורים בביה"ס העברי, אח"כ — ארוחת ערב ולאחריה כשעתיים ב„הסתדרות". לפני השינה — גמר הכנת השיעורים. חובשי בית המדרש למדו עד שעות מאוחרות בלילה בבית המדרש או בקלויז. הקטנים למדו אצל הרבי בחדר. רק בשבתות וימי הראשון יכולנו גם לבלות. בכל סדר היום הזה, המלא והגדוש, בלט הסעיף העיקרי: „ההסתדרות", והמועדון.

בזבורוב היו הסתדרויות הנוער הבאות: „גורדוניה", „השומר הצעיר", „סתם חלוץ", „אחוה" ו„ביתר" וכן הסתדרות נוער חלוצית הקשורה ל„גורדוניה" — „בוסליה". בוגרי „גורדוניה", „השומר הצעיר", ה„סתם חלוץ" ו„בוסליה" היו חברים ב„חלוץ", שהיווה מעין ארגון גג לתנועות אלה בהכשרה ועליה. לאחת מהן, הסתדרות „גורדוניה", ברצוני להקדיש השורות הבאות.

בראשית היה „החלוץ" וכן מועדון הספורט היהודי ה־ז.ק.ס. — ז'ידובסקי קלוב ספורטובי. בראש הפעולות ב„חלוץ" ובספורט עמדו נפתלי כץ, יוסף אורבך ונחום לינדר ז"ל.

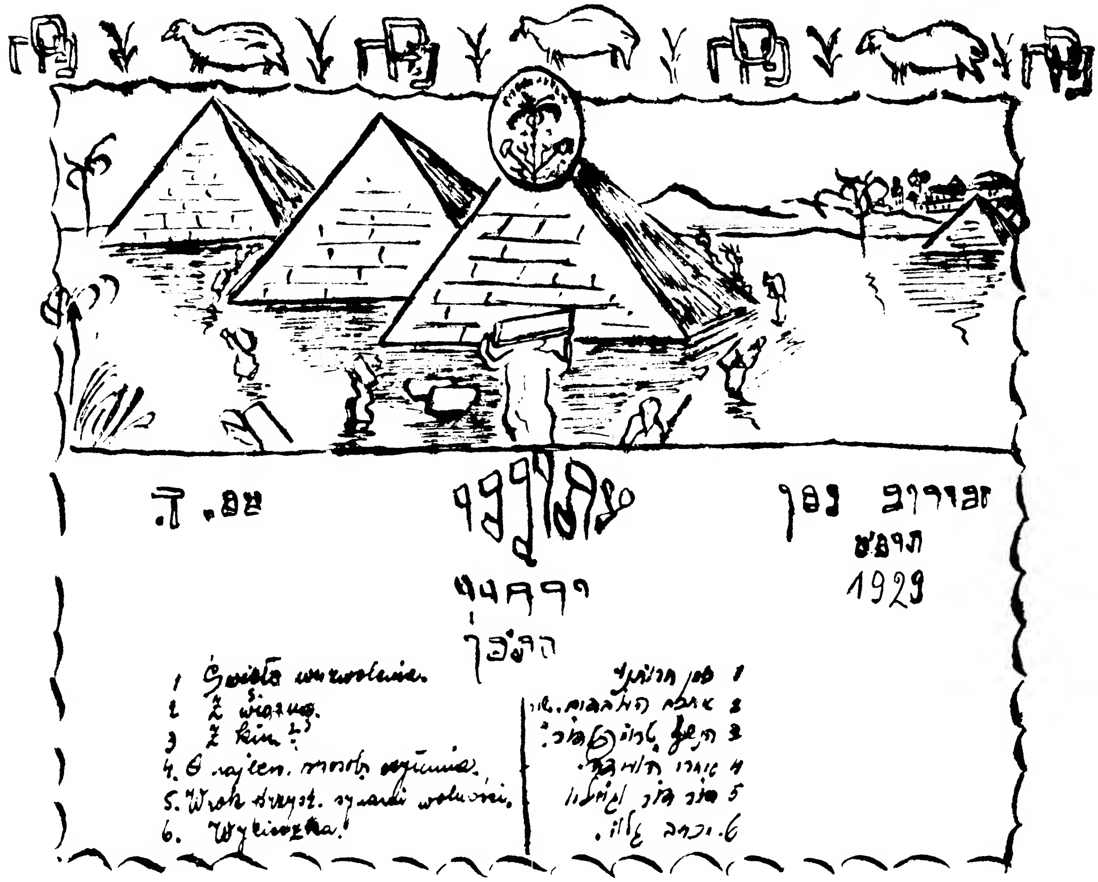
תחילה התארגנו קבוצות ילדים בגיל 11־10 כ„החלוץ הצעיר". באחד הימים הופיע אצלנו פישל ורבר ז"ל והוא סיפר לנו על א.ד. גורדון ועל התנועה המחנכת לאור תורתו, הנקראת „גורדוניה". מעתה היינו חברים בה. לשם „גורדוניה" היה צלצול מוזר באזנינו ואף התביישנו לגלותו, פן ילעגו לנו ילדים אחרים. אך חיש מהר התרגלנו לשם, נוספו לנו עוד חברות וחברים, ובמשך השנים הקפנו את רובו של הנוער בעיר, והיינו לאחד הסניפים החשובים בתנועה בגליציה.

מן הראוי להקדיש מספר מלים לדמותו של פישל ורבר ז"ל, אשר לווה את הסניף שלנו בשנותיו הראשונות. האיש היה „המשולח" של תנועת העבודה בגליציה („התאחדות" ו„התאחדות פועלי ציון"). מהאישים המרכזיים בתנועת החלוץ בארץ זו. בשנים הראשונות, אחר מלחמת העולם הראשונה, היה ורבר עובר מעיירה לעיירה, לרוב בעגלה או ברגל, לבושו דל ונעליו קרועות, ומרביץ תורת התנועה. מארגן, נואם באסיפות מבוגרים ו„מנהל שיחות" בסניפי הנוער ואגב כך מלמד ניגון חסידי ושיר עברי, הכל בהתלהבות ובמסירות עד כלות הנפש. אין לתאר את תנועת העבודה בגליציה בלי פישל ורבר. הוא עלה ארצה (דומני ב־1933) וגם כאן תפס מקום נכבד בציבור העובדים, אולם בזכרוננו הוא יישאר תמיד כפי שהכרנו אותו בחוץ לארץ, מנהיג ומדריך נלהב ומלהיב, לבבי ומלבב — בקיצור פישל ורבר.

ועתה משהו על ה„גורדוניה" בזבורוב. מרכז התנועה היה כאמור, ה„לאָקאל". היו בו ילדים ונוער מאורגנים בקבוצות לפי הגילים. כל קבוצה היתה מתכנסת 2—3 פעמים בשבוע לשיחה שנוהלה לרוב ע"י המדריך או כפי שקראו לו „ראש הקבוצה", כשנושאיה: ידיעת ארץ ישראל, היסטוריה יהודית, תורת א.ד. גורדון וכו' ובסיום השיחה היו שירה ומשחקים. בשכבה הצעירה נלמדו צופיות, ידיעת הארץ, שירה ומשחקים ואילו בשכבות הבוגרות יותר התקיימו בירורים אידיאולוגים, קריאת „דבר", עיון במשנת א.ד. גורדון ובעיקר הכנה לקראת ההגשמה — הכשרה לעליה. מדי שבת בשעות בין הערביים קיימנו „עונג שבת", כשבמרכזו סיפור ושיר חסידי, ובסיומו ריקודי הורה ושירי הארץ.

הסניף הוציא גם עלון, מודפס ב„הקטוגרף", שהופיע מדי חודש בחודשו. בחלקו בשפה העברית ובחלקו בשפה הפולנית, כשהוא מלווה בעיטורים וציורים, מעשי ידיהם של פולדי אוירבך ולוי רמר זכרונם לברכה. העלון היה כולו מלאכת החברים: הם כתבו את המאמרים, השירים והרשימות, הם העתיקו אותם במו ידיהם והם שהדפיסו אותו וכרכו את דפיו. אגב, היה זה עלון לנוער היחידי שהופיע בעיירה ולפי מיטב ידיעתי בגליל כולו.

למרות היותה עיירה קטנה, שכנה בזבורוב במשך שנים רבות ההנהגה הגלילית של „גורדוניה".

הסתדרות „גורדוניה" בזבורוב.

היציאה להכשרה היתה עבורנו אתגר — ראינו בה תחילת ההגשמה וצעד לקראת המטרה הנכספת — העלייה לארץ ישראל. תחילה היתה היציאה להכשרה מלווה בהתנגשות חריפה עם ההורים. ההכנה ליציאה בוצעה במחתרת ובסודיות מרובה והיציאה היתה למאורע בעיירה כולה. במשך הזמן התרגלו ההורים לכך, כפי שהתרגלו לעצם הרעיון שבניהם יעזבום ויעלו ארצה.

גם אנו בזבורוב ניסינו לארגן הכשרה. בשנת 1925 התארגנה קבוצה של 25 יוצאי „בוסליה" בגליל שלנו והם באו לעיירה. אנו שכרנו להם בית ודאגנו לתעסוקה עבורם. על פי התכנית היו אמורים בחורף לעסוק בחטיבת עצים ובעזרה כשוליות לבעלי מלאכה ובקיץ בעזרה לאכרים בסביבה, (תעשיה לא היתה קיימת בזבורוב), חיש התברר, כי מחוץ לחטיבת עצים לא היו מקומות עבודה וההכנסה לא הספיקה למינימום של קיום. אירגנו עזרה של בעלי בתים ששילמו את שכר הדירה ואף סיפקו מצרכים חינם. בגמר החורף התברר גם כי האכרים בסביבה אינם מוכנים להעסיקם והפלוגה נאלצה להתחסל. היה זה נסיון קצר ולא מוצלח ביותר — אך בשבילנו היתה זו חוויה. ביקרנו אצלם, התרפקנו עליהם ובליבנו הסיפוק, כי אנו עוזרים להם להתארגן להגשמה.

כאשר התבגרנו, החילונו להשתתף בחייה הצבוריים של העיירה. היינו צעירים מדי לקבל עלינו תפקידים ציבוריים או ייצוג פוליטי, מה גם שלא היינו מעונינים בכך — ביודענו, כי במוקדם או במאוחר נעזוב את העיירה ונעלה ארצה — אך עשינו את העבודה למען תנועת ארץ ישראל העובדת. עזרנו לחברינו המבוגרים בהתאחדות פועלי ציון בניהול התעמולה ובפעולות הארגון בבחירות לקונגרס הציוני, לועד הקהילה, לעיריה ול„סיים" (הפרלמנט הפולני). בהתלהבות הנעורים שלנו התססנו את הציבו־ריות היהודית בעיירה ולא קטן היה חלקנו בכיבוש המוסדות הציבוריים בעיר ע"י תנועת א"י העובדת.

בעלותנו ארצה בשנת 1934 היתה הסתדרות „גורדוניה" בזבורוב בשיא התפת־חותה כשלצידה פועלות שתי אחיותיה הבוגרות ה„בוסליה" וה„עובד".

גרשון שניידר

דמותה הציבורית של זבורוב

עזבתי את זבורוב במחצית הראשונה של חודש יולי 1939, כלומר, 7—6 שבועות לפני פרוץ המלחמה. בזכרוני עדיין חרותה אותה תקופה, כאשר בפולין התהלכו יהודים חפשיים לחיות את חייהם. השארתי אז מאחורי תנועה ציונית חזקה ותנועות נוער חלוציות, שבהן הייתי פעיל כל שנות נעורי. השארתי בי"ס עברי וגן ילדים ובהם מאות מילדינו. השארתי דור ממשיכים ב„גורדוניה", אותה תנועה חלוצית מופלאה, בה הייתי חבר מיום הקמתה.

זבורוב היהודית — ימיה כימי העיר, כשש מאות שנה. נושא זה עניין אותי אז, בשנות השלושים, ובטיילי עם חברי לוי רמר (הוא הירבה בכך יותר ממני) בבית הקברות היהודי גילינו מצבות בנות מאות בשנים וכן אהלי צדיקים. המצבות מדורות עברו סיפרו על חיים יהודיים ששפעו ותססו בעיירה.

בשנת 1939 היו כ־5—6 אלפים יהודים בעיירה ובסביבתה הכפרית.

זבורוב היתה בירת המחוז, שאליו השתייכו 3 עיירות (יז׳רנה, פומוז׳אני וזלוז׳צה) וכ־70 כפרים בערך. מבחינת ההיקף היה זה אחד המחוזות הגדולים.

כבכל העיירות האחרות, גרו רוב היהודים במרכז העיר, בעוד שבשכונות שהקיפו את המרכז, גרו הלא יהודים — אוקראינים ופולנים. (80—90% אוקראינים והשאר פולנים) ומשפחות יהודיות בודדות בכל שכונה. ברוב הכפרים שבמחוז ישבו אוקראינים ורק באחדים מהם ישבו פולנים.

בתוך הים הגדול הזה של אוקראינים חיו חקלאים יהודיים, לרוב משפחה אחת או שתיים, שהקפידו לחיות כיהודים, שמרו על השבת וחינכו את ילדיהם כיהודים. הם היו מחזיקים בביתם „מלמד" מיוחד לילדיהם או היו שולחים אותם ללמוד ב„חדר" בעיירה הקרובה.

רבות נכתב בספרות היהודית על יהודים אלה בכפרי אוקראינה. זהו סיפור נפלא אשר גדולים ממני הטיבו לספרו ממני.

בדורות האחרונים יצאו מזבורוב יהודים רבים לעולם הגדול ורבים מהם התפרסמו אח"כ במרכזי התורה, ההשכלה והמדע באירופה. בזמנו סיפר לי בן עירנו הסופר ר׳ בנימין ז"ל, על רבים מהם שהתפרסמו בוינה, ברלין, לונדון ועוד, וחבל שאז לא רשמתי את שמותיהם.

ההתעוררות הציונית — שביטאה את המרד היהודי הגדול בגולה, הגיעה לזבורוב כבר בראשית דרכה. סיפורים שונים שמעתי על בני עירנו שחלמו את חלום ציון, אולם נראה לי שהפעילות הציונית הממשית החלה עם הופעתם של שני האחים רדלר־פלדמן. בונים ויהושע, הידוע בכינויו הספרותי ר׳ בנימין. שניים אלה נתפסו לציונות בשחר נעוריהם ובין היתר סופר, כי בעת שחבשו את ספסל בית המדרש היו מחזיקים מתחת לספרי הגמרא פרסומים ציוניים שונים ומשהתקרב מישהו לא רצוי, כיסו אותם בגמרא.

היתה זו הציונות שגרסה כי יש לשים קץ לחיי הגלות והפיצה את רעיון השיבה לארץ ישראל. הציונות הפעילה, הלוחמת והמגשימה התארגנה וקמה בזבורוב מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה, עם ייסודה של מפלגת „התאחדות" כחלק מהתנועה הציונית העובדת בעולם.

הקמת מפלגת „התאחדות"

היה זה בתחילת שנת העשרים. בימים הראשונים שלאחרי הדיפת הצבא האדום ע"י החיילים הפולנים. לעיירה הגיע אז ברגל יהודי בשם פישל ורבר, שהיה מהלך מעיירה לעיירה כשנעליו קרועות וקשורות בחוט ברזל. יהודי תלמיד חכם גדול היה, מוסמך לרבנות וסוחר תבואות מצליח, שהמיר הכל בהטפה לציונות מגשימה ועובדת ולבנין ארץ ישראל. סביבו התאספו צעירים רבים מבני העיר. הם שתו בצמא את דבריו והחליטו להענות להצעתו והקימו את ה„התאחדות" בזבורוב. בין חבריה הראשונים היו נפתלי כץ, משה יונג, הרש שפירא, נחום לינדר ז"ל, ויבלח"א בנימין רייס, דב מלזק ורבים אחרים. מיומה הראשון ועד לסוף המר היתה מפלגה זו הגדולה והפעילה בחיי היהודים בכל השטחים וסביבה קמו דורות חדשים של מגשימי הציונות. פעיליה היו רבים ובין חבריה התוססים יש לציין את זוניו יגר, לייביש היימן־מרדר, יואל אורבך, בנימין פלישנר ועוד שנשמטו מזכרוני.

תנועת „החלוץ"

כשנתיים אחרי ייסודה של ה„התאחדות" קמה לידה תנועת „החלוץ", בה התרכזו בני הדור הצעיר יותר. מטרתם היתה לא לעסוק בענינים מקומיים, אלא לצאת להכשרות ולהכין עצמם לעליה לארץ. תנועה זו הציתה להבה גדולה בליבותיהם של בני הנוער ועוררה את התנגדותם הפעילה של רבים מההורים.

במבט היסטורי לאחור ניתן להעריך במלואו את המפנה המהפכני שעוררו הן ה„התאחדות" והן „החלוץ" בחיי העיירה שלנו ואת משמעותן בתרומת בני עירנו לבנין הארץ, המדינה בדרך ומדינת ישראל.

ייסודה של „גורדוניה"

היה זה בשנת 1924 או 1925. מכתב בחתימתם של פישל ורבר ופנחס לוביאניקר (לבון), הגיע לאנשי המפלגה בעירנו. במכתב זה נמסר על הקמת תנועה על שם א.ד. גורדון ובו הוצע להקים תנועה כזו בזבורוב. כותב שורות אלו, יחד עם עוד חברים, שהתארגנו כחדשיים־שלושה לפני כן כחברים ב„החלוץ הצעיר", החלטנו עם קבלת המכתב לשנות את שם תנועתנו ל„גורדוניה". מרשימת חברי באותה קבוצה הריני זוכר את לייב רוט (אריה רותם), טינקה יגר, בלה פסטרנק, אוה סגל, משה דימנד, יוסל שטרסלר, הרש רוט ועוד אחדים שאת שמותיהם שכחתי.

היינו אז למעשה השכבה הצעירה של „החלוץ", שחבריו הבוגרים מאתנו בשנתיים שלש, היו המדריכים שלנו ואחר כך חברים רשמיים ב„גורדוניה".

הייתה זו התנועה בה' הידיעה בזבורוב ורבים מחבריה יצאו להכשרות ועלו לארץ.

בעת שעזבתי את זבורוב, היו בקן כ־300 בני נוער מגיל 12—11 ומעלה ופעילות ציונית תוססת נעשתה בין כתליו. השפה והשירה העברית נשמעו ברמה וכל ההודעות פורסמו רק בעברית. השארתי מאחורי את חברי הבלתי נשכח לוי רמר בהנהגת הקן ולידו דור חדש של מדריכים, תלמידי הגימנסיה בטרנופול, שלקחו על עצמם להמשיך בדרכנו.

לפי הידיעות שקיבלתי עבר לוי רמר ללבוב, לאחר הכיבוש הסובייטי כשנאסרה כל פעילות ציונית. בלבוב הוא ניהל את המרכז המחתרתי של התנועה ועל כך מסופר במקום אחר בספר זה.

מפלגת „המזרחי"

מפלגה זו היתה השניה בהתארגנותה בזבורוב והייתה חלק מתנועה עולמית של הציונים הדתיים. בזבורוב הסתפקו בפעילות מקומית ולא דאגו להקמת דורות של נוער ממשיך ומגשים. מתנועה זו לא יצאו להכשרות ולא היו עולים לארץ. עם זאת יש לציין את פעילותה הציונית הרחבה של מפלגה זו והשתתפותה הפעילה במגביות וקרנות ציוניים. אנשיה היוו גוף דתי שפעל רבות נגד ההשקפות האנטי ציוניות של הדתיים הקיצוניים ואגודת ישראל. בראש מפלגה זו עמד אברהם הורוביץ, יהודי יקר, עדין נפש ותלמיד חכם, שפעל רבות למען הציונות וקרנותיה.

חברי תנועת "המזרחי"

מפלגת הציונים הכלליים ותנועת „אחוה"

בראש מפלגה זו עמד יעקב פוקס, שהיה המוח שלה ומכוונה מראשיתה ועד סופה. התארגנותה הפורמלית של מפלגת הציונים הכלליים או ה„סתם ציונים" כפי שנקראו, נעשתה בתקופה יותר מאוחרת, אם כי רוב חבריה היו פעילים כציונים עוד מראשיתה של הציונות. פעילותם התבטאה בכל שטחי החיים היהודיים והציוניים בעיר. הם הצטיינו, כמו אנשי ה„התאחדות" וה„מזרחי", באיסוף למגביות המיוחדות של הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד כמו גאולת העמקים וכו'. כמו כן עשו רבות יחד עם ה„התאחדות" בניהול ביה"ס העברי.

בשטחי הייצוג החיצוני כלפי הלא יהודים קיימו לרוב שיתוף פעולה עם ה„התאח־דות". בשנות השלושים הקימו הציונים הכלליים ליד המפלגה תנועת נוער בשם

„אחוה" שחבריה ראו את מטרתם, כיתר תנועות הנוער, בהכשרה חלוצית ועליה לארץ, ואמנם אחדים מחברי תנועה זו הגשימו דרך זו וחיים בארץ.

„השומר הצעיר"

תנועת „השומר הצעיר" הוקמה בזבורוב שנים אחדות אחרי „גורדוניה" ומקימיה היו גם חברי „החלוץ" שהתפלגו אז מתנועתם במזרח גליציה וקראו לעצמם „סתם חלוץ". „השומר הצעיר" בזבורוב השתייך לתנועה העולמית בשם זה וראה עצמו חלק מתנועה החלוצית המגשימה. בשטח הפעולה החלוצית היה שיתוף פעולה בין אנשי „השומר הצעיר" לבין „גורדוניה", וזאת מפני שמאחוריהם לא עמדה משענת מפלגתית. רבים מהם יצאו להכשרה ועלו ארצה.

קן „השומר הצעיר".

המפלגה הרביזיוניסטית

מפלגה זו קמה בזבורוב בשנות השלושים הראשונות. מעטים היו חבריה המבוגרים ובעיקר התבססה על בני נוער, שחלקם ראו את דרכם בעליה לארץ.

„אגודת ישראל"

תחילת דרכה של תנועה זו — בקנאות הדתית ובמסורת הגלותית שהיתה מושתתת על המשך בחיים הגלותיים. עם התפתחותה של הציונות והצטרפותם של רבים לדוגלים בעלייה ובנין ארץ ישראל גברה גם התנגדותם של הטוענים נגד „דחיקת הקץ" והמאמינים כי רק בבוא המשיח יגאל העם. הם גם התנגדו להחייאת השפה העברית כשפת יום יום וטענו שזו „לשון קודש" וכי אנו מחללים את הקודש.

מדי פעם בבואנו בשבת, לבית הכנסת או לבית המדרש מצאנו מודבקים על הקירות כרוזים — „קול קורא" בחתימת עשרות ואפילו מאות רבנים, בהם הטילו איסורים, חרמות והשמצות על הציונים. בכרוזי „קול קורא" הרבים האלה קראו במיוחד להורים לא להרשות לבניהם לעלות לארץ. אין ספק שפעולתם של אנשי „אגודת ישראל" הביאה נזק למטרת הציונות. במיוחד היה נזק בהטפתם נגד העליה ורב חלקם בכך שרבים לא זכו לעלות. הם לא שיתפו פעולה בשום תחום עם המפלגות הציוניות וברור שהם לא תרמו כספים לגאולת אדמת ישראל.

למזלנו לא נמנו יהודי העיירה ברובם עם חסידיהם. מרביתם של בני העיר, כולל אנשי המסורת, תמכו בציונים למפלגותיהם.

פני מפלגה זו שונו רק עם התארגנותם של צעיריהם שקראו לעצמם „צעירי אגודה". הם הם שהחלישו את ההתנגדות לעליה לארץ ולשפה העברית ואף קיבלו הקצבות של „סרטיפיקטים" לעלייה לארץ. רק בודדים מיהדות זו זכו לעלות ולחיות בארץ.

ה„בונד" והקומוניסטים

בתחילה היו בעירנו כמה אנשי ה„הבונד". אחרי כן רק השם נשאר, כי חבריו הפכו להיות קומוניסטים. האנטי־ציונות והאנטי־לאומיות בוטאה על ידם בקיצוניות מופלגת. הם היו מבני העניים ובמיוחד מדרי ה„באראקין" (הצריפים). השם, „בונד", היה נחוץ להם כי המפלגה הקומוניסטית היתה אסורה באותם הימים עפ"י החוק.

בראש מפלגה זו עמד יהודי בשם ישראל גראף, שהגיע לזבורוב מעיר אחרת וכנראה בשליחות מיוחדת זו. הוויכוחים איתו היו קשים, כי כוחו הריטורי היה רב וידע להשתמש בכל הסיסמאות הקומוניסטיות ו„להוכיח" כי הציונות היא אוטופיה. בשנת 1937 נאסר ע"י שלטונות פולין והועמד למשפט בעוון פעילות קומוניסטית. עד כמה שאני זוכר היה כלוא שנתיים ושוחרר חדשים אחדים לפני עזבי את זבורוב.

ישראל גראף היה בין ראשוני העולים מבין שארית הפליטה שהגיעו לארץ מיד עם הקמת המדינה. מחניכיו לא נותר אף אחד...

„בוסליה" ו„העובד"

בשנת 1932 החליטה מפלגת ה„התאחדות" בגליציה להקים שתי תנועות־בת נוספות והן: „בוסליה" ע"ש יוסף בוסל — נועדה לאנשים בני עשרים וכמה עד שלושים לערך, שלא היו קודם מאורגנים בתנועות נוער או במפלגות ועז היה רצונם לעלות לארץ. תנועה זו הוקמה גם בזבורוב והיתה לאחות מבוגרת ל„גורדוניה". אחוז ניכר מחבריה יצאו להכשרות ועלו לארץ.

„העובד". מטרתו של גוף זה היתה לארגן חברים בעלי מקצוע ומלאכה שלא היו חברים במפלגות. בזבורוב היה הסניף פעיל ביותר ואחדים מחבריו אף עלו לארץ.

בית הספר העברי

אחד הדברים החשובים שאני זוכר הוא ביה"ס העברי בעירנו. אחת הפעולות הראשונות של אבות הציונות בזבורוב, עם סיום מלחמת העולם הראשונה, היתה הבאת מורה ופתיחת בי"ס עברי שכמעט לא נסגר עד פרוץ מלחמת העולם השניה. קשה לתאר את זבורוב בלי בי"ס העברי. הוא הוא שהיה מחנכה הגדול של הציונות

בעירנו. עם עזבי את זבורוב היו בביה״ס ובגן הילדים כ־300 ילדים ושני מורים וגננת הביאו יום יום את צליל שפתנו ואת מחשבת עמנו לאזניהם וללבותיהם.

אחת הכיתות בביה״ס העברי עם המורה י. יעבץ.

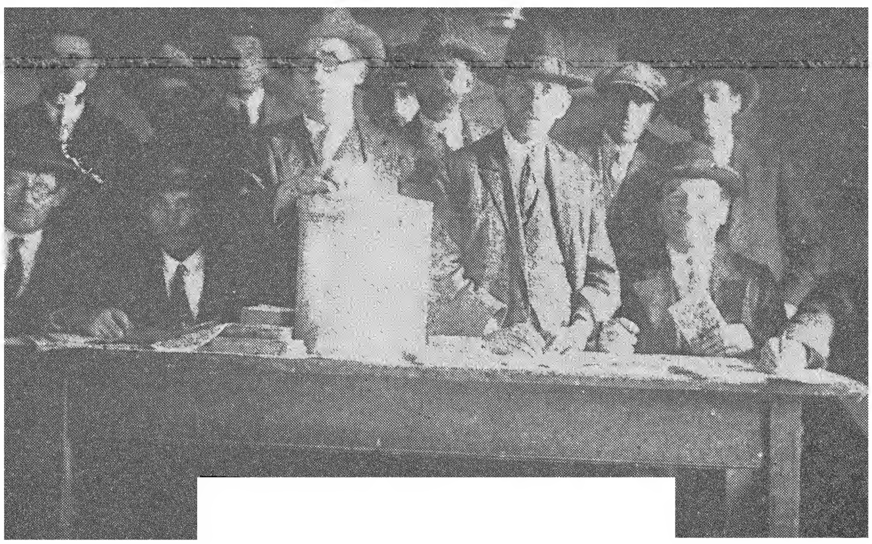
ביה״ס התחדש בשנת 1937 לאחר שפקד אותו במשך שנתיים־שלוש משבר קשה, כאשר עזב את עירנו המורה הותיק ישעיהו יעבץ. הוקמה הנהלה חדשה בראשותו של יעקב פוקס ובה השתתפו נציגים מכל המפלגות. גם כותב שורות אלה זכה להיות חבר בהנהלה זו ונתן מזמנו ומרצו להתפתחות ביה״ס, עד יום עלייתו לארץ.

בחירות לקונגרס הציוני

תעמולת בחירות, הבאת אנשים לקלפי פעילות ותחרות בין מפלגות וכל ההמולה הזאת ליוו אותנו גם בזבורוב. אולם שוני היה בכך: א) לא היתה לנו עדיין מדינה, פעלנו כאזרחי „מדינה בדרך" ובכל זאת קיימנו הכל כהלכתו. ב) הכל נעשה בהתנדבות, חינם, ללא תמורה ולפיכך היה יחסנו לענין יותר רציני והשאיר עקבות עמוקים בליבותינו.

זבורוב הצטיינה בהכנסות המגבית והקרנות הלאומיות ועלתה על ערים בעלות אוכלוסיה יהודית גדולה יותר. כך זה היה באיסוף והורקת קופסאות קרן הקיימת וכך בהתרמות לקרן היסוד. הפעילות בשטח זה הפכה לחלק מחיינו ויקצר המצע לפרט את הדרכים בהן השתמשנו כדי להגדיל את התרומות. אמנה אחדות. בבית הקברות בבוקרי ימי הסליחה, כאשר היהודים באו לפקוד את קברי יקיריהם, היינו עומדים שם אנחנו עם הקופסאות. או התייצבנו בערב יום הכפורים לפני מנחה בבתי התפילה, הופענו בחתונות וחיפשנו כל הזדמנות כדי להגדיל את ההכנסות של עירנו במגביות ובקרנות למען ארץ ישראל וגאולתה.

כאן ההזדמנות לציין את החגיגיות ששררה בעת מגביות חשובות. זכור אזכור פרט אחד מופלא, המאפיין את היהדות שלנו, זה היה בעת הכרזת מגבית גאולת העמק או למטרה חשובה אחרת. נכבדי העיר עברו בחגיגיות מחנות לחנות וכל יהודי תרם חלקו מי יותר ומי פחות אולם כמעט אף אחד לא סירב. והנה קרה דבר: משה שטוק הזקן, בעל דוכן הירקות בשוק, שממנו פרנס בקושי את משפחתו, רץ אחרי המתרימים שפסחו עליו, כולו נפגע, ובמילים של כאב שאל, למה לא נגשו אליו וכי מצוה זו של גאולת אדמת ישראל לא מגיעה לו? הוציא מכיסו 5 זלוטי, שהיו בשבילו סכום גדול והושיטם למתרימים.

ועדת בחירות לקונגרס הציוני בזבורוב.

על עוני ועניים בזבורוב

היה עוני רב בעירנו ואין לפסוח עליו ולא להזכירו בכותבנו על חיי היהודים. היינו צעירים שכל שאיפותינו וחלומותינו היו עליה לארץ והתעלמנו מאחינו היהודים העניים. ייתכן שעלינו להכות כיום על חטא שלא עשינו די כדי לקרב את בני גילנו הצעירים והעניים לתנועות שלנו. זוהי אולי הסיבה שרבים מהם נתפסו ברשת הקומוניסטים. הילדים שגדלו בעוני ב„בארַאקין" — אף אחד מהם לא צורף לאחת מתנועות הנוער הציוניות. האם אין בנו כל אשמה בכך?

שליש מאוכלוסית היהודים בעירנו היו זקוקים לקמחא דפסחא (זה היה דומני גם האחוז בכל ערי פולין) וביניהם היו אנשים שלא ידעו עליהם ברחוב. יהודים טובים היו ולמרות העוני לא היו ביניהם גנבים ופושעים ואף ילדיהם חונכו על ברכי הצדק והיושר היהודי.

לבנו להם, האלמונים בחייהם ואלמונים במותם. יחד עם אחיהם עלו, כלו באש שפקדה את עירנו.

יהא זכר כולם מבורך.

דב מלזק

תנועת החלוץ בזבורוב

עד שנת 1924 לא היתה קיימת תנועה חלוצית כלשהי בזבורוב. היו אמנם תנועות ציוניות כגון: „אחוה״ — של הציונים הכלליים ותנועת „המזרחי״. אלה ערכו לא פעם ויכוחים סוערים בבתי־מדרש על מציאת פתרון לשאלת היהודים. כמובן שכולם היו מאוחדים בדעה, שיש להקים מדינה יהודית בא״י. היו תורמים לקק״ל ולקרן היסוד וגם למגביות אחרות, אולם אף אחד לא הגשים את הציונות הלכה למעשה. איש מהם לא עלה לארץ ישראל.

בשנים 4־1923 קמה תנועה ציונית סוציאליסטית בשם „התאחדות״, שמרכזה היה בלבוב. בתנועה זו היו בעיקר צעירים, שגישתם לעליה היתה יותר חיובית ורצינית ובעיקר מעשית. הללו ערכו אסיפות לעבודה תרבותית. מדי פעם בפעם הזמינו מרצים מהמרכז שציינו את החשיבות שבגיוס כספים לגאולת הקרקע מידי הערבים בארץ ישראל ודיברו על הצורך לעלות. למרות זאת לא אזר אף אחד מבני עירנו אומץ לעלות ארצה. כך נמשך המצב עד 1924.

בזבורוב היו גם מפלגות אנטי־ציוניות, כמו „הבונד״, שדגל בפתרון שאלת היהודים בגולה ותלה תקוות רבות בהגשמת הסוציאליזם העולמי ועמה תיפתר שאלת היהודים. היתה „אגודת ישראל״ בהנהגת רבנים ואדמו״רים, ששנאו את התנועה הציונית שנאה עזה. הללו התרפסו בפני השלטונות ושיתפו אתם הפעולה בכל הזדמנות, בעיקר בבחירות לסיים הפולני. אנשי „אגודת ישראל״ האמינו כי רק המשיח יגאל את עם ישראל ויביאו על כנפי השכינה לארץ ישראל וראו בתנועה הציונית והחלוצית חילול השם.

בעיירה היו גם אנשים שלא השתייכו לשום תנועה, אנשים ששאלת הקיום העיקה עליהם בחומרה יתרה, ולא היו מסוגלים להתפנות לכל מחשבה אחרת. היו גם מתבוללים שחשבו כי מזיגה בחברה הפולנית תפתור את בעיותיהם.

בתקופה ההיא התחיל המצב הכלכלי והפוליטי של יהודי פולין להדרדר. מגמת הממשלה הפולנית היתה לנשל את היהודים מהמסחר והתעשיה ולערער את בסיסם הכלכלי. על היהודים הוטלו מיסים כבדים, והפולנים והאוקראינים יסדו קואופרטיבים משלהם, שמשכו את האוכלוסיה הלא יהודית לקנות את מצרכיהם רק אצלם. ברחוב היהודי השתררו דכאון וחוסר אונים.

★

עוד בשנת 1920 התהלכתי עם הרעיון לעלות לארץ ישראל. אך מחוסר מסגרת ואמצעים כספיים לא עלה בידי להגשים את הרעיון. במחצית הראשונה של שנות העשרים הוקמו ברוב עיירות פולין וגליציה קנים של „החלוץ״ ו„השומר הצעיר״, אך בזבורוב בוששה משום מה לקום תנועה חלוצית. בשנת 1924 חזר לזבורוב יוסף אוירבך שלמד בגימנסיה פולנית בלבוב. הוא היה בחור גאה, בעל הכרה יהודית עצמית, אשר הסתכסך עם המורים בגלל האנטישמיות ששררה בבתי הספר הפולנים באותם הזמנים ונאלץ לעזוב את הגימנסיה שנה לפני בחינות הבגרות. מאז שובו, התהלך בעיירה בטל ללא מטרה. אמנם עסק בספורט והקים קבוצת כדור־רגל מצעירי העיירה והדריכם, אולם כל זה לא נתן לו סיפוק נפשי. באותה תקופה התידדנו וכשהצעתי לו ליסד את

תנועת „החלוץ" בזבורוב קיבל את הצעתי ברצון. פנינו למרכז „החלוץ" בלבוב שבראשו עמד אז דב שטוק, היום פרופ׳ דב סדן. קיבלנו ממנו תדריך וניגשנו לארגון קבוצה שתצא להכשרה הקלאית. קראנו לאסיפה ומחוסר מקום מתאים בעיירה התאספנו בבית הכנסת הקטן שהיה מכונה בפי כולם „דאָס שניידעריש שילכל". באותה אסיפה הביעו בחורים אחדים את רצונם להצטרף ל„חלוץ" כדי לצאת להכשרה חקלאית. ערכנו רשימה ועם הרשימה באתי אל מר חיים לינדר ז"ל, חוכר שתי אחוזות גדולות בקרבת זבורוב (על משפחת לינדר אעמוד בהמשך השורות הללו) וביקשתי ממנו לקבל אותנו לעבודה הקלאית באחוזה. תמורת עבודתנו דרשנו רק מזון. תחילה נדהם וטען: אתם הרי אינכם באים לעבוד. זהו פשוט שגעון זמני אצלכם, וכי איזה יהודי מסוגל לעבודה פיזית קשה? (זו היתה הדיעה הרווחת אצל הגויים ואצל היהודים). אחרי דין ודברים, ובעזרת שידולי שני בניו, שהיו אוהדים את המפעל הציוני־החלוצי, הסכים לקבל אותנו לעבודה.

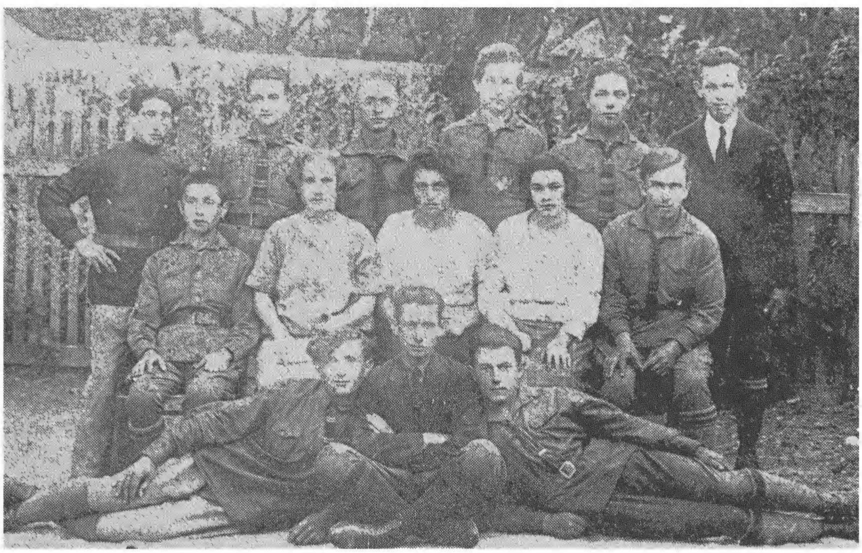
מיד הודעתי לכל הבחורים, שלמחרת בבוקר עלינו להפגש במקום הנקרא „טרגו־ביצה", שהיה קרוב לאחוזה. לאכזבתנו הרבה הופיעו בשעה היעודה רק תשעה בחורים — יוסף אוירבך, שני האחים הימן, לייביש ונתן (שניהם עלו ארצה במשך השנים), שפירא, דימנד, כותב שורות אלו ועוד שניים ששמותיהם לא זכורים לי. היתה זאת סטירת לחי בשבילנו להופיע באחוזה במספר כה מצומצם, אולם זאת היתה המציאות ולא יכולנו לשנותה.

היה זה בשלהי קיץ, בעונת הקציר, שנת 1924. ניגשנו לעבודה ברצינות ובמסירות, כדי לא לפגר אחרי הפועלים הלא יהודיים. היתה זו תופעה בלתי רגילה בסביבתנו. בעיני הגויים נראינו כקבוצת מטורפים. גם מצד היהודים שמענו עקיצות שמא נטרפה דעתנו, ולמותר לספר על ההתנגדות של ההורים שלא ראו כל תכלית בעבודתנו. עבדנו קשה 14—12 שעות ביום, מעלות השחר עד שקיעת השמש. עם בני משפחת לינדר היו לנו קשרים טובים. הם התעניינו בנו וביקרו אותנו מדי פעם בפעם בערבים. לאט לאט התרגלו לנוכחותנו וזוכר אני מקרה, כשפרצה בלילה שריפה אצל אחד היהודים בכפר. לשמע הצעקות רצה כל הקבוצה לכבות את השריפה, והנה שמענו קולות באידיש: „מען דארף רופן די יידישע חלוצים".

לקראת החורף חזרנו כל אחד לביתו בהרגשה שמוכשרים וכשרים אנו לעלייה. אולם לא כך היתה דעתו של מרכז „החלוץ". לדעתם היה עלינו להכשיר את עצמנו עוד תקופה ממושכת ולארגן המשך אחרינו. ניגשנו על כן לארגן את „החלוץ הצעיר" בעיירה. שכרנו חדר וארגנו קבוצות ילדים וילדות בני 12 ומעלה ובערבי החורף קיימנו שיחות על בעיות הקשורות בארץ ישראל. הורי הילדים התנגדו בכל תוקף לעצם הרעיון של עלייה לארץ ישראל. נוסף על כך היתה בעיניהם השהייה של בנים ובנות יחד שיא של השחתת המידות הטובות (כמובן שזו היתה מחשבה אבסורדית, כי היו מקרים לא מעטים שבנות מבתים האדוקים ביותר לא הלכו בדרך או לפי רצון ההורים). אני נזכר במקרה אופייני: אחד הבנים (נמצא עתה בארץ) שכח להופיע בבית הכנסת לתפילת מנחה ומעריב וכשנודע לאביו כי בנו נמצא ב„החלוץ הצעיר" בא אלינו במרוצה, התנפל עלי בצעקות ובצורה גסה ביותר האשים אותי באי הופעת בנו לתפילה.

באביב 1925 עזב אותנו יוסף אוירבך. בהגיע מועד התגייסותו לצבא הפולני, החליט לעזוב את פולין ולהבריח את הגבול לוינה. מוינה עלה ארצה בהסכמת מרכז „החלוץ".

בהתחלת קיץ 1925 יצאה קבוצתנו להכשרה בפעם השניה. הפעם בחרנו להיות מרוחקים מעיירתנו ומהבית. פנינו, על כן, למר הרמן לינדר, בנו של חיים, וביקשנו לקבלנו לעבודה באחוזה ע״י סטניסלבוב. הוא קיבל אותנו ברצון מאחר והיה לנו ניסיון בעבודה. יחסו אלינו היה טוב. צרפנו לקבוצה עוד כמה אנשים מעיירה אחרת. באנו בקשרים עם סניף „החלוץ״ בסטניסלבוב, שגם הוא היה אז בחיתוליו.

חברי החלוץ הראשונים מזבורוב בהכשרה באחוזת לינדר ע״י סטניסלבוב.
בשורת העומדים באמצע: נחום לינדר והירש דימנד. יושבים: מימין ג. היימן,
משמאל: י. שטולצנברג־שפירא. שוכב: מימין דב מלזק.

בסוף הקיץ חזרנו הביתה והתחלנו לחשוב על העלייה, אולם לא ניתן לנו לעלות במסגרת הקבוצה, אותה צירפו לקיבוץ גליציה ב׳, שעלה ארצה בשנת 1926 והתיישב באופן זמני בפתח־תקוה, במשמר השבעה, ע״י משק הפועלות. באיזור זה שכנו אז קיבוצים אחדים; היו אלה קיבוצי הכשרה שבעתיד היו צריכים לעלות על הקרקע להתישבות קבועה. אולם כל זה נראה רחוק מהגשמה, כי המצב בארץ היה אז קשה. היה חוסר עבודה ומחסור בכסף למימון ההתישבות.

אשר ליוסף אוירבך, אחרי עלייתי נפגשתי עמו בפתח תקוה. הוא עבד אז בפרדס וחי בתוך אחת הקבוצות. קשה היה להכיר אותו. מראהו החיצוני נשתנה לגמרי עקב הסבל מפאת חוסר עבודה ומחוסר תזונה מתאימה. בעלי הפרדסים העדיפו אז לקבל ערבים לעבודה ויוסף החליט לעזוב את פתח תקוה ולעבור לירושלים כדי להשתלם בציור בבית ספר „בצלאל״. עוד בהיותו בזבורוב התקשר עם לנקה מבית לינדר שעלתה ארצה ב־1928 ובנו להם בית בירושלים. שם חיו עד אחרי מלחמת השחרור. ב־1948 עברו לנתניה, שם קיבל משרה כפקיד בסוכנות. כעבור 3 שנים פקד אותו התקף לב ונפטר ב־1951. יהי זכרו ברוך!

בסיום רשימתי ברצוני לציין את נחום לינדר, שמסיבות משפחתיות וגם בריאותיות לא יכל היה לצאת אתנו להכשרה, אולם פעל כאילו היה חבר בקבוצתנו ולקח חלק נכבד בהקמת ה„חלוץ הצעיר" ובייסוד קרן שמטרתה היתה תמיכה כספית לחלוץ העולה. לשם כך היה צורך להטיל מס על כל יהודי בעיירה, שהיה משתייך לאחת התנועות הציוניות או היה אוהד התנועה הציונית. זה היה אמנם מס של פרוטות, אולם הוא עזר הרבה למספר אנשים לעלות לארץ ישראל. נחום הקדיש הרבה עבודה ומרץ כדי לשכנע את משלמי המס הזה, שיתמידו בתשלום ועזר לכל מי שהיה זקוק לעזרה.

בשנת 1933 עלה ארצה יחד עם אשתו שרה והתישבו בירושלים. ביתם היה בית חם וכל מי שנזדמן אליהם נתקבל על ידם בחמימות רבה. נחום למד את מלאכת הנגרות ועבד במקצוע זה שנים אחדות עד שחלה במחלת לב ולא יכול היה להמשיך בעבודה. אחרי התלבטויות רבות סודר ע"י הלשכה בספרית ההסתדרות, שם עבד עד מותו. נפטר בשנת 1965 ואשתו שרה נפטרה זמן קצר אחריו בשנת 1966. יהי זכרם ברוך!

דב מלזק (שורה שניה, שני משמאל) עם חבריו מ„החלוץ" לפני עלייתו ארצה.

אטקה שטרסברג (לינדר)

בהזכרי, הלב מתכווץ...

לזכות העיירה שלנו ייאמר — אהבת ישראל פעמה בלב יהודיה. עזרה הדדית, וגמילות חסדים היו קיימים בתוכה. אנשי ועד הקהילה — כולם יהודים טובים היו, שהיה איכפת להם. יהודי העיירה, אלה שעמלו קשה לפרנסתם ויהודים עשירים כאחד — מאוחדים היו בדבר אחד גדול — באהבת ישראל ובכמיהתם לציון.

מגיעים שליחים מארץ ישראל וגאוה פתאומית מתעוררת בך על שהנך יהודי. „אתה בחרתנו" פועם בכל ישותך ובכל לבך. בולעים כל דבר הבא משם — יודעים שלא קל להיות בארץ הנכספת ושיש להקריב קרבנות. מתארגנים בגרעינים ויוצאים להכשרות. תנועות נוער מתחרות ביניהן במשיכת הנוער.

אני ועוד 6 חברות: רבקה'לה יעבץ, פפציה בוקהאוט, שלקה רוט, אישקה רפ, קלרה הבר (שניידר כעת) וחנה זילבר — בחרנו ב„גורדוניה". נוסדה קבוצת „חן" ע"ש ח. נ. ביאליק (משום שחינניות היינו). השם הוצע ע"י זיינבל ליבלינג ז"ל ויבדל לחיים גרשון שניידר (מדריכים מעולים היו השניים). כעבור זמן עברו שתיים מהקבוצה לתנועת „אחוה" ואחרות באו במקומן.

היה בעיירה ביתו של יעבץ, המורה העברי. בית ציוני מובהק. משפחה גדולה היתה, בת 9 ילדים והקטן ביניהם, בנימין זאב, ע"ש ד"ר הרצל. בבית זה ביליתי רבות, כי הבת רבקה'לה היתה חברתי. כאן ספגתי מהאוירה היהודית ומאהבת ציון, כאן גם דיברתי עברית לראשונה וכאן הוברר לי שאין דרך אחרת לנוער, רק ארץ ישראל.

קבוצת חברי גורדוניה" בקורס עם השליח מהארץ, דב מנחמי.

פינת חמד ומקום מפגש של הנוער היה הקיוסק של חולה צפורה (כעת ברודה). כאן נפגשנו, כאן היינו מלבנים בעיות וערכנו תכניות — איך, מתי ומה נעשה בארץ ישראל.

כשהגיעה השמועה בשנת 1935, שמתארגנת קבוצה ללימודים בבן שמן, התארגן חוג מועמדי בן שמן. עם החוג נמנו: מוניו סיגל, דולק ראובפוגל, פפציה בוהקאוט, רבקה'לה יעבץ, יהודה שפירא, קלרה הבר, חנוסקה זילבר ועוד רבים. לצערינו 4 בלבד עלינו מאותה הקבוצה.

זכורות לי היטב שעות מנחה של שבת. זכורות לי ההקראות וקולו הנעים של לוי רמר — בחור יפה, מוכשר, גם צייר היה... ובהזכרי — הלב מתכווץ... בטוחה אני שעליו ועל עוד רבים — על גבורתם מימי השואה — יסופר רבות.

לא אשכח את יום הפרידה בשנת 1938, שערכו ליהודה שפירא ולי בועד הקהילה. שמחתי היתה מהולה בעצב ובתקוה גדולה כי יבואו אחרינו.

בהיותי כבר בישראל, כתב לי מוניו סיגל: „מכתביך ספוגים אופטימיות. לא היית כזאת כאן — ואכן אפורים חיינו בגולה". כשאני מדפדפת בתמונות — „זלוטה גורה", פגישת נוער, ריקודים — יש ונדמה לי שהעיירה היתה כולה מאוכלסת יהודים. הנה הרחוב שלנו ע"ש מיצקביץ, הבית הראשון של משפ' זילברמן, בית דפוס, מכשירי כתיבה ובית מגורים, על ידו ביתו של משה לינדר, מסעדה, בית אחרי בית: ביתו של ד"ר ברומר עם גינה מטופחת וממולם בית יצחק לינדר. בחצר, ביתם של מירל לינדר עם בניה ובתה היחידה דורה. בית אחרי זה — מסעדת שפירא...

המצב הכלכלי במרבית הבתים היהודים לא היה מזהיר, אבל בבואנו לתנועה הרגשנו כי חיינו נעשו קלים, נעימים וטובים — משוחררים מכל הבעיות אשר הטרידונו בבית.

בהעלותי זכר הימים ההם, אזכיר גם את דודתי בסיה לכר, אישה פשוטה אך טובת לב, ששימשה כתובת לכל נדכה ומר נפש. תמיד טרודה היתה ובכל זאת מצאה זמן וכסף לתמוך בעניים. בימי ששי היתה מחלקת בביתה ארוחות צהרים לנצרכים. אשה אמיצת לב היתה וסיפרו עליה שבמלחמת העולם הראשונה הניסה בגבורתה רוסים מביתה (מוסקאלים, לפי דבריה); התבצרה יחד עם עוד אנשים בחדרה שבמרתף בית לינדר, סגרה את הכל ורק דרך החלון זרקה לעבר החילים, שרצו לחדור, כל חפץ שבא לידה והניסה אותם.

ייזכר גם יוקים לינדר, תלמיד חכם ואיש חכם. יועץ לרבים היה וכל מי שבא ליטול עצתו, יצא נשכר.

לסיום עלי להזכיר את הכפר ברשצ'וביצה, אותו עזבתי כשהייתי ילדה בת 9 ועברתי לזבורוב, ואם לא אני, אין מי שיזכירו. כפר גדול היה עם כ־20 משפחות יהודיות. יהודים טובים, ציונים נאמנים ונוער שהיה מתאסף ביער הסמוך וחולם על ארץ ישראל. בכפר זה היתה גם משפחתי, אחי ואחיותי, אשר לא זכו להשאר בחיים.

יבורך הנותן יד להנציחם.

נתן היימן ז״ל

מקצת זכרונות מעיר מולדתי

ברצוני להעלות בקצרה על דפי נייר אלה מקצת זכרונות מעיר מולדתי הקטנה, זבורוב. בה הייתי ובילתי כשליש מחיי.

קטנה היתה זבורוב, אך רוב תושביה היו יהודים והם התרכזו לרוב במרכז העיר, שאר תושביה, האוקראינים והפולנים, התגוררו בפרבריה ובסביבתה.

לפי המסופר היתה לעיר זו היסטוריה של קרוב ל־1000 שנים ויסדו אותה יהודים. מדורי דורות ישבו בה יהודים שומרי מסורת ומצוות. היתה בעיר שכבת אינטליגנציה ועסקני ציבור מסורים. רוב תושבי העיר עסקו במסחר ובמלאכה. למרות השוני במצבם הכלכלי היה גורל משותף מאחד את כל העדה מסביב לקהילה אחת השוקקת חיים יהודיים.

קטע מה„רינק״, המרכז המסחרי בזבורוב.

בזבורוב היו בתי מדרש אחדים. היה קלויז והיה בית כנסת גדול ומפואר. בית הכנסת הגדול היה בנוי בראש גבעה וראו אותו מכל קצות העיר. בבתי הכנסת והמדרש — היו היהודים מתאספים יום יום לתפילה וללימודי קודש. כיכר השוק היתה הומה כל ימות השבוע, אך באופן מיוחד זכור לי השוק בערב שבת בין השמשות, כשבבת אחת התרוקן מרגל אדם, החנויות נסגרו והעיירה לבשה חג. יהודים בבגדי שבת היו זורמים לבתי הכנסת לקבלת שבת או חג.

ביתנו היה בית מסורתי, מכניס אורחים. באופן מיוחד נזכר אני באוירה המשפחתית החמה והמלבבת ששררה אצלנו בשבתות ובחגים. אבי, חיים מרדכי ז״ל, היה בעל תפילה ומהנה בקולו הערב את ציבור המתפללים. הרבה שנים כיהן גם בתפקיד גבאי, כל זאת שלא על מנת לקבל פרס. בימות החול היה משכים קום ובשעה שלוש לפנות

בוקר היה הולך מדי יום ביומו לבית המדרש הגדול ללמוד תורה בצוותא. בליל שבת, היה אבי מביא תמיד מבית הכנסת אורח לסעודת שבת. קרה פעם אחת ואבא הביא אורח, אבל נאלץ יחד עם האמא, מטל ז״ל, לגשת לפני הסעודה לדודתנו החולה, לברכה בברכת שבת. כאשר חזרו נעלם האורח. אמא פרצה מרוב צער ועלבון בבכי ואמרה שלא תגיש את הארוחה עד שלא יימצא האורח. עלי הוטל למצוא אותו. היה זה ליל חורף קר. לבשתי בגדים חמים ונדדתי מבית מדרש אחד למשנהו עד שמצאתי את האורח שלנו. כשהבאתיו, היתה השמחה בבית גדולה, ובמיוחד קרנו פני אמי ומי שלא ראה אותה במעמד זה לא ראה הבעת אושר מימיו. כזאת היתה אמי זכרונה לברכה.

הסעודות בבית היו מלוות בזמירות שבת והתבלט כמובן קולו של אבא שהיה מושך שכנים ורחוקים לבוא ולהאזין לזמרתו.

רוב שנות ילדותי עברו בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הצבא הרוסי פלש אז, בשנת 1914 לגליציה. אבא גויס לצבא ואמא, שהייתה מטופלת בששה ילדים נשארה לבדה ועליה הוטל לדאוג לפרנסת בני הבית. הרוסים שדדו את כל רכושנו והיינו מוכרחים לברוח מזבורוב ולנדוד עד לווינה, שם היינו עד לשנת 1918, עד גמר המלחמה. בווינה ביקרתי בבית ספר, אך עול הפרנסה רבץ כבר אז עלי. אמנם קיבלנו תמיכה מהממשלה, אבל היה קשה מאד להשיג מצרכים בימי המלחמה. עד אור הבוקר היינו עומדים בתור לקבל כיכר לחם או קילו סלק־בהמות לבישול וכבר בשעה 8 הייתי צריך להימצא בבית הספר.

אבי לחם בחזית האיטלקית, שם גם נפצע. אחר השתדלויות רבות של אמי העבירו אותו לבית חולים בווינה ואז יכולנו לטפל בו כראוי. יום יום הייתי מביא לו לבית החולים את התבשילים של אמא.

בסוף המלחמה חזרנו לזבורוב. רכושנו, כאמור, נשדד. אך למזלנו מצאנו את ביתנו שלם. עם הזמן הוטב גם מצבנו הכלכלי.

בתקופת נעורי השתייכתי ל„גורדוניה״ וכמה שנים עד להתגייסותי לצבא הייתי פעיל בה כמדריך. עם גמר שירותי בצבא הפולני, בשנת 1934, עליתי ארצה.

בארץ השתייכתי לגרעין שצורף לחולדה, בה אני נמצא עד היום הזה. התנאים היו אז קשים. הייתי נהג במשק ושרוי בדרכים ולא פעם נמצאתי במצבים קשים מאד. לא אחת נקלעתי לקרב עם כנופיה ערבית, או נורו יריות על המכונית שלי. במלחמת השחרור נתנסיתי בכל אותן הסכנות שארבו אז לנהגים יהודים בדרכים.

בשנת 1966 שיכלתי את אחי היחיד אריה ז״ל, שהתגורר בירושלים. במלחמת ששת הימים פגע בי אסון כבד, שיכלתי את בני בכורי, מיכה ז״ל, אשר נפל ב־6 ביוני 1967 בקרב אכזרי על גבעת התחמושת, בקרב על שחרור ירושלים. יהא זכרם ברוך ונשמתם צרורה בצרור החיים.

בעוזבי את משפחתי לא העליתי על הדעת, שלא אראה עוד איש מהם. כולם הושמדו ע״י החיה הנאצית בעזרתם הפעילה של שכנינו הפולנים והאוקראינים. מלבדי לא נותרה נפש חיה ממשפחתנו הגדולה. במותם הותירו בי עצב בלתי פוסק.

יהודית כץ

רסיסי זכרונות

היו ימים...

אחרי תקופה של לבטים והתנגשויות בין אבות ובנים על רקע דעות מנוגדות שהחלה עם תום מלחמת העולם הראשונה, הגיעה התנועה הציונית בעירנו, על כל זרמיה, לגיבוש בשנת 1930 בערך. המחיצה בין אבות ובנים, חלוקי הדעות הסוערים והיחס השלילי של ההורים להשכלה ולתנועות מהפכניות למיניהן התמעטו.

האוירה בעיירה היתה בימים ההם ספוגה חלומות ושאיפות לחיי יצירה וכיסופים לארץ האבות. בצאתך בערבים לרחוב קלטו אזניך צלילי מנגינות ערבים שהדהדו מאולמי נוער למיניהם. היו אלה שירי בשורה על תקומת עמנו בארצנו. השפה העברית הפכה לשפה מדוברת בקרבנו, הודות למורה הדגול זאב יעבץ ז״ל, שהפיץ אותה והחדירה באהבה וללא ליאות בקרב הנוער.

מה נעמו ערבי הלימוד ולילות הוויכוחים בתנועות הנוער. צחוק, שמחה ושירה מלאו את כתלי הקן. מה נעמו הטיולים בחיק הטבע, ההצגות שערכנו ושהוכתרו בהצלחה, גם בעיירות הסמוכות ונשפי הפרידה העליזים מאלה שזכו לעלות...

היו ימים...

הדחף להשכלה תכונית

התמורות החברתיות שהחלו באותה תקופה הולידו אצל הנוער המתקדם תודעה לאומית ציונית ודחף ללימודים, להשכלה תיכונית וגבוהה. להגשמת הדחף הזה הגיעו מעטים בלבד, בניהם של עשירים. הללו רכשו את השכלתם בערים גדולות. אך בני הנוער משאר השכבות נאלצו, למרות כשרונותיהם המצוינים ורצונם העז ללמוד, לוותר על הלימודים מחמת מצבם הכלכלי הירוד של הוריהם. במאבק לא לוותר על הלימודים מצאו הרוצים בכך עזר במסגרת של שיעורים פרטיים. זו היתה הכנה מתאימה לקראת הלימודים בעתיד במוסדות מתאימים.

המורים היו: מנדל סגל, נפתלי כץ ואברהם הורוויץ.

במיוחד התבלטו בחוגים הללו הבנות, שבמשך דורות נמנע מהן הלימוד מתוך הדעה הקדומה שחסר כביכול לבנות הכשרון לכך. לכן שקעו בנות ישראל תקופות ממושכות בגולה בבערות. פתיחת שערי ההשכלה לבנות היתה מלווה התלהבות רבה. רבות מהבנות לא הסתפקו בידיעות שרכשו בבית ספר פולני עממי והדחף ללימודים הלך אצלן וגבר. יצויין שגם בחוגי בנות החרדים חלו תמורות. ראויה לציון אלטע וואל, בתו היחידה של מיכאל וואל, יהודי חרד תלמיד חכם שלימד את בתו, שחוננה בכשרון נדיר, דברי תורה עד שעה מאוחרת בלילה ועם הנץ החמה ישבו האב והבת והגו בספרי קודש. זאת היתה תופעה נדירה בימים ההם, שבת ישראל תתמסר ללימודים ובמיוחד ללימודי תורה. אלטע וואל ארגנה אח״כ קבוצה מבנות החרדים ומורן היה מנדל סגל.

בית ספר תיכון

בעקבות התמורות מצאו העסקנים הצעירים, שהחלו לנהל את כל עניני העיר, את השעה כשרה לייסד בית ספר תיכון פרטי. היוזמים היו: מוטי רייס ז״ל (נספה בשואה), אחיו בנימין יבל״ח (נמצא עתה באורוגוויי) ונפתלי כ״ץ ז״ל. (נפטר בק. חיים בשנת 1970).

מן הראוי לציין שבית הספר התיכון בזבורוב עמד על רמה גבוהה, הודות למוריו המחוננים ולמסירותם. בית ספר זה איפשר לתלמידים מיעוטי יכולת ללמוד והעניק להם אוירה נעימה עקב הזהות ושיתוף הפעולה בין התלמידים והמורים, בניגוד לאווירה בבתי הספר הפולניים בהם שררה אנטישמיות והתלמיד היהודי היה מקופח.

בית הספר התיכון נתקבל ברצון ומוריו השקיעו את מיטב מרצם וידיעותיהם כדי שחניכיהם יוכלו לעמוד בבחינות בסוף השנה. ואכן התלמידים הצליחו לרוב לעמוד בכך.

בית הספר התיכון התקיים שנים אחדות ונתחסל עקב התמורות שחלו בחייהם האישיים של המורים. אחרי חיסול המוסד המשיכו חלק מהתלמידים את לימודיהם בערים הגדולות.

לצערנו נשארו מהם מעטים. בארץ נמצאים בודדים, מהם תופסים עמדות מכובדות.

אפרים כץ

זבורוב של אתמול

עליתי ארצה בשנת 1935 במסגרת תנועת „בוסליה". פרק זמן של 36 שנים טשטש לא במעט את הזכרון על עיירתנו ודברים רבים נשכחו. אנסה בכל זאת לעלות אי אלו דברים מאותם החיים התוססים עשירי התוכן, שפעמו שם ונדמו לנצח. ברצוני להעלות רסיסים ממאורעות ועובדות מלפני מלחמת העולם הראשונה.

משנת 1907 בערך אני זוכר את „אגודת אחים", שהיתה קיימת בזבורוב. את תאריך היווסדה ושמות יוזמיה לא אוכל לציין. האגודה הזאת התבססה על דמי חבר ששולמו בכל שבוע וגם על תרומות של ערבי חג. ההכנסה היתה מוקדשת לעזרה לחולים, ובמיוחד לטיפול בחולים כרוניים שלא חסרו בעיירתנו. המצב הכלכלי בעיירתנו היה ירוד מאוד, לכן היתה זו אגודה בעלת חשיבות רבה.

אבי ז"ל היה הגזבר, וראש האגודה היה יהודי עשיר ומכובד, שמעון בווכוואלד. (נכדו, העתונאי אריך בוכוואלד, נמצא עתה בארץ). אזכיר עוד אגודה מאותה התקופה בשם אגודת „אחוה". זאת היתה אגודה ציונית בלתי מפלגתית שאליה הצטרף כל ציוני. אגודת „אחוה" התקיימה באותה התקופה בעיר הבירה וינה בהנהגתו של ד"ר שטנד. משם הסתעפה לערי גליציה.

בתקופה ההיא הייתי בן 8. אחי הבכור, גרשון ז"ל, היה חבר האגודה הזאת. ובבקרו בליל שישי או בשבת באגודה, לקחני עמו. חברי התנועה היו ברובם אנשים מתקדמים. מכולם נשמרו בזכרוני שני שמות: הרמן פוקס ואיצ'י אידל כץ. באגודה שררה תמיד אוירה עליזה. התקיימו בה הרצאות ומסיבות. אותי משכו במיוחד השירים ששרו שם ביידיש ובגרמנית. היו אלה שירי געגועים עזים לארץ האבות, כגון השיר „דאָרט ווי די צעדער", „קענסט דו דאָס לאַנד", „אויף דעם פריפיטשיק ברענט א פייערל" ועוד.

במרוצת השנים התפתחה התנועה הציונית בעיירתנו. ובמיוחד אחרי מלחמת העולם הראשונה. בתגובה לאנטישמיות התחזקה בנוער ההכרה הלאומית. נוסדו תנועות נוער מזרמים שונים שפעלו רבות למען ארץ ישראל: איסוף כספים לקרנות הלאומיות, בחינוך לקראת העליה לארץ ובלימוד השפה העברית.

תנועות הנוער השפיעו על החיים הציבוריים בעיר וחוללו בה הפיכה. הנוער תפס עמדות מכובדות בעיריה, בוועד הקהילה ובשאר המוסדות. לשיא ההתפתחות הגיעו התנועות בשנת השלושים ומעלה. רבים מהנוער, מזרמים שונים, יצאו לפלוגות הכשרה, אבל רק מעטים הצליחו לעלות ארצה.

בעיירתנו, כמו ברוב עיירות בגליציה, היו חלוקי דעות חריפים בין החרדים לבין הציונים. לגבי האדוקים הקנאים היתה התופעה הציונית בבחינת טריפה.

המקרה דלהלן מעיר עד היכן הגיעו הדברים: בעיירתנו היה שוחט, איש עדין נפש ורגיש מאוד, שחשדוהו בציונות. שמו היה שמואל צייגער. השוחטים החדרים לא אהדו אותו מטעמי התחרות. הם הסיתו את האדוקים הקנאים נגדו, ואלה מיררו את חייו בכל מיני דיבות עד שחלה. היחס העוין מצד החוגים החרדים הביא לידי כך, שביום בהיר אחד ארז השוחט את חפציו ובלווית אשתו, בנו ובתו עלה ירושלימה — וכעבור שנתיים מת. בנו של השוחט היגר לארצות הברית, למד בישיבה וקיבל סמיכות לרב. אשתו ובתו חזרו לזבורוב. כעבור תקופה קצרה היגרה גם הבת לארצות הברית.

אשתו של השוחט, לאה, חזרה מלאת רשמים מארץ הקודש. היא היתה מספרת לנו על הארץ ומלואה. הקשבנו קשב רב לסיפורים האלה והם פעלו על דמיוננו. האשה הזאת ראויה לציון בגלל טוב לבה. תמיד היתה מוכנה לעזור לזולת. מהכספים שקבלה מהבן ומהבת היתה מקציבה חלק ניכר למען העניים.

עיירתנו התברכה בחוג נשים שפעלו רבות בשטח סוציאלי. היו אלה נשים פשוטות, את תורת מארקס לא למדו ואת החוקים הסוציאליים לא הכירו וקרנות לא עמדו לרשותן, ובכל זאת פעלו העסקניות הללו רבות להקלת מצב העניים. לא קלה היתה עבודתן. הן היו מושיטות עזרה לכל נצרך והכל שלא על מנת לקבל פרס. אזכיר מתוכן שתיים: אחת בשם יוכבד, שהיתה נשואה לאיש שכינוהו „משה רבינו". בעלה, איש תם שישב יומם ולילה בבית המדרש הגדול והגה בספרים (אף אחד לא ידע לציין את אופיו, משום שלא דיבר עם אף אחד. בעיר היו דעות שונות אודותיו. היו שחשבו אותו לאחד מל"ו צדיקים, היו גם דעות שהוא אינו שפוי בדעתו). אשתו, יוכבד, שהעריצה אותו טיפלה בו כמו שמטפלים בתינוק. חייה של יוכבד היו קשים. היא היתה „סארוועקי", כלומר מומחית להכנת דברי מאפה ותבשילים לחגיגות וחתונות. עבדה בזעת אפים ואת השעות הפנויות הקדישה לצרכי ציבור. בימי חום לוהט ובחורף הקר ראוה לעתים קרובות מכתתה את רגליה ובידה סל כבד עם לחם וחלות, שאותם חילקה בין משפחות נצרכות. שמחה היתה בחלקה ואף פעם לא התלוננה על מר גורלה. אף מאושרת היתה על שה' זימן לה בעל תלמיד חכם ושתהיה לה הזכות בעולם הבא להיות הדום לרגליו.

השניה היתה שרה פורמן, אימם של האחים פורמן. אישה חלשה היתה, מטופלת בילדים רבים. מי שניכנס לביתה של שרה זו רעב, יצא שבע. אך היא לא הסתפקה בכך, והיתה נוהגת לתת פתקאות לעניים בשביל מצרכים למכולת של מענדל ביק. בסוף החורש כשבעלה הלך לסלק את החשבון הזדעזע כל פעם מהסכום שהצטבר וזה הביא לחילוקי דעות חמורים בין הזוג. שרה אמנם סבלה מהטענות של בעלה ובליבה הצדיקה אותו, אבל גברו בה הרחמים לזולת והיא המשיכה במתן צדקה. בנה, מיכאל פורמן, מספר: לביתם היתה נכנסת בקביעות אשה נכה, שהיתה גם לוקה בשכלה ומחמת סירובה לגשת לשולחן היתה אוכלת את ארוחותיה בפינה במטבח. לאשה זו שקראו לה „מאמע רחל", היתה מעורה בפרשת מגיפה. בזבורוב פרצה אז מגיפה קשה והרופאים, מחוסר ידע מספיק בשטח הרפואה בימים ההם, עמדו חסרי אונים ולא יכלו לעזור. יהודי זבורוב לא אמרו נואש. ערכו תפילות, ימי צום וביקורים בבית הקברות. במיוחד הנשים האמינו וקיוו כי בזכות תפילתן על קברו של הצדיק רבי אביגדורל, תתבטל הגזירה. כשהנס המצופה לא התרחש, נקטו באמצעי אחרון לעצירת המגיפה — השאת זוג נכים בבית הקברות. „מאמע רחל" היתה הכלה ואחרי חיפושים רבים מצאו בשבילה חתן, יהודי אדמוני, וטקס החופה התקיים בבית הקברות. למחרת בבוקר נחרדה כל העירה מבכיה של „מאמע רחל" על שבחיר לבה הסתלק באמצע הלילה והשאיר אותה לאנחות. „מאמע רחל" נשארה עגונה לכל ימי חייה.

בית־ספר עברי בזבורוב.

תעודה

של התלמיד אפרים [illegible] קבוצה [illegible]

התחיל לבקר בבית הספר בחדש שבט תרפ״ה

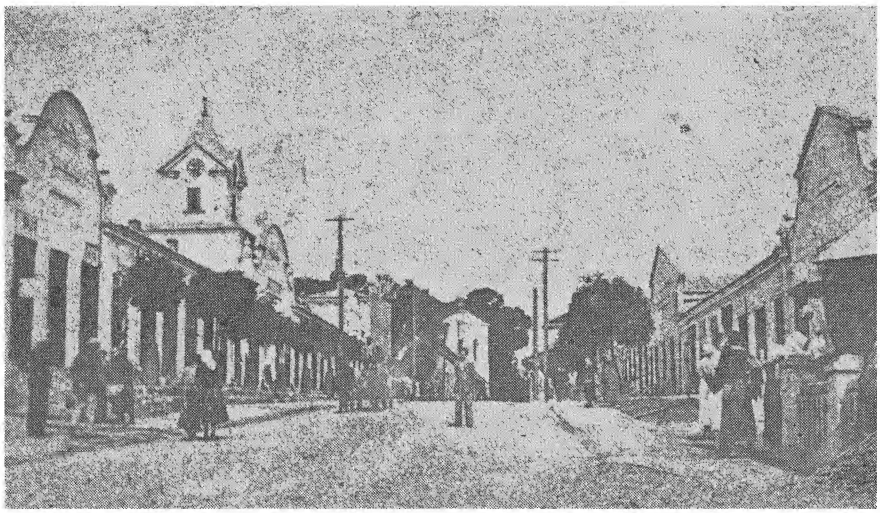
	שנת הלמוד תרפ״ה	זמן א	זמן ב
	התנהגות נמוסית		משבחת
	שקידה		מתמדת
התקדמות בלמודים:	קריאה דקדוק		טובה
	כתיבה		טובה
	שפה		טובה מאוד
	תנ״ך		טובה מאוד
	ספרות		
	דברי־הימים		
	גיאוגרפיה של ארץ ישראל		
	ידיעת עמנו		
	תפלות		
	התקדמות כללית		טובה מאוד

נפקד מקום ...... שעות מן הצטדק ......

זבורוב יום ...... לחדש ...... שנת תרפ״ ...... זבורוב יום י״ח לחדש תמוז שנת תרפ״ה

[illegible]
המנהל

......
נשיא ועד בית־הספר

ה״רינק״ עם שני הבאזארים ברחוב הראשי.

לאה גנג (מבית שכטר) — וינה

העיירה שאיננה עוד

את זבורוב, עיר מולדתי, עזבתי שנים מספר לפני פרוץ מלחמת העולם, אך עיירה זו הקטנה, עם חייה החדגוניים, שהיתה לפעמים צרה לבן אדם מודרני עד למחנק, הכילה בקרבה רומנטיות רבה שמשכה את הלב והשאירה רשמים בלתי נשכחים.

הכרה זו גמלה בקרבי אחדי שעזבתי אותה. רשמי עיירתי נלוו אלי וחיים בקרבי אחרי שעזבתי אותה והם חלק מנפשי, חלק מימי נעורי.

אחד הרשמים החזקים, החי תמיד ועומד לנגד עיני כתמונה חרותה, הוא ליל „כל נדרי״.

זמן התפילה. אוירה של קדושה מרחפת באוויר וסודיות טמירה לוחשת מכל צד. הרחובות מתרוקנים, פה ושם רצים־אצים בודדים אל קרוביהם וידידיהם לבקש סליחה ולאחל „גמר חתימה טובה״. בבתי הכנסת מתאחדים כל המתפללים לגוש אחד בתפילה זכה לשלמות כלפי עצמם וכלפי בוראם שבשמים, שלפניו עומדים הם לבקש רחמים על עצמם ועל עמם — עם ישראל.

הרוח העלומה זאת, רוח של „דממה דקה״, היא המעלה בי מדי שנה בשנה את זכר עיירתנו על קסמיה המיוחדים. הם שנשתרשו בנפשי, הם המחיים בקרבי את הקשר אל אנשי עירי, אל קדושיה, שאינם עוד, גבר ואשה מעולל ועד זקן שנתנו את נפשם על קידוש השם, בשואה איומה זו.

ממעמקים הם קוראים אלי ולחלל העולם, ואני מרכינה ראשי בכאב ועיני זולגות דמעות.

שלמה אמיתי (ורהפטיג)

זכרונות משנות נעורי

את זכרונותי אני מקדיש לזכר אמי היקרה רייזל ורהפטיג זל, שכל חייה היו קודש למעני, בנה היחיד, שגידלה בעמל רב. אבי ז״ל נפל במלחמת העולם הראשונה ואני אז הייתי רק בן ארבעה חודשים.

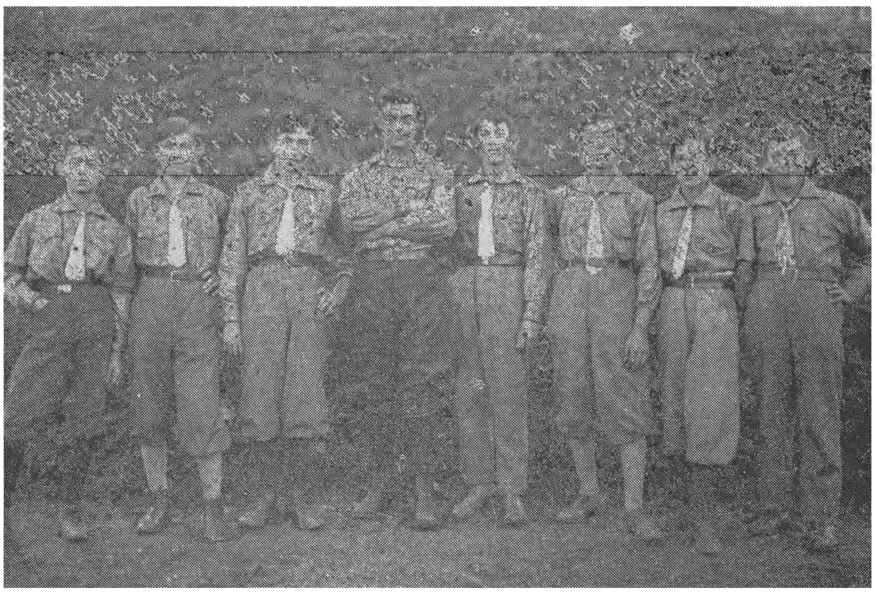
בגיל 11, ב־1925, הגעתי לזבורוב מעיירה קטנה בשם קוזלוב. חיש מהר הכרתי את הסביבה ואת העיירה ואת הנוער, שהיה בו משהו מיוחד במינו. בזכרוני נשארו במיוחד משחקי הכדור־רגל. כל יום ראשון היו משחקים בין ז.ק.ס. (הקבוצה היהודית) לבין קבוצות אחרות. אני זוכר גם, בזמן מאוחר יותר, את טיולי השבת לזלוטה גורה (הר הזהב). מדרום לעירנו עבר נהר הסטריפה שהיינו מתרחצים בו בקיץ, והלובינקה, ההר שבחורף היינו מחליקים בעגלת החורף במורדותיו. אין לתאר את הבילויים הנעימים האלה. מי מאיתנו אינו זוכר את עגלת החורף של מלך דימנד? מעץ בוק היתה, עבודה מיוחדת. לא כל אחד זכה לטרמפ אצל מלך. רק יחידי סגולה כמו טינקה יגר, בילה פסטרנק, ריזלה של הרב ועוד כאלה זכו לכך. מלך היה יושב מלפנים ונהג ואני מאחוריו. תפקידי היה להפוך את עגלת החורף באמצע הירידה וקבוצת הבחורות והבחורים התפזרו בצעקות ובשירה. כך היינו מבלים עד חצות.

בשנת 1928 הצטרפתי להסתדרות „גורדוניה" וראש קבוצתנו היה נתן היימן ז״ל, לימים חבר קבוצת חולדה. הסתדרות „גורדוניה" הכניסה חיים חדשים בכל. התחילו הטיולים ליער של פרסובצה. גם צלם היה לנו משלנו, היה זה אדיק (אליהו זילברמן) עם המצלמה. כל צילום דרש הכנות מרובות, אך לבסוף יצא משהו. מהקבוצה שלנו נשארו בחיים כותב שורות אלו, מלך דימנד בארצות הברית ושלום בורק בקנדה.

קבוצת 'שחר' ב„גורדוניה" עם ראש הקבוצה נתן היימן ז״ל.

מאותה תקופה אני זוכר כיצד באחת השבתות של שנת 1929 (ה„לוקאל" היה אז אצל אליהו לינונד, במרכז העיר) ישבנו וחכינו לשיחה הכללית, אבל הרגשנו שמשהו עומד להתרחש, והנה נפתחה הדלת ונכנס בחור גבוה ובריא, זה היה אשר הלפרין ז"ל (שנפל במלחמת השחרור במשקו חולדה). הוא למד בישיבות הגדולות מחוץ לזבורוב והיה רחוק מתנועות הנוער ומהציונות. התקשר איתנו ולמזלנו קיבל את קבוצתנו, קבוצת שחר א'.

קבוצת „שחר" עם ראש הקבוצה אשר הלפרן ז"ל.

בצפון העיר היה ה„סוקול". הרחוב הראשי היה משמש לטיולי ערב לזוגות המאוהבים, ולקבוצות השונות והתמשך עד לפנייה למילינובצה. כעבור זמן שימש לנו, היהודים, ה„סוקול" כאולם הצגות ולקולנוע. ואחרון אחרון חביב — הנוער היהודי היה מבלה את רוב זמנו על מגרש ביה"ס ע"ש הברון הירש בצידה המערבי של העיר. כאן היינו מבצעים את כל משחקי הספורט וקיימנו שירה בציבור. עד היום מצלצלים באזני השירה וקריאות המשחקים של אותה תקופה.

באותו הזמן התארגן חוג דרמטי בהדרכתו של אשר ז"ל והבמאי דוד סאס ז"ל. קשה להעלות על הניר את ההתרגשות וההכנות לקראת כל הצגה. אני זוכר את ההצגה של „היינטיגע קינדער", על הנוער השואף לארץ־ישראל. בתפקיד ראשי הופיעה בילה פסטרנק. אחרי ההצלחה הגדולה שנחלנו, החלטנו להציג את המחזה גם בפומוזנה וכל הכרטיסים נמכרו, אבל את בילה סגרו הוריה בבית ולא קיבלה רשות לנסוע. זה היה בשבת. עמדנו עם האוטובוס ליד ה„סוקול" וחיכינו לה לשווא עד שצץ רעיון אצל אשר ז"ל, כי טינקה יגר תשחק את התפקיד, והיא איך שהוא למדה את התפקיד עד פומוזנה. הגענו לפומוזנה אחרי שדחפנו את האוטובוס בחלק מהדרך מפאת קילקול, עברנו אותה בשירי־לכת וקיימנו את ההצגה.

הייתי בן יחיד לאמי, וכאשר נודע לאמי שאני רוצה לעלות ארצה דאגה שיהיה עליה להשאר בודדה. אך בוקר אחד באה אלי ואמרה לי: „ילדי, חלמתי חלום שאביך בא אלי וביקשני שאשלח את הילד, מכיוון שתהיה שריפה גדולה...״

ב־28.2.1939 עזבתי את העיר היפה ובתוכה את אמי היקרה ז״ל. קיוויתי שבקרוב גם היא תצטרף אלי, אבל יד המרצחים הנאצית השיגה אותה.

תהא נשמתה הטהורה צרורה בצרור החיים עם שמות כל קדושי עירנו.

✶

מלך דימאנד (ניו־יורק)

„איך דערמאן זיך אין יענע יונגע יארן״

איך דערמאן זיך אין יענע יונגע יארן אין אונדזער שטעטעלע זבאראוו, אט יענע יארן, וועלכע האבן אונדז אזוי פיל גייסט און כוח געגעבן איבערצוהאלטן די שווערע און שרעקלעכע צייטן. אין אונדזער קליינעם שטעטעלע האבן מיר די ציוניסטישע יוגנט געלעבט א לעבן פול מיט אינהאלט און שטרעבונג צו פארווירקליכן דעם ציון־געדאנק.

פונקט ווי אין דעם ליד „מיין שטעטעלע בעלז״, אזוי דערמאן איך זיך פון מיין שטעטל זבאראוו. די שוהל, דער מארק מיט די ירידים, דער שטרוס ווי מיר פלעגן שפאצירן, דער סאקאלניע בארג ווי מיר פלעגן זיך ווינטער גליטשען, דער בארון הירש פלאץ ווי מיר פלעגן פארברענגען און שפילן באל, די טארגאוויצע ווי דער יידישער

ספארט קלוב פלעגט שפילן זיינע מעטשען. דא איז דער טייך, ווי מיר פלעגן זיך באָדן, דא איז די „זלאטע גורא" ווי מיר פלעגן שבת נאכן עסן גיין שפאצירן אדער אויף א טיול פון די ארגאניזאציעס וועלכע זענען געווען אין זבאראוו.

איך געדענק ווי פריילעך מיר האבן דארטן פארבראכט אין די ציוניסטישע ארגא־ניזאציעס מיט די העברעישע לידער און מיט די הורה טענץ. די שיחות, די דיסקוסיעס, דאס לערנען די העברעישע שפראך. דאס פארן אויף פגישות, די זומער קאלאניעס — פון דעם אלעמען געניס איך ביזן האנטיקן טאג.

ווען איך טרעף מיך מיט אמעריקאנער וועלכע קומען צוריק פון א באזוך אין ישראל און איך פרעג זיי ווי זיי געפעלט ישראל. צו זיי האבן געזען דאס גאנצע לאנד פון דעם גליל העליון ביז דעם נגב, די קיבוצים און די קאלאניעס, שפעציעל די ערשטע קאלאניע תל־חי ווי טרומפעלדאר איז געפאלן באשיצנדיק דאס לאנד, פרעגן זיי מיך ווען איך בין געווען אין ישראל, און מיט שטאלץ ענטפער איך, אז איך בין נאך נישט געוועזן אין אונדזער לאנד, נאר דאס אלעס האב איך געלערנט אין פוילן אין שטעטל זבאראוו. ווען איך פרעג נאך ביי זיי אין העברעיש; „למדת קצת לדבר בעברית?" דעמאלט זאגן זיי אז איך האב זיי אבגענארט. „דו ביזט זיכער א יורד, די שעמסט זיך אונדז צו זאגן". מיט גרויס מיה געלונגט מיר זיי צו איבערצייגן אז איך בין קיינמאל נישט געוועזן אין ישראל, נאר האב באלאנגט אין שטעטל זבאראוו צו א ציוניסטישע ארגא־ניזאציע, ווי איך האב אלעס געלערנט וועגן ארץ ישראל און אויך די העברעאישע שפראך. דעמאלט בין איך שטאלץ מיט מיין שטעטל זבאראוו און בין דאנקבאר צו די מנהלים, וועלכע זענען אלע אין ישראל, אויך צו די חברים וועלכע געפונען זיך אין לאנד און האבן זוכה געוועזן אוועקצופארן, קיין ארץ ישראל. נאר די חברים און חברות וועלכע זענען אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים וועל איך קיינמאל נישט פארגעסן. יהיה זכרם ברוך!

„נוער הזהב" בזבורוב

משה שפירא

תנועות הנוער בזבורוב

בבואי לכתוב על תנועות הנוער בזבורוב עלי להזכיר את דמותו של נפתלי כץ ז״ל, מראשי המארגנים של התנועה הציונית בעיירה בכלל ושל תנועות הנוער בפרט. נזכר אני בשנת 25־1924 כשהמנוח היה מוביל אותנו, הנוער, לשיחות בחיק הטבע בשדה או בחורשה. נושאי השיחות היו בעיקר על התעוררות התנועה הציונית בעם היהודי והיו מתובלים בסיפורים עממיים. נפתלי ז״ל היה מבורך בכשרון דיבור והצליח לרתק אותנו למשך שעות ולהקשיב בהנאה לסיפוריו.

כך התחילה ההתארגנות. ראשית דאגתנו היתה שכירת חדר לפגישות. האמצעים שברשותנו היו כמובן דלים מאד (השתתפות אישית בדמי חבר). התחלנו איפוא במגביות: המגבית העיקרית היתה בחג הפורים. אירגנו קבוצה עם תחפושות שעברה מבית לבית בשירה ובריקודים. (פעולה זו הצליחה כמעט תמיד, פרט להפרעות של פגעי טבע — גשמים או שלגים). מגבית שניה היתה בראש חודש אלול בבית העלמין. בכניסה העמדנו שולחן־מגבית והבאים להשתטח על קברי אבות תרמו תרומות. המגבית השלישית היתה בימים הנוראים, ובעיקר בערב יום הכפורים. העמדנו שולחנות־מגבית בבתי הכנסת ושוב תרמו אחינו בני ישראל. בדרך זו הצלחנו לאזן את התקציב השנתי לאחזקת חדר לפעולות ולשיחות.

בתחילה לא שבענו נחת. היו מקרים שההורים התנגדו להתארגנותנו והסיתו את המשכירים שלא ישכירו לנו חדר. זוכרני מקרה שיואל פסטרנק ז״ל (אביו של צבי), הופיע פעם בערב באמצע פעולה ודרש מבנו שיעזוב מיד את החדר, וכך קמה מהומה שבקושי הצלחנו להשתיקה.

אט אט הצלחנו להחדיר את ההכרה הציונית גם בקרב ההורים. להצלחה זו תרמו מדריכנו, נפתלי כץ, נחום לינדר, יוסף אורבך ז״ל ודב מלזק יבדל לחיים ארוכים.

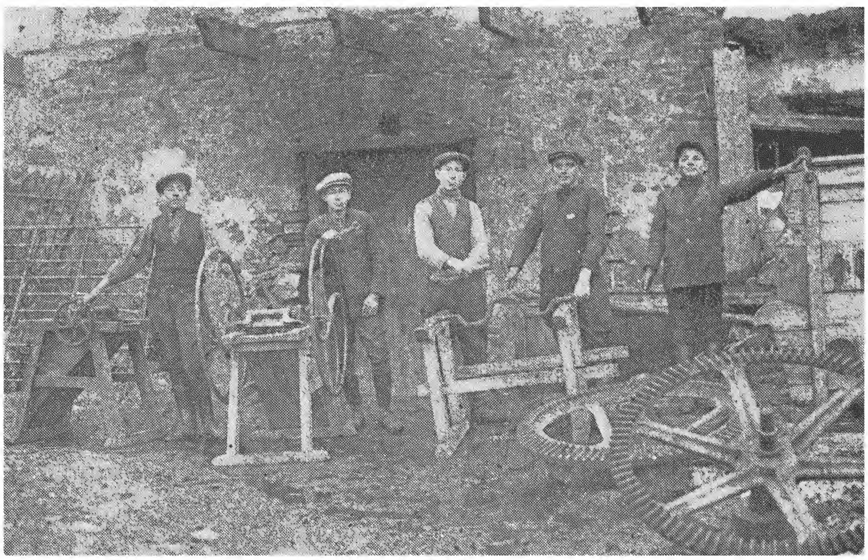
כהמשך להתארגנותנו באה ההתפלגות לתנועות „גורדוניה״, „השומר הצעיר״ ו„החלוץ״, ובעקבותיה התעמולה המעשית. התחלנו להתכונן לחיים פרודוקטיביים, לימוד מקצוע ויציאה להכשרה חקלאית לקראת עלייה לארץ.

זוכרני המקרה הראשון של יציאת החברים — דוד קלר, אליהו זילברמן, פולדי אוירבך, יוסף לינדר, צבי דימנד ועוד להכשרה. במשך שבועות הוציאו בגניבה את הבגדים שלהם מבתיהם כדי שההורים לא ירגישו בכך. את הבגדים החביאו בכל מיני מקומות סתר. עזיבת העיירה והנסיעה בוצעו בלילה במחתרת. בלית ברירה השלימו ההורים עם העובדה שבניהם ישתתפו בתנועות, אך לא היו מוכנים שילדיהם יעזבו את חיק המשפחה ויצאו להכשרה.

הראשון שעלה ארצה היה יוסף אורבך ז״ל. בדרך בלתי לגלית הגיע. אני זוכר את הרושם החזק שהדבר עשה על כולנו וכיצד התחלנו לרקום את עתידנו לקראת העליה.

בשנת 1926, בגיל 15, החלטתי ללמוד מלאכת נפחות־מכנית. עצם ההחלטה ללמוד מקצוע, ודווקא מקצוע של גויים, פעלה בעיירה כרעם ביום בהיר, והפכה לסנסציה ולשיחת היום, עקב מוצאי ממשפחה דתית אדוקה. התחלתי להאבק בתוך הבית ולא די שהדבר נראה בעיני הורי כאילו יצאתי לשמד, אלא אבי ז״ל נאלץ גם ללכת לרשום אותי בארגון בעלי מלאכה הפולני „צעך״ וגם התחייב בתשלומים לבעל בית

המלאכה (זה היה הנוהג באותה התקופה). אבי ז״ל השלים איך שהוא עם הרעיון שאלמד מקצוע. לעומת זאת אמי ז״ל, שהיתה דתית קנאית לא יכלה בשום אופן להשלים עמו ובמשך תקופה ארוכה לא דיברה אתי. המסכנה חלמה שאי פעם אהפך לרב בישראל, ועתה אכזבה כזאת... היום אני מבין עד כמה היו בני משפחתי — האח והאחיות ז״ל טיפוסים מהפכניים, כל אחד לפי דרכו.

משה שפירא (באמצע) בבית המלאכה.

האחות הגדולה, אדלה, היתה בין הראשונות בעיירה שאירגנה חברה משותפת של בנים ובנות. ביניהם פאני זילברמן, נפתלי כץ, פרופ׳ בנימין רייס ועוד. אחי, צבי. היה בין מיסדי הארגון המפלגתי „ההתאחדות" והיה פעיל בו במשך כל השנים. אחי זה שלח את בנו יהודה שפירא ארצה במסגרת עליית הנוער בשנת 1937 (מאז הוא נמצא בארץ). הדבר היה אז לשיחת היום. זה היה המקרה הראשון שהורים שלחו את בנם בעליית הנוער. האחיות בלהה ושושנה היו גם הן בין הפעילות הראשונות במגביות השונות של קרן הקיימת ובפעילות ציוניות אחרות. אחותי שושנה היתה גם חלוצה במובן אחר — היא היתה הראשונה מבנות העיר שהחליטה להיות מורה ונסעה ללבוב ללמוד בסמינר של בי״ס „תרבות" ובסיום לימודיה קיבלה משרה של מורה לעברית באחת העיירות בוואהלין.

אחותי דינה, תיבדל לחיים, החליטה גם היא ללמוד מקצוע והתכוננה לעליה. נסעה ללבוב ללמוד את מקצוע הסריגה. היא הצליחה להיות עצמאית עוד בהיותה בפולין וממש ברגע אחרון זכתה לעלות ארצה, באוגוסט 1939. בארץ הצליחה להתפרנס מיגיעת כפיה גם לאחר נשואיה.

אני עצמי הצלחתי לעלות ארצה בשנת 1936, אחרי שעברתי שבעת מדורי גהינום, בהיותי מנותק מאשתי המנוחה חנה (לבית פולק) במשך קרוב לשנתיים. היא עלתה לפני. כאן עלי להזכיר את אופיו העדין והלבבי של אבי ז״ל — למרות היותו יהודי אדוק, התיחס למעשיהם של בני המשפחה בהבנה ועזר לכולנו כמיטב יכולתו, אם מתוך ראיית הנולד ואם מתוך טוב לבו או משניהם גם יחד.

עלי לציין כי תנועות הנוער בזמנן החדירו לנפשנו, בנוסף להכרה ציונית וחלוצית, גם את תודעת הצדק, היושר והמוסר והשקפת עולם מסוימת, המלוות את יוצאי התנועות בדרך חייהם בארץ. עובדה היא שכל יוצאי העיירה שלנו הצליחו להשתרש בחיי הארץ בכל ענפי החיים והכלכלה: בקיבוצים, בפקידות, בהוראה, במלאכה ובמסחר וכו׳. זאת יש לזקוף לא מעט לחינוך שקיבלנו באותם הימים הרחוקים בתנועות הנוער בעיירתנו. עובדה נוספת הראויה לציון מיוחד היא דמותו של הדור השני של יוצאי עירנו. זהו נוער לתפארת שיש בו כדי למלא את הלב גאווה והערכה. נוער שאנו כולנו רשאים להתברך בו.

משפחת ליפא שפירא.

זליג ירון (יגר)

ליל כל נדרי בעיירה

כבר בעשרת ימי התשובה, למחרת ראש השנה, הורגשה צפיה דרוכה לבוא יום הקדוש, יום הכפורים. אחינו בני ישראל, ואני בתוכם רצים בקר בקר אל בית הכנסת לסליחות. ברחובות האפלים דמויות כהות מרחפות לעבר בית הכנסת. פה ושם קורעת את הדממה נביחת כלבים מונוטונית, נוגה.

הולך אני בדד. ככה הסכנתי משחר ילדותי, כי יתום אני. בבית הכנסת קבלני סבי, הושיבני על ידו והנחני בעיון בתפילה.

ערב יום הכפורים. החנויות ננעלות הפעם מוקדם. האנשים אצים אל בית המרחץ והמקוה וחוזרים משולהבים ומיוזעים מהשוויץ־באד. בבית מורגשת תכונה רבה. הכל לובש חגיגיות מרוממת מהולה בחרדה טמירה. מי לא יהרד אם „מלאכים יחפזון וחיל ורעדה יאחזון כי הנה יום הדין״!

הסעודה המפסקת, לפני תחילת הצום, נאכלת במדה, מורגל אני שאין מפריזין באכילה. בני המשפחה מעטירים זה לזה ברכת „חתימה טובה״ וצום קל. אחי הגדול ז״ל, אמי ז״ל ואני לוקחים את המחזורים ופנינו מועדות לעבר בית הכנסת. כמונו רבים נוהרים לכל נדרי. אנו פוגשים קרובים וידידים ומברכים איש את רעהו. בהגיענו לתחום בית הכנסת, אנו נפרדים. אמי עולה לעזרת הנשים, אחי ואני נכנסים אל בית הכנסת, אל הפאליש, הוא הפרוזדור. מסביב תנועה ערה. הכל לבושים בגדי חג וחבושים מגבעות, כובעים וכפות.

בפאליש מוצבים שולחנות רבים, דוכנים, עליהם שלטים וקערות לאסוף תרומות למטרות שונות. ע״י השולחנות נציגי הקערות. אלה מזמינים את המתפללים לנדב — לקרן בית הכנסת, לתלמוד תורה, לצדק לעניים, (פאר פארבאָרגענע אָרעמעלייט), לקמחא דפסחא, לקרנות הלאומיות ועוד ועוד. מאחר ומאמינ׳ם בפסוק „ותשובה ותפילה וצדקה מעבירים את רוע הגזרה״ נפתחים הלבבות לתרום ברוחב לב.

בתוככי בנין בית הכנסת היו שלשה בתי תפילה: הגדול, הזוטא והקטן ביותר,

מראה החנויות ב„ראטוש״ הסגורות לרגל יום־הכיפורים.

שהיה מיועד לבעלי מלאכה (דאָס שניידער שילאכיל). אני הייתי מבאי בית הכנסת הגדול. הוא קסם לי ביותר בממדיו. גדול ורם היה, הוא קלט הרבה מתפללים. בפינה מצד שמאל הוצב סולם מרובע גבוה, מפורזל בגלגלים, השתמשו בו לבדק הבית. מצד ימין של השער עמד ארגז גדול, בו היו מונחים ספרי תורה פסולים, שיצאו מכלל שימוש.

באמצע בית הכנסת היה הבאלעמער, היא במה, אליה עלו במדרגות אחדות. עליה התפללו, קראו בתורה, דרשו בעלי דרשות ובימות חול נאמו עליה אישים, אורחים מהתנועה הציונית. במזרח שכן כבוד ארון הקודש. משני עברי הארון ישבו פני העיר, נשואי העדה ובראשם הרב דמתא והמורה הוראה, בעלי בתים נכבדים ובעלי ה„טאקסי״, שקנו להם „ערים״ — שטעט בלע״ז. ובשאר המקומות ישבו עמך מכל קשת המעמדות.

בליל כל נדרי מראה מיוחד לבית הכנסת. הרצפה רפודה שכבת קש, עליו מדשדשים המתפללים כשהם נעולים נעלי בית, לבושי גרביים, ומסביב ים של נרות. אלה הודלקו לזכרן של אלפי נשמות. כל נר נשמה. האורות הרבים גורמים לחום דחוס, לקטורת עשן ולדוק ענן ערפילי. בין הנרות מסתובב הגוי, הערל, שמתפקידו היה לאתר נרות נמסים, שעלולים היו להתלקח לשריפה. המתפללים יושבים ומחזוריהם לפניהם. רבים קוראים בלחש ב„תפילה זכה״ הנאמרת לפני תפילת כל־נדרי. כל בית ישראל מרוכז כאן. גם האפיקורסים, שאינם דורכים על מפתן בית הכנסת במשך כל ימות השנה, מופיעים עתה! אלוהים יודע, מה הניעם לבוא. הילדים העליזים מתגודדים ומתרוצצים אנה ואנה. מדי פעם נקראים לסדר ולשקט, נו... שא...

הגבאי עולה על הבמה ומכה שלש פעמים בידו על הדוכן. השלך הס מסביב. מארון הקודש מוצאים ספרי התורה ונמסרים לנשואי העדה. חזן בית הכנסת, ר׳ ישראל יוסף, נגש אל העמוד. עומד הוא בשקע קטן, כדי לקיים „ממעמקים קראתיך ה׳״. כעזר לנגדו עומדים בניו, המשוררים, מסלסלים בקולותיהם ויוצרים מקהלה ערבה לאוזן. מיטיב מכולם הרש׳לי, בנו הצעיר, בקולו הדקיק, הסופרני. קטעים מיוחדים נועדים עבורו לשירת סולו. כל הקהל מתמוגג מרוב הנאה. ר׳ ישראל יוסף, דער רויטער שוחט, בגלל זקנו האדום והנאה, משמיע קולו הרם והנשא לכל רחבי בית הכנסת. מתחיל ר׳ ישראל יוסף: „אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה״. כל הקהל קם וחוזר אחרי בעל התפילה, פעמים אחדות. גולת הכותרת היא תפילת כל נדרי המתחילה בפסוק: „על דעת המקום ועל דעת הקהל...״ בתפילה זו משקיע החזן את מיטב ידיעתו בנגון המסורתי, השובה לב ונפש. הקהל מצטרף לנגון של הש״ץ.

מה אהבתי את ליל כל נדרי! לאחר עשרות בשנים עומד עדיין לנגדי מעמד רם זה ומעורר בי כסופים עזים.

✶

מדמויות העיירה

סאמער טרעגער — סומר הסבל

סומר הסבל היה דמות בולטת בהוי העירה זבורוב. הוא לא נחון בגוף אטלטי, נהפוך הוא — גופו היה קטן ומצומק. נמוך קומה היה סומר וכפוף, עקב גילו שמונים פלוס. יתכן אמנם שכפיפותו נבעה מגילו המופלג ומקצועו גם יחד. שמו (ואולי כנויו) היה סומר צ׳אץ׳.

זה עשרות בשנים נטה שכמו לסבל. לבושו בגדים מרופטים, מקומטים ועל ראשו

חבוש היה כובע שטוח, קסקט בלע״ז, מוכתם ומשומן מרוב שמוש. שמוט היה כובעו לכוון אחד, גדול היה ממדת ראשו, וסומר נסה מדי פעם להרימו מעל למצח. לכוון העורף. פני סומר היו מצומקים, רזים וזרועים נמשים. מתוך עיניו הקטנות נשקפו פקחות ואי שקט.

סביב מתני סומר כרוך היה חבל עבה, סימן הכר למקצועו, להרמת משאות ולהידוקם אל גבו למוד־העבודה וסבל. הוא לא בחל בשום משימה, כגון: העברת שקי תבואה מן העגלה אל האסם, חביות אל סוחר העטרן וקנקני י״ש אל בית המרזח. הפלא ופלא היה בעיני כיצד האיש הקטן, רזה הגוף, נושא על גבו משא כבד, גדול פי כמה ממשקל גופו הקטן, שכוסה כמעט כליל ע״י המטען ורק רגליו נראו ונעו קדימה. עקב המאמץ נשמעו גניחות ואנחות חרישות מריאותיו הנלחצות של סומר. הגוף והמטען הפכו לגוש אחד, שצעד בכבדות, באטיות, במאמץ, תוך חתירה להגיע אל המטרה. זה היה לחם חוקו של סומר.

סומר אהב את הטפה המרה. על הכל אפשר היה לותר, אך לא על לגימת הטפה המרה — שתיים שלש כוסיות ועל נגיסה בעוגת הבצל, אותה שמר באמתחתו. בהעדר אלה הסתפק בלחם צר. אנשי העירה הנדבנים אהבוהו וכבדוהו במשקה האהוב עליו, בכל שעת כושר — בחתונה, בברית מילה וביאהר־צייט. יצוין כי סומר לא ידע שכרות מהי. בעתות „יובש", באין טפה מרה, סבל סומר וחכה להזדמנות.

ספור התהלך בין בני העיירה, כי סומר נזדמן פעם אל מוזג הי״ש הראשי, הגביר המופלג, שבידיו היתה הפרופונציה, בית מסחר סיטונאי לממכר יינות וי״ש. ריח המשקה החריף גירה את חכו של סומר והוא השתוקק ללגום כוסית. מה עשה? הוא הוציא בצנעה מאמתחתו ככר לחם וזרקו לתוך חבית כרסתנית, מלאה י״ש חריף, ומיד הרים קולו: אויה! אויה! הלחם שלי נפל לתוך החבית... הגביר בכבודו ובעצמו שלח את עוזרו למשות את ככר הלחם מן החבית, כשהיא טבולה ורוויה י״ש והחזירה לסומר. סומר חטפה וישא את רגליו ויצא בחפזה, הוא הצליח! בהנאה רבה מצץ את הי״ש ובלע את הלחם. לא היה שמח ומדושן עונג כמוהו.

חוה המשוגעת

הכירוה רק בשמה הפרטי — חוה. עקב מצבה הנפשי המעורער כנוה בעיירה — חוה המשוגעת. איש לא התענין לדעת את שם משפחתה ומקור מחצבתה. ידוע היה, שהגיעה ממקום אחר ויתכן שזבורוב היתה אחת התחנות בנדודיה. מקום מגוריה לא היה קבוע. היא הסתגלה לכל מקום וכל רכושה חבילות קטנות קשורות בערבוביה.

חוה היתה רוח רפאים בעיירה. אשה אומללה, מוזנחת, בשפל המדרגה, עזובה על נפשה עם מצבי רוח מתחלפים. הופעתה היתה אטראקציה למסובבים אותה, לצופים בטלנים, לסדיסטים שהתגרו בה ונהנו בצחוק פרוע, למשתתפים בצערה ומנסים להגן עליה מפני מתנכלים, להרגיעה. מאידך מהלכת מאז אימרה עממית, שעיר בלי משוגע איננה עיר. וזכתה זבורוב לחוה המשוגעת.

חוה היתה כבת 40. לפי קמטי פניה מעל לגיל זה. קומתה היתה בינונית, שער ראשה פרוע, עיניה יקדו, בלטו והביעו אי שקט, חרדה וחשדנות. בעומדה לפניך היתה מפנה את פניה לכל עבר מחשש לעומד להתרחש בקרבתה, נגדה, כדי להציק לה ולהניסה. לבושה היה צרוף מוזר של שמלות מגובבות אחת על גבי השניה. הבגדים השונים והמשונים רפדו את גופה שכבות, שכבות. דמתה ליצור משונה מזירת הקרקס.

את התמונה העגומה השלים האפור המשונה שעל פניה ודמתה אז למפלצת רחמנא ליצלן. הילדים הקטנים פחדו מפניה ונסו באימה. לעתים קרובות חבשה מגבעות משונות, מתקופות אופנה נחלת העבר. את הגארדרובה „העשירה" קבלה במתנה מגבירות יהודיות ונוצריות. היא לבשה מכל הבא לידיה. בהופעתה החיצונית. בצרורותיה ובשלל ארנקיה משכה את תשומת לב כל עובר ושב.

חוה הרבתה להתגרות באנשים ברחוב. מוצאת לה קרבן, צועקת לעברו, מקללת ומנבלת פיה. הנתקפים התיחסו אליה בסלחנות ובמנוד ראש, אך היו גם כאלה שהגיבו קשות ו„כבדו" את חוה במכות נמרצות. אז היתה מתיפחת מרה כשהיא יושבת על הארץ. לפתע שנתה את מצב רוחה וחיוך מהול עם דמעות השתפך על פניה ובעקבותיו צחוק פרוע. לעתים השמיעה פזמונים וקטעי שירים.

לחוה היה לב רחום. היא היתה טובה מטבעה. חלק מאוצר מזונותיה ושלל בגדיה חלקה לעניים ולחלכאים. בזמנו ספרו לי, כי באחד הימים נעלמה חוה המסכנה מנוף העירה. כעבור ימים אחדים מצאוה צפה על פני נהר העיר, הסטריפה, מתחת לגשר. מניחים שטבעה או שטובעה ע"י אנשי בליעל. כחייה כן מותה טרגדיה אחת עגומה.

פסיה בוי וחנה אחותה

שמה היה פסיה בוי. „בוי" היה הכנוי לשמה. היא ואחותה חנה (חנה'לי) צמד שהילך בעיירה בצותא. חנה היתה חוסה בצל אחותה הבכירה. שתיהן היו בנותיה של אם חרשת־אלמת ושלשתן יחד הוו משפחה מוכת גורל ולמודת סבל. האם נתאלמנה בצעירותה. ההשגחה העליונה „זכתה אותה" בצאצאים מסכנים. למענן עמלה קשה, בעבודה פיסית מפרכת. האם על הבנות גרו בדירה מטה לנפול בשכונת עוני.

שוני רב קיים היה בין החיצוניות של האם לבין זו של בנותיה. בעוד שהראשונה הקפידה על נקיון גופה ולבושה, הרי פסיה וחנה היו מרושלות. שער ראשן היה פרוע, לא מסורק ולבושן מוזנח. כל זה למה? פגור שכלן גרם לכך. לא למדו בבית־ספר ועקב האלמות של אמן התרגלו להחריש ואוצר המילים שלהן היה דל ביותר. בימים ההם לא היה בעירה מוסד סוציאלי שידאג להן. פסיה עבדה פה ושם ואלו חנה הלכה בטל. שתי הבנות היו מוצקות בגופן, מסורבלות ורגליהן היו בצקות. דבורה המוזר של פסיה לווה צחוק ואילו חנה חיכה חיוך בישני, תמהוני.

לשתי המסכנות נטפלו נערים שובבים והכעיסון. הן התגוננו בהשמעת קולות וצלילים לא ברורים ובנפנוף ידיים. יש וצרחו וילל עדי חדלו והרפו מהן מתנכליהן.

שתי האחיות רגילות היו לחזור בכל יום ששי על פתחי בני העיירה, כדי לאסוף לחם, מכל הבא ליד — חצי חלה, פרוסות לחם, כעכים. אלה נצטברו בתוך סנוריהן ובתוך צרורות. פה ושם שחק להן המזל, תושבים נדיבי לב זכו את הבנות בדברי מאפה משובחים — עוגת שמרים, עוגת בצל (א ציבאלי פלעצל), פשטידת תפוחי אדמה וקמח (א באלבניק און א באבע), מאכל תאוה.

המזון שנצטבר בסיטונאות שמש לבני המשפחה מזון בסיסי עד ל„מגבית" השניה, ביום ששי הבא. ערב פסח העניקה להן הקהילה מצות חנם מקמחא דפסחא, להן ולשכמותן. יש ונהנו מדברי כסות לגופן, מתנת עשירי העיר או ממשלוח בגדים מבני עירינו מעבר לים, מארצות הברית. הן לבשו את הבגדים כמות שהם, ללא התאמה לפי מדת גופן. העיקר לכסוי מערומי הגוף ולהתחמם.

גורל האם על הבנות היה ודאי כגורל אחינו, תושבי זבורוב, בתקופת השואה.

יעקב ולר

זבורוב בימי חג וחול

ובהגיע חג פורים...

משנכנס אדר מרבים בשמחה. אולם לא היתה שמחה כשמחת יום הפורים עצמו, באותו יום נתמלאה העיירה המולת שמחה וצהלת שירה.

ההכנות לפורים היו רבות. עקרות־בית היו מתחרות זו בזו באפיית אזני המן, בשביל בני הבית ולמשלוח מנות — מנהג נפוץ בגולה, שאצלנו בארץ הוזנח לחלוטין. ה,,משלוח" הכיל מיני מאפה, מכוסים צלחת על צלחת ועטופים במפיות.

חלוקת המנות היתה תפקידה של מרים רחל, אשה בלתי שפוייה בדעתה. חג הפורים היה יומה.

בהגיעה אל דלת המעון, היתה מכריזה בקולה המאנף; — נחשו מה יש לי כאן!... ,,א טערנע!" (,,זכייה גדולה!").

קריאת מגילת אסתר, על סלסולי טעמיה, הדהדה למרחקים, כשהיא מופרעת מפעם בפעם ע"י הרעשנים שבידי הילדים והנערים. הרעשנים — חלקם קנויים, חלקם תוצרת בית. הרעשת המן — היתה ה,,אטרקציה" הגדולה בקריאת המגילה, שגם היא עצמה עוררה התרגשות רבה.

אולם התכונה הגדולה ביותר בפורים היתה בתנועות־הנוער, שחבריהן אימצו להם את החג, בהקנותם לו צורה מיוחדת. היתה קיימת התחרות בצורת התחפושת. היו מתחפשים לליצנים, קוזקים, צוענים, לטיפוסים מהמגילה. אולם התחפושת המבוקשת ביותר היתה זו של מנקה ארובות, לבוש שחורים כמובן ומצוייד במטאטא...

הנערים המחופשים היו מתארגנים בקבוצות קטנות והיו עורכים ביקורים בבתי היהודים בעיירה. מבית לבית הלכו, מקצה העיירה עד קציה. הביקורים היו מלווים שירים וריקודים ותמורתם קיבלו חברי תנועות־הנוער תרומות, שנמסרו לקרן קיימת או לאחזקת מועדונם.

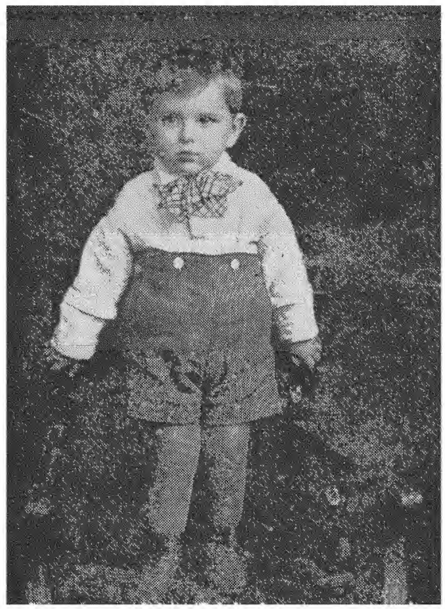
המנצח על האיפור היה מקס קארולינסקי. כחומר־גלם שימש לו כל הבא ביד: פשתן לזקן ולשפם, קרטון למסכה. הוא השתמש בבדים, בנוצות, בצבעים. שרוולי בגדים היה הופך לצד שמאל ומקנה לבגד צורה חדשה וכו'. לכל אחד היה מוצא תחפושת לפי הנושא המבוקש.

אבי רצה שאהיה תמיד בסעודת הפורים בבית, בכל־זאת הצלחתי להתחמק והייתי בא אחר־כך הביתה מחופש. רק פעם אחת הוציאני אבא מהקן באמצע האיפור, כשמחצית הזקן מודבקת לפנים — וכך ישבתי ליד השולחן... הדבר ציער אותי מאוד בייחוד כאשר ראיתי את חברי עוברים בסך ברחוב.

אחד מבעלי־הבתים, ר' משה חיים זילברמן, לא סבל את התחפושות והיה מקבל אותנו בקרירות באמרו: ,,פורים איז קיין יום־טוב, קדחת איז קיין קרענק" (,,פורים אינו חג וקדחת אינה מחלה").

פעם התארח אצלו נכדו, ששמו היה קארולצ'ה שדיבר רק פולנית. הילד הזה נעץ בנו את עיניו והואיל ואנו הופענו כאילמים, אמר הילד: Ten Purim nic nie gada

(„הפורים הזה אינו מדבר כלל״)... זה הצחיק אותנו מאוד, אם כי השתדלנו להתאפק, פרצנו כולנו בצחוק. בכל־אופן, לא יצאנו ממשפחת זילברמן בידים ריקות.

קרולצ׳ה אוירבך

אחר גמר הסיבוב בעיירה — היה זה ב„שעות הקטנות״ של הלילה — היה ראש הקבוצה מוציא את הכסף מהגרב, סופר את הסכום ומוסרו לגזברות.

✶

בששת ימי המעשה...

הווי החיים המיוחד בעיירה היהודית, בעלת המסורת העממית, יצר דפוסי חיים אופייניים והוליד דמויות מיוחדות, טיפוסים מבני „עמך״ שהלמו את מציאות התקופה. העוני, הדחקות, הבדלנות — הן מרצון והן מהכרח, האופקים הצרים, האפשרויות המעטות — כל אלה עשו את שלהם והטביעו את רישומיהם על אנשי העיירה.

היו בעיירה טיפוסים תמהוניים, אשר רק התנאים המיוחדים של ההווי היהודי בעיירה, המסוגרת בתוך עצמה יכלו להצמיחם. לא היה מחסור גם בדמויות יוצאות דופן, אנשים משולי החברה, ששגו בעולמם משלהם — עולם הדמיון.

אגב, כמעט לכל אחד מתושבי העיירה היה כינוי (לא פעם מעליב ומשפיל) — אם על פי אופיו ותכונותיו של האיש, אם על פי התעסקותו, או בעקבות מקרה שקרה.

היו בעיירה כמה עשרות בעלי מלאכה: — חייטים, סנדלרים, נגרים, מסגר, שען, זגג. מהם שעבדו לבדם והיו שהעסיקו מספר פועלים ושוליות.

חונה קרויניש הנגר היה עושה ריהוט כפרי וארונות־מתים לאיכרים הפולנים מהסביבה. כשהיה בא גוי כזה להזמין ארון לקבורה, היה חונה רוצה לדעת את ממדי גופו של המת. לשם כך היה מוריד מכסה מארון מוכן ואומר למזמין שייכנס לתוך הארון כדי להתקין את המידה המדוייקת בשביל המת... את הקפה שאשתו היתה מביאה לו (היה זה כנהוג בימים ההם קפה על בסיס ציקוריה), היה חונה בוחש במטר שבידו...

בעל מלאכה שעבד כעצמאי, היה וועלוול המסגר. הוא היה מתקין מנעולים ומפתחות לדירות. מטופל היה בילדים רבים ופרנסתו היתה דחוקה. גאה היה בהכרתו הפועלית ואהב להסביר את הסוציאליזם: „כפי שקרל מארקס היה אומר: צריך לחיות ולתת לאחרים לחיות"... תקוות רבות תלה בסובייטים שיבואו וישליטו שיוויון בחברה.

בין בעלי המלאכה אני מונה גם את שאול, שעסק בכיסוי גגות ברעפי־עץ. זה היה אחד משני המקצועות שהיו לו, מקצועו השני היה קברן. הזקנים התייחסו אליו בהסתיגות והיו מתרחקים ממנו. אולם אנו הצעירים היינו נטפלים אליו ומתגרים בו. הוא היה משיב בדרך התגרות „אני קובר גם צעירים!". למי שהיה מרגיז אותו במיוחד, היה מוסיף „מחמאה": — „אתה תהיה אצלי מת יפה!". („דו וועסט זיין ביי מיר א שיינער מת");

והיו בעיירה סבלים יהודיים: אפרים פרגר (פליאך) אב לילדים רבים, היה אורח קבוע בכל חתונה, גם אם לא הוזמן. מלבד המאכלים שהיה בולע בשפע, היה דואג גם לילדיו, שאותם היה מביא ומעמידם מאחורי החלון. כאשר רבתה ההמולה בחתונה, היה דוחף אליהם מן המאכלים „דאס איז פאר די שעפעלעך!" (זה למען הטלאים) — היה מתרץ כאשר מישהו הבחין במעשהו זה.

אחד הסבלים היה חונה, רווק זקן, בעל גוף. מעניין היה לראות את חונה זה בחג שמחת תורה, כאשר נקרא לעליה לתורה. אמירת הברכה היתה לו מאמץ גדול יותר מאשר הרמת משא של 100 ק"ג. כאשר פצה את פיו לומר את הברכה בקולו העבה, נחרד כל בית המדרש.

את הסבל סומר (איתמר) צ'אץ אני זוכר כאיש זקן כבר. מקומו הקבוע היה על מדרגות בית המרזח של פייגה רוזנבוים והיה מוצא הזדמנות לזרוק את כיכר הלחם שלו לתוך חבית הי"ש, כאילו נפל במקרה, ואח"כ היה מוצצו בהנאה יתירה...

אברהמצ'ה סגי־נהור (או כפי שקראו לו גם „דער בלינדער") היה סוחר בפשתים, בשלחים ובקמח. על אף עיוורונו היה נוסע לירידים בעיירות סמוכות, קונה ומוכר. בכל המשא ומתן היה מסתייע בחוש המשוש בלבד ולמרות נכותו התגבר ללא מאמץ על כל קושי. תוך כדי דיבור עם אדם, עמד מיד על טיבו וידע „עם מי יש לו עניין". הוא ידע את כל התפילות בעל פה והיה מתפלל בקול רם. אנו הילדים היינו ניגשים חרש אליו כדי לבדוק אם הוא מתפלל כהלכה מאחר שחשדנו, כי הוא פוסח על פסוקים, אולם לפליאתנו נוכחנו לדעת, כי אין הוא טועה.

אברהמצ'ה זה היה בעל תעלולים והיו לו תחבולות משלו, שסייעו לו להשתמט מתשלום מסים לממשלה. כאשר גובי המסים (הנוצרים — נימץ וקובאל) היו באים אליו היה פורש לפני הבית את השלחים המעלים צחנה וסותם את ארובת העשן כך שהעשן מילא את הבית. זה היה אמצעי בדוק להבריח את גובי המיסים מביתו... אמרו בעיירה כי אילו ניחן אברהמצ'ה בכוח הראייה היה מגיע לדרגת גאון. עובדה שגם בהיותו עיוור ידע להשתלט על כל מצב ולכלכל את ענייניו בשכל ובכשרון.

עומדת לנגד עיני דמותו של הסוחר יידל וולף רייס, שנלווה לו הכינוי „טוק". בנוסף על מצרכי מכולת היו בחנותו כל מיני משחות לעגלות. מהטיפול בשמנים היו ידיו תמיד משומנות והיה מנגב אותן בלבושו. כתוצאה מזה הבריקו בגדיו תמיד.

הממונה על הנקיון, הפולני גברילוק, הוציא פקודה לחנוונים ללבוש חלוק לבן והללו לא הקפידו כמובן לקיימה. והנה פעם כאשר המפקח על הנקיון התקרב לחנותו של יידל וולף, הבחין בו הלה וקרא לאשתו „קיילה תני לי מהר את הכותונות!" והוא התעטף בכותונת לילה צבעונית של אשתו. המפקח הנדהם למראה לבושו המשונה של החנווני, פרץ בצחוק וזמן רב לא יכול היה להירגע.

זוכר אני את יומה הגדול של שיינדל, אלמנה עניה, שהיתה מתהלכת בשוק בין עגלות וסוסים ונושאת סל לחם ולחמניות למכירה. היה לה בן בגילי, שייקה. כאשר הגיע שייקה זה לגיל בר־מצווה, ערכה שיינדל חגיגה רבתי בבית־המדרש ולשמחתה לא היה גבול.

אחד העיסוקים בעיירה היה כמובן המלמדות, וקודם כל המלמדות לדרדקים. הראשון במלמדי היה „הערש מיליטער". הוא היה הראשון שהכניסני לאהלה של תורה. השני בנימין, שידוע היה בכינוי „בנימין ציבעלע" היה איש תם, בעל מיחושים ועצבני. אבל בהגיע חג שמחת תורה היה מפליג בהתלהבות עילאית. היה רוקד ומרקיד את הרבים. היה ממש הופך עולמות. אתו רקדו גם השולחנות והספסלים.

זכור לי גם המלמד בנימין אורבך — „בנימין קוילעטש" שהיה מלמד לבוגרים ורוב בחורי העיירה למדו אצלו גמרא ב„סטרעטנער קלויז", אף כי היה לו חסרון גדול: קשה היה להבין את פירושיו משום שדיבורו היה מלווה מין גרגור.

היו לנו בעיירה בעלי תפילה מנעימי זמר. השוחט ישראל יוסף וינטר היה מחונן בקול חזק וערב. לתפילת „כל נדרי" שלו בבית־הכנסת הגדול היו באים גם פקידים נוצריים לשמוע את קולו. ידיעותיו בפולנית היו קלושות מאוד ואפילו שמות פולניים היה מבטא בצורה משובשת. ביום הקונסטיטוציה הפולנית, ב־3 במאי כאשר היה מברך „הנותן תשועה למלכים", היה מחליף את השם איגנאצי מושצ׳יצקי ב„משה איציק"... במקום פילסודסקי היה פייסודסקי...

בעל תפילה שלא על מנת לקבל פרס היה גם אביגדור בעריש שפירא, שרבים היו באים לשמוע „אל הרינה ואל התפילה" שלו.

אבי, נחום ולר, היה בעל תפילה בקלויז של חסידי סטרטין. הוא היה מתפלל בליווי המשורר משה דימאנט (משה דאדיע נחמן). אחרי שהפך משה לאפיקורס, לא פסק בכל זאת מלבוא להתפלל בימים הנוראים כדי לעזור לאבי, אבל השתתפותו בתפילה עוררה ויכוחים והתנגדות. הדברים הגיעו עד כדי כך שאבא נאלץ לעוב את הקלויז ולעבור לבית־המדרש הישן עם עוזרו המשורר. אחר כך נדד לבית־הכנסת הקטן „יד חרוצים" של בעלי מלאכה.

לא היה מחסור בעיירה גם בבטלנים. בעיירה התהלך סיפור על יהודי בכינוי „דוד השמן" (דער „גראבער דוד"), נמוך הקומה, שהיה מומחה לפרשנות אסטרטגית על כף ידו. סיפרו שבמלחמת רוסיה—יפן נוהג היה להסביר בבית־המדרש את המהלכים הצבאיים כשהוא מושיט את כף ידו ומראה: כאן הרוסים, כאן היפאנים וכאן הם מוכרחים להיפגש. הצעירים היו מתגרים בו וסוגרים את כף ידו ומביאים אותו לידי רוגז. אז היה מתפרץ ומתריס: אוי ואבוי לכם, אף אחד מכם עוד לא קנה שקל! הוא היה ציוני נלהב. לכל קונגרס ציוני היה קונה שקל ואף היה מתפאר בו. בעוד שהוא כאמור היה גוץ,

הרי אשתו ציפה היתה דווקא גבוהה ורזה. קרה וציפה חלתה והרופא ד"ר שטורם רשם לה תרופה ובעזה"ש הבריאה, אבל בעלה היה מפציר בה לבלוע את שארית התרופה, כי היה לו חבל לוותר על השארית...

המשוגעים בעיירה מהווים פרק בפני עצמו.

בעיירה היה משוטט הרמן קושקה, קשיש לבוש בלואים, שהיה מסובב מקלו באוויר וטוען שהוא מפזר עננים והיה מסתובב סביב עצמו במעגל „כמו חוגי המעגל".

שני לו היה נחמן צודק, שהיה עטוף סמרטוטים תמיד. לפעמים נעל לרגליו נעל אחת ומגף אחד. כובעו היה שמוט לצדדים והוא אהב לזמזם, לשיר ולדשדש דווקא בתוך הבוץ. הילדים היו מתכנסים סביבו ונטפלים אליו, אך הוא היה תמיד מחייך וצוחק.

דמויות בלתי שפויות היו האחיות פסי וחנה בוי. דיבורה של חנה היה מקוטע. כאשר עקרת בית היתה מכבדת אותה בקערת אוכל, היתה מכריזה על כך בקולי קולות ועושה פרסומת לנדבנית. מספרים כי בימי השואה לא תפסו שתי האחיות את המתרחש והתפלאו על האנשים, שעד כה שמו לב אליהן, חדלו לפתע להתעניין בהן.

☆

קרן אור בעיירה היו תנועות הנוער שהכניסו מצב רוח מרענן ובישרו צמיחת חיים חדשים.

בראשי תנועות הנוער זוכר אני את אריה אדלר, שהיה מדריכי ב„שומר הצעיר". הוא היה מדבר על חלוציות ומטיף לחיי הגשמה והנוער היה שותה בצמא את דבריו.

אריה אדלר פעל גם בליגה למען ארץ ישראל העובדת, שהקיפה את כל ארגוני הנוער החלוציים. לפניהם היה מרצה על יסודות הסוציאליזם ומסביר את משנתו של ברוכוב. כדי לחזק את דבריו היה גם מסתמך על הנביאים ומצטט פסוקים מפרקי אבות, הנוגעים למוסר ולצדק חברתי.

דוד שוובל היה ראש תנועת „אחוה" של הציונים הכללים, שהיתה לה אחיזה ניכרת בנוער והיה מנהל שיחות על נושאים ציוניים. אף על פי שהיה צולע, אהב לצאת בריקוד עם הנערים ואפילו בריקודים סלוניים, שלא היו מקובלים בתנועות הנוער החלוצית. בויכוח עם מדריכים בתנועות הנוער האחרות היה מדגיש, כי תנועת „אחוה" היא אם הציונות ועל כן נדבק לו הכינוי „אחוה די מאמקע".

אלי ריכטר

מקצת זכרונות

זבורוב היתה עיירה יהודית טהורה. בתוכה היה מספר זעום של פולנים ואוקראינים.

בשבת מורגשת היתה ברחוב קדושת השבת בכל המובנים. המסחר שותק. החנויות ובתי מלאכה היו סגורים. מנוחה מוחלטת שררה בעיירה. אמנם הנוער היה כבר מתקדם ותנועות נוער שונות היו בעיירה, אבל דרכי החיים בבתים וברחוב התנהלו לפי המסורת. בימי מלחמת העולם הראשונה נחרב בית המדרש הגדול ונבנה חדש בשנת 1928. המתפללים בבית־המדרש הגדול היו רובם ציונים ומתקדמים. ההרצאות

של השליחים מארץ ישראל ושל הנואמים אחרים התקיימו בבית המדרש הזה. גם ויכוחים וכל מיני דיונים אחרים בעיר התנהלו בתוכו. בזכרוני נחרתו חויות משמחת תורה שהיו חוגגים בסטרטנר קלויז, שם היה מתפלל סבי ואבי ז״ל. זה היה המקום השמח ביותר בליל שמחת תורה. כאן היו מתקהלים המון צופים. אפילו מבתי תפילה אחרים באו להשתתף. החסידים מהקלויז הזה שרו ורקדו בהתלהבות בלתי רגילה והגיעו לאקסטזה שקשה לתאר אותה.

דאגו גם לשמח את הילדים, מהתרומות של יום־כפור היו קונים בשביל הילדים אגוזים שהיו זורקים אותם מהדוכן ומכבדים במשקה שקראו לו מד, מין צירוף של בירה ודבש.

עלי לציין שהחיים הדתיים תפסו מקום נכבד בעיירתנו. בחוגי החרדים היו אנשים חדורי הכרה דתית וקשורים בלב ובנפש לדת.

אזכיר כמה טיפוסים. מנדל קויפמן, יהודי עדין נפש ובעל ידע רב. האחים לבינר, יהודית מכובדים מאד. גם סבי ז״ל בנימין אורבך כל אלה תרמו הרבה לעצוב ולחזוק הדת בעירנו.

אחד מעמודי התווך בעיר היה אהרן ז׳ופניק, ראש הקהלה, איש מדע, פילוסוף, שהיה מפורסם בגליציה בין גאוני הדור. היו שמועות שהתכתב עם אינשטיין. עמד בקשרים עם אנשי שם. יום יום היו מגיעים אליו מכתבים מכל קצווי תבל.

בעיירתנו היו שני רבנים. הרב הצעיר קליינהנדלר והרב הזקן שליטא. לשניהם היו דרישות לכסא הרבנות. הסכסוך ביניהם הלך וגבר והדביק את כל אנשי עיירתנו והמריבות בין אוהדי הרב קליינהנדלר לבין אוהדי הרב שליטא הגיעו למצבים חמורים מאד. לא היה בית בזבורוב בו לא היו מעורבים בסכסוך הזה; ממש הגיע לשנאת אחים.

הריב הזה נמשך תקופה די ארוכה, עד שיהודי זבורוב התעייפו מהמריבות והחליטו לשים קץ למריבות על ידי זיווג בין בתו של הרב שליטא לבין בנו של הרב קליינהנדלר.

הייתי חבר תנועת „אחוה", תנועת נוער של הציונים הכללים. יצאנו בגיל 16 לפלוגת הכשרה בלבוב. עבדנו בחקלאות. ד"ר סטופ ושמורק היו באותו זמן ראשי הציונים הכלליים והקובע בענינים חשובים היה ד"ר רייך. היו כמה פלוגות הכשרה בלבוב באותו זמן ולמרות ההבדלים האידיאולוגיים היו בינינו יחסים טובים. הייתי מבקר את פלוגת „בוסליה" בה היו כמה חברים מעיירתנו. באותו זמן מאד קשה היה להשיג סרטיפיקט ורבים עלו בעליה „ב", בעליה הזאת עליתי גם אני. זאת היתה עליה קשה מאד. באוניה שאני עליתי בה שטנו 3½ חדשים וכשסוף סוף הגענו לחופי המולדת, לנמל חיפה, החזירו אותנו ללב הים. רק אחרי תלאות מרובות עלינו על החוף בארץ־ישראל.

מיכאל רוט

הציבור החרדי בזבורוב

זבורוב של אותם ימים היתה עיר שהיו בה הרבה יהודים יראי שמים, צנועים ומס־תפקים במועט. יהודים שלאחר גמר יום עבודתם התכנסו בבתי הכנסת ללמוד תורה. אחדים למדו גמרא, אחדים למדו חומש ורש"י, ואחרים עיינו בספרי מחשבה וחסידות. בקרב הצעירים הורגשה תסיסה, רעיון הציונות שהתפשט בכל קבוצי היהודים בעולם, מצא לו מהלכים. קמו תנועות ופלגי תנועות, מגורדוניה ועד בית"ר. הסיסמה: „שיבת ציון — ובמהרה", חדרה ללבבות יהודי זבורוב.

גם רעיון „אגודת ישראל" חדר לזבורוב, ושוב אצל הצעירים. הם יסדו בעיר סניף לתנועה זו, אשר שמה את הדגש על למוד תורה וקיום מצוות, וחנוך הדור ליהדות.

הצעירים החרדים התמסרו להקמת בתי ספר חרדיים, ברוח אגודת ישראל. הוקמו בתי ספר לנערים: „יסודי־התורה", ולנערות: „בית יעקב" (שכותב השורות שימש כמנהלו ושאשתו לעתיד היתה בו מורה). במוסדות חנוך אלו התחנכו רבים מילדי העיר.

בכל הענינים הללו טיפל ועד מיוחד בהרכב החברים: ר' מאיר שמואל שטנד, ר' גדליהו רוטנברג, ר' לייב ואלפצאן, ר' אליעזר מאירזון, ר' יצחק צוויג, ר' מרדכי קרל, ר' משה ליכטר ואחיו ר' ברל ליכטר הי"ד (אלו נספו בשואה), והרב משה הלוי צוויג זצ"ל (שהיה רבה הראשי של אנטוורפן), ויבדלו לחיים ארוכים השופט קיסטר וכותב שורות אלו.

בין פעילי אגודת ישראל והחנוך הדתי באיזור היו גם ר' יעקב כץ ז"ל יליד זבורוב, שהיה חבר כנסת, ור' הלל זיידמן יליד טרנופול הסמוכה, כיום עתונאי וסופר ידוע בארה"ב.

מבין אלה שאינם עמנו כיום יש להזכיר במיוחד את ר' אליעזר מאירזון שהצטיין בגדלותו בתורה ובכושר ארגוני שניחן בו, מבלי לדבר על כך שהיה נואם בחסד עליון. לנאומיו שנשא ברחבי פולין בפני אולמות מלאים מפה־אל־פה, נהרו המונים.

מבין הפעילות יש להזכיר את אלטה וואל, רחל שליטא, אלטה ומאשה ואלפצאן ומאשה ליכטר הי״ד. כולן נהרגו בידי הצורר הנאצי ימ״ש.

לאגודת ישראל היתה גם תנועת נשים חזקה שארגנה תחת חסותה את נשי זבורוב הדתית, ושקיימה פעולות תרבותיות ברוח התורה בעיר.

בעיר היו חמשה בתי כנסת. בית הכנסת הגדול שהצטיין בגובהו הרם מעל לכל בתי העיר, ממש כפי שהשולחן ערוך דורש בהלכות בית הכנסת. בבית כנסת זה התפלל המרא־דאתרא, רבה של קהילת זבורוב, הרב קליינהנדלר, אדם גדול וגאון בתורה שניהג עדתו במסירות ובאהבה יהודית.

לפני התיבה עבר החזן ישראל יוסף וינטר, שכינוייו היה „דער רויטער שוחט" ושהיה ידוע בקולו הערב והנעים ומשך מאות מתפללים. ואם כבר מזכירים חזנים ובעלי־תפלה, חובה להזכיר גם את אביגדור ביריש, חזן קבוע בבית המדרש הגדול.

ר׳ אביגדור לא אהב לסלסל בקולו ולהשמיע אופרטות כמנהג חזני ימינו. לניגון שלו היתה נשמה יהודית הנכנסת ללב ונשארת בו. ניגון שלו הבקיע שחקים ועלה מעלה לעולמות עליונים. מאותו בית מדרש זכורים לי עוד במיוחד ר׳ יוסקה קלר, יהודי עניו וצנוע ור׳ אהרון ז׳ופניק אחד ממשכילי זבורוב.

בית כנסת קטן אך מושך מתפללים, היה בית המדרש הקטן „השטיבלניקס" (שטיבל באידיש מגפיים), כנוי שניתן לו מחמת הבוץ התדיר מסביבו. בית מדרש זה, למרות הבוץ ולמרות קטנותו, משך הרבה מתפללים, בעיקר חסידים ואנשי־תורה. הסיבה? אולי בגלל מיקומו הגיאוגרפי, והיותו כמו שאומרים באידיש „היימיש" (אינטימי). בית מדרש זה פתוח היה יומם ולילה לאנשי העיירה והמה מקהל מתפללים ולומדים. את משרת החזן נשא ר׳ מנדלה קויפמן ששימש גם בתור בעל קריאה, אדם שעשה מלאכתו באמונה ללא כל תמורה.

מאותו בית מדרש זכור לי גם ר׳ שלמה רוזנבוים שהייתי מקורב אליו. הלה היה

חסיד בלז בכל רמ"ח אבריו, ואדם יקר בעל לב. זבורוב שכנה באזור הסמוך למרכזי החסידות; בלז, סטרטין והושטין. כל החסידות היתה מיוצגת בעיר ע"י הקלויזים (קלויז —בית מדרש לחסידים — או בלשון אחרת „שטיבל").

שני קלויזים היו בעיר. קלויז בלז וקלויז סטרטין. קלויז בלז היה מיוחד בחלוקתו החברתית למשפחות, משפחות: ואלפצאן, בילר, ליכטר, ועוד.

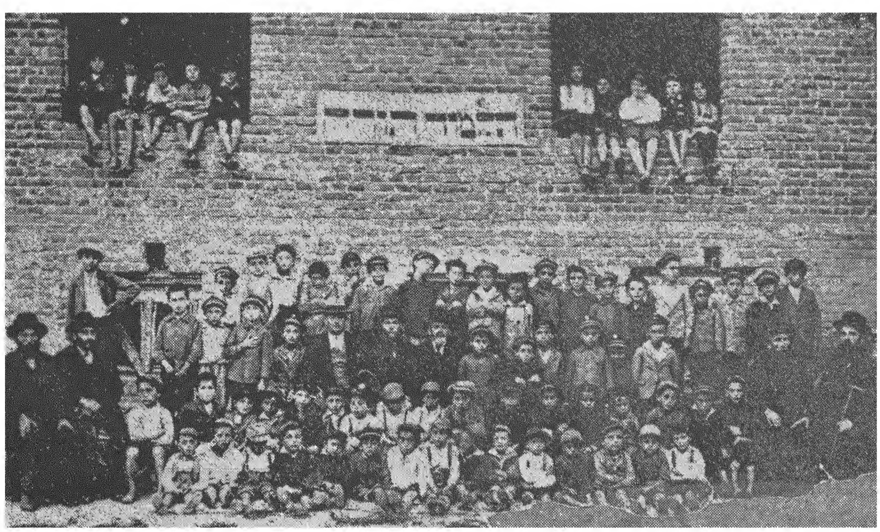
כל משפחה יסודה בסבא או באבי הסבא, ומנתה לפעמים עשרות קרובים, דודים, אחים, נכדים, בנים, בני־דודים, סבים וסבתות. במלה אחרת: „חמולה".

קלויז בלז היה פתוח יומם ולילה, המה המתפללים, לומדים והוגים בספרי מחשבה וחסידות. הקלויז היה לתושבי העיר חדר תרבות וספריה כאחד.

בצפונה של זבורוב שכן קלויז סטרטין שבו התפללתי לרוב. אם כי ממשפחת חסידי בלז אני. בקלויז זה התפללו חברי ורבותי, ושם ביליתי את שעותי בלמוד תורה ומשום כך זכורים לי מקלויז זה זכרונות חיים במיוחד. ר' מכל'ה וואל יו"ר סניף אגודת ישראל בזבורוב שימש כבעל קורא (קורא בתורה) ומגיד שעור. שעור שאליו נהרו עשרות, ואף ממקומות אחרים.

טיפוס מיוחד במינו היה ר' שלמהל'ה פרגר, יהודי צנוע שהתפרנס מכריכת ספרים, מקצוע שאין הכנסה רבה בצידו, אך היה תמיד שמח בחלקו, ולמרות העוני ששרר בביתו. נראה שמח ועליז.

בין הטיפוסים השמחים בחלקם היה גם ר' ישראל ליב ריכטר זקן חסידי סטרטין, יהודי למדן שהתפרנס ממכירת שמרים, בקלויז זה התפלל גם ר' מאיר צוויג חתן המרא־דאתרא הרב קלינהנדלר, מצאצאי ר' שאול ואל הידוע בהיסטוריה היהודית כמלך פולין ללילה אחד.

אנשי מעלה וחסידות

קצרה היריעה מלכתוב על כל אישי עירנו. אסתפק על כן בהזכרת שני אישים ושתי נשים דגולות.

מורי ורבי ר׳ בנימין אורבך הי״ד, יהודי צנוע היה ירא שמים ולמדן גדול, בקי בש״ס ופוסקים, ועם זאת מתפרנס מיגיע כפיו ובכך שימש אבטיפוס ליהודי עיירה זאת, ר׳ בנימין אורבך קיים את דברי חז״ל בפרקי־אבות ,,גדול הנהנה מיגיע כפיו יותר מירא שמים״ ומה עוד שהוא היה יהודי ירא שמים במלוא מובן המלה.

ראוי ביחוד לעמוד על סדר יומו. הוא היה קם כל יום בשלש לפנות בוקר, בחוץ חשכה, קור מקפיא עצמות, סופות שלג, וגשם עז נתך ארצה. והוא יושב ולומד תורה בקלויז סטרטין. לאחר התפלה, בשעה שש בערך סעד ליבו ויצא לעבוד. יציאה לעבודה משמע, רתימת הסוס לעגלה ויציאה לעבר כפרי הערלים. לפנות ערב היה חוזר הביתה, כשעגלתו טעונה תבואה או שאר מצרכים חקלאיים אותם היה מוכר לסוחרי זבורוב, ולמחרת חוזר חלילה. מבלי להתרחץ או להחליף בגדים היה רץ לבית הכנסת, ללמוד התורה — עד שעה מאוחרת בלילה.

ר׳ בנימין אהב לזכות את הרבים. בבוקר היה רגיל ללמוד עם צעירי זבורוב, שאני הייתי אחד מהם ומשום כך אני זכאי לכנותו מורי־ורבי ובלילה נתן שעור בדף היומי, הצטיין בבקיאות מפליאה ובלמדנות עמוקה, והכל שלא על מנת לקבל פרס.

דמות זבורובאית אחרת היתה ר׳ נתן ליכטר הי״ד, זקן חסידי בלז.

כשעזבתי את זבורוב, הוא היה, אם אינני טועה, כבן 75.

אך למרות גילו המופלג היה רענן במוחו והמשיך ליהנות מיגיע כפיו, היה גם למדן בעל שעור קומה, בקי בש״ס ופוסקים. כזקן חסידי בלז שימש כעין יועץ לתושבי זבורוב בשל בקיאותו בתורה ובשל היותו בעל נסיון ובקי בהויות העולם.

כשהיתה לו ליהודי בזבורוב בעיה מסוימת היה פונה אל ר׳ נתן, ועפ״ר היה זוכה לתשובה מספקת ומעודדת.

היתה לו הדרת פנים מיוחדת, זקוף קומה, בעל זקן לבן. עדיין זכורה לי הליכתו ברחובה הראשי של זבורוב. הליכה מדודה ובוטחת כשמקלו מכה על הכביש ודמותו אומרת הדרת כבוד ואצילות מיוחדת.

נשים צדקניות

בזבורוב של אז היו הרבה נשים צדקניות, שקשה למצוא דוגמתן בדורנו.

היו אלה נשים שבזו לגשמיות ועבדו ופעלו למען מטרות קדושות, אם זה גמ״ח, עזרה לדל, או עזרה לחולים.

בזבורוב של אותם ימים לא היו בתי חולים ולא משרד הסעד ואף לא מה שנקרא היום ,,עזרה סוציאלית״. נשים צדקניות ספורות נשאו בעול הכבד הזה.

אחת מהן היתה יוכבד הי״ד, כך ,,יוכבד״ ותו לא, ,,יוכבד״ מושג בפני עצמו היה בעיירה זאת.

אשה זאת היתה חשוכת בנים. שפירנסה את בעלה ר׳ משה הי״ד שעסק בתורה. ידיה של יוכבד היו תמיד מלאות עבודה. כשלאחת המשפחות היתה דרושה עזרה, אם טפול בילדים ואם טפול בחולים וכדומה, היתה מופיעה פתאום יוכבד ועושה את כל הדרוש. וזאת למרות שהיתה עייפה ורצוצה מעבודתה היום־יומית.

אשה צדקנית אחרת היתה ליטשה (לאה) ליכטר הי״ד (בתו של ר׳ נתן ליכטר הנזכר לעיל). שגם היא כיוכבד עסקה במעשי צדקה וחסד.

כשלמשפחה זבורובאית היתה דרושה עזרה כספית, לא נחה ולא שקטה עד שסיפקה את הצורך.

היא התרוצצה מבית לבית, אספה כספים או מצרכי מזון, אותם חילקה בין משפחות נצרכות. כשלמשפחה היה דרוש עדוד היא היתה באה כשכולה אש קודש.

היא היתה העובדת הסוציאלית של זבורוב, היא ויוכבד.

והכל שלא על מנת לקבל פרס, אלא מתוך אהבת ישראל טהורה ואמונה פשוטה ותמימה, ואלו אינן היחידות, אבל היריעה קצרה.

על כגון דא ראוי להגיד: היו אישים אדירי קומה, פשוטים כלפי חוץ ואדירים בפנימיותם. היו נשים צדקניות. היו... ואינם. כי עלו על המוקד הנאצי ועפרם נערם בין גבעות אושוויץ ושדות טרבלינקה, ונשטף בנהרות פולין.

שמואל הולנדר ומיכאל פורמן

בית״ר בזבורוב

לפי מיטב זכרוני נוסד הקן של תנועת בית״ר בזבורוב בשנת 1933, אחרי הירצחו של חיים ארלוזורוב. באותה תקופה הייתי שייך „לאגודת ישראל״, אך כשנזדמן לידי העתון „מאמענט״ ובו מאמר שנכתב ע״י זאב ז׳בוטינסקי בשם „קאלט און פעסט״, נוכחתי לדעת שדרכה של בית״ר היא הנכונה.

באותה תקופה חזר לזבורוב קארל פוקס, מלבוב, בנו של רופא הבהמות בעירנו. ידעתי שפוקס הי החבר בית״ר בלבוב. פניתי אליו ויחד עם אידל הרמן, אידל דיאמנט, מלך דיאמנט ואחרים יסדנו בעיר את תנועת בית״ר. בין הבוגרים שתמכו בנו היו מרפא השיניים ויסביין, ד״ר ארדל, משה בירגר, בע למחסן של עצים, הרמן ששימש

כמזכיר העירייה, אחיו לייב, הרש פורמן והרש רוט. חנותו של הרש רוט שימשה לנו כמקום מפגש ראשון. מבין חברי תנועת בית״ר אני זוכר את דושקה צולר, זלדה מילר, מוניק קרוניש, אחותו של רוט, משה שפירא, יענקל לייבל, פורמן מיכאל, אבל היו עוד רבים שאת שמותיהם אינני זוכר.

את שנות חברותי בתנועת בית״ר בזבורוב אני זוכר כשנות חיי היפות ביותר, אך היו אלה גם שנים קשות. שלחנו כמה מאנשינו (מהם אני זוכר את שעיה בורט והרש׳ פורמן), לפלוגות הכשרה לעלייה, אבל הארץ היתה סגורה ומסוגרת בפנינו.

מפקדה הראשון של בית״ר היה קארל פוקס. אחריו כיהנו כמפקדי הקן מלך דימנט ודושקה צולר. באותה תקופה התחילה „עליה ב׳״ ושלחנו ארצה בעליה זו את הרש רוט ודושקה צולר. אחרי עלייתו של צולר ניהל את הקן אידל הרמן. המזכיר היה משה שפירא והגזבר מיכאל פורמן.

באותה תקופה התרחב הקן. שכרנו שני חדרים ובהם התנהלה פעולה לקראת עלייה. התאמנו גם בירייה ברובים, כהכנה לקראת הגנת ארצנו. האמנו וטיפחנו את האמונה בקרב חניכינו, כי הגאולה תבוא בקרוב.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה וכניסת הסובייטים לזבורוב נסגר הקן, וסוכלו כל תקוותינו. באותה תקופה התארגנו כמה בחורים בקבוצה כדי לעלות לא״י. היינו ארבעה בחורים, אך בעת הברחת הגבול לרומניה נאסרנו ע״י הסובייטים. אני עצמי עברתי פרשת תלאות ברוסיה הסובייטית שעליה אני מספר במקום אחר. בנס נשארתי בחיים והגעתי ארצה בשנת 1948.

עזריאל פולק

פרקי זבורוב

נולדתי בזבורוב, אך הורי עקרו ממנה בעודי תינוק, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בתקופת המלחמה, מ־1914 עד 1918, שירת אבי, ר׳ יעקב ז״ל, בצבא הקיסר פרנץ יוסף האוסטרי ואנחנו, בני המשפחה, גרנו כפליטים בכפר הצ׳כי שלקאו סמוך לעיר טרופאו. בתום המלחמה חזרנו לזבורוב. הייתי אז בן חמש.

בשנים 1918—1920 התנהלו קרבות ארטילריה בין הרוסים־הבולשביקים לבין הפולנים. בעיר שרר רעב, עוני ולכלוך, ילדים חלו בטיפוס. ואנטיביוטיקה ורופאים לא היו. מאותה תקופה שלאחר המלחמה נשארו בזכרוני צריפי העץ אשר הוקמו לשיכון החוזרים. הצריפים היו מאחורי בית המטבחיים העירוני וסמוך לשוק הבהמות, שנקרא „טרגוביצה״. כאן שררו עזובה עוני וריחות רעים ודרי הצריפים נחשבו כעניי העיר.

ברזי מים לא היו בעיר. ואספקת המים לבתים היתה בדליים תמורת תש־לום. בין יתר המקצועות היה מקצוע של מביא המים — „דער וואסער טרעגער״. גם חשמל לא היה. רק בשנים האחרונות סופק זרם חשמל לבתים בעזרת המכונות של טחנת קמח מקומית. התחבורה המקו־בלת היתה עגלה רתומה לסוס. מרחקים גדולים יותר עברו ברכבת. הווי מיוחד נוצר סביב בעלי המרכבות, שמקצועם היה להוביל נוסעים מן העיר לתחנת הרכבת, מרחק של כ־4—5 ק״מ. מקררי חשמל לא היו, אבל ידעו לאכסן מזון במרתפים או ב„מקררים״ טבעיים — בור חפור בחצר הבית. בבור כזה היו שמים בלוקים של קרח, שהובאו מנהרות בחורף ומכסים אותם בשכבה עבה של קש, כיסוי זה שמר על הקרח במשך חודשי הקיץ.

רבים מאד מהבתים היו למעשה בקתות חימר — שלד של עמודי עץ ובין העמודים גושי חומר עם קש — הכל עשוי ביד — וכאשר גושים אלה היו מתקשים ומתיבשים — היה הבית מוכן. הגג היה מחבילות קש שזורות במיוחד או אריחי עץ „גונטעס״. מכאן השריפות שפרצו לעתים קרובות. הרצפות היו עשויות מלוחות עץ ולפעמים מחימר בלבד. בחורף היה צריך לעטוף בית שכזה בשכבה עבה של קש וזאת לשם שמירה על חום פנימי. ההסקה היתה בעזרת תנורים פרימיטיביים שהושמו בהם עצים או פחם. יחד עם זאת כבר אז היו מבנים מלבנים אדומות — שרופות, אבל מבני בטון לא היו. בעירנו המבנים הסולידיים והמרשימים היו בית המשפט, בנין מושל המחוז — ה„סטרוסטה״, 2 כנסיות — פרבוסלבית וקטולית, ולהבדיל, בית הכנסת הגדול ועוד מספר מועט של בתים.

בגיל רך נשלחתי ל„חדר" ומלמדי השני היה ר׳ מרדכי היימן, שגר בקרבת המקום מעבר לכביש. לפניו היה זקן מאותה משפחה אשר לימדני א׳־ב׳. לימודי קודש למדתי אצל ר׳ בנימין אורבך, ר׳ יעקב־יוסי גוטפלייש ואצל ר׳ בצלאל. זה האחרון היה זקן ה„קלויז" ומתוך רגשי כבוד ואהדה הייתי דואג להביא לו סיר חלב מבושל עם קרום עבה. גוטפלייש היה מודרני יותר ולימד אותנו תנ"ך בשיטה מתקדמת לפי המושגים דאז. לימודי הקודש לא מנעו ביקורים רגילים סדירים בבית הספר היסודי, שהיה מעורב ליהודים וליתר תושבי העיר — הלא יהודים. השיעור בבית ספר זה היה מתחיל בתפילה נוצרית מול הצלוב בחזית הכתה. אנו — ילדים יהודיים — (בני דת משה, בלשון המדינה) עמדנו, הקשבנו ולא השתתפנו בצורה פעילה בתפילה זו. אחדים מן

קבוצת מורים ותלמידים בביה"ס הממשלתי. בשורת היושבים מימין: קורצובסקה, פדורובסקי, זבדובסקה, המנהל ריכלבסקי, ינושקביצובנה וינושבסקה.

המורים והמורות זכורים לי לטובה, ביניהם המורה ראפאצקה והמורה פדורובסקי. מנהל בית הספר — במשך שנים — היה ריכלבסקי, שהיה אחר כך ראש העיר. שפת ההוראה היתה בפולנית וללימודי קודש — במסגרת בית הספר — מסרו זמן מוגבל ביותר והמורה אבא ולטוך היה מלמד בפולנית „רליגיה" (לימודי דת).

כאשר סיימנו בית ספר זה — יסודי — בי"ס תיכון לא היה בעיר, קמו קורסים ברמה תיכונית. כאן אזכיר לטובה את מיסדי הקורסים, ביניו רייס, החי באורוגואי, את אחיו מ. רייס, רוקח, ונפתלי כ"ץ, אשר נפטר בחיפה. בקורסים השתתפה קבוצה של צעירים וצעירות וכל המטרה היתה רכישת השכלה.

אהבנו את הלימודים והמורים חיבבו עלינו את החומר. כאן רכשתי את ידיעותי הראשונות בלטינית, למדתי לאהוב ספרות והיסטוריה והכרתי יסודות הפיסיקה, הבו־טניקה והמתמטיקה. זה היה אחד הפרקים היפים בתולדות הנוער בעיר. מעטים נשארנו מתקופה זו: אריה רותם בנתניה, מילק פפר בגרמניה ופייגה מינצר בארה"ב. מתקופה מאוחרת יותר חייב אני להזכיר דמות ידועה כל כך ומוכרת. כוונתי למורה יעבץ ז"ל.

זה האיש אשר הביא את העברית היפה והמושלמת לחינוכנו. הוא שקירב ללבנו את יפי הספרות העברית, הדקדוק והדיבור המעשי היום־יומי. דמותו נחרטה בזכרוני כעילוי יהודי מתקדם, ספוג תורה ואהבת תרבות מקורית.

בגיל צעיר הצטרפתי ל„שומר הצעיר". יש להניח כי המון מקריות היה בענין זה. באותה מידה יכולתי להצטרף ל„גורדוניה" או לתנועה של ציונים כלליים. כמעט כל הנוער היה בתנועה. רובו בתנועות ציוניות. בין המבוגרים היו אנשי „בונד" ושמאלניים יותר. היחידות ב„קן „השומר הצעיר" היו מאורגנות לפי גילים. נוצרו יחסי חברות קרובים וחובה היתה להשתתף בפעולות — שיחות — מפגשים וכו'. השיחות היו מוגשות ע"י חברים בוגרים, וארשה לעצמי להזכיר את יולק רף החי בצרפת, את ישראל רוט החי בשודיה ואת אברהם אדלר — אורוגואי ירושלים. המטרה היתה להכין ולהכשיר צעירים לעלייה. מטרה נוספת היתה חינוך לעבודה גופנית־פיזית והפיכת הפירמידה הכלכלית המעוותת הטיפוסית יהודית בגולה — לא עוד מסחר זעיר — לא עוד פקידות — אלא עבודת כפיים.

ואמנם, רבים הלכו ל„הכשרה", לקיבוצים בגולה וחיו, או ניסו לחיות, על עמל כפיים. כל התנועות הציוניות וגם „השומר הצעיר" היו מודרכות מהארץ ושליחים היו באים ממנה לכוון, ללמד, להדריך ולהכין רזרבות של צעירים לעלייה. מפורסמות היו מושבות הקיץ, בהן שמעו הרבה תורה קיבוצית. כאן המקום להזכיר פעיל־חבר, אשר לא זכה להגיע לארץ, כוונתי לחברי הקרוב והאהוב, אריה אדלר ז"ל. כבר אז היה גדול במתמטיקה ופיסיקה.

מבין החיים אזכיר את מילק פפר (גרמניה), זאב קורצר (חיפה), יטה קורצר (דן) (קיבוץ מסריק), מיכאל גינסבורג (עפולה) ודוד הלפרין (נתניה).

קהל המשתתפים באזכרה בכ׳ תמוז תשל״א (13 ליולי 1971) ב„בית־המורה״, תל־אביב.

מצבה על קברה
חנה זילברמן

מודעת־אבל על פטירתה
של חנה זילברמן

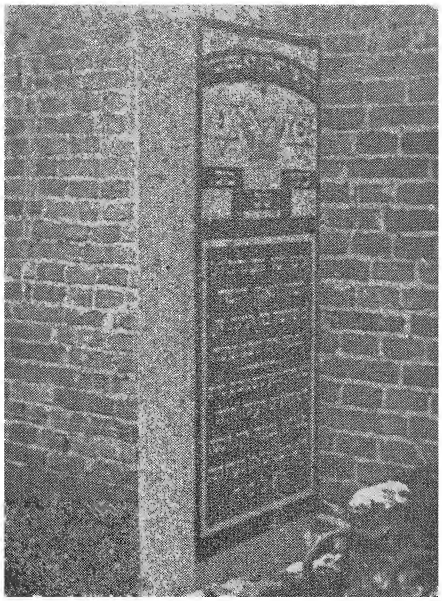
טיעף געריהרט געבען וויר בעקאנט פון אונזערער
אונפערגעסליכער אונד טייערע פרוי, מוטטער
אונד שוועסטער

חנה זילבערמאן

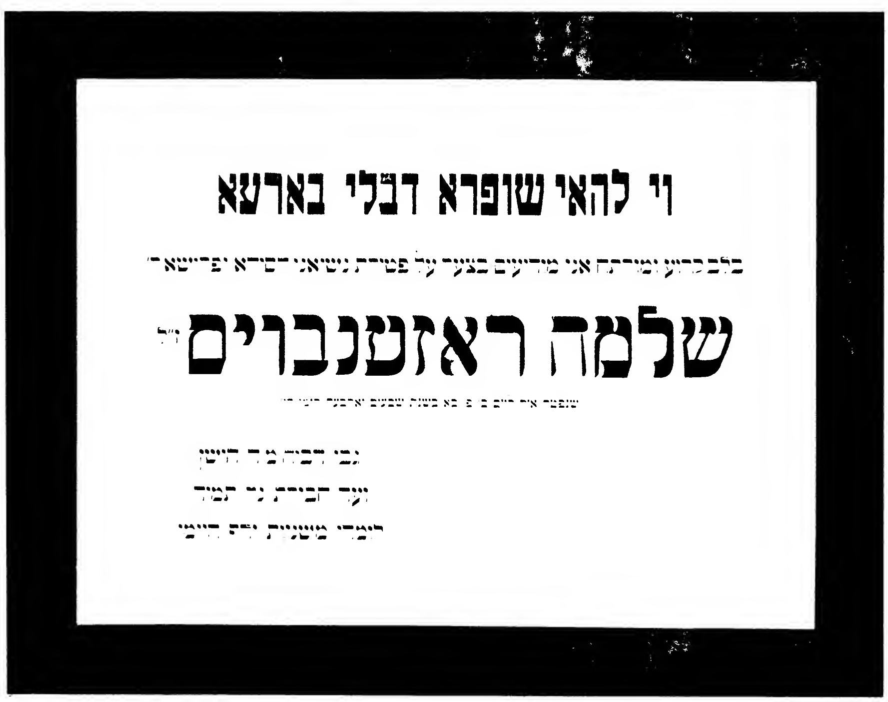
וועלכע נאך שווערען ליידען אים אלטער פון 50 יאהרע געשטארבען איזט.

דיא לוויה דיעמט פאר היינט דינעסטאג דען 12 דעצעמבער 11 אוהר פארמיטטאג.

די טרויערנדע פאמיליע.

האהל על קברו של ר׳ שלמה רוזנבוים, חסיד בלז ומודעת־אבל על פטירתו

וי להאי שופרא דבלי בארעא

שלמה ראזענבוים ז״ל

אליהו (אדיק) זילברמן

ארגון יוצאי זבורוב בארצות

על עזרת ארגון יוצאי זבורוב בארה״ב לעירנו מסופר במקום אחר. בייחוד בנימין רייס מזכיר את העזרה שהושיטו אנשי זבורוב בארה״ב, בהפעלת ה„מטבח״ וקופת גמ״ח, ומציין כמה משמות הפעילים, שבא אתם בקשר מכתבים ושלמד להוקירם.

אני עצמי היתה לי הזכות להפגש עם יוצאי זבורוב בארה״ב, ולהיות נוכח באחת מאסיפות הארגון בעת ביקורי שם בשנת 1951 ולמדתי במקצת עליו ועל פעילותו. היתה זאת אסיפה למען הגשת עזרה לניצולי השואה. למעשה היו קיימים במשך שנים 2 ארגונים של יוצאי זבורוב. אחד, שנוסד עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, נקרא בשם „ערשטער זבאראווער סיק. אנד בענ. אסוסייישן אינק.״ והשני, שנוסד מאוחר יותר, נקרא בשם „זבאראווער יונג מענ׳ס קונבאלנס. אסוס. אינק.״ למרות המרחק בין שנות ייסודם, ואולי גם השוני בין מייסדיהם, כללו 2 הארגונים את

UNITED FEDERATION OF RELIEF FOR ZBOROW

פאַראייניגטע הילפס - פעדעראַציע פאר זבאָראָוו

DEAR FRIEND:—

You are cordially invited to attend A CARD and PACKAGE PARTY which will be held SATURDAY EVE., JANUARY 13th, 1951, at 6:00 P. M., at the ROYAL HALL, 83 EAST 4th STREET, NEW YORK.

REFRESHMENTS WILL BE SERVED.

We assure you a pleasant and enjoyable evening. We are arranging this affair for the same purpose, namely: TO BUILT A PERMANENT MONUMENT IN ISRAEL; in the form of a BUILDING TO ACCOMODATE SOME OF OUR LANDSLEIT, who are still homeless, and at the same time give our ZBOROWER who were fortunate to reach the shores of this blessed country, the possibility to commemorate the NAME OF THEIR NEAREST WHO DIED "AL KIDDUSH HASHEM".

Our last call for this noble deed, was it seems to our disappointment a "CRY IN THE DESERT". Here is a pause in which the writer of this letter, refers you to the Yiddish, where he expresses his feelings in Mame - Loshen. We sincerely hope that you will understand and appraise the noble and worthy cause.

We are living in stormy times, when not all is "BUSINESS AND PLEASURE AS USUAL". Think it over, there are many of our townspeople, who after years of wandering are still to be looked after here in this Country as well as in Israel.

We are looking ahead to greet you at the Party. COME AND BRING YOUR FRIENDS WITH YOU.

Sincerely yours, THE COMMITTEE.

N. OKEN, Chairman. S. BETTINGER, Treasurer.
M. SCHAMES, Co-Chairman. MOE I. HELLER, Secretary.

ווערטהע לאַנדסלייט:

איהר זייט העפליכסט געלאַדען צו איין **קאַרד און פּעקעדזש פּאַרטי** וואָס וועט שטאַטפינדען אין **ראָיאַל האָלל, 83 איסט 4-טע סטריט**, ניו יאָרק **שבת אָוונד**, דעם **13-טען יאַנואַרי 1951**, אום **6:00 אוהר אין אָוונד**.
רעפרעשמענטס וועט סערווירט ווערען.

מיר פערזיכערען אייך א פיינעם אונטערהאַלט און אַן אָוונד פון פאַרגעניגען. מיר רופען דעם צוזאַמענקום נאָך איין מאָהל מיט דעם זעלבען צוועק נעמליך, **צו בויען א פּערמענענטען "בנין" אין ארץ ישראל צום אַנדענקען פון די "קדושים" פון זבאָרוב.** אויך צו געבען א מעגליכקייט אונזערע לאַנדסלייט צו פאַר-עביגען דאָס אַנדענקען פון זייערע עלטערען און קרובים וואָס זייערע קברים זיינען צואַקערט געוואָרען און דער אַנדער הייב; און קיין זכר איז נישט געבליבען.

צום בעדויערען איז אונזער פריהער'דיגער רוף צו די לאַנדסלייט געוועזען **"א קול קורא במדבר"**. די קאָמיטעט פיהלט זיך זעהר ענטוישט וואָס עס האָבען זיך נישט געפינען א צאָהל מענשען פון **זבאָרוב זיך צו אינטערעסירען מיט אַזא וויכטיגער אונטערנעהמונג.** שרייבענדיג די "שארית" קומען פערשיעדענע געדאַנקען אין מאָטערן דעם שרייבער, און עס דאַכט זיך איהם **ער הערט א שטימע וואָס פרעגט:**

"וואָס האָבען מיר זיך אזוי פארזינדיגט, אז נאָך ווייניג וואָס מען האָט אונז פארפייניגט, ערנידעריגט, געטראָטען מיט די פיס, געשפיגען אין פנים און נאָך דעם דער'הרג'עט" נאָך ווייניג וואָס מען האָט אונז נישט באַגראָבען לעבען אונזערע עלטערן, נאָר פארברענט ווי א "פגר" האָט מען די קברים פון אונזערע עלטערען צואַקערט, מיט די מצבות די גאַסען געפלאַסטערט. איז דאָך שוין דאַכט זיך גענוג. האָבען אונזערע קינדער און ברידער יענעמ'ס מזל ס'איז געוועזען גוט באַשערט צו ווערען ווי דורך א "נס" זיך אָפּגעזאָגט פון אונז פערגעסען און אונז, און שעהמען זיך מיט אונז, פונקט ווי מיר וואָלטען געווען די פארברעכער און די רוצחים וואָלטען געווען גערעכט.

נאָר גענוג פאַנטאַזירען. מיר ווייסען אז עס ווערען זיך געפינען פיעלע פון אונזערע לאַנדסלייט וואָס ווערען איינזעהען אז מיר לעבען אין א שטורמישער צייט. און א צייט וואָס נישט אלעס איז דאָרעם, ביזנעס און פּלעזשור. אז מיר דארפען זיך אויך רעכנען מיט אומשטענדען פון פיעלע פון אונזערע לאַנדסלייט, וואָס נאָך יאָהרען פון וואַנדערן און מאַטערניש, זוכען א **דאך איבער'ן קאָפּ אין מדינת ישראל**

מיר ערוואַרטען אייך דאריבער צו קומען און מיטברינגען אייערע פריינד ווי איהר האָט אלע מאָהל זיך אָבגערופען.

מיט פיעל אַכטונג **די קאָמיטעט**

N. OKEN, Chairman. S. BETTINGER, Treasurer.
M. SCHAMES, Co-Chairman. MOE I. HELLER, Secretary.

כרוז ה„הילפס־פעדעראַציע״ יהקמת בנין בישראל למען פליטי השואה.

יוצאי זבורוב מכל הגילים וגם כאלה שהגיעו לארה"ב בזמנים שונים — לפני מלחמת העולם הראשונה ואחריה ואפילו כאלה שבאו אחרי מלחמת העולם השניה.

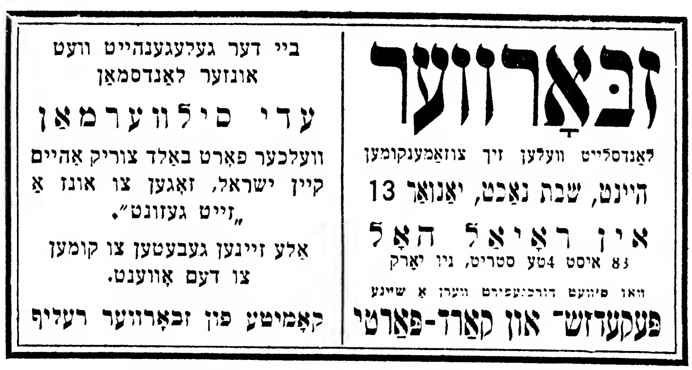
כל אחד משני הארגונים היה קודם כל לעזר בני העיר שהיו שרויים במצוקה, כגון מחלה, זקנה וכדומה. יש ליוצאי זבורוב חלקה מיוחדת בבית הקברות היהודי בניו־יורק והיתה תקופה שהיה להם בית תפילה משלהם, אולם אח"כ עם הפיזור שחל במגורי יוצאי העיר וחברי הארגון, בוטל בית התפילה. כאמור, הושיטו שני הארגונים בתקופות שונות עזרה לעיר מוצאם — מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה ובשנים שבין שתי מלחמות העולם.

נוכח המצוקה והצורך במתן עזרה לבני עירם — התאחדו שני הארגונים תחת גג אחד וקראו לעצמם „פאראייניגטע הילפס־פעדעראציע פאר זבאראוו" והאסיפה שבה השתתפתי נערכה ע"י הארגון המאוחד.

הארגון המאוחד היה לעזור לניצולי השואה במחנות השונים אחרי המלחמה ובין היתר שלחו גם כספים לארגון יוצאי זבורוב בישראל למען חלוקתם בין ניצולי השואה שהגיעו ארצה.

בשנת 1950 התחילו בפעולת איסוף כספים למען הקמת בנין בישראל לזכר קדושי זבורוב, שישמש את פליטי השואה חסרי הגג. בענין זה הוציאו גם כרוז, המצולם כאן, אך אח"כ הזניחו את העניין והפעולה בנדון נתבטלה.

בזמן ביקורי השתי אצל בני עירנו בארה"ב קירבה לעיר מוצאם וליוצאיה בחלקי העולם השונים, בייחוד בישראל, אך מאז עברו הרבה שנים וקשה לי עתה לדעת מה המצב היום, אחרי שהדורות הראשונים הזדקנו. חבל שאין איש שינסה לחדש את הקשר הזה.

זבאַרוזוער
לאַנדסלייט וועלן זיך צוזאַמענקומען
היינט, שבת נאַכט, יאַנואַר 13
אין ראָיאַל האָל
83 איסט 4טע סטריט, ניו יאָרק
וואו ס'וועט דורכגעפירט ווערן א שיינע
פעקעדזש־ און קאַרד־פּאַרטי

ביי דער געלעגענהייט וועט
אונזער לאַנדסמאַן
עדי סילווערמאַן
וועלכער פאָרט באַלד צוריק אַהיים
קיין ישראל, זאָגען צו אונז אַ
„זייט געזונט".
אַלע זיינען געבעטען צו קומען
צו דעם אָוועגט.
קאָמיטע פון זבאָרוזוער רעליף

הודעת ועד ה„רליף" על פגישה עם כותב השורות האלה.

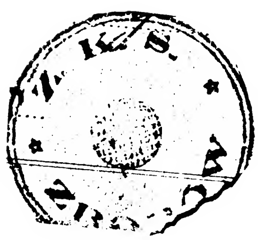

GMINA WYZNANIOWA ŻYDOWSKA
w ZBOROWIE

S. ROSENBAUM
skład
PIWA, WÓDEK i WIN
w Zborowie
Telefon № 5.

KSIĘGARNIA, DRUKARNIA
i BIURO DZIENNIKÓW
M. CH. SILBERMAN
w ZBOROWIE.

בנימין רייס

פרשת „באלאמוט״*

הפרשה קשורה בידידי המנוח נפתלי כץ ז״ל. על אישיותו ועל פעילותו הציבורית הברוכה מסופר במקום אחר. כאן אספר על אירוע בעל משמעות ציבורית שבו היה מעורב ושהסתיים לאושרנו בשלום אך עלול היה להיות הרה אסון.

והרי תמצית הסיפור:

באחד מימי השוק השבועיים הגיע לידי תגרה בין איכרים מבאי השוק לבין בעל הכרכרה היהודי חונה מרדר. המשטרה התערבה וכלאה את בעל הכרכרה בבית הסוהר העירוני. התגרה משכה אליה סקרנים רבים והמשטרה התיצבה הכן, כשרובים בידיה, לשמור על הסדר ולפזר את המתקהלים.

כשנודע לנפתלי כץ על המתרחש, מצא לנכון, כחבר מועצת העיריה, להתערב לטובת האסיר היהודי. בדרכו לעבר בנין העיריה נתקל בשוטרים החוסמים את הדרך וכדי להקל על עצמו את המעבר אחז ברובהו של אחד השוטרים כדי להפנותו הצידה. תנועה בלתי זהירה זו נוצלה מיד על ידי המשטרה שאסרה במקום את כץ באשמה, שרצה לפרוק מהשוטר את נשקו. באותה תקופה רווחו בפולין האשמות מסוג זה נגד היהודים. העתונות היתה מלאה סיפורים על יהודים שנאשמו בעלבון המדינה הפולנית, הצבא הפולני, ההימנון הלאומי הפולני וכו׳ וכו׳. האוירה היתה רוויה הסתה והביאה בהרבה מקרים לידי התנפליות על האוכלוסיה היהודית, לידי מכות ורצח, ועד לידי עריכת פוגרומים בממדים קטנים או גדולים יותר ולידי פסקי דין חמורים נגד העולבים כביכול את קודשי האומה הפולנית.

בהגיע אלי השמועה על המאורע ואחרי שעמדתי עליה על בוריה, הבנתי שהענין הוא רציני ועלול להביא בכל רגע בעקבותיו מהומות נגד היהודים. כדי למנוע את הדבר, פנינו מיד, קבוצת חברי מועצת הקהילה, למושל המחוז ולמפקדה המחוזי של המשטרה. בעוד שהאחרון התנהג כלפינו כבריון, הבטיח לנו מושל המחוז כי יעשה הכל כדי לשמור על הסדר והשקט. באותו לילה לא עצמתי עין. נפגשתי פעמים אחדות עם מושל המחוז וגם היתה לי שיחה מפורטת עם נשיא בית הדין המחוזי. ביקרתי גם אצל נפתלי כץ בכלאו (דבר בלתי רגיל בהחלט) כדי לקבל ממנו פרטים מדוייקים על המקרה.

למחרת היום שרר שקט ודרוש היה הרבה טאקט ותבונה כדי למנוע התפוצצות. את כץ העבירו בינתיים מבית הסוהר העירוני לבית הסוהר המחוזי ופרקליטות המחוז האשימה אותו בנסיון לפרוק את המשטרה מנשקה — האשמה חמורה עד למאוד, הכרוכה במאסר לשנים רבות. לפי הערכת המצב היה סיכוי שנצא מהענין בשלום. תקוותנו בנדון התבססה על עמדתו האוהדת כלפינו מצד נשיא ביה״ד המחוזי. שמו

*) באלאמוט — שק המספוא, המושם לפני הסוסים. הפרשה נקראה כך בגלל הקשר שלה עם עגלונים.

של הלה היה, לפני שעלה לכהונתו הרמה, זיגלבאום. שנים לפני כן המיר את דתו והחליף את שמו לדז׳בסקי, אבל שלא כרגיל אצל מומרים, גילה יחס אוהד ליהודים ועמד, במידת יכולתו כמובן, לצידם. ידענו כי איכר שגידף את בעל דינו היהודי, במעמדו של השופט דז׳בסקי צריך להודות לאלוהים אם יצא מהענין שלם.

יחסי עם נשיא בית הדין המחוזי היו ידידותיים ביותר ובאותו לילה שנפתלי כץ נאסר הרבינו לשוחח על העניין. צעדו הראשון והקובע היה שלקח לעצמו את ניהול המשפט ואחת מהוראותיו היתה שמותר לי לבקר אצל האסיר בכל שעות היום והלילה (הדבר האסור בדרך כלל בזמן ניהול החקירה).

למחרת היום נסעתי ללבוב כדי להתיעץ עם מנהיגי הציונות וכדי לשכור עו״ד מתאים לטיפול בענין. בשיחה עם המנהיגים ובראשם נשיא הקהילה היהודית בלבוב, הסנטור ד״ר רינגל, היה ברור לכולנו כי הענין הוא כלל יהודי וחורג מגורלו האישי של הנאשם, והבטיחו את העזרה הדרושה. כעו״ד נבחר ד״ר ברומברג, אחד מעו״ד הדגולים בלבוב. הלה הגיע לזבורוב כדי לעמוד על הפרשה מקרוב והכין את דרך ההגנה. השופט דז׳בסקי החיש בינתיים את קיום המשפט והוא התקיים בדיוק שלושה שבועות אחרי התרחש המקרה. בפסק דינו הוכיח השופט דז׳בסקי כי היה ראוי לאמון שרחשנו לו. הוא דן את הנאשם לשלושה שבועות מאסר, כולל המאסר בתקופת החקירה, כך שנפתלי כץ שוחרר במקום. כך נסתיים העניין ללא פגע ובנצחון מוסרי מוחלט.

✶

אשר לשופט דז׳בסקי. הוא תמיד את דתו כדי לעשות קריירה, ואין ספק שזהו מעשה הראוי לגינוי, אך חרף זאת, היה מאוד אהוב על האוכלוסיה היהודית. היה אוהב ישראל מובהק וכנראה ניחם על מעשהו. בשמחה ובעונג היה משוחח על נושאים יהודיים ושמר בקפדנות על קיום ה,,יארצייט״ לזכר הוריו. בענין זה היה לו לעזר רב סוחר תבואות וביצים מר שמואל פרידמן. לו היה מוסר את הכסף הדרוש לעריכת הטקס בהתאם לדיני ישראל. כך נהג במשך שנים.

בקשר לכך ראוי לספר פרט, שעליו נודע לי מפיו של ד״ר יצחק קיסטר, חבר בית הדין העליון בישראל, בעת ביקורי אצלו בירושלים. תוך שיחה על זבורוב של אתמול הוזכר שמו של השופט דז׳בסקי וכאן נודע לי, כי בזבורוב היתה קיימת קבוצת יהודים אדוקים שלדעתם אסור היה לקבל מהשופט המומר כסף לעריכת ה,,יארצייט״ לזכר הוריו. כשהתנגדותם לא נתקבלה, פנו בשאלה בנדון לרב אלתר צוויג. השופט קיסטר הראה לי את ספרו של הרב אלתר צוויג (,,שאלות ותשובות,,) ובו מובא בין היתר המקרה של דז׳בסקי. תשובתו של הרב צוויג היתה חיובית, כלומר שמותר לקבל כספו של המומר למען עריכת ,,יארצייט״ להוריו. למראה התשובה התרגשתי מאוד ושמחתי שלא נעשה עוול לאיש טוב זה.

עד כאן סיפור פרשת ,,באלאמוט״ שיש בו כדי להעלות פרט מסעיר מחייו של ידיד יקר ואהוב, אך בעיקר יש בו כדי למסור מקצת מהווי הימים הקודרים ההם.

ספר

אהל משה

חלק ראשון

שאלות ותשובות באורים בסוגיות הש״ס והרמב״ם

וקונטרס „הר אבל״

כולל חידושים והערות ביורה דעה הלכות שמחות

אשר חנני ה׳ ברוב רחמיו וחסדיו

משה יונה הלוי צווייג

מלפנים אבד״ק אטיק־מאהליב (בסראביא)

כעת בתוככי ירושלים תובב״א

פסק ההלכה של הרב צווייג.

בסעיף ד׳: הנ״ה, אעתיק כאן מה שנשאלתי, אודות מומר שהיה נשיא בית דין המחוזי, וביום הזכרון של פטירת הוריו, שלח נר נשמה לבית הכנסת. וגם ביקש משמש ביהכ״נ שילמד משניות לתועלת נשמתם, האם מותר לקבל את הנר, וללמוד משניות כרצונו.

הנה הרמ״א באו״ח סי׳ קנ״ד סעיף י״א פסק, דמומר לעו״ג שנתן שעוה או נר לביהכ״נ אסור להדליקו, דדמי לקרבן שאין מקבלין ממנו, ולדעת המבי״ט מותר לקבל ממנו, ע״ש במג״א ס״ק י״ח, וביו״ד סי׳ רנ״ד ס״ק ה׳, ובא״ר ובפרמ״ג שם, ועי׳ בט״ז סי׳ תר״י ס״ק ב׳, ובתשו׳ שבו״י ח״ג סי׳ פ״ה חולק על המבי״ט, ועי׳ בתשו׳ מהר״מ שיק חיו״ד סי׳ רל״א, ובארחות חיים סי׳ תר״י בהג׳ מהרש״ם דבזמן הזה נהגו להקל, ונר נשמה כתב הרש״ל בתשו׳ סי׳ מ״ו, דנזהרים בו מאד וחשבינן לי׳ כצורך גדול, הובא בט״ז או״ח סי׳ רס״א ס״ק ב׳, ובמג״א שם ס״ק ו׳, ובתשו׳ כתב סופר או״ח סי׳ מ״ה, האריך לענין הדלקת נר נשמה ביו״ט, וכתב דאם מדליקין אותו בביהכ״נ יש בו משום מצוה, ועי׳ תשו׳ רדב״ז ח״ב סי׳ תרצ״ח, ובתשו׳ יד אלעזר סי׳ נ״ח, ולדעת הפרמ״ג נחשב כנר מצוה, ועי׳ שערי תשובה סי׳ קנ״ד ס״ק כ׳, ובדרכי תשובה סי׳ ק״ד או״ק ל״ג. ועל כן אם אפשר להדליק הנר חוץ לביהכ״נ אין להדליק בפנים, ואם אי אפשר, נראה לי להתיר, כיון דיש כאן גם חשש איבה, כי הוא שר ושופט עלינו, וכן דעת נוטה להפרמ״ג בסי׳ תר״ו להתיר בזה משום איבה, וכש״כ בשר. ועי׳ שבת י״ט ע״א תוס׳, ד״ה נותנין. ובשד״ח אבלות אות קי״ז בשם החבי״ף, דאם המת הוא משרי ונכבדי ארץ, מחויב לילך לביתו וללוותו עד הקבר משום חשש איבה, ואם יש חשש סכנת נפשות, יש להתיר אפילו איסור דאורייתא, ע׳ תשו׳ ח״ס חיו״ד סי׳ קל״א, ובתשו׳ רמ״ץ חאו״ח סי׳ י״ח.

ש״ך ס״ק נ׳: כתב בשם הכלבו, דבנקבר בלילה לא אומרים צדה״ד ולא קדיש. והגאון מלבוב ז״ל העיר, דלמה לא יאמר קדיש, דצה״ד אולי מפני שמדה״ד שורה בלילה, אבל קדיש אין טעם, ועי׳ בשד״ח אות רנ״ב שהביא בשם הלבוש שכתב, דצדה״ד לא אומרים בלילה, שלא להגביר דינא בלילה, ולפי שאין אומרים צדה״ד גם קדיש אין אומרים, וכן ראיתי בטור סי׳ ת״א, דכשאין צדה״ד אין קדיש ועי׳ דרישה ס״ק ד׳.

ובנוגע לבקשתו שהשמש ילמד משניות לתועלת נשמתם, בזה ודאי אין איסור, דאפילו בשביל המומר בעצמו פסק בתשו׳ חסל״א מהדו״ת חיו״ד סי׳ פ״ד, דאריך למעביד כן, דיש לומר שחזר בתשובה ומחזיק באמונתו, ואם לא שב לא יועיל לו הקדיש לכפר חטאו, ומכש״כ בנידון דידן, דודאי לא ניחא לאביו אשר בעלמא דקשוט, את דרכי בנו אשר הלך חשכים ואין נוגה לו, ושופך את תפלתו בגנזי מרומים, שישוב בנו אל קונהו, ואבא מזכי ברא בתפלתו, כסוטה יוד ע״ב בתוס׳ שם, ועי׳ תשו׳ הרשב״א ח״ה סי׳ מ״ט, ובתשו׳ שבו״י ח״ב סי׳ צ״ג, ובפרט במומרים בזמן הזה, שהם מוכי סנוורים מתקות שוא, וכדעת הב״ח יו״ד סי׳ ש״מ, דמסתמא כל מומר בזה״ז לא המיר אלא לתיאבון, ולא פקר כולי האי, ועי׳ תשב״ץ ח״ג סי׳ מ״ג, אך יש חולקים בזה, ע׳ חק יעקב סי׳ תמ״ח ס״ק י״ד, ובתשו׳ שו״מ מהדו״ת ח״ד סי׳ יוד, ויש לעיין בזה. ומכל הטעמים הנ״ל נראה לדעתי, דאין שום איסור בלימוד משניות לטובת נשמתם, ומותר לקבל ממנו את נר הנשמה. ורב אחד פסק לאיסורא, לכן כתבתי לזכרון.

בנימין רייס

כך סוכלה מזימת-חרם אוקראינית

זבורוב היתה עיר מעורבת. גרו בה יהודים, פולנים ואוקראינים. והנה בעוד שבעיר עצמה היוו היהודים רוב תושביה, הרי סביבתה הכפרית היתה אוקראינית ברובה המכריע. הפולנים והאוקראינים שנאו אלה את אלה. רק בשנאתם ליהודים היו מאוחדים. אך קרה לפעמים, שהאיבה ההדדית בין הפולנים לאוקראינים היתה לנו לתועלת במאבקנו נגד המזימות שרקמו נגדנו. על מקרה מסוג זה ברצוני לספר להלן: —

באחת השבתות אחה״צ נודע לי בסודי סודות מפי חברי בועדת הבקורת העירו־נית, מר קורצ׳ובסקי, כי האוקראינים זוממים להעמיד ביום ג׳ הקרוב (יום השוק השבועי) משמרות ליד חנויות היהודים, לבל יכנסו אליהן לקוחות נוצריים.

כרוז־שטנה נגד היהודים בפולין

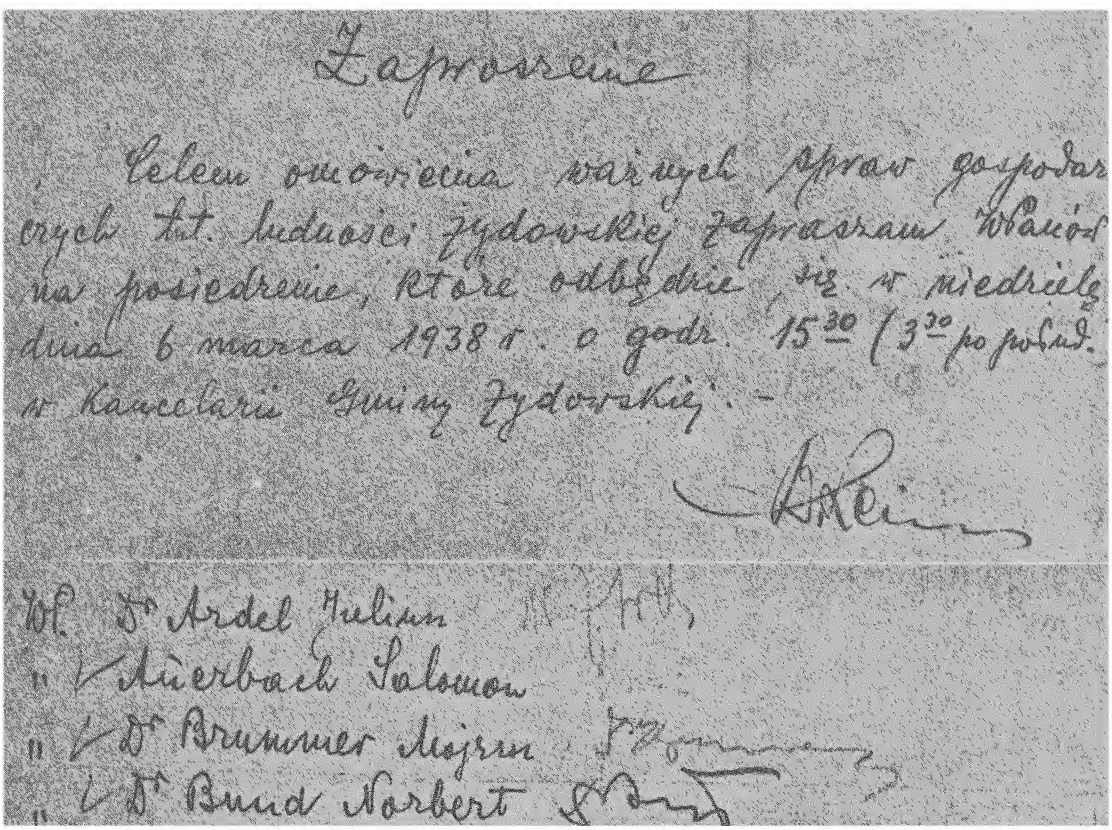
מר קורצ׳ובסקי היה פולני, ידידי משנים, שהכרתיו כאדם הגון ביותר ולא היה לי יסוד לפקפק באמיתות הידיעה שמסר לי ושמשמעותה היתה חמורה ביותר. ביום שוק נמצאו בדרך כלל בעיר אלפי איכרים אוקראינים וכל צעד בלתי זהיר עלול היה להוליך לתוצאות קטסטרופליות.

עם קבלת הידיעה קראתי מיד כמה מאנשי הציבור להתיעצות וסוכם שעלי לגשת מיד למושל המחוז ולמסור לו על העומד להתרחש. בפגישה עם מושל המחוז מסר לי הלה, כי גם אליו הגיעה הידיעה האמורה וכי נתן הוראות למפקד המשטרה

לבדוק את הענין. סוכם להפגש עוד באותו ערב במסעדת „אולגה" לשם התיעצות נוספת. בפגישה זו הבטיח לי שהשלטונות ישמרו בכל מחיר על הסדר.

למחרת היום ביום א' קראתי לישיבה מיוחדת לשעות אחה"צ באולם מועצת הקהילה. שלחתי הזמנה בכתב לאנשי ציבור שונים כשעליה רשום סדר היום „נושאים משקיים חשובים" (הזמנה כזאת שמורה עמי עד היום). הישיבה התיחסה בכל החומרה לסכנה הצפויה וסוכם להעמיד על כך את השלטונות. השלטונות הפולניים נענו לבקשותינו והודיעו למנהיגי האוקראינים כי מזימתם תיתקל בהתנגדות וכי המשטרה תנקוט בכל האמצעים נגד מפירי החוק. האוקראינים, ביודעם את שנאת הפולנים אליהם, הבינו, כי האזהרה תקוים בכל חומרתה וכי מסעם נגד היהודים עלול להסתיים בשפיכת דמם של בני עמם והחליטו לבטל את תכנית העמדת המשמרות ליד חנויות היהודים ויום השוק עבר בשלום.

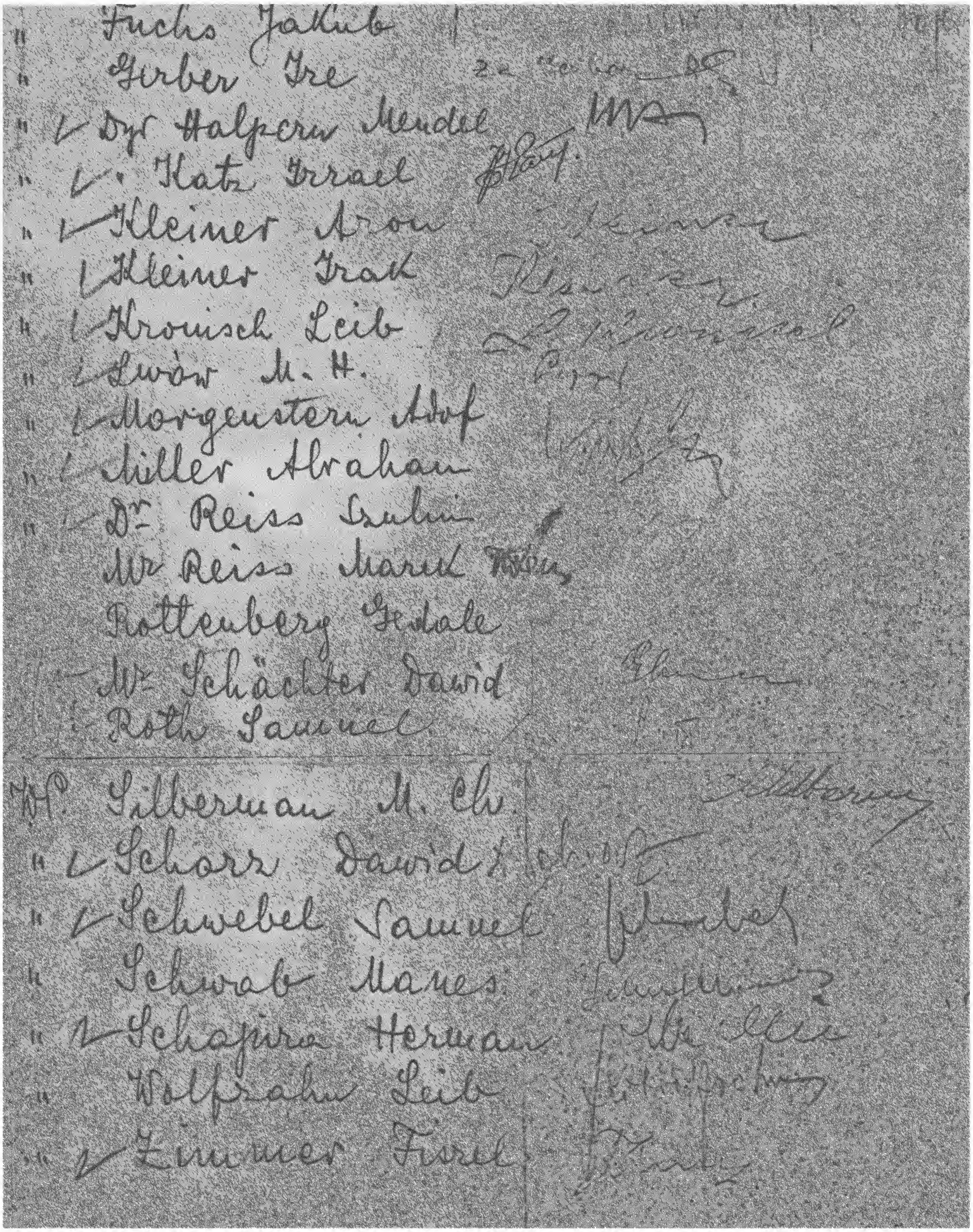
כך, הודות לאיבה ששררה בין הפולנים לאוקראינים — ניצלו יהודי זבורוב מפורענות חמורה.

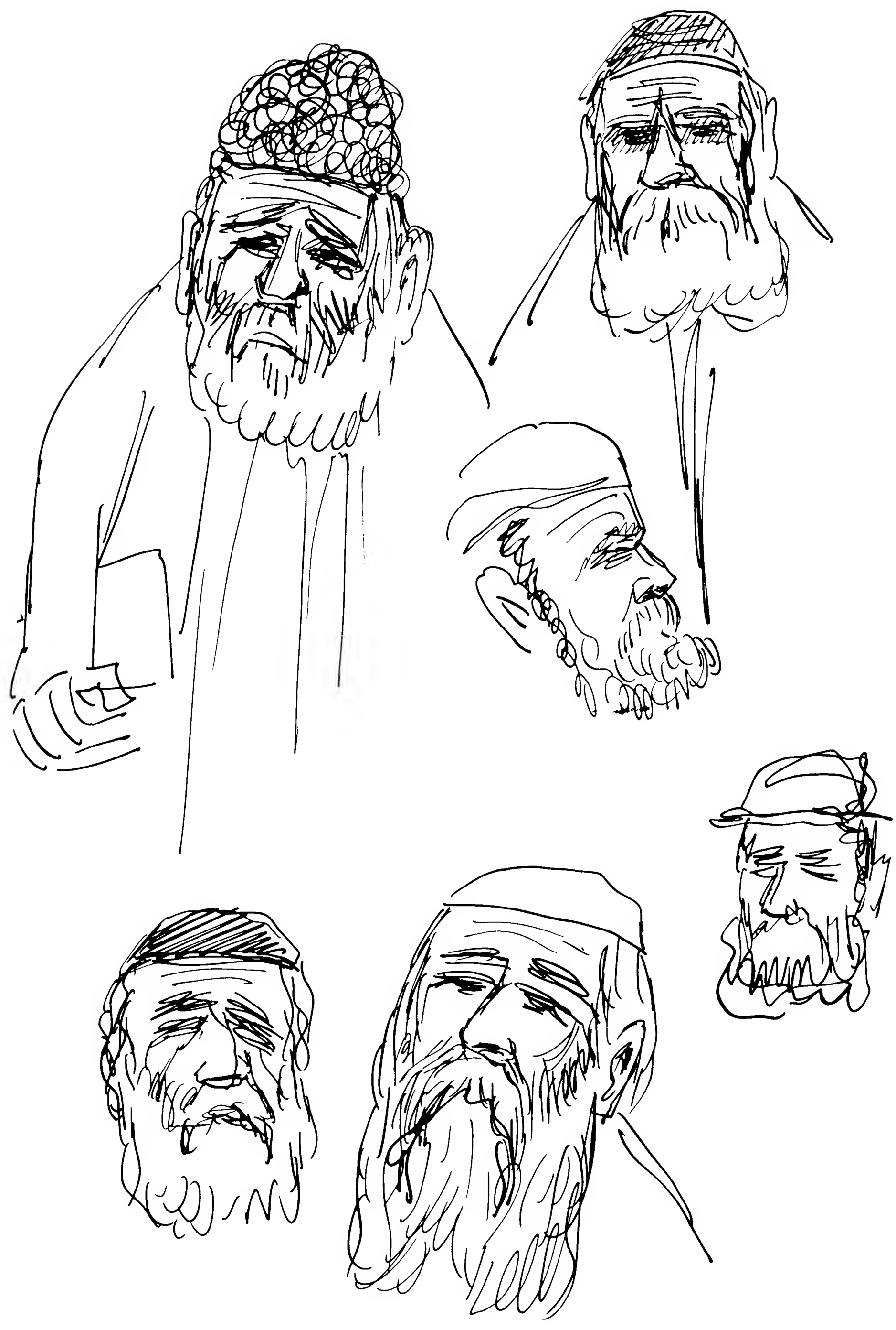
Zaproszenie

Celem omówienia ważnych spraw gospodarczych tut. ludności żydowskiej zapraszam WPanów na posiedzenie, które odbędzie się w niedzielę dnia 6 marca 1938 r. o godz. 15<u>30</u> (3<u>30</u> po połud.) w Kancelarii Gminy Żydowskiej. –

Wl. Dr Ardel Julian
" Auerbach Salomon
" Dr Brunmer Mojżesz
" Dr Bund Norbert

" Fuchs Jakub
" Gerber Ire
" Dr Halpern Mendel
" Katz Israel
" Kleiner Aron
" Kleiner Izak
" Kronisch Leib
" Lwów M. H.
" Morgenstern Adof
" Miller Abraham
" Dr Reiss Izubin
Mr Reiss Marek
Rottenberg Gedale
Mr Schächter Dawid
Roth Samuel
Silberman M. Ch.
" Schorr Dawid
" Schwebel Samuel
" Schwab Manes
" Schapira Herman
" Wolfzahn Leib
" Zimmer Fisel

גמילת חסד קאסע אין זבאראוו.

Stow. „Gmilath-Chesed"

חשובער לאנדסמאן!

אין דעם בייגעלעגטען איפרוף צ אינזערע זבאראווער לאנדסלייט אין אמעריקא האבען מיר אין קורצע ווערטער בעשריבען די שווערע עקאנאמישע לאגע פין דער היגער אידישער בעפעלקערונג. מיר בעטען אייך די ווערטער וואס זענען געשריבען געווארען מיט טרערען אין בלוט איבערצולעזען און די אויפרופען צווישען אייערע פריינד און בעקאנטע פערשפרייטען זאלען זיי עם אויך איפמערקזאם לייענען און אונז צו הילף קומען.

מיר בעטען אייך, דאס איהר זאלט זיך מיט דער אנגעלעגענהייט פער-אינטערסירען און צוזאמען מיט אייערע בעקאנטע א ברייטע אקציע אונטער-צונעהמען און אגרעסערע געלד-זאמלונג דורכפיהרען.

אויסערדעם שטאבילע מיטגלידער ווערבירען פאר אינזער גמילת-חסד קאסע מיט אנ׳אבצאהל פין מינימום 2 דאלאר יעהרליך אויף אזא אופן וועט יעדער פין אייך זיך פערבינדען מיט אונזער קאסע פון וועלבע נישט איין בעקאנטער אייערער אין זבאראוו קרוב און פריינד וואס נייטיגט זיך אין א הלואה, וועט ווייטער האבען מעגליכקייטען, אין נאך גרעסערע ווי פריהער, אין אנויט פאהל הילף צו בעקומען.

די נעמען פין די שפענדער וועלען אין אינזער פנקס איינגעשריבען ווערען און נאכן ערהאלטען דאס געלד וועט אבעשטעטיגונג ארויסגעשיקט ווערען, די מיטגלידער וועלען אויך ערהאלטען בעריכטען און בילאנסען פון דער גמילת-חסד קאסע.

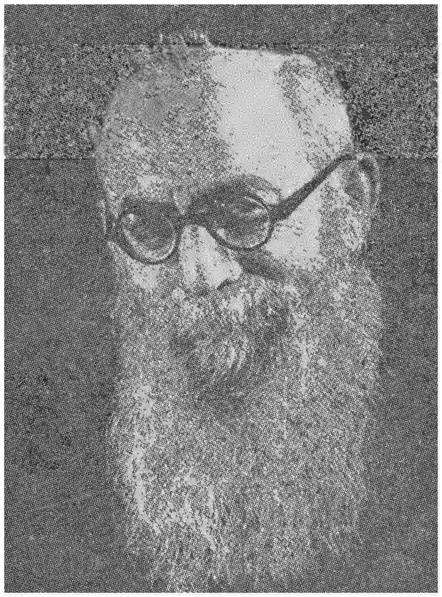
מיר האפען דאס איהר וועט זיך מיט דער זעהר וויכטיגע אנגעלעגענהייט פעראינטערעסירען און מיט פעראייניגטע קרעפטען ערפאלגרייך די ארבייט פאר דער זעהר וויכטיגער זאך דורכפיהרען.

מיט אכטונג, פאר דער פערוואלטונג:

פארזיצער:		סעקרעטאר:
בנימין רייס	זבאראוו, מערץ 1937	**אורי גערבער**

אישים ופעילי ציבור

פערזענליכקייטן און כלל־טוער

ר׳ בנימין

(יהושע רדלר־פלדמן ז״ל)

נולד בזבורוב בי״ג בסיון תר״מ (23.5.1880) לאביו רבי ישראל בן הרב ר׳ חיים רדלר ולאמו ברכה בת הנדיב ר׳ שמחה בונם פלדמן.

ראשית לימודיו בחדר, עד היותו בר מצוה. עובר ל„בית המדרש הגדול", „האוניברסיטה" בזבורוב. כי אם זבורוב שונה מערים אחרות, הרי בית מדרש זה, הוא השיא של העיר. תורה, חסידות, השכלה ומדעים דרו בו בכפיפה אחת. אל תתפלא אם תמצא בו מדקדקים הב־קיאים בכל ספרי הדקדוק של בן־זאב וחבריו, אל תתפלא אם תמצא בו אנשים הכותבים דראמות לפי מיטב הספרות בימים ההם, אל תתפלא גם כן אם תראה אברך מתייחד בפינתו וקורא את ספרו של פרידריך שילר „דון קארלוס" או גם את ספרו הפילוסופי „החינוך האסתיטי של המין האנושי", אבל גם אל תתפלא כאשר תגלה בין כתלי בית מדרש זה, בחור שכתב ספר פילוסופי בעברית על תורת ברוך שפינוזה בשני חלקים ואפילו תירגם את שירי גיטה על תורת שפינוזה, ונוסף לזה כתב חיבור גדול בגרמנית על תורת ההכרה של עמנואל קאנט. כי אמנם כן כתב ראובן אשר ברוידס: „יבושו כל משכילי גליציה כי בבית מדרש אחד נמצא בחור אחד העולה על כולם בחכמתו ובהשכלתו".

פה בבית מדרש זה, הוא למד אצל אחיו שמחה בונם.

את רוב שעותיו הוא מבלה בקריאה בעברית ובגרמנית שמשתלט עליה במהרה עד כדי כתיבה ספרותית ובעיקר בהתעניינות בראשית צמיחת הציונות. העתון היומי „הצפירה" מווארשה, „המליץ" מפטרבורג, הוא אינו קורא, אלא לומד אותם. הוא בולע את „מדינת היהודים" להרצל, הוא קורא את השבועון הציוני „די וועלט" מהגליון הראשון עוד מלפני הקונגרס הראשון עד לגליון האחרון.

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, הוא נעשה בעצמו סופר וכתב של עתון זה בארץ־ישראל. בשנת תרס״א נוסע לברלין כדי להמשיך בלימודים כלליים והוא מוצא באגודה „שפה ברורה", אוירה נוחה לו, ומיד נמשך בחום נעורים לעבודה ספרותית עברית. בתרס״ב, הוא כותב את מאמרו החשוב הראשון „רשימות קטועות" שברייניז מפרסמו בהתלהבות בלוח אחיאסף לשנת תרס״ג. אותו זמן הוא מתמסר כמובן גם לעבודה ציונית כללית, בא בחליפת מכתבים עם הרצל, לומד בבית הספר הגבוה לחקלאות בברלין, מארגן סטודנטים לטיולים במשקי גרמניה ואחר־כך לעלייה לארץ, מייסד עם יוסף ליאן, א״מ גונצר וד״ר א׳ גרפונקל את הירחון המצוייר (ראשון במינו בעברית) „הקשת".

בל״ג בעומר תרס״ז בא לפתח תקוה ועובד רוב הקיץ כפועל חקלאי, מוזמן לגימנסיה העברית הראשונה „הרצליה" ביפו כמזכיר וכעוזר לתרגום ספרי לימוד לעברית בשביל הגימנסיה.

בקיץ תרס״ח עובר לקבוצת כנרת בגליל התחתון (אם דגניה). תרס״ט יוצא לחוץ לארץ לתעמולה ליישוב הארץ בפקודת פרופ׳ וורבורג.

בראשית תר״ע נושא לאשה את דבורה שפינר, המורה הראשונה לעברית בלבוב, ומיד חוזר ארצה, והיא מורה בגימנסיה בירושלים ואחר־כך ב,,תחכמוני״ ביפו. שם הוא מצטרף למשרד הארצישראלי בהנהלת ד״ר רופין, משתתף בחיים הציבוריים והספרותיים, משקיע עצמו בהתלהבות בייחוד (יחד עם ש. יבנאלי) בעליית עולי תימן, במלחמת השפות עם ,,עזרה״ מברלין וכו׳, מייסד הוצאת קובצי ,,יפת״ לתרגומים קלאסיים ביחד עם ברנר ועם אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, מוציא יחד אתם את הקובץ הראשון ,,יזכור״, משתתף בקביעות בשבועון ,,הפועל הצעיר״ מראשית היוסדו, משתתף בקובצי ,,רביבים״ של ברנר, מארגן שעורי תורה ומדע של הרב ד״ר יוסף זליגר בתל־אביב וממשיך בכלל בעבודת תרגומים. (הראשון לתרגום אמרסון, ויטמן, ועוד). מאידך, משתתף בייסוד תל־אביב בפעולה אירגונית וגם ספרותית (משתתף אחר כך בשכונת נחלת בנימין), בייסוד המושבה רוחמה בדרום. בשטח זה הוא ממשיך את פעולתו היישובית בייסוד בית וגן (כיום בת־ים) בדרום יפו, בית וגן בצפון ירושלים ונוה־שאנן בחיפה.

בתום המלחמה עבר לירושלים, השתתף בייסוד שכונת ,,בית הכרם״, ייסד בשנת תרפ״ו את הירחון החרדי ,,ההד״, ייסד את העתון היומי ,,הצופה״, ייסד את ישיבת ,,אלומה״ בירושלים לחינוך חרדי־מודרני, תירגם 80% של ספרי הימים להרצל וכן את ,,היכל בורבון״ להרצל, כמה מספרי רופין, חיבר את האנתולוגיה על חיבת הארץ ,,אוצר הארץ״, שיצאה בשתי מהדורות ברבבת טפסים, כתב ספר על הרצל וספר על דוד וולפסון (היחידי שנכתב עליו בעברית), חוברות על הקרן הקיימת ועל עליית החסידים, ועוד ועוד.

בשנת 1949 פירסם את ספרו ,,מזבורוב ועד כנרת״ בהוצאת אגודת הסופרים ו,,דביר״ ועדיין מחכות מאות מסות שבשעתן קישטו את מיטב הבמות הספרותיות, לקיבוצן יחד.

לעבודתו בשטח החינוך יש לציין במיוחד את פעולתו העקשנית לייסוד בתי ספר גבוהים בתל־אביב ובחיפה. דרישתו הנועזה ליסד אוניברסיטאות בתל־אביב ובחיפה וחוץ מזה עוד אוניברסיטה דתית, נפגשה בתחילה בלגלוג כללי, והיו עתונים שסירבו לפרסם את מאמריו (,,הארץ״). ואולם הוא המשיך בהסברה מבוססת וסוף סוף כונן משרד החינוך והתרבות ועדה לחקירת השאלה, שעסקה בזה קרוב לשנה וקיבלה את דעותיו.

אבל, זו היא רק דוגמה של עמדה ציבורית בניגוד לדעת הקהל. חמורה הרבה יותר היתה עמדתו בשאלה הערבית, שהתחילה עם ייסוד אגוד ,,ברית שלום״ והלכה ונמשכה עד ימיו האחרונים.

ר׳ בנימין פעל בשאלה הערבית כמיטב כוחו, חיבר מאות מאמרים ומכתבים בעתונים ובקונטרסים וערך קבצים. בשבע השנים האחרונות, אחר פטירתם של ד״ר מגנס וקלוריסקי, ייסד את הירחון ,,נר״, שמצד אחד אפשר להגיד, שכל הציבור העברי התנגד לו ומצד אחר היה נכבד גם בעיני יריביו כבטאון ,,לשמה״ ללא אינטרסים מפלגתיים, מתוך כוונה לשמש את הערכים האנושיים הגבוהים ביותר: אמת, אהבה, שלום וצדק.

נפטר בירושלים ביום כ״ב כסלו תשי״ח.

(מתוך החוברת ,,ר׳ בנימין״ שהופיעה בשלושים לפטירתו).

ידידיו של ר׳ בנימין, ביניהם פרופ׳ שמואל ה׳ ברגמן, פרופ׳ דב סדן, פרופ׳ עקיבא א׳ סימון, ר׳ ש״י עגנון, פרופ׳ פ׳ שניאורסון, ר׳ ש״ז שרגאי, יהודה אבן שמואל, א׳ בן מנחם, שרגא קדרי

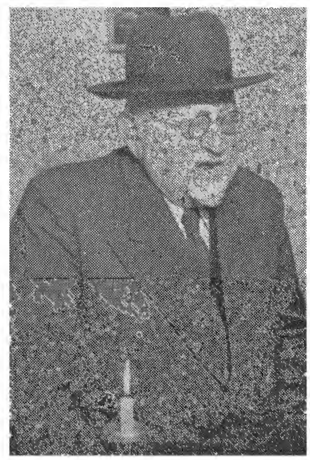
ועוד אישים מחוגי הספרות והמדע, הוציאו חוברת לזכרו. בחוברת ניתן ביטוי לחיבה ולהערצה שכל מכיריו של ר׳ בנימין רחשו לו.

בחוברת זו כלולה רשימה בבליוגרפית מכתבי ר׳ בנימין ובה 54 ספרים, קבצים ועתונים שכתב וערך, המהווים רק חלק מיצירתו הספרותית הענפה.

אכן, ר׳ יהושע רדלר־פלדמן, בן עירנו הדגול, שחיבב את עירו ואת בניה והציב להם מצבה נפלאה בספרו „מזבורוב ועד כנרת", הביא כבוד לעירנו בעצם אישיותו הדגולה והמקסימה ובפעלו הספוג מיטב ערכי האדם ואהבת הבריות. זאת היא זכות גדולה לנו ועלינו לשמור את זכרו בלבנו.

א. ש.

שמחה בונם פלדמן ז״ל

בן למשפחת רבנים ומחשובי חסידי הושיאטין. בילדותו למד ב„חדר" בעיר מולדתו, זו העיירה הנפלאה שאחיו הסופר ר׳ בנימין הוציא לה מוניטין בפרקי־זכרונותיו הנלבבים, „זבורוב עיר מולדתי", שמחה בונם פלדמן היה נער כשרוני ועשה חייל בלימודיו. בעודנו בן י״ב בערך, בא ה„רבי" שלו ב„חדר" ומסר בלחישה לאביו, כי כשלימד בכיתה בחושן משפט, הלכות טוען ונטען, „ש״ך" קשה, שנסתבך בו בעצמו ולא ידע מוצא, בא תלמידו זה, והוציא אותו מן הסבך. מן ה„חדר" עבר ללמוד בבית רב העיר ר׳ נתן נטע דים, שהיה גאון בתורה, יפה־רוח ונעים־הליכות. כבן שבע־עשרה נסע לברודי ולמד שם בישיבת הרב יצחק חיות (בנו של ר׳ צבי הירש חיות) ובה בשעה השתלם בלימודי חול בגמנסיה הגרמנית, שלא היו כותבים בה בשבת.

בסיימו לימודיו התיכוניים נכנס לאוניברסיטה של צ׳רנוביץ ולמד שם משפטים.

ציונותו התחילה לפעם בקרבו בהיותו כבן י״ג או י״ד, בטרם הופיע הרצל, ועם הופעתו הצטרף לציונות הפוליטית. כשנוסדה הסתדרות „המזרחי" היה לאחד מחבריה. השתתף בחיים הציבוריים והתנועתיים. ציר לקונגרסים ציוניים, חבר הוועד הפועל הציוני, ציר הפרלמנט (הסיים) הפולאני ומראשי המזרחי בפולין.

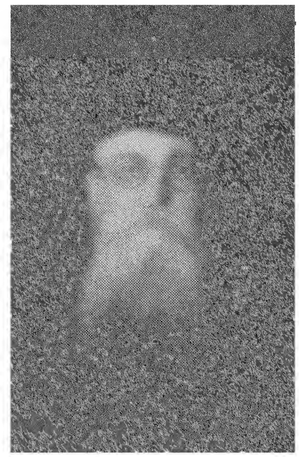
עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה היה עורך־דין בכמה ערים שבגליציה.

עם גמר המלחמה חזר לעבוד כעורך־דין. אבל לבו נשאו לבקש דרכים חדשות ובאחד הימים עזב את לשכתו, בא לווארשה והעורך־דין המצליח היה למורה ומחנך וסגן מנהל בית המדרש לרבנים „תחכמוני" בוארשה. עוד הוא נמצא באהלה של תורה והנה נבחר באיזור ביאליסטוק בתור ציר הסיים הפולאני. בוועידת אנטוורפן נבחר כחבר המרכז העולמי של המזרחי, וביום ט״ו טבת תרפ״ז עלה לירושלים ונכנס לתפקידו כחבר המרכז העולמי של המזרחי.

היה פעיל בשדה המחשבה והספרות התורנית וחיבוריו נתפרסמו בקבצים רבים. בכתובים השאיר חיבור גדול על היסטוריוסופיה עברית, כתוב בשפה האנגלית, וכן ספר זכרונותיו משחר ילדותו ועד עלותו ארצה.

נפטר בירושלים, ט״ו טבת תשט״ז (1955).

הרב בן־ציון שליטא זצ"ל

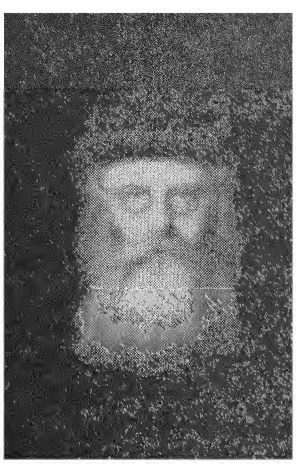
הרב בן־ציון שליטא, המורה הוראה בעירנו, היה נצר למשפחה מיוחסת. על כך מעיד שמו. יליד טרנו־פול. בזבורוב כיהן למעלה מ־50 שנה, קודם כמורה הוראה ואח"כ כרב, עד תקופת ההשמדה. בניגוד לחולשתו הגופנית היה מחונן במוח חריף, גדוש תורה וחכמה, וכבקי בהלכה ידע לפתור שאלות מסובכות ביותר. את עצותיו העניק גם לאנשי הסביבה, שנוהגים היו לבוא אליו בשאלותיהם הקשות.

לרב שליטא היו 4 בנים. כולם מבורכים היו בכשרון ובשקידה והלכו בדרכי אביהם. ר' יעקב היה רב בטרנופול. ר' זיידל היה רב ביז'רנה, וופצי, יואליק והבת רחל היו בזבורוב.

הרב בן ציון שליטא ניספה בשואה בגיל 80. כאן מן הראוי לציין את עוז רוחו. כשנודע לרב שליטא שנכבדי העיר הוצאו מבתיהם להורג, לקח ספר תורה ויצא מביתו ובצעדי עוז הלך לקראת המות.

יהא זכרו מבורך.

הרב שלמה קליינהנדלר זצ"ל

הרב שלמה קליינהנדלר היה נצר לגזע מפואר של רבנים גדולים בישראל. אביו, הרב דוד קליינהנדלר ז"ל, בא לזבורוב מגליציה המערבית וכיהן כרבה של עירנו עד שנות מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1916 היגר לווינה ושם נפטר. במותו נותרו אחריו שתי בנות וארבעה בנים. אחד הבנים, שלמה, נתמנה כממלא מקום אביו על כס הרבנות בעירנו.

הרב שלמה קליינהנדלר, בנוסף לכך שהיה תלמיד חכם מופלג, היה גם מחונן במידות נעלות ונתברך בהדרת פנים שהביעה את אצילותו וטוב לבו. חייו היו קודש ללימוד תורה והיה ידוע כרודף שלום. ענוותו וסגולות אופיו חיבבוהו על כל השכבות בעיר.

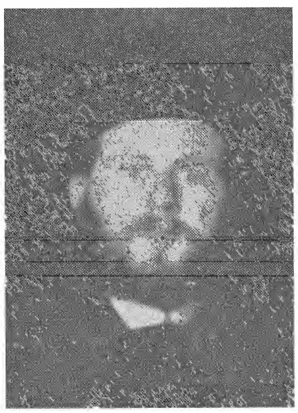
חייו של הרב לא היו סוגים בשושנים. לעלייתו על כס הרבנות נתלווה מאבק שהעכיר את רוחו למשך תקופה ארוכה. התקופה הסוערת שבה חי, המלחמות וחילופי

השלטון, והדאגה המתמדת לפרנסת משפחתו הגדולה — כל אלה הפריעו לחייו הרוחניים. אולם על אף הטרדות הללו, מילא את תפקידיו בתור רב באחריות רבה ובנאמנות למופת.

הרב קליינהנדלר ניספה בשואה יחד עם משפחתו האהובה עליו ועם העדה שעמד בראשה.

יהא זכרו מבורך.

הרב אלתר (משה יונה הלוי) צווייג זצ״ל

בן למשפחות רבנים וגדולי תורה מצד שני הוריו. אביו, הרב מאיר צווייג, לא עשה תורתו קרדום לחפור בה ופירנס את משפחתו מחנות המכולת, כשלצדו עוזרת האם.

בנם, אלתר, היה הבכור במשפחה וכבר בצעירותו התבלט בחכמתו בתורה ובבקיאותו בים התלמוד. לצמאונו ללימודים לא היה גבול והוא רכש עוד ועוד דעת בכל מדעי היהדות.

גם אחרי שהוסמך לרבנות היה שקוע בלימודיו, אך מצא גם זמן לעסוק בצרכי צבור. הוא נמצא עד מהרה בין מיסדי תנועת צעירי אגודת ישראל אשר למרות שלא ראו עצמם חברים בתנועה הציונית, כל פעילותם היתה לקראת עלייה לציון.

בכך הם שינו את הדרך בה הלכו עד אז קנאי הדת ממפלגת האם שלהם.

נאומיו נגד „הספר הלבן״ של ממשלת המנדט בעת שהופיע על במה אחת עם ראשי המפלגות הציוניות היו היפים ביותר ועשו רושם רב.

לפני מלחמת העולם השניה כיהן כאבד״ק אתיק־מאהליב (בסראביה).

כאשר הגרמנים הגיעו לשם בשנת 1940 עלה לארץ. כאן הוא שימש מספר שנים כמורה בבי״ס דתי של המזרחי ובאותו זמן פירסם עבודות רבות בחקר התלמוד. בתום המלחמה הוזמן לכהן כרב ראשי באנטוורפן שבבלגיה. בשנים אלה נודע לו על האסון שפקד את משפחתו אשר ממנה לא נשאר שריד, והידיעות האלה השפיעו עליו קשות.

חיבר כמה ספרים, ביניהם ספר שאלות ותשובות בהלכה „אהל משה״.

נפטר באנטוורפן והובא לקבורה בירושלים עה״ק.

יהא זכרו ברוך.

אהרן ז׳ופניק ז״ל

באחד הימים בשנת 1946, בתום פגישת יוצאי זבורוב בירושלים, עם ראשוני הניצולים שעלו לארץ, שאלני פתאום הסופר ר׳ בנימין, אם אוכל להגיד לו מי היה האיש אהרן ז׳ופניק בזבורוב.

ר׳ בנימין הוסיף והסביר סיבת שאלתו: באחרונה הוא נפגש עם פרופ׳ פרנקל המתמטיקאי הדגול מאוניברסיטת ירושלים וזה שאלו אם הכיר את אהרן ז׳ופניק, שרבים מגדולי העולים התכתבו אתו.

סיפרתי אז לר׳ בנימין את אשר ידעתי וזכרתי ודברי אלה אני מעלה בשורות הבאות כדי שישמשו זכר־מה לאיש גדול־הרוח ונעים ההליכות והנחבא אל הכלים.

אהרן ז׳ופניק לא נולד בזבורוב, הוא הגיע לעיירה כשנשא לאישה את בתו היפה של הגבאי והגביר יעקב כץ. בבואו פתח בנק וחי באושר ועושר שנים אחדות עד שמתה עליו אשתו והיא רק בשנת ה־26 לחייה. אבלו היה גדול מאוד ועל מצבתה כתב שיר בעברית נהדרת, בו הביע את שברונו.

הוא חזר לזבורוב עם תום מלחמת העולם הראשונה ובה חי חיי בדידות בחדר שכור ומעטים מאוד היו האנשים שאתם התידד ועוד פחות היו אלה שנכנסו לחדרו. השניים שאתם התידד במיוחד היו שני רבנים צעירים, הרב אלתר צוויג (לימים רב בישראל ורב ראשי באנטוורפן בבלגיה). והרב לייזר מאירזון.

סיפורים רבים התהלכו עליו בזבורוב ובמיוחד על המכתבים הרבים שהגיעו אליו מדי יום ביומו מכל חלקי העולם, מאישים שונים שביניהם הוזכר גם שמו של ד״ר חיים ויצמן. שמעתי אז סיפור, שבאחת השיחות שלו עם איש מסוים אמר כאילו דרך אגב שאת תורת היחסיות של איינשטיין הוא גילה לחברו בהיותו נער בעת שטיילו ביער. סיפור אחד ששמעתי היה על אחד מידידיו של ז׳ופניק שנכנס באחד מערבי הקיץ לחדרו ומצאו שרוע על רצפת העץ, שקוע כל כך בכתיבה לאור עששית הנפט, עד שלא שמע ולא הרגיש בכניסתו וביציאתו של האיש.

ג. ש.

לזכרו של ד״ר משה ברומר ז״ל

קרוב לסיום מלחמת העולם הראשונה בין השנים 1920—1924 בא עורך־דין צעיר להתישב בעיר. אבי ז״ל, עזר לו בהתבססותו. שנים היה גר בבית של גננציה דיאמנט. היה מנגן בכנור. בלילות קיץ כאשר היה מנגן ופותח חלון דירתו היו מתאספים אנשים להאזין למוזיקה זו. לאחר מכן בנה ביתו היפה והמרווח בין בית זילברמן ובית שפירא. הבית הגדול היה מוקף גן נהדר. ד״ר ברומר היה אישיות מקסימה, בעל טעם אסטטי, מחנך ואב לדוגמא ובעל למופת. היה לו קסם אישי רב ומשרדו כעורך דין — היה הגדול ביותר בעיר. מכובד ומקובל היה על כל שכבות האוכלוסיה. אצלו עבדתי וחלק גדול מחנוכי בא ממנו. בתקופתי עבד במשרד זה סטג׳ר צעיר והיום שופט בבית המשפט העליון בירושלים — ד״ר יצחק קיסטר. בתו של ד״ר משה ברומר חיה אתנו — והיא ד״ר יולה הנשואה לפרופ׳ ה. נויפלד. בנו של ד״ר ברומר אמיל ז״ל נפטר בנתניה לפני מספר שנים. מבית זה יצאו יונקה וסבינקה החיות בירושלים.

חלק חשוב לכבוד הגדול שרכשו בני עירנו לבית משפחת ד״ר ברומר היה לאישיותה של האמא רוז׳יה ברומר. היא ניצלה מציפורני הנאצים, אולם לארץ לא זכתה להגיע ונפטרה באוסטריה.

עזריאל פ.

משה חיים זילברמן ז״ל

אישיותו ופעילותו של מ.ח. זילברמן בין יהודי העיירה הצטיינו בייחודם. איש הציבור והעזרה היה בכל רמ״ח אבריו. תמיד יזם, תמיד דאג, תמיד עזר לכלל, לציבור, לנצרכים ולחולים.

זכורני דברים מימי הילדות, שאת משמעותם הבנתי רק אחרי שהתבגרתי. הדברים קשורים בימים הראשונים של אחרי מלחמת עולם הראשונה. עם שובם של היהודים לעיירה החרבה וההרוסה נסתתמו מקורות הפרנסה, והרעב שרר בבתיהם של רוב היהודים. אז הגיעה עזרתו של הג׳וינט מאמריקה. מזון רב נשלח אז לכל הערים וחולק בין בתי היהודים. באותה תקופה התהלכו סיפו־רים רבים בעיירה, שהטילו ספק בנקיון כפיהם של המחלקים וההתמרמרות הלכה וגברה. אז קם מ. ח. זילברמן, לקח בידיו את המפעל הזה, שהיה למפעל הצלה לרוב היהודים.

זוכר אני אותו כראש קהילה פעיל וכמיצגה לפני הגויים בגאווה יהודית מעוררת כבוד. זוכר אני אותו גם בפעילותו הציונית, כתורם וכמתרים למגביות לגאולת הארץ.

משה חיים זילברמן ראוי למקום כבוד בין אותם האישים שהביאו את ההתעוררות והרעיון של התחייה הלאומית לתוך עיירות יהודיות בגולה.

יהא זכרו ברוך.

ג. שניידר

ישראל כץ ז״ל

ישראל כץ עורר כבוד וחיבה גם במראהו החיצוני וגם באופיו. אביו, חסיד בלז, הצטיין בלמדנות והוא העניק לבנו חינוך מסורתי וחסידי. מתוך הערכה לאביו, הלך ישראל בדרכיו, עד שנתפס להשכלה ולרעיון הציוני ונעשה לאחד האישים הבולטים בהס־תדרות הציונים הכללים בעירנו בה פעל ותרם רבות להתפתחותה.

ישראל כץ, שיתף עמי פעולה בהרבה שטחים ובמיוחד בניהול גמ״ח מיום קיומה ועד עזיבתי את זבורוב.

נדיבות לב ויושר ציינו את אופיו. ישראל כץ היה שותף לבנק דיסקונט בעירנו ותודות לכשרונותיו ויושרו זכה הבנק לשם טוב בקרב תושבי העיר.

ביוזמתו וביוזמת איצ'ה אידל כץ נוסדה קופת גמילת חסד בזבורוב, שהיתה אחד המפעלים החשובים ביותר בהגשת עזרה למעוטי יכולת ע"י הלוואות ללא רבית ותמיכות כספיות שונות. ישראל כץ נספה בשואה ביום הראשון לפלישת הנאצים.

יהי זכרו מבורך. **ב. ר.**

העסקן מנדל סיגל ז"ל

הפעילות הציבורית הערה בקרב הישוב היהודי בזבורוב העלתה קבוצת עסקנים, אשר בדרך זו או אחרת תרמו לפעילות זו ויש להם חלק רב בהתפתחותם ובקיומם של חיים לאומיים, תרבותיים וחברתיים בעירנו בשנים הקשות שלפני השואה. ערכם האישי והציבורי של עסקנים אלה היה כמובן שונה. היו כאלה אשר דיברו יותר ועשו פחות והיו כאלה אשר עשו הרבה ודיברו מעט. על כל פנים, אלה ואלה ראויים לציון ואני מניח שבספר-הזכרון של עירנו יוקצה לכולם המקום הראוי.

הייתי רוצה להקדיש מספר שורות לאחד העסקנים האלה מסוג הממעיטים לדבר ומרבים לעשות. כוונתי למנדל סיגל (הלפרן) שנרצח בשואה. איש זה היה צמוד כולו לעבודה הציבורית והקדיש לה ימים ושנים. כמזכיר מועצת הקהילה היהודית, שברשותה עשה יומם ולילה היה בקיא ביותר בכל שטחי פעולותיה של המועצה. וחלקו בפעולות אלה למען הציבור היהודי במקום היה רב מאוד. הוא היה מאזין בעיון לכל אחד, למד את המצב והכיר את משאלות הפונים אליו, ועשה ככל יכולתו כדי לבוא לעזרתם.

מסירות דומה גילה מנדל סיגל בעבודתו למען הקופה ההדדית למסחר ולמלאכה. בה כיהן כמנהל בפועל והיה מפעילו העיקרי ורוחו החיה של מוסד זה. היה זה מוסד בנקאי, אבל עבודתו נשאה אופי ציבורי במלוא מובן המילה.

שני המוסדות הללו — הראשון בעל ההיקף הרחב והמגוון והשני הקשור בפעילות אינטנסיבית, וכן עיסוקים ציבוריים שונים אחרים גזלו ממנו את רוב זמנו, ובכל זאת הקדיש מספר שעות ביום ובלילה לפעילות פדאגוגית. מאות צעירים רכשו אצלו ידיעות בשטח המסחר ובייחוד בפנקסנות, או במדע בכלל.

מנדל סיגל המנוח היה אדם בעל מזג טוב, שקט, מאוזן, חביב ונוח לבריות. היה בעל השכלה רחבה ואינטליגנציה (למד בפקולטה למשפטים ולא חסר לו הרבה להשלימה) והיה מקובל ואהוב על כל האוכלוסיה.

מכל משפחתו נצלה רק בתו אווה נשואה לאדלר.

ב. רייז

נפתלי כץ ז״ל

נולד בשנת 1898 בזבורוב. ילדותו היתה ילדות קשה. אביו היה מלמד ובית הוריו היה בית עני ודל, אך קורן באור התורה וספוג אהבת ציון וחום של קן משפחתי צנוע. בעודו נער נאלץ להרתם בעול פרנסת ביתו ותוך שקידה על לימודיו בביה״ס היסודי והעל יסודי — היה נותן שיעורים לתלמידים אחדים.

מלחמת העולם הראשונה גרמה להפסקת לי־מודיו. בשנת 1916 עבר עם משפחתו להונגריה ומשם לפרג. בפרג הוא מתקבל ל„קונבנט" (פנימיה לתלמידי תיכון מצטיינים מגליציה) ומצליח במשך שנה אחת לסיים שתי שנות לימוד. ב־1918 חוזר נפתלי לגליציה וממשיך לימודיו בבי״ס בטרמ־בובלה. כאן הוא גומר בהצטיינות כיתה י״א וחוזר לזבורוב. בזבורוב לא ניתנה לו האפשרות להמשיך בלימודיו והוא מתמסר כל כולו לעבודה ציבורית ומהווה כוח מניע לכל פעולה ציבורית וציונית בעיירה. נפתלי היה נציגם ודוברם של הדור הצעיר. הופעותיו היו גאות ובלתי פשרניות — טיפוס חדש של עסקן ציבורי, המעורר הד רב והתלהבות בליבות הנוער. הימים היו קודרים, העיירה מדולדלת, חורבותיה טרם שוקמו והיא היתה מלקקת פצעיה — פצעי המלחמה והחורבן. הדור הצעיר עמד על פרשת דרכים. האנטישמיות הרימה ראש והאפילה על התקוה לעתיד. ובהגיע הבשורה על הצהרת בלפור, נדלקה התקוה בלבו של הדור הצעיר והוא הרים את הדגל — דגל התחיה והציונות.

באותה תקופה קמה בעירנו שכבת עסקנים צעירים אשר כבשה צעד אחרי צעד את העמדות הציבוריות בעיר.

כניסתו של נפתלי לחיים הצבוריים היתה סוערת ורבת רושם. תוך זמן קצר הוא הופך לנציגם ודוברם של היהודים בעיירה. לא עוד התבוללות והתרפסות מצד אחד ושתדלנות מצד שני, אלא פרודוקטיביזציה וחיי כבוד, מלחמה על קיום הוגן וזכויות כלכליות וחברתיות והופעה גאה ולוחמת כלפי חוץ.

נפתלי רואה עצמו קודם כל כנציגם של השכבות העניות והעובדות ומשום כך הוא מוצא את מקומו בשורות הציונות העובדת ומשמש כנציגה בקהילה ובעיריה, אך קודם כל רואה נפתלי את עצמו כיהודי לאומי והציונות היא נשמת אפו.

לא היתה פעולה ציונית בעיירה — בתקופה שבין שתי מלחמות העולם שלנפתלי לא היה חלק בה ולרוב חלק מכריע, אם ביוזמה להקמת ביה״ס העברי, או בועדות קרן הקיימת ו„עזרה" ואם בתנועת ה„חלוץ". ב־1926 הוא בין מיסדי המפלגה הציונית העובדת „התאחדות".

הכמיהה ללימוד ורכישת השכלה מניעה אותו להמשך לימודיו. ועל אף הקשיים הכלכליים הוא עובר ללבוב ושם הוא עומד בהצטיינות בבחינות בגרות אקסטרניות.

נקיון כפיים, יושר, אי פשרנות במלחמתו בכל עוול ואי צדק, הגנה על כבוד האדם והיהודי — ציינו את דרכו הציבורית. פעם, כשראה שוטרים פולניים מתנהגים בברוטליות נגד עגלונים יהודים, לא היסס נפתלי להתיצב לצד העגלונים והובא על כך למשפט, שממנו יצא זכאי. כאיש ציבור ועסקן, לא ידע גבול במסירות. אף על פי

שהתפרנס בקושי, היו עיקר מעיניו ורוב עתותיו — קודש למטרה אחת — עניני הציבור. גם אחרי שעבר ללבוב — לא זנח את פעילותו הציבורית והיה ממייסדי ופעילי ונועת „העובד" בגליציה.

אולם ייחודו של נפתלי כץ לא היה בעסקנותו הציבורית בלבד, זו היתה רק אחד הביטויים להרגשת חובה שנשא בקרבו — חובת האדם לזולתו והיא שעיצבה את דרכו בחיים.

אחד ממפעליו החשובים של נפתלי בזבורוב היה ביה"ס ללימודים על יסודיים, שיסד יחד עם בנימין רייז, יבדל לחיים. בהוראה ראה נפתלי לא פרנסה בלבד, אלא בעיקר שליחות ציבורית, ובחינוך הנוער ראה יעוד. שיעוריו, שהיו מלווים בהסבר פשוט וקולע ומתובלים בסיפור מבדח או במשל, היו אהובים מאוד על תלמידיו.

ב־1934 עלה נפתלי כץ ארצה. בתוקף השכלתו וזכויותיו הרבות כעסקן ציוני, היה יכול להסתדר במשרה מתאימה, אך הוא בחר בעבודה פיזית ועל אף חולשת גופו, עמד, בכוח רצונו העז, בכל קשיי העבודה המיגעת. כי לא רק נאה דורש היה האיש, אלא גם נאה מקיים. העבודה הקשה והעיפות שלאחריה לא איפשרו לו לפתח גם בארץ פעולה ציבורית, שהיתה תואמת את כשרונותיו. רק במקום עבודתו לקח חלק פעיל בחיי ציבור העובדים כחבר ועד העובדים. אחרי יציאתו לפנסיה חלה במחלה קשה וזו הכריעה אותו.

נפתלי כץ היה סמל הענוה, הצניעות, טוב לב ויושר ללא גבול. תמיד היה מוכן לעזור לזולת כשחיוך לבבי על שפתיו ועצה טובה ונבונה בפיו. בזבורוב שימש כתובת לכל נצרך והיה נציגו של כל יהודי שהיה זקוק לעזרה, נציגו של דור עסקני ציבור, אשר קמו ליהדות גליציה בין שתי מלחמות העולם. דור של לוחמים לזכויות היהודים בגולה ולציונות ועליה לארץ ישראל. בין אישים אלה שמור לנפתלי כץ ז"ל מקום חשוב ונכבד ביותר.

א. רותם

הרש שפירא ז"ל

בהזכרנו בהרש שפירא עומדת לנגד עינינו דמותו הנלהבת למפעל הציוני ולתנועת העבודה מאז הימים הראשונים של אחרי מלחמת העולם הראשונה כשהוא וחבריו הקימו את מפלגת ה„התאחדות". הציונות היתה לגביו ציונות של מעשים ושל פעילות ממשית למען בנין הארץ. למען הגשמת מטרה זו — לא חסך מזמנו. תמיד התגייס לכל מגבית מטעם המוסדות הלאומיים ועשה הכל במסירות ובהתלהבות רבה.

הרש שפירא נמנה גם עם קבוצת הפטרונים על תנועות הנוער החלוציות ושמחתו היתה גדולה כשבנו יהודה (אידק) הצטרף לתנועת „גורדוניה". לא היה קץ לאושרו כשהצליח באמצעות עליית הנוער לשלוח את יהודה, כשהוא עדיין נער רך, למוסד החקלאי בבן־שמן. כמה גאה היה במכתביו שקיבל ממנו מהארץ. חלם וקיווה שלא ירחק היום והוא עם יתר בני המשפחה יצטרפו אליו בארץ. הוא, לא זכה לכך. יד המרצחים הגרמניים והאוקראיניים רצחוהו במחבואו בבונקר. יהא זכרו ברוך.

יעקב פוקס ז״ל

יעקב פוקס נמנה עם אותו קאדר הפעילים ה־ראשונים, שעוררו את המהפכה הציונית הלאומית ברחוב היהודי בגולה והיה מהבולטים בקרב הפעילים הציונים בעירנו שחיזקו והגבירו את השפעתם של הארגונים הציוניים בקרב יהודי העיירה ונתנו לה כיוון מעשי.

נוסף לפעילותו הציונית, לא היה שטח בחיי היהודים בעיירה, שפוקס לא פעל בו. התמסרותו למגביות המיוחדות לגאולת הקרקע בא״י, שהועברו בעירנו, הגדילה במידה כזאת את תרומות העיירה, עד שזו צויינה לשבח ע״י המוסדות הלאומיים.

מלבד השכלתו, היה בעל אינטליגנציה טבעית והצטיין כאחד הנואמים המוצלחים בעיר. לרבים מאתנו זכור עדיין הנאום שנשא בשנת 1929, לרגל המאורעות שפרצו אז בירושלים בהנהגת המופתי נגד זכותנו על הכותל המערבי.

חוץ מפעולות ציבוריות רבות מצא גם זמן ועניין בספורט — היה שופט ברוב התחרויות והיה קפדן מאד.

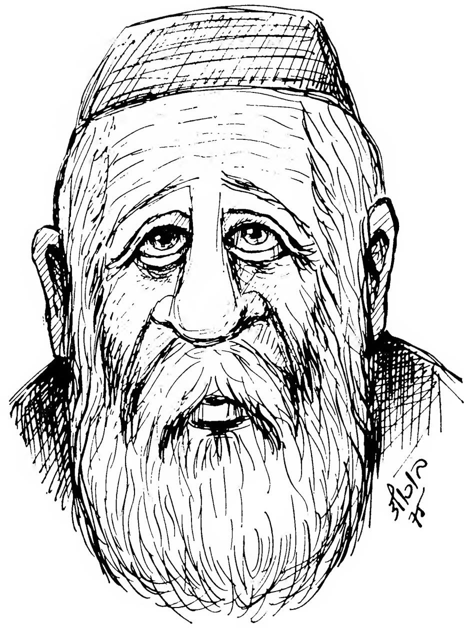
יעקב פוקס היה גם בין מיסדי הבנק העממי היהודי והוא עמד בראשו במשך כל שנות קיומו. לבנק זה, שבלעדיו אין לתאר אפשרות קיום לרוב היהודים בזבורוב, הקדיש פוקס את רוב זמנו ומרצו, ללא תמורה כספית כלשהי.

הופעתו היהודית הגאה והשכלתו הרחבה השפיעו רבות על גויי העיירה ובמיוחד על אנשי השלטון. בקשר לכך זכור לנו מקרה שהיה אח״כ לשיחת יהודי העיירה: לנשף שאורגן ע״י אנשי השלטון הופיעו גם צעירים יהודיים. לפתע — אם מחמת הצפיפות היתירה באולם או מסיבה אחרת — הכריזו המארגנים שעל היהודים להסתלק מהנשף. לשמע ההכרזה קם גם פוקס, שהוזמן לנשף כאורח כבוד, ופנה לעבר היציאה. להפצרת הפולנים שיישאר ושלא אליו התכוונו, הכריז בקולו החזק: ,,גם אני יהודי, כמו האחרים״ והסתלק.

אחד מכותבי שורות אלו היה חבר בועד המפקח של ביה״ס בשנתיים האחרונות לקיומו, לפני פרוץ המלחמה, והיה עד לפעילותו המסורה ורבת התושיה של פ. למען בית הספר. הוא דאג להזמנת מורים חדשים, והקמת גן ילדים ליד ביה״ס. הוא כמובן טיפל גם בבעיותיו הכספיות הלא קלות של בית הספר.

תהי רשימה קצרה זו זכר־מה למעשיו הטובים ופעלו הגדול של יעקב פוקס ז״ל.

אדיק וגרשון

זכרונות שהפכו לקדושה

לכתוב על אנשים שאינם עוד, כלל לא קל. ולכן, אני מעריך כל-כך את עבודת אלה שעשו זאת.

הזכרונות מזבורוב הפכו לקדושה, לנוסטאלגיה עמוקה. הם מבטאים געגו־עים למציאות שהיתה ולנפשות יקרות שנקרעו מאיתנו באכזריות.

לגבי דידי, נשאר סבי, שמעון בוכ־וולד ז״ל, שנפטר לפני ארבעים וחמש שנה, הסמל לזבורוב. ניסיתי לציירו כפי שאני זוכר את דמותו שנחרטה בזכרוני.

את רגשותי העמוקים לזבורוב אני מביע בכמה עיטורים לספר ומקווה ש־תרומה צנועה זו תהווה לבנה אחת קטנה בבניין הגדול שבהוצאת ספר, שישאר מצבה לקדושי זבורוב למען הדורות הבאים של יוצאי עיירה זו.

יואל בוכוולד

מנדל יונג ז״ל

מנדל יונג ז״ל היה בין האישים הבולטים בחיי היהודים בזבורוב ובפעילות הציונית. השתייך לדור המעוררים ומבצעי המהפיכה בעיירה הגלותית, אשר מיד עם תום מלחמת העולם הראשונה קמו והפיצו את הרעיון הציוני לפתרון הבעיה היהודית. כבעל השכלה רחבה — ובמיוחד בתורת היהדות — הצליח להשפיע יותר מאחרים בהסברתו ולא חסך מאמציו בכיוון זה. נמנה עם המתלהבים מהספרות העברית של אותם הימים ודבריו בוויכוחים על מאמריו של אחד העם שכנעו רבים מבני הנוער.

מנדל יונג נמנה עם מקימי ביה״ס העברי בזבורוב ועם הפעילים המסורים שדאגו כל השנים לקיומו.

היה מראשי המפלגה הכלל ציונית, אולם השפעתו היתה מעבר למסגרת זו.

יישמר וייזכר שמו בין בוני הציונות, אשר הודות להם הגענו עד הלום.

יעקב מנדל ז״ל

יעקב מנדל, בנה של ינטה קרוניש ונכדו של הירש כץ ז״ל, היה בין מדריכי תנועות הנוער. היה פעיל בנוער הכלל־ציוני „אחוה״.

בגמר בית הספר התיכון בלבוב עלה ארצה (בשנת 1934) ונרשם לאוניברסיטה העברית בירושלים.

בבואו ארצה החליט לעבור לעבודה פיזית, למד צבעות והתחיל לעבוד בעבודה זאת. כעבור זמן מה חלה בטיפוס ובסוף שנת 1935 חזר לזבורוב בכוונה לנוח קצת ולחזור ארצה. בהיותו בזבורוב התמסר לעבודה תנועתית בקרב הנוער הכלל ציוני עמד לחזור ארצה, אך לא הספיק וניספה בשואה.

אבא ולטוך ז״ל

נולד בטרנופול והגיע לזבורוב בה כיהן כמורה בבית־הספר ע״ש הברון הירש עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

אחרי המלחמה נחרב הבנין ובית הספר הפסיק להתקיים. מאז היה למורה בבית הספר העממי ללמודי דת לילדי יהודים.

הוא היה המורה היהודי היחידי בבית הספר העממי בעירנו וגם שימש כמנהל משרד רישום הלידות. אבא ולטוך היה איש טוב ונוח לבריות.

ניספה באחת האקציות. השאיר אחריו את בנו שמואל (סאמק) הנמצא בארץ ואת בתו עלמה בארצות־הברית.

אריה (לייב) אדלר ז״ל

נולד בזבורוב בשנת 1913 למשפחת מאיר אדלר.

בנעוריו למד בחדר, בבית הספר העממי ובבית הספר העברי. כשנוסד בעיירתנו בית־הספר התיכון היה בין תלמידיו הראשונים וכבר אז הצטיין כתלמיד חרוץ וחריף בייחוד במתמטיקה ופיסיקה. למרות המצב הכלכלי הקשה ששרר במשפחתו, המשיך ללמוד ומימן את לימודיו ע״י מתן שיעורים. מהשיעורים תרם גם לפרנסת משפחתו, שהיו בה עוד 4 ילדים.

לייב היה מבכירי הנוער החלוצי. בין ראשוני תנועת „השומר־הצעיר" עם ייסודה בזבורוב ונמנה עם פעיליה ומדריכיה. רכש לו בכוחות עצמו השכלה רחבה. בחור רציני היה והתבלט בכשרון ההסברה ובוויכוחים עם שוללי הדרך הציונית הסוציאליסטית. היה „סאלון רעדנער". לא היה לו קול חזק, אבל דיבר בהגיון ובתבונה — אף פעם לא התנשא על פני אחרים, וביושרו הרב ידע לכבד גם מתנגדים.

שאיפתו היחידה היתה לעלות לארץ כדי להצטרף לאחד הקיבוצים. אולם לא זכה לכך.

ברגע האחרון, ממש ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה, הצליח להעלות בעליה ב׳ את אחותו מלכה ומימן את הוצאות הדרך שלה.

פסח (פולדי) אוירבך ז״ל

פולדי נולד בזבורוב בשנת 1911 למשפחת זלמן אוירבך והיה נכדו של ר׳ אלי אוירבך, הגבאי של בית הכנסת הגדול. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ברחה משפחתו לוינה וחזרה לאחר המלחמה לזבורוב. בגיל צעיר הצטרף לתנועת ,,החלוץ״ ועם ייסוד תנועת ,,גורדוניה״ היה מראשוני מדריכיה ונמנה עם הראשונים ליציאה להכשרה חלוצית.

פ. אוירבך נמנה עם קבוצת הכדורגל היהודית (היחידה בעיירה). ב,,החלוץ״ וב,,גורדוניה״. היה מרא־שוני העולים ארצה.

היה חברותי וכשרוני בשטחי החינוך, בניהול וארגון התנועה, באירגון מסיבות, הצגות ובציור. (רוב הציורים בעתון מקומי של התנועה ,,עתוננו״ נעשו על ידו). יפה תואר ועדין נפש היה ובכל חברה התבלט, למרות שהיה נחבא אל הכלים. לפולדי חלק גדול בהתפתחותה של ,,גורדוניה״ בעיירתנו.

בשנת 1931 עלה ארצה והצטרף לקבוצת ,,שחריה״ במגדל ליד טבריה. כאן חלה בקדחת קשה ובשנת 1934 יצא לטיול לזבורוב, כדי להתרפא ולהתחתן עם אהובת נעוריו, סלקה הרמן ז״ל. עמד לחזור ארצה, אך נלקח לשרת בצבא הפולני ולא הספיק.

הייתי אתו יחד במשך כל תחנות־החיים ובפעולות השונות — בספורט, ב,,החלוץ״, בהכשרה, ב,,גורדוניה״ וגם כאן בארץ היו בינינו קשרי ידידות עמוקים וצר לי על החבר הקרוב והאיש היקר שאיננו עוד.

א. ז.

פולדי אוירבך ואדיק זילברמן בעידור שדות־מגדל (ע״י טבריה).

איזיו זילברמן ז״ל

אחינו איזיו נולד בשנת 1913. אחרי גמר בית הספר העממי בזבורוב, עבר לבית הספר התיכון בטרנופול וסיימו בשנת 1932. רצה ללמוד משפטים ונרשם לאוניברסיטה בלבוב, אך בגלל האווירה האנטישמית ששררה באוניברסיטה זו, לא נתקבל ועבר ללמוד באוניברסיטת קרקוב.

בתקופת לימודיו התיכוניים בטרנו־פול היה חבר ב„בר כוכבא״ — ארגון סטודנטים ואקדמאים מטעם הציונים הכלליים. בשובו הביתה, בתום לימודיו היה פעיל בעירנו ב„אחוה״ — ארגון הנוער של הציונים הכלליים, עד פרוץ המלחמה בשנת 1939. בזמן שהייתו בבית ניהל את בית הדפוס בכשרון רב.

סניף „אחוה״. בשורה שניה באמצע, ארבעת המדריכים:
איזיו זילברמן, יעקב מנדל, יעקב פוקס ודוניו שוובל.

הוא היה גם ספורטאי ושיחק בקבוצת כדורגל כשוער, ולא פעם היינו, שלושת האחים, משחקים באותה קבוצה.

משנת 1939—1941, בתקופת הכיבוש הרוסי, עבד איזיו אצלם ובשנת 1941 גויס על ידם והועבר לפנים רוסיה.

בשנת 1946 קיבלנו מכתב מאחד מחברינו שהיה יחד עם איזיו ברוסיה ובו הודיע כי אחינו נפטר בבית הסוהר ביום 11.4.1944, ולפני מותו ביקש למסור לאחיו על גורלו המר. הוא נאסר בגלל סירובו לקבל תעודה רוסית. (הוא חשב שבעזרת הפספורט הפולני יצליח לעבור דרך ארצות אסיה ולהגיע לישראל).

תהא נפשו צרורה בצרור החיים.

אדיק וסולו

זיינוועל (זבולון) ליבלינג ז״ל

זיינוועל נולד בשנת 1912. ילדותו עברה בתקופה קשה מאד — מלחמת העולם וזוועותיה, נדידה וחיי פליטים ולעתים גם מחסור ורעב. לכל אלה היה, ללא ספק השפעה על נפשו של הילד ואף פגעו בבריאותו, אך, עמדו לו לזיינוועל, תכונות אופיו וסגולותיו הנפשיות והודות להן התגבר — ההשפעות השליליות נעלמו והוא הבריא לחלוטין.

ילדותו של זיינוועל התחלקה בין בית המדרש לבין ביה״ס הכללי (פולני) ובשניהם היה תלמיד מצטיין, וכשתמו ימי בית המדרש והילד הפך לנער, הצטרף לתנועת „גורדוניה״ והיה מראשוני חבריה בעירנו. המשיך ללמוד ואילו עיתותיו הפנויות היו קודש ללימוד עברית ולתנועה.

ארוך וגדוש היה יומו. אחרי הלימודים היה נותן שיעורים פרטיים כדי להקל מבחינה כלכלית על הוריו. נשארו הלילות בלבד ואותם הקדיש בחלק לא קטן לתנועה, להכנת החומר ל„שיחות״ בקבוצות שהדריך ולוויכוחים ובירורים בשאלות התנועה. אולם, עיקר מאווייו וחלומו היה הגשמת צו התנועה — העליה והעבודה בקבוצה בארץ.

זיינוועל ז״ל היה טוב לב באופיו, מוכן תמיד לעזור לזולת, אך תכונתו העיקרית היתה הנאמנות. היה נאמן לבית, לחברים ולתנועה וכל שעשה, עשה במסירות, בשקידה ובצנעה.

אף בימי הכיבוש המשיך בפעולות התנועה במחתרת כשבלבו פועמת התקווה כי עוד יזכה להגשים חלומו — חלום חייו — לחיות בארץ ישראל. תקוותו זו קופדה באכזריות. הנאצים רצחוהו ללא רחמים על חייו הצעירים.

נזכור אותו תמיד.

יצחק אויערבאַך

(1919—1862)

יצחק אויערבאַך איז געבוירן געוואָרן אין זבאַראָוו, אין יאָר 1862. זיינע עלטער זיינען געווען ערלעכע באַלעבאַטישע מענטשן. דער פֿאָטער, אַ משכיל, האָט געגעבן זיין זון אַ מאָדערנע דערציאונג. ער האָט אים געשיקט אין חדר, דערנאָך אין דער ישיבה, און אין דער אייגענער צייט אים געלערנט דייטש און פּויליש.

ווען יצחק אויערבאַך איז עלטער געוואָרן, האָט ער זיך מיט לייב און לעבן אַריינגעוואָרפן אין דער השכלה־באַוועגונג און איז געוואָרן אַ געטרייער סאָלדאַט אין דער אַרמיי פון אַ סך אַנדערע באַלעבאַטישע קינדער, וועלכע די השכלה־אַגיטאַטאָרס און אירע פאַנען־טרעגער האָבן אין יענער צייט געזוכט צו רעוואָלוציאָניזירן.

זבאַראָוו, אַ קליין שטעטל אין דעמאָלטדיקן מזרח־גאַליציע, האָט אַרויסגעגעבן באַקאַנטע משכילים און אַנגעזעענע פּערזענלעכקייטן. דאָרט איז געבוירן געוואָרן דער באַוואוסטער העברייאישער פּובליציסט יהושע ראַדלער־פעלדמאַן, וועלכער האָט אויך געשריבן אויף דייטש, איז געווען באַקאַנט אַלס „ר׳ בנימין״, און האָט דערנאָך פאַרנומען אַ בכבודן פּלאַץ אין ארץ־ישראלדיקן זשורנאַליזם. אין זבאַראָוו האָט אויך געלעבט און געווירקט דער אַמאָל באַוואוסטער משכיל יהודה לאַבינער, וועלכער האָט געשריבן אין דייטשע און העברייאישע צייטונגען און געהאָלפן פאַרשפּרייטן יידישע קולטור צווישן דער זבאַראָווער יוגנט.

זבאַראָווער יידן האָבן אויך ליב געהאַט טעאַטער, דער עיקר געזאַנג. זייער אָפט פלעגן זיך אַהין אַראָפּכאַפּן די „בראָדער זינגער״. אַמאָל פלעגט אויך אַ רייכער זבאַראָווער ייד אַראָפּברענגען פון לעמבערג אַ קאַפּעליע יידישע כלי־זמר צו אַ מלוה־מלכה. געווען אַ פריילעך שטעטל זבאַראָוו.

יצחק אויערבאַך איז שטאַרק פאַרכאַפּט געוואָרן פון די לידער פון אברהם גאָלדפאַדען, וועלוול זבאַרזשער און אליקום צונזער, וואָס די „בראָדער זינגער״ פלעגן אויסזינגען און אויסשפּילן. און אַזוי ווי ער איז געווען אַ משכיל, אַ מאָדערנער, געבילדעטער מענטש, האָט ער אַליין אָנגעהויבן שרייבן לידער, נאָכמאַכנדיק אויך די פּאָפּולערע פאָלקס־לידער פון די אַמאָליקע בדחנים, וואָס פלעגן אין יענער צייט געזונגען ווערן פון די יידישע מאַסן און וואָס האָבן פאַרהילכט די יידישע גאַסן אין די גאַליצישע גרעסערע שטעט.

אַזוי האָט יצחק אויערבאַך אָנגעשריבן אַ גרויסע צאָל פון די דאָזיקע לידער. און אַזוי ווי ער האָט געמוזט האָבן אַ קאָמפּאָזיטאָר, וועלכער זאָל שרייבן מוזיק צו זיינע לידער, איז ער אַוועקגעפאָרן קיין טאַרנאָפּאָל, וואָס איז נישט ווייט פון זבאָראָוו. דאָרט זיך באַקענט מיט דעם שוין דעמאָלט באַוואוסטן מוזיקער און קאָמפּאָזיטאָר חנא וואָלפס־טאָל, אוןביידע צוזאַמען האָבן זיי אָנגעהויבן שאַפן צוערשט לידער און דערנאָך פּיעסן פאַרן יידישן טעאָטער. אויערבאַך האָט געשריבן די „ליריקס" און ליברעטאס, און וואָלפסטאל האָט געשריבן די מוזיק. אַ סך פון זייערע פריער־געשריבענע לידער זיינען שפּעטער אַריינגע־געבן געוואָרן אין זייערע אָפּערעטן. אַדאַנק וואָלפסטאלס מוזיק, האָט אויך אויערבאַכס נאָמען אָנגעהויבן ווערן באַוואוסט אין דער יידישער טעאָטער־וועלט אין גאַליציע.

צווישן די פּיעסן, וואָס יצחק אויערבאַך האָט געשריבן נאָך אין גאַליציע און צו וועלכע חנא וואָלפסטאל האָט געשאַפן אַזאַ געלונגענע מוזיק, אַז זיי זיינען באַלד פּאָפּולער געוואָרן אויך מחוץ גאַליציע, איז כדאי צו דערמאָנען: „ר' יהודה הלוי", אויפגעפירט אין לעמבערג אין יאָר 1895, „אבן, עזרא" און „בוסתנאי" (אין יאָר 1896), און „בת ירושלים", אויפגעפירט צוערשט אין טאַרנאָפּאָל, און דערנאָך איבער אַלע קלענערע גאַליצישע שטעטלעך, אין יאָר 1897.

דעם גרעסטן דערפאָלג פון די אַלע האָט געהאַט „בת ירושלים" צוליב דער זייער געלונגענער מוזיק פון חנא וואָלפסטאל. כאָטש אַ זייער שוואַכע ליברעטאָ, האָט אָבער די מוזיק און דאָס גוטע שפּילן פון דער טרופּע (אין וועלכער ס'האָבן זיך געפונען יוסף וויינשטאָק, קאַרל גוטענטאַג, דוד באַראַץ, פּעפּי לאַוויץ, בערטאַ פּישלער, בערל טאָפּ [שפּעטער אין אַמעריקע זיך גערופן בערל בערנאַרדי] און ערענקראַנץ) זייער אַ סך מיטגעהאָלפן צום דערפאָלג. אויערבאַך און וואָלפסטאל זיינען מיט דער טרופּע אַרומגעפאָרן איבער גאַנץ עסטרייך־אונגאַרן, און אומעטום האָט די פּיעסע „בת־ירושלים" שטאַרק אויסגענומען. אין 1899 איז „בת־ירושלים" אויפגעפירט געוואָרן אין בודאַפּעסט, אין 1900 — אין בערלין, אין 1902 — אין לעמבערג.

יעקב זילבערט, וועלכער האָט אין בערלין געשפּילט דעם „בן שומרון" אין „בת־ירושלים", האָט אין 1903 אויפגעפירט די פּיעסע אין ניו־יאָרקער „ווינדזאָר טעאַטער", אונטערן נאָמען „בן שומרון".

אין בערלין האָט יצחק אויערבאַך חתונה געהאַט. ווען די טרופּע איז דאָרט זיך צעפאַלן צוליב דעם, וואָס „פּראָפעסאָר" הורוויץ האָט אַ גרויסן טייל פון די שוישפּילער אַוועקגענומען קיין אַמעריקע, איז אויערבאַך אַוועק קיין לאָנדאָן, וואו ער האָט אויפגעפירט (מיט סעם

שילינג, בעטי אַקסעלראד [הײַנט — גוטענטאָג], פיליפּ און סאַלי ווײַ־זענפרײַנד [די עלטערן פון פּאָול מוני־ווײַזענפרײַנד], פרידא צוויבל און אדאָלף מעלצער), צוערשט די פּיעסע „בוסתנאי" און דערנאָך „בת־ירושלים", וועלכע איז געשפּילט געוואָרן גאַנצע פינף חדשים.

פון דאָרט איז יצחק אויערבאך געפאָרן קיין ווין, וואו ער האָט זיך באַגעגנט מיט הערשל סטאַמבול (הערים סטאַמבולקע), וועלכער איז אַהין געקומען צוזאַמענשטעלן אַ טרופּע פאַר בוענאָס־איירעס. אין דער טרופּע האָבן זיך געפונען בעטי אקסעלראד מיט איר מוטער אַנעטא אַקסעלראַד, קארל גוטענטאַג, מאָריס זאַגער. צוליב די צוויי דערפאָלג־רייכע פּיעסן „בוסתנאי" און „בת־ירושלים", האָט ער אויך מיטגענומען קיין בוענאָס איירעס יצחק אויערבאכן און זיין פרוי.

אין בוענאָס־איירעס האָט די טרופּע צוערשט געשפּילט (אין „טעאַטער ליבערטאַט") „שולמית", דערנאָך „בר־כוכבא" און „גיבור החיל", אָבער אָן דערפאָלג. ערשט אויערבאכס „בת־ירושלים" האָט געראַטעוועט סיי דעם טעאַטער פינאַנציעל, סיי דעם כבוד פון דער טרופּע.

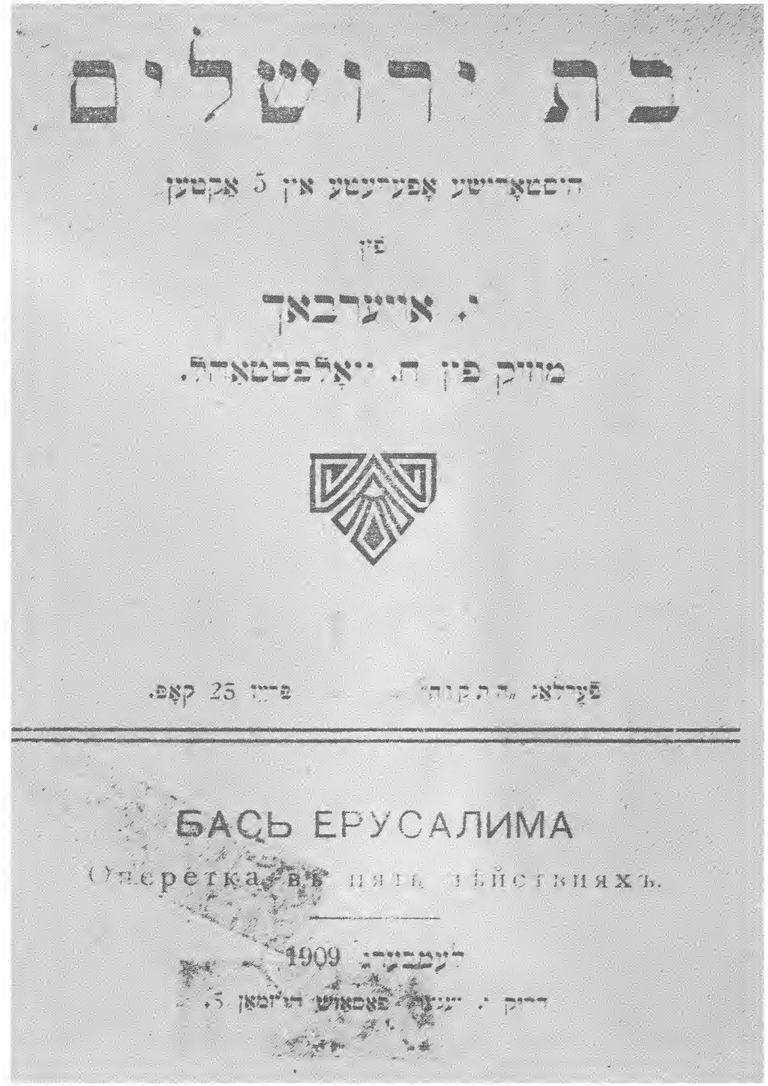
מיט אַ צייט שפּעטער, ווען די געשעפטן אין דעם „טעאַטער ליבערטאַט" האָבן גענומען פאַלן, האָט די טרופּע, וועלכע האָט געשפּילט קאָאָפּעראַטיוו, אָפּגעדונגען דעם „טעאַטער־מאַרקאָני", און אויערבאַך האָט דאָרט אויפגעפירט זיינע פּיעסן „ר' יהודה הלוי", „בוסתנאי" און „אבן עזרא". אָבער ס'האָט מער נישט געהאָלפן. אויערבאַך פלעגט מוזן בייטאָג אַרבעטן און ביינאַכט סופלירן, און ווען פרנסה איז אַלץ נישט געווען, איז ער אין יאָר 1904 געקומען אין אַמעריקע.

דאָ האָט אויערבאַך געשריבן איינאַקטיקע אָפּערעטן און „סקעטשעס" פאַר די וואָדעוויל־טעאַטערס, וואָס זיינען דעמאָלט געווען אין אַ זייער גרויסער צאָל אין ניו־יאָרק. ער האָט אויך סופלירט אין די קליינע וואַריעטעי־טעאַטערס, האָט איבערזעצט פאַר דעם שוישפּילער מאַקס ראָזענטאַל עמיל זאָלאַס „די בלינדע חתונה", אָדער „פּרייז פון זינד", וואָס איז אויפגעפירט געוואָרן אין „פּיפּלס־טעאַטער" אין יאָר 1918, און אויך באַאַרבעט אַ פּיעסע פון לעאָן וויזענפעלד, „צוריק צו גאָט".

אויערבאַכס צוויי פּיעסן, „בוסתנאי" און „בת־ירושלים", זיינען געדרוקט געוואָרן אין לעמבערג אין יאָר 1909, אָן דעם וויסן פון מחבר.

יצחק אויערבאַך איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אין יאָר 1919.

שלום פּערלמוטער: יידישע דראמאטורגן און טעאטער קאמפאזיטארס, ניו־יורק 1952.

בת ירושלים

היסטאָרישע אָפּערעטע אין 5 אקטען

פֿון

י. אײערבאך

מוזיק פֿון ח. װאָלפֿסטאַהל.

פֿערלאַג „ה. ה. קוח" פּרייז 25 קאָפּ.

БАСЬ ЕРУСАЛИМА

Оперетка въ пять дѣйствияхъ.

לעמבערג 1909

דרוק י. יענער פּאַסאַזש האַוזמאַן 5.

בוסתנאי

חוטר מגזע ישי

איין שפּרעסלינג פֿאַן מלכות בית דוד

היסטאָרישע אָפּערעטע אין 5 אַקטען אונד פּראָלאָג

פֿאָן

איזאַק אויערבאך

מוזיק פֿאַן ח. וואלפּסטהאל

איינציגעס אונד פֿערלאַג דעס אַדאָלף י. ראַהאַטין אין לעמבערג
בוכדרוקעריי - מיטאייגענטהימער אונד פּעטאַנטור־טעלעגרעף רעדאַקציאָר

נאַכדרוק פֿערבאָטען

לעמבערג

בוכדרוקעריי ח. ראַהאַטין פּלאַטץ שׁנעווגא 6

1899

פֶּעדרא

או

הָאַהֲבָה הַחֲטָאָה.

שיר־חזיון בחמש מערכות

והיא העתקה משפת אשכנזית אשר העתיק
המשורר והסופר המהולל שיללער גם הוא
ממלאכת הסופר הגדול ראסין הצרפתי.

מאת

זיינוויל רָאטה

בזבאריב

אשר בגאליציה המדינה.

דראָהאָביטש.
בהוצאות המחבר. — בדפוס א. ה. זופניק
תרנ"ה.

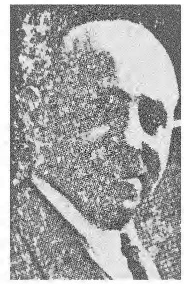
נאַכדרוק פֿערבאָטען

Druck von A. H. Żupnik in Drohobycz
1 8 9 5

על דמותו של המשורר ר׳ זיינוויל ראטה, ראה בעמוד 212, סעיף ז׳ ובעמוד 228 ב„נוספות לפרק זה״ מאת ר׳ בנימין.

שמש, משה

[געב. 29 יאַנואַר 1881 — געשט. 31 דעצ. 1951]

געבוירן דעם 29 יאַנואַר 1881 אין זבאַראָוו, גאַליציע, ביי אָרעמע עלטערן, וועלכע האָבן געבראַכט 16 קינדער אויף דער וועלט. דער פּאָטער איז געווען אַ חזן, און די מוטער — אַ הייבאַם, אָבער אין שטוב האָט געפעלט צו דער זעט. און אין 1886 איז דער פּאָטער אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע, וואו ער איז געווען איין יאָר חזן, און צוריקגעקומען מיט אַ ביסל אָפּגעשפּאָרט געלט. ער האָט זיך שוין אָבער מער ניט געקאָנט איינהאַלטן אין דער אַלטער היים און איז ווידער צוריקגעפאָרן קיין אַמעריקע.

ש. האָט אינצווישן זיך געלערנט ביי אַ באַרבער און אויף פּסח פלעגט ער צוהעלפן אַ בעקער ביים באַקן מצות. אַזוי, אַז ווען ער איז אין אָנהייב פון 20־טן יאָרהונדערט געקומען אין ניו־יאָרק מיט דער מוטער און די אַנדערע קינדער, האָט ער באַלד אָנגע־הויבן אַרבעטן אין אַ בעקעריי, און דערנאָך געוואָרן אַ באַרבער, און אָנגעהאַלטן אַן אייגענעם באַרבער־שאַפּ אויף איסט האַוסטאָן סטריט ביז 1914.

צוליב דעם וואָס די בעקערס־יוניאָן האָט ניט ווייט פון דאָרט געהאַט איר מיטינג־לאָקאַל, פלעגט ש.׳ס באַרבער־שאַפּ האָבן אַ סך באַזוכער פון די בעקער־אַרבעטער און אייגנטימער, און ש. איז אַזוי נאָך געוואָרן שטאַרק פאַראינטערעסירט מיטן יידישן בעקער־פאַך, ביז ער איז אָנגאַזשירט געוואָרן פון די בעקער־אייגנטימער אַלס פעלד־אָרגאַניזאַטאָר פאַר זייער אָרגאַניזאַציע, און פאַר דעם צוועק פלעגט ער באַזוכן די יידישע בעקערייען איבער אַמעריקע און קאַנאַדע, און באַשרייבן די לאַגע פון דאַזיקן פאַך אין זייער אָרגאַן „די אידישע בעקערס שטימע". אין דאָזיקן פאַך־זשורנאַל האָט אָבער ש. זייער אָפט געשריבן אויך וועגן אַ געביט, וואָס איז אים געווען זייער נאָנט צום האַרצן: וועגן יידיש טעאַ־טער, און באַזונדערס וועגן געוויסע יידישע אַקטיאָרן, וועלכע זיינען אים געווען באַזונדערס אינטים. אַזוי איז ש. געווען גוואַלדיק פאַרליבט פון איין זייט אין גרינדער פון יידישן טעאַטער אין אַמע־ריקע באָריס טאָמאַשעווסקי, (און אויס לאַנדסמאַנשאַפטלעכע געפילן) צו רעגינע צוקערבערג, פּיטער גראַף, צום טעאַטראַל יאַנקעלע קיר־שענבוים, אָבער ניט ווייניקער צום גרינדער און דירעקטאָר פון יידישן קונסט טעאַטער מאָריס שוואַרץ, וועמען ער האָט, דורך דער בעקערס־אָרגאַניזאַציע שטענדיק אַרויסגעוויזן די נויטיקע הילף.

דעם 31 דעצ. 1951 איז ש. געשטאָרבן אין ניו־יאָרק.

זלמן זילבערצווייג: לעקסיקאָן פון יידישן טעאַטער, פערטער באַנד, ניו־יורק 1963.

הצבי ישראל על־
במותיך חלל איך נפלו גבורים: אל־תגידו בגת אל־תבשרו
בחוצת אשקלון פן־תשמחנה בנות פלשתים פן־תעלזנה
בנות הערלים: הרי בגלבע אל־טל ואל־מטר עליכם ושדי
תרומת כי שם נגעל מגן גבורים מגן שאול בלי משיח בשמן:
מדם חללים מחלב גבורים קשת יהונתן לא נשוג אחור
וחרב שאול לא תשוב ריקם: שאול ויהונתן הנאהבים
והנעימם בחייהם ובמותם לא נפרדו מנשרים קלו מאריות
גברו: בנות ישראל אל־שאול בכינה המלבשכם שני עם־
עדנים המעלה עדי זהב על לבושכן: איך נפלו גברים בתוך
המלחמה יהונתן על־במותיך חלל: צר־לי עליך אחי יהונתן
נעמת לי מאד נפלאתה אהבתך לי מאהבת נשים: איך
נפלו גבורים ויאבדו כלי מלחמה:

שמואל ב. פרק א׳ י״ט–כ״ז

לזכר הנופלים על הגנת המולדת

צום אנדענק פון די געפאלענע

יִזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת בָּנָיו וּבְנוֹתָיו, הַנֶּאֱמָנִים וְהָאַמִּיצִים, חַיָּלֵי צְבָא־הֲגַנָּה לְיִשְׂרָאֵל, וְכָל לוֹחֲמֵי־הַמַּחְתָּרוֹת וַחֲטִיבוֹת הַלּוֹחֲמִים בְּמַעַרְכוֹת הָעָם, אֲשֶׁר חֵרְפוּ נַפְשָׁם בַּמִּלְחָמָה עַל תְּקוּמַת יִשְׂרָאֵל.

יִזְכֹּר יִשְׂרָאֵל וְיִתְבָּרֵךְ בְּזַרְעוֹ וְיֶאֱבַל עַל זִיו הָעֲלוּמִים וְחֶמְדַּת־הַגְּבוּרָה וּקְדֻשַּׁת הָרָצוֹן וּמְסִירוּת הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר נִסְפּוּ בַּמַּעֲרָכָה הַכְּבֵדָה.

יִהְיוּ גִּבּוֹרֵי מִלְחֲמוֹת יִשְׂרָאֵל עֲטוּרֵי הַנִּצָּחוֹן חֲתוּמִים בְּלֵב יִשְׂרָאֵל לְדוֹר־דּוֹר.

אשר הלפרין ז"ל

אשר הגיע ל,,גורדוניה" לא כשאר החברים. בהיותו בחור ישיבה ודתי היתה הופעתו בסניף לסנסציה ממש. היה מוכ־שר מאד. הצטיין בלימודיו הן בישיבה והן בגמנסיה בלבוב ונחשב בשניהם ל־עילוי. חיש התאקלם מהר בסניף ותפס מקומו בקבוצת מדריכיה. היה בעל הש־כלה רחבה, איש הגות, בעל סגנון עברי יפה וכל הופעתו בלתי שגרתית.

בעלותו ארצה הצטרף לקבוצת ,,גור־דוניה" בחולדה וגם כאן תפס מקומו בין פעיליה. אשר ראה בעבודה הפיזית — עקרון מקודש שאין לעבור עליו וע"כ התמסר כל כולו לעבודה פיזית דוקא. הוא, בחור הישיבה לשעבר, היה לאחד הפועלים הטובים ביותר בקבוצה. כאשר עשה דבר — עשהו בשלמות וללא פשרות. נשלח להשתלמות בארצות הברית וגם כאן הצטיין בלימודיו ורכש ידיעות רבות, וכך הוסיף לחריצותו כפועל את הידע התיאורטי, כשההצלחה מלווה אותו בכל פועלו.

מיום בואו ארצה ועד יומו האחרון היה אשר חבר בהגנה. הוא השתתף בפעולת התגמול על הכפר סטריה ונחבש ב,,קישלה" בירושלים. במלחמת השחרור 1948 השתתף בהגנת הקבוצה וכאן נפל כאשר פגעה בו פצצת האויב.

אבי — אשר הלפרין

קטועים יהיו דברי בבואי לספר על אבי. בת שש הייתי כשנפל והוא בן שלושים ושמונה במותו. לא ,,דברי הימים" אני באה לכתוב, כי אם לתאר דמותו כפי שנצטיירה אצלי מתוך קטעי דברים ששמעתי; עלעול באלבום; רשימות שאמא דאגה להעתיק בכתב־יד בלילות בדידות ארוכים מתוך עלוני קבוצת חולדה; מכתבים שכתב לחברים; קטעי יומן ורשמים לעת מצוא.

לידתו בבית עשירים. מצד האב — היתה זאת משפחת סוחרים עשירה, העוסקת במסחר אריגים בעיירה פודקמין שעל גבול רוסיה. מצד האם — משפחת סוחרים אמידה ומכובדת בעיירה זבורוב. הסב, כדברי אבי ,,בעל בעמיו מוכר ומכובד בעיירה. סבתא, בת שוחט, אשה בלתי רגילה, צדקנית מטבע ברייתה, טובה ללא גבול..." ,,הסבתא — ממשיך אבא וכותב — לא ידעה מה היא דאגה לעצמה. כולה מסורה לזולת, תמיד מוכנה לעזרה..." נדמה שתכונות אלו דבקו גם בנכד, היודע להוקיר אותן ממרחק של שנים.

את אביו הוא מתאר כ,,אברך משי, אשר אין לפניו אלא תלמודו". האם היא יפת תואר, אשה מלאת מרץ וחדוות חיים בלתי רגילים אצל בת ישראל בעתים ההן.

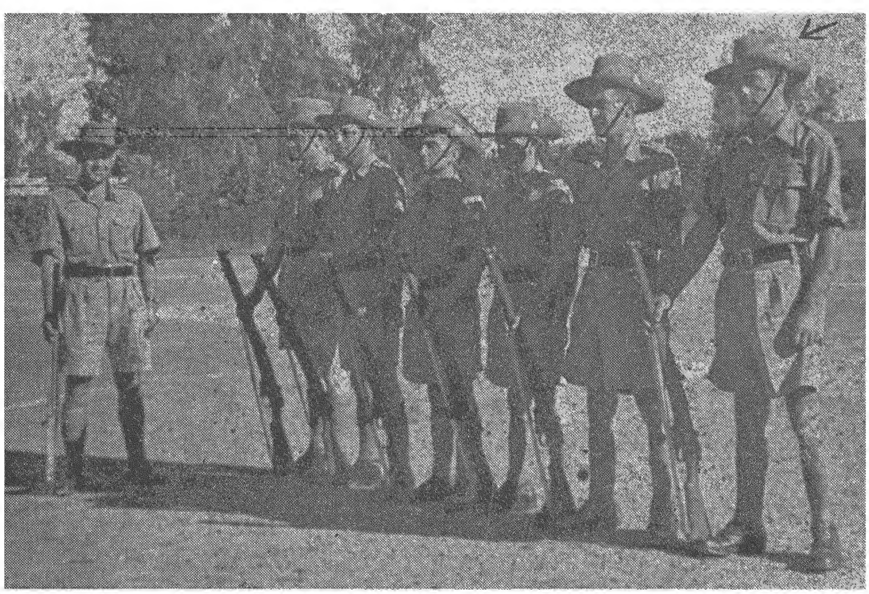
ואמנם מתמונתה שנותרה עמנו נשקפות אצילות וחכמה מרובה. מעיניו של הבן לא נעלם החיכוך הנוצר בבית בשל ניגודי תכונות אלו. אולם זוכר הוא לטובה את האהבה הרבה אשר שפעה עליהם, על הילדים, — עליו, על אחותו שרה־סלקה, שנרצחה בשואה עם משפחתה ועל דוד אחיו, יבדל לחיים ארוכים. שפע יופי, גשמי ורוחני כאחת. שפע אהבה למשפחה ולזולת הם קרקע צמיחתו ועל שכמותם יאמר ,,חבל על דאבדין דלא משתכחין".

עילוי ותלמיד־חכם, אין אבי מניח גם ללימודים כלליים. הוא עומד בהצלחה בבחינות הגימנסיה בלבוב ומצטיין, כדרכו, בלימודיו. נטייתו היא אל הספרות ובתחומיה הוא מעשיר ידיעותיו גם לאחר סיום לימודיו.

נדמה לי כי הקו הבולט בדמותו של אבי הוא אידאליזם שבהכרה ובמעשה. נטייתו לספרות אינה אלא צד אחד של חיפוש משמעות הקיים ונהייה אחר היפה והטוב שבטבע האדם מתוך אמונה באפשרות הגשמתם. אידיאליזם זה מביאו אל הציונות והח־לוציות. הוא חבר בתנועת גורדוניה. במסגרת ההכשרה החקלאית, בשנת 1930, הוא פוגש את לינה, בהירת הצמה וכחולת העין, שעלתה ארצה לפניו. רק לאחר שנות השרות בצבא הפולני, ממנו הוא סירב להשתחרר ע"י תשלום פדיון, כפי שביקשו הוריו, עולה הוא ארצה ומצטרף לקבוצת חולדה ואל לינה.

שנותיו בקבוצת חולדה אינן שנות רגיעה בשבילו. נדמה שההגדרה ,,אני אדם וכל דבר אנושי אינו זר לי" נכונה לגביו במלוא מובנה. הוא נהג לפיה במסכת חיים שלמה של שלושים ושמונה שנות פעילות תוססת.

בשאיפתו להתערות בארץ הוא לומד במהרה להתהלך עם שכניו הערבים. הוא לומד לשונם ומנהגיהם, מגלה כלפיהם יד חזקה ושבט נועם כאחד ומעורר בהם כבוד ויראה.

הנוטר אשר הלפרן (ראשון מימין) באימונים

בשנים 1936—1939 הוא שומר את שדות המשק וערביי הסביבה יודעים להשמר מפניו, אך גם מרבים לשחר לפתחו והם מבאי ביתו. ב־1939 הוא יושב בכלא הבריטי ביפו בשל פעולת תגמול נגד ערביי הכפר הסמוך; פעם נוספת נכלא בירושלים לאחר שערביי הסביבה הצביעו עליו כמי שהשתתף בהתנפלות על כפרם. הוא משרת בנוטרות ובהגנה. כשמתגלה סליק הנשק בחולדה, הוא ראשון המעיז פנים כנגד החיילים הברי־טיים העוצרים את כל חברי המשק, והוא הראשון לטעון כי יש להודות בהחזקת הנשק במשפט ולטעון לזכותנו עליו.

עם הבחרו למרכז הפלחה בשנת 1940, לומד הוא ביסודיות כל שניתן ללמוד להלכה והמעשה בשטח זה, תוך העמקה בספרות מקצועית, נסיונות, סיורים, בדיקות קרקע, זרעים ושיטות עיבוד. הוא מרכז במשך זמן מה את המדור „גידולי שדה" בירחון „השדה", ומפרסם בו מאמרים רבים. הוא מגיע לדרגת מדריך פלחה וב־1942 נבחר למרכז ארגון עובדי הפלחה בחיפה, עבודה המטלטלת אותו על פני המשקים בצפון ומרחיקה אותו למרבית ימות השבוע מביתו וממשפחתו. בשנת 1946 השתתף במסע לימודים מטעם ההסתדרות החקלאית בארה"ב, שם היה, על אף השפה האנגלית הדלה אשר בפיו, לראש דוברי קבוצת המשתלמים במסע לרכישת אהדה והבנה למאבק בארץ. עם שובו לארץ בשעה שפרצה מלחמת השחרור, עסק בהכנות להוצאת ספר על החקלאות בארה"ב.

כחבר בקבוצה הוא מתלבט בבעיות אידאולוגיות ובבעיות של יחסי אנוש בצורת ההתישבות הקרובה ללבו: „אם אין מפעמת הרגשת היצירה, אין תקוה לקיום צורה זו. נדמה לי כי אין היא צורה של קבע אלא צורה של כיבוש ויצירה... צורה של שבת, אבל בחיי החולין, בלי קורטוב של שבת אין לה תקומה". כך הוא כותב במכתב לחבר. והוא מתלבט בחינוך שיש לתת לדור הצעיר, כדי שיוכל להמשיך בקיומה של הקבוצה מתוך ראייה אידאליסטית. דאגה זו מפתיעה לגבי אדם צעיר כל כך, שזה לא מכבר נולד לו בנו הראשון, ומרחיקת ראות גם מבחינת תולדות ההתישבות הקבוצית בכללה.

ממכתביו למשפחה ולחברים מצטיירת דמות אדם רגיש לזולתו. יודע הוא לא לכפות את עצמו בבואו להציע עזרה, אלא לחדור לרחשי לב חברו מנקודת ראותו של הזולת. גם בהיותו מרוחק ממשפחתו, חי הוא בערנות ובאהבה כל פרט בחייה.

הוא כותב פרקי הגות וקטעי ספרות, מתוכם נשקפת נפש תמימה; מאמינה ונלהבת ליפה. ברשימות לעלון הקבוצה מתבלט אדם שראייתו חדה, בעל חוש בקורת חריף וכושר ביטוי מעולה. ער לכל גילוי אנושי, חרד לדמות האדם בארץ ובקבוצה בעיקר, חרד לנאמנות לאידאלים; דורש מעצמו ומחבריו להיות נאה מקיימים ולא רק נאה דורשים.

האם מותר ליחס שלמות לאדם? האם מותר לחפש בו שלמות? ודאי, בחיי היום־יום לא היתה בו שלמות. אולם כאדם, רואה אני בו שלמות שראוי לשאוף אליה.

שלמות זו התבטאה גם ביופיו החיצוני — גבר יפה תואר היה, גבה קומה ויפה עיניים, שהלם את יופיו הפנימי.

נסיבות נפילתו במלחמה הלמו את חייו. בשעת הפצצת המשק, כאשר כל החברים מצאו מסתור במקלטים, רץ הוא לכבות את הדליקה במוסך הטרקטורים, כדי להציל את רכוש המשק — ונפגע.

תהא נפשו צרורה בצרור החיים.

מירה הלפרין

בכל נפשו ומאודו — לזכרו של אחי אשר הי"ד

לפני הצטרפותו לתנועת „החלוץ", היה אדוק ושומר מצוות והיה מרבה לשוחח עם ידידו קלמן בן חיים הרש שפירא, שוחט ותלמיד חכם, שלקוחותיו היו מן המהדרין כגון חסידי בעלז. הוא התידד עם עוד שוחט שכונה „דער רויטר שוחט" בגלל שערו האדמוני. יש לשער שהנושא העיקרי בשיחתם היה ארץ ישראל. הם שללו את הגלות הקודרת וראו אור גדול בציון.

המפנה בחייו בא עם ועידת „החלוץ" בגליציה המזרחית. חברי „גורדוניה" בזבורוב שלחו אותו לועידה ואז גם הוגדר להכשרה לקבוצה שהיא כיום קבוצת חולדה. מאז שהתחיל לעסוק בעניני התנועה וההכשרה היה לאדם אחר, נמרץ יותר ותמיד רציני. המציאות התאכזרה לרבים מעקרונותיו האידיאולוגיים והוא נאלץ להכנס לשרות צבאי קשה ומיגע בצבא הפולני, תוך שהוא כולו מתרפק על ארץ ישראל. התקופה הקשה הזאת בחייו מצאה את ביטויה במכתביו ללינה, שהפכה מאוחר יותר לאשתו.

כשהגיעה סוף סוף השעה הגדולה — העלייה, היתה זאת לא סתם כניסה לארץ־ישראל, אלא הגשמת רעיון הקבוצה החקלאית בחולדה הישנה.

כאן התחיל את דרכו בהגנה. היה נוטר, נאסר על ידי הבריטים וישב בכלא יפו, ונתנסה במצבים קשים. כשחזר מבית הסוהר החמיר המצב בארץ. כנופיות הרוצחים היו אורבות בדרכים והאספקה לקבוצה היתה מגיעה כשהיא מוכתמת בדמם של חברים ששלמו את המחיר. באותה תקופה פקדה מגיפת חולירע את הנקודה והפילה חללים.

עם העברת הקבוצה למקום החדש, מערבית מהישנה, התחיל אשר לעבוד כפלח הראשי ועיבד אלפי דונמים. בעבודתו כאחראי על הענף, הוכיח את מסירותו ודבקותו במטרה, בחינת סוף מעשה במחשבה תחילה והשיג יבולים טובים. בעבודה רכש ידע, הקצה שטח לנסיונות והפיק לקחים, שנתנו ברבות הימים תוצאות טובות ותנובה עשירה. הוא עלה והתעלה בארגון עובדי הפלחה. קנה לו אחיזה בענף זה וכתב מאמרים מקצועיים בירחון „השדה", שזכו לתשומת לבם של היוגבים הותיקים.

בשנת 1948 נשלח מטעם ארגון עובדי הפלחה להשתלמות בארצות הברית וגם שם עשה חיל וחזר גדוש ידע ותכניות.

הארץ היתה אז בעיצומה של הקמת המדינה. במאי 1948 תוקפים מטוסים מצריים את חולדה, המשמשת כמקום המפקדה הלוחמת על הדרך לירושלים הנצורה. מחולדה יוצאים הנחשונים דרך בורמה. מטוסי האויב לא מרפים. אש אחזה במוסך ואשר חש לכבות את השריפה על אף ההתקפות ההולכות ונשנות. אחד מגלי המטוסים השיגהו ופגע בו והרופאה שהוזעקה לעזרתו קבעה את מותו.

עם מותו תמה פרשת חייו של לוחם למען התגשמות רעיון חלוצי בכל מאודו ונפשו.

השאיר בנים ובת, נכדים ומשפחה גדולה, הזוכרים אותו בהערצה.

דוד הלפרין

דוד בן אסתר ושמואל שניידר

(נפל במלחמת השחרור
ביום ט"ו באדר תש"ח)

גדל בבית ציוני והיה זה אך טבעי שבחר בדרך התנועה החלוצית, ההכשרה והעליה. עם תום שרותו בצבא הפולני, הצטרף לתנועת „בוסליה" ויצא להכשרה. שלוש וחצי שנים היה בהכשרות קרקוב ובייאלסקו בציפיה לעליה. בשנת 1937, כשהסיכויים לעליה נעשו אפסיים מחמת המספר המועט של סרטיפיקטים שממשלת בריטניה הקציבה לרבבות החלוצים שציפו לעליה, חזר דוד הביתה. מיד מצא לו תעסוקה כמקשר קניות בין סוחרי זבורוב והסיטונאים בלבוב. למרות שעבודתו סיפקה לו פרנסה מכניסה לא ויתר על רצונו לעלות ארצה. לפחות פעמיים בשבוע היה פוקד את משרדי מרכז התנועה בלבוב ומתעניין בדבר האפשרות לעלות.

ערב אחד, באביב 1938, בשובו הביתה מלבוב, הביא איתו סוד גדול. באותו יום כשביקר במרכז התנועה הוצע לו להצטרף לאניית מעפילים שתפליג תוך שבוע. ניתנו לו יומיים למתן הסכמה והכנסת סכום כסף גדול להוצאות. כעבור שבוע יצא לדרך כשאיש בעיירה אינו יודע דבר. היתה סיבה מיוחדת לשמירת הסוד, כי ספינה זו עמדה להפליג אחרי ארבע שנות הפסקה בעליה בלתי ליגאלית. שליחת הספינה נעשתה לפי החלטת אנשי ההסתדרות ובראשם ברל כצנלסון ושאול אביגור, בניגוד לדעתו של ד"ר ח. וייצמן ומנהיגים ציוניים אחרים.

בדיוק שבוע אחרי שיצא דוד לדרך, הגיע ממנו מברק שהגיע בשלום לארץ, אולם בזבורוב מיאנו להאמין ימים אחדים שאכן כן הדבר.

חודש ימים אחרי הגיעו לארץ, נרעדנו בקראנו בוקר אחד, שבקיבוץ עין החורש נורה ע"י ערבי למות אחד בשם דוד שנידר. קראתי את הידיעה בדרכי ללבוב ומיד הלכתי למרכז התנועה ואחרי שעות של בירורים טלפוניים הוברר שהמדובר בבחור אחר בעל אותו שם. בשובי בערב לזבורוב חיכו רבים לבואי. התברר שכאשר הגיע עתון ה„היינט" לזבורוב ובו הידיעה על האסון, רצו לחנותו של מ.ח. זילברמן, שהיה סוכן כל העתונים וגזרו מכל הגליונות את הידיעה כדי שהורי לא יקראו אותה. רק אחרי שהגעתי הביתה הבינו אמא ואבא פשר החור בעתון.

ימים מעטים לאחר עליתו, התגייס דוד לנוטרות ונשלח לשמור על בית ובלילות. ארבע וחצי שנית שירת כנוטר במשטרה. אחר כך עבר לתל־אביב והתפרנס המשאבות בסריס במבואות ירושלים, המזרימים מים מהשפלה לבירה. קירות הבית מספרים עד היום על הקרבות עם הערבים שהיו מנת חלקם של הנוטרים בימים מהובלה במשאית שקנה לו.

בפרוץ מלחמת השחרור גויס יחד עם המשאית להובלת אספקה מנמל חיפה לתל אביב ולירושלים. הובלות אלו התנהלו אז בשיירות מאובטחות ע״י ההגנה. שבוע לפני נפילתו ראיתיו כשחזר משיירה שעלתה עם אספקה ומיים לירושלים. פניו היו שונים מתמול שלשום והתחלתי לחשוש לחייו.

שבוע לאחר מכן בנסעו בשיירה מנמל חיפה, הותקפו על ידי הערבים משני הכפרים ג׳בה ועין רזל (כיום עין אילה) שלפני זכרון יעקב. כדור מרצחים פלח את ליבו והמשאית ירדה לתעלה ונעצרה. אנשי ההגנה שליוו את השיירה סיכנו עצמם והוציאו את גוויתו בטרם העלו הערבים באש את המשאית.

דוד שניידר בחברת תלמידות החווה ב„בן שמן״.

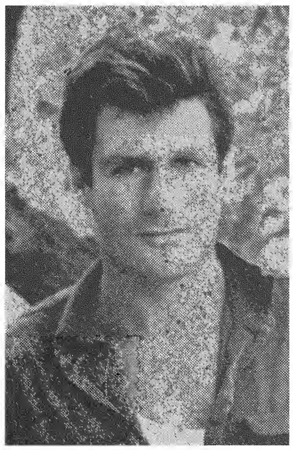
דוד במדי נוטר

מפי מפקד השיירה שמעתי אחרי כן, שבשעת הקרב עברה במקום שיירת מכוניות עם חיילים בריטיים. הללו ירדו והסתתרו בתעלות בצידי הכביש וכשדוד ביקש מהם נשק כדי שיוכל להלחם, סירבו לו וגם בעצמם לא ענו באש.

כעבור יומיים, ביום י״ז באדר, הובא לקבורה בבית הקברות הצבאי בנחלת יצחק שבתל־אביב, בהשאירו אחריו מיותמים את אשתו חנה ובנו שמואל בן שלושת השבועות וכן את אחותו אלקה ואחיו כותב שורות אלו.

ג. שניידר

מיכה היימן „מישקה" ז"ל

בנם של הלה ונתן היימן ונכדם של מטל וחיים מרדכי היימן מזבורוב. נולד בכ"ו ניסן תש"ג 1.5.1943 בחולדה, נפל בכ"ז אייר תשכ"ז 6.6.67 על גבעת התחמושת בירושלים.

בן חולדה ובוגר בית הספר התיכון במקום. מושרש בחיי הקבוצה, בנופה ובאדמתה שכה אהב לעבדה.

מילדותו היה איש אוהב שלום וצדק. בהתבגרו היה בו צירוף נדיר של רצון-עשיה בלתי נדלה וכושר אינטלקטואלי פנומנלי. תכנן, בבוא תורו, להשתלם במקצועות קרובים אל ליבו.

היה מקובל על חבריו. ידע לעמוד על דעותיו אבל ידע גם להקשיב. קראו לו „מישקה" והיה בשם הזה משום חיבה והערצה גם יחד.

היה ספורטאי מעולה, בייחוד בכדור-סל, חבריו הנציחו את שמו בקראם לנבחרת הפועל בחולדה לכדורסל „מיכה".

במלחמת ששת הימים הלך עם כולם להגן על ארצנו. נפל בקרב אכזרי ומר, בלחמו פנים אל פנים על כיבוש גבעת התחמושת בירושלים.

זכרו חרות עמוק בלבותינו.

ההורים: הלה ונתן היימן

לזכר מיכה היימן ז"ל.

אל מיכה —

ברטט אשיהה

חולפים ימים, קיץ, סתיו וגם אביב הגיע,
מלחמת ששת הימים, אגדות הוד וגבורה מחדש תשמיע.
מאז אתה, מיכה, וחבריך לשרת העם קוממיות יצאתם,
תפילה בלבנו: אלוהנו, אלוהי צבאות, נצור אותם!

ידענו את נכונותך, ליחידתך הן התנדבת,
צו פנימי, מורשת פלמ"ח, מלבך חצבת!
בעיני רוחי אראך, במדי צה"ל,
חגור, עטור כומתה, מבריקה משני הנעל.

עם שני כוחות שרית — הקבוצה, שרות העם,
קשה להפרד מהיקר, השעה דוחקת: „עלי להמצא שם!"
אבא מחבקך ברעדה, אמא חרש תתיפח, מוחה דמעה,
האח והחברה מחיכים, עליזים, ואתה מתכנס פנימה...

אתה משיב חיוך, לעבר פני אמא אבא פניך מופנות,
אז נרעד שריר בפניך, במועל יד תרגיעם — „להתראות"
כהרף עין אתה ברכב, מנועו הפר את הדממה,
זע בכוח לדרך, לאן? להתיצבות, שמה...

ומתחילה צפיה. מתי יבוא מיכה? אגרת מתי תגיע?
שמא בטלפון יתקשר? אולי יקפוץ הביתה? שמא יפתיע?
המדינה בכוננות, צה"ל בצפיה — „נועה בעוז"!
מיכה אגרת משגר, ההורים, הקבוצה — יעודד אנו המעוז!

בחמישה ביוני, בששה... למערכה בירושלים, למאבק איתנים
לשחרור הר הבית, צנחנינו מחרפים נפשם מול אש ופגזים!
חשופים ללא חת, גם אתה, מיכה, בין הנופלים,
ואנו — איכה נבליג? היכן נמצא נחומים?

בחלקת גבורי האומה הובאת למנוחת עולמים,
הרי ירושלים וגיאותיה שיר תהילה לך שרים!
אנו — הוריך, אחיך, קרוביך וחבריך בכל אתר ואתר —
לדמותך האצילית אנו מרכינים ראשינו בכאב וביקר!

הדוד זליג ירון (יגר)

שמואל כץ ז"ל

נולד בזמן השואה בבונקר. אביו לא זכה לראותו, כי נפל בקרב נגד הצורר הנאצי.

אמו גידלה את שמואליק הקטן והצליחה להינצל יחד אתו. בדרך נדודים ארוכה, במחנות פליטים, הגיעו ארצה ולקיבוץ משמר־העמק. כאן השתלבו יפה, ובמהרה היה שמואליק כאחד הבנים בקבוצת „אלומה". היה פעיל ומקובל על חבריו ובהיותו בן שתים־עשרה, החליט את החלטתו העצמאית הראשונה — להישאר בקיבוץ גם לאחר שאמו עברה העירה.

היה לנער מלא חיות, תמיד יוזם ותמיד במרכז המתרחש בקבוצה, הן בפעילות חברתית, הן בדיונים וגם במעשי השובבות.

במוקדם התקשר לענף הפלחה ועם סיום הלימודים הגיש עבודת־גמר רצינית ובעלת ערך בנושא הענף.

בצבא התבלט כחייל למופת, קצין טוב, מדריך מסור, אהוב על־ידי מפקדיו ופיקודיו, וידע להופיע בין החיילים כאיש קיבוץ ולקשור ערכי קיבוץ עם ערכי הצבא באופן שלם.

לאחר השיחרור מהשירות הסדיר, הספיק להיות בקיבוץ רק שנה כאזרח, ובה עבד בלול והיה מדריך תנועתי במוסד החינוכי.

עם הקריאה הראשונה, התייצב ביחידתו וזכה לפרוץ את הביצורים של ירושלים העתיקה ולפלס את הדרך לכוה הפורץ, וכאן השיג אותו המוות ב־6.6.67.

בן 23 שנים היה בנופלו. יהי זכרו ברוך.

מתולדותיו של שמואל בני היקר

בשנת 1944 בחודש מרץ עמדו הרוסים לכבוש את עיר מולדתי וכבר נכנסו למבואותיה. מתוך שיקולים אסטרטגיים הם נסוגו ועוד שלושה חודשים חיכיתי לשחרורי. באותו יום של חודש מרץ הגרמנים פינו את האוכלוסיה האזרחית ונשארו רק משמרות הבטחון. באחד הימים של החודש הזה החליט אביו של שמואל לצאת מהמחבוא ולדאוג לנו למזון, מתוך שיקול שאין הגרמנים מתעסקים יותר ביהודים, אבל הוא לא חזר.

שמואל נולד ב־8.10.44, כבר אחרי השחרור. אנשים זרים ונחמדים עזרו לי הרבה והילד למעשה לא סבל מחוסר מזון ולא ממחסור בדירה או בטיפול. הוא היה תינוק נהדר. חזק, בריא, עליז והיה למקור שמחה.

בשנת 1945, אחרי גמר המלחמה, עברנו לפולין המערבית בזכות הסכם החזרת הנתינים הפולניים.

בהגיענו לשלזיה העליונה רווחה שמועה שאין הגיון לשבת בפולין וכולם נרשמים להעברה לגרמניה, כי משם עולים ארצה. כמובן שגם אני הייתי בין הנרשמים וחיכינו להודעה וליום צאתנו.

באותו זמן היתה בעיר ביטום מגיפת דיזנטריה וגם שמואל היה בין הנפגעים. הזמן הוא אחרי המלחמה, אין טיפול ראוי לשמו מצד הרופאים ואין גם מצרכים הדרושים למצב כזה.

הילד סבל הרבה, ירד ממשקלו וכולו נחלש מאוד. ובהיותו במצב ירוד כזה באה ההוראה לזוז. לא היתה לי אפשרות לדחות את היציאה כי לא הייתי עצמאית מבחינה כלכלית וגם פחדתי לאחר את המועד כי העתיד לא היה ברור.

הנסיעה הזאת מפולין לגרמניה היתה דבר מחריד שכיום קשה להעלותו על הדעת. חודש דצמבר, קור עז, חוסר מזון, נסיעה בצפיפות מחרידה בקרונות משא, ואין איש יודע מתי נגיע. חודש ימים של טלטולים עם ילד חולה. כמובן שזה נתן את אותותיו בהתפתחותו. רגליו התעקמו, כולו קטן ורזה, ובקושי עמד על רגליו. הרבה זמן עבר עד שזכיתי לראותו מתהלך. הוא סבל מנזלת מעיים כרונית עד גיל שלוש, עד בואי לקיבוץ משמר־העמק.

יחד עם זאת הוא היה נפלא. האופי הטוב, הכשרון להסתגל ולהתגבר על הקשיים, עמדו לו. הוא היה עליז תמיד וידע להסתדר בחבורת הילדים ביניהם הוא חי למרות היותו החלש והקטן מכולם.

בשנת 1947 זכינו סוף סוף שהגענו לעלות ארצה. הרבה טלטולים עברו עלינו עד לרגע הזה והמעברים ממקום למקום גרמו לא מעט לעצבנותי. ב־3.9 הגענו ארצה והתקבלנו בחמימות על־ידי המשפחה שלי בתל־אביב. 4 חודשים היינו בעיר העברית שהיתה בעיני לפלא באותם הימים. בהיותי חניכת השומר־הצעיר חיפשנו קיבוץ בו נוכל להקלט. זה לא היה דבר קל באותם הימים, ימי מתיחות ערב מלחמת השחרור. בינואר 1948 הגענו למשמר־העמק.

עד מהרה הסתגלנו לסביבה החדשה. לא הספקתי לעקוב אחרי זה וכבר דיברנו עברית ושמואל לגמרי שכח את האידיש. הוא נכנס לחברת הילדים ונקלט יפה מאוד. הרגליים התישרו, בריאותו השתפרה והוא כולו שופע חיים.

מכאן ואילך הדברים כבר ידועים. באה ההתקפה על משמר־העמק, פינוי ילדים, חזרה מפינוי, ההפצצה על בית־הילדים בו הוא גר ואחרי זה שקט יחסי במשך 19 שנים. היו אלה שנים יפות מאוד בשביל שמואל. הוא היה ער ופעיל בחברת הילדים, אהוב על מחנכים, מורים, חברים וילדים.

למרות היותו יתום מאב וכל משפחתו הקרובה היא רק אמא, הוא לא נראה סובל מזה. הוא אהב אנשים, ידע לקשור קשרים עם גדול וקטן והיה שופע שמחת חיים ופעלתנות.

רחל

שמואליק יקירי בני הבכור

הרבה זמן עבר מאז ראיתיך. נדמה לי שכבר שנים רבות עברו, וזה רק שבועות אחדים. כל יום הוא כאילו שנה ויותר.

אוי לאותה אמה המפסידה את בנה. את בנה האהוב. אוי לי שכך קרה. הדמעות חונקות את גרוני והיד רועדת. קשה המשימה שנטלתי לעשות. יודעת אני שאין ערך למלים, ואין בהן נחמה, לא לי ולא לכל אלה שאהבו אותך והיו קרובים אליך.

כולנו הרגשנו שהמלחמה הזאת היא בלתי נמנעת, ידענו שאין מלחמה בלי קרבנות, ובכל זאת הלב לא פוסק מלשאול: למה? למה? למה? למה לא חזרת? למה לא זכית לחיות עם הנצחון.

כל כך הרבה תלאות היו מנת חלקנו. אנחנו שנינו יחד. משפחה קטנה עד מאד. זכינו לראות במפלת החיה הנאצית ולעלות ארצה. לחיות ולשמוח עם כל עם ישראל עם תקומת מדינת ישראל.

הרבה קשיים היו בדרכנו. עוד בהיותך ילד קטן חלית מחלה אנושה ואזלה תקווה לחייך, ואני נדדתי איתך, עם ילד קטן וחולה. ויכולנו, בכח רצוננו. התגברנו, אתה תמיד ידעת להתגבר על קשיים. וגדלת והתפתחת והיית סמל החיים והשמחה. העליזות ואתה היו לאחד. לא אהבת לשמוע ספורים עצובים; העיניים הירוקות הנפלאות שלך, עיניים מלאות רגש, היו מתמלאות דמעות ומפסיקות את קריאתי.

לא פעם שאלת אותי למה אין לך אבא, סבא, אח; למה אנחנו משפחה כה קטנה. והרגשתי שאהבתי, שכולה נתונה לך ורק לך, מכבידה עליך, כי לא קל להיות בן יחיד לאמא גלמודה.

הגדלתי את המשפחה, כי לא רציתי להצר את צעדיך. והיינו משפחה מאושרת, שאתה היית חלק בלתי נפרד ממנה.

בעוזבי את הקבוץ, הרגשתי שלא קל יהיה לך בלעדי, אבל ביודעי כמה קשור אתה לחברה בה גדלת והתחנכת, לא רציתי לכפות עליך ללכת אחרי ובחרתי כפי שבחרתי. אבל דע לך שלא היה רגע בכל אותן השנים שלבי ומחשבתי לא היו אתך. ליויתי את צעדיך והתקדמותך בחרדה ובגאווה. כי אכן גדלת לעלם שכולו חן ושמחת חיים.

זכית להרבה אהבה והוקרה מצד חברים, מחנכים וידידים, כי לכל אחד ולכל דבר היתה לך גישה המיוחדת לך.

תוכניות רבות היו לך לעתיד. תוכניות יפות של שלום ויצירה. אתה לא היית איש מלחמה. אתה אהבת את החיים, את הטוב והיפה שבאדם.

והנה הכל נגמר, הכל נדם. כחתף נקטפת מהחיים. ולא תשוב אלינו ולא נשמע את צחוקך המתגלגל ולא נביט בעיניך היפות.

לו ידעת כמה עצוב לנו, עד כמה תחסר לנו, ומה נוראה המחשבה שלעולם לא נראה אותך.

ולא נותר לנו דבר אלא לשמור בליבנו את דמותך שלא תמוש מנגד עינינו לעולם.

יהי זכרך ברוך

(דברי האם ליום השלושים לנפילתו)

מוטי שפירא ז"ל

נולד 20.9.45 נפל 7.10.73

קשה עלי כתיבה זו, ואיני מוצא מילים. קשה, קשה מאד לכתוב על אח צעיר שכה היינו קשורים איש לאחיו.

חלפה שנה מאז ראיתי את מוטי לאחרונה. כרגיל, בחלק מזמנו הפנוי היה בא לביתי, אם בכדי לספר משהו, להתייעץ, לשחק עם ילדי, שכה רבה היתה האהבה ביניהם, או להכנס ולומר: „גיסתי, יש משהו לאכול?" או סתם לומר שלום, ומיד לרוץ הלאה.

ביום שראיתיו לאחרונה, הופיע לומר שלום, לפני יציאתו למילואים. זו היתה הפעם הראשונה שלא ניסה להשתחרר מהמילואים, הואיל ונאמר לו שיוצאים לשארם־א־שייח. הוא שמח לכך ואף הכין בגד־ים...

איני יודע להגדיר אם שנה זו שחלפה, קצרה היתה או ארוכה? נדמה לי, כי אך אתמול ראיתיו, אך יודע אני שבכל זאת עברה שנה... שנה קשה, נוראית, שבה לא עבר יום, שבו המחשבה לא התגלגלה בדרך כל־שהיא אל מוטי, ואז נעשה קשה יותר ללב.

את הידיעה שמוטי לא יחזור עוד, קיבלתי 5 ימים לאחר שנפל, וזאת לאחר נסיעה „פרטיזנית" לכיוון קנטרה (שבסביבתה היה במילואים לפי ידיעתי) כדי לברר מה איתו. בדרך כלל אינני מאמין ב„הרגשות מוקדמות", אך היתה לי „הרגשה" שמשהו לא בסדר אם אין ידיעה אישית ממנו, ואם לא טילפן במשך כשבוע — זה לא התאים למוטי. איני יודע עד היום אם טוב עשיתי או חטאתי בכך שבמשך 8 ימים לא סיפרתי לאף אחד (כולל אשתי ואבא) את העובדה הנוראית, שאת מוטי שלנו לא נראה עוד לעולם, אך רציתי לדחות את הנחתת המהלומה האיומה.

יודעים אנו כי מוטי לא ישוב לעולם, אך ממאנים להאמין בכך. זה נראה כבלתי אפשרי, לא צודק, ולא מתקבל על הדעת, שמוטי שרק התחיל להגשים את תכניותיו ולבנות את חייו, לא ימשיך בכך.

מוטי בנה את עצמו ואת עתידו שלב שלב בכוחות עצמו. לאחר סיום ביה"ס המקצועי ולפני גיוסו לצה"ל עבד במפעלי ים־המלח כמסגר־רתך, ולאחר שחרורו מצה"ל מצא לו עיסוקים שונים שמהם השתכר יפה.

מוטי החליט ללכת בדרכי. הוא הוציא רשיונות לכל סוגי הרכב, ואח"כ הוציא רשיון הוראת נהיגה ונעשה שותפי בבי"ס לנהיגה. תלמידיו אהבוהו ותוצאות הטסטים **העידו על הצלחתו.** היה גם נהג מתנדב במ.ד.א. ובכל הזדמנות עזר שם. כאשר היה הפיצוץ בשוק מחנה־יהודה, עזב כהרף עין את עבודתו, „טס" לתחנת מ.ד.א. ותוך דקות אחדות היה עם אמבולנס בשוק, ועסק בפינוי נפגעים. מעידים על כך מכתבי התודה, שקיבל ממ.ד.א. מוטי שימש גם כמשקיף תנועה במסגרת המועצה־הלאומית־למניעת תאונות בדרכים. רבה היתה שמחתו כאשר נתקבל כחבר ב„אגד", אך שמחה זו נקטעה, כפי שנקטעו חייו חצי שנה לאחר כניסתו ל„אגד".

גם בשרותו האחרון במילואים הירבה להתנדב: רצו להשאירו במפקדה, והוא ביקש להיות נהג זחל במעוזי התעלה; היה צריך לצאת לחופשה ביום־הכיפורים, והוא ויתר ושלח חברו במקומו, משום שלחברו היה חשוב להיות ביום־הכיפורים בבית.

ואף למען חבר־דתי שבמעוז ויתר ויצא במקומו לתצפית, כדי שחברו יוכל להשתתף בתפילה.

חייו נקטעו אף הם בגלל התנדבות; מפקד המעוז ביקש (ולא פקד) 2 חיילים שיצאו לעמדת־מקלע, וזאת תחת הפגזה מצרית. מוטי התנדב. המ״פ אמר לו שישאר בבונקר כי הוא יזדקק לו כנהג־הזחל, (הוא היה הנהג היחיד במעוז, וחשבו שהפינוי יהיה אולי בעזרת הזחל), אך מוטי אמר: „לא חשוב, החברה עייפים, אני אצא, ואוכל לנהוג גם אם אהיה עייף״, וכך יצא לעמדה עם חברו למעוז, ואז, תוך 3—2 דקות מרגע שנכנסו לעמדה, בא הפגז הארור, נחת באמצע העמדה וקטע את חיי שניהם במקום.

מאז מותו, אני מרגיש כאילו נקטע חלק מגופי, והכאב חזק, ואין מרפא. אין תחליף לאח שאיננו עוד, ואין ניחומים. זכרו יהיה בליבי לעד, ודמותו ניצבת תמיד לנגד עיני.

אברהם

★

בבואי להעלות זכרונות על מוטי, הריני מתחיל מתמונה אשר נחקקה עמוק בזכרוני ומלווה אותי משך כל השנים: ממונית אשר נעצרה ד ביתנו, יורדת אמא, חנה ז״ל, שעונה על מקל. אמא עולה בכבדות הביתה. לאחר מספר דקות, תופסת אמא למוטי בידו ונותנת לו מכות בישבן. ואני הקטן שבחבורה — טרם מלאו לי ארבע שנים — תמהתי מדוע זה מכה אמא את מוטי, בבואה לחופשה קצרה מבית החולים. לאחר כמה שנים, משצפה התמונה שוב בזכרוני, שאלתי את אבא והוא השיב לי, שמוטי היה שובב ולא שמע בקול אבא ואמא ולכן קיבל מכות.

תמונה זו הינה בעלת משמעות כפולה עבורי, בהיותה הזכרון היחיד מאמא המנוחה והתמונה הראשונה בזכרוני, אשר ממנה צפה ועולה דמותו של מוטי. מוטי היה שובב כבר מגיל צעיר. לימים, כאשר עבר את משבר מותה של אמא, נעשה עקשן. תכונה זו הלכה והעמיקה ככל שנתבגר. הלחימה על עקרונות והדבקות במטרות, שהציב לעצמו ושכה איפיינו אותו, הם, לדעתי, פועל יוצא מתכונה זו.

בלטה אצל מוטי העובדה, שהוא הלך תמיד אחרי נטיית ליבו. כבר מגיל צעיר עסק במלאכת יד ולאחר מכן החל ללמוד מסגרות בבי״ס „אורט״ ירושלים. בבית הספר הצטיין בתחום המעשי ובמקצועות הריאליים והזניח לחלוטין את התחום ההומאני. מוטי התבלט בחיי החברה וידע לרכז סביבו חברים רבים, אשר נשארו קרובים אליו משך כל השנים. אצל רבים מחבריו היה כבן בית. למוטי היתה גישה מיוחדת לילדים, שבה קנה את ליבם. אהבתו לילדים לא ידעה גבול וזוכר אני כיצד היה משעשע שעות ארוכות את דרור ואמיר, בניו של האח אברהם. לאחר שנכנס לחברות בקואופרטיב „אגד״, נוהג היה „לעשות סיבוב״ לדרור ואמיר ולבנים של חבריו.

ערך אשר ספגתי ממוטי, עוד בהיותו בגיל צעיר, הוא אהבת בעלי חיים. הוא החדיר בי את התודעה של אהבת בעלי חיים, עד אשר הגעתי בעזרתו למומחיות בגידול דגי נוי וציפורים.

תוך שהחל מוכר דגי נוי ועושה עסקות חלופין, העמיד מוטי תחביב יקר זה על בסיס עסקי באופן שנתכסו ההוצאות הכספיות. וכל זאת עוד בטרם מלאו לו 14 שנים. מי יודע, אך יתכן שדרך תחביב זה הכניס עצמו לעולם המסחר והכספים.

משך כל שרותו הסדיר בחיל האויר, זכה מוטי תמיד להערכה ולשבחים ביחס ליכולתו המקצועית, אך לרוב לא מצא שפה משותפת עם אנשי המשמעת. בתחום זה לא מצא עניין ואתגר בחיי הצבא. בכך באה לידי ביטוי תכונתו ללכת אחרי נטיית לבו ולא להכנע לתכתיבים מלמעלה.

מוטי ואני גדלנו יחד, באותו חדר. למדנו להכיר זה את אופיו של זה. ככל שעברו השנים העמיקה ההבנה בינינו והיינו מרבים להחליף חוויות ולהתלוצץ האחד עם השני. לפרקים כאשר שב בשעות הקטנות של הלילה מבילוי, היה פוגש אותי רכון על ספרי. דרך לצון היה זורק לעברי, כי חבל על הזמן שאני משקיע בלימודים וכי איטיב לעשות אם אלך לישון. מאוחר יותר, כאשר החלטתי ללמוד בבאר־שבע, עודד אותי והבטיח לעזור לי בדרך שבה בחרתי. מרבים היינו לדון בבעיות אקטואליות בשיחות שניהלנו עם אבא. מוטי היה בקורתי מאד ביחס לסדרי השלטון במדינה. מדי פעם היה מנהל מערכה אם בע״פ ואם בכתב עם אחת הרשויות והיה מעודד גם אותי לעשות כן. מלחמת יום הכיפורים הוכיחה, כי היה הרבה אמת בביקורתו.

המצבה הזמנית על קברו

שבוע לאחר שפרצה המלחמה נודע לי מאברהם, כי מוטי נפל במעוז למחרת יום־הכיפורים. למרות הכאב והצער ידעתי כי חייב אני להמשיך במשימה שהחל ואשר בה מצא את מותו. כאשר ראיתי את אבא בכאבו ובעמידתו האיתנה, לא יכולתי להגיד לו אלא זאת: „דע לך אבא כי המחיר ששילמנו אנחנו הוא כבד, כבד מאד אבל לא בלתי צפוי. כל אחד מן היושבים במדינה חייב להביא בחשבון, כי ביום מן הימים עשוי גם הוא לאבד את היקר לו. זהו מחיר ישיבתנו בארץ הזו״. אין בדברים קשים אלה משום דברי ניחומין על בן ואח שנפל בקרב, אבל יש בהם כדי לתת כוח נפשי, כוח הדרוש כדי לנסות להתגבר על משבר כה קשה ולהמשיך בחיים בראש מורם.

בתי, שנולדה יומיים לפני הבאתו של מוטי לקבר ישראל, לא תזכה לעולם לחיוכו המשובב, ואולם בליבי נצורים דמותו וחיוכו לעד. יהי זכרו ברוך.

יעקב

לזכר הנספים בשואה

צום אנדענק פון די אומקום קרבנות

אבי־מורי משה חיים ואמי־מורתי חנה זילברמן ז״ל

מוצאו של אבי היה מטרנופול ורק בשנת 1904, עם נשואיו לאמי מורתי חנה לבית כהן, שהיתה ילידת זבורוב, התיישב בזבורוב ועשה בה את כל שנות חייו עד שנעקר מתוכה יחד עם שאר תושביה היהודים בשואה שפקדה את העיר.

עם בוא אבי לזבורוב, ייסד בה את בית הדפוס הראשון בעיר. זבורוב היתה כבר אז בירת המחוז ושכנו בה משרדי האדמיניסטרציה המחוזית, בית המשפט וכו׳. משרדים אלה חלשו על שלוש העיירות פומוז׳נה, יז׳רנה וז׳ולוז׳צה ועל שבעים וכמה כפרים. בחירת העיר כמקום לבית הדפוס, מעידה על חושו המסחרי המפותח של אבי ועל כושרו לראות את המציאות, כי אכן היה זה צעד מוצלח — בית הדפוס ובית המסחר לספרים וצרכי משרד, אשר לצדו, התפתחו יפה והיו למקור פרנסה מכובדת לאבי ומשפחתו. כאן המקום להעיר שבצד המניע החמרי שבייסוד בית הדפוס הראשון בעיר, היה לאבי מניע נוסף, לא פחות חשוב בעיניו, מניע שלא אחת הזכיר אותו, והוא, חושו הציבורי וכמיהתו להיות בין נושאי ההשכלה לעם — כמיהה שהיתה אופיינית לתקופה. גם מבחינה זאת לא נחל אבי אכזבה. בית הדפוס, על אף ממדיו הצנועים, היווה בשנותיו הראשונות מעין מרכז תרבותי לאינטליגנציה, ובייחוד לאינטליגנציה היהודית של העיר. הספרים והעתונים היוו נקודת משיכה למבוגרים ולצעירים ושימשו כגרעיניה של אותה תסיסה חברתית ולאומית שציינה בשנים הבאות את עירנו.

נקודת־זכות נוספת שיש לזקוף לבית הדפוס של אבי היא, שהוא שימש מעין מדגרה תרבותית לרבים מטובי הנוער היהודי של עירנו, לאותם בני נוער שהשתוקקו להשכלה, אך לא יכלו מבחינה חמרית להגשים את מאווייהם. המצוקה החמרית סגרה בפניהם את שערי בתי האולפנא שבעיר הגדולה. חלק מהם, אלה שהיו נחונים בכוח התמדה, ניסו בכוחות עצמם להשיג את חבריהם בני־המזל הלומדים בעיר הגדולה, אך אצל רבים רפו הידיים והם התייאשו ממשאלות לבם. הללו מצאו בבית הדפוס הקטן עוגן למשאלותיהם. הם ראו בו, מצד אחד, פתח תקווה ליציאה מן המצוקה, ללמוד מקצוע שיפרנס אותם, ומצד שני הירוו האותיות והמלים, שעסקו בהרכבתן, את כמיהתם. בכך יוסבר, אולי, מספרם הגדול יחסית של בחורים מבני העיר של אותה השכבה החברתית הבינונית, ששחרו על פתחו של בית הדפוס של אבי והיו לחניכיו. לא כולם אני זוכר. לחלק מהם גם לא עמד הכוח להתמיד ולהשלים את לימודיהם. לא אזכיר גם את אלה שהיו נעדרים אותו מרכיב נפשי, המחפש בבית הדפוס יותר מאשר מקור פרנסה בלבד. עם ראשוני חניכיו של אבי, שאני זוכר, נמנו יוסף גרשון לבינר (יצא לאמריקה לפני מלחמת העולם הראשונה), משה ארנוורט, לייב שכטר, מאיר לבינר ועוד שאת שמותיהם אינני זוכר. בין הלומדים את מקצוע הדפוס היו גם נערות, שמהן זכור לי רק שמה של גיטה גולדשטיין. שמותיהן של השאר נשכחו ממני לצערי. מבין חניכי בית הדפוס של אבי אחרי מלחמת העולם הראשונה, אחרי שבית הדפוס הוקם מחדש, אני זוכר את יעקב פיירשטיין, שלום ברנד, איזו אקסלראד, שלמה ליפשיץ, יוסף פיירשטיין.

הקווים האופייניים לאבי היו מרצו הרב, תקיפותו, גאוותו היהודית וחושו הציבורי, כלומר, רצונו להיות לעזר לרבים. על פעילותו הציבורית לא ארבה מלים. יעידו על כך התפקידים הרבים והמכובדים שמילא בעיר לאורך שנות חייו. מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה נבחר לראש הקהילה ובתפקיד זה כיהן שנים רבות. באותה

תקופה, כשבני העיר חזרו ממרחקים, עניים מרודים, מצאו את עירם הרוסה עד היסוד. המצוקה היתה גדולה והיאוש כילה את הנפש. אז קם ועד ההצלה (רעטונגס־קאמיטעט) שמצא את הדרך לג׳וינט ובאמצעותו הושטה העזרה והעיר ניצלה אז מכליה. אבי שעמד בראש ועד ההצלה והיה הרוח החיה בו, שיקע בפעולה זו את כל מרצו. במשך שנים

משפחת זילברמן. עומדים : דורה, אדיק, צילה, סולו, פנצ׳ה
יושבים : אבא ואמא. שוכב איזיו

רבות עמד בראש חברה קדישא ואחת מפעולותיו הראשונות היתה לתקן את המצבות שנהרסו בתקופת מלחמת העולם הראשונה. בין המפעלים שהקים היה בניין בית המרחץ, ששירת את כל אוכלוסיית העיר. בין תפקידיו המרובים יש לציין במיוחד את היותו חבר במועצת העיר וחבר במועצת ארגון בעלי המלאכה (צך), שני תפקידים שמילא אותם בכשרון ובכבוד.

אבי היה יהודי גאה בעל השקפה ציונית ולאומית, אך גאוותו היהודית יותר משנבעה מדעותיו הפוליטיות ומתודעתו הלאומית, מקורה היה באישיותו התקיפה

והשלמה. לא אחת נשאל למה אינו מחליף את שמו בעל הצלצול היהודי המובהק: משה חיים, לשם בעל צליל „אירופי" כגון מוריץ או מוזס, כיאה ליהודי „מודרני" כמוהו וכפי שעושים זאת הרבים ממעמדו שיש להם מגע עם הפקידות השלטונית, והוא, שבכל מהלכיו היה נוהג בפרגמטיות והעריך את התועלת שהוא עשוי להפיק ממהלך זה או אחר, עמד על כך ששמו היהודי יופיע במלואו „משה חיים זילברמן" על השלט של בית הדפוס ובית מסחרו ועל נייר המכתבים והמעטפות. תשובתו לשואלים בענ״ין זה היתה: אינני מתבייש בשמי היהודי כשם שאינני מתבייש ביהדותי. כל מה שעלי

לעשות הוא שיושרי והתנהגותי יפארו את שמי היהודי וכל אלה הרוצים למצוא מחסה תחת שמם הלועזי, אינם אלא טפשים. לא שמם יפאר את מעשיהם; ידאגו לכך שמעשיהם יפארו את שמם. ואמנם הוא, במעשיו וביושרו, גרם לכך ששמו היהודי כלל לא הזיק לו וקשריו המסחריים עם אנשי הרשות הפכו לעתים קרובות לקשרים של ידידות אישית ושל הערכה עמוקה.

גאוותו היהודית הביאה אותו לא אחת לידי התנהגות שעוררה פליאה ואולי אף נראתה בעיני מישהו לנמהרת מדי. אני זוכר שבת אחת, כשהייתי עם אבי בבית הכנסת, באו והודיעו לו, שהרופא הממשלתי ממתין לו בחוץ ומבקש שיצא אליו. משיצא אליו והרופא הודיע לו שמושל המחוז קורא לו שיבוא אליו מיד, השיב אבי לרופא בשאלה: אילו היה מושל המחוז בכנסיה, האם הייתי קורא לו לבוא אלי מיד? באמרו זאת חזר לבית הכנסת ורק בעמדו על הסף הסב את פניו לרופא הנדהם ואמר לו: אמור למושל המחוז שאבוא אליו אחרי תום התפילה. נקל לשער את תדהמתם של מתפללי בית הכנסת שהיו עדים לדו־שיח זה ואחדים מהם אף הביעו תרעומת על ה„חוצפה היהודית" של אבי. רגישותו לכבודו העצמי היהודי הביאה אותו פעם לידי כך שהשליך במו ידיו מתוך ביתנו את אחד מחשובי הלקוחות. מעשה זה התרחש גם הוא בשבת, בה התקיים בעיר כנס של מוכתרי (ראש הכפרים) של המחוז והדרישה לדברי דפוס וצרכי משרד היתה גדולה. מובן שהחנות לא היתה פתוחה בשבת אבל במקרה זה אי אפשר היה לא להיענות ללקוחות המרובים והללו היו נכנסים דרך החצר ודירתנו לתוך החנות. והנה קרה שאחד המוכתרים, מחשובי הלקוחות וראשו של כפר גדול ועשיר, לא הסיר את כובעו בהכנסו לדירה. משהבחין אבי בכך, גער בו: מה הנך חושב, שנכנסת לבית מרזח? אחז בו וזרקו מן הבית.

לחלק מבני עירנו זכור ודאי המשפט שערך אבי ל„שייגץ", שזיהם בצואה את בית־המרחץ (מקוה). אבי ראה בכך פגיעה בכבוד העדה היהודית ולא שקט עד שהביא את המזהם לפני בית המשפט המחוזי בזלוצ׳וב וה„שייגץ" בא על עונשו. אני עצמי

זוכר עוד מקרה, המעיד — נוסף על גאוותו היהודית של אבי — גם על טיבם של הגרמנים. היה זה בשחר נעורי בשנת 1915/16 כשהגרמנים כבשו בחזרה את זבורוב מידי הרוסים. המטה הגרמני השתמש אז בבית הדפוס של אבי כדי להוציא עלון בשביל חיילי החזית שהיתה בסביבה. היה זה בחורף ולחנותנו נכנס קצין גרמני וביקש שישאילו לו את עגלת־החורף שלנו. אבא לא היה בחנות ואמא מילאה את מבוקשו והלה ציווה עלי שאסחוב בשבילו את העגלה. רגעים מעטים אחרי צאתנו חזר אבי לחנות ובני־ביתנו סיפרו לו על מעשה הקצין. מיד התפרץ אבי החוצה והתחיל לרדוף אחרינו ומשהשיג אותנו, גער על הקצין בקולי־קולות בלי מורא כיצד אינו מתבייש להעמיס על ילד סחיבת עגלה כבדה בשבילו עד שהלה התחיל לגמגם דברי התנצלות.

אבי היה אב תקיף אך מסור, מחמיר אך צודק, קפדן אך נדיב. היו לו שלוש בנות (פנציה, דורה וצילה) וארבעה בנים (מקס, אדיק, סולו ואיזיו) ובמידת יכולתו דאג לחינוכם ולמחסורם. הבת הבכורה, פנציה, נישאה לברנרד אלצ׳ר, שכיהן כנוטריון בעירנו. בביקורי בביתנו בשנת 1935 היה משוחח עמי הרבה והביע את כמיהתו לעלות ארצה. „אחיה בקיבוץ ואהיה רועה צאן" היה אומר. הוא ראה את האנטישמיות הגואה ולבו ניבא לו רעות. הוא מת בתקופת השואה ממחלת הטיפוס. פנציה ירשה את החוש הציבורי של אבי והיתה פעילה במוסדות השונים ובמיוחד במוסדות העזרה של העיר. בתקופת השואה הסתתרה אצל הגויים בסביבות הכפר פרושובצה ובשמעה שאחותה דורה מחפשת אחריה ביער, יצאה ממחבואה, וכך נתפסה ונרצחה יחד עם דורה. אחותי דורה היתה בוגרת הסמינריון העברי לגננות בלבוב ונישאה לבנימין פלישנר מראשי ההתאחדות. הוא נפל בקרב עם הגרמנים בעת חיסול מחנה העבודה האחרון בסביבות העיר. אחותי צילה ובעלה ג׳וליק אורבך עבדו במִפעלו של אבי. שניהם נרצחו בשואה. אחי מקס נמצא בארצות הברית מאז תחילת שנות העשרים ואני עליתי ארצה בשנת 1932. אחי איזיו, שהיה בשלהי שנות השלושים סטודנט למשפטים ופעיל בטרנופול בארגון אקדמי־ציוני „בר־כוכבא" וב„אחוה" בזבורוב, ברח בתקופת השואה לרוסיה ושם מת במחנה עבודה. מלבדי נמצא בארץ אחי סולו. הוא הגיע ארצה אחרי השואה וחי בחיפה.

אמי חנה נפטרה באמצע שנותיה, בשנת 1929, ואני זוכר אותה כעקרת בית חרוצה וכאם מסורה. מותה היווה בשבילנו מכה מכאיבה.

על אופיה וטוב לבה של אמי תעיד העובדה הבאה:

כשנשא אבי את אמי לאשה, הוא היה אלמן עם שלושה ילדים רכים בשנים, ביניהם תינוקת בת כמה חודשים. במשך הזמן נולדו לאמי 4 ילדים ובסה"כ גידלה בבית 7 ילדים ולכולם התיחסה באותה אהבה וחום בלי שמץ של הפליה בין ילד לילד. אני, למשל, לא ידעתי עד שהגעתי לבגרות, שחלק מאתנו הם ילדי אם אחרת ועד היום ישנם בני עיר שלא יודעים על כך.

אשת חייל היתה ובזמן שרותו של אבי בצבא, היתה היא דואגת גם לפרנסה וגם לסדרי הבית שיהיו מתוקנים ואני עד היום זוכר את השולחן הערוך יום יום לסעודה ומסביבו משפחתנו הענפה שתמיד נלווה לה שוליה מבית הדפוס שהיה אוכל אצלנו בקביעות.

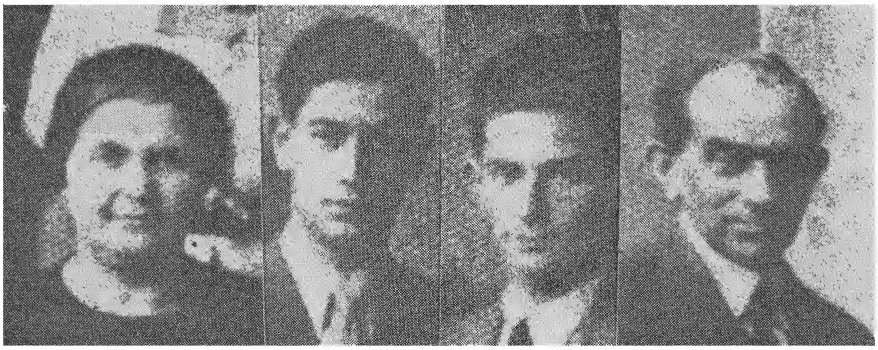
באחת הפגישות עם הסופר ר׳ בנימין, הוא סיפר לי על משפחת אמי. אביה ר׳ אליהו כהן, נמנה עם הסוחרים המכובדים בעיר. לאשתו קראו צילה והיו להם 4 בנות ובן יחיד בשם לייזר, שהיה אחיה התאום של אמי. לייזר זה שימש כדוור העיר והיה

בא אלינו לעתים קרובות עם מכתבים. ר׳ בנימין סיפר לי שהסבתא צילה ואמי נסעו פעם בחורף בעגלת־חורף לחתונה באחת מעיירות הסביבה. בדרך נתחוללה סופת שלג והעגלון תעה בדרך. למחרת בבוקר מצאו את כל נוסעי העגלה קפואים. הסבתא והעגלון קפאו למוות ורק את האמא הצליחו להציל. במות הסבתא אספה הינדה דימנד, שהייתה קרובת משפחה, את היתומים לביתה וגידלה אותם, עד שהתחתנו. לייזר נשא לאשה את אסתר כהנא. היו להם שני ילדים — בן בשם שמואל ובת בשם קלרה. שניהם ניספו בשואה יחד עם אמם אסתר.

אליהו (אדיק)

לזכר משפחת מנדל הלפרן־סגל ז״ל

אבי, מנדל הלפרן־סגל, נרצח ע״י הגרמנים בשנת 1941, מיד עם כניסתם לעירנו, כשהוא בן 60 במותו. במשך שנים רבות כיהן אבי כמנהל ה„קופה לעזרה הדדית״ בזבורוב וכמזכיר הקהילה. איש אציל־רוח היה ובשני התפקידים האלה השתדל למלא כיאות את חובתו הציבורית ויחד עם זאת להיות לעזר לדלת העם ולעמוד לימינו של כל מי שנמצא במצוקה, ולא לחינם זכה לא אחת לכינוי „אבי העיר זבורוב״.

מנדל סגל ואשתו (באמצע: שני בניו מוניו ומקס)

אמי, בנציה, שהיתה צעירה מאבי בשלוש שנים, היתה עוזרתו הנאמנה בפעילותו הציבורית ובייחוד בהגשת סעד למוכי־הגורל. גם היא הצטיינה באצילותה ובמסירותה למשפחתה. נרצחה ע״י אנשי ס.ס. באקציה השניה ביולי 1942.

אחי, מקס (נולד בשנת 1916) ומוניו (נולד בשנת 1918) שניהם עלמים יפי־תואר, נרצחו בעצם פריחתם. אף על־פי שנפצעו בזמן ההפצצות, לא חסו עליהם הגרמנים. הרוצחים הריצו אותם על פני הרחובות ולבסוף ירו בהם.

מאקס היה סטודנט למשפטים ומוניו היה מנהל הפנקסים בתחנת הקמח בעיר זבורוב.

כבוד ויקר לזכרם!

הנני היחידה מבני משפחתי שניצלה בנס מהגיהנום והכאב בלבי על מות יקירי אינו מרפה ממני ולא ירפה לעולם עד יום מותי.

אוה אדלר מבית הלפרן

אסתר ושמואל שניידר ז״ל

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה פונתה העיר מהאוכלוסיה האזרחית. בין המפונים היתה אמי ושלושת ילדיה: אחותי אלקה, אחי דוד ואני הקטן בן השנתיים. אבינו היה כבר מגויס לצבא האוסטרי.

את שנות המלחמה בילינו כפליטים בכפר קטן בשלזיה וכשרק פסקו רעמי התותחים חזרנו הביתה. זבורוב היתה הרוסה ולכן היינו שנתיים בעיירה קוזלוב אצל סבא וסבתא — הורי אמי. מאוחר יותר הבנתי את מקור חיבת אמי לספרים. בבית הסבא היה חדר אחד סגור בפנינו הילדים. היה זה חדר מלא ארונות ספרים, חלקם ספרי קודש וחלקם ספרי חול — סיפורים מהסופרים היהודים של אותה התקופה. היה זה דבר בלתי רגיל בעיירה יהודית באותן השנים.

עם שובנו לזבורוב הצליח אבא לפרנס יפה את המשפחה וביתנו היה לקן משפחתי מאושר. זכורני במיוחד את לילות החורף הארוכים כשבחוץ שרר כפור עז ואבא ואמא קראו לפנינו ספרים באידיש. את הסיפור „אמנון ותמר" לאברהם מאפו שמעתי לראשונה בערבי קריאה אלה. אבא, שהיה מבוגרי ביה"ס של הברון הירש, ידע היטב גרמנית, אולם חיבה מיוחדת היתה לו לשפה העברית וכשהתחיל להופיע העתון העברי „הצפירה" היה אבא בין מנוייו הראשונים.

כאשר הובא לזבורוב המורה לעברית ונפתח ביה"ס עברי, דאגו ההורים שאנו, ילדיהם, נלמד בו. אולם יחד עם זאת לא ויתר אבא על לימודי הקודש שלי. זכורני אותם לילות בהם ישבתי בבית המדרש ולמדתי פרקי גמרא עד שעה מאוחרת וחזרתי הביתה בחשכה עמוקה כשפנס שבתוכו נר דולק מאיר את דרכי.

הורי היו ציונים בלב ובנפש ושאיפתם היתה לעלות ארצה. עם התעוררות תנועות הנוער ההלוציות היינו אנו, שלושת ילדיהם, בין הראשונים להצטרף אליהן ואבא היה מדבר על לבם של הורים אדוקים אחרים, שלא יתנגדו להצטרפות ילדיהם לתנועות אלו. אבא לא היה בין הפעילים הרשמיים ואת השכנוע הציוני בין ידידיו האדוקים בבית המדרש הישן היה עושה בצנעה ובשקט. כך גם אמי. קופסת הקרן הקיימת שבביתנו היתה בין המיוחסות ואמא היתה דואגת שזו תהיה מלאה בבוא המתנדבים להוריקה.

היו גם ימים קשים בבית. זה היה בשנת 1924 בערך, כשגנבים הוריקו במשך שלושה לילות שלושת מחסני הסחורות של אבא ואנו נשארנו כמעט בלי לחם. כשנודע הדבר לשני דודי, אחי אמי באמריקה, הם שלחו לנו מיד כרטיס אניה וניירות לכניסת אבא לאמריקה ו־500 דולר למחייתנו עד שאבא יסתדר שם ויוכל להביאנו אליו. למרות שבבית שרר כמעט רעב, החזיר להם אבא מיד את הכל, כולל הכסף ואמר: „אני לא אסע לאמריקה כדי שילדי יגדלו שם ויהיה לגויים — רק לארץ ישראל אני רוצה לעלות״, מלים אלו שיש בהן כדי להעיד על גדלות נפש וחיבת ציון של אבי מהדהדות עד היום באזני.

כשלוש ארבע שנים אחרי כן שוב השתפר מצבנו הכלכלי. באותה תקופה נסע לתור את הארץ ר׳ משה שכטר, ממכובדי היהודים בזבורוב. אבא נתן לו כסף וביקשו לקנות איזו חלקת אדמה כראות עיניו. בשובו מהארץ הביא שכטר את הכסף והחזירו לאבא באמרו „במדבר כזה לזרוק כסף לא כדאי״, אבא לא סלח לו מעשה זה לעולם.

כשאחי ואחותי עלו ארצה, היתה שמחה גדולה בליבם של הורי, אולם, שבועות אחדים לפני פרוץ מלהמת העולם השניה, כשיצאתי אני לדרכי לעלות לארץ, פרצה אמא בבכי תמרורים ואמרה: „אני מרגישה שלא אראה אתכם עוד אף פעם״ וגם אבא לא יכול להסתיר את דמעותיו.

הם ציפו לסרטיפיקט שביקשה אחותי אלקה לשוא מממשלת המנדט, ושניהם ניספו בשואה. יהי זכרם ברוך.

גרשון

איש חסיד היה

שהיתי בזבורוב כשלוש שנים, משנת 1932 עד 1935, והתרשמותי מפרנסיה, יקיריה, ועמה הן רבות. על אחד מיקירי העיר, שמואל שניידר, ברצוני לספר ברשימתי הבאה: האיש היה סוחר בחומרי בנין, סיד ומלט, יהודי חרדי שנזהר במצוה קלה כבחמורה. לא ויתר על תפילה בצבור ואץ לבית המדרש הישן בימי קור כבימי חום ונזהר לא להפסיד מנחה ומעריב. לבניו נתן חינוך יהודי מסורתי והקפיד שלא ישכחו הלילה להניח תפילין כל יום.

קטן קומה ועגלגל היה; זקנו מטופח, עיניו חכמות ולבו פתוח לכל מבקש; עניו וצנוע ומכניס אורחים.

לא פעם היתה אסתר זוגתו יושבת על הספסל לפני ביתה הנמוך עם חברתה טמה פולק ושופכת לפניה את ליבה שבעלה מביא לה אורחים לצהרים מבלי להודיע לה על כך מראש. בחיוכו הלבבי היה אומר לה: תנוח דעתך זוגתי, האורח יאכל מה שאנו אוכלים.

ביתו עמד בפרשת הדרכים לשוק הבהמות על יד הסטריפה. זה היה בית שגגו מכוסה רעפים אדומים, חלונותיו קטנים, מעוטרים עציצים וקירותיו הלבנות סוידו כל ערב פסח. בכניסה לבית, עמד ספסל קבוע ועליו ישבה זוגתו בשמש וסרגה מפיות לכיסוי חלות שבת. בפנים הבית עמד בטבורו של המטבח תנור גדול לאפיה, שבכל יום חמישי הוסק לאפית לחם, חלות, תופינים ועוד מיני מרקחת לשם חלוקה בין עניי העיר לקראת שבת.

אשתי והוריה

ר׳ שמואל שניידר היה כל ימות השבוע טרוד במקח וממכר עם הערלים, אך בערב שבת היה לא פעם חוזר על הפתחים לקבל נדבה עבור עני נסתר ומוסיף מכיסו בסתר.

לסעודות שבת היה תמיד מביא איתו אורח מבית המדרש הישן, מאכילו ושר איתו זמירות לכבוד השבת.

כמה היה לציון בכל נפשו וחדור אהבה לארץ ישראל בכל ליבו. זוכרני את הבחירות לקונגרס הציוני בשנת 1935, חדשיים לפני עלייתי ארצה. העיירה היתה כמרקחה — שתי המפלגות: פועלי ציון „התאחדות" והציונים הכלליים, התחרו ביניהן.

בעלי בתים וסתם יהודים סוחרים היוו רוב מנינם של הציונים הכלליים, לעומתם השתייכו הנוער, הפועלים והאינטליגנציה לפועלי ציון. התחרות היתה גדולה. מכירת השקלים שהקנו זכות בחירה לקונגרס הציוני היתה בידי עסקני שתי המפלגות, שטרחו רבות להשפיע על ציבור הבוחרים.

שמואל שניידר, היהודי הדתי, הרגיש בנשמתו כי דווקא אנשי מפלגת פועלי ציון הם הראויים לאמון העם ומקיימים את בנין ארץ הקודש. למרות שהיו ביניהם בחורים שלא שמרו את השבת, הוא אהב אותם, קירבם אליו והיה בין אלה שהשתתפו בבחירות דווקא לצד פועלי־ציון. ראיתי אותו מתלהב כצעיר ממש בהוודע תוצאות הבחירות לקונגרס הציוני. געגועיו לישראל היו גדולים. שלח את בניו ובתו ארצה וקיווה כי באחד הימים גם הוא יצטרף אליהם.

לדאבון הלב, לא התגשם חלומו. בשנת 1943 נספה עם זוגתו ע״י הצורר הנאצי. יהא זכרם ברוך.

תיזכר לטוב בתו הבכורה, אשתי אלקה ז״ל. עלתה ארצה בשנת 1935, הקימה משפחה עניפה ונפטרה בדמי ימיה בשנת 1967. ת.נ.צ.ב.

מוניו

לזכר בני משפחת אברהם הבר

אברהם הבר ובנותיו

הורי ודודי היו חוכרי אחוזה בכפר יצקובצה בשטח שיפוטה של זבורוב. היה זה כפר אוקראיני טיפוסי על בתיו הנמוכים עם גגות קש, שהיה טובל כולו בירק. גם סבתי וסבי היו גרים אתנו.

עובדי אדמה היו הורי. למרות היותם ציונים ומחשבתם היתה נתונה לעליה לארץ, דבקו באדמתם ועבדו אותה בנאמנות.

זכור לי איך אבי היה קם בוקר בוקר בטרם שחר לעבודתו. דאג שהכל יתנהל בסדר ובדיקנות, כדי שחס וחלילה לא לאחר ולא לשבש את עונות הזריעה, השתילה וכו'. טרקטורים לא היו להם והעבודה התנהלה ע"י צמדי סוסים. בדרך כלל עבדו אצלם כמה פועלים קבועים ורק בעונה הבוערת היו מזמינים פועלים ופועלות נוספים. הבנה הדדית שררה בין העובדים ובין אבי, שהיה בעל שאר רוח ומשכיל וידע לייעץ לפונים אליו בעת צרה. רבים היו הפונים כי בכפר לא היה רופא. אחרי מספר שעות של עבודה היה אבי חוזר הביתה, מניח תפילין ומתפלל וחושבני שלא החסיר יום בלי תפילת שחרית. בית של שומרי מסורת היה ביתנו והחגים היו חוויה מיוחדת בשביל כולנו. הצעירים שבמשפחה חיו מחוץ לכפר לצורך לימודים, אבל לחגים, כגון פסח, או הימים הנוראים, היו באים הביתה והשמחה היתה מרובה. את החופש הגדול בקיץ היו כולם, כמובן, מבלים בבית.

לסבתי היו עשרה ילדים, רווקים וכאלה שכבר הקימו משפחות. כולם פקדו לעתים קרובות את הבית. היו ביניהם שידעו לנגן על כינור ומנדולינות וערכו ערבי שירה וזימרה. הערבים האלה נסכו בנו התרגשות ושמחה.

במלחמת העולם השניה, בזמן הכיבוש הרוסי, החרימו השלטונות את כל רכוש המשפחה והעבירו את הורי, אחותי ואת דודי עם משפחתו לזבורוב. שם נתנו להם בית וכנראה גם פרה אחת. אבי קיבל עבודה כמנהל חשבונות בקואופרטיב ואחותי סלקה עבדה כמורה באחד הכפרים. חייהם נעשו קשים מאד וביום אחד מצאו את אבי ללא רוח חיים ליד שולחנו בבית. ליבו לא יכול לשאת את הסבל.

עם כניסת הגרמנים התנפץ הכל לרסיסים. אמי ז"ל הובלה להשמדה בין הראשונים, אחותי החזיקה משך זמן מה מעמד, אך לבסוף נשרפה חיים עם עוד קומץ נערים ונערות.

כך נסתם הגולל על חיים תוססים, על מאווים ותקוות שלא התגשמו לעולם. אלה שמות הנספים: אמי מלכה לבית הבר, אחותי סלקה. דודי משה פרוש ואשתו גוסטה וילדיהם אדזיה, יונק, אוזיו וקלרה. דודי איציו פרוש, אשתו ושני ילדיהם. בן דודי אדזיו זילבר. יהי זכרם ברוך.

קלרה שניידר — (לבית הבר)

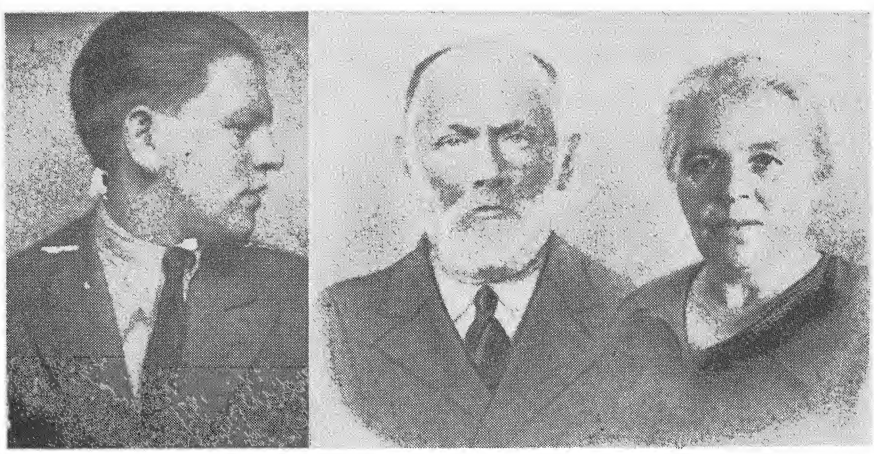
משפחת יענקל רוט ז״ל

אבי, יענקל (יעקב) רוט ז״ל, היה בעל מאפיה, ממשפחת בעלי מאפיות. גם אביו, שאול בר, וגם אחיו, מנס, היו בעלי מאפיות, אדם ישר היה אבי, עובד כל ימיו, ועם זאת בעל בעמיו, שומר מסורת, אך לא קנאי. ציוני היה מנעוריו. בבית נשמרה המסורת במלואה אך לבניו נתן חופש מוחלט, הן לנטיותיהם האידיאולוגיות והן לאורח חייהם היום יומיים. טוב־לב לזרים ומסירות ואהבה כלפי המשפחה — אלו היו תכונותיו האופיניות. אבא חלם על עלייה ארצה ואף עשה כמה נסיונות בכיוון זה, אך ללא הצלחה.

נרצח ע״י הנאצים באקציה הראשונה בט׳ תמוז 4.7.1941.

אמי ז״ל, חנה לבית שטוק, אף היא היתה בת לבעלי מאפיות. אשה יפת תואר היתה, אמיצה ונבונה. בזמן מלחמת העולם הראשונה ואחריה, בזמן שאבא שירת בצבא האוסטרי, ואח״כ כשהיה בשבי ובצבא הגנרל הלר שהתארגן מבין השבויים על אדמת צרפת — היתה היא המפרנסת, המחנכת והדואגת לבניה.

בשלהי מלחמת העולם הראשונה כאשר חזרנו לזבורוב ואבינו טרם חזר, בנתה היא מחדש את הבית והמאפיה והפעילה אותה עד שובו של אבא. מתינותה, חכמת החיים שלה ועל הכל, אהבתה לבני ביתה, השרו על הבית אווירה של חמימות ואהבה ורוח טובה.

יענקל רוט, אשתו ובנו שלמה

אמא נורתה ע״י הנאצים, בעת שניסתה להמלט ממשאית שהובילה אותה למחנה ההשמדה בבלזץ. יחד אתה נרצחה גם אחותה מירל ז״ל, שאף היא היתה במשאית הזאת ונורתה בנסיונה להמלט.

גם אחי הבכור, שלמה ז״ל, לא ניצל מהגורל המר. כשהתבגר היגר לצ׳כוסלובקיה, אך שמר על הקשר עם הבית ועם העיירה. הנאצים הגלו אותו ואת אשתו ובתו לטרזנשטדט — ומשם לאושוויץ, ושם הובל יחד עם משפחתו לתא הגזים.

זכרם, זכר יקירי הקדושים, יהיה שמור בלבי לעולמים.

אריה רותם

לזכר משפחת פישל צפורה

קטן, עליז וחמים היה ביתנו. הוא עמד במרחק קטן מהכנסיה האוקראינית — הצרקב, מזה ומבית הכנסת הגדול — להבדיל, מזה. ליד הבית היתה גינת ירק ופרחים, מוקפת גדר חיה צבעונית ובתוך הגינה היה ביתן ממנו היו בוקעים בערבי הקיץ החמימים קולות שירה ונגינה. אלה היו האחיות צפורה והחברות והחברים שלהם אשר נתנו קולם בשיר והיו מלווים את עצמם במנדולינה וגיטרה.

אמנו, אטל ז״ל, נפטרה בעודנה בגיל צעיר, ואנו, האחיות, דאגנו לניהול הבית ושירתנו את אבינו, פישל צפורה ז״ל, בכל הכבוד והיקר. ואכן ראוי לכבוד היה האיש הישר והעניו, שומר המצוות קקלות כחמורות. איש חסיד וטהר לב היה ויחד עם זה **אדם נאור.** למרות היותו אדוק באמונתו, יהודי בעל זקן ופיאות, עבד כל ימיו אצל פולנים אשר כיבדוהו, כי בכבוד נשא האיש את יהדותו. כל היום עסק בעבודתו ועמל לפרנסת ביתו ומדי ערב בשובו מבית הכנסת היה קורא בעתון ומעיין בספר כשאוזנו כרויה לשיח הצעירים.

המשפחות צפורה וגלס

אבינו היקר נרצח בצורה אכזרית ע״י הנאצים באקציה הראשונה 4.7.1941.

אחותנו הבכירה קלרה הי״ד, נישאה ליחזקאל גלס ז״ל שהיה פקיד בכיר בבית המשפט, עובד נאמן ומכובד היה ולא מעט עזר לאחינו. הוא נפטר ממחלת הטיפוס וקלרה נרצחה ע״י הנאצים.

בנם סולק, הי״ד, היה חדור אהבת ארץ ישראל מילדותו. כתלמיד גמנסיה חלם על גמר לימודיו בארץ, אך לא זכה להגשים את חלומו. במחנה נורה בעת האקציה

היו לנו עוד שתי אחיות — רחל ורישה, שתיהן היו פקידות, בחורות אינטליגנטיות ומעורות בחיי הדור הצעיר בעיירה. רישה ז״ל היתה חברת „בוסליה״ ורחל ז״ל חברת „העובד״. שתיהן התכוננו לעלות ארצה, אך לא זכו. גם אותן השיגה יד הרוצחים הנאצים.

זכרם, זכר הקדושים והטהורים, לא ימוש מלבנו לעולמי עד.

האחיות צפורה

משפחתי

אני מנסה לחדור אל נבכי העבר ולדלות זכרונות. משפחתי מנתה שבע נפשות — אמי ז״ל, ארבע אחיות ושני אחים. משחר ילדותי זוכר אני את עצמי יתום. את אבי איני זוכר ולא את קלסתר פניו. אין בידינו צילום שלו. אמי, שרה יגר, היתה ילידת זבורוב ואילו אבי היה יוצא עיירה אחרת. כל בני משפחת אבי הגרו לארצות הברית לפני מלחמת העולם הראשונה. הזכרתי לעיל, כי ששה ילדים היינו ואילו אמי ספרה לי, כי היא נתברכה בשנים עשר. ששה מהם, מחציתם, הלכו לעולמם עקב מגפה שפרצה בעיירה ובסביבתה. תוך שבוע אחד נפטרו שלשה ילדים, בגיל 5—7, ביניהם אחד יפה תאר, הערש. אכן גיבורה היתה אמי ורבות סבלה בשכלה ילדים יקרים. משפחתי נתפלגה — אבי בעולם שכולו טוב עם ששה ילדים ואמי בעולם הזה עם ששה.

במלחמת העולם הראשונה ברחו רבים מבני העיירה מאימת הרוסים אל מרכזה של המונרכיה האוסטרית. עם התקדמות הצבא הרוסי, הצארי, הפכה הסביבה של גליציה לזירת מלחמה. בני משפחתי, כמו אחרים, יצאו למסע מיגע לוינה, בירת אוסטריה. קשה היה לנו להקלט בנכר ולהתחיל הכל מחדש. פליטי חרב היינו, כשלרשותנו אמצעים דלים. שניים מהילדים חלו במחלה מדבקת ואושפזו בבית־החולים. תפקיד קשה הוטל אז על אמי ז״ל.

לאחר המלחמה חזרנו אל ביתנו הישן, אל זבורוב. כמעט כל העיירה היתה תל חרבות, גם ביתנו נהרס. השתכננו בדירה ארעית עד יעבור זעם. עברנו לדירה חדשה, אך ביום בהיר אחד פרצה שרפה בדירתנו והיא עם כל התכולה עלו בלהבות. נותרנו מחוסרי כל. לילות הראשונים לנו במעונות של קרובים. בחלקי נפלה האכסניה בדירת סבא וסבתא, הורי אמי. לסבא קראו אברהם מרדר ובשם החיבה אברמצ׳י ולסבתא צירל־עטיל, נשמותיהם עדן. סבי היה סוחר במוצרי ברזל והיה מנכבדי העדה. הוא נהג לקחתני מדי שבת בבקר לבית הכנסת, לתפילה. סבי היה יהודי גבוה, בעל זקן ארוך ואילו סבתא היתה גוצה, נמוכה. היא היתה אישה טובת לב וצנועה. לעתים קרובות היתה תוחבת לידי אגורות אחדות ולוחשת: נכדי היקר, קנה לך דברי מתיקה. אני זוכר גם את אמו של סבי, הסבתא מלכה. היא היתה כבת מאה.

ביתנו היה ציוני, בזמן שרבים מבני העירה התנגדו והפריעו לילדיהם לצאת להכשרה ולעלות לישראל. אחותי ברוניה ז״ל שלטה יפה בשפה העברית ואחי זוניו

פנצ׳ה וסוניו יגר ז״ל

ז״ל היה ציוני נלהב ועסקן מסור. לפני עליתי לישראל ישנתי עמו במטה אחת. התחבקנו מדי פעם ובכינו ערב הפרידה. אכן היתה זו הפרידה האחרונה, לנצח!

בנה של אחותנו ברוניה, מושה׳לי ז״ל, שאף לעלות לישראל, אך לא זכה להגשים חלומו. גורלו היה כגורל כל בני העירה.

ולסיום יזכרו לטובה דודינו ודודותינו, משפחות הימן, מרדר והרמן ז״ל, שנותרו בעירה ונספו בשואה. יהי זכרם ברוך!

זליג ירון (יגר)

לזכר בית הורי

זה ארבעים שנה שעזבתי את העיר זבורוב ובכל זאת נדמה לי כאילו זה היה אתמול. הכל עוד חי בזכרוני באורח ברור ומוחשי.

זבורוב היתה עיר מחוז. עיר לא גדולה אבל יפה, נקיה ומלאת חן וחדוות חיים. אפשר להגיד שהיתה עיר מתקדמת ואפילו מודרנית. בזמן המלחמה הראשונה שהו חלק מתושביה בווינה וספגו שם תרבות ארופאית.

שמי זבורוב היו לרוב כחולים ומסביב לעיר היו גבעות ושדות מוריקים, זרועים פרחים, שהרהיבו את העין בצבעיהם הססגוניים. שטחים עצומים היו זרועים תבואות (פולין היתה ידועה באדמתה הפוריה).

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה הייתי בת ארבע. אמי ז״ל ברחה כמו יתר בני העיר, עם שלושת ילדיה לעיר הבירה וינה, תוך טלטולים רבים ועינויים קשים. אבי ז״ל נשאר לשמור על הרכוש.

בווינה היינו שמונה שנים. כבר שם למדתי עברית. הייתי בגן עברי, בתנועה עברית וב„מכבי״. כבר אז פעלו הזרמים הרעיוניים שבנימין זאב הרצל הפיץ.

בשנת 1916 בא גם אבי ז״ל, ישראל דודזון, לוינה. בעיר שררו רעב ומצוקה. אבי היה יהודי חלש וכשעמד בתור לקבל תפוחי אדמה התקרר ונפטר בדמי ימיו. בן שלושים ושבע היה במותו. אבי היה איש ספוג תורה, יראת שמים ואהבת ישראל.

מלי דודזון, אחותה לאה ובעלה גרשון ליבלינג עם ילדם. מלי דודזון

תלמיד חכם במובן הטוב ביותר של המלה. יומם ולילה הגה בתורה. היה עילוי. כך ספרו לי בני עירנו כשחזרנו לזבורוב. הייתי רק בת שבע כשאבי ז״ל נפטר. אני זוכרת אותו כמו בחלום.

כשאמא התאלמנה, היה לה קשה לפרנס את המשפחה. נשארנו עוד כמה שנים בווינה, כי המלחמות היו עוד בעיצומן. רק אחרי שמונה שנים, כשהמלחמות סוף סוף נגמרו, ובאין ברירה, כי לא ראינו לפנינו עתיד בעולם הגדול, חזרנו לעיר מולדתנו זבורוב.

כשחזרנו לזבורוב היתה העיר הרוסה. היא סבלה מאד מהמלחמה. השבים וגם השלטונות הפולניים התחילו לשקם את העיר. גם אנחנו בנינו מחדש את ביתנו וגרנו יחד עם הסבא איציק הרש כץ ז״ל ועם הסבתא שרה כץ ז״ל.

לסבתא היו שלושה בנים אורי, אהרון ומוטלה ושתי בנות יטי (קרוניש) ואמי בתיה (דודזון) ז״ל. הסבא היה חסיד ירא שמים, חרוץ, אוהב הבריות ואהוב ומכובד על כל העיר. הסבתא, שהיתה אשת חיל וצדקנית, עזרה הרבה ליתומים ועניים והייתה ידועה במידותיה התרומיות.

שלושת הדודים היו שומרי מצוות וגם משכילים. ספרי יראים וגם ספרי גטה והיינה היו בביתם. הם הצטיינו באופי עדין וברצונם להיטב לזולת. הדודה יטי היתה אשה רבת פעלים ובעלה שלום מאיר קרוניש היה תלמיד חכם וגבאי בבית הכנסת הגדול.

אחותי הצעירה, מלי, עבדה אצל עורך דין ומשאת נפשה היתה לעלות ארצה. בינתיים פרצה המלחמה. אחיותי לאה ומלי, אמי וכל בני המשפחה ניספו בשואה האיומה יחד עם כל בני העיר. יהא זכרם ברוך.

בזבורוב שהיתי סך הכל 12 שנה. בגיל שתים עשרה חזרתי מווינה ובגיל עשרים וארבע התחתנתי עם דוד קרפין ועליתי ארצה בגיל צעיר בשנת 1934.

חבל שעירנו האהובה נחרבה באופן כה אכזרי, ולא נשאר ממנה זכר, אפילו לקבר אבות להשתטח על קבריהם של הקדושים אי אפשר לנסוע.

זה הכאב הנורא שמכרסם בנו ואין מנחם.

יטי קרפין (דודזון)

לזכר משפחת פפר

בפרוס מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914, גרנו בזלשצ׳יקי. היתה לנו חנות לקונפקציה ומצבנו החומרי היה טוב. המלחמה הרסה הכל. עזבנו את המקום ועברנו להורי אבי, אליעזר וצביה פפר ז״ל, למוז׳נצה, ומשם כעבור זמן מה לטרנופול.

בשנת 1922 השתקענו בזבורוב. היה זה אחרי מלחמת העולם הראשונה ועז היה רצוננו לגור עם שרידי המשפחה: אחי אבי, שמואל פפר, שגר בזבורוב עם משפחתו — אשה וששה ילדים: רוזה, אלו, אדיק, דולק, יוזק ולולו. בזבורוב גרה גם אחות אבי, חוה רימן, אלמנה עם ארבעה ילדים: רוזה, גאולה, ברוניה ויוסף. רוזה עלתה ארצה בעליה הבלתי חוקית עם קבוצת העולים הראשונה וחיתה בקבוצת חולדה. כאן נפטרה. גאולה נמצאת בארץ, בקבוצת משמר השרון. יוסף ומשפחתו, אשה ושתי בנות נמצאים

בחיפה, בנוה שאנן. לפני כן היו שש שנים בקבוצת חולדה. ברוניה ז״ל נספתה בזבורוב בשואה.

בשנים הראשונות למגורנו בזבורוב ניהלנו בית מסחר לממכר משקאות. עבדנו קשה מאוד, אך הפרנסה היתה בשפע. במשך הזמן הקימונו במרכז העיר בית יפה בן שתי קומות. בבית זה היה לנו עסק לממכר משקאות, מסעדה ובית מלון „גרנד״. שבעה ילדים היינו בבית: אברהם, רוזיה, משה, מילק, בינקה, לולו ובוז׳ו. שני האחים הצעירים היו תאומים והם נולדו בשנת 1927. אחי הבכור, אברהם, עלה ארצה כבר בשנת 1921 מטרנופול. הוא גר עם אשתו ושלושת ילדיו בחיפה.

אני עליתי ארצה מזבורוב בשנת 1935. הורי ליווני בבכי ובצער, אך הייתי מאושרת, על שזכיתי לעלות ארצה. הייתי משוכנעת שהורי ואחי יעלו ובמהרה גם הם ושוב נחיה ביחד. לצערי לא זכיתי לראותם עוד. השתקעתי בחיפה ובשנת 1939 נשאתי לפסח אלטמן, יוצא יז׳רנה. שני ילדים לנו, אמנון ונילי, הם נשואים ולהם ילדים.

על השואה שהתחוללה בזבורוב שמעתי רבות מפי בן עירי צבי פורמן ורעיתו, שגרו בגטו בחדר אחד עם אמי, אחותי ובת דודתי.

משפחת פנחס פפר

באקציה הראשונה, בשנת 1941, גילה פדקו קוז׳, חברו לספסל הלמודים של אחי מילק, את אבי פנחס ואת שני אחי הקטנים לולו ובוז׳ו. הם הסתתרו בעלית הגג. משם הוריד אותם הרוצח האוקראיני והוביל אותם, תוך מכות רצח אל המגרש על יד אדלר. יחד עם יהודים רבים שהובאו למקום, נצטוו הם לחפור בור. אבי סרב לצאת מהבור ונורה במקום. על בוז׳ו ציוו לקפוץ לתוך הבור בעומק 5 מטרים ולצאת ממנו וכך עונה עד מות. אחי לולו נורה ברגלו ונפל לתוך הבור. הרוצחים חשבו כי הוא מת. תוך יסורים ופחד מות הצליח לולו לטפס על גויות המתים שהופלו עליו. הוא כמעט

ונחנק, אך הצליח להשתחרר ולעלות מהבור. עם כדור ברגלו זחל והגיע אל אמא. בביתנו התישבו הרוצחים הגרמנים והם הרשו לאמא לגור במטבח. לולו דפק בחלון המטבח ואמא ראתה פתאום את בנה שחשבה למת. צריך היה להסתירו לבל ידעו כי נשאר בחיים. בסתר הובילוהו לרופא ורפאוהו. מפיו נודע על הזוועות שבצעו הגרמנים, הפולנים והאוקראינים ביהודים.

בשנת 1943 הגיע משה בסתר מטרנופול לזבורוב לבקר את המשפחה. את אמא כמעט ולא זהה, כי אך צל נשאר ממנה. לולו סיפר מה שעבר עליו, על עבודתו הקשה ועל הקור והרעב שסבל.

לולו עבד אח"כ במחנה־עבודה וכשעמדו הגרמנים לחסל את המחנה, הוא נמלט עם חבריו אל היער. ימים מספר לפני כניסת הרוסים הקיפו מרצחים פולניים את היער והרגו רבים מהמסתתרים בו ובתוכם את אחי לולו.

אחרי סבל ועינויים שעברו על הילד הזה במאבקו על חייו נפל לבסוף מיד פשיסט פולני.

בשנת 1943, עם החיסול הסופי של המחנה הרגו את אמי, יטי פפר, את אחותי בינקה ואת בת דודתי ברוניה. הן נקברו מאחורי ה„סוקול".

עם פלישת הגרמנים רצו אחי משה וחיימקה כץ ממלינוביץ לברוח לרוסיה, אך חיימקה נרצח ע"י האוקראינים ומשה נתקע בטרנופול ללא אפשרות לנוע, ללא פרוטה בכיס וללא תקוה. במקרה פגש בקרובים שלנו, הגב' זייד ובעלה, שהציעו לו להשאר אתם. הוא היה אצל משפ' זייד תקופה ממושכת מ־2.7.41 — 10.9.42. במשך ששה שבועות שכב חולה בחום גבוה ורק הודות לגב' זייד שטפלה בו כמו אם, התגבר על המחלה. על אף חולשתו נאלץ לעבוד קשה, תחת השוט הגרמני. לאחר צאתו מהגטו עבד אחי משה במחנה ולאחר מכן, בשנים 44—1943 בשדה וביער. בהיותו במחנה עבד יחד עם שני האחים בזר, צבי וחנן, יוצאי הכפר זשצ'נקי שעל יד טרנופול, בכפר הזה היו להם נכסים ורבים מבני הכפר עבדו אצלם והכירום. אחי התידד עם שני האחים ויחד אתם התחבא אצל אחד מבני הכפר. לאחר מכן, כשהמחנה חוסל, הסתיר אותם כפרי אחר, בעזרת אחותם, הגב' רבקה בזר. הודות לאחים בזר נשאר אחי משה בחיים. שני האחים בזר ואחותם נצלו גם הם ונמצאים בארץ. אחרי המלחמה היו משה ואשתו במחנה בפרנולד וחכו לאפשרות לעלות ארצה, אך לא עלו, אלא השתקעו בגרמניה, במינכן.

אחי מילק הגיע עם הרוסים לרוסיה בשנת 1941. הוא עבד בדאר בטרנופול ושם גויס לצבא הרוסי. במשך ששה חדשים היה בקורס במוסקוה ובמשך שלוש שנים וחצי שירת בחזית, בחיל השריון. במשך שנה אחת שימש מתורגמן. אחרי השחרור היה ימים אחדים בזבורוב. ביתנו לא נפגע, אך למילק לא היה מקום ללון. חיש מהר עזב את זבורוב, כי לא יכול לדרוך על האדמה, אשר ספגה דם יקירינו הקדושים. הוא נסע לגלייביץ ומשם לביטום ונפגש עם משה. היתה זו פגישה נרגשת בין שני אחים, שסבלו ענויי שאול ונצלו מהשואה. מילק נסע לפראג, כדי לחכות לאפשרות עליה, אך הגורל רצה אחרת, גם הוא השתקע עם אשתו ושתי בנותיו במינכן.

רק הם נשארו בחיים ממשפחתנו הענפה. כל השאר נרצחו ע"י הנאצים ועוזריהם.

יהא זכרם ברוך.

רוז'יה אלטמן מבית פפר

הרב הרשל שכטר — על הוריו ז״ל

הרב הרשל שכטר, מחשובי הרבנים בארה״ב, וממנהיגי יהדותה, נשיא הנשיאים לשעבר, מוצאו מזבורוב, ולבקשתנו שלח לנו את השורות הבאות:

...אבי ז״ל נולד בזבורוב למעלה מלפני מאה שנה. אבא שלו היה שמואל צבי בן ר׳ סנדר שוחט אשר כפי ששמעתי היה מפורסם בזבורוב איפה ששימש בתור שו״ב ומוהל למעלה מ־65 שנה. בני הסבא שלי, ר׳ שמואל צבי, היו: יהודית גנג, אבי פנחס, שבע בטינגר, בנימין, אורי ומשה... עד כמה שידוע לי, נולד אבי בערך בשנת 1870. התחתן עם אמי ע״ה מרים בת ר׳ צבי שומלמן מעיירה בוסק סמוך לקאליש בהיותו בן י״ט. למד מלאכת הקודש של שו״ב אצל בני משפחתו בעיר פודהייעץ ושימש כמה שנים בכפר בשם זאוויע. משם היגר לאמריקה בשנת 1903. אחרי שנה הביא את אמי. גרו כמה שנים בעיר מנצ׳סטר, ניו המפשיר, ואח״כ עברו לניו־יורק בשנת 1913, איפה שגרו עד סוף ימיהם.

בשנת 1936 — חשון—כסלו תרצ״ז, ערכו הורי ביקור בזבורוב. אבא הרגיש צורך נפשי לראות במו עיניו את עיירתו־מולדתו ולבלות כמה שבועות עם אחיו ומשפחותיהם — כמעט על סף השואה. כשחזר אז, אמר לנו שלבו אומר לו שאין עתיד ואין תקוה שמה...

אמא נפטרה בסוף שנת 1947, כ׳ כסלו תש״ח, ואבא נפטר ט׳ חשון תשי״ג (28.10.52). כל ימיו היה שו״ב ומוהל והקדיש כל חייו לתורה, למצוות ולמעשים טובים...

הרב צבי שכטר
RABBI HERSCHEL SCHACTER
MOSHOLU JEWISH CENTER
3044 HULL AVENUE
BRONX 67, N.Y.

לכבוד
מר א. זילברמן
פבזנר 46 חיפה

ב״ה למחרת כפורים תשל״ב

מר זילברמן הנכבד - שלום רב,

הריני מאשר בתודה קבלת מכתבו מ-14 לספטמבר ולרגל העדרי מן העיר וטרחותי ערב החג לא היה סיפק להשיב עד היום ואתו הסליחה.

לדאבוני אין זמני מרשה לי להכנס בפרטים וזכרונות ולכן בנצר ממני למרות רצוני להענות לבקשתו בנוגע לכתיבה.

מאידך מעריך אני מאד מאמצכם זה שבודאי יביא תועלת רבה, והריני מצרף בזה תרומה צנועה לקידום הענין.

בברכה נאמנה
הרב הרשל שכטר

בית הורי — משפחת שלמה לינדר

את אבי שלמה לינדר ז״ל כמעט שאינני זוכר. הוא נפטר בהיותי בן 6. אבי היה בנו של ר׳ מנדל לינדר (ירוסלביצר) ז״ל שהקים משפחה ענפה. לסבי ר׳ מנדל היו 6 בנים ובת אחת, כולם במצב כלכלי טוב.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה התחילה משפחת לינדר לנדוד ולברוח מאימת המלחמה. כולם היו בעלי משקים חקלאיים וזוכר אני שנדדנו בעגלות עם סוסים עם כל המטלטלים שהיו עמוסים על עשרות עגלות. אחרי נדודים של שבועות הגיעה משפחתנו לבירת צ׳כיה, פרג, בה התישבנו. כעבור זמן קצר גויס אבי ז״ל לצבא האוסטרי והשתתף בקרבות. בשנת 1916 החזירו את אבי ז״ל כשהוא חולה לפרג. הוא אושפז בבית חולים וכעבור זמן קצר נפטר, ביום ט״ז תשרי תרע״ז 1916.

אבי ז״ל היה הצעיר באחים ונפטר בגיל צעיר. עד כמה שאני זוכר היו מספרים עליו האחים שלו וגם אנשים שהכירו אותו, שהצטיין כאיש ישר לבב וכולם אהבוהו.

מירל לינדר עם בתה דורה ובנה משה ז״ל יוסף לינדר ז״ל

אמי, מירל ז״ל, נשארה עם 5 ילדים קטנים — משה, יוסף ודורה ז״ל ויחזקאל ומוני יבל״א, והיתה צריכה לדאוג להם, לפרנס אותם ולחנכם. בשנת 1918 חזרנו לזבורוב. אמי היתה אשה אמיצה ובעלת מרץ. בכוחות עצמה השכילה לפרנס את עצמה ואת ילדיה ולנהל בית מסודר. היא היתה שומרת מסורת ומצוות ויחד עם זאת היתה מתקדמת ומשכילה. היא ידעה לקרוא ולכתוב בשפות אידיש, גרמנית ופולנית. זוכרני כשהגעתי למצוות הייתי מתפלל כל יום וזה לקח אצלי הרבה זמן, כי לא החסרתי שום דבר מהתפילה, ואמי ז״ל היתה אומרת לי פעם שיש דברים שאפשר להחסיר.

כשהתבגרתי היו ימים, שלא היה לי רצון להתפלל, אך למענה הייתי מניח את

התפילין יום יום. מסירותה לילדיה היתה בלי גבול. כשאחותי דורה חלתה ובעיירה לא ידעו לרפאותה, לא חסכה כוח ומרץ וגם מכרה חלקת אדמה ובכסף שקיבלה נסעה עם אחותי ז״ל לווינה לרופאים.

באותה זמן שאמי ואחותי ז״ל היו בווינה עליתי אני ארצה. זה היה בחודש מרץ 1930. הודעתי לאמי באיזו שעה תגיע הרכבת לוינה. זה היה בעשר בלילה, בגשם שוטף, ואמי ואחותי ז״ל באו להפרד ממני. אמי סיפרה לי שיש סיכויים שאחותי ז״ל תבריא. תשוקתה וחלומה היו שאנו הבנים נעלה ארצה ואחרי כן היא תבוא עם אחותי ז״ל.

כשאחי מוני הגיע ארצה, התחלתי לטפל בהעלאת יתר המשפחה, אך זה לא עלה בידי. אמי נפטרה בל׳ שבט תרצ״ח (1.2.1938) ואחי משה ואחותי דורה ניספו בשואה.

יהא זכרם ברוך.

יחזקאל לינדר

לזכרן של משפחות מלזק ולינדר

מקום מוצאה של משפחת לינדר היה הכפר ירוסלביץ במחוז זבורוב. אבי המשפחה היה מנדל לינדר, שהסביבה הכירה אותו בשם מנדל ירוסלביצר על שם כפר מגוריו. הוא היה חוכר הפונדק אצל בעל האחוזה באותו כפר וגם יועצו הפרטי. ר׳ מנדל היה יהודי למדן, שהיה מאריך בתפילתו שעות על גבי שעות ואסור היה להפריע לו בתפילה. גם בעל האחוזה, כשהיה זקוק לו, היה שולח שליח להיוודע אם ר׳ מנדל כבר גמר את התפילה.

היו לו שישה בנים: אברומצי, איציק, יוקים, משה, חיים ושלמה ובת אחת ששמה היה בסיה. עד למלחמת העולם הראשונה עסקו כל הבנים בחקלאות, אולם אחרי המלחמה. רק חיים התמיד בחקלאות ועסק בהסירת אחוזות, אחת האחוזות רכש לו כקניינו.

אבי ז״ל, הרש מלזק, שימש אצלו כמנהל האחוזות שנים רבות לפני מלחמת העולם הראשונה וגם אחריה. גם מוצאו של אבי היה ממשפחה חקלאית. אביו, כלומר סבי, היה מומחה לתעשיית י״ש שהיו מפיקים מתפוחי אדמה וכל הסביבה באה להתיעץ אתו, כמומחה להפקת תוצאות מקסימליות.

עם משפחת לינדר היתה לנו קירבה משפחתית — אחד מבני לינדר היה סבי. אמי היתה בתו של אברומצי.

חיים נפטר בשנת 1928 ובניו, הרמן ואייזיק, המשיכו ללכת בדרכו של אביהם — חכרו עוד אחוזות ואבי המשיך לעבוד אצלם כמעט עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

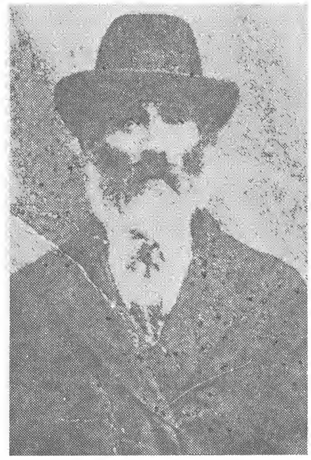
מלבד אייזיק שמת בגיטו מטיפוס הושמדו כולם ע״י הצורר הגדול, ימח שמו.

יהא זכרם ברוך.

דב מלזק

הרש מלזק ז״ל

ר׳ מכיל ליבלינג ז״ל

זכרונות מבית אבי

הורי, מכיל וגיטל ז״ל, היו שומרי מצוות, ומשחר ילדותנו גדלנו באווירה דתית מסורתית. מתקופת הילדות נשאר בזכרוני המקרה עם אחי הבכור גרשון ז״ל. הוא למד ב„חדר״ אצל מלמד שכונה „דער כוליבער מלמד״. זה היה יהודי קטן קומה לבוש במעיל מבריק מזוקן, שבכיסו האחורי היתה תקועה ממחטה אדומה. במיוחד בלטו פאותיו הפרועות והארו־כות כצמות. חניכיו הלכו בדרכי רבם. כולם גידלו פאות ארוכות תוך הכרה כנראה כי בזה הם מקיימים את רוב המצוות. אחי גרשון היה כמובן ביניהם ולא נתן בשום אופן לקצר את פאותיו. דבר זה היה למורת רוחם של הורי, אך לא הועילו הסבריהם. בסוף החליטו ההורים לעשות צעד נועז. באחד הלילות כשגרשון ישן שינה עמוקה קיצרו לו את פאותיו. מה שהיה למחרת בבוקר אין לתאר...

הורי היו מכניסי אורחים. בביתנו התארח זמן ממושך לוזר קליינהנדלר, אחיו של הרב. לוזר היה אז בגיל הבגרות, ללא בית וללא רכוש. נכסיו היו שלשלת היוחסין שהנחילו לו הוריו. לרוע מזלו פג אז ערכם, כי רוחות חדשות החלו לנשוב. אך לוזר המשיך להיות בעולם הישן. מלימודיו לא הפיק תועלת ומקצוע לא נאה היה לו ללמוד, ועל אף ששקד על לימודיו, היו מרמזים, כי לשלבים גבוהים בסולם הידע לא יגיע. הורי עשו כל המאמצים להנעים לו את שהותו בביתנו. לוזר בילה את רוב עתותיו בשבתו בחדר שנמסר לו, שקוע בספרי קודש ומזמזם בקול חרישי. לפעמים העלה את קולו ועבר לניגוני גמרא. להורי ערבו מאד הניגונים האלה, ממש היו מתמוגגים מרוב נחת. אנחנו, שפגו אצלנו הרגשות הדתיים, ומקומם תפסה התנועה הציונית, לא היה לנו נוח במחיצתו. כשהיינו בבית בזמן שלוזר למד, אסור היה לנו להוציא הגה ואם אחד מאתנו העלה את קולו, היתה אמי ז״ל מתרעמת „איזה ילדים רעים גידלתי, איך זה שאין לכם שמץ של כבוד כלפי תלמיד חכם?״.

חמישה ילדים היינו להורינו. שלושה בנים, אחותי רבקה ז״ל ואני. עקב התמורות שחלו בשטחים שונים, הפך ביתנו לבית, שבו היו קיימות דעות ומגמות מגוונות. הורי ז״ל המשיכו בדרכם, אחי גרשון ז״ל היה בתנועת „המזרחי״, אני ב„בוסליה״, זיינוועל ז״ל היה ב„גורדוניה״ והאח הצעיר אבא יבל״ח, היה חניך „השומר הצעיר״. עקב הדעות וההשקפות המנוגדות, שבאו לביטוי בשיחותינו לא היה קץ לוויכוחים בתוכנו. לעתים הגיעו הדברים להתרגשות הרוחות. אמנו ז״ל, אף על־פי שדעותינו היו זרות לה, היתה משתתפת בוויכוחים, ובמלים פשוטות קולעות למטרה, הצליחה לפעמים להרגיע את הרוחות.

הורי חלמו כל השנים לעלות לארץ ישראל. בדחילו ורחימו היו מעלים את זכר ירושלים. וכשמאוויהם לעלות לישראל עמדו להתגשם, בא האסון הגדול — השמדת היהודים על ידי היטלר.

כפי שנמסר לנו ע״י נצולי השואה, נרצח אבי ז״ל באקציה הראשונה. אמי ז״ל הוסעה למחנה ההשמדה בבלז׳יץ, גרשון ומשפחתו ווזיינוועל ז״ל נרצחו בעת שנתגלה הבונקר בו הסתתרו. יהא זכרם ברוך.

יהודית כץ

אלקה מינצר (לבית כ״ץ) הי״ד

נולדה בשנת 1892. נרצחה על ידי הנאצים בחודש תמוז 1942.

דמותה האצילה של אחותי אלקה ז״ל, שחייה נקטעו ע״י המרצחים הנאצים, ניצבת לנגד עיני על אף השנים הרבות שעברו מאז.

אלקה נתברכה בהגיון ובלב טוב. תמיד היתה מוכנה לעזור לזולת. לכן זכתה בהערכת השכנים מבני עמנו וגם היתה מקובלת מאוד על השכנים הנוצרים. תודות לכך הוסתרה בפרוץ המלחמה ע״י אחת מידידותיה הנוצריות והיתה בחסותה תקופה ממושכת. ידידה זו, הגב׳ ינקביץ, עשתה את כל המאמצים להצילה, אולם הכל היה לשוא. יד המרצחים השיגה גם אותה.

אלקה נורתה בעת שניסתה להמלט מה„אקציה", בדרך למחנה ההשמדה בלז׳ץ.

לאחותי התאכזר הגורל. בעלה, אביגדור מינצר, ניספה בתאונת דרכים קטלנית במקסיקו, והיא התאלמנה בגיל צעיר. מאז מותו לא היו חייה סוגים בשושנים. בעצמה נשאה בפרנסת המשפחה ובגידול הילדים. כשבגרו ילדיה, השתכנו בארצות הברית. בתה צפורה מינצר שקיבלה הינוך מסורתי, הצליחה להגיע בארה״ב לעמדה מכובדת והיא מנהלת כיום בי״ס עברי בלוס אנג׳לס ופעילה במוסדות ציוניים.

אלקה מינצר ז״ל

במכתב האחרון שקיבלתי ממנה כתבה לי אחותי, כי ילדיה עושים הכנות להביאה לארצות הברית. ההצעה הזאת (גילתה לי אחותי) הביאה אותה במבוכה משום שכל השנים תיכננה לעלות לישראל.

דמותה האצילה חיה בקרבי ולעולם לא אשכחנה.

אפרים כ״ץ

כאלה היו הורינו

לזכרם של הורינו היקרים נחום ויטי ולר ז״ל

באקציה הראשונה שנערכה בעירנו צעדו בערב שבת מאות זקני העיר לקראת מותם, כשהם מלווים על ידי הרוצחים הנאצים בצעקות פרא ובמכות. בשדה על יד מחסן העצים של מאיר אדלר ז״ל, מול נהר הסטריפה ניצבו, וביניהם אבינו וסבנו יעקב אמבוס הקשיש, ליד בור ענק. שם נורו ונקברו בקבר אחים.

מימין: יוליה הלר, אמא ויעקב. מלפנים בנה של יוליה שמואל

אבינו, רב נחום ז״ל, תשעה קבין של טוב לב היו נסוכים על פניו. הללו גילו קורטוב בלבד מפני־מיותו העשירה, הגדושה רצון עז לעזור לזולת בלב פתוח וביד נדיבה. דאגתו לזולת מצאה את ביטויה בעסקנותו הציבורית: ביקור חולים, חברא קדישא, ולהבדיל, אי־סוף כסף לקנית סוס עבור איציק אלי העגלון שסוסו התפגר. הכל נעשה בצניעות ועל טהרת ההתנדבות. שליח ציבור היה אבי, שהיה עובר לפני התבה בחגים ובימים הנוראים בקלוז של חסידי סטרטין ובבית המדרש הישן והיה שובה את לב המתפללים בקולו הערב. התקיימו בו דברי הפייטן „זקן ורגיל ופרקו נאה וזקנו מגודל וקולו נעים ומעורב בדעת עם הבריות״.

אמנו, יטי ז״ל, אשת חיל היתה שדאגה וטרחה לפרנסת המשפחה במסחר ובסעד לעניי זבורוב והבאים מחוצה לה. אנו עדיין זוכרים את פניה הקורנים למראה האורחים שאבא היה מביא מבית המדרש לסעודת השבת. גם היא נרצחה על ידי הגרמנים.

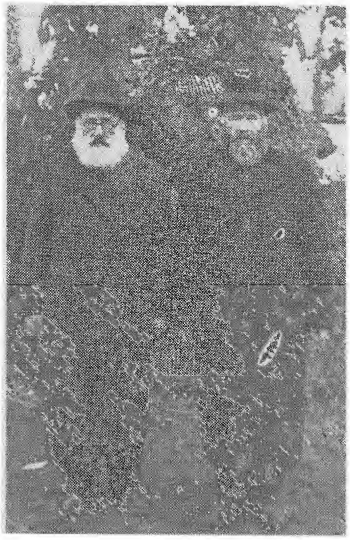
כאלה היו הורינו.

נזכור אותם תמיד באהבה ובכאב.

יעקב ולר — שפרה גרינשפן (ברזיל) — יוליה הלר (קנדה)

משפחות ר׳ יעקב ור׳ שמשון פולק ז״ל

אבי, ר׳ יעקב ז״ל, בנו של ר׳ אריה לייב פולק ז״ל, היה יליד הכפר אוליוב ובא לזבורוב מספר שנים לפני 1910. אמי, טמה ז״ל, היתה ילידת זלוזץ, בת ר׳ יחזקאל דובינר ז״ל. לאבי ז״ל היה אח בכור בעיר, ושמו ר׳ שמשון פולק ז״ל. שני האחים שמשון ויעקב ניהלו עסקים משותפים במשך כל השנים שאותן אני זוכר. שניהם גרו באותו רחוב — קושצ׳ושקו. שניהם היו חסידי הרבי מהוסיאטין, אבל התפללו בשני מקומות נפרדים — דודי בבית הכנסת הגדול ואילו אבי בבית המדרש החדש. כמעט בכל שנה היו מקיימים מצוות נסיעה לרבי מהוסיאטין, שהיה בא במיוחד מווינה לסקלט ושם היה מקבל ומברך את חסידיו.

ר׳ יעקב ור׳ שמשון פולק

היינו 4 ילדים בבית: אחותי לאה ז״ל, היתה נשואה למשה בורג (בן דוד) ולהם היה ילד בשם אריה; כולם נספו בידי הנאצים. אחותי חנה ז״ל, היתה נשואה למשה

משפחות פולק, בורג ושפירא

שפירא (ירושלים), נפטרה בירושלים ב־1954. השאירה אחריה שלושה בנים: אברהם החי בירושלים, מוטי (מרדכי ליפא) ז"ל, נפל במלחמת יום הכפורים ב־1973 בגיל 28 ויעקב, (ירושלים באר־שבע). אני הייתי הבן השלישי והיה עוד אח צעיר ממני ב־7 שנים, יחזקאל ז"ל, שנהרג בידי הנאצים.

כל המשפחה של דודי ר' שמשון ז"ל נהרגה ע"י הנאצים ורק הבת רבקה גרה בארץ ונפטרה ב־1974. איש לא נותר ממשפחה זו.

עזריאל

לזכר משפחת רבקה כץ ז"ל

אמנו רבקה ז"ל נתאלמנה מאבינו יצחק כץ ז"ל, בשנת 1915, כשהוא בן 27 במותו, והיא נותרה עם אחותנו זוזיה, אתנו ועם בת דודתנו רוזה שהתחנכה אצלנו.

היה זה בעיצומה של מלחמת העולם השניה, כשהמצוקה היתה רבה ועד היום קשה לנו להבין כיצד אמנו התגברה על הקושי לגדל 4 ילדים.

זוזיה ואימה רבקה כץ ז"ל

עם תום המלחמה חזרנו לזבורוב וכעבור שנתיים שלחה אותנו אמנו לבאדן ליד וינה. שם התחנכנו עד שנת 1927. אמא נשארה עם זוזיה ורוזה והתפרנסה מחנות בדים ואפילו שלחה את אחותנו ללמוד בגימנסיה בלבוב.

כשחזרנו לזבורוב, התחיל אחד מאתנו, שלום, ללמוד נגרות וצבי עזר לאמנו בחנות. בשנת 1932 עבר צבי לקאמיונקה־סטרומילובה ושם עבד כמוכר ואח"כ כמנהל חשבונות בחנות בדים. בעקבותיו באו לקאמיונקה־סטרומילובה קודם זוזיה אחותנו, שנישאה לבן־העיירה ואחריה שלום ואמי. רוזה בת דודתנו, היגרה לאמריקה בשנת 1923 או 1924.

עם פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה בשנת 1941, ברחנו שנינו, לרוסיה ואמנו, זוזיה. ומשפחתה נשארו בקאמיונקה. כולם ניספו בשואה. שלום, שביקר אחרי המלחמה בקאמיונקה, לא הצליח לברר מתי ובאיזו צורה מתו. בעיר לא נשאר יהודי לפליטה שיוכל לספר על כך.

יהא זכרם ברוך.

שלום וצבי כץ

לזכר משפחת קלאר

ביתנו היה בית מסורתי. הורינו יוסף גרשון (יוסקה) בן הרב טוביה קלאר והסיה לבית סגל, זכרונם לברכה, דאגו לנו במסירות רבה. משחר ילדדותנו זכור לנו עמלם הקשה. כיתר יהודי זבורוב, עברו יומם ולילה כדי לפרנס אותנו בכבוד.

חמישה ילדים היינו בבית, ארבעה אחים ואחות אחת ואלה שמותיהם: ליביש, אברהם, הרש, מלצ׳ה ודוד. ליביש למד וחי בלבוב עם אשתו ובתו היחידה. הוא עבד כפקיד אחראי ברשות מכרות הפחם. אברהם נשא לאשה את בת עירנו, דבורה קרל, וחי בזבורוב. הוא היה פקיד במחסן עצים סיטונאי של מאיר אדלר. הרש חי בזבורוב והיה מנהל חשבונות וגזבר בבית ממכר סיטונאי ליינות אצל משפ׳ רוזנבום. מלצ׳ה נשאה לליביש הימן ז״ל, ואני, דוד, נשאתי לאשה את מניה יגר. ארבעתנו, אני עם רעיתי ואחותי עם בעלה זכינו לעלות ארצה בשנת 1934, שנה אחרי פטירת אמנו ז״ל. שנתיים אחרי עלייתנו ארצה, בשנת 1936, העלינו את אבינו ז״ל. שתים עשרה שנה חי אבינו אתנו בארץ, ובשנת 1948, ביום האחרון להפוגה השניה, נפטר בשיבה טובה.

שלושת האחים שנשארו בגולה, היו ציונים פעילים ונשאו את עיניהם ארצה, כדי להצטרף אלינו ואל אבא ז״ל, אך הגורל רצה אחרת. שלשתם ניספו ע״י הנאצים והאוקראינים. אברהם ז״ל ניספה באקציה הראשונה שנערכה בזבורוב. באקציה זו ניספו 200 איש. לייביש ז״ל נלקח למחנה עבודה בקניז׳ה על יד לבוב ושם נרצח בשנת 1940. אשתו ובתו ניספו בגטו לבוב. הרש גויס לצבא האדום ובעת הנסיגה מלבוב נהרג בעת הפצצה גרמנית.

מלבדנו בארץ, נמצאים רוב בני משפחת אבי באנגליה ובארצות הברית.

מלצ׳ה מרדר (לבית קלאר) ודוד קלאר

יעקב אשר טלר ז״ל

יעקב אשר טלר ז״ל נמנה עם אותם היהודים שהתרשמו מהופעתו של הרצל ומכינוסו של הקונגרס הציוני הראשון והצטרפו לתנועה הציונית. לא היה זה פשוט בעיירה יהודית קטנה שבה חיו וחיכו למשיח שיבוא ויגאלם, להטיף לגאולה עצמית. זה היה אחד הדברים המסוכנים ברחוב היהודי ומעטים היו שהעזו להצטרף לתנועה החדשה. אחד לאחד נתחברו עד שנהיו לחבורה גדולה. בין הבולטים באותה חבורה, יחד עם ר׳ יהושוע רדלר־פלדמן (הסופר ר׳ בנימין שלאח״כ) ואחיו בונם פלדמן, היה יעקב אשר טלר. סוחר עורות מכובד וחובב חקלאות ועד מלחמת העולם הראשונה שימש כסגן הנשיא של האגודה הציונית בזבורוב. הסופר ר׳ בנימין בספרו „מזבורוב עד כנרת״ וכן ר׳ מרדכי מרדר מספרים עליו בזכרונותיהם ומעלים על נס את פעילותו.

יהודי הדור הקודם זכרו גם את יעקב אשר טלר כמי שקיבל לעיבוד את האדמות המיובשות של הנהר סטריפה, לאחר שמימו הוסדרו לאפיק עמוק. באדמה זו היה מגדל סלק סוכר וירקות שהיו לשם דבר. למרות עיסוקיו הרבים הקדיש זמן ניכר לפעילות ציונית ושמו הלך לפניו בכל הסביבה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה לא חזרה עוד משפחתו לעירנו. שני בניו שגם הם היו ציונים, נספו במלחמת העולם השניה. אחד, איסר, מת בשבי הרוסי והשני, זיסקינד, נפל כקצין בחזית. כאשר פלח הכדור את גופו ביקש שיקברוהו בין יהודים.

יהא זכרם ברוך.

מרדכי טלר

משפחת שכטר ז״ל

שורותי המעטות מוקדשות לזכר בני משפחתי בזבורוב, שניספו בשואה. בשנת 1930 עזבתי את עיר מולדתי זבורוב והשתקעתי בווינה ובאותה שנה עד שנת 1934 ביקרתי את בית הורי 3—4 פעמים. לא הייתי עדת ראייה לכל התלאות והעינויים שהיו מנת חלקם של בני משפחתי, אך ידעתי על סבלם ועל אשר עבר עליהם. קראתי זאת בין השורות ומן השורות המחוקות ע״י הצנזורה. הן העידו על המתרחש.

זבורוב עיירתי, קטנה היית בעיניי עת הייתי בתחומך, אך גדלת לי מרחוק, אז הבנתי להתלבטויות ולרצון העז של אנשיה לעזוב את תחום המושב ולצאת לתרבות העולם הרחב.

אבי אורי שכטר, איש טוב ושקט היה, שהתמסר למשפחתו באהבה ובחום, ואמי, חיה שכטר (שובל) הייתה נפש טובה, נבונה ובעלת אינטליגנציה טבעית ואחי הצעיר שרוליק שהיה אהוב עלי כל כך ושנקטף בדמי ימיו בשואה בטרם הספיק להכיר את החיים. — עליהם עיני יורדות דמעה. עליהם, על גורלם המר ועל בני משפחתי היקרים. אבינו נרצח ע״י בני עולה, הרוצחים הנאצ״ים, ביום כיבוש העיר. בו ביום הומתו הרבה גברים, שהוכרחו במו ידיהם לחפור את קברם ההמוני, הנמצא עדיין בזבורוב. אמנו היקרה הובלה כעבור שנה, עם שאר בני העיר, למקום בלתי ידוע. אחי, ישראל (שרוליק) שכטר, בחור צעיר ועליז, שהשתוקק לעלות לישראל, נשאר בין האחרונים. אחרי חיסול הגטו בזבורוב, הסתתר עם עוד בחור צעיר, בנם של משפחת גלזר, ביערות בסביבת העיר. שם נתפסו שניהם והוצאו להורג בידי המרצחים.

השורות הללו מוקדשות גם לזכרם של דודי, משה שכטר, אשתו אסתר ושלוש

צילה שכטר עם אימה ואחיה שוליק ז״ל

בנותיה: לייטשה רוזנבוים, טויבע גוטמן, יעטטי פולוועד ובנם סנדר, שאחריהם לא נותר שריד.

ברצוני גם להזכיר את גיסתי אלקה גנג, אחות בעלי, סנדר. יחד עם חמשת בניה עלתה על המוקד בגיהנום הנאצי.

רשימה זו מוגשת גם בשם בעלי, אחותי צילה ואחי שלום שכטר.

לאה גנג (שכטר)

לזכר משפחת איצי ושרה שפירא (שטולצנברג) ז״ל

אבינו ר׳ איצי שטולצנברג ז״ל, היה בעל חנות מכולת זעירה. חסיד סטראטין היה, אדם ישר ויהודי מאמין. אחרי מלחמת העולם הראשונה, בשובו לעיירה מצא את ביתו הרוס למחצה והוא במו ידיו החזיר לבנה ללבנה ובנה קורת גג למשפחתו שאותה אהב עד מאוד ודאג לחנך את ילדיו לתורה ולמצוות. אמנו שרה ז״ל, היתה בתם של יידל ובצי לבינר. אשה אמיצה ונבונה היתה, שעזרה לאבי בפרנסת הבית ואימצה את לבו במצבים הקשים. אהובה היתה על כל מכיריה.

משפחת שפירא (שטולצנברג)

אחינו יוסף ואורי ואחותנו בטקה היו מסורים בלב ונפש למשפחה. תמיד חיו בתקווה שיזכו לעלות ארצה. לא זכו לכך, כשם שלא זכו לחיות את חייהם עד תומם. כולם מצאו את מותם בידי הנאצים ימ״ש.

יהא זכרם ברוך.

יהודה ומשה שפירא (שטולצנברג)

לזכר משפחת אהרן בורד ז״ל

אבי, אהרון בורד ז״ל, נולד בוולין ושם הקים את משפחתו בשאתו לאשה את אמי, חנה לבית טפט, ילידת זבורוב.

נולדו להם שני ילדים — אפרים ואנוכי. התגוררנו בוולין עד שנת 1931. בחיפוש אחרי פרנסה, החליט אבי לעקור עם משפחתו לזבורוב, שבה היה לנו דוד, יוסף טפט, אחי אמי ובני דודים — יוסף טפט, אפרים טפט, נפתלי טפט ושמואל טפט.

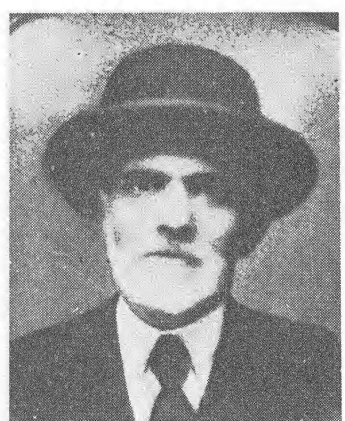
אבי היה יהודי תלמיד חכם ובזבורוב עסק בלימוד לילדים חומש עם רש״י וגמרא עם תוספות. אבי נמנה עם מתפללי בית המדרש הישן והיה בעל קורא בתורה. הוא היה אדם שכל מחשבותיו היו נתונות לעולם הבא, וציפה לבוא המשיח. לגביו היווה עולמנו זה רק פרוזדור לחיים שלאחר המוות. אבי אהב להקשיב לגדולים ממנו בתורה ולהתווכח אתם ואני עדיין זוכר כשהגיעו רביים לזבורוב, היה אבי מתלהב מכל אחד מהם. הוא הלך לבקרם ולסעוד ליד שולחנם ובאחד מן הימים לקח אותי אתו. ישבתי בשקט, מסתתר בפינתי והדור כבוד לאבי, שלא בוש בפני הרבי אלא נכנס אתו בוויכוח חריף והרבי התייחס אליו בידידות.

אחי אפרים למד בישיבה ולאחר מכן היה מפעילי בית״ר בזבורוב. אני עצמי נשלחתי ללמוד בלבוב ושם גוייסתי לצבא הרוסי והודות לכך נשארתי בחיים בעוד שמשפחתי נספתה בזבורוב מבלי שאדע תאריך מותם ומקום קבורתם.

יהא זכרם ברוך!

ישעיהו בורד

לזכר הורי מנחם מנס ואסתר רוט, אחי ואחיותי ז״ל

מנוס רוט ז״ל

אבינו, מנחם מנס ז״ל, היה זבורבאי בן זבורבאי. חלק מזמנו נהג להקדיש לתורה ולמצוות ורבים היו האנשים שנהנו מתמיכתו, בעיקר נהג לתמוך בחתנים וכלות שחסרו להם האמצעים לבנות את ביתם בישראל. גם מעסקנות ציבורית לא משך את ידו ובמשך שנים רבות היה גבאי בית הכנסת של בעלי המלאכה, ה„שטיבלניקים״ כפי שנקראו ביידיש, ובקולו הערב שימש בבית כנסת זה כבעל קורא.

אמי, מרת אסתר הי״ד, ליוותה אותו במשך כ־35 שנה בהרמוניה מלאה, כשהיא משמשת לו עזר כנגדו במובן הפשוט והטוב של המילה. ככל אם יהודיה דאגה לא רק לתזונתם הטובה של ילדיה אלא גם למזונם הרוחני והקפידה שיאמרו „מודה אני״ בקומם ו„קריאת שמע״ בשכבם. יראת שמים היתה. בשבתות היתה נוהגת לקרוא ב„צאינה וראינה״ במשך שעות. אמא מתה מות קדושים בעליית גג, בעת שהסתתרה מעיני הגרמנים עם כניסתם לעיר. עמה במחבוא היו שתי אחיותי, חנה זיסל

וילדיה ופרידה בת הזקונים, הי״ד. השכנים הגויים ידעו כנראה על מקום המחבוא וגילו אותו לגרמנים. הללו בשיתוף עם הנאצים והאוקראינים, הרגו אותם במכונת יריה.

גם שני אחי דודי ולייב היו טרף לשיני הנאצים.

הדודה לאה גיטל

לעולם לא אשכח כיצד דודתה של אמי, מרת לאה גיטל, היתה ממלאת את סינורה הרחב בבשר ויוצאת לבתי עניים כדי לחלק אותו ביניהם. אגב, אשה חכמה ונבונה זאת, ביקרה פעם אצל הקיסר האוסטרו־הונגרי, פרנץ יוזף ששלט גם על גליציה, והלה קיבלה בסבר פנים יפות.

במשפחתנו, כבמשפחות אחרות, היתה קיימת המידה של מתן צדקה לעניים. זכורני כיצד כל בוקר היתה הרחבה שלפני המאפיה שלנו הומה וסואנת, לא מרוב קונים שבאו לקנות דברי מאפה, אלא מנשים צדקניות המבקשות לחם למען עניי העיר. כדי למנוע את הבזיון מהעניים לבוא בעצמם ולבקש פת לחם סודר בין אבי, ר׳ מנחם מנס ז״ל, לבין עסקניות הצדקה שהן תבואנה לקחת את ככרות הלחם ותחלקנה אותו לעניים חינם אין כסף, והללו קיבלו את הלחמים כשהם טריים. חלוקה זו נעשתה מדי יום ביומו לפני השיווק לחנויות. לאחר פטירתו של אבינו בשנת 1930 (הוא נפטר מהרעלת דם עקב מסמר שחדר לרגלו), המשכנו, בני המשפחה, במנהגו של אבינו ז״ל וחלקנו חלק מהלחם לעניי העיר.

יהא זכרם שמור עמנו באהבה.

מיכאל רוט

דער טויט פון מיין מוטער גנענטשיע דימאנד

ברודער מאיר און שוועסטער סאלקע מיט איר מאן מורדיש אדלר און קינד

ביין מוטער גנענטשיע דימאנד איז דערשאסן געווארן אין דער אקציע פון 29 אויגוסט 1942. די דייטשען האבן פארזאמלט אסאך פרויען, מענער און קינדער נעבן מאיר אדלערס האלץ־סקלאד, כדי זיי פון דארט אוועקצושיקן קיין בעלז׳עץ אין די קאלך־אויוונס.

מיין מוטער האט געפרווט צו אנטלויפן, און א דייטש האט איר נאכגעשאסן און זי דערהרגעט.

זי איז געוועזן פון די ווינציקע וואס האבן זוכה געווען באגראבן צו ווערן אויפן

זבאראווער בית־עלמין, נישט ווי טויזנטער אנדערע וואס מען ווייס נישט ווי זייער געביין איז אהינגעקומען.

אין די אקציע וואס איז פארגעקומען דעם 6 מאי 1943 איז אומגעקומען מיין שוועסטער סאלקע מיט איר 9 יעריקן זון. די דייטשן האבן זיי געפונען אין א קעלער ביי לאכמאנען אין סטראזולערס הויז מיט נאך 40 יידן, מענער, פרויען און קינדער. זיי זענען פון דארט ארויס געטריבן געווארן און מען האט זיי ערגיץ ווו דערשאסן. דער שוואגער מורדיש אדלער איז אומגעקומען דעם 23.7.1943.

אמי — אחותי סלקה ובנה — ואחי מאיר

מיין ברודער מאיר דימאנד איז געשטארבן פון א הארץ אטאק אין טארנאפאל. זיין פרוי איז אוועקגעשיקט געווארן מיט א טראנספארט קיין בעלז׳עץ, אבער עס איז איר געלונגען אראבצושפרינגען פון א לויפנדיקן צוג און צוריקקערן א היים. די זארגן און שרעק האבן מיין ברודער קראנק געמאכט, זיין הארץ האט מער נישט געקענט אויסהאלטן און גייענדיק אין גאס איז ער אוועקגעפאלן און געשטארבן.

זאל זייער אנדענק זיין געבענטשט.

מלך דימאנד
פאראייניקטע שטאטן

לזכרן של כמה משפחות כפריות

גרנו במרחק של כארבעה ק״מ מזבורוב בכפר ששמו צצובה. המרחק לא היה גדול, אבל הוא הכביד עלינו לא מעט. למדתי בבית ספר פולני בעיר והייתי כל יום שב ברגל. רק לפעמים נזדמן לי איכר בדרך, שהיה לוקח אותי בעגלה העירה או ממנה. אבל בימי חורף קשים, כשהשלג היה מגיע לפעמים לגובה של מטר וההליכה ברגל היתה כמעט בלתי אפשרית, הייתי מתאכסן לסרוגין אצל שתי דודותי, אחיות אמי, שגרו בעיר. שמות האחיות היו חיציה ולאה. הראשונה היתה נשואה למשהלה פרגר. היתה לו חנות גדולה של בדים. וזולת מזה עסק בקניית שדות ומכירתם והמזל האיר לו פנים. האחות השניה היתה נשואה למשהלה כץ, שכינו אותו משה׳לה סומס. פרנסתם מהחנות לעורות לא היתה בשפע. מעשרה ילדים שהולידו, נשארה להם בת אחת. כל השאר מתו בגילים שונים. למרות זאת היה הדוד משה׳לה ירא שמים גדול.

הורי דאגו גם שאלמד להתפלל ושאדע חומש עם רש״י, לכתוב אידיש וכד׳. כמה משפחות בכפר היו מחזיקים מלמד. זה היה אברך צעיר תלמיד חכם והוא הרביץ לנו תורה ולא חסך שבטו. בשבתות היה אבי בוחן אותי ואת אחי לראות את התקדמותנו בלימודים. גם אבות אחרים עשו כך. המלמד היה אוכל לסרוגין כל חודש אצל משפחה אחרת ושכרו היה לא חודשי אלא בעד ,,זמן״. המושג ,,זמן״ כלל קיץ שלם או חורף שלם, ז״א מיום הראשון שלאחרי פסח עד ראש השנה או מיום שלמהרת סוכות עד ערב פסח.

התחנכתי ברוח דתית ואהבתי את המסורת. אבל בזבורוב התארגנו כמעט כל הצעירים והצעירות בתנועות נוער ציוניות, חילוניות, שאחת מהגדולות מהן היתה ,,גורדוניה״, ואני הייתי בין הצעירים הבודדים שנטו ל,,המזרחי״. ביניהם היו אברהם (אברומצי) הורוביץ, והרש וינטר, שהיה בן זוגי לאיסוף כספים בשביל הקרנות כמו ,,קרן קיימת״, ,,עזרה״ ועוד.

אבי, חיים פלשטיינר ז״ל, היה בנו של ר׳ הערש פלשטיינר. סבי היה יהודי בר אוריין, שהיתה לו סמיכות לרבנות משני רבנים בעלי שם, אבל לעולם לא שימש ברבנות. היתה לו אחוזה קטנה ליד פומוז׳ני, שאותה קיבל כנדוניה והיה יושב יומם ולילה על התורה וסמך על אחרים בניהול המשק. לימים ירד מנכסיו ואחרי שחיתן ילדיו, מכר את שארית רכושו ועבר לטרנופול, שם ישב על התורה בבית המדרש והיה מגיד ,,שעור״ עד סוף ימיו לשומעי לקחו.

אבי ז״ל, היה סוחר זעיר בתבואה וכותנה. הוא הצטיין באדיקותו, היה חסידו של הרבי מבלז והיה נוסע אליו מדי פעם בפעם. העדר ה,,מנין״ בכפר לתפילה הציק לאבי מאד, ול,,יאָרצייט״ היה הולך להתפלל העירה. בשבתות וחגים היינו מתפללים בכפר סמוך, שהיו בו יותר משפחות יהודיות. אבי נפטר שנים מעטות לפני השואה, יהי זכרו ברוך.

אמי ז״ל, רבקה, היתה בתו של ר׳ וולף קריץ, שגר בכפר מגורי הורי. הוא היה יהודי פשוט, אבל ירא שמים גדול, כשנשאל למה הוא גר בכפר, מקום שבו אין לו ,,מנין״ יום יום ואינו יכול לומר ,,קדושה״ ו,,ברכו״ היה עונה: ,,במקום ,קדושה׳ ו,ברכו׳ אני נותן לעוברי אורח עניים קאשי מיט באָרשט (דייסה וחמיצה)״.

אמי ז״ל היתה אשה צדקנית, צנועה, מסתפקת במועט, מסורה לילדיה ועקרת בית מופלאה. ביתנו היה פתוח לרווחה. יהודים שבאו לכפר למכור מרכולתם, או סתם עוברי אורח שירד עליהם הלילה, היו נכנסים אלינו ואמא היתה מקבלת אותם בסבר פנים יפות, מאכילה אותם ומשקה אותם ומכינה להם משכב ללינה. אמא ראתה בכך שליחות וקיימה אותה בהתלהבות. כשאני נפרדתי ממנה בשנת 1934 עם עליתי ארצה, קיוויתי שאוכל להביאה אלי, אך הענינים השתלשלו אחרת. היא נפטרה בשנת 1940 בעת הכיבוש הרוסי. עמדה לה זכות גדולה שלא ראתה במותם הטרגי של אחי יוסף ומשפחתו ושל אחותי חנה ומשפחתה. כולם ניספו בשואה. את אחי הצעיר וולף גייסו הרוסים לצבא ומי יודע היכן נפל.

ברצוני להזכיר כאן שלוש משפחות יהודיות שגרו אתנו בכפר. אחת של דודי זליג מירברג ואשתו איידל. היו להם שבעה ילדים ועד כמה שידוע לי לא נשאר איש מהם.

המשפחה השניה היתה ידועה בחריצותה בכל הסביבה, זו היתה משפחת פוגל. האיכרים העריצו אותם בגלל חריצותם והיו אומרים ,,אלה הם יהודים משלנו״ ובכל זאת לא עזרו להם בעת צרה ועד כמה שאני יודע גם מהם לא ניצל איש. המשפחה

השלישית היתה של יעקב פרנצוז. זה היה יהודי מתבולל שהתגורר בלבוב, אך היתה לו בכפרנו אחוזה גדולה, שמסר אותה לחכירה לגיסו דוד וייסגלס, גם הוא מתבולל, וקשריו ליהדות היו מאד רופפים. לסוחרים זעירים או ליהודים לא היתה דריסת רגל באחוזתו. בעל האחוזה, אשתו ובנם כשבאו לעתים לכפר היה משכנם בארמון מפואר על גבעה שהשקיפה על כל הסביבה. במשך כל השנה לא ידעו מהי כשרות ואפילו אכלו חזיר, רק כשהתקרב ערב פסח נמכר כל החמץ אצל הרב ר' בן ציון שליטא ואז תרמו כמות גדולה של תפוחי אדמה ועוד מצרכים לעניי העיר ובביתם עשו פסח כשר למהדרין, שחטו אצל השוחט בעיר, החליפו את הכלים ועשו הכל כדת וכדין. על גורלן של משפחות אלה לא ידוע לי דבר.

אברהם פלשטיינר

לזכר הורינו ז"ל

רק שנינו נותרנו ממשפחתנו, משפחת פורמן, בת עשר הנפשות, וברצוננו להעלות כמה קווים לדמותם של הורינו היקרים.

אבינו שיעה (יהושע) ז"ל, היה אדם בעל לב טוב ובעל אופי ישר. כל ימי חייו עבד קשה כדי לפרנס את משפחתו, אבל בכל הנוגע לעזרה לאנשים שנמצאו במצוקה, לא חסך אבינו כל עמל מעצמו והיה מגיש את עזרתו בכל שעות היום והלילה.

אחינו שמואל מחניכי תנועת „גורדוניה" בעירנו. שמואל התחבב על כולם, במיוחד בגלל יושרו ואצילותו. מבנה גוף אטלטי היה, אבל בעל אופי עדין ושקט.

על אפיזודה אופיינית מימי האימים בגיטו מספר אחיו צבי. איש ס.ס. פנה פעם במחנה העבודה לקבוצת יהודים ושאל מי מהם יצליח להרים פס ברזל כבד. שמואל ניגש ללא פחד והרים את פס הברזל, כדי להוכיח שיהודי מסוגל לכך.

שמואל פורמן

שמואל ידע שהסוף מתקרב ולכן הצטרף לקבוצת צעירים יהודים שחפרו בונקר תת־קרקעי גדול ומשוכלל והסתתרו בו בבונקר זה חיו עד לימים ספורים לפני השחרור, עד שהבונקר נתגלה ע"י הגרמנים ופוצץ על יושביו.

על אצילות רוחו של אבינו יעיד סירובו להמלט ממחנה העבודה, ימים אחדים לפני חיסולו של המחנה ע"י הנאצים. היה לי אז מחבוא אצל מכרים נוצרים, אשר רצו מאוד להציל את אבי. על אף הסכנה שבדבר, הם מצאו דרך לפנות אליו והציעו לו להוציאו מהמחנה בלילה אך הוא ענה, שאין הוא יכול לעשות זאת, כי כעונש על בריחתו יוצאו להורג עשרה יהודים מעובדי המחנה. זה היה בדרך כלל העונש שהוטל על עובדי המחנה במקרה של בריחה והוא לא רצה בשום פנים שבגללו יומתו אחרים.

אמנו שרה ז"ל היתה צדקת גמורה. הנדבות שהיתה מחלקת לעניים, עלו לא אחת על הכנסותיו של אבא. ברפת היו תמיד פרות אחדות ואמא היתה מחלקת את החלב לעניי הסביבה ולאלה שנזדמנו למקום. בקרבתנו גר חתנו של משה פרגר, אברך בשם שימלה. הלה

הקים אכסניה לעניים ומדי בוקר היה שולח את דיירי האכסניה לאמי וכל אחד היה מקבל את מנת החלב עד תומו.

אבינו ידע על כל יהודי נצרך בעיר וסיפק את האמצעים לאלה שחסר להם הכסף לצרכי שבת או לערוך חתונה לבתם. בעבודת העזרה לנזקקים היו לאבינו שותפים נאמנים, הלא הם איצי וולף ליכטר וחנינא ווינטר, חתנו של ישראל יוסף שוחט.

אבינו שימש כגבאי בבית הכנסת („שולאכיל") במשך 20 שנה ובמשך כל אותה התקופה לא היתה אצלנו סעודת ליל שבת או יום שבת בלי שיסב לשולחננו עני־אורח לשבת, וזאת נוסף ל„מאמע רחל" הידועה שהיתה האורחת הקבועה שלנו ושאני זוכר אותה אוכלת בביתנו מיום שאני זוכר את עצמי.

לפנות ערב היתה אמנו יוצאת עם החברה שלה, לייצ'ה ליכטר, על פני העיר לאסוף כספים למטרות־צדקה שונות. בימי היטלר לא פסקה האמא ממנהגה זה, ואף על פי שלה עצמה לא היה לחם רב, היתה דואגת שגם אחרים לא ירעבו.

יהא זכרם היקר של הורינו היקרים והאצילים מבורך.

הירש (צבי) ומיכאל פורמן

לזכר משפחתי

בכותבי על משפחתי, אתחיל מבית סבא ז"ל מצד אבי. שמו היה ישראל לייב ריכטר (נפטר בכ"א בתמוז 1938). היה בין הגבאים הראשונים בסטרטנר קלוז וידוע היה כלמדן מובהק, ומשעות הקטנות של הלילה היה יושב בבית־הכנסת ולומד. כשנפטר, נישא על כפיים לקלוז ושם עשו לו הקפות. מהקלוז נשאוהו למקוה טהרה ומשם לבית־הקברות. דבר זה היה נדיר בעירנו.

אנו גרנו בביתו של סבא. את הסבתא לא הכרתי ובמשפחה היו מספרים על טוב

אבא — אמא — ואחי איזיו

ליבה. שמו של הסבא מצד אמי ז"ל היה ברוך מאיר. לא הכרתיו, כי בשנה שנולדתי — נפטר. את הסבתא מצד אמי — שרה פוגלמן, הכרתי רק מעט כי היא לא גרה

בזבורוב. אבי, סנדר ריכטר ז״ל, הלך בדרכי אביו וחינך את שלושת בניו באותה רוח ככל האפשר. הוא נתן צדקה בסתר ונמנע מלהתבלט במעשיו הטובים.

אמי ז״ל, סימה בת ברוך־מאיר לבית פוגלמן, הצטיינה בטוב ליבה ועשתה רבות למען משפחות עניות ע״י מתן בסתר ולדרך זו של מתן בסתר חינכה גם את בניה.

אחי הבכור איזיו (יצחק) גמר בי״ס לרוקחות. בשואה עזר והציל הרבה נפשות הוא עצמו ניספה בה.

אחי השני, שולם, התכונן לעלות ארצה, אך לפני עלייתו פרצה המלחמה והוא ניספה בשואה.

דודי (אח של אמא) שלמה בן־ברוך מאיר קריסטיאנפולר־פוגל ז״ל, היה במקצועו רוקח והיה בעל נכסים. הוא ואחי איזיו השתתפו בהוצאות עלייתי ארצה והודות להם נשארתי היחידי במשפחה בחיים. עליתי ארצה 3 חדשים לפני פרוץ המלחמה, ביולי 1939.

אליהו ריכטר

לזכר יקירי שניספו בשואה

בן 4 חדשים הייתי כשנפטר אבי ז״ל, נשארה אמי עם 4 פעוטות ללא אמצעי קיום. מדי הזכרי באותם השנים של מחסור, כשאמא עושה מאמצים עליונים כדי להביא פרוסת לחם ליתומיה מתמלא ליבי הערצה אליה. היתה זו מלחמת גבורה של אם יהודיה לא רק על קיומם הפיזי של ילדיה אלא גם על חינוכם היהודי. האוירה המסורתית בה גדלנו בבית אמי ז״ל, סייעה לפתח בנו רגש של אחריות לגבי החיים וטרם שהגענו לגיל הבגרות, החילוני, שלושת הבנים, לעבוד, כדי להוריד את נטל הפרנסה הכבד מאמנו ז״ל.

אנחנו, שלושת האחים והאחות, שאפנו לעלות ארצה, אבל רק אחי אליעזר ואנכי הצלחנו לעלות. מאז בואי ארצה שמרתי על הקשר עם הבית — עד שנת 1940. באחד ממכתביו האחרונים שלח לי אחי לוי את התמונה המצורפת. זהו הבית בו גדלנו (ה,,ארמון שלנו״).

מבני משפחתי הראוים לציון — מצד אבי ז״ל, שמוצאו היה מטרנוב, הכרתי רק את הדוד אריה, יהודי חסון נדיב לב שהיה מעניק לנו מזמן לזמן עזרה כספית. קרובי אבי ז״ל היו מחוננים באופי טוב. כך נמסר לנו מפי אמנו ז״ל. קרובי אמי ז״ל היו אנשי ספר. זכור לי הדוד משה שפינדל, יהודי גבוה קומה בעל הדרת פנים ומכובד בעיירה. זגג בעל חנות היה וגם בעת שבתו בחנות היה שוקד על לימוד התורה.

קרוב אחר, בנימין אורבך, חסיד סטרטין, הצטיין בלמדנות ובתפילה נלהבת. מלמד היה וחניכיו היו נערים מתבגרים. התלמידים שהתחנכו בהדרכתו עלו בדרגת ידיעותיהם ובהמשך לימודיהם. בבית הספר העברי היו הם מהתלמידים המצטיינים.

אחי לוי עמד בראש ההתנגדות בעת חסול הגיטו.

מכל משפחתי נשארתי רק אני. אחי הבכור נפטר בנתניה ואילו אמי, אחותי ושאר קרובי ניספו בשואה.

שמאי שפינדל (רמר)

לזכר משפחת הירש (הרמן) ראפ

הירש (הרמן) בנו של ר׳ נטע ראפ נמנה עם הסוחרים המכובדים בעיר והיה אדם נוח לבריות. הוא עצמו ניספה יחד עם בנו מיליק באקציה ראשונה (פוגרום) 4.7.1941. אשתו אסתר (אחותו של גרשון לבינר) נשלחה לבלזיץ ביום 29.8.1942, ובתו אידה נהרגה באקציה האחרונה ביום 23.7.1943. גם אחיו אלימלך (מקס) ואחותו שהיתה נשואה ללכמן, ניספו באקציות השונות.

בנו יוליק שלמד הנדסה בצרפת והשתייך לתנועת המחתרת, חי עד היום בצרפת ויש לו קשרים עם ישראל ועם יוצאי עירנו בארץ.

יהא זכרם ברוך.

א. ז.

משפחת שמואל אדלר ז"ל

אבי שמואל ואמי פייגה היו צאצאים למשפחות מושרשות בזבורוב מדורי דורות.

ביתנו ב„זגרובלה" במבואות העיר, ליד טחנת הקמח, היה בית הומה פעילות. היינו ארבעה אחים ואחות אחת — ברוך, יעקב, מורדיש, שפרה ואברהם.

אבא היה סוחר ידוע בעיר ועסק גם בחכירת אדמה חקלאית בסביבות העיר ואמא היתה ידועה בשל חכמתה. בכלל הצטיינה משפחתי במסירותה לכלל ובפעילותה החברתית. אחי ברוך שירת במלחמת העולם הראשונה בצבא האוסטרי ובשובו מהמלחמה היה בין מארגני ההגנה העצמית של הנוער היהודי בעיר ואח"כ היה פעיל בשטחים ציבוריים שונים, במיוחד בשדה הספורט ובמשך שנים היה נשיא מועדון הכדורגל בעיר. הוא היגר בשנות השלושים לאורוגואי ושם נפטר.

יעקב נשא לאשה את רבקה מבית ביק, מורדיש התחתן עם שרה ממשפחת דימנד ושפרה נישאה ללייב קרוניש.

משפחת שמואל אדלר

אבינו נפטר בשנת 1925 ואמא, יעקב ואשתו וילדם מיליק ניספו בשואה ורק בתם לנה נותרה בחיים והיא חיה בארה"ב. מורדיש ואשתו ובנם יענקלה נרצחו ע"י הנאצים בתקופת השואה.

שפרה ובעלה ושתי בנות שלהם הצליחו לעבור את השואה ואחרי מלחמת העולם השנייה היגרו לארה"ב. שם נפטר בעלה לייב והיא חיה שם עם בנותיה ונכדיה.

שנינו שנותרנו ממשפחתנו הענפה, צמאת החיים והפעלתנית, נושאים בלבנו את זכר יקירינו שאינם.

יהא זכרם ברוך.

אברהם

לזכר הנפטרים בארץ

צום אנדענק פון פארשטארבענע אין לאנד

יוסף אוירבך ז״ל

בן למשפחת אוירבך המכובדת. אביו וסבו זלמן ואלי, היו גבאי בית הכנסת הגדול. יוסף חזר לעיירה לאחר מלחמת העולם הראשונה מוינה, לשם נמלט עם משפחתו בזמן המלחמה. היה מראשוני ה„חלוץ" וממארגניו בעיירה. הוא גם שארגן את מועדון הספורט היהודי ז׳.ק.ס. והיה הקפיטן של קב׳ הכדורגל שלו. היה הרוח החיה בפעולות התרבות והספורט בעיירה, בעיקר בארגון הצגות ונשפים, כשהוא בעצמו מופיע בהם בקטעי הומור וסטירה. ב־1924 עלה ארצה והיה ראשון העולים מזבורוב לאחר מלחמת העולם הראשונה. בבואו ארצה היה זמן מה בקבוצת „אחוה" בפתח תקוה ואח״כ עבר לירושלים, שם למד וסיים בבית הספר לאמנות „בצלאל". חי עם משפחתו בירושלים עד לאחר מלחמת השחרור ואח״כ עבר לגור בנתניה. ביתם של יוסף ולנקה אוירבך בירושלים ובנתניה היה מקום מפגש של יוצאי עירנו וגם בבואם לנתניה מצאו מקומם בחוג יוצאי עירנו. היה בעל נשמה אמנותית, עדין נפש ויפה תואר — כולו אמר אצילות. בעל הומור דק, אך נזהר מלפגוע במי שהוא. ידיד ורע ואהוב על כל מכיריו.

נפטר בנתניה בשנת 1955. בשנות החמישים המוקדמות בחייו כשהוא במלוא אונו ויכולתו. נקבר בנתניה. זכרו של יוסף ז״ל יהיה חרוט בלבל כל בני עירנו שהכירו, הוקירו ואהבו אותו.

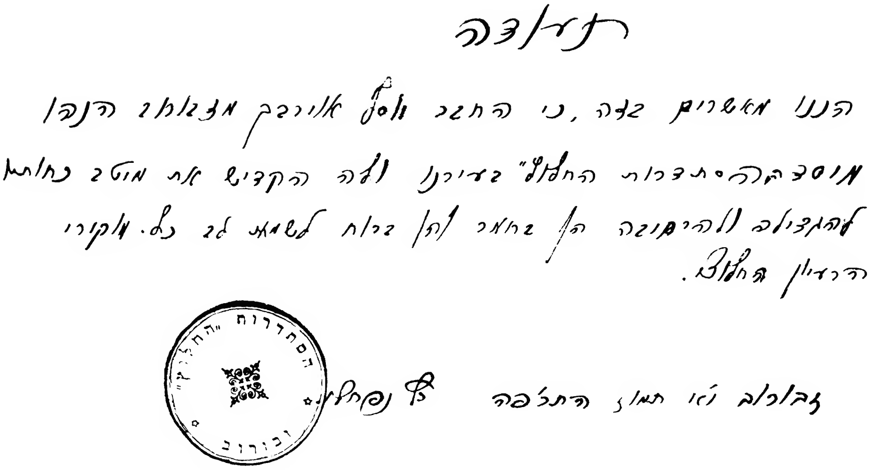
לנקה אוירבך — יוסף אוירברך

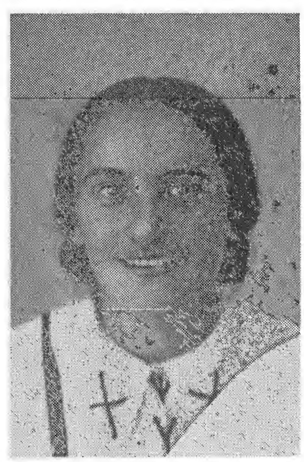
לאה (לנקה) אוירבך ז״ל

נולדה וגדלה בזבורוב, בת למשפחות יהויקים לינדר. עלתה ארצה בשנת 1925 והצ־טרפה לבעלה יוסף אוירבך. היתה רעיה ואם ועקרת בית למופת והפכה את ביתה לבית ועד של יוצאי זבורוב. שנותיה הראשונות בארץ היו קשים ביותר. היתה חלשה בגופה, אך איתנה ברוחה וידעה להתגבר על קשיי הקליטה בראשית בואה ארצה ועל חולי ודאבה, בדידות וצער לאחר מות בעלה האהוב.

לנקה ז״ל היתה ערה ונעימת הליכות וחביבה. היא היתה עדינת נפש, משכילה ומסורה לידידיה. שנותיה האחרונות בלתה בנכר, אצל בתה באנגליה.

נפטרה ביוני 1972 בלונדון ושם גם הובאה למנוחת עולמים. יהי זכרה ברוך.

שושנה (רוז׳ה) רימן ז״ל

היתה מראשוני „גורדוניה" בזבורוב. משכילה ופקחית, בעלת הומור דק ועוקצני. היתה אהודה על כל החברים. עלתה עם „עולי המכביה" בשנת 1934 והצטרפה לקב׳ חולדה, אך לא זכתה לחיות בה הרבה שנים. הוכרעה ע״י מחלה ונפטרה בחולדה בשנת 1943.

✶

לזכרה של שושנה רימן ז״ל

כולה פורחת היתה, כולה התלהבות ובכל דבריה ומעשיה בלטו הכנות והיושר. כשהודיעו לה שנבחרה לעלות לארץ כחלוצה מעפילה, לא היה גבול לאושרה ולהתלהבותה. כולנו חבריה — חיבבנוה מאוד וכולנו שמחנו בשמחת העליה שלה, ורב היה הצער כשנודע לנו כעבור חדשים אחדים על מחלתה הקשה. למרות קשרי הידידות והריעות ההדוקים שהיו לנו לא כתבה לנו וניתקה עצמה מאתנו.

בעלותי לארץ היתה כבר מבודדת במחלתה האנושה והיא לא הסכימה שנבוא לבקרה. רבות היססנו אז אם לכבד את רצונה ולא פעם מציק לנו מצפוננו על שלא נהגנו בניגוד לרצונה.

זכרה יישמר בין החלוצים פורצי הדרך לעליה.

ג. שניידר

חנה שפירא לבית פולק ז״ל

בחוץ לארץ היתה חברה ב,,השומר הצעיר״. עלתה ארצה בשנת 1935 בעליה בלתי ליגלית. נשואה למשה שפירא (יבדל לחיים). היתה אם טובה, אישה נאמנה וישרה וידידה טובה. הקימה בית עברי לתפארת. החלה לגדל בניה, אך לא זכתה לראות בהם נחת. הוכרעה ע״י מחלה קשה ונפטרה בירושלים בשנת 1954.

אמי

חלפו 20 שנה מאז התייתמנו מאמא, והיא אך בת 42 שנה.

אמא טובה היתה; טובת לב, חרוצה וברוכת ידיים. כאשר חלתה במחלתה האנושה (וידעה בדיוק מהי) סיפרה לכולם, (והציגה עצמה כמאמינה לסיפור) על מחלה אחרת שלא היתה ולא נבראה, וזאת כדי להקל על הסובבים אותה את הדיבור על מצבה.

ראיתיה בסבלה בתקופת מחלתה, האכלתי אותה במשך תקופה ארוכה בבית־החולים, והייתי על ידה כל יום עד אותו יום שבו קטעה מחלתה הנוראית את חייה. דמותה עומדת תמיד לפני, בחיוכה, בכעסה ובסבלה.

חושבני שלא אחטא בלשוני אם אומר, ששפר מזלה בכך שלא חשה באסון שפקד אותנו בהלקח מאתנו מוטי ז״ל במלחמת יום־הכיפורים. אוי לאמא שצריכה לעבור אסון כזה, וליבי לאבא שהיה עליו לעבור את שני האסונות.

זכרה שמור אתי לעד!

אברהם

לזכרה

עם פרסום ספר זבורוב הנני מרגישה חובה להעלות על דפיו את זכרה של גיסתי חנה פולק, אחות בעלי עזריאל פולק.

הכרתי אותה בשנת 1939, שנת עלייתי ארצה עם עזריאל. היא גרה אז בירושלים והיתה נשואה למשה שפירא. בבואנו אליה קיבלה אותנו יפה מאד, למרות שהמצב בארץ היה אז קשה מבחינה כלכלית.

באותה תקופה פרצה המלחמה בפולין והיינו מודאגים לגורל יקירינו. מיד עם פגישתנו הראשונה, נוצר בינינו קשר נפשי עמוק. אהבתי אותה יותר מכל. היא היתה בשבילי אם, אחות, גיסה וחברה. באותו זמן לא היה לי אדם יקר יותר ממנה. 14 שנה חיינו יחד. חילקתי איתה את כל מחשבותי ודאגותי. היא היתה בן אדם בכל המובנים. פקחית, טובת לב ומאוד דומה לאביה יעקב פולק ז״ל. היה לה צחוק נהדר ובצחוקה רכשה את כל הלבבות. כל אנשי זבורוב אהבוה מאד ועד היום הזה, למרות שחלפו כבר הרבה שנים אחרי מותה, באים כל שנה לקברה כדי להתיחד עם זכרה.

נולדו לה 3 בנים נהדרים, אבל היא לא זכתה לראותם בהתפתחותם. במותה היו עוד קטנים והצעיר ביניהם היה בגיל 4.

שנתיים היתה חולה במחלה ממאירה שממנה מתה בשנת 1954.

בנה, מוטי, נפל במלחמת יום הכיפורים.

בחייה הקצרים בארץ ראתה הרבה סבל וצרות.

במלחמת השחרור ידעה הפצצות, הפגזות, קיצוב מזון וחוסר מים כשירושלים היתה נצורה ולא רצתה לעזוב את העיר.

היא היתה דמות של „אידישע מאמע" אמיתית, סבלנית, אוהבת. עקרת בית לדוגמא, אם מסורה ורעיה למופת.

עם פטירתה אבדתי ידידת נפש.

יהא זכרה ברוך.

מינקה פולק

אריה מרדר (לייבוש היימן) ז"ל

בזבורוב היה חבר במפלגת התאחדות פועלי ציון ומפעיליה, אח"כ היה גם ב„העובד". היה בעל השכלה כללית ועברית. בהיותו בן למשפחה דתית — נשאר אריה דתי בהכרתו, אך דבר זה לא הפריע לו בפעילותו כחבר מפא"י בירושלים, בה חי כל השנים. היה בעל קול ערב ובכל האזכרות של יוצאי זבורוב — היה אומר „אל מלא רחמים" ו„קדיש". היה פעיל בארגון יוצאי זבורוב וחבר הועד שלו.

נפטר בירושלים ב־27.9.66.

לזכרו של אריה (לייביש)

בנם של מטל וחיים מרדכי היימן ז"ל.

עסקן ציוני מסור, חבר ה„התאחדות" ופעיל בכל מיני מוסדות ציבוריים. גם בארץ, בעיר מגוריו ירושלים, היה חבר פעיל במפלגת מפא"י דאז. היה צמא דעת וכל ימיו למד. היתה בו מזיגה של קרבה למסורת ונטיה להתקדמות.

השתתף בכל מיני חוגים ללימודי יהדות והתפלל בבית הכנסת „ישורון", בית הכנסת של הנשיא.

תמיד היה מוכן לעזור לזולת, אם בעצה טובה וגמילות חסד כמתן בסתר. בארץ עבד קשה ללא סיפוק, וכאשר סוף סוף הגיע לעבודה שסיפקה אותו במקצת, נקטף בחתף לאחר מחלה אכזרית וקשה.

זכרונו יהיה תמיד שמור עמוק בליבי.

אשתו מלכה

נחום לינדר ז״ל

נמנה עם אותה קבוצת הראשונים (יוסף אוירבך, נפתלי כץ ואחרים) אשר ליוו את תנועות הנוער בזבורוב מיום ייסודן. לא היתה תנועת נוער ולא היה דבר הנוגע לציונות ולנוער בעיירה שלנחום לא היה בה חלק. כל כולו היה תמיד עם הנוער, מדריכו בקפדנות ושומר על הסרד והמשמעת (אליבא דאמת חשבנוהו לרגזן ואף פחדנו מלפניו). רק בארץ התגלה לנו טוב ליבו, אופיו הנוח ונאמנותו. גם בגילו הגבוה התמסר לעבודה בכל לבו ושקד על פרנסת משפחתו בכבוד. בשנים האחרונות פעיל בועד ארגון יוצאי זבורוב. זכה באהבתם של כל אלה שהכירוהו. חי בירושלים ונפטר בה ב־17.12.1965.

לזכרו של נחום

אהב את הזולת והכל אהבוהו. נולד בעיירה זבורוב שבגליציה, בן למשפחה מיוחסת, שומרת מצוות ואמידה ובגיל צעיר התמסר לקריאת ספרות עברית ופולנית. גם לא נכנס לעסקים שניהלו יהודי העיירה, אלא התחיל להתפרנס מיגיע כפיו. היה בין בחורי העיירה הראשונים אשר עלה לארץ והיה חלוץ לכל דבר בלי הכשרה חלוצית. בנה ביתו בירושלים ועם רעיתו שרה, ז״ל, הקים קן משפחה למופת. ביתו היה בית־ועד לכל יוצאי זבורוב בישראל, כתובת לכל עולה חדש ומאוחר יותר לכל אוד שניצל מזבורוב. כל הנכנס בו הרגיש חמימות, דאגה ואהבה וזוכר לו חסד זה כל ימיו.

לא היו חייו קלים. כל ימיו עבד בנגרות ובשעות־הפנאי טיפח באהבה צמחים ופרחים ליד ביתו. בשנים האחרונות חלה, אך לא הירבה להזכיר את מחלתו כדי לא להטריד אחרים. אולי ידע כי קיצו קרב, אך נשא סבלו בשקט. מה רב היה אשרו כאשר זכה להשיא בתו ולגדל דור נכדים צעיר ובריא. איש ישר, וחביב שלא יישכח מלב מכריו וידידיו הרבים.

אטקה

שרה לינדר

נחום לינדר

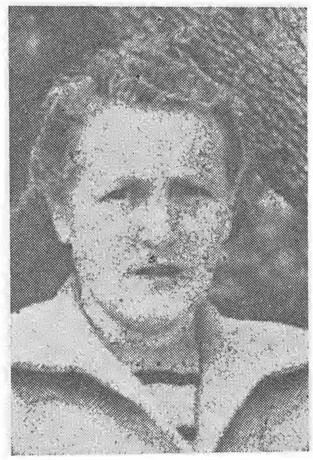
שרה לינדר — (לבית סם) ז״ל

רעיתו של נחום. לרבים מאתנו שהגענו לירושלים, היתה שרה כאמא ומי שבא לביתם הרגיש כאילו בא לביתו. היא היתה „הזבורובאית" ולא היה איש מבין המבוגרים והנוער בעיירה שלא הכירה. בנתה בית צנוע, יפה ושופע חום וידידות לכל הבא בשעריו. נפטרה זמן מועט אחד פטירת בעלה ב־30.10.1966.

יהא זכרם ברוך.

אלקה ולך (לבית שניידר) ז״ל

עלתה ארצה ב־1935. הרבה שנים עמלה קשות כשהיא עוזרת לבעלה לפרנסת ביתם. כשהגיעה לשנים טובות, בהן יכלה להנות מהחיית ולרוות נחת מבניה ונכדיה. הכריעה אותה מחלה קשה. היא היתה חלק מהנוף שלנו, לא היתה פגישה או כנס של זבורובאים שלא לקחה חלק בהם ולא היתה שמחה או אבל במשפחה של זבורובאי שאלקה לא השתתפה בהן. אישה טובה היתה, אם נאמנה וידידה מסורה.

אמי ז״ל

אין זה מן הדברים הקלים להעלות זכרונות, וקשה שבעתיים הדבר כאשר רוצה הנך לתאר דמותה של אמא, האדם שהטביע חותמו עליך יותר מכל אדם אחר.

מה לא נכתב על האם היהודיה? מוצאים אנו שירי תהילה עליה בספרות, בתנ״ך, ברשימות לאין ספור. וכשעולה דמותה של אמי שלי לנגד עיני, מוצא אני את אמי כה זהה לדמויות שעליהן נכתב.

קשה להיות אוביקטיבי בתיאור דמות כה קרובה. אך בנסותי לסכם לעצמי מה היו התכונות הבולטות באישיותה של אמי, סבורני, כי איפיינו אותה שני קווים בולטים: האחד — יושר ללא פשרות והשני — טוב לב עדי קיצוניות.

אמי היתה אשה נלבבת, מקובלת על הבריות. שנות ילדותי היו שנים בהן עבדה אמא קשה למחיית המשפחה ולא פעם על חשבון בריאותה וכוחותיה. עם זאת לא חסכה כל מאמץ לאפשר לאחי ולי לגדול בתנאים נוחים ככל האפשר.

רבות חייב אני לאמא על הישגי עד הלום. בתקופות משבר, האופייניות לבן הנעורים, בבעיות מציקות — היתה אמא תמיד מבינה וחפצה לעזור.

אמי לא חסכה לשונה מבקורת. כאשר חברים וחברות לא היו לרוחה לא היססה לומר זאת באופן חד־משמעי. עם זאת היה ביתנו פתוח לרבים ועד היום זוכרים חברי מתקופת הנעורים את החמימות מהמפגשים בדירתנו הצנועה.

כבת העיירה זבורוב והחינוך השמרני שקיבלה, היו לאמי השקפות שלא ניתן היה לשנותן בשום פנים. נהגנו להתווכח רבות על גישות אלה, שנראו בעיני מיושנות — אך את אמי לא ניתן היה להזיז מדעתה.

הערצתי לאמי הולידה בי את הרצון לגרום לה קורת רוח. ידעתי כי הישגים אישיים שלי גורמים לה נחת רוח, ודבר זה היווה דחיפה ורצון להצליח, כדי שאמא תוכל להתגאות בבנה.

עומדות לנגד עיני תמונות רבות מרגעי השיחות בינינו — של אמא הקורנת, של אמא השותפה לעצב — אמא המהווה משענת נאמנה לילדיה.

לראשונה בחיי בכיתי בכי תמרורים כאשר הכריעה המחלה את אמי והיא במיטב שנותיה.

נתן וולוך

רבקה כץ מבית ליבלינג ז״ל

עדינה ושקטה, טובת לב ומוכנה תמיד לעזור לזולת. היתה עקרת בית למופת ויחד עם בעלה נפתלי, הפכה את ביתה למרכז ולמקום מפגש של הזבורו־באים בחיפה. יפת תואר ויפת נפש, נשאה את סבל מחלתה בגבורה — עד שהוכרעה.

היתה פעילה בארגון אמהות עובדות והיתה מקובלת על רבים.

דמותה האצילה השאירה בלבנו צער בלתי נשכח.

יהא זכרה ברוך.

אחותי רבקה

חלפו למעלה מעשרים שנה מאז שאחותי רבקה ז״ל נפטרה בדמי ימיה. אצילותה מלידה התבטאה ברגשותיה העדינים והכנים ובמעשיה הטובים, וחייה הקצרים עברו עליה בפעילות מתמדת ומועילה למען המשפחה.

מגיל רך גילתה אחריות ונכונות לעזור ולהקל לכל, במיוחד לאמנו ז״ל, שהיתה אישה חלשה וטרודה מרבית הימים בחנות. רבקה הטילה על עצמה את עול ניהול הבית וטיפלה בנו כאם טובה. רבקה היתה לנו בהתנהגותה דוגמא טובה והשתדלנו למלא את דרישותיה וללכת בדרכיה.

תוך הטרדות, שקיבלה על עצמה, לא זנחה את הלימודים ונמנתה עם התלמידות המצטיינות. מרוב תשוקתה ללמודים נרשמה לבי״ס תיכון, אך נתקלה בסירוב מצד אבינו ז״ל, אשר כיהודי דתי אדוק, דגל בדעה שבת ישראל הלומדת לימודים חילוניים עלולה לצאת לתרבות רעה. הסרוב הזה פגע בה מאד וזמן רב זכרה בדאבון לב את העובדה, כי בגלל דעות קדומות נאלצה לוותר על לימודים בהם חשקה נפשה.

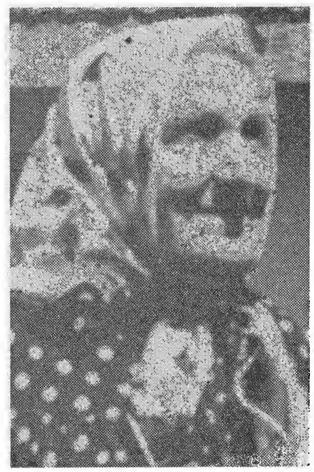
רבקה ז״ל בגרה ויפתה וחן מיוחד היה נסוך על פניה העדינים. היא התקשרה עם נפתלי ז״ל והם היו הזוג המושלם ביותר, מתאימים בכל המובנים. שניהם נתברכו בסגולות אנושיות יקרות וביתם בחוץ לארץ ובארץ היה פינת חמד לידידים ומקור עזרה ועידוד למשפחה וסעד לנצרכים רבים.

והנה התאכזר להם הגורל. באו ימים קשים. רבקה ז״ל חלתה במחלה קשה אך גם בימי סבל וחולי לא סר ממנה אומץ ליבה, שציין את אופיה כל ימי חייה והיא עשתה מאמץ עליון להסתיר את מכאוביה כדי לא לצער אותנו.

עם הסתלקותם של רבקה ונפתלי ז״ל נשאר חלל ריק מסביבי.

יהי זכרם שמור בליבי לעולמי עד.

יהודית כץ

שרה יגר ז״ל

מי לא זוכר את סורצ׳ה יגר מזבורוב, את ביתה שהיה מקום מפגש לנוער ציוני חלוצי, כשכל אחד מאתנו הוא אצלה „אינגלה״ „„מיידעלע״״. כאלמנה ידעה מה זה צער גידול בנים, אך ידעה גם נחת מבניה ובנותיה, אותם חנכה וגידלה. זכתה שארבעת ילדיה עלו לישראל והשתרשו בה. בגיל מבוגר עלתה ארצה אל ילדיה ונשארה ערה ומלאת הומור עד ליומה האחרון. נפטרה בשיבה טובה כשילדיה סביבה.

✶

צעירה לימים היתה אמי בהתאלמנותה ועול כבד רבץ עליה צער גדול בנים. קשים היו חייה, ביום היתה חנונית. בעת ובעונה אחת עסקה במשק בית, בשלה וטפלה באפרוחיה, בילדיה הקטנים. לעתים קרובות נסעה ללעמבערג הכרך, כדי לקנות בדים ואריגים בבתי מסחר סיטונאים. בחצות לילה חזרה הביתה, בלילות קיץ חמים ובכפור בחורף. היא נתיגעה מאד בטלטולי הדרך ובסחיבת חבילות סחורה כבדות. היא היתה בעלת מרץ, אשת חיל, רעננה וסומק כסה את פניה היפים. זכורני שאנו הילדים חכינו בכליון עיניים לשובה של אמא. נהוג היה אצלה להפתיענו במתנות ומטעמים.

יומם ולילה טרחה אמי לבל יחסר דבר לילדיה. היא עשתה הכל, כדי לא להצטרך למתנת בשר ודם. לא פעם סבלנו בבית ממחסור, אך כלפי חוץ לא נכר בנו. גאים היינו, בראש מורם, בחיוך על הפנים נצבנו מול הבריות. אחיותי, מניה, סבינה וטינקה, זכו להגיע לישראל, ואילו אחותי ברוניה ואחי זוניו ז״ל נספו עם משפחותיהם בשואה.

ערב פרוץ מלחמת העולם, בחודש אוגוסט 1939, זכתה אמנו ז״ל לעלות לישראל. היא נצלה על סף השואה. באורח פלאי עלה בידינו להשיג עבורה רשיון עליה. זה היה מקרה נדיר ואין כאן מקום להרחיב את הדבור — איך וכיצד. קשה היה לאמנו להשתלב בחיים החדשים, היא התגעגעה אל ילדיה בחו״ל.

משׁשת ילדיה של אמי ז״ל עלו כאמור לישראל ארבעה: מניה, סבינה, טינקה וכן אני. ארבעתנו עלינו במסגרת תנועות נוער שונות.

זכתה אמי ז״ל להגיע לזקנה מופלגת. היא נפטרה בגיל 87. ביום השלושים, בעת האזכרה, הספידה הרב גרוסמן זצ״ל, אחד הרבנים ידועי השם בת״א, בציינו, כי צדקת היתה והלכה לעולמה בגיל „פז״. אנו הילדים נזכור את אמנו כאשת חיל וכ„אידישע מאמע״ למופת. יצויין, כי אמנו היתה אישה פקחית ועשירה באמרות כנף, שהשתמשה בהן בהזדמנויות מתאימות. לא פעם אנו מצטטים את אמרותיה העשירות בחכמת חיים.

זליג

להלן לקט מהפתגמים שהיו שגורים בפיה.

אז מען איז אלט איז קאלט. די וועסט אויך
אלט זיין...
קינדער און געלד איז א גיטע וועלט.
הבל הבלים — די וועלט איז א פיסטער חלום.
קינדערלאך האלט צי יעדע מיניט, יעדע שעה.
אז מען קען ניט אריבער מיז מען ארינטער.

א נאר איז א אייביגער צער...
מיר דאכט זיך אז ביי יענים לאכט זיך, קים
איך צי דער טיר, איז ערגער ווי ביי מיר.
ער דרייט זיך ארים ווי אטויבער אויף א חתונה.
ער וויינט און עסט קדעפלאך.
פין חזיר האר קען מען ניט מאכן א שטריימל.

יוסף (יוסקה) קלאר ז"ל

זכה לעלות ארצה ולבלות בה שארית ימיו על יד בתו ובנו. מצא מקומו בירושלים בשכונת מגוריו ובבית הכנסת, והיה ער לכל הנעשה בארץ. נפטר בשיבה טובה והובא למנוחות בירושלים. אשתו הסה לא זכתה לעלות ארצה. היא נפטרה בזבורוב למעלה מעשר שנים לפניו.

יוסף קלאר ואשתו

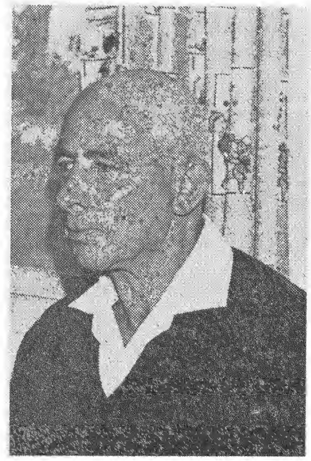
משה יונג ז"ל

היה היחידי מבין יהודי העיירה שהגיע למעמד כלכלי וחברתי איתן, וזה רק הודות ליזמתו וכשרונו המסחרי. בזבורוב היה מפעילי מפלגת התאחדות פועלי ציון ובזמן מסויים אף ייצג את המפלגה בועד הקהילה.

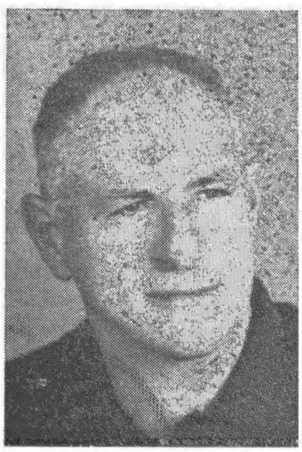
משה יונג הצטיין בשלוש תכונות, והן: יוזמה, לב חם וחיוניות. היוזמה הביאה לו את העושר בחוץ לארץ. חיוניתו נתנה לו את הכוח לעבור את שנות השואה ולהתגבר על קשיי הקליטה בארץ, ואילו הלב הטוב היה המקור למעשים טובים שליווהו בכל ימי חייו. ידו היתה פתוחה תמיד, אם מדובר בעזרה לתנועה, למפלגה או לבודד בן העיר הנזקק לעזרה. עם כל זה היה צנוע בהליכותיו.

נפטר בשנת 1971 בחיפה.

אליעזר שפינדל (רמר) ז״ל

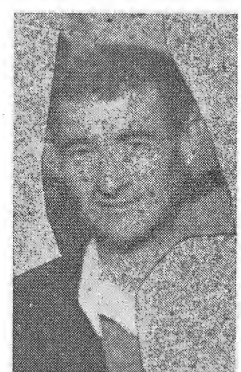
אליעזר היה טיפוס יוצא דופן. בעיירה לא מצא מקומו. שאיפתו לעבודה פיזית, למקצוע, לצבאיות, היתה לא שגרתית בעיירה. לא מצא מקומו בתנועת הנוער בעיירה והצטרף לארגון צבאי פולני „סטשלץ״, אבל כשהתברר לו כי לא זו הדרך, זרק הכל מאחוריו ועלה ארצה בעליה בלתי ליגלית. הוא היה איש עבודה בחוץ לארץ וכזה נשאר עד יומו האחרון. היו לו ידי זהב, אך לא היה יכול לסבול עוול, ומשום כך לא קל היה לו, ונאלץ להחליף עבודה לא פעם, ולא הסתדר למרות היותו בעל מקצוע מעולה. היה ישר ביחסו לאחרים וישר כלפי עצמו. נפטר בנתניה בשנת 8.4.1969.

אמיל ברומר ז״ל

בנו של ד״ר משה ברומר. עלה ארצה ב־1939 בעליה בלתי ליגלית. בשנת 1940 התגייס לצבא הבריטי (חיל החפרים) ונפל בשבי הגרמנים וישב בו למעלה מ־4 שנים. בהיותו בשבי עמד בקשר עם העיירה באמצעות הצלב האדום והיה כעין מתווך בינם לבין העולם החיצון. בשובו מהשבי התחתן, התישב בנתניה וחי חיי עובד צנוע וישר. איש תמים וישר דרך היה, מוכר ואהוד על רבים מתושבי נתניה. בשנים האחרונות סבל ממחלה ממושכת, אך לא נפל ברוחו עד יומו האחרון.

נפטר בנתניה בשנת 1971.

משה קרונברג (בן חיה־איידל) ז״ל

חלקו לא שפר בחיים. כל שנותיו חי מגיעת כפיים ובקושי פירנס את משפחתו.

הוא עצמו הצליח להמלט מציפורני הנאצים, אולם לא הצליח להציל את משפחתו. אחרי השואה בנה מחדש את ביתו, עלה לארץ ועבד כפועל בעיריית אשקלון. תלאות חייו נתנו בו את אותותיו. נפטר באשקלון והובא בה לקבורה.

צבי רוזנבוים ז״ל

חזק ובריא בגופו, והיה ידוע בעיירה כגיבור. לא פעם כאשר ניסו בני הערלים להתפרע היה הוא, לעתים יחידי, גובר עליהם ומגרשם. עם כל הכוח הפיזי שבו, היה בעל רגש ולב טוב. בארץ חי חיי עבודה והיה חביב ואהוד על חבריו בעבודה. יוצאי עירנו חבבוהו והוקירוהו ורבים מאתנו אינם יכולים להבין איך הוכרע גבור כמוהו.

✶

לזכר אבי

צבי בן שלמה ופייגה רוזנבאום לבית פולבר, נולד ב־3.10.1908 בזבורוב ונפטר ב־17.10.1969 בחיפה אחרי מחלה קשה. תמיד היה חזק כאלון. לפי אחת האגדות יכול היה לעצור בידיו עגלה רתומה לסוסים דוהרים או לטבול בנהר קפוא ביום חורף קר. כוחו וגבורתו היו ידועים ברבים בעיר הולדתו. בהיותו נער ידע להגן על עצמו ועל חבריו היהודים מפני התנכלויות הגויים.

עלה ארצה בשנת 1935 עם חבריו, בוגרי תנועת „גורדוניה״, והתיישב בירושלים. שנה לאחר עלייתו ארצה פרצו המאורעות בארץ והוא שירת בהגנה ואף הספיק לשבח ב„קישלה״ אשר בעיר העתיקה.

היה בין הראשונים אשר ירדו לים־המלח לעבוד במפעלי האשלג ועם פרוץ מלחמת השחרור שירת כקצין ביצורים בירושלים הנצורה. בירושלים היה אחד מבעלי המקצוע המעולים בתחום הבנין. למעשה היה נגר במקצועו, אך לבנין הארץ היו דרושים באותה תקופה בנאים ולא נגרים. ואכן השקיע מחשבה רבה בעבודתו והפך למומחה בשטח הבנין. הפיץ ביד רחבה עצות ופטנטים והיטיב להסתדר גם עם הפועלים הערבים אף על פי שהיה מחמיר בדרישותיו.

את אהבתו למקצוע הנגרות ביטא בעבודות עץ שביצע בביתו ובצעצועי העץ הרבים שהכין לילדיו ולנכדיו. היו לו תחביבים רבים נוספים. כך שתמיד היה עסוק, פעם בבניית אקווריום, פעם בעבודות אמנות בנחושת או בטיפול בחיות הבית שגידל או בגינתו שטיפח באהבה כה רבה. כל דבר בו נגעו ידי הזהב שלו היה הופך למעשה־אמנות מעורר פליאה..

היה בעל אידיאלים נעלים, ולאורם הלך. כל עוול שנעשה גרם לו צער ולא השלים עם ירידת מוסר העבודה וקלקול המידות בקרב הצבור בארץ. קשה היה לו לראות פועלים צעירים המשתמטים מעבודת כפיים „שחורה״. גם בגיל מבוגר, כשכוחו כבר לא היה עמו, היה נוטל על עצמו עבודות קשות. אם לחצת ידו של צבי ידעת כי זוהי ידו של פועל; את אצבעותיו לא יכול היה למתוח לאחר שנים כה רבות של אחיזה בטוריה או בפטיש.

מאחרוני דור הנפילים היה, ועם מותו אבד אחד מאותו גזע מיוחד של אנשים שכל חייהם עבדו עבודה קשה ללא יומרות, פרט להנאה שביצירה. עם הסתלקותו נעקר מתוכנו איש ציבור, תמים וישר, שתמיד נזכור אותו באהבה.

מירה

רבקה וולקוביץ (פולק) ז״ל

רבקה הצטיינה תמיד באופיה החזק ובהצמדות למטרה. הצטרפה לתנועת „השומר הצעיר". בהגיעה לארץ נישאה לאבנר וולקוביץ והצליחה לבנות קן משפחתי יפה ושקט.

גורל משפחתה שהושמדה בשואה, גרם לה סבל רב. היא ניסתה להתגבר, אולם מחלה קשה וממארת פקדה אותה והיא הסתלקה. עם הסתלקותה לא נשאר זכר למשפחת שמשון פולק.

לזכרה של רבקה

עלינו שנינו ארצה בשנת 1939 באורח בלתי ליגאלי באניה אחת. כעבור חדשים אחדים אחרי עלייתנו נפגשנו בירושלים, ואחרי זמן מה התחתנו. פרנסה לא היתה לנו ורבקה ז״ל עבדה בתפירה, במשק־בית ובכל עבודה שנזדמנה לה, כדי שנוכל להתקיים. רבקה היתה אשה חרוצה עד מאוד, נאמנה ומסורה ועקרת־בית מצויינת.

השמועות על המתרחש בפולין בתקופת השואה, דיכאו את רוחה עד מאוד והיא היתה מזכירה לעתים תכופות את בית־אבא ואת העיירה. לבה היה בוכה על האחים והאחיות והידידים שלא זכו לעלות ארצה והיתה חולמת עליהם בלילות.

מחלתה האנושה לא ארכה זמן רב. היא עצמה לא ידעה מה מסוכנת מחלתה, רק אני ידעתי מפי הרופאים מה צפוי לה ושמרתי את הסוד בלבי.

נפטרה בח' לחנוכה תשל״ה (16.12.74) בשנת ה־62 לחייה.

תמיד אזכור אותה באהבה.

אבנר

בנימין בוכולד ז״ל

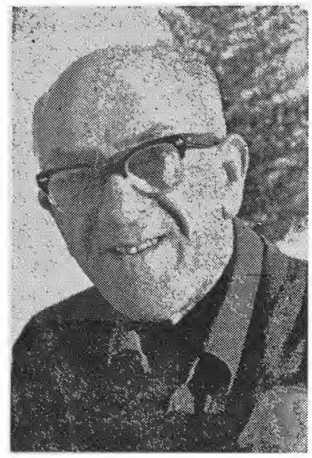

נולד בזבורוב לאביו ראש הקהילה ר' שמעון בוכולד. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עזב, כמו כל יהודי העיירה את זבורוב והגיע לווינה. שנים מספר אחרי גמר המלחמה חזר לפולין, אולם לא מצא את מקומו בעיירה.

לפני פלישת הנאצים הצליח להמלט לרוסיה ובה חי במשך תקופת המלחמה.

הגיע לארץ עם זרם שרידי השואה וניסה תוך קשיים רבים לבנות כאן חיים חדשים, אולם המזל לא האיר לו פנים.

יוצאי זבורוב יזכרו לו את „הקדיש" המרגש והספונטני אותו אמר בעת אחת האזכרות לקדושי עירנו, שהרעיד את לב כל הנוכחים.

נתן היימן ז״ל

בן מטל וחיים מרדכי ז״ל נולד ב־1.8.1905. נפטר בחולדה ב־15.11.1972.

נתן ז״ל עלה ארצה בחודש יולי 1934 והגיע לקבוצת גורדוניה בחולדה. פה היכה שורשים, הקים משפחה, ונולדו לו שני בנים: מיכה ואמוץ.

נתן, שהיה במראהו החיצוני גבר מוצק, בריא, היה בעל לב רגיש ועדין, מלא אהבה לא רק למשפחתו אלא גם ליתר החברים ובפרט לילדי חולדה והם החזירו לו אהבה. ממעט בדיבור היה, אבל ער ובקורתי במובן החיובי למתרחש סביבו.

הוא היה הנהג הראשון בחולדה בשנים הקשות ביותר, במאורעות 1936 ובמלחמת השחרור. באותם זמנים נהרגו מאות נהגים בדרכי הארץ. הם היו בחזית יום־יום, שעה־שעה. זה היה השירות המסוכן ביותר. בתקופות אלה של ניתוק הישוב שלנו מכל קשר, כשהיינו מוקפים שכנים מתנכלים לנו, קיים נתן קשר חי וקבוע ודאג לכל צרכי המשק עד הפרטים הקטנים ביותר.

נתן השתתף בקרב ב־1938 ליד „גשר השלושה״ (בו נפלו שלושה מחברינו) והודות לקור רוחו חילץ את המשאית במהירות האפשרית מהמארב. מעולם לא התפאר במעשהו זה ולא דיבר עליו, כי צנוע היה ולא אהב להתבלט.

במלחמת ששת הימים נפל בננו הבכור מיכה ז״ל בגבעת התחמושת בירושלים. האסון פגי בנו קשות. נתן ז״ל, למרות שעבר בארץ זמנים וסכנות קשות מאוד, לא עמד באסונו הכבד הזה. צער ויסורים כרסמו את לבו הטוב והאוהב עד תום.

במחלתו הקשה השתדל לא להיות למטרד לאיש. עבד למרות איסורי הרופאים. וביום 15.11.1972 בגמר העבודה בשעה 5 לפנות־ערב, כאשר התכונן לחזור הביתה, כרע על הדשא הירוק ע״י חדר האוכל ומת מיתת נשיקה. נתן הוא, איפוא, כעין קורבן נוסף של מלחמת ששת הימים, גם אם לא לבש מדים.

הותיר שני נכדים: מיכה ונתן.

זכרו שמור עם משפחתנו ועם ביתו בחולדה שכה אהב.

אשתו: הלה היימן

דברים בשלושים לפטירתו

(מתוך החוברת שהוצאה לזכרו ע״י קבוצת חולדה)

אבא,

חלפו 30 יום מאז עזבת אותנו, בהשאירך אותנו כואבים והמומים.

אבא יקר, עברנו ביחד שנים יפות ונעימות, אבל גם שנים של צער וכאב עמוק היו מנת חלקנו.

אזכור את ימי ילדותי כמאושרים. היה לנו בית חם וטוב. היית לנו אב מסור ודואג. אף פעם לא הרמת עלי קול. היית סלחני וידעת להסביר בשקט ובשלוה שאין עושים מעשים שלא ייעשו. ידעת להתחלק בכל אשר לך עם ילדיך ותמיד רצית

למלא את מבוקשם. בשנים אלה ראיתי אותך כאדם בריא וחזק. יודע אני שנתנסית ב־דברים קשים. כל משפחתך הושמדה בשואה, ואתה נשארת שריד אחרון למשפחה ענפה. אבל לא נשברת, המשכת ומצאת ניחומים בבית החם שהקמת ושאפת להקים דור המשך למשפחתך שחרבה.

ואז איבדת את בנך במלחמת ששת־הימים. אסון זה שבר את גופך החסון. ראיתי אז שעוברים עליך רגעים קשים מאוד ומרים, רגעים שבהם אמרת כי לא תוכל להמשיך בדרך. מאסת בכל.

בבית היית מעסיק את עצמך בדברים שונים. היית מטפל במסירות בגינה שליד הבית, רצית שיהיו בה פרחים יפים תמיד. ביצעת בבית תיקונים שונים, כגון צבע חדש, תיקון ברז דולף, והתיקון האחרון שלך — סתימת סדקים בקורות הבית. אבל את המלאכה לא סיימת. לא הספקת להתאים צבע, ונשאר כתם המעיד על עבודתך.

גם ברגעיך האחרונים חשבת עליו, על הנכד. כשמצאתיך שוכב על הדשא, וכבר לא בין החיים, הבחנתי בחבילה קטנה בידך, של ניירות שהבטחת לנכדך יום קודם בכדי שיוכל לצייר עליהם. אך להגישם לו — כבר לא זכית.

קיווינו דוקא בזמן האחרון שאתה מתגבר על מחלתך. הרגשת בטוב. חשבנו שעוד תמשיך הרבה שנים. אך גופך בגד בך ונפלת בלי קום.

כצדיק אזכור אותך תמיד, אבא.

אמוץ

☆

הכרתיו בסוף שנות העשרים — בעירו זבורוב. היינו מבקרים בעיר זו, אשר בזכות חבר האנשים הפעיל נתנה את הטון בגליל שלנו בכל ענייני גורדוניה. היה זה לפני גיוסו של נתן לצבא הפולני, ומצב רוחו לא היה שפיר. ענייני העליה לארץ היו אז בשפל המדרגה — והוא סבל לא מעט בשל כך.

עם סיום שירותו הצבאי — נפגשתי אתו לא פעם בלבוב, עת החל לטפל בעלייתו ארצה. לא ידעתי אז — שניפגש בחולדה.

כיצד נראה אז בעיני? גבר מגודל, מוצק, שתקן, טוב לב ונערץ על ידי חבריו בסניף התנועה, שהוא, נתן, היה מייסדו. היה משהו מיוחד בסניף זה. כל הצוות הפעיל היה מורכב מבחורים מוצקים, מגודלים, רציניים, ונראה היה מיד שזהו צוות שאיכפת לו. ואמנם, בכל מקום שהופיעו אנשי זבורוב — היתה הופעתם פעילה, ערה, ואף תוקפנית במידת־מה. מבחינה זו, נתן היה יוצא דופן. הוא לא הרעיש עולמות, אלא בשקט ליווה כל דיון, ושקל היטב עמדתו לבעיה הנדונה. אך ברור שהיה מזדהה עם חבריו.

תקופתו הקשה של נתן החלה עם כניסתו לעבודת הנהגות, בעת המאורעות של שנות תרצ״ו—תרצ״ט (1936—1939).

היום לדבר על נהגות כעל ענין קשה ומסוכן — נראה קצת מגוחך. אבל אז, כשמאות נהגים נהרגו בדרכי הארץ באותן השנים הקשות, נהגים אשר היו בחזית יום־יום ושעה־שעה, ושמרו על קשר תקין של אספקה ושל הישוב בכלל — הנהגות היתה אז השירות המסוכן ביותר. אין פלא שמשוררים שרו אז שירי הלל על גבורת

הנהג העברי. ואמנם — נתן היימן (יחד עם מאיר אופרמן) היו ראשוני הנהגים בחולדה. באמצע תקופת המאורעות נכנס לפעולה גם משה כהנא.

„בקרב בואדי" (לאחר מכן — „גשר השלושה"), בחודש תשרי תרצ"ט (1938) השתתף גם נתן ז"ל. הודות לקור רוחו — חולצה המשאית במהירות האפשרית מהמארב, ושאר החברים ניצלו מגורלם של שלושת ההרוגים (אברהם קוצר, יהודה קליינר ונחמן בלוישטיין). ומעניין — אף פעם לא סיפר ולא דיבר נתן על היום המר ההוא. אחר היה ודאי חוזר לנושא מדי פעם. אך נתן חתם בלבו את הקרב ולא עשה ממנו מטעמים של גבורה או של התפארות.

אין אפשרות לסיים את רסיסי זכרונות על נתן ז"ל, מבלי לקבוע בצער, שמלחמת ששת־הימים, ואסון נפילתו של בנו מיכה ז"ל — שמו קץ לחיוניותו של האיש, ומאז — כרסמו הצער והיסורים את לבו עד תום. נתן הוא, איפווא, כעין קרבן נוסף של מלחמה זו — גם אם לא לבש מדים.

לונק אבנון

☆

רעי וידיד נעורי, נתן —

באתי להגיד מספר מילות פרידה על קברך הרענן. מאז ילדותי הכרתיך, הייתי מדריכי הראשון ב„גורדוניה" בזבורוב בשחר התנועה. הצטרפת אתה ועוד מספר חברים מהחלוץ־הצעיר בעיירתנו — לגורדוניה, וארגנתם אותנו — ואנו אז ילדים בני 10־11 — כקבוצה ראשונה בסניף התנועה בזבורוב. בסבלנות רבה ובמסירות ללא גבול עשית מלאכתך כמדריך בסניף וכחבר הנהגתו. היית בין הראשונים בסניף ליציאה להכשרה ולעליה ארצה.

גם את ביתך הכרתי. היה זה בית יהודי חם. האב, בר־אוריין, אשר לא עשה תורתו קרדום לחפור בו. ביום היה עוסק במרכולתו לפרנסת המשפחה, ובלילות היה לומד ומלמד תורה. יחד עם זה היה ציוני טוב. כל הבנים והבנות היו חברים בתנועה. עם הסתלקותך — הלך לעולמו אחרון הבנים של משפחה יקרה זו.

בשנות חייך בארץ נשארת נאמן לקבוצתך, הולך תמים וצנוע בכל אשר תלך ובכל אשר תעשה. — כסלע איתן עמדת מול קשיי חייך בארץ. לא שברו אותך הרעב והסבל, שהיו מנת חלקה של חולדה. לא שברו אותך מאורעות הדמים שלפני קום המדינה, ולא הרפית מההגה אף בימים הקשים ביותר במלחמת השחרור. אך במלחמת ששת־הימים כאשר שיכלת את בנך בכורך והבאת את היקר מכל קרבן על מזבח המולדת — נשברת ונשבר לבך. בשקט נשאת סבלך ובגבורה המשכת בעבודתך היום־יומית. אך דבר אחד לא היה כתמול שלשום — סר החיוך מעל פניך. הכאב והיגון, צער השכול — אכלו את לבך במשך השנים האלה, עד שהוכרעת.

יהי זכרך ברוך!

אריה רותם

פנינה לינוונד־רוזנפלד ז"ל

גדלה בבית מסורתי אך זה לא מנע ממנה להיות חניכת „השומר־הצעיר". ובסוף שנת 1932 הגשימה את רצונה לעלות לארץ והגיעה לירושלים יחד עם אברהם בעלה. תנאי החיים בירושלים היו אז קשים. שרר חוסר עבודה, ובני הזוג עברו לחיפה, בה נמצאה לאברהם עבודה ובה נולדה בתם הבכורה.

משהורע המצב בחיפה חזרו פנינה ואברהם לירושלים במגמה להשתקע בגוש עציון. התכנית לא יצאה לפועל. הם נקלעו שוב לקשיי קיום ופנינה יצאה לעבודה. מצב זה נמשך שנים אחדות, אך למשפחתם בפולין לא נודע דבר על כך, למרות קשרי המכתבים ביניהם.

בפרוץ מלחמת העולם השניה והשתפרות מצב התעסוקה בארץ, השתפר גם מצבם. פנינה היתה תופרת בגדי ילדים ואברהם עבד כפועל בנין. אך הם לא באו אל המנוחה, משום שהקשר עם המשפחות בחו"ל נותק והידיעות שהגיעו מאירופה הדאיגו ביותר.

בתום המלחמה נולד למשפחה בן ובאותם ימים ממש הגיע מכתב מפולין ובו רשימת הניצולים מבני העירה. התברר, לשמחת פנינה ואברהם, כי אחיה של פנינה, לייב לינוונד נותר בחיים ומאז חודש עמו ועם בני משפחתו קשר־של־מכתבים וביקורים הדדיים.

בתקופת מלחמת השחרור גרה משפחת לינוונד־רוזנפלד בירושלים ואברהם עבר לעבוד כפקיד במשרד ממשלתי. עד שנת 1960 גרו בדירה שכורה שהיתה בבית ישן במרכז העיר, באותה שנה עברו לדירה חדשה ומרווחת בבית־הכרם. הבן והבת נישאו, נולדו נכדים והמשפחה הגיעה אל המנוחה והנחלה.

משך כל השנים שמרו פנינה ואברהם על קשר הדוק עם מכרים יוצאי העיר זבורוב. היו נפגשים בשמחות, בטקסי זכרון ובמפגשים חברתיים.

לפתע, במאי 1975, התגלתה אצל פנינה מחלה קשה, אשר קננה בגופה זמן רב קודם לכן. במשך שמונה שבועות נאבקה במחלתה, אך לא יכלה לה וב־כ"ז בתמוז, תשל"ה נפטרה בבית־החולים הדסה בירושלים.

הובאה למנוחת עולמים בגבעת שאול. הותירה אחריה בעל, בת ובן, חתן וכלה וששה נכדים.

יהא זכרה ברוך.

ד. ש.

יוצאי זבורוב שנפטרו בחו"ל

משה בן פנחס פפר ז"ל

19.2.1910 — 9.11.1969

נולד בפברואר 1910 בעיר זלשצ'יקי שבגליציה, ובתחילת שנות השלושים עבר לגור עם הוריו בזבורוב. כבר בתקופת ילדותו, בנוסף ללמודיו ועבודתו במסעדת המשפחה, דבק בעקרונות התנועה הציונית, ואף נטל חלק בפעולותיה.

ב־**1939**, כאשר חולקה פולין בין השלטון הגרמני והרוסי נשאר משה בזבורוב ועבד כפקיד במשרדי הממשל הרוסי.

ב־**1941**, עם פלישת הצבא הגרמני נמלט מ. פפר לטרנופול שהיתה כבר מוקפת ע"י הגרמנים, והוא נאלץ לעבוד במחנה הריכוז המקומי. העבודה במחנה הריכוז היתה קשה מנשוא, אך למזלו של משה, הכיר את משפחת בזר שבניה ניהלו את המחצבה המקומית וסיפקו לגרמנים חומר לסלילת כבישים. שמה התחבב מאוד על משפחת בזר, ובחסותה זכה לעבודה קלה יותר.

ב־**1943**, כאשר הגרמנים עסקו בחיסול מחנה הריכוז, נמלט משה יחד עם משפחת בזר לגוי־מכר, והסתתר אצלו עד סוף המלחמה. בגמר המלחמה נשא לאשה את לולה לבית ריינר ועבר לגור במינכן שבגרמניה. ב־**1952** היגר לארה"ב, וב־**1955** חזר למינכן, שם חי עד סוף שנת 1969.

מאיר לבינר־רוט ז"ל

אבי ז"ל מאיר לבינר־רוט נולד ב־6.5.1888 בעיר זבורוב ונפטר בווינה ב־**14.4.37**, אחר מחלה קצרה.

היו לו אח ושתי אחיות שלא זכיתי להכירם היות ואחיו מכל (מיכאל) נפטר בגיל צעיר (השאיר אחריו אשה ובת) ואחיותיו לא עזבו מעולם את עיר מולדתן־זבורוב.

בגמר למודיו נשלח אבי על ידי אביו, שהיה חנווני בזבורוב ללמוד מקצוע הדפוס אצל מ. ח. זילברמן.

כעבור שנים התחתן עם אמי ויטיה מבית רבפוגל מזלוצ׳וב והשנה היתה אז 1913, ערב מלחמת עולם הראשונה.

אבי גויס לצבא האוסטרי ולחם בחזית המזרחית נגד רוסיה הצריסטית.

בנפילת פשמישל נלקח בשבי לרוסיה, שם חי 4 שנים במחנות טומסק ואומסק, בתום המלחמה הוא לא שב עוד לעיר מולדתו כאשר שמע שכל רכושו הושמד.

הוא התישב בווינה, מצא עבודה כשכיר בבתי דפוס כסדר לשפות זרות (פולנית ורוסית שלמד בשבי בסיביר).

כעבור שנים פתח בווינה עסק לצרכי דפוס שנהל עד יום מותו.

היה פעיל בצבור יהודי יוצאי גליציה בווינה, ציוני נלהב שראה את עתידו בישראל והיה גם גבאי בבית כנסת.

במותו השאיר אשה ושני בנים. אנו, הבנים, הצלחנו להימלט כמעט ברגע האחרון מצפורני הנאצים. אמנו נשארה בווינה ונשלחה — כפי ששמעתי בתום המלחמה — למחנה ההשמדה בריגה וממנו לא שבה עוד.

יהא זכרו ברוך.

יוסף רוט

רשימת שמות

של אחינו ואחיותינו שנרצחו ע״י הנאצים ועוזריהם ימ״ש
ושנפטרו בנדודים בימי מלחמת העולם השניה (1939—1945)

בשם כל אנשי עירנו ובשם כל העוסקים בהדפסת ספר זה — אנו מבקשים מחילה וסליחה מאת הקדושים ששמותיהם לא הוזכרו בשגגה ברשימת־מצבה זו.

המערכת

יזכור

אל מלא רחמים, דיין אלמנות ואבי יתומים, אל נא תחשה ותתאפק לדם ישראל שנשפך כמים. המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים, כזוהר הרקיע מזהירים, לנשמותיהם של שש מאות רבבות אלפי ישראל, ובתוכם ששת אלפים בני הקהילה הקדושה **זבורוב,** אנשים ונשים, ילדים וילדות, שנהרגו ונשחטו ושנשרפו ושנטבעו ושנחנקו ושנקברו חיים בידי מפלצות הצוררים הגרמנים ומשרתיהם הרשעים — פולנים, אוקראינים ואחרים ימ״ש בגולת אירופה (במחנות הריכוז בלז׳יץ מיידאנק, אושוויינצ׳ים, טרבלינקה וגם בזבורוב וסביבותיה).

כולם קדושים וטהורים, בגן־עדן תהא מנוחתם. לכן בעל הרחמים יצרור בצרור החיים את נשמתם. ה׳ הוא נחלתם, ויזכור לנו עקדתם ותעמוד לנו ולכל ישראל זכותם. ארץ, אל תכסי דמם, ואל יהי מקום, שבו לא תישמע זעקתם. והקדושים לזכרון תמיד נגד עיניך צדקתם. יבואו שלום וינוחו על משכבותם **ונאמר אמן.**

יזכור

גאט דערבארעמפולער, דיין פון אלמנות און פאטער פון יתומים, זאלסט נישט זיין צוריקגעהאלטן און זאלסט נישט פארשווייגן דאס בלוט פון ישראל, וואס איז געווארן פארגאסן ווי וואסער. ברענג רעכטע רו אויף די פליגלען פון דער שכינה, אין דער מדרגה פון קדושים און טהורים, וועלכע שיינען ווי די שיין פון די הימלען, פאר די זעקס מיליאן פון פאלק ישראל, צווישן זיי זעקס טויזענט נפשות פון דער הייליקער קהילה זבאראוו, מענער און פרויען, יינגלעך און מיידלעך, וועלכע זענען געווארן געהרגעט, געשאכטן, פארברענט, דערטרונקען, דערשטיקט, באגראבן לעבעדיקערהייט, דורך די הענט פון די געשפענסטהאפטיקע יידן־פיינט — די דייטשן, און זייערע משרתים רשעים, פאליאקן, אוקראינער און אנדערע — ימח שמם; געווארן פארטיליקט אין די לענדער פון אייראפע (אין די קאנצענטראציע לא־גערן פון בעלזיץ, מיידאנעק, אשוויענטשים, טרעבלינקע, אויך אין זבאראוו און אומגעגנט).

אלע קדושים און טהורים — זייער רו זאל זיין אין גן־עדן. זאל דערום דער דערבארעמדיקער זייערע נשמות אנבינדן אין דעם בונד פון לעבן. גאט איז זייער ארבונג, און ער זאל געדענקען זייער עקדה. איר זכות זאל ביישטיין אונדז און כל ישראל. ערד, פארדעק נישט זייער בלוט, און ס׳זאל נישט זיין קיין ארט ווו ס׳זאל נישט געהערט ווערן זייער געשריי. און די רעכטפארטיקייט פון די קדושים זאל תמיד שטיין, גאט, פאר דיינע אויגן. זיי זאלן קומען אין פריד צו רוען אויף זייער ליג־ארט — **ונאמר אמן.**

קדושי זבורוב והסביבה זכרונם לברכה
רשימה פון די הרוגים קדושים
פון זבאראוו און אומגעבונג

בלייב שטיין! מיר ווייסן נישט ווו אונדזערע נאנטסטע און טייערסטע, די דערמארדעטע דורך די נאצישע רוצחים הי״ד, זענען געקומען צו קבורה. זאלן די דאזיקע בלעטער זיין זייער קבר און מצבה.

קוק, דו אבל און יתום, קוק און לייען מיט דיינע אויגן די דאזיקע נעמען, פונקט ווי דו וואלסט געגאנגען איצט צווישן זייערע קברים אויפן בית־עולם. דא ליגן זיי, דיין טאטע און מאמע, דיינע קינדער, דיינע שוועסטער און ברידער, דיין זיידע און באבע — דערשאסענע, געשענדעטע, דערשטיקטע, פארברענטע. טרעט פאמעלעך, שטיל. לעב איבער אין דמיון כאטש עטוואס דערפון וואס זיי האבן איבערגעלעבט. זיי קוקען אויף דיר, זייערע בליקן מאנען און דערמאנען. געדענק זיי, געדענק! קריץ דיר איין זייער הייליקן אנדענק ווי א מצבה אין דיין נשמה, אין דיין זכרון! נישט פארגעס, נישט פארגעס!

אקציה 1 (פוגרום)

נקברו ברחוב טארגובה ליד מחסן העצים של מאיר אדלר (פוגרום).
באגראבן אין טארגאווא גאס ביים האלץ סקלאד פון מאיר אדלער (פאגראם)
ט׳ בתמוז תש״א — 4.7.1941

א

אוירבך זלמן — אומגעקומען אויף א ברעט מיט נעגל
אקסלרד אברהם־חיים — מיט 2 זין, איזיו און נתן
אפלבוים ירחמיאל
אדלר לייב — מיט זון יוסף (פון קרסנה)
אוירבאך סרול און משה די זין פון מנדל
איינהורן ליאון — דערשאָסן 5.7.41, אליין פאר זיך דעם גרוב אויסגעגרובן נעבן געריכט
אייזנברג — (פון טראפיק)
אורנשטיין משה יוסל — מיט זון יעקב
אורגל יוסף

ב

ברנהולץ עירא
בוקסבוים ברל
בריק ד״ר
ברנשטיין כסריאל
בורט אהרן — מיט זון אפרים
בונד — דער איידים פון בנימן הוך
בילר ישראל זליג
בנק שעיה און זון מוטיה
ברוסט משה — דער זון פון מאיר

ג

גולדברג יעקב — מיט פרוי דוברים און 2 קינדער
גוטמן חיים — מיט 2 זין מילק און זיגו
גולדשטיין משה — מיט זון מיכאל
גוטמן — ברודער פון פרוי לבוב פון בעלז
גולדשטיין — איידים פון פרוי רויבפוגל

ד

דימנט שלום

דרוקר לייב
דימנט איצ׳ה — דער זון פון גרשון־שואל — ערשטער קרבן, דערשאָסן אין גאָרטן פון יעקב פולק

ה

הירשהורן הערש
הורוביץ שלמה
הלפרין (סגל) מנדל — מיט זון מקס און מוניע

ו

וינטר זלקה — זון פון חנינה
ולטוך אבא
וולפצאן משה — (דער עלטערער)
וונש יוסל — ברודער גבריאל און זון יעקוש
וויינשטיין איצ׳ה — מיט זון
וולפיש הרש
וולפצאן יוסף — מיט זון משה

ז

זילברמן משה חיים

ח

חאנים אנשל — מיט עלטערן זון

ט

טאנין מאיר — מיט 2 זין
טורר פנחס

י

ימפולר שמואל
יינג משה — דער עלטסטער מיטן זון שיקו באגרובן לעבעדיקערהייט ביי דעם געריכט
ימפולר גודל

כ

כץ ישראל — דער עלטערער
כץ ישראל — דער יינגערער
כץ דוד־מנדל
כץ דוד
כץ מוטל
כץ איצ׳ה — זון פון משה לייב
כהן שלום
כהנא סטאשיק — זון פון ד״ר שלום

ל

לינדר אליקים
לייטנר כסריאל — מיט זון בומיק
לנג פנחס
לינדר איציק
לינדר משה — דער יינגערער
לייטנר פנחס — זון פון יוסף
לדר לייב
ליכטר ליפא — דער יינגערער מיט זון ישוע און חונא
לעקוביץ׳ פנחס — מיט זון איזיו
ליבלינג מיכאל
לנגר אייזיק — סטרעטינער רבי
לבוב מוטל
ליכטר איצ׳יע וולף — מיט עלטערן זון

מ

מרכוס יחזקאל
מורגין אברהם — מיט זון לוסיו און קובא
מרגולים בונם
מלם לייב
מרדר שלמה
מאורר ראובן — מיט זון שיקו
מרדר נוסיו — זון פון שאול

נ

נדל שמואל — פון בעלז

פ

פוקס איצ׳ה
פוקס משה
פיירשטיין שימקע מיט זון דוד
פיירשטיין שמואל
פרלמוטר נחמיה
פרגר מלך
פצעניק גדליה
פרגר לייב
פפרשטיין יוסף
פרנט איצ׳ה
פולק משה
פרגר יצחק
פעך סוכר
פטרזיל מיכאל

פרגר — אײדים פון א. שוואב
פרגר דוד
פרגר משה
פצ׳ניק משה
פפר שמואל
פנסטר גרשו — זון פון מיכאל
פסטרנק מנשה
פינק מלך
פרגר — דער ייגנערער זון פון נחמן
פפר פנחס — מיט זון בוזיו
פינגר שוע
פריד — אײדים פון מנס רוט
פורמן נתן

צ

צוויג הרב מאיר הלוי
ציטרון איצ׳ה־אלי — מיט זון
צולר מוניו
ציפוירה פישל

ק

קרויניש שמואל
קרעל משה
קויפמן צלאל
קורצרוק אשר
קרויניש לייב (דער בלעכער)
קורצר מנדיל
קלהר אברהם
קרויניש ברל — דער עלטערער מיט ייגערן זון
קנצ׳יגר (דער אײדעם פון פרוי מלזק)

ר

ראפ הרמן — מיט זון מיליק
רוט אידק
רוט סוניו — אומגעקומען בײם געריכט
רוט אברהם מאיר — אומגעקומען בײם געריכט
רוט שמואל און איזיו — אומגעקומען בײם געריכט (זון פון משה־יודל)
רוזנפלד סנדר
רוט יעקב
רוט איזיו
רוזנבוים ברל — מיט 2 זין לוסיו און מילק
רוזנבוים איצ׳י
ראפ נתן
רוט וולף

ש

שפירא ליפא
שטולצנברג שלמה
שניידר משה
שניידר איצ׳ה
שטוק משה — (דער עלטערער)
שטוק אהרן — (אײדעם פון סוכר שטיינקליין)
שטיינקליין שמואל
שליטא בן ציון — הרב
שכטר סנדר — מיט זוייב אומגעקומען אין זלוצ׳וב
שווב מיכאל — מיט זון
שווכל שמואל — (זון דוניו, געשטאָרבן פון טיפוס)
שווב אברהם
שורץ דוד — זון מלך אומגעקומען אין טרנופול
שווב מאנס — מיט ברודער חיים
שווב דוד — מיט זון
שכטר בעריש — מיט אײדעם
שכטר עירא

אקציה 2 (בלז׳יץ)

נשלחו למחנה ההשמדה בבלז׳יץ
טראנספארטירט אין פארניכטונגס־לאגער בעלזשיץ
בשבת, ט״ז באלול תש״ב — 29.8.1942

א

אוירבך — פרוי פון זלמן
אוירבך צילה און זון קרולצ׳ה
אוירבך רבקה
ארדל בושה — און 2 קינדער
אדלר טאובה — פרוי פון לייב מיט טאַכטער עטל פון קראסני
אוירבך הרמן — זון פון מאיר מיט פרוי
אוירבך גולדה — מיט טאַכטער רעגינה
אוירבך — בנימין און שרה
אנגל ברוניה — מיט מוטער
אייכענשטיין יעקב — רב מיט פרוי און 2 קינדער
אייזן משה — און פרוי
אייזענברג זלאטה — מיט טאַכטער פון מונילובקה
אורנשטיין — פרוי פון מ. יוסל
אופשטענדער שמעון — פון בעהמען
אורגיל מלכה — מיט טאַכטער קיילה

ב

בערנהולץ — פרוי פון עירא מיט טאַכטער ג׳ניה
בירנבוים ברל — מיט פרוי און קינדער פון וולוסובקה
בריק — פרוי פון ד״ר מיט זון פרידעק
ביליג ברל — מיט פרוי און 3 קינדער
בערגר שפרה — מיט טאַכטער בונצ׳ה נגלר און זון זישו
בוקהאוט — אידעם פון י. רוט מיט פרוי און עלטסטע טאַכטער
בלייך יהודה — מיט גאנצער משפחה
ברוסט צביה — מיט טאַכטער
ביק מוטל — מיט פרוי מינה און טאַכטער
בורט חנה — פרוי פון אהרן
ברנשטיין בשיה
בונד — פרוי (טאכטער פון בנימין הוך) מיט טאַכטער און זון
באנק גיטל־מלכה — מיט שנור
ברוסט מאיר — מיט פרוי פון גרויס פלאבוצ׳ה
ברוסט — פרוי פון משה

ג

גולדשטיין פייביש — מיט פרוי
גלאס קלרה
גוטמאן טאובה
גרוס יעקב — מיט פרוי, זון און שוועגערין
גולדשטיין — פרוי פון מיכאל
גרוסמן שמואל — מיט פרוי
גרוסמן משה — מיט טאַכטער און אייניקל
גינזבורג יונה — מיט פרוי פעפה און 3 קינדער
גילזון — פון זלוטניק ביי קוסובה
גליקר חנה — מיט 2 טעכטער

ד

דימאנט שיינדיל־אסתר — מיט טאַכטער
דרוקער יצחק — פרוי מיט 2 זין
דובינר סלקה — פרוי פון יוקיל
דימאנט מאיר־בער — מיט פרוי און 4 קינדער
דימאנט בלומה — פרוי פון אלי, זון שולי און טאַכטער עטיל
דיאמנט בתיה — מיט טאַכטער שרה, טאובה מיט קינדער
דינער — פרוי פון משה מיט זון יוסף און טאַכטער שרה
דימאנט — פרוי פון משה
דימאנט דודי־נחמן מיט פרוי און 2 זין
דימאנט גענעצ׳י — דערשאָסן ביים אנטלויפן פון זאמלונג פלאץ
דימאנט מאיר, — זון פון גענעצ׳י, געשטאָרבן פון הארץ אטאק אין טרנופול

ה

הירשהורן רוזיה — מיט 5 קינדער
הולין אסתר
היימן מאַטל — פרוי פון חיים מוטי מיט טעכטער חנה און שרה
הולוטה — פרוי פון אלי פון מאנילובקה
היימן חנה — פרוי פון שולקי מיט טאָכטער ארנה
האמר בתיה — מיט 2 קינדער
הלפרין בינה
הולוטה לאה גיטל

ו

וואכטמאן — דער ריכטער מיט פרוי ד"ר הלפרין און 3 קינדער
ווידרמאן חיה
ונש רוזיה — פרוי פון יוסף מיט טאָכטער דורה
ונש חנה
ווינטער ישראל־יוסף — מיט איידעם פון חנינה און טעכטער ריבה און רוזה מיט אייניקלעך
ווינטער — פרוי פון מענדל מיט טאָכטער מלציה
וויינשטוק בראנה — מיט שוועסטער און קינדער
ווינטער — פרוי פון חנינה
וויינשטוק — פרוי פון ברל מיט א מיידעלע

ז

זייד שבע — מיט 2 קינדער
זילבר הרמן — מיט פרוי און זון
זבורוּוער שמואל — מיט פרוי
זילברמן סאלה
זויברמן שלמה

ח

חאנעסיע פרוי פון אנשל — מיט טאכטער און 2 זין
חסיד אהרן — מיט פרוי און שוויגער און 2 יינגעלעך

ט

טאפעט אווה — טאָכטער פון יוסף מיט זון לולו דעם זון מוניו דערשאָסן אין זבורוב.
טאפעט נפתלי — מיט פרוי און 3 קינדער
טענין — פרוי פון מאיר
טאפעט — פרוי פון אפרים
טורער — פרוי פון פנחס מיט 2 קינדער
טורקפלד רייזל — מיט טאָכטער בילה

י

ימפולר — פרוי פון שמואל
ימפולר גודיו — מיט פרוי

כ

כ"ץ נחום — זון פון שעיה און לאה
כ"ץ חיה — מיט א קינד
כ"ץ פנציה — מיט טאָכטער מאלה
כ"ץ פעפה — פרוי פון יצחק מיט טעכטער לושה און רוזיה
כהנא ירחמיאל — מיט פרוי און זון אשר
כ"ץ — פרוי פון ישראל (דער יונגער) מיט זון לושק
כוהן — פרוי פון לייזר
כהנא מלציה — מיט דער מוטער מעטיה כ"ץ פון מלינובצה

ל

לייטנר מרכוס — דער יינגערער
לייגר אברהם
לייטנר חיים — מיט 3 זין און שנור
לייטנר משה — דער עלטערער מיט פרוי
לייטנר — פרוי פון ויגדור מיט 2 קינדער
לייטנר — פרוי פון מוציה (דער עלטערער) מיט 2 קינדער
לינדר משה — מיט פרוי רבקה
לאכער אברהם — מיט פרוי
לייטנר יוסף — מיט 2 זין
לוטנר יוסף (א מלמד) מיט פרוי און זון שמואל
לייטנר הניה — פרוי פון יוסף מיט זון נתן
לאבאן שמעון — מיט פרוי און 4 קינדער
לייגוואנד סלקה — פרוי פון לייב מיט טאָכטער דושה

ליבלינג גרשון — מיט פרוי און זון
לאבינר יודל — פרוי מיט דער גאנצער משפחה
לעכוביץ הניה — מיט טאָכטער אידה
ליבלינג גיטל
ליינוואנד גולדה — טאכטער פון קיילה מיט 2 זין
לנגר — פרוי פון סטרעטינער רבי, זון און טאָכטער חיה
לוסטהויז לזר — מיט 3 קינדער
לחמן בראנה — מיט טעכטער פנצ׳ה, לוטקה, און זון מוטיק
לעכוביץ פייגה־הני
לייטנר נחום — מיט פרוי און 6 קינדער
לינדער — פרוי פון מרדכי (דער יינגערער) מיט 5 קינדער

מ

מענש פייביש — מיט פרוי און יינגערער טאָכטער
מארקוזה — פרוי פון יחזקאל מיט 2 קינדער
מילראד שמעון — מיט פרוי אסתר און קינדער
מינצר אלקה — טאָכטער פון מלך כץ
מורגען משה — מיט פרוי
מעלעס גיטל — מיט 2 זין אלי און חיים
מארדער — פרוי פון שלמה און קינד
מארדער פעלה — פרוי חונא מיט 3 קינדער
מארדער רבקה
מאורר לורה — מיט טאָכטער סלקה
מרמור מוטיל — מיט פרוי און 2 מיידעלעך
מעלעס רישה
מאירזון — שוועסטער פון י. וולפצאן
מארדער — פרוי פון נתן מיט 2 טעכטער און שוויגער
מלזאק הרש — מיט פרוי אסתר
מלזאק יטי — פרוי פון קנצ׳יגער

נ

נאדעלשטעכער בערטה — דערשאָסן אויפן הויף פון שמשון פולאק

ס

סטיזיליסקער (שיע) אויסיאש — מיט פרוי און 2 קינדער
סאס רבקה

פ

פרעגער יענטה
פעצ׳עניק — פרוי פון גדליה מיט קינד
פרעגער אידה — מיט יינגערער טאָכטער
פרעגער שעיה — מיט פרוי און מוטער
פעפערשטיין לייצ׳ה — פרוי פון יוסף
פרנס — פרוי פון יצחק
פולאק תמה — פרוי פון יעקב
פרעגער — פרוי פון יצחק און קינד
פרעגער לאַנע — מיט 2 טעכטער
פרעסער מוטיל — מיט פרוי און 3 זין פון נובי־סונצ׳
פיטלוק אברהם — מיט פרוי, טאָכטער רוזה מיט 3 זין פון טומאשוב
פעטרזיל — פרוי פון מיכאל
פולאק מענדל — איידעם יוקיל פסטרנאק מיט פרוי און 3 קינדער
פסטרנאק יוקיל — מיט פרוי
פרעגער אפרים — מיט פרוי און 5 קינדער
פסטרנאק — פרוי פון מרדכי־יואל און קינדער
פרעגער — פרוי פון דוד מיט טאָכטער
פרנס אברהם — מיט פרוי און 5 קינדער
פרעגער חייה — פרוי פון משה מיט 2 טעכטער און איניקל
פעצ׳עניק — פרוי פון משה מיט א מיידעלע
פרעגער ברנצ׳ה — מיט טאָכטער
פרעגער נחמן — מיט פרוי און עלטסטער זון
פסטרנאק פייגה — מיט זון מוטי און שנור
פוקס יהודה — מיט פרוי רוזיה און טאָכטער העניה
פוקס סאלה — מיט 2 קינדער
פוקס פרידה — מיט 3 קינדער
פוקס פעפה — פרוי פון שמואל מיט 5 קינדער

פיירשטיין רבקה — פרוי פון שימקע מיט טאָכטער מלכה
פיירשטיין יוסף — זון פון שמואל, באַגראָבן אויף דעם בית-הקברות אין זבורוב
פיירשטיין שרה — פרוי פון שמואל
פיירשטיין רוזיה — פרוי פון יעקב
פליישפרב סבינה — מיט טאָכטער צילה
פוקס רחל — מיט שוויגער און 3 קינדער
פוקס נתן — זון פון משה דעם שניידער מיט שוועסטער בלימה
פרידמן — שוואָגער פון מאורער און פרוי הינדה
פינק — די פרוי פון א. מיט טאָכטער לושה און זון יוסף
פענסטער שפרינצה — מיט טאָכטער און זון
פוקס יעקב — דערשאָסן דורך דייטשער פּאָליציי און באַגראָבן אין גאָרטן פון רעדקווי
פיירשטיין יוסף — דער שניידער אומגעקומען דעם 23.7.43
פענסטער — פרוי פון מיכאל
פריד חנה-זיסל — מיט זון און טאָכטער
פרוש — פון יאצקובצה מיט פרוי, 2 טעכטער און זון
פרוש — דער יינגערער מיט פרוי און שוועסטער
פיירשטיין — (פלעדערמאוז) פייגה און איינקל
פוגלמן רבקה — מיט טאָכטער פרל
פורמן שרה — מיט טאָכטער אישקה און זון זישו
פורמן השל

צ

ציטרון — פרוי פון יצחק אלי מיט קינדער
צוויבל רחל
צוויג מלכה מיט טעכטער רויזע, שרה, שיינדל, און זוהן דוד, שלום שכנא.

ק

קרומאן — פרוי פון מיכאל מיט 2 קינדער
קאופמן בראנה — פרוי פון יוסף מיט 3 קינדער
קרויניש שרה — פרוי פון ברל (פון בערימובצה)
קליינר יצחק — מיט פרוי טונצ'ה
קרוניש שלום-מאיר — מיט פרוי ינטה
קאופמן רוניה — פרוי פון אבא מיט קינד איבוש
קיהן — פרוי פון וולף מיט טאָכטער גיניה
קרולינסקי — פרוי פון מאקס מיט 2 זין
קורצרוק באשה — מיט 2 קינדער
קופפרוואסער חוה
קרוניש קלרה — מיט 2 קינדער
קורצער רחל — פרוי פון מנדיל מיט א זון
קיהן חנה — מיט 2 טעכטער
קרויניש אסתר — די עלטערע
קרויניש חנא — מיט פרוי, מוטער רבקה און א טאָכטער
קרויניש ניסן
קרויניש — (טעפרין) מיט שנור, 2 זין און א מיידל
קרויניש — פרוי פון ברל (דער עלטערער) מיט טאָכטער
קרונברג — פרוי פון משה מיט 2 קינדער

ר

רוט באבי — פגוי פון מאַנעס
ראפ אסתר
ראפ — פרוי פון נתן
רוניגער קרול — מיט פרוי און זון
רוט שמואל — מיט פרוי פעפה און טאָכטער סלקה
רייס מרק — מיט פרוי לושה
רוט מלכה — מיט 2 קינדער
רוט — פרוי פון משה יודל מיט 2 קינדער
רוזנפלד — פרוי פון סנדער מיט 2 קינדער
רובין שרה
רוטליים משה — מיט פרוי תמה
רוט חנה — פרוי פון יעקב מיט א שוועסטער מירל צוורדלינג
רוט אידעל

רוזנבוים לאה — פרוי פון ברל מיט טאָכטער גיז׳ה
רייף ראצי מיט זון מענדל
רוזנבוים פייגה — מיט טאָכטער גיצ׳ה
רוזנבוים קלרה — פרוי פון איצה מיט זון
ראובפוגל גיטל — מיט טאָכטער קלרה
רייס קיילה — מיט טאָכטער רבקה
רוקח — פרוי פון ירוסלב׳ר רב
רוט — פרוי פון שלום (דער יינגערער) מיט קינד
רוט — פרוי פון וולף מיט 5 קינדער
רוזנצוויג — פרוי פון איצ׳ה

ש

שטוק יונה — מיט קינד
שראגה — (דער איידעם פון שמש) מיט פרוי פייגה און 2 קינדער
שור ציפה
שוואב ברוך — פרוי מלכה מיט 2 קינדער
שראגה סוביל
שפירא צירל — פרוי פון ליפה
שפירא חיים הרש — מיט פרוי
שפירא זישע (זון פון חיה), דערשאָסן אין לאגער
שכטר שמשון — מיט פרוי שרה, 2 זין מוטל און משה-לייב
שטולצנברג מלכה — פרוי פון נח מיט 2 קינדער
שניידר — פרוי פון משה
שניידר שמואל — מיט פרוי אסתר
שטוק דרייזל — מיט איניקל פעלו (דער־הארגעט אין הויז פון וונש)
שפאצינר אטיל — מיט טאָכטער יעטי

שטוק — פרוי פון אהרן (דער יינגערער) מיט קינד
שטיינקליין — פרוי פון ישׂשכר (סוכער)
שכטר אסתר — פרוי פון משה
שוואב שלמה — מיט פרוי און זון קובוש
שוואב — פרוי יחזקאל מיט טאָכטער 2 קינדער
שפיצר — איידעם פון מענקים מיט פרוי
שטולצנברג איצ׳ה
שור שעיה מיט זון
שפירא מוטי — (דער סטולער) מיט פרוי
שוואב — פרוי פון מיכאל מיט 2 מיידעלעך
שוועבל — פרוי פון שמואל מיט טאָכטער סלקה
שפינדל משה — געשטאָרבן פון הארץ אטאק באַגראָבן אין זבורוב
שוואב מישה — מיט טעכטער
שילר צלאל — מיט פרוי
שוריץ — פרוי פון דוד
שוואב לאה — פרוי פון מאנעס מיט טעכטער רבקה און נוניה
שוואב — פרוי פון דוד מיט 2 טעכטער
שניידר פנחס — מיט פרוי און 5 קינדער
שניידר ישראל — געשטאָרבן פון טיפוס אין 1943
שניידר — רוז׳ה מיט 3 מיידעלעך און יינגערער זון
שטאנד — מאיר שמואל מיט פרוי און 2 טעכטער
שכטר — פרוי פון בעריש מיט טאָכטער און אייניקל
שכטר — פרוי פון עירא
שור — יהושע מיט זון

אקציה 3

הנספים — אומגעקומען — ביום ו׳, ד׳ בניסן תש״ג — 9.4.1943

א

אפטוביצער הודייה — און יעטי פון וולוסובקה
אייכנשטיין מאיר — מיט ברודער דער זון פון הרב יעקב

ארדרייך — פרוי פון משה מיט 2 זין פון יעז׳רנה
ברוסט משה — יינגערער מיט ווייב און צוויי קינדער

ב

בוקהאוט — טאָכטער פון גולדשטיין
בריק סודז׳ה — טאָכטער פון ד״ר בריק
ברנשטיין ברל — מיט ווייב רחל, זון מיכאל און טאָכטער פייגע פון יעז׳ערנה

ג

געדולדיג — פרוי און טאָכטער
גוטעסמאן — פרוי (פון בעלזיין)

ד

דימאנט שעיה — זון פון שלום מיט פרוי פון יעז׳ערנה
דימנט אלי — מיט טאָכטער לוסיה
דווידזון באשה — מיט טאָכטער מאלי

ה

הרמן חנה — פרוי פון לייב מיט טאָכטער אסתר
הורוביץ — די פרוי פון יוסף

כ

כץ ברוניה — פרוי פון אברהם מיט 2 קינדער
כהנא — פרוי פון אשר, זון שבתי, טאָכטער פייגעלע
כץ עזריאל — מיט ווייב און 2 זין
כהנא הרצל

ל

לאנג — פרוי פון פנחס און 2 טעכטער
לעדער חנה — פרוי פון אברהם מיט 2 קינדער
לייטנר דבורה — די עלטערע
ליכטר גיטל — די פרוי פון ליפא, זון הירש און טאָכטער
ליינוואנד יעקב — פרוי מיט א ייִנגעלע
לעכוביץ יצחק — פרוי מיט 2 זין אומגעקומען אין לעמבערג

מ

מרגולים — טאָכטער פון בונעם
מרמור — פרוי פון אברהם מיט א מיידעלע
מושכוביץ מיכאל — דער רב פון קאזלוב פרוי, טאָכטער און זון
מילער חיים

נ

גרול — 3 טעכטער פון מיכאל פון פומוז׳אני
נאדעל — פרוי פון שמואל פון בעלז׳עץ, זון מיט ברודערס קינדער

פ

פיירשטיין הודיה — מיט זון
פינגער — פרוי פון שעיה מיט טאָכטער
פוקס שרה — פרוי פון משה דער שניידער מיט טאָכטער פריידל
פענסטער — איידעם פון משה אדלר
פוירשטיין — טאָכטער פון יוסי דער שניידער
פולאק שמשון — מיט פרוי
פיק דוד — מיט פרוי, טאָכטער, איידעם און קינדער
פוהורילעס — מיט פרוי און טאָכטער
פאסטערנאק — גיטל, פרוי פון מנשה מיט 2 טעכטער
פעפער — פרוי פון פנחס, טאָכטער בינקה און זון
פרעגער — פרוי פון לייב מיט 2 קינדער

צ

צווייג יצחק

ק

קרויניש סלקה — פרוי פון שמואל מיט קינד
קרויניש לושה — טאָכטער פון ברל פון בערימובצה
קליינר מוסיו — דוניו און העשו
קורצרוק יעקב — מיט פרוי ריבה און זון זיגו
קרויניש אסתר — פרוי פון נתן מיט 2 קינדער
קלאהר דבורה — פרוי פון אברהם מיט זון
קרויניש מיכאל — פרוי און טאָכטער

ר

רוט דינה — פרוי פון מאיר מיט קינדער אלקה און סלקה
רוט מיכאל — פרוי מיט 2 קינדער

רוט מאמצ׳ע — מיט 2 קינדער
רוזנבוים מעניה — פרוי פון ישראל מיט 2 קינדער
רוט משה־יודעל מיט זון חיים
רוזן יענטי — פרוי פון יוסף מיט 2 קינדער
רמר שפרה — מיט טאָכטער
רוקח יהושע — רב פון ירוסלב מיט זון און טאָכטער

ש

שטורם ליאון — מיט פרוי און קינדער
שטוק שיינדל
שפירא רבקה — פרוי פון הערמן מיט שוועסטער קלרה
שטולצענברג בינה — מיט זון שעיה
שטולצענבערג נח
שור — טאָכטער פון שעיה

אקציה 4

אקציע פון שבת, ב׳ בסיון תש״ג — 5.6.1943

א

ארדעל — דער זון פון דוקטור
אדלר מאיר — דער עלטערער מיט פרוי פייגה
אדלר סאלקה — מיט זון יאנצ׳ו
אדלר הלה — טאָכטער פון יעקב
אדלר פייגה — די עלטערע
אוירבך הניה — מיט טאָכטער פפה
איינהורן אנה — מיט טאָכטער קלרה

ב

ברנשטיין משה — מיט פרוי און טאָכטער פון יעז׳רנה
באומרינד אלי — מיט פרוי לאה
ביק מלכה

ד

דימנט דורה — פרוי פון יוסף פון מלינובצה מיט טאָכטער גיטל
דינר משה — מיט טעכטער פאנה, אוניטקה און זון קובה

ו

וידרמאן מוטיה — מיט פרוי אומגעקומען אין בז׳יז׳אני
וידרמאן שלמה — מיט פרוי און 3 קינדער

ט

טאלער — (פון קאזלוב) מיט פרוי פריידה און איניקל רומק
טאפעט אפרים — מיט זון געשאָסן אין 1941 אין יארצ׳ובצה
טאלער טושקה — געשטאָרבן פון טובערקו־לוזיס אין 8.4.43
טאובה לייב — פון בעלז׳יץ מיט פרוי ברכה און 2 זין מוניו און דודיו

י

יגר — פרוי פון יעקב פון פלאוצ׳ה מיט זון

ל

לייטנר אידה — מיט טאָכטער פייגה
ליכטער — טאָכטער פון איצ׳ה וולף מיט 2 קינדער
ליכטער ליפה — (דער עלטערער) מיט 2 טעכטער און 2 זין
לוונטאל אדולף — מיט פרוי און טאָכטער

מ

מאורר נושקה
מרדער נתן

פ

פולבער בערל — מיט פרוי און 2 טעכטער

צ

צברדלינג שלום — (פון פומוז׳אני) דער־שאָסן אין וואלד
צייגרזון ישראל — מיט טאָכטער לושה
צייגרזון יעקב — געכאפט אין פומוז׳אני דערשאָסן אין לאגער
צייגרזון שרה־חנה — געשאָסן אין וואלד 1943

ק

קלהר אסתר — פון בערעמוביץ
קופערשמידט פרידה

ר

רוט אנה — פרוי פון ראובן מיט 2 קינדער
ריכטר סנדער מיט פרוי סימה, זון שלום
ראפ מלך — מיט פרוי, ייִנגערן זון נושו און טאָכטער
רוטנברג גדליה — מיט פרוי, 2 זין און א שוועגערין
ריכטר אטיל — פרוי פון ישראל לייב

ש

שוועביל — פרוי פון הרצל מיט קינד אומגעקומען, דאטום נישט באוווסט

שוועביל מוניו
שוועביל יונה — מיט פרוי (פון טראָוולוקי)
שכטר פפה — פרוי פון יוסף מיט קינד פון אוליוב, אומגעקומען 6.6.43
שטרן מאיר — פון אוליוב, געבראכט פאַרוואונטעד קיין זבורוב
שטרן רוזה — פרוי פון מאיר מיט קינד
שטוק משה — דער יונגער מיט פרוי, נישט באוווסט דער דאטום
שכטער מענדל — פון אוליוב, דערהארגעט אין קודובינצה
שוואב זישו — דער זון פון יעקב, געכאפט אויף די פּטורי דעם 18.5.43
שכטר יעקב — (דער איידעם פון שלום טאפעט) מיט פרוי

נהרגו בתקופות ובנסיבות שונות
אומגעקומען אין פארשידענע צייטן און אומשטענדן

א

אוירבך פולדי — געכאפט און איבערגעגעבן דורך דער דייטשער פּוליציי
אוירבך סלקה — געכאפט ביי דער שול
אקסלראָד — די פרוי מיט טאָכטער פאני און קינד, און טאָכטער מינקה
אלטשער ברנארד — געשטאָרבן פון טיפוס
אלטשער פאנציה — אומגעקומען אין וואלד פון פרעסאבצע
אוירבך יוסף (דזויליק) — געכאפט אין יוני 1943 ביי קריסט ביגוס פון פרעסובצע
אדלרשטיין — פון יזירנה מיט פרוי און 2 טעכטער, געכאפט אין בונקער אין יאצקובצי
אדלר מאיר — דער ייִנגערער מיט פרוי דוניה מיט 2 זין,אומגעקומען אין לעמברג
אורבך א׳ — אהרן און דודיו, אומגעקומען אין זלוציוב
אדלר — דער עלטערער זון פון לייב פון קראסנה, אומגעקומען 1943 אין לאגער פון פלוהוב
איינהורן דורה — אומגעקומען אין 23.7.41

אדלר לייב — זון פון מאיר, אומגעקומען אין פודבולוצ׳יסק
אדלר בומק — זון פון מאיר, געשטאָרבן אין שפּיטאָל אין לעמברג אין 1945
אפטוביצר — פרוי פון יעקב־שמואל פון וולוסובקה, געשטאָרבן פון טיפוס אין 1943
אוירבך לייב (ליאון) דערשאָסן אין 1943 אין בונקער אין טוסטוגלובי
איינהורן מוניו — אראָפּגעפאלן פון אן אויטו און דערהארגעט
אייזנברג מרקוס — פון מנילובקה, אומגעקומען אין 23.7.41
ארדרייך משה — א בלעכער פון יעזירנה, געכאפט אין גרויסן בונקער

ב

בונד ד״ר נורברט — מיט פרוי און זון סונק געכאפט אין פריסובצה, באגראָבן אין גאָרטן פון רעדקווי
ברגר הרש — זון פון זושה
בוכוואלד יצחק, ישראל, יהושע, מאיר, טובה

בירגר יחזקאל — מיט פרוי פון אוליוב, דערהארגעט דורכן אוקראינישן פאַליציאנט איוואניצקי
ברנשטיין ד״ר נתן — מיט פרוי און רותקה, דערמארדעט פאַרנדיק קיין צ׳נסטוכוב
בוכוואלד יצחק, ישראל, יהושע, מאיר, טובה.

ג

גלבר ברוניה מיט זון משה
גולדשטיין משה־לייב — געשטאָרבן פון טיפוס 1.2.43, באַגראָבן אויף בית הקברות
גולדשטיין יולק — אומגעקומען 16.7.43
גרטנברג ברונק — פון בערימובצי, דערמאָרדעט דורך אוקראינישע פאַליצי 13.12.1943
גלאַס יואכים — געשטאָרבן פון טיפוס
גערבר עירא — געכאַפּט אויף די פעלדער פון פוטורי אין מערץ 1943
גוטפריד שיינדל

ד

דימנד מיכאל — זון פון שלום, געשטאָרבן פון טיפוס
דימאַנד נחמן — פון מלינובצה, געכאַפּט אין די פעלדער פון גרבקובצה אין 1943
דימנד יוסף — זון פון נחמן, געכאַפּט בשעת דעם אנטלויפן פון לאַגער, יוני 1943
דימנד משה — זון פון דודי, געשאָסן 8.7.1941 אין פריסוביציער וואלד

ה

הרמן דוד — מיט פרוי דערשאָסן אין הארבסט 1943 אויף די קוקלינצי
הרמן יהודה — דערמאָרדעט דורך אוקראינער
הרמן משה זון פון דוד
הרמן צלאל — זון פון לייב, אומגעקומען אין 23‏7.41
הולין וולף — געשטאָרבן פון טיפוס
הורוביץ ייקוש — זון פון יוסף, געכאַפּט אין וואלד 14.7.43
הורוביץ יוסף — אומגעקומען 15.7.43

היימן חיים־מוטי — דערשאָסן און באַגראָבן אויף דעם בית הקברות

ו

ולר נחום מיט פרוי איטה
ולר לייב מיט פרוי פייגה און קינדר, יהושע, לאה
וינקלר יונה — מיט פרוי פפה מיט 2 טעכטער רחל און חנה, אומגעקומען 5.6.43
וויניצר קלרה — פרוי פון אהרן מיט טאָכטער און 2 קינדער

ט

טאפעט יוסף מיט פרוי ביילה און קינדער: דוניה, הינדה, סוניע, גיטל, שלמה, פערל.
טאפעט שמואל
טאפעט יוסף און טאכטער מלכה
טירקנפל בן ציון — מיט פרוי פפה, דערהארגעט אין פלוהוב לאגער

י

יגר סוניו, אומגעקומען אין בערעזוביץ
יונג הניה — מיט 2 טעכטער געכאַפּט אויף די פוטורי
יונג לאה — געשטאָרבן מיט א נאטירלעכן טויט
יונג מלצ׳ה — ארויסגעפאָרן קיין בז׳יז׳אני.
ימפולער העניה פרוי פון שמואל ימפולער

כ

כץ רוזה — פרוי פון דוד־מנדל, געשטאָרבן אין 1941
כץ מישה
כץ אברהם — געשטאָרבן פון טיפוס
כץ אהרן — מיט זיין פאמיליע
כץ איצ׳ה־יודל — געשטאָרבן אין 1942
כץ משה לייב — געהארגעט פון א באָמבע אין 29.6.41
כהן קלרה — דערשאָסן אין וואלד 1943
כהן שמואל — זון פון לייזר, דערשאָסן אין שפיטאָל אין 1943
כץ חיימקה — אומגעקומען אין 1941 אין טרנופול

ל

לייטנר דבורה — געכאפּט אין וואלד

לייטנר משה — זון פון איצ'ה־וולף מיט פרוי און קינד געהארגעט פון באָמבע 1941.30.6.

לייטנר ויגדור — דערשאָסן אין אוגוסט 1941 אין פּרעסאָביצער וואלד

לייטנר מרדכי — דער עלטערער, דערשאָסן 14˙12.43 אין וואלד פון אלייוב

לייטנר יעקב — פון אולייוב דערהארגעט דורך אוקראאינישע פּאָליציי אין 14.12.1943

לייטנר פולו — פון אולייוב, דערהארגעט דורך א אוקראאינישן פּאָליציאנט אין 6.6.43

לייטנר בנימין — מיט פרוי דערשאָסן אין 7.6.43

לייטנר יוסף — געשטאָרבן

ליפּסקר ישראל — מיט פרוי דובקה און 2 קינדער פון אולייוב

לינדר וולף — דערשאָסן דעם 9.8.43

לינדער סבינה — פרוי פון משה (דער יונגער)

לינדר דורה — געשטאָרבן פון טיפוס

לדר — פרוי פון לייב ארויסגעפאָרן קיין רדזיווילוב

לדר אברהם — געשטאָרבן פון טיפוס אין יוני 1943

ליינוואנד ברוך — מיט זיין ברודער יעקב, זון פון איצ'ע דערשאָסן אין ירוסלאבץ

ליינוואנד בלומה — פרוי פון ברוך דער־שאָסן 19.6.43

ליבלינג זיינבל — דערשאָסן אין בונקער

ליבלינג פריידל — דערשאָסן אין 6.10.43 אין גאָרטן פון סוכינסקי

ליבלינג שלמה — מיט פרוי ליבצ'ה אומ־געקומען אין 1943

לעכוביץ בניו — מיט זון, אומגעקומען אין 23˙12.43

ליינוואנד אטיל — געכאפּט אין די פעלדער פון פוטורי אין 1943

לבוב ליבה — מיט זון ינצ'א געכאפּט אין ירצ'ובצ'ה

ליכטר — פרוי פון איצ'ה וולף מיט טאָכטער דערשאָסן דעם 11.4.43

לינדר אייזיו — געשטאָרבן פון טיפוס

לינדר יחזקאל — זון פון אליקים

לינדר חנצ'ה — פרוי פון חיים

לינדר רצה — פרוי פון אליקים

לאכר אברהם — מיט פרוי בשה

ליינוואנד העניה און זון יצחק

ליבליך משה מיט פרוי פרידה און זוהן משה

מ

מאורשטיין אסתר פרוי פון דוד און קינדער מניה, סבינה

מאורשטיין פאני פרוי פון ישראל מיט טאכטער טובה

מורגנשטרן אדולף — מיט פרוי און זון ארויסגעפארן קיין לעמברג

מנש הרמן — מיט פרוי און 4 קינדער, געכאפּט אין קורשילוב

מילרד נושקה — מיט 2 זין געכאפּט אין פּאהורביץ

מרגולים נחמה — געשטאָרבן פון טיפוס

מלם רחל — מיט קינד געהארגעט אין אולייוב

מרמור אברהם — מיט זון ברל געכאפּט אויף די פוטורי

מאירזון לייזר — מיט פרוי אומגעקומען אין קולומיה

נ

נרול מיכאל — מיט פרוי פון פומוז'אני געשטאָרבן פון טיפוס

ס

סלרביילה — דערשאָסן אין וואלד אין 1943

פ

פולק יעקב — מיט זון יחזקאל אומגעקומען אין פריסוביצר וואלד

פרלמוטר דורה — מיט זון איזיו ארויס־געפאָרן קיין טרנופול

פרנס — קינד פון יצחק, געשטאָרבן
פלישנר דורה — אומגעקומען נישט באַקאַנט אויף וועלכן פּלאַץ
פוקס הרמן — דער וועטערינאַר, געכאַפּט אין פּרעסוביצער וואַלד
פוקס רוזה — אַוועקגעפאָרן צום זון קיין חודורוב
פוקס געניק — זון פון יהודה, געשטאָרבן אין שפּיטאָל פון לאַגער
פוקס משה — דער שניידער, געשטאָרבן פון טיפוס
פנסטר מיכאל — געהאַרגעט אין רוסלאַנד
פורמן אטיל — די טאָכטער פון שיע אומגעקומען דעם 5.6.43
פנסטער קלרה — טאָכטער פון מיכאל געשטאָרבן פון טיפוס
פוקס אנה — פרוי פון איצ'ע, געכאַפּט אין בונקער אין טוסטאָגלובי
פוקס אלקה — און מוניו געשטאָרבן פון טיפוס
פוקס אברהם — מיט זון אומגעקומען אין רוסלאַנד
פוקס לוניו — און זושה — דערשאָסן פון דער דייטשער פּאָליציי
פוקס פריידה — טאָכטער פון שמואל אומגעקומען 9.7.43
פייגנבוים חנני — געשטאָרבן פון טיפוס אין 1943
פורמן מינדל — מיט 3 קינדער, יעקלי, ליבער־אשר, שיינדל

צ

ציגרזון יוסיל
ציפורה רחל און רישה

ק

קרויניש ברל — דער ייִנגערער, דערהאַרגעט דורך אוקראַינער אין בערימובצי
קרויניש — זון פון מוניו אומגעקומען אין גרויסן בונקער אין זבורוב
קורצר הרש מיט זון יהודה
קרוניש נתן — אומגעקומען אין טרנופּול
קרויניש — די עלטערע טאָכטער פון לייב דעם בלעכער, אומגעקומען אין זלוצוב
קליינהנדלר שלמה — דער רב מיט פרוי, זון דוד און משה אומגעקומען דעם 5.6.43
קליינר אהרן — מיט פרוי לושה און 3 קינדער געכאַפּט אין בונקער אין פּריסובצי
קויפמן בראנה

ר

רוט שלמה — מיט פרוי לולה און טאָכטער מירה אומגעקומען אין אוישוויץ
ראובפוגל מוניו
ראובפוגל דולק — געהאַרגעט אין גרויסן בונקער
ריכטר איזיו — זון פון סנדר
ריכטר ישראל־לייב
רוט שלמה — פאַרברענט ביי דער אַרבעט
רוזנבוים ישראל — געשטאָרבן פון טיפוס
רוט סלקה — טאָכטער פון משה־יודעל, דערשאָסן אין פּרעסובצי
רוזן יוסף — אומגעקומען אין פּריסובצי
רוטליים לולה — טאָכטער פון משה, געשטאָרבן
רוטליים בניו — זון פון משה דערשאָסן אין פּרעסוביצער וואַלד אין אויגוסט 1941
רובינשטיין יעקב — מיט פרוי דרייזיל, געכאַפּט ביים קריסט ביגוש
רוזנברג ליאון — געכאַפּט אין אולייוב
ראַפּ מנדיק — זון פון מלך אומגעקומען אין וואַלד אין 1943

ש

שפירא הרש — מיט זון סאַלק אומגעקומען אין גרויסן בונקער
שליט הרש — פון בערימובצה געכאַפּט אין 10.1.44
שכטר משה — געשטאָרבן פון טיפוס
שפונברג — איידער און משה גולדשטיין אומגעקומען אין רוסלאַנד
שליט קלרה — פון בערימובצה געכאַפּט אין 15.12.43

שוואב שמואל — פון חורושצ׳יין געשטאָרבן אין ארעסט אין טרנופול

שכטר יעקב — געהארגעט פון דער דייטשער פאָליציי אין חודש מאי 1943

זבורוב ללא יהודים (,,יודענפריי״)

חיסול סופי של מחנה העבודה — ליקווידירונג פון ארבעטס־לאגער

ביום ו׳, כ׳ בתמוז תש״ג — 23.7.1943

א

אורנשטיין — שאנצ׳ה און לנקה — טעכטער פון מ. יוסל

אורשטיין חונא — מיט פרוי פון קראסנה

אורבך יולק — מיט פרוי טינקה

אדלר צילה — טאָכטער פון מאיר

אדלר מוטיו

אפטוביצר יעקב־שמואל — מיט 3 זין פון וולוסובקה

אדלר יעקב — מיט פרוי ריבצ׳ה, זון מילק

אורבך סוניו

אורבך מענדל — מיט עלטערער טאָכטער

ב

ברגר אידה — טאָכטער פון זישע

בוקהאוט לובה

ג

גלאס שולו

ד

דובינר יוקיל

ה

האמר משה

היימן שלום

ו

ונש ביבוש — זון פון יוסף

וויינטרויב אהרן — מיט פרוי און טאָכטער

ט

טרום דוד

טורער — עלטערער זון פון פנחס

י

יגר יעקב — מיט ברודער משה פון פלאווצ׳י

כ

כץ הינדה — טאָכטער פון מוטיל

כּץ מרשה מיט טאכטער חנה

זינגר און אייניקל יטקה

ל

לייטנר רגינה — טאָכטער פון דבורה

לייטנר שמואל — און גוסטה, קינדער פון יוסל

ליינוואנד אלי — מיט זון

לחמן נתן

לייטנר משה

לייטנר טונקה און קלרה

מ

מילר בונצ׳י — טאָכטער פון זעלדי מיט יונגערער טאָכטער

מעלים אייזיק

מעלים שמואל — מיט פרוי חנה און טאָכ־טער פרידה און זון מוניו

מארדר חונא — מיט זון שלמה

מנדל יעקב

מארדר שאול — מיט פרוי, 2 מיידלעך און יינגעלע

מארדר דוד — און איציק, זון פון נתן

נ

ניסענבוים ניסן — מיט פרוי, זון בומק און טאָכטער רבקה

פ

פלישנר בנימין

פולק מנדל — מיט פרוי

פסטרנק מרדכי־יואל

פאקעט ננניו מיט פרוי ברוניסלבה און זון פרנקו פון יעז׳רנה

פפר יוסף
פוגלמן אלקה
פינק אברהם — מיט ברודער
פיירשטיין יעקב — זון פון שמואל
פיירשטיין נתן
פורמן שיע — מיט זון שמואל און וולף

צ

ציגרזון — מוטיל, צלאל, לייב און אהרן

ק

קריץ מיכאל — מיט פרוי און טאָכטער חייקה און יינגעלע
קרום מיכאל — מיט זון שלמה
קניגסברג איזיו — מיט מוטער און עלטערן ברודער פון ראדום
קריסטיאמפולר פולדז׳ה — פון טרנופול
קרעל הניה — מיט טאָכטער פאנצ׳ה
קויפמן אבא
קרולינסקי מרקו — זון פון מקס
קרונברג — זון פון משה
קליינהנדלר — אבא, גולדה און רייזל, קינדער פון רב
קיהן וולף
קוהל גדליה — מיט פרוי און 2 קינדער
קויפמן משה — און יוסף
קרויניש יצחק — זון פון ברל

ר

רוט פרידז׳ה — טאָכטער פון מאנס
ראפ אידה
רוט ויגדור — מיט פרוי רגינה
רוט מאיר
רוט סוניו — זון פון מיכאל
רייף אברהם
רמר לוי
רוט שלום — דער יינגערער
רוט ראובן
רוט חנה — טאָכטער פון אברהם-מאיר

ש

שפירא פייגה — פרוי פון הרש און מניה
שליט — אין לאגער פון יעז׳רנה
שכטר פוקה — און קלמן פון אוליאוב
שוואב (יעקב) יעקיל — מיט פרוי און טאכטער לושה
שניידר לייביש — זון פון משה
שטולצנברג יוסף — זון פון איצ׳ה
שוואב — 2 זין פון דוד
שנידר — יחיאל און מוטיל, זון פון ישראל
שכטר — זון פון בערייש
שכטר ישראל

נר תמיד לדודי ובני דודי שנרצחו בשואה:

הדוד: **משה שניידר,** בניו ובנותיו: **רבקה** ובעלה וילדם. **צ׳רנה** ובעלה ושני ילדיהם. **איצ׳ה** ואשתו וילדיהם **שרה ולייב.**

הדוד: **ישראל שניידר** אשתו **רוז׳ה** וששת ילדיהם.

הדוד: **פנחס שניידר** אשתו וארבעת ילדיהם.

הדוד: **מנדיל שניידר** אשתו וילדם.

הדודה: **סעריל שניידר.**

יישאר זכרם לעד

גרשון שניידר

לזכר יקירי ובני משפחתי שניספו בשואה:

אמי: **חנה** — אבי: **אברהם שוואב**

אחותי: **גולדה ליינוונד — בלומה דימנד,** בעלה והילדים. **הניה פרגר — גיטל שוואב**

אחי: **שלמה,** אשתו וילדים

המנציח: **יחזקאל שוואב**

ההורים: **מנדיל ורחל קורצר,** האח **הרש** ואשתו ובתם. **ראפ נטע** ואשתו, **ראפ אלימלך,** אשתו ושלושת ילדיהם. **ראפ הרש,** אשתו וילדיהם. **לאכר בתיה ואברהם.**

יטי דץ (קורצר) - זאב קורצר

קול דמי אחיותי צועק אלינו:

צו דעם זכר פון מיינע שוועסטער:

פעפי ראטה איר מאן **שמואל** און זייערע קינדער

אסתר ראפ, איר מאן **הערש** (צבי) און זייערע קינדער

פייגע שפירא, איר מאן **הערש** (צבי) און זייערע קינדער

השם ינקום דמם

יוסף גרשון בן יהודה לאבינער

לזכר משפחת בעלי המנוח לייביש שנרבחו על ידי הנאצים:

ההורים: **חיים־מרדכי ומאטעל היימן**

האח והאחיות: **שלום־מאיר, חנה, ושרה היימן**

מלכה מרדר

לזכר עולם

מיין משפחה וואס די רוצחים האבען אומגעבראכט:

מיין פאטער: **אברהם לייטנר**

מיין פרוי: **שרה־עטי**

און מיינע קינדער: **חונא, שלום, יטי, מלכה.**

יצחק לייטנר

לזכר אחי וגיסתי שניספו בשואה

יואכים רייס מיט פרוי און קינדער

מגיסטר **מרק רייס** ואשתו **לושה**

בנימין רייס

צום אייביגען אנדענק פון מיין משפחה ואס איז אומגעקומען דורך די נאציס איך וועל זיי שטענדיג טראגען אין הארצן:

מוטער: **שרה-רבקה פאסטערנאק-ליפשיץ**

שוועסטער: **חיה-הינדה** מיט איר מאן און קינד

ברודער: **אברהם-שלמה** שוועסטער: **מינה** מיט מאן.

לזכר עולם

יונה ליפשיץ־פאסטערנאק

נר זכרון

לאימנו **אוה רימן** ואחותינו **ברוניה**

שנרצחו בידי הנאצים

גאולה שפרלינג (רימן)   יוסף רימן

נזכור תמיד את יקירינו:
אמנו גיטל ראובפוגל,
אחינו: **מוניו ודולק** ואחותנו **קלרה.**

משה אוריאל (ראובפוגל) אריה אוריאל

נר זכרון לבני משפחתנו חללי השואה:
אמנו: **הניה לייוואנד** לבית **דיאמנד**
אחותנו: **שרה** ובעלה **משה פוקס**
אחינו: **אלי לייווואנד** ואשתו **גולדה** וחמשת ילדיהם
ברוך, אשתו **בלומה** ובניהם **יעקב ויצחק**
יעקב, אשתו **סלקה** מבית **כץ** ובנם **זלקה**
יצחק לייוואנד

פנינה רוזנפלד לבית **לייוואנד**

נר תמיד ליקירינו:
ההורים: **נחמה ויואל פסטרנק**
הדודים: **יוסף וונם** ואשתו **רייזל** ושני ילדיהם: **יעקב ודורה**
גבריאל וונש ואשתו **מישה** וילדיהם: **יעקוש, אדלה וצביקה**
הדודה: **רבקה צוקרקנדל,** בעלה ושלשת ילדיהם
קרובי: **יוסף, אברהמצ׳י ושלמה הורוביץ** ומשפחותיהם.
בלה שפרלינג־פסטרנק – צבי פסטרנק

לזכר יקירי שניספו בשואה:
הורי: **הניה ומשה קרל**
אחי: **מוטל,** אשתו וילדיהם
אחיותי: **דבורה** ובעלה **אברהם קלאר** ובנם. **פנצ׳ה קרל**

בתיה הורוביץ (קרל)

צום אנדענק פון אונזערע טייערע, וואס זענען ערמארדעט געווארן דורך די נאציס:

משה לייב גולדשטיין פאטער און זון אומגעקומען אין געטא פברואר 1942

יהודה גולדשטיין זון און ברודער ערמארדעט אין צוואנגס לאגער יוני 1942

פייביש גולדשטיין — ערמארדעט אין זבורוב — 1941

שפרינצה גולדשטיין מיט קינדער יואכים או הינדה

צילה גולדשטיין — פארהייראט **פרינץ** מיט 2 קינדער

ד״ר מאגושה גולדשטין מיט טאכטער **רישה**

יוקים לינדער — פאטער און זיידע

רבקה לינדער — מומע. **חנצ׳ה לינדער, איציק לינדער**

סאלקה לינדער פערהייראט **בורשטיין** מיט משפחה

רגינה לינדער פערהייראט **ארדעל** מיט משפחה

יחזקאל לינדער ברודער און פעטער מיט פרוי און קינדער

דורה לינדער פעדהייראט **נוסבוים** **משה לינדער**

אייזיק (אייז׳יו) לינדער

וולקו לינדער מיט פרוי **צילה** און טאכטער **רישה**

רחל גולדשטיין, ד״ר איסאק גולדשטיין

צום אנדיינק פון ניין משפחה וואס איז דערמארדעט געווארן דורך די נאציס

ניסן ניסבוים (פאטער) אומגעקומען כ׳ תמוז תש״ג (23.7.1943)

עמליה ניסבוים (מוטער)

רעגינה (ריבצ׳ה) (שוועסטער) **אברהם (בומעק)** (ברודער)

משה וולפצאן (זיידע) ערמארדעט אין דער ערשטער אקציע 1941

לייב וולפצאן (פעטער) **העלע וולפצאן** (מומע)

טושה, סאלקה, בומעק וולפצאן (קוזינען)

יוסל קאופמאן (פעטער)

ברוניה קאופמאן פון היים **וולפצאן**

מיט קינדער: **דוברושה, רוז׳ה, מענדל**

דוד טרום פעטער און מומע **מאציה** פון היים **וולפצאן**

מיט טאכטער **דוברושה**

אהרן וולפצאן פעטער און פרוי **עטיל**

הערש וולפצאן פעטער און פרוי **רחל**

אידעל לאבינער און פרוי **לאה** פון היים **וולפצאן**

מיט קינדער

אויך אלע אנדערע קרובים און פריינד

מאניה בירנבערג פון היים **נוסבוים**

לזכר עולם של יקירינו שניספו בשואה:

אבא **יונה** ואשתו **פעפה גינזברג,** אחיותינו: **איזשקה ושרה** והאח **חיים.** הסבתא **רבקה** (ריבצ׳ה) **קרוניש,** הדוד **חונא קרוניש,** אשתו **שרה** ובנם **דוד־נטע קרוניש** ומשפחתו. בתם **שיינדלי קרוניש.**

מיכאל גינזברג זלדה ארליך (גינזברג)

לזכרם של משפחתנו שנרצחו בידי זדים:

הדוד והדודה: **רבקשה וגרשון קורצרוק** ובנותיהן **רוז׳ה ואלקה.**

בני דודי: **אשר וראובן קורצרוק** עם משפחותיהם.

הדוד **שמואל פיירשטיין** ובניו: **יעקב, יוסיל ופייגלי מרדר.**

לאהצ׳י מאורר ומשפחתה.

הדוד **שימקע פיירשטיין** ובניו־בנותיו: **ינטה רוזן, מלכלה׳ לי, נושו ודוד.**

פרומה גינזברג (פיירשטיין) מיכאל גינזברג

צום אנדענקען פון מיינע טייערע:

דוד נחמן דימנד מיט זין: **וולף נטע־חיים, משה** און טאכטער **פעפי גינזבערג** מיט פאמיליע.

משפחה **אפעלבוים: ירחמיאל, ישראל** מיט פרוי **הנה־שרה** און קינדער.

מרי און לואיס אפעלבוים

לזכרון עולם של בני משפחתי שניספו בשואה:

הורי: **משה וקניה איגל**

אם חורגת: **חנה**

אחי ואחותי: **חיים, אוזיו, וישו**

רגינה ושני ילדיה **מונדזו וקניה**

יונה (טונקה) טננבוים (איגל)

צום אייביקען אנדענק פון מיינע נאענטע:

מיין מוטער: **מרים הולין**

מיין שוועסטער: **רגינה הולין**, מיין ברודער: **מאיר־וולף**

מיט זיין פרוי **אסתר**

עלטערן פון אסתר: **יוסף** און **לאה פעפערשטיין** מיט צוויי זין.

חנה פרענקל פון היים **הולין**

לזכר בני משפחתי שנרצחו ע״י הנאצים ימ״ש:

אמי: **פרל שפרא**

אחותי: **מלכה**

ובעלה: **משה ורהפטיג** וילדיהם

אחותי: **שרה־בילה**

דודי: **יחזקאל לכר** ומשפחתו

וישעיהו לכר ומשפחתו

יהא זכרם ברוך

דוד שפירא

זכור!

את אשר עשה לך עמלק!

נר לנשמות הורי

צבי (בן ליפא) **שפירא**

צפורה (מבית לבינער)

אחותי ואחי היקרים

והבלתי נשכחים

יהודה שפירא וב"ב

רעננה

זר פרחים לזכרם של בני משפחתי היקרים:

הורי: **שרה ומאיר צולר** שנפטרו בנכר

אחי: **מוניו** הי"ד קרבן אחת האקציות הראשונות בעירנו

יהא זכרם ברוך לנצח

דוד (דושקו) צולר

ובניו מאיר ועמירם ומשפחותיהם

לזכר בני משפחתנו היקרים

אמנו **לאה יונג**

אחותנו **טאובה,** בעלה **שלמה וידרמן** וארבעת ילדיהם.

מלצ'ה יונג

שמואל יונג, סימה צייגרסון לבית **יונג**

לזכר בני משפחתנו שניספו בשואה:

רוז'ה טירקנפלד עם המשפחה
חיה מיניצר בעלה ומשפחתם
מינדל פורמן בעלה והילדים
בן־ציוו טירקנפלד, אשתו וילדם
פפה וינקלר, בעלה וילדיהם
בלה טירקנפלד

דבורה פורמן – מניה סנדרוביץ לבית **טירקנפלד**

צום אנדענק פון אונזער טייערן **סאמועל (משולם) שפירא**

דער זון פון יענקל און רחל שפירא

פרוי: **אנה שפירא**

טעכטער: **רוזלין אייזמן** און **ג'עניס סטיינברג**
און אייניקלעך

ניו־יורק

אזכור תמיד

את אמי **סובה שרגא** ואחי **בן־ציון**
אחותי **חנה לייטנר** ואשתי **הינדה** ושני ילדי

צבי שרגא

נר נשמה לבני משפחתי שניספו בשואה:

הורי: **מאיר ופייגה אדלר**
אחי: **לייב, בומק** ואחותי **צילה**
דודותי: **ריבצ'ה פוגלמן** וארבע בנותיה
ופרידה קופרשמידט

יהא זכרם ברוך

מלכה אורהן לבית **אדלר**

נר תמיד לאבי **פישל צימר** ולבני משפחתי

מינה רובינשטיין (צימר)

עם הגשת הספר

בהרגשת סיפוק ובברכת „שהחיינו" שזכינו לכך, הננו מגישים בזה לאנשי זבורוב את הספר המנציח את עירנו — „ספר יזכור לקהילת זבורוב".

קרוב לשלושים שנה עברו מאז ש„וועד יוצאי זבורוב" החליט להוציא „ספר זכרון" לעירנו בעריכתו של הסופר ר' בנימין, בן-עירנו הדגול. הוצא אז כרוז לכל אנשי זבורוב ובו קריאה להתאזר לקראת הוצאת הספר, אבל היה זה בבחינת „קול קורא במדבר". קריאתנו נשארה ללא הד, ומלבד צרור הזכרונות ששלח לנו בן-עירנו יוסף גרשון לבינר מניו-יורק, נתקלנו באי-הענות מוחלטת.

במשך הזמן חזר ונשנה הנסיון להחיות את רעיון הוצאת ספר שינציח את עירנו; דובר על כך באסיפות של בני העיר ואף נתקבלו החלטות בנדון, אך מחוסר יכולת להחדיר לתודעת בני עירנו את חשיבותו של ספר כזה, נשאר הכל בגדר דיבורים.

המפנה חל במוצאי שמחת תורה תשל"א (ה-22 באוקטובר 1970) בפגישת יוצאי עירנו בחיפה והסביבה. בפגישה זו הותוו בפעם הראשונה קווים מעשיים להוצאת הספר הן מבחינת ריכוז האמצעים הכספיים הדרושים והן מבחינת איסוף החומר ועריכתו.

עם התחלת הטיפול המעשי, נתברר לוועדת המערכת ולפעיליה בכמה קשיים כרוכה המשימה שלקחו על עצמם. היו ששללו מכל וכל את הרעיון בטענות שונות, כגון: אין טעם לחטט בעבר; אין מי שיכתוב וכו' וכו' אך גם אלה שחייבו ביסוד את הוצאתו של ספר שינציח את עירם, לא מיהרו לספק חומר שהיה שמור בזכרונם. במכתבים, חוזרים ובפניות בע"פ באסיפות בני-העיר תבענו בלי הרף מאלה מבני עירנו שנתנסו בגופם ובנפשם ביסורי התופת של תקופת השואה, שיספרו על פרשיות היסורים והתלאות שעברו עליהם. הצענו להם שנבוא אליהם ונרשום מפיהם את הדברים. פנינו גם לאלה שהגורל חסך מהם את יסורי השאול של בני עירם — מהם תבענו שיעלו בעטם או יספרו על הימים שלפני השואה, יעלו זכרונות, פרקי הווי — כל מסכת-החיים של עירנו בימים עברו, למען הנצחת אבותינו לדורות הבאים.

לצערנו, נענו בהתחלה מעטים בלבד לפניותינו. אפילו לבקשתנו לספק לנו את שמות בני המשפחה שנרצחו ושנפטרו, כמעט שלא נענו ורק תודות למר לייב קרוניש ז"ל, שעבר בעצמו את השואה בזבורוב, אשר טרח להכין רשימה של הנרצחים, הודפסה רשימה כזאת בספר.

על אף כל הקשיים הללו יצא הספר לאור ומותר לנו לומר שאינו נופל לא בצורתו החיצונית ולא בתוכן הכלול בו מספריהם של ארגונים אחרים, העשירים מארגוננו ושל ערים גדולות בהרבה מעיירתנו. דבר זה הושג תודות למעטים שלא התייאשו והקדישו את כל כוחותיהם לביצוע רעיון הוצאת הספר ותודות לכל אלה שנענו למאמצים אלה, מי במעט ומי בהרבה, איש כיכולתו וכנדבת לבו.

לאלה ולאלה ברכת ישר כוח וכה לחי!

אליהו (אדיק) זילברמן

*PXW
(Zborov)
89-8498

RGS